rijksuniversiteit groningen

2011

Landschappelijk bouwen

Jan Stalman, s0391999

Master thesis Culturele Geografie,

Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen,

Rijksuniversiteit Groningen.

Begeleider: Prof. dr. Dirk Strijker

26-4-2011

Samenvatting

Wat landschappelijk bouwen precies betekent is onduidelijk. Op het eerste gezicht lijkt het in te houden dat er gebouwd wordt met oog voor het landschap. En dat klopt. Landschappelijk bouwen betekent het creëren van een drietrapssamenhang tussen drie verschillende schaalniveau's: gebouw, omringende landschap en regio. Landschappelijk bouwen bestaat uit drie componenten:

- Passen op de plek of in de omgeving;
- Rekening houden met of afstemmen op de kenmerken en identiteit van het landschap;
- Rekening houden met of afstemmen op de regionale identiteit van het gebied.

Landschappelijk bouwen kan aan de hand van deze drie componenten omschreven worden als: het plek ingepast bouwen waarbij voortgebouwd wordt op landschapskenmerken en regionale identiteiten. Daarmee wordt de onduidelijkheid echter maar ten dele weggenomen. Evenals de drie elementen waaruit ze is opgebouwd, namelijk inpassing, landschap en regionale identiteit, is deze omschrijving multi-interpretabel.

Landschappelijk bouwen is bijvoorbeeld smal te interpreteren als de projecten die uitgevoerd zijn onder de naam landschappelijk bouwen, dit zijn voornamelijk dorpsuitbreidingsprojecten. Landschappelijk bouwen is ook veel breder te interpreteren tot de containeromschrijving 'bouwen waarbij zorgvuldig met de omgeving wordt omgegaan'. De achtergrond van landschappelijk bouwen verschaft meer inzicht omtrent de betekenis van landschappelijk bouwen. Er is sprake van kwaliteitsdaling van de omgeving. Het globaliseringsproces vormt de belangrijkste oorzaak voor toenemende vervlakking van landschap en bebouwing. Verder zorgt verstedelijking voor verrommeling van de ruimte. Landschappelijk bouwen vormt een reactie op dit kwaliteitsverlies en de smalle interpretatie van landschappelijk bouwen op een aspect van dit kwaliteitsverlies, namelijk witte schimmel. Dorpsuitbreidingen die de laatste decennia zijn gerealiseerd, worden gekenmerkt door eenvormigheid terwijl ze geen relatie hebben met het omringende landschap en het oude dorp. Daarnaast ontbreekt het de nieuwe wijkjes vaak aan een landelijke sfeer. Op het geaggregeerde niveau van wijken onderling valt een steeds grotere uniformiteit (met standaard bouw) waar te nemen, binnen wijkjes uit zich het kwaliteitsverlies ook in een explosie van niet bij elkaar passende bebouwing. Landschappelijk bouwen blijkt een manier om dit verlies aan kwaliteit te beperken (uitgaande van het standpunt dat bouwen in het landelijk gebied per definitie kwaliteitsverlies betekent, kan landschappelijk bouwen gezien worden als de minst slechte manier van bouwen), voorkomen of landschappelijke kwaliteiten zelfs te versterken. Regionale identiteit wordt in toenemende mate ingezet om de uniformering te doorbreken, en landschappelijk bouwen kan gezien worden als een fysieke uitdrukkingsvorm van regionale identiteit.

Op het platteland spelen een aantal ontwikkelingen. In de landbouw vindt schaalvergroting plaats, wat de noodzaak tot grotere schuren met zich meebrengt. Dit vormt samen met de uniformering van bouwvormen, waarvan ook sprake is bij landbouwschuren, de achtergrond van agrarisch landschappelijk bouwen. Een andere ontwikkeling is dat de rol van de landbouw afneemt. De transformatie van het platteland van agrarische productieruimte naar multifunctionele consumptieruimte zorgt voor verstedelijking. Het vergroten van onder meer de woonfunctie en de recreatieve functie van het platteland brengt ook met zich mee dat landschapskwaliteit belangrijker wordt. Aan de ene kant accommodeert de overheid de druk die er bestaat om te bouwen en zijn de planologische mogelijkheden voor uitbreidingen verruimd. Aan de andere kant wil de overheid ook blijven sturen: nieuwe ontwikkelingen in het buitengebied zijn toegestaan, op voorwaarde dat ze zodanig in het landschap worden ingepast dat de ruimtelijke kwaliteit wordt versterkt. Landschappelijk bouwen past binnen dit beleid, landschappelijk bouwen is een nieuwe generatie buiten bouwen met kwaliteit.

Op papier onderschrijft de nationale overheid het belang van kwaliteit. Mede als reactie op de maatschappelijke vraag om meer aandacht voor de kwaliteit van leefomgeving. De rijksoverheid stuurt op kwaliteit middels gebiedsgericht beleid, Belvedere en welstand. Ondanks dat overheden er beleid op kwaliteit voeren, en ook aangeven het belangrijk te vinden, blijft het probleem van een dalende landschappelijke kwaliteit zich manifesteren. Het probleem blijkt complex, en er zijn vele oorzaken voor aan te wijzen waarvan sommige buiten de invloedsfeer van de overheid liggen. Toch vormt gedrag van gemeenten misschien wel de belangrijkste oorzaak. Het gemeentelijk grondbedrijf heeft zich ontwikkeld tot een belangrijke inkomstenbron voor gemeenten en heeft daardoor een invloedrijke positie verworven. In haar rol als projectontwikkelaar laten gemeenten een zachte waarde als landschappelijke kwaliteit het onderspit delven in de belangenafweging met financiën. De voorwaarde tot inpassing die gesteld wordt bij buiten bouwen hoeft geen struikelblok te zijn bij het stellen van financiële prioriteiten omdat het begrip inpassing dermate multi-interpretabel is dat er altijd wel een onderbouwing opgesteld kan worden waaruit blijkt dat aan de eis tot inpassing wordt voldaan. Landschappelijk bouwen is vanwege het stellen van financiële prioriteiten een zaak van marginale aantallen.

Niet alleen gemeenten hebben een aandeel in het falende landschapsbeleid van de overheid. Zo stelt ook de nationale overheid andere prioriteiten en daarmee ook te weinig financiële middelen beschikbaar. Gemeenten zijn weliswaar verantwoordelijk voor het bouwbeleid, provincies dienen gemeenten te controleren en zijn bovendien hoofdverantwoordelijk voor het landschapsbeleid. Het is weliswaar onmogelijk om landschappelijke en architectonische kwaliteit te kwantificeren en objectiveren, wat betekent dat moeilijk vast te stellen is welke concrete richtlijnen de overheid moet geven voor inpassing, maar de overheid kan wel de randvoorwaarden scheppen waarbinnen landschappelijke kwaliteit geoptimaliseerd kan worden.

Hoewel provincies bezig zijn met ruimtelijke kwaliteit, kunnen provincies meer doen om landschappelijk bouwen te stimuleren. Landschappelijk bouwen blijkt niet voor iedere provincie belangrijk, maar ook de meerderheid die landschappelijk bouwen wel belangrijk zegt te vinden, voert in meerderheid *ad hoc* beleid. Het landschappelijk bouwen van dorpsuitbreidingen is een *bottom-up* strategie met een relatief grote rol voor de bewoners waarbij ook het initiatief tot landschappelijk bouwen vaak komt van dorpsbewoners. Gemeenten en ook provincies zouden zelf meer het initiatief kunnen nemen en gestructureerd beleid gaan voeren op landschappelijk bouwen (het is zaak een balans te zoeken tussen *top-down* en *bottom-up*). Belangrijk hierbij is het organiseren van de samenwerking tussen veel verschillende partijen en beroepsgroepen zoals architecten, landschapsarchitecten, planologen etc. (ook een reden waarom landschappelijk bouwen nog niet echt van de grond komt). Provincies moeten tenminste een strakkere regie gaan voeren, en zouden daarnaast in overweging kunnen nemen landschappelijk bouwen te verplichten (zoals een beperkt aantal provincies al doet).

Hierbij is het noodzakelijk het wettelijk kader te versterken. Om voldoende prioriteit en bescherming van een zachte waarde als landschappelijk bouwen te garanderen is juridische afdwingbaarheid belangrijk. Op dit moment staan overheden heel weinig publiekrechtelijke middelen ter beschikking om landschappelijk bouwen af te dwingen. Slechts privaatrechtelijk is het een en ander mogelijk. Maatregelen die getroffen kunnen worden zijn:

- het geven van een juridische status aan het beeldkwaliteitsplan,
- het koppelen van stedenbouwkundige en landschapsarchitectonische eisen aan het verlenen van een bouwvergunning (omgevingsvergunning),
- het geven van een juridische status aan een stedenbouwkundig-landschapsarchitectonisch dorpsuitbreidingsplan met toetsing achteraf aan het BKP of het provinciaal beleid.

Landschappelijk bouwen betekent hoge eisen stellen aan de kwaliteit van de ontwikkeling, zowel aan de landschapsarchitectonische en stedenbouwkundige aspecten als aan architectonische. Bij landschappelijk bouwen zijn landschapsarchitectonische en stedenbouwkundige (of beter gezegd: dorpenbouwkundige) aspecten echter nog belangrijker dan architectuur. In de huidige situatie wordt er echter via de welstand alleen op architectonische aspecten getoetst. Wat bovenstaande maatregelen voornamelijk beogen is dat bouwontwikkelingen op het juiste, dus hogere, schaalniveau getoetst worden.

Landschappelijk bouwen betekent ook strakke regels laten gelden voor landschapsarchitectuur, stedenbouw en architectuur. Daarbij moet er wat betreft architectuur ook vrijheid gelaten worden. Om zodoende creativiteit niet bij voorbaat aan banden te leggen en om diversiteit te stimuleren. Het is immers de bedoeling het proces van toenemende uniformiteit te doorbreken. Daarbij moet gestreefd worden naar een balans want hoe hoger de mate van diversiteit aan woningen binnen een wijk uitvalt, hoe hoger de kans is dat de woningen een onsamenhangend geheel vormen. Het is echter belangrijker samenhang aan te brengen op de hogere schaalniveau's. Tegelijk met een bepaalde mate van architectonische vrijheid moet strakke sturing plaatsvinden op het landschappelijke niveau (via stedenbouwkundig en landschapsarchitectonisch plan) en het regionale niveau.

Een dorpsuitbreiding kan bijdragen aan landschapsbehoud of zelfs een verrijking van het landschap zijn als aan de volgende kwaliteitscriteria wordt voldaan:

- inpassing in de structuur van het dorp en het omliggende landschap
- ruime kavels
- aandacht voor de openbare ruimte
- aandacht voor architectuur
- een goede overgang naar het buitengebied
- toepassing van inheemse beplanting.

Deze kenmerken zijn echter evenals de definitie van landschappelijk bouwen multi-interpretabel, en daarmee is de betekenis van landschappelijk bouwen nog steeds niet volledig duidelijk.

Het doel van landschappelijk bouwen, bijna altijd omschreven in termen van de landschappelijke kwaliteit behouden of zelfs versterken, blijkt in de landschappelijk bouwen projecten op een serieuze manier nagestreefd

te zijn. Voor zowel het Agrarisch Landschappelijk Bouwen project in Groningen en de drie bestudeerde dorpsuitbreidingsprojecten in Drenthe valt te beargumenteren dat de landschappelijke kwaliteit is behouden zoniet verbeterd. Op zijn minst verschilt het resultaat op een aantal essentiële punten van standaard bouwen.
Wel blijkt landschappelijk bouwen in de praktijk voornamelijk een rode opgave. Het primaire uitgangspunt is het bouwen en niet het versterken van de landschappelijke kwaliteit. Bovendien blijken sommige overheden landschappelijk bouwen te gebruiken om te kunnen bouwen in kwetsbare gebieden waar dat eigenlijk niet is toegestaan. De reden die daarvoor wordt gegeven is dat met het wegvallen van de agrarische functie een nieuwe functie wordt gezocht om op die manier de economie op het platteland in stand te houden.

Op basis van overeenkomsten in de visie van architecten en andere deskundigen op landschappelijk bouwen en landschappelijk bouwen in de praktijk kan het volgende ten aanzien van landschappelijk bouwen geconcludeerd worden:

- Landschappelijk bouwen is plekgebonden bouwen.
- Landschappelijk bouwen betekent het creëren van een drietrapssamenhang tussen drie verschillende schaalniveau's: gebouw, omringende landschap en regio.
- Historie speelt altijd een rol, landschappelijk bouwen is bouwen op historie.
- Meer nog dan bouwen op historie is landschappelijk bouwen voortbouwen op historie.
- Bij landschappelijk bouwen wordt de nadruk gelegd op inpassing in de landschaps- en dorpsstructuur. Dit brengt met zich mee dat locatiebepaling voor de nieuwe bebouwing erg belangrijk is.
- Landschappelijk bouwen betekent dat aandacht moet worden besteed aan passende verhoudingen.
- Bij landschappelijk bouwen is sprake van behoud door vernieuwing, en dat werkt door in de bouwstijl. Veelal hanteert men een mengeling van traditie en eigentijdsheid.
- Bij landschappelijk bouwen wordt een combinatie van een groot aantal middelen aangewend om inpassing te bewerkstelligen. De belangrijkste middelen zijn vorm (vooral dakvorm), kleur en materiaal.
- Bij landschappelijk bouwen probeert men inpassing van de bebouwing vooral te bewerkstelligen door via harmonie aan te sluiten op de omgeving.
- Bij de landschappelijk bouwen wordt de gebouwde omgeving vaker als referentiepunt gebruikt voor de bebouwing dan de ongebouwde omgeving.

Behalve overeenkomsten blijken er bij landschappelijk bouwen ook altijd sprake te zijn van verschillen. Van de bestudeerde dorpsuitbreidingen kunnen twee modellen afgeleid worden. Het model 'Eexterzandvoort' is kwalitatief van een hoger niveau. In het model 'Zeijen/Zwinderen' wordt uitgegaan van het principe dat enkele simpele ingrepen op het gebied van situering, oriëntatie en detaillering van de woningen en beplanting al veel verschil kunnen maken. Vooral in Zeijen is op deze manier in de praktijk ook een hoge mate van samenhang gecreëerd. Hetzelfde uitgangspunt is ook gehanteerd bij het Agrarisch Landschappelijk Bouwen project dat bestaat uit aangepaste standaard schuren. Eerder is aangegeven dat de belangrijkste oorzaak voor de dalende landschapskwaliteit gelegen is in het feit dat gemeenten (maar ook andere ontwikkelaars) financiële belangen laten prevaleren boven het zorgvuldig omgaan met de omgeving. En omdat kwaliteit geld kost, is landschappelijk bouwen duurder bouwen. Het blijkt echter dat de meerkosten in de hand gehouden kunnen worden omdat een juiste, op de dorps- en landschapsstructuur afgestemde, situering en oriëntatie van de woningen en streekeigen beplanting niet veel extra kosten met zich mee brengen. In het model 'Zeijen/Zwinderen' is ook ruimte voor de bouw van cataloguswoningen. In theorie zijn landschapsarchitectuur en stedenbouw bij landschappelijk bouwen immers belangrijker dan architectuur: vooral de juiste opzet van een woonwijk en inpassing in de landschapsstructuur zijn belangrijk. Daarbinnen kunnen ook goedkopere, standaard woningen een plaats krijgen. Hoewel landschappelijk bouwen aan de ene kant gekenmerkt wordt door ruime kavels (dus duurdere kavels), houdt landschappelijk bouwen dus niet in dat alleen gebouwd wordt voor de sociale bovenlaag.

Ook uit de praktijk blijkt dat landschappelijk bouwen verschillend uit te werken is. Er worden onder de noemer landschappelijk bouwen heel verschillende gebouwen ontworpen. Landschappelijk bouwen is dus geen bouwstijl. Aan de hand van de omschrijving, kenmerken en de praktijk blijkt de precieze betekenis van landschappelijk bouwen niet vast te leggen. Ergo, omtrent de betekenis van landschappelijk bouwen valt veel onduidelijkheid weg te nemen, maar niet alle onduidelijkheid.

Inhoudsopgave

Samenvatting..... i

Inhoudsopgave..... iv

Hoofdstuk 1 Inleiding..... 1
1.1 Inleiding..... 1
1.2 Operationalisatie probleemstelling..... 2
1.3 Methodologie..... 3
1.4 Structuur rapport..... 8
1.5 Introductie: verkenning betekenis landschappelijk bouwen..... 9

Hoofdstuk 2 Theoretisch kader: regionale identiteiten, landschappen en inpassing 19
2.1 Regionale identiteiten: plaatsen en identiteiten..... 19
2.2 De relatie tussen (regionale) identiteit en landschap..... 22
2.3 (Landschappelijke) inpassing van gebouwen..... 27

Hoofdstuk 3 De achtergrond van landschappelijk bouwen..... 32
3.1 Inleiding..... 32
3.2 Landschappelijk kwaliteitsverlies in het spanningsveld tussen behoud en ontwikkeling..... 32
3.2.1 Landschappelijk kwaliteitsverlies: vervlakking en verrommeling
3.2.2 De rol van historie: spanningsveld tussen behoud en ontwikkeling
3.2.3 Conclusie
3.3 Globalisering versus regionalisering: respectievelijk oorzaak van en remedie tegen vervlakking..... 48
3.3.1 Toenemende populariteit van regionale identiteit als middel om kwaliteitsverlies tegen te gaan
3.3.2 Globalisering: oorzaak van vervlakking
3.3.3 Andere verklaringen voor uniformering bebouwing
3.3.4 Nadruk op de regio als remedie tegen de vervlakking
3.3.5 Conclusie
3.4 Platteland: verstedelijkingsdruk als achtergrond van de verrommeling..... 53
3.4.1 Inleiding: verstedelijking
3.4.2 Ontwikkelingen op het platteland
3.4.3 Gevolgen voor ruimtelijke kwaliteit
3.5 Rijksoverheidsbeleid voor het landelijk gebied..... 60
3.5.1 Veranderende houding ten aanzien van bouwen op het platteland
3.5.2 Inzetten op ruimtelijke kwaliteit
3.5.3 Rol overheid in toekomstperspectief landschappelijk bouwen
3.6 Achtergrond landschappelijk bouwen in de smalle benadering..... 80
3.6.1 Inleiding: reactie op dalende kwaliteit dorpsuitbreidingen
3.6.2 Witte schimmel
3.6.3 Verschimmeling (es)dorpen in Drenthe
3.6.4 Naar nieuwe vorm dorpsuitbreidingen in Drenthe: landschappelijk bouwen
3.6.5 Agrarisch landschappelijk bouwen project 'Wierde en Dijk'
3.7 Conclusie achtergrond landschappelijk bouwen..... 95

Hoofdstuk 4 Wat is landschappelijk bouwen?..... 99
4.1 Inleiding..... 99
4.2 Provincies..... 99
4.2.1 Tussen institutionele verantwoordelijkheden en eigen keuzes: strakke regie vereist
4.2.2 Beleid provincies ten aanzien van landschappelijke kwaliteit
4.2.3 Provincies en landschappelijk bouwen
4.3 Landschappelijk bouwen: inhoudelijke uitwerking van definitie..... 125
4.3.1 Inleiding
4.3.2 Generieke kenmerken
4.3.3 Maatwerk
4.4 Betrokken partijen, doel en locatie..... 142

4.4.1 Betrokken partijen/actoren
4.4.2 Doelstelling
4.4.3 Locatie
4.5 Discoursverschillen en toekomstperspectief…….. 152
4.5.1 Discoursverschillen in beleving?
4.5.2 Discoursverschillen in architectonische smaak
4.5.3 Toekomstperspectief landschappelijk bouwen

Hoofdstuk 5 Landschappelijk bouwen in de praktijk…….. 166
5.1 Inleiding…….. 166
5.2 Landschappelijke inpassing in de praktijk…….. 166
5.3 Architecten…….. 169
5.3.1 Inleiding: architect bepaalt betekenis landschappelijk bouwen
5.3.2 Landschappelijk ontwerpen: overeenkomsten
5.3.3 Verschillen in visie
5.3.4 Gebouwen (1): Agrarisch Landschappelijk Bouwen Project 'Wierde en Dijk'
5.3.5 Gebouwen (2)
5.3.6 Conclusie
5.4 Gemeenten en de procesopgave bij landschappelijk bouwen ……..……... 218
5.4.1 Inleiding
5.4.2 Gemeenten en landschappelijke kwaliteit
5.4.3 Procesopgave landschappelijk bouwen dorpsuitbreidingen: drie aspecten
5.4.4 De dorpen Zeijen, Zwinderen en Eexterzandvoort
5.4.5 Ruimtelijk beleid ten aanzien van Eexterzandvoort en omgeving
5.4.6 Beleid gemeente Aa en Hunze voor landschappelijk bouwen Eexterzandvoort
5.5 Projecten landschappelijk bouwen: dorpsuitbreidingen Drenthe …….. 236
5.5.1 Inleiding
5.5.2 Invulling procesopgave
5.5.3 Inhoudelijke opgave (1): vaststellen identiteit door landschapsanalyse
5.5.4 Inhoudelijke opgave (2): locatie
5.5.5 Inhoudelijke opgave (3): inpassing landschappelijke structuur en andere kenmerken
5.5.6 Inhoudelijke opgave (4): architectuur
5.5.7 Landschappelijke kwaliteit: primaire gemeentelijke doelstelling of toch niet?
5.5.8 Conclusies praktijkvoorbeelden landschappelijk bouwen
5.5.9 Toekomst landschappelijk bouwen van dorpsuitbreidingen in Drenthe

Hoofdstuk 6 Naar agrarisch landschappelijk bouwen in het Drentsche Aa gebied 292
6.1 Regionale identiteit(en) van Drenthe…….. 292
6.2 De Drentse boerderij in het esdorpenlandschap: het Saksische type…….. **Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.**
6.3 De Drentsche Aa…….... 299
6.4 Agrarisch landschappelijk bouwen Drentsche Aa…….. 305

Hoofdstuk 7 Conclusie..... 311

Literatuurlijst…….. 320

Bijlagen…….. 339

"Buildings effectively communicate by symbol the culture of which they are part. In interpreting such buildings it is important to situate them amid the cultural and political context in which they were built. Issues of location, architectural style, function, design, ornamentation and iconography, the type of building material employed and the ceremony and ritual associated with their construction and opening, along with how their function changes over the course of time, are all aspects which become important when interrogating the iconography of the built environment."

(Whelan, 2005, p. 67)

Hoofdstuk 1 Inleiding

1.1 Inleiding

Aanleiding
Landschappelijk bouwen is een term die steeds vaker lijkt op te duiken in wandelgangen en beleidsstukken. Ruimtelijke kwaliteit staat prominent op de beleidsagenda. De rijksoverheid streeft naar een 'Mooi Nederland', men wil de kwaliteit van het landschap vergroten en de verrommeling van het landschap tegengaan door onder meer het behoud van cultuurhistorische waarden. Dit streven is zelfs vastgelegd in een 'verdrag'. Op 27 september 2008 hebben de ministers Cramer (VROM) en Verburg (LNV) samen met onder meer provincies, gemeenten, natuurorganisaties, ANWB en Bouwend Nederland (totaal 46 organisaties!) het Akkoord van Apeldoorn ondertekend. Passend in dit streven is dat overheden de kwaliteit van de bebouwing in het landelijke gebied willen waarborgen. Tegelijkertijd is er in de landbouw sprake van een noodzaak tot schaalvergroting. Daarom stelt LTO Nederland dat er behoefte is aan grotere agrarische bouwblokken. De overheid is echter huiverig voor de veronderstelde daling van de landschappelijke kwaliteit die dat met zich meebrengt (zie bijvoorbeeld de **NOTA AGRARISCHE BOUWBLOKKEN EN LANDSCHAP** van de Provincie Groningen uit 2006).

Ook in het Drentsche Aa gebied willen agrariërs uitbreiden, en dit zal de bouw van nieuwe agrarische bedrijfsgebouwen met zich meebrengen. LTO Noord stelt zich als belangenbehartiger op het standpunt dat uitbreiding mogelijk moet zijn. Met het toekennen van de status van Nationaal Landschap aan het Drentsche Aa gebied dicht men het landschap in het gebied echter een toegevoegde waarde toe. Bovendien vormt het landschap een uitgangspunt in het Drents provinciaal beleid (Hanskamp, 2007, persoonlijk gesprek). Daarom wil LTO Noord nieuwbouw van agrarische bedrijfsgebouwen in het Drentsche Aa gebied op een zorgvuldige manier plaats laten vinden op basis van streekeigenheid om op die manier de kwaliteit van het landschap te waarborgen. Op aanvraag van enkele agrariërs wil LTO Noord Projecten in samenwerking met andere partijen kijken wat de mogelijkheden zijn tot landschappelijk bouwen. In het verleden zijn in Drenthe enkele woningbouwprojecten gerealiseerd onder de noemer landschappelijk bouwen. Weliswaar niet in het Drentsche Aa gebied zelf, maar wel binnen de gemeentegrenzen van de gemeenten waaronder het grondgebied van de Drentsche Aa verdeeld is. Het LTO Noord project zou daar op kunnen aansluiten. Er bestaat echter (niet alleen bij LTO Noord Projecten) onduidelijkheid over wat landschappelijk bouwen is en hoe het geïmplementeerd kan worden. LTO Noord Projecten heeft de vakgroep Culturele Geografie van de Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Groningen daarom verzocht hier een wetenschappelijke studie aan te wijden.

Probleemstelling/doelstelling/onderzoeksvraag

Tabel 1: type onderzoek naar indeling van Neuman (2004)

Onderzoeksdimensie	Omschrijving van deze *master thesis*
Gebruik	Combinatie tussen fundamenteel en toegepast onderzoek, met nadruk op het fundamentele aspect
Doel	Combinatie tussen exploratief en beschrijvend onderzoek
Tijdsdimensie	Cross-sectie (een vast punt in de tijd)
Soort onderzoek/datacollectie techniek	Kwalitatief onderzoek met combinatie van kwalitatieve en kwantitatieve onderzoeksmethoden

Het probleem dat de aanleiding vormt voor dit onderzoek is de onduidelijkheid over de betekenis van landschappelijk bouwen. Deze *master thesis* probeert hier meer duidelijkheid over te scheppen. Ik onderzoek het thema landschappelijk bouwen, omdat ik wil weten wat het inhoudt, ten einde inzicht te verkrijgen in het concept 'landschappelijk bouwen' en te weten hoe het toegepast kan worden. In **Fout! Ongeldige bladwijzerverwijzing.** is aan de hand van een viertal dimensies weergegeven hoe dit onderzoek omschreven kan worden. Omdat er vanuit wetenschappelijk oogpunt sprake is van het verkennen van een nieuw onderwerp, vormt mijn fundamentele onderzoeksdoel het geven van een eerste aanzet tot theorievorming. De hoofdvraag van dit onderzoek luidt:

- **Wat is landschappelijk bouwen?**

Relevantie

- Wetenschappelijk

Landschappelijk bouwen is tot op heden niet op een systematische, wetenschappelijke manier onderzocht. Deze lacune in kennis probeer ik zo veel mogelijk te dichten. Dit vormt de wetenschappelijke relevantie van dit onderzoek. Vanuit geografisch en planologisch oogpunt is het onderwerp van studie interessant omdat het gaat om een specifieke, kwaliteitsvolle manier om de ruimte in te richten. Landschappelijk bouwen is cultureel-geografisch relevant omdat het gestoeld is op het toekennen van een betekenis aan een plek in de vorm van identiteiten. Ruimte en landschap worden in dat geval *place* (zie hoofdstuk 2), het centrale begrip binnen de hedendaagse Culturele Geografie. Regionale identiteit is een populair wetenschappelijk onderzoeksonderwerp, en dit onderzoek bestudeert de relatie tussen identiteit, landschap en bouwen. Dit onontgonnen terrein wordt bestudeerd op inter-disciplinaire wijze. Niet alleen worden grenzen overschreden tussen planologie en culturele geografie, daarnaast wordt ook gekeken buiten het eigen vakgebied naar architectuur en landschapsarchitectuur.

- Maatschappelijk

Identiteiten zijn behalve cultureel-geografisch relevant, ook onderwerp van het publieke maatschappelijke debat. Identiteit is *hot*. Streekeigen kenmerken zoals het landschap of het cultuurhistorisch erfgoed worden gekoesterd. Maatschappijbreed ervaart men echter een daling van de landschappelijke kwaliteit, terwijl tegelijkertijd meer ruimte is gegeven aan bouwen op het platteland. Het is daarom belangrijk dat informatie beschikbaar komt op welke manier bouwen met oog voor streekeigenheid en ruimtelijke kwaliteit mogelijk is. Ook LTO Noord Projecten dit weten. Dit onderzoek is maatschappelijk relevant omdat het (mede) uitgevoerd wordt om informatie en advies te kunnen geven naar aanleiding van een aanvraag van LTO Noord Projecten.

1.2 Operationalisatie probleemstelling

Deelvragen fundamenteel onderzoek

Ter bevordering van de onderzoekbaarheid van de hoofdvraag (probleemstelling) wordt deze opgedeeld in onderzoekbare deelvragen. Onderstaand zal eerst een overzicht gegeven worden van de deelvragen die betrekking hebben op het fundamentele onderzoek[1]. Tussen blokhaken is aangegeven in welke hoofdstukken de vragen beantwoord worden. De deelvragen die betrekking hebben op het fundamentele onderzoek zijn:

- Is landschappelijk bouwen te definiëren? Zo ja, hoe? [1]
- Wat verstaan deskundigen en beleidsmakers onder landschappelijk bouwen? [1, 4, 5]
- Gebruikt men ook andere termen voor landschappelijk bouwen? [1, 4]
- Waar vindt landschappelijk bouwen plaats? Waarom daar? Beperkt landschappelijk bouwen zich tot het platteland? Beperkt landschappelijk bouwen zich tot Nationale landschappen? [1, 4]
- Wat zijn de verschijningsvormen van landschappelijk bouwen? Beperkt landschappelijk bouwen zich tot gebouwen? [1, 4]
- Wat is de theoretische achtergrond van landschappelijk bouwen? [2]
- Wat is de maatschappelijke achtergrond van landschappelijk bouwen? Hoe komt het dat er aandacht is voor landschappelijk bouwen? [3]
- Wat is het beleid/de houding van de nationale overheid ten opzichte van landschappelijke kwaliteit/landschappelijk bouwen? [3]
- Wat is het toekomstperspectief voor landschappelijk bouwen? Is landschappelijk bouwen een modegril? [3, 4, 5]
- Zijn er verschillen (in benadering) tussen het landschappelijk bouwen van bedrijfsgebouwen en woningen? [3, 4, 5]
- Wat is het beleid/de houding van de provinciale overheid ten opzichte van landschappelijke kwaliteit/landschappelijk bouwen? [4]
- Wat zijn de kenmerken van landschappelijk bouwen? [4]
- Wie zijn er betrokken bij kwaliteitsaspecten van bouwen op het platteland? [4]
- Wat is het doel van landschappelijk bouwen? Is behouden of versterken van landschappelijke kwaliteit het voornaamste doel? Is landschappelijk bouwen een rode of een groene opgave? Kan landschappelijk bouwen een middel zijn om te bouwen waar dat niet mag? [4, 5]
- Bij wie, in welk discours speelt landschappelijk bouwen? Leeft landschappelijk bouwen ook bij anderen dan deskundigen en beleidsmakers? [4]
- Bestaan er smaakverschillen met betrekking tot architectuur tussen discoursen? [4]
- Hoe wordt landschappelijk bouwen in de praktijk ingevuld? [5]
- Hoe pakt inpassing in de praktijk uit? Wat houdt inpassing in? [2, 5]
- Wordt de relatie met de omgeving gelegd door middel van contrastwerking of door middel van [2, 5]

[1] Ik zal niet werken met hypotheses omdat deze altijd gebaseerd moeten zijn op theorie of literatuur en met betrekking tot landschappelijk bouwen zijn beide niet of nauwelijks voorhanden.

het streven naar harmonie?
- Wat is de rol van historie bij landschappelijk bouwen? Wordt met het oog op het leggen van de relatie met het landschap de nadruk gelegd op de huidige omgeving of meer op de (bouwkundige) historie? [3, 4, 5]
- Via welke middelen (bijvoorbeeld kleur, materiaal, vorm, maatvoering of stijlelementen) wordt het leggen van relatie met de omgeving vormgegeven? [5]
- Wat is het beleid/de houding van gemeenten ten opzichte van landschappelijke kwaliteit/landschappelijk bouwen? [5]
- Op welke manier ontwerpen architecten die landschappelijk bouwen? Wat zijn de overeenkomsten tussen landschappelijk bouwende architecten? Zijn deze overeenkomsten groter dan de verschillen? [5]
- Hoe zijn landschappelijk bouwen projecten concreet uitgewerkt? Wat zijn de overeenkomsten tussen landschappelijk bouwen projecten? Zijn deze overeenkomsten groter dan de verschillen? [5]
- Bestaan er verschillen tussen landschappelijk bouwen in 'theorie' (wat deskundigen en beleidsmakers er onder verstaan) en de praktijk van landschappelijk bouwen? [5]

Toegepast onderzoek: doel en vragen

Het toegepaste onderzoek kent twee doelen. In de eerste plaats is LTO Noord Projecten geïnteresseerd in een format op gebiedsniveau voor landschappelijk bouwen. De vraag is of het mogelijk is een procesmatig of inhoudelijk-bouwkundig format op te stellen. Voor wat betreft de bouwkundige kant van het format gaat LTO er van uit dat eerst de streekeigenheid van een gebied vastgesteld dient te worden als basis voor nieuwe agrarische bebouwing. Dit leidt tot het tweede doel. In de tweede plaats wil LTO Noord Projecten voor wat betreft het Drentsche Aa gebied graag een beeld krijgen (middels twee voorbeelden of streefbeelden) van hoe agrarische bedrijfsgebouwen er uit zouden kunnen zien bij landschappelijk bouwen. Hiervoor zal ik een eerste aanzet geven door specifiek in te gaan op het Drentsche Aa gebied, maar ook inzicht in het concept landschappelijk bouwen verkregen uit het niet regiogebonden fundamentele onderzoek zal bij kunnen dragen aan dat beeld.

De doelstellingen voor het toegepaste onderzoek kunnen vertaald worden in de volgende hoofdvraag:
- Hoe zou men agrarisch landschappelijk kunnen bouwen in het Drentsche Aa gebied?

En de deelvragen die betrekking hebben op het toegepaste onderzoek zijn:
- Is het mogelijk de streekeigenheid van een gebied te bepalen? En zo ja, hoe dan? [2, 4, 5]
- Wie bepalen identiteiten? [2, 5]
- Wie heeft in het verleden bepaald hoe de omgeving er uit ging zien en wie bepalen dat nu? [3, 4, 6]
- Wat zou procesmatig een goede manier van werken kunnen zijn, wil men in een gebied landschappelijk bouwen? [4, 5]
- Wat is/zijn de identiteit(en) van Drenthe en het Drentsche Aa gebied? Hoe wordt/werd deze tot uiting gebracht in de bebouwing? Hoe zijn identiteiten ontstaan, welke ontwikkeling hebben deze doorgemaakt en hoe is/was dit te relateren aan het (agrarisch) gebruik? [6]
- Hoe zouden agrarische bedrijfsgebouwen er uit kunnen zien bij landschappelijk bouwen in het Drentsche Aa gebied? [6]
- Is het aan de hand van het totale onderzoek mogelijk een format op te stellen voor gebiedsgericht landschappelijk bouwen? En zo ja, hoe ziet dat format er dan uit? [6]

1.3 Methodologie

Onderzoeksontwerp

Het beantwoorden van deze deelvragen zal bijdragen aan de doelstelling van deze *thesis*: het geven van een eerste aanzet tot theorievorming. Bij het verkennen van een nieuw onderwerp zoals landschappelijk bouwen middels exploratief onderzoek is het de bedoeling een globaal beeld te schetsen van het te onderzoeken verschijnsel (Neuman, 2004). De intentie van deze *thesis* is *"to become familiar with the basic facts, setting, and concerns"* (p. 15). Een uitzondering hierop vormen de gedeelten die deel uit maken van het beschrijvend onderzoek, met name de hoofdstukken 2 en 3 over de context en achtergrond van landschappelijk bouwen, waarin wel een gedetailleerd beeld wordt gegeven. In een exploratief stadium kan theorievorming niet meer zijn dan een verzameling van nieuwe ideeën, vermoedens en hypotheses. Deze moeten via inductie afgeleid worden van empirische waarnemingen. De empirie bestaat in deze *thesis* in eerste instantie uit gepeilde meningen en schriftelijke bronnen en daarnaast uit in de praktijk gedane waarnemingen door de onderzoeker. Er is dan sprake van *intermediate* of *adaptive* theorie, of te wel van interactie van theorie met het onderzoeksprobleem: de theorie wordt gevormd door de werkelijkheid en werkelijkheid vormt de theorie.

In dit onderzoek volg ik een intensieve benadering. Landschappelijk bouwen wordt bestudeerd middels een formule van veel variabelen en weinig eenheden. Bovendien wordt het probleem geplaatst binnen de historische en maatschappelijke context waarin het zich voordoet. Hoewel het volgen van een verschijnsel in de tijd een passende strategie vormt bij een intensieve benadering, is dit onderzoek *cross-sectional* (zie tabel 1) vanwege de praktische reden dat er een tijdslimiet geldt voor het onderzoek. Wel is dit onderzoek, passend bij een intensieve benadering, kwalitatief van aard (tabel 1). Kwaliteiten van een verschijnsel hebben betrekking op aard, waarde en eigenschappen, en die zaken worden in deze studie onderzocht. In dit onderzoek wordt bovendien gebruik gemaakt van gegevens van kwalitatieve aard (o.a. meningen). Kwalitatief onderzoek is om meerdere redenen geschikter om landschappelijk bouwen te bestuderen dan kwantitatief onderzoek. Ten eerste omdat er sprake is van een ingewikkeld en complex onderzoeksprobleem. Ten tweede gaat het er om betekenisverlening van betrokkenen te achterhalen. En ten derde is er sprake van een nieuw onderwerp, en kwalitatief onderzoek is geschikter voor ideeëngeneratie.

Bij het operationaliseren is het van belang het te onderzoeken verschijnsel af te bakenen en te definiëren. Wat betreft de opbouw van het onderzoek ben ik daarom gestart met het vinden van een definitie voor landschappelijk bouwen. Daaruit kwamen drie elementen naar voren gekomen (regionale identiteit, landschap en inpassing) die als theoretische basis konden dienen. Qua werkwijze heb ik vervolgens de keuze gemaakt landschappelijk bouwen op te delen in een brede en een smalle benadering. Deze tweedeling is gebaseerd op de door Bernard Hanskamp (2007, persoonlijk gesprek), projectleider **POP I** van de provincie Drenthe, gegeven tweeledige omschrijving van landschappelijk bouwen. Hij gaf aan dat landschappelijk bouwen op twee verschillende manier benaderd kon worden: in smalle zin als een klein aantal dorpsuitbreidingsprojecten onder de noemer landschappelijk bouwen uitgevoerd op initiatief van de Brede Overleggroep Kleine Dorpen in Drenthe (BOKD) en in brede zin als een manier van omgaan met de omgeving in alle dorpen van de provincie Drenthe.

Die onderverdeling in een brede en smalle benadering bleek noodzakelijk om het fenomeen landschappelijk bouwen te doorgronden. Sommigen interpreteren landschappelijk bouwen namelijk veel breder dan alleen (dorpsuitbreidings)projecten uitgevoerd onder de naam landschappelijk bouwen tot iets dat omschreven kan worden als: bouwen met oog voor ruimtelijke kwaliteit. Het verschijnsel landschappelijk bouwen verbreden mag enerzijds een accurater beeld van de werkelijkheid geven, anderzijds wordt het onderzoeksveld enorm vergroot. Onder de noemer 'bouwen met oog voor ruimtelijke kwaliteit' kan onnoemelijk veel geschaard worden. Door de breedte en complexiteit van het verschijnsel is het niet mogelijk landschappelijk bouwen in het kader van een *master thesis* in al zijn facetten te bestuderen. De focus van dit onderzoek ligt daarom op de smalle benadering. De afbakening en inperking van het onderzoeksveld wordt verder omschreven en verantwoord aan de hand van de onderzoekspopulaties.

Onderzoekspopulaties

Dit onderzoek bevat twee verschillende soorten onderzoekspopulaties. De eerste populatie heeft betrekking op wiens zienswijze op landschappelijk bouwen is meegenomen in het onderzoek, en de tweede categorie (onderzoekspopulaties 2a en 2b) op de vormen waarin landschappelijk bouwen gegoten wordt. De eerste categorie geeft een beeld van landschappelijk bouwen in 'theorie' (wat wordt er onder verstaan), de tweede van landschappelijk bouwen in de praktijk.

- Onderzoekspopulatie 1 – kennisbronnen

Een methode om de betekenis van landschappelijk bouwen te achterhalen is om te onderzoeken wat bepaalde personen en/of organisaties onder landschappelijk bouwen verstaan. In dit onderzoek heb ik me gericht op de zienswijze van deskundigen en beleidsmakers. Over landschappelijk bouwen is weinig bekend en daarom is het niet meer dan logisch een verkennende studie te concentreren op groepen/actoren waar men expertise en kennis mag verwachten: bij deskundigen en de overheid als vormgever van het bouw- en landschapsbeleid. De gekozen invalshoek in deze *master thesis* is om landschappelijk bouwen te benaderen vanuit het professionele discours[2]. Deze beperking tot personen en/of organisaties die beroepshalve met landschappelijk bouwen te maken hebben, is gedeeltelijk praktisch bepaald (tijdsbeperking), maar de voornaamste reden is toch dat deze groep naar verwachting de meeste informatie op zal leveren.

[2] Een discours is volgens Simon (2004, p. 24) een methodologisch hulpmiddel bij het interpreteren van sociale en politieke processen: *"Discoursen kunnen worden omschreven als de kennis die we hebben van de wereld die uitmaakt hoe we denken en praten over deze wereld en hoe we deze verbeelden." "It refers to groups of statements which structure the way a thing is thought, and the way we act on the basis of that thinking"* (Rose, 2001, p. 136). *"By controlling discourse, powerful groups in society are able to control, not just* ***what*** *people know, but* ***how*** *people know – the way people think about things"* (Holloway en Hubbard, 2001, p. 149). In de originele tekst staan *what* en *how* al cursief gedrukt, daarom hier vetgedrukt. Vier typen discoursen kunnen worden onderscheiden (Jones, 1995, in Groote et al., 2000; in Simon, 2004): professionele discours (mensen die beroepsmatig met een onderwerp bezig zijn), wetenschappelijke discours, populaire discours (media, kunst en literatuur) en leken discours (alledaagse leven).

Binnen het professionele discours heb ik ook weer die personen/organisaties als kennisbronnen gebruikt waarvan verwacht mag worden dat ze het meest informatief zijn. Wat betreft de categorie beleidsmakers zijn dat voornamelijk de provincies. Provincies spelen een centrale rol in de ruimtelijke ordening. Bovendien bestaat het voordeel van een landelijke dekking, gunstig met het oog op generalisatie van de onderzoeksresultaten. De eerste categorie deskundigen wier perspectief op landschappelijk bouwen is meegenomen, vormen de bij landschappelijk bouwen projecten betrokken organisaties, met name de provinciale dorpsbelangenorganisatie Brede Overleggroep Kleine Dorpen in Drenthe (BOKD). Een tweede categorie vormen ontwerpers. Een eerste groep ontwerpers zijn landschapsarchitecten(bureau's). Hun visie op landschappelijk bouwen is afgeleid uit de geraadpleegde literatuur, in tegenstelling tot de overige categorieën/groepen die ik ook persoonlijk ondervraagd heb. Een tweede groep ontwerpers vormen architecten. De ondervraagde architecten zijn geselecteerd op basis van het feit dat ze kunnen worden geschaard onder het Kritisch Regionalisme, te beschouwen als de 'stroming' achter landschappelijk bouwen. Daarnaast zijn ze in meerderheid ook betrokken bij de onderzochte landschappelijk bouwen projecten (smalle benadering).

Generalisatiemogelijkheden

De gecombineerde expertise van overheid en andere deskundigen is dermate informatief dat theoretische generalisatie van de onderzoeksresultaten mogelijk is. Omdat alle provincies (=eenheden) zijn ondervraagd, zij het niet over een groot aantal variabelen waardoor het resultaat geen gedetailleerde kennis zal zijn, kan iets gezegd worden over heel Nederland. In het onderzoek aan de hand van deskundigen is een groter aantal variabelen bestudeerd met als resultaat diepgaander kennis, maar is er sprake van een klein aantal onderzoekseenheden. Dat betekent weer dat het lastiger wordt iets te zeggen over een gehele populatie (statistische generalisatie is niet mogelijk). Het kleine aantal onderzoekseenheden houdt in dit geval echter niet in dat er helemaal niet (theoretisch) gegeneraliseerd kan worden. Er is namelijk sprake van een representatieve onderzoekspopulatie. Weliswaar is er een klein aantal van drie architecten gesproken maar omdat onder het Kritisch Regionalisme ook maar weinig architecten worden geschaard, betekent dit wel dat een groot deel van de gehele populatie in het onderzoek is betrokken. Bovendien is met betrekking tot landschappelijk bouwen in de smalle benadering van de belangrijkste betrokken partijen informatie verkregen, en kunnen over deze projecten dus uitspraken gedaan worden.

- Onderzoekspopulaties 2a en 2b − verschijningsvorm

De tweede categorie onderzoekspopulatie die bestudeerd wordt in dit onderzoek heeft betrekking op verschijningsvormen van landschappelijk bouwen. Bij het vaststellen van deze onderzoekspopulatie dient men zich bewust te zijn van een aspect dat de validiteit (geldigheid) van het onderzoek negatief kan beïnvloeden. Omdat de betekenis van landschappelijk bouwen niet bekend is, wordt het gevaar groter dat men niet meet wat men wil meten: de afbakening tot bepaalde verschijningsvormen betekent in dit geval immers een keuze maken op basis van beperkte informatie. Met het afbakenen van de onderzoekspopulatie tot bepaalde verschijningsvormen is de onderzoeker al bezig de betekenis van landschappelijk bouwen in te vullen, terwijl dat juist niet vaststaat maar nog onderzocht moet worden.

Qua verschijningsvormen van landschappelijk bouwen vallen twee dimensies te onderscheiden. De eerste dimensie heeft te maken met inhoudelijke, programmatische kwaliteit (en doelstelling). Dit onderzoek beperkt zich tot die vormen van landschappelijk bouwen die kwalitatief hoogwaardig zijn. Er bestaan namelijk ook bepaalde vormen van landschappelijk bouwen die qua inhoudelijke kwaliteit erg mager zijn. Zogenoemde nepvormen. Het doel van deze vormen is niet het verhogen van omgevingskwaliteit of de kwaliteit van de bebouwing maar het genereren van geld. De kwaliteitsnotie die in landschappelijk bouwen opgesloten zit en de meerwaarde die dat met zich meebrengt probeert men om te zetten in financieel voordeel zonder dat die kwaliteit werkelijk bestaat. Het kan bijvoorbeeld gaan om projecten waar de term landschappelijk bouwen op geplakt wordt om subsidie te kunnen incasseren, terwijl ze qua inhoud amper afwijken van gewone bouwprojecten. Firet en Van der Linden van de provincie Gelderland (2008, enquête) geven aan dat landschappelijk bouwen soms gebruikt wordt als verkoopargument om meer voor een huis te kunnen vragen. Het kan dus ook gaan om makelaars die proberen de waarde van huizen te laten stijgen door het etiket 'landschappelijk gebouwd' er op te plakken. Deze nepvormen vallen buiten dit onderzoek. De praktische reden hiervoor is dat deze vormen bijna niet genoemd zijn door deskundigen en beleidsmakers, en ik ze ook niet tegengekomen ben in de geraadpleegde schriftelijke bronnen. Maar belangrijker is een inhoudelijke reden: de invalshoek van dit onderzoek is om kwaliteitsaspecten (hoe kan men kwaliteit toevoegen?, wat is kwaliteit?) van de (on)bebouwde omgeving te bestuderen. Men dienst zich wel bewust te zijn van het feit dat de grens tussen kwalitatief robuuste vormen en niet-robuuste vormen moeilijk zo niet onmogelijk te trekken is.

De tweede dimensie heeft betrekking op bouwvorm/gebouwde structuur. Het heeft te maken met de vraag of landschappelijk bouwen alleen van toepassing kan zijn op gebouwen of dat het breder geïnterpreteerd kan worden en landschappelijk bouwen ook van toepassing kan zijn op bijvoorbeeld objecten. In dit onderzoek zal ik me bijna uitsluitend beperken tot gebouwen. In de eerste plaats bestaan de projecten die onder de noemer landschappelijk bouwen zijn gerealiseerd uit gebouwen. Maar ook als men landschappelijk bouwen breder interpreteert als bouwen met oog voor ruimtelijke kwaliteit, blijkt landschappelijk bouwen meestal betrekking te hebben op gebouwen. Tenslotte is de beperking tot gebouwen te rechtvaardigen door de grotere relevantie voor het toegepaste deel van het onderzoek (landbouwschuren). Met het oog op dit toegepaste onderzoek zou het logisch zijn de onderzoeksnadruk te leggen op agrarische schuren. Ik heb er voor echter gekozen meer aandacht te schenken aan residentieel landschappelijk bouwen. Omdat landschappelijk bouwen wetenschappelijk gezien onontgonnen terrein is, wilde ik bij het (historische) begin beginnen en bovendien een algemeen totaalbeeld schetsen. Dan blijkt landschappelijk bouwen meestal betrekking te hebben op woningbouw, of nog specifieker op dorpsuitbreidingsprojecten. Niet alleen is daar dan ook het meeste informatie over te verkrijgen, geredeneerd vanuit fundamenteel onderzoeksoogpunt blijkt residentieel landschappelijk bouwen ook de hoogste informatiewaarde te geven. Inzichten verkregen uit bestudering van woningbouw zijn daarnaast vaak te vertalen naar agrarische schuren, hoewel niet alle aspecten met betrekking tot woningbouw ook relevant zijn voor agrarisch landschappelijk bouwen.

Nadat het onderzoeksveld is afgebakend tot gebouwen en inhoudelijk robuuste verschijningsvormen is de smalle benadering van landschappelijk bouwen als uitgangspunt genomen. De smalle benadering van landschappelijk bouwen heeft betrekking op *projecten uitgevoerd onder de naam landschappelijk bouwen*. Deze projecten vormen tegelijkertijd ook onderzoekspopulatie 2a van dit onderzoek. Deze onderzoekspopulatie bestaat uit vier eenheden: drie dorpsuitbreidingen in Drenthe (in Zeijen, Zwinderen en Eexterzandvoort) en een bouwproject van landbouwschuren in Groningen. Deze vier eenheden omvatten ook de totale populatie projecten uitgevoerd onder de naam landschappelijk bouwen. De dorpsuitbreiding van Eexterzandvoort vormt de belangrijkste *case* van dit onderzoek, vanwege de praktische reden dat daar de meeste informatie over beschikbaar was. De uitbreidingen in Zeijen en Zwinderen worden hiermee vergeleken.

De selectie van de onderzoekspopulatie op basis van naamgeving lijkt me de meest voor de hand liggende en meest plausibele keuze. Men moet zich echter wel bewust zijn van het feit dat het vastleggen van de scheiding tussen de smalle en brede benadering een theoretische exercitie is. De smalle benadering is niet alleen een onderdeel van de brede, er is ook sprake van een groot grijs gebied. Daarom blijft een aangebrachte scheiding tot op zekere hoogte altijd arbitrair en kunstmatig (en dit kan gevolgen hebben voor de validiteit van het onderzoek). Draagt een bouwprogramma bijvoorbeeld de naam landschappelijk bouwen als men het zo noemt (mondeling) of alleen als de naam ook op schrift staat? Daarnaast leidt deze manier van afbakenen er toe dat projecten die inhoudelijk min of meer hetzelfde zijn, maar met een andere term aangeduid worden, niet onder de smalle benadering vallen. Deze zekere mate van subjectiviteit komt naar voren in de iets andere invulling die ik heb gegeven aan de smalle benadering dan Hanskamp doet. Ten eerste is met het oog op het toegepaste onderzoek het Agrarisch Landschappelijk Bouwen project ‘Wierde en Dijk’ toegevoegd. Door een project van landbouwschuren te incorporeren wordt een extra invalshoek meegenomen en meer aangesloten op het toegepaste onderzoek. Ten tweede is het dorpsuitbreidingsproject in Elp, dat Hanskamp wel rekent tot landschappelijk bouwen, buiten beschouwing gelaten omdat het niet onder de naam landschappelijk bouwen is uitgevoerd maar onder het etiket Op Dorpse Schaal. Elp wordt soms wel landschappelijk bouwen genoemd, maar er was in vergelijking met de andere dorpsuitbreidingen veel minder specifieke informatie over beschikbaar.

Door het vaststellen van de onderzoekspopulatie op drie dorpsuitbreidingsprojecten en een project van landbouwschuren wordt zowel landschappelijk bouwen in enge zin gemeten (totale populatie: bouwprogramma’s onder de naam landschappelijk bouwen) en wordt tegelijkertijd ook landschappelijk bouwen in de brede interpretatie bestudeerd. De totale populatie behorende bij landschappelijk bouwen in brede zin zou omschreven kunnen worden in de trant van bouwprogramma’s waarbij relatief veel aandacht wordt geschonken aan ruimtelijke kwaliteit. Ter verhoging van de validiteit is daarnaast nog een andere onderzoekspopulatie bestudeerd die buiten de smalle benadering valt. Deze omvat *het werk van de landschappelijk bouwende architecten* (2b). Hierdoor worden ook individuele woningen en bedrijfsgebouwen (anders dan landbouwschuren)/recreatieparken in het onderzoek meegenomen en zelfs een enkel object (een niet-gebouw).

Generalisatiemogelijkheden

Het zou mogelijk moeten zijn de onderzoeksresultaten uit de bestudering van onderzoekspopulatie 2a statistisch te generaliseren naar de totale populatie bouwprogramma’s onder de naam landschappelijk bouwen. Er is sprake van een representatieve steekproef omdat de totale populatie projecten onder de naam landschappelijk bouwen gelijk is aan de onderzoekspopulatie. Aan de andere kant dient men toch terughoudend te zijn ten aanzien van

statistische generalisatie. Het aantal eenheden waaruit de onderzoekspopulatie bestaat is erg klein. Er is bovendien sprake van een validiteitsprobleem. Men kan namelijk aanvoeren dat deze onderzoekspopulatie niet het gehele spectrum aan bouwprogramma's onder de naam landschappelijk bouwen omvat. Alleen die projecten waarbij de naam op schrift is gesteld zijn meegenomen, terwijl er ook voorbeelden zijn van andere projecten die (soms) ook landschappelijk bouwen genoemd worden (afgezien van categorieën die eerder zijn buiten gesloten zoals nepvormen of niet-gebouwen, gaat dat dan bijvoorbeeld om de dorpuitbreiding van Elp of door de ondervraagde architecten ontworpen individuele gebouwen die door henzelf het predicaat landschappelijk bouwen worden meegegeven). Vanwege de grote overlap tussen de onderzoekspopulatie en de totale populatie en vanwege het grote aantal variabelen dat bestudeerd is, kunnen echter zonder twijfel conclusies getrokken worden aan de hand van onderzoekspopulatie 2a voor landschappelijk bouwen in enge zin: theoretische generalisatie van de onderzoekspopulatie naar de totale populatie bouwprojecten onder de naam landschappelijk bouwen is mogelijk.

Voor wat betreft landschappelijk bouwen in de brede interpretatie: statistische generalisatie van de onderzoekspopulaties 2a en 2b naar de totale populatie van 'bouwprogramma's waarbij relatief veel oog is voor ruimtelijke kwaliteit' is niet mogelijk. Hiervoor zijn te weinig eenheden bestudeerd. Theoretische generalisatie aan de hand van de onderzoekspopulaties 2a en 2b naar landschappelijk bouwen in brede zin is wel mogelijk omdat een groot aantal variabelen is bestudeerd en de onderzoekspopulaties voldoende representatief zijn.

Onderzoeksmethoden

- Literatuuronderzoek (*deskresearch*)

Over het studieonderwerp landschappelijk bouwen is geen wetenschappelijke literatuur geschreven. Wel is er enige begeleidende informatie bij uitgevoerde projecten (in de vorm van boekjes/brochures, internetdocumenten) beschikbaar en een enkel niet-wetenschappelijk tijdschriftartikel. Naast deze hoofdzakelijk primaire literatuur heb ik nog een keur aan andere schriftelijke en internetbronnen geraadpleegd over de context van landschappelijk bouwen. Wetenschappelijke literatuur is vooral gebruikt als bron voor het beschrijven van de theoretische en maatschappelijke achtergrond in hoofdstuk twee en drie. Voor een compleet overzicht van de geraadpleegde bronnen verwijs ik naar de literatuurlijst te vinden aan het einde van deze *thesis*.

- Gesprekken met deskundigen (expertanalyse) en beleidsmakers

Omdat er weinig schriftelijke informatie beschikbaar bleek over landschappelijk bouwen, ben ik lopende het literatuuronderzoek begonnen met het voeren van gesprekken met betrokkenen. Dat waren gesprekken met drie deskundigen (architecten) en twee beleidsmakers (provincie Drenthe), dus vijf in totaal. In literatuurlijst staan de ondervraagde personen vermeld onder het kopje colleges en gesprekken. Daarnaast kan ik ook de gesprekken met mijn begeleider, professor Strijker, niet onvermeld laten. Zijn *input* vanuit het wetenschappelijke discours bleek een waardevolle aanvulling op die van de ondervraagde *professionals*. Deze gesprekken kunnen gezien worden als niet-gestandaardiseerde of ongestructureerde interviews. De bedoeling van deze gesprekken was om meer helderheid te verkrijgen over het concept landschappelijk bouwen en de concrete invulling ervan (middel tot verkenning). En daarnaast om dusdanig veel informatie boven water te krijgen dat het mogelijk zou worden relevante vragen te stellen in het navolgende empirisch onderzoek.

- Enquête onder provincies

Dat navolgende empirische onderzoek bestond uit een enquête onder de verschillende Nederlandse provincies. Deze analyse van beleidsmakers is vormgeven door ze een schriftelijke vragenlijst met open vragen per e-mail te laten invullen. In de literatuurlijst (kopje provinciale enquête) is aangegeven door welke persoon de enquête is ingevuld. De resultaten van de provinciale enquête worden overigens meestal gepresenteerd inclusief de mening van de provincie Drenthe[3].

- Diepte-interview met deskundige (expertanalyse)

Tot slot heb ik nog een semi-gestandaardiseerd interview gehouden met een deskundige van de BOKD (Brede Overleggroep Kleine Dorpen in Drenthe). De vragen zijn schriftelijk gesteld en beantwoord via e-mail. De bedoeling van dit interview was niet alleen om de laatste lacunes in kennis op te vullen en nog bestaande onduidelijkheden weg te nemen, maar tevens om bestaande kennis nog een keer te verifiëren, met het oog op *triangulation*.

[3] Dat betekent dat indien ik schrijf dat de provinciale enquête een bepaald resultaat geeft, dit inclusief de mening van de provincie Drenthe is. Met andere woorden: n=12. De Drentse mening is gedestilleerd uit de twee gesprekken met de deskundigen Hanskamp en Wienia. Waar n anders dan 12 is, geef ik dat aan. Enkele van de in de enquête gestelde vragen zijn namelijk niet aan bod gekomen in de persoonlijke gesprekken met Hanskamp en Wienia. Bovendien heeft de provincie Noord-Holland een verkorte versie van de enquête ingevuld, zodat ook Noord-Holland niet alle vragen beantwoord heeft. Daarnaast heeft Van Noorden van de provincie Zuid-Holland aangegeven dat ze op persoonlijke titel spreekt in plaats van namens de provincie, omdat ze geen tijd heeft gevonden om mijn vragen met collega's te bespreken. Voor het gemak zal ik desalniettemin spreken van Zuid-Holland als de mening van Van Noorden wordt weergegeven.

Validiteit en betrouwbaarheid
Om de kwaliteit van het onderzoek te waarborgen, heb ik geprobeerd het onderzoek op een zo valide en betrouwbaar mogelijke manier vorm te geven. Een belangrijk middel om validiteit te verhogen is *triangulation*. In dit onderzoek heb ik daarom geprobeerd zoveel mogelijk verschillende methoden van dataverzameling te gebruiken. Zoals aangegeven in tabel 1 (vierde dimensie) heb ik methodes van kwalitatieve (interviews) en kwantitatieve aard (enquête) gebruikt. Op die manier heb ik getracht diepte (meerdere variabelen) met breedte (meerdere eenheden) te combineren. Er is in deze studie sprake van zowel *datatriangulation* als *methodtriangulation*. Van *datatriangulation* omdat er verschillende vormen van data (oraal, schriftelijk) zijn gebruikt. En voor het verkrijgen van die gegevens zijn zoveel mogelijk gegevensbronnen gebruikt. Zo zijn bijvoorbeeld een keur aan schriftelijke bronnen geraadpleegd: boeken, tijdschriftartikelen, beleidsdocumenten, folders, krantenartikelen en *internetsites*. Daarnaast is er ook sprake van *methodtriangulation*. Dat houdt in dat meerdere keren dezelfde meting verricht wordt door meerdere methoden te hanteren. Zo heb ik (deels) dezelfde vragen gesteld bij enquête en interviews. Omdat de metingen worden herhaald, wint het onderzoek hiermee behalve aan validiteit ook aan betrouwbaarheid. Een andere maatregel die ik heb genomen om betrouwbaarheid en validiteit te verhogen is dat ik de door mij gemaakte schriftelijke verslagen van de gevoerde gesprekken/interviews ter correctie en aanvulling nog een keer heb voorgelegd aan de ondervraagde persoon. De betrouwbaarheid (herhaalbaarheid) van een onderzoek wordt gewaarborgd door zoveel mogelijk inzichtelijk te maken hoe het onderzoek is uitgevoerd. Hiertoe heb ik een methodologisch protocol neergelegd in dit hoofdstuk waarin aandacht is besteed aan onderzoeksvragen, afbakening, assumpties en problemen. Ter verhoging van de herhaalbaarheid is verder te zien wie ik ondervraagd heb (zie literatuurlijst) en wat ik ze gevraagd heb (zie vragenlijsten in de bijlagen A (provincies) en B (deskundige BOKD).

1.4 Structuur rapport

In 1.1 t/m 1.3 heb ik beschreven wat voor soort onderzoek dit is en hoe het onderzoek gestalte gekregen heeft. Vanaf 1.5 doe ik verslag van het daadwerkelijke onderzoek. Eerst zal ik een korte introductie geven op de volgende hoofdstukken.

De laatste paragraaf van dit hoofdstuk, 1.5, is het eerste inhoudelijke gedeelte van deze studie. In 1.5 wordt een definitie vastgesteld van landschappelijk bouwen. Dat valt gewoonlijk onder de operationalisatie, maar is in dit onderzoek een onderzoeksvraag. Behalve uit het vaststellen van de definitie bestaat 1.5 uit een eerste verkenning van een aantal aspecten van landschappelijk bouwen zoals waar de term vandaan komt, analoge termen, locatie en verschijningsvormen. De rode draad vormt het thema onduidelijkheid: aan zowel de definitie als ook de behandelde aspecten van landschappelijk bouwen kleeft een zekere mate van onduidelijkheid.

Ondanks de bestaande onduidelijkheid met betrekking tot de betekenis van landschappelijk bouwen, komen uit de definitie een aantal gemene delers naar voren. Deze drie aspecten regionale identiteit (streekidentiteit), landschap en inpassing vormen het onderwerp van hoofdstuk 2 en tevens de theorie achter landschappelijk bouwen. Omdat deze drie begrippen ook gebruikt worden in de onderzoeksvraagstelling, kan hoofdstuk 2 ook gezien worden als deel uitmakend van het operationalisatieproces. Als onderdeel van de operationalisatie behoort namelijk ook de betekenis van de begrippen uit de vraagstelling gedefinieerd te worden.

De operationalisatie wordt als het ware pas afgesloten in hoofdstuk 3 omdat in 3.2 onder andere de betekenis van het begrip landschappelijke kwaliteit, ook gebruikt in de onderzoeksvragen (1.2), behandeld wordt. In hoofdstuk 3 wordt ingegaan op de achtergrond van landschappelijk bouwen. Het thema vormt landschappelijk kwaliteitsverlies, omschreven als de toenemende uniformiteit en verrommeling van landschap en bebouwing. Achtereenvolgens worden de volgende aspecten die van invloed zijn behandeld: de dichotomie globalisering versus regionalisering (3.3), ontwikkelingen op het platteland (3.4) en het rijksoverheidsbeleid (3.5). Het onderwerp van 3.6 wordt een specifiek aspect van het landschappelijk kwaliteitsverlies uitgelicht: dat van dorpsuitbreidingen in Drenthe. Het hoofdstuk wordt het afgesloten met een samenvatting (3.7).

De bedoeling van hoofdstuk 4 is de (beleidsmatige) betekenis van landschappelijk bouwen verder uit te diepen. In hoofdstuk 4 worden een aantal verschillende onderwerpen behandeld, te beginnen met het provinciaal beleid ten aanzien van landschappelijke kwaliteit en landschappelijk bouwen. In 4.2 wordt ook het grootste deel van de resultaten besproken van de onder de provincies gehouden enquête. De kern van het hoofdstuk (4.3) vormt de nadere uitwerking van de in 1.5 gegeven omschrijvingen van landschappelijk bouwen. Er worden kenmerken gepresenteerd die deskundigen/beleidsmakers landschappelijk bouwen toedichten. De uitkomst kan beschouwd worden als landschappelijk bouwen (in) ‘theorie’. In 4.4 wordt op een rij gezet waar landschappelijk bouwen plaats heeft gevonden, wat de doelen zijn, en wie de bij landschappelijk bouwen betrokken actoren zijn. Tot slot

wordt aandacht besteed aan de beleving ten aanzien van landschappelijk bouwen, discoursverschillen in architectonische smaak en het toekomstperspectief van landschappelijk bouwen (4.5).

In hoofdstuk 5 komt de praktische uitwerking van landschappelijk bouwen aan de orde. Het eerste onderwerp vormt de betekenis van inpassing in de praktijk. Vervolgens wordt de concrete invulling van landschappelijk bouwen belicht aan hand van de visie en het werk van architecten, gemeentelijk beleid, en de in de praktijk uitgevoerde landschappelijk bouwen projecten. Extra aandacht wordt besteed aan de *case* Eexterzandvoort. De praktijk van deze projecten kan vervolgens vergeleken worden met de 'theorie' van wat deskundigen en beleidsmakers onder landschappelijk bouwen verstaan (vergelijking onderzoekspopulatie 1 en 2).

De inhoud van hoofdstuk 6 is vooral relevant voor het toegepaste onderzoek. Hoofdstuk 6 is te beschouwen als een voorstudie naar hoe door streekeigenheid geïnspireerde nieuwe agrarische schuren in het Drentse Aa gebied er uit zouden kunnen zien. Beschreven worden de onderwerpen: Drentse identiteit, identiteit van (agrarische) gebouwde omgeving in Drenthe en kenmerken van het Drentse Aa gebied. Op basis hiervan worden enkele uitspraken gedaan over hoe landschappelijk gebouwde schuren er in het Drentsche Aa gebied uit zouden kunnen zien.

In hoofdstuk 7 tenslotte worden conclusies getrokken en aanbevelingen gedaan voor verder onderzoek.

1.5 Introductie: verkenning betekenis landschappelijk bouwen

Definitie? Meningen

Bij wetenschappelijk onderzoek behoort men, met het oog op validiteit en betrouwbaarheid, te beginnen met het geven van een definitie of een omschrijving van het te onderzoeken fenomeen. Dat vormt echter nu juist het probleem: de aanleiding voor deze *thesis* is immers de (veronderstelde) heersende onduidelijkheid over de betekenis van landschappelijk bouwen. Er is kortom op voorhand geen algemeen bekende en aanvaarde definitie te geven. Van Laar van de provincie Noord Holland (2008, enquête) maakt dat ondubbelzinnig duidelijk: *"Nee, je kunt geen term nemen die niet algemeen gangbaar is en waar je een verschillende invulling aan kunt geven voorleggen en vragen daar een definitie aan te hangen. Het is zuiverder om zelf aan te geven wat je eronder verstaat en vervolgens te vragen of dit wordt toegepast"*. De vraag rest of, en in hoeverre, landschappelijk bouwen toch af te bakenen is. Immers: *"De term landschappelijk bouwen is breed inzetbaar. Maar hoe meer je eronder laat vallen, hoe minder het iets definieert"* (Hoek, provincie Groningen, 2008, enquête). Deze *thesis* begint daarom met het zoeken naar een mogelijke definitie. Als eerste stap wordt onderzocht of er overeenkomsten bestaan in omschrijvingen van landschappelijk bouwen.

In de weinige literatuur over landschappelijk bouwen worden geen expliciete definities gegeven. De enige uitzondering hierop vormen de Ministeries van VROM, LNV, OCW en V&W (www.belvedere.nu (1)) die landschappelijk bouwen definiëren als: *"(voort)bouwen op cultuurhistorie en landschappelijke identiteit."* Verder is het alleen mogelijk impliciete omschrijvingen uit teksten te destilleren. Hardus (1999) signaleert in de eerste regel van zijn artikel **LANDSCHAPPELIJK BOUWEN** het volgende probleem: *"Steeds meer wordt de vormgeving van het landelijk bouwen losgemaakt van het omringende landschap en de bestaande bebouwing"* (p. 19). Een hieruit af te leiden omschrijving van landschappelijk bouwen kan zijn: de vormgeving van het landelijk bouwen verbinden met het omringende landschap en de bestaande bebouwing. Het leggen van een verbinding tussen gebouwen en het landschap, zoals min of meer ook al afgeleid kan worden van de term landschappelijk bouwen, kan beschouwd worden als een centrale gedachte achter landschappelijk bouwen. Zoals de ondertitel van het boek **AGRARISCH LANDSCHAPPELIJK BOUWEN IN HET "WIERDE EN DIJK" LANDSCHAP** (Wierde en Dijk, 2003) aangeeft, is landschappelijk bouwen: *"Bouwen met het landschap als uitgangspunt"*.

Ook de ondertitel van de brochure **LANDSCHAPPELIJK BOUWEN IN DRENTHE** van de Brede Overleggroep Kleine Dorpen in Drenthe (1998) *"Voorbeelden van landschappelijke inpassing van nieuwbouw in oude dorpen"* weerspiegeld een belangrijk kenmerk: nieuwbouw moet passen bij zowel de gebouwde als niet-gebouwde omgeving. Landschappelijk bouwen *"moet voldoen aan de volgende eis: een eigentijdse harmonie met de historisch gegroeide basisstructuur van dorp en landschap"* (p. 5). Bij inpassing, bij het leggen van de relatie tussen nieuwbouw en omgeving, kan regionale identiteit een belangrijk bindend middel zijn. De folder (Wierde en Dijk, onbekend) en het boek (Wierde en Dijk, 2003, p. 9) die naar aanleiding van het Agrarisch Landschappelijk Bouwen Project Wierde en Dijk zijn uitgegeven, verwijzen hier uitdrukkelijk naar. Te lezen valt dat het project *"nadrukkelijk inhaakt op bestaande ruimtelijke en cultuurhistorische elementen in het landschap … Kern van het initiatief is dat bij de (her)inrichting van het gebied de historische, culturele en*

ecologische waarden worden meegewogen." En vervolgens: *"De uitdaging is om deze streekeigen identiteit als extra dimensie in het gehele ontwerp- en bouwproces mee te laten spelen."*

Ter aanvulling van de literatuur heb ik de verschillende provincies gevraagd of ze landschappelijk bouwen konden definiëren of omschrijven. Onderstaand heb ik een zevental omschrijvingen uit de enquête (2008) weergegeven:
"Het bouwen van woningen of andere bebouwing in het buitengebied op een zodanige wijze en van een zodanige architectuur dat het zich als vanzelfsprekend voegt in de context van de ruimtelijke karakteristieken en identiteiten van dat landschap" (Hoek, provincie Groningen);

"Landschappelijk bouwen is voor mij bouwen in directe relatie met/op basis van het landschap. Landschap zie ik dan wel als een optelsom van lagen, waarin naast natuur ook de ontwikkelingsgeschiedenis en occupatiepatronen etcetera een rol spelen" (Van Tilburg, provincie Noord-Brabant);

"Bouwen in het landelijk gebied met oog voor de specifieke kenmerken van het landschap ter plaatse" (Klompe, provincie Overijssel);

"Het bouwen van nieuwe objecten of verbouwen van bestaande objecten, waarbij de landschappelijke karakteristiek van de omgeving (mede)bepalend is voor het bouwontwerp" (Hoks, provincie Friesland);

"Bouwen in landschap waarbij de historisch gegroeide structuur afleesbaar blijft" (Berkelaar, provincie Utrecht);

"Bouwen van boerderijen, woningen, dorpsuitbreidingen, etc. op een manier die aansluit / wordt ingepast bij de landschappelijke onderlegger bestaande uit de natuurlijke ondergrond, het ruimtelijke gebruik en de omgevingskwaliteiten" (Goossen, provincie Zeeland);

"Landschappelijk bouwen betekent dat bij verbouw, nieuwbouw en herbouw de karakteristieken van bouwwerken in het betreffende landschap in de architectuur van het gebouw worden meegenomen. Dat wil zeggen dat de maatvoering, vormgeving, materiaalgebruik, kleuren en verhouding bouwoppervlak/kaveloppervlak aansluiten bij de identiteit van het gebied, zonder in kitsch/historische reconstructies terecht te komen" (Van Noorden, provincie Zuid-Holland).

Uit deze omschrijvingen blijkt dat er een hoge mate van eensgezindheid bestaat onder deze provinciale deskundigen met betrekking tot de betekenis van landschappelijk bouwen. Samengevat door Wienia (2007, persoonlijk gesprek) van de provincie Drenthe gaat het bij landschappelijk bouwen om passen in het landschap waarbij de eigenheid van het gebied een rol speelt. Net als uit de literatuur komt naar voren dat de essentie van landschappelijk bouwen het rekening houden met de plek is, of te wel landschappelijk bouwen is contextgebonden bouwen. De respondenten noemen landschappelijk bouwen aansluiten bij/voegen in/inpassen in kenmerken en identiteit(en) van het landschap (en het gebied). De context wordt gedeeltelijk bepaald door de historie, maar is ook gebaseerd op de huidige omgeving. Een van de deelvragen die ik in deze *master thesis* probeer te beantwoorden is of bij landschappelijk bouwen sprake vooral nadruk gelegd wordt op de historische of op de huidige omgeving. Op basis van de omschrijvingen lijkt er meer sprake van een samenspel dan van een bepaalde nadruk. De wijze waarop de relatie tussen gebouw en omgeving gestalte krijgt, de manier waarop het gebouw zich voegt in het landschap, is volgens Van Noorden (provincie Zuid-Holland, 2008, enquête) een combinatie van maat, vorm, materiaal en kleur van het gebouw als ook de verhouding tussen bouwoppervlak en kaveloppervlak. Ook hier is dus sprake van een samenspel in plaats van een nadruk.

De grote overeenkomsten tussen de verschillende omschrijvingen zijn opvallend. Opvallend omdat alle ondervraagde respondenten en gesprekspartners benadrukten dat de betekenis van landschappelijk bouwen moeilijk aan te geven is. Niet voor niets waagt men zich in de literatuur zelden aan een definitie. Men is collectief van mening dat landschappelijk bouwen multi-interpretabel is. Van Laar (provincie Noord-Holland, 2008, enquête) wijst nog een keer op de verschillende interpretatiemogelijkheden, op het gebrek aan eenduidigheid van de betekenis van landschappelijk bouwen: *"Je zou eronder kunnen verstaan:*

- *bouwen in lage dichtheid in landelijk gebied, bijvoorbeeld nieuwe landgoederen of woonfuncties op voormalige agrarische bouwpercelen;*
- *dorpse uitbreidingen die passen bij de ontwikkelingswijze van dorpen;*
- *een keuze voor een bouwvorm (architectuur) die zich oriënteert op het verleden en aansluit bij wat in een regio karakteristiek is."*

Vervolgens blijken de omschrijvingen die de verschillende deskundigen geven echter in hoge mate over een te komen. Dat werpt de vraag op of de betekenis van landschappelijk bouwen toch niet duidelijker is dan men in eerste instantie aanneemt. Een snelle blik op de omschrijvingen leert echter ook dat de ruimte voor interpretatie niet erg ingeperkt wordt. Zinsneden als 'voortbouwen op cultuurhistorie en landschappelijke identiteit' zijn op velerlei manieren uit te leggen. De verschillende componenten van de gegeven omschrijvingen zijn met andere woorden ook multi-interpretabel.

Twee definities van Hanskamp

De omschrijvingen zorgen niet voor voldoende duidelijkheid met het oog op de betekenis van landschappelijk bouwen. Een andere ingang blijkt noodzakelijk om het onderwerp te onderzoeken. Die ingang werd me geboden door Hanskamp (2007, persoonlijk gesprek). Hij stelde dat landschappelijk bouwen eigenlijk twee definities kende, een enge en een brede definitie. De enge definitie van Hanskamp luidt: *"een project van de BOKD in drie of vier dorpen"*. Hij doelt op de dorpsuitbreidingsprojecten geïnitieerd door de provinciale dorpsbelangenorganisatie BOKD in de kleine Drentse dorpen Zeijen, Zwinderen, Elp en Eexterzandvoort. Hanskamp's brede definitie van landschappelijk bouwen is: *"bouwen in harmonie en wisselwerking met het landschap."* Landschappelijk bouwen is voor Hanskamp een manier van omgaan met de omgeving. *"Dus als je het over landschappelijk bouwen hebt, gaat het in de kern niet om het project van de BOKD met die naam in drie of vier dorpen, maar over hoe je met de omgeving omgaat in alle 180 dorpen van de provincie Drenthe."*

Behalve op enkele dorpsuitbreidingsprojecten in enkele kleine dorpen in Drenthe onder de naam landschappelijk bouwen, kan de enge definitie van Hanskamp ook slaan op de werkwijze van de BOKD. Om die werkwijze te benoemen gebruikt de provincie Drenthe namelijk ook de term landschappelijk bouwen, zoals op de *website* van de provincie Drenthe (www.drenthe.nl): *"Bouwen in kleine kernen is in Drenthe een moeilijk proces. Steeds is de vraag of er gebouwd mag worden en zo ja, waar dat kan. De nieuwbouw moet passen bij het karakter van het dorp en het landschap. Een belangrijke vraag is ook: wat wil het dorp zelf? Vaak heeft de lokale bevolking een duidelijke mening over waar woningen zouden moeten komen en hoe die eruit moeten zien. De Brede Overleggroep Kleine Dorpen in Drenthe (BOKD) heeft een werkwijze ontwikkeld om op deze vragen een antwoord te vinden: "landschappelijk bouwen"."* Een omschrijving van landschappelijk bouwen (in enge zin) die hier uit afgeleid kan worden is: een door de BOKD ontwikkelde werkwijze voor bouwen in kleine kernen in Drenthe, waarin het passen van nieuwbouw bij het karakter van het dorp en het landschap centraal staat, en waarbij de lokale bevolking sterk wordt betrokken.

Landschappelijk bouwen in Hanskamp's enge definitie heeft dus betrekking op dorpsuitbreidingsprojecten die uitgevoerd zijn onder de naam landschappelijk bouwen in kleine dorpen in Drenthe en/of op een werkwijze ontwikkeld door de BOKD voor bouwen in kleine kernen in Drenthe. Dit dekt echter niet de volledige betekenis van landschappelijk bouwen. Zo is er ook een project onder de noemer landschappelijk bouwen gerealiseerd met betrekking tot landbouwschuren in de provincie Groningen: het 'Agrarisch Landschappelijk Bouwen Project Wierde en Dijk'. Daarnaast zou de werkwijze van de BOKD ook best geïmplementeerd kunnen worden bij dorpsuitbreidingen buiten Drenthe. Om recht te doen aan de betekenis van landschappelijk bouwen is het noodzakelijk landschappelijk bouwen in het bredere perspectief te zien van 'bouwen in harmonie en wisselwerking met het landschap'. Hanskamp (2007, persoonlijk gesprek) spreekt in dit verband van *"Het wezenlijke vraagstuk achter landschappelijk bouwen is hoe je met de omgeving omgaat."* Landschappelijk bouwen is een onderdeel van een bepaalde basishouding ten opzichte van de omgeving. Deze brede definitie van landschappelijk bouwen noem ik in het vervolg de landschappelijke/ruimtelijke kwaliteitsbenadering van landschappelijk bouwen. De onderverdeling in de smalle en brede definitie maakt bewust van de breedte van de betekenis van landschappelijk bouwen, die veel verder gaat dan alleen de term. De lading van landschappelijk bouwen is veel groter dan de vlag dekt.

In het restant van deze paragraaf wordt via een aantal onderwerpen de betekenis van landschappelijk bouwen verduidelijkt om aan het eind terug te komen bij een definitie.

Historie en achtergrond

Landschappelijk bouwen

De onderverdeling in twee definities blijkt ook een nuttige ingang bij de beschrijving van de achtergrond van landschappelijk bouwen. In hoofdstuk 3 ben ik de twee sporen gevolgd: eerst het brede en daarna het smalle.
Hanskamp (2007, persoonlijk gesprek) stelt dat in de omgang met de omgeving een aantal zaken verbetering behoeven. Mensen maken zich zorgen over aantasting van het landschap. Er is sprake van verrommeling en eenvormigheid. Landschappelijk bouwen is een reactie op dit kwaliteitsverlies. De projecten van de BOKD zijn een reactie op witte schimmel, door Huigen (1998, p. 272) omschreven als: *"dure nieuwe woningen, vaak witte villa's aan de randen van dorpen, die qua stijl niet passen bij de bestaande dorpsbebouwing."* Landschappelijk

bouwen in de enge definitie is een specifiek onderdeel van een poging tot behoud en verhoging van ruimtelijke kwaliteit. Het beeld dat Hanskamp schetst, komt ook naar voren uit de brochure van de BOKD (1998) en het artikel **LANDSCHAPPELIJK BOUWEN** van Hardus (1999) in het tijdschrift **NOORDERBREEDTE**. Nadat Hardus, zoals gezegd, heeft geconstateerd dat de vormgeving van landelijk bouwen losgemaakt is van het omringende landschap en de bestaande bebouwing, stelt hij vervolgens: *"Er is sprake van vervlakking op stedenbouwkundig en architectonisch gebied. De nieuwbouw verschraalt; dit proces wordt ook wel verschimmeling genoemd"* (p. 19). Verderop in het artikel zegt hij nog dat het bij landschappelijk bouwen gaat om bouwplannen met meer kwaliteit. Hardus dicht landschappelijk bouwen kortom dezelfde betekenis toe als Hanskamp: landschappelijk bouwen betekent het tegengaan van een daling van kwaliteit, van vervlakking en van verschimmeling van nieuwbouw.

De herkomst van de term landschappelijk bouwen blijkt geen algemeen gedeelde kennis. De geraadpleegde bronnen geven in eerste instantie geen uitsluitsel. Zo noemen alle ondervraagde provincies de oorsprong van het begrip: onbekend. Van Tilburg (provincie Noord-Brabant, 2008, enquête) wijdt uit: *"door het gemak waarmee de term wordt geadopteerd en gebruikt ontbreekt het aan een duidelijk beeld of goede referentie."* In de dorpsvisie **LANDSCHAPPELIJK BOUWEN IN EEXTERZANDVOORT** geschreven door Bleeker & Nauta Landschapsarchitecten en *m*RO (2003) staat vermeld dat het begrip werd geïntroduceerd in de brochure **LANDSCHAPPELIJK BOUWEN IN DRENTHE** van de BOKD uit 1998. Navraag bij de BOKD leert dat men de term al enige jaren eerder had geïntroduceerd. Elerie (in Keegstra, 2011, schriftelijk interview): *"het begrip 'landschappelijk bouwen' werd in 1986 in een brochure gelanceerd als instrument tegen de verschimmeling."* Elerie verwijst voor de achtergrond verder naar het boekwerkje **DE TELOORGANG VAN HET DRENTSE ESDORP** uit 1993.

In **DE TELOORGANG VAN HET DRENTSE ESDORP** waarschuwt Elerie (1994, op www.noorderbreedte.nl (6)) voor het volbouwen van de Drentse essen. Het gaat daarbij niet alleen om de grootschalige wijze waarop het bouwen plaats vindt, de kwantiteit, maar vooral ook om de kwaliteit van de dorpsuitbreidingsplannen. *"Met name de kleine esdorpen zijn landschappelijk bijzonder kwetsbaar. Ook een verkeerd gesitueerd en slecht ingepast uitbreidingsplannetje van 5 % kan een dorpsbeeld totaal verpesten"* (p. 95). Om de verschimmeling tegen te gaan heeft de BOKD (1998, p. 6) vervolgens het initiatief genomen tot een Experimentgroep Landschappelijk Bouwen: *"Eind 1995 kwam er in Drenthe een Experimentgroep Landschappelijk bouwen van de grond om een aantal voorbeeldplannen voor te bereiden … De Experimentgroep is begonnen het project inhoudelijk nader uit te werken. Daarna zijn de eerste twee voorbeeldlocaties uitgekozen: Zwinderen en Zeijen."*

Landschappelijk bouwen kan geplaatst worden in de traditie van consulent landschapsbouw Harry de Vroome die tussen 1970 en 1985 betrokken was bij alle ruilverkavelingen en landinrichtingen in Drenthe.Tegen de tijdsgeest in lette De Vroome op de grote lijnen, landschappelijke samenhang en structuur (Punter, 2003). *"Hij drukte waar mogelijk zijn stempel op nieuwe beplanting: bomen en struiken uit een sober sortiment, maar dan wel de (ecologisch) juiste soort in de boven-, midden- en benedenloop van ieder beekdal. Wegen volgden zoveel mogelijk de lijnen van het oude landschap en kregen de beplanting die op die plaats hoorde. De Vroome en zijn medestrijders wilden dat beekdalen herkenbaar bleven, dorpen hun oorspronkelijke structuur behielden, en open ontginningen -de voormalige heidevelden- zo min mogelijk werden bebost of met boerderijen bevolkt"* (p. 9).

Twee verwante concepten: organisch groeien en regiospecifiek bouwen

Andere termen waarmee aan landschappelijk bouwen verwante concepten worden aangeduid zijn later geïntroduceerd dan landschappelijk bouwen. Zo is de term die de provincie Zeeland gebruikt voor het op een kwaliteitsvolle manier uitbreiden van dorpen, organisch groeien, beleidsmatig tot ontwikkeling gekomen vanaf eind jaren negentig van de vorige eeuw (Goossen, provincie Zeeland, 2008, enquête). Drankier (2006) geeft aan dat het begrip voor het eerst gebruikt werd in de provinciale nota **THEMA'S VOOR DE TOEKOMST: AGENDA VOOR OMGEVINGSBELEID** uit 1999.

Landschappelijk bouwen en aanverwante concepten kennen dezelfde achtergrond: de dalende kwaliteit van het landschap, en het inzetten van (regionale) identiteit als middel hiertegen. Dit wordt uitgebreid beschreven in hoofdstuk 3. De aandacht voor de kwaliteit en identiteit van het landelijk gebied speelt vooral de laatste tien á vijftien jaar. Nio et al. (2003) geven aan dat de ruimtelijke continuïteit en geschiedenis van de stad al sinds de jaren ′80 van de vorige eeuw aandachtspunten vormden. De stadsmorfologische analyses uit die tijd zijn volgens hen te beschouwen als voorlopers van het regiospecifieke bouwen. *"Het regiospecifieke is vooral ontwikkeld naar aanleiding van stedelijke in- en uitbreidingsplannen … terwijl de landelijke gebieden in Nederland nog altijd nauwelijks oog hebben voor hun regionale identiteiten, zowel landschappelijk, programmatisch als typologisch"* (p. 33). Nio et al. concluderen dat in Nederland weliswaar ervaring is opgedaan met regiospecifieke stedenbouw, maar nauwelijks met eigentijdse regiospecifieke architectuur.

Agrarisch landschappelijk bouwen

Architect Giezen (2007, persoonlijk gesprek) geeft aan dat agrarisch landschappelijk bouwen op natuurlijke wijze is voortgekomen uit 'buitenbouw'. Buitenbouw is een pleidooi van Giezen en Wijnand Havik van de Groninger provinciale welstandsorganisatie Libau voor verspreid bouwen in het landschap. Buitenbouw noemen ze *"een vorm van nieuwbouw in het landschap die aanhaakt bij de ontstaansgeschiedenis en identiteit van het landschap … die gepaard kan gaan met economische impulsen en een alternatief kan zijn voor nieuwbouw in uitbreidingswijken"* (www.belvedere.nu (16)). Het is een *"woningbouwopgave die te zien is als een mogelijkheid om wonen te combineren met de grote ruimtelijke kwaliteiten van het Groninger landschap, en op het toegankelijker maken van dit landschap."* Het concept buitenbouw is voor het eerst in 2000 toegepast bij het Belvedereproject Wonen aan de Winsumer Vecht[4]. Hierin zijn het zogenaamde 'borg-, heerd- en steenfabriekwonen' (zie figuren 1 en 2) geconcretiseerd: *"drie bijzondere vormen van wonen die inspelen op specifieke landschappelijke elementen, zoals die voorkomen in het Groninger landschap"* (www.gemmabv.nl (3)). De werkwijze heeft geleid tot de architectonische uitwerking van twee voormalige steenfabrieklocaties aan het Winsumerdiep, waar verpaupering als gevolg van functieverlies is opgetreden, maar vanwege complexe eigendomsverhoudingen is de uitvoering gestagneerd (www.belvedere.nu (16); Giezen, persoonlijk gesprek, 2007). Het 'heerdwonen' is inmiddels wel werkelijkheid geworden in het boerderijproject Scharmer (www.gemmabv.nl (3)). Dezelfde werkstrategie is ook in de praktijk gebracht met het Agrarisch Landschappelijk Bouwen Project Wierde en Dijk.

Figuren 1-2: Belvedereproject buitenbouw - borgwonen en steenfabriekwonen

Bron: www.gemmabv.nl

Buitenbouw is in eerste instantie, net als landschappelijk bouwen in Drenthe, een reactie op de wijze waarop dorpsuitbreidingen worden gebouwd: *"In hoog tempo verdwijnen in Noord-Nederland eeuwenoude dorpsgezichten achter een façade van lelijke nieuwbouw; veel fraaie dorpjes zijn inmiddels veranderd in stadse nederzettingen met een oude dorpskern. De zo geprezen uitbreidingsplannen zijn volstrekt inwisselbaar en de verhouding met de bestaande dorpsuitleg en met het omliggende landschap is zoek"* (www.belvedere.nu (16)). De tweede aanleiding voor buitenbouw vormde het, in de ogen van de initiatiefnemers, te restrictieve beleid van overheden in het algemeen en van de provincie Groningen in het bijzonder ten aanzien van bouwen in het landelijk gebied. De concentratie van nieuwbouw in kerndorpen wordt als een van de oorzaken gezien van de lelijke nieuwbouw: *"Een gevolg hiervan is, dat kleinschalige dorpen een grootschalige uitbreiding krijgen waardoor het oorspronkelijke dorpssilhouet en de ruimtelijke structuur van het dorp sterk veranderen, om niet te zeggen: in hun schoonheid aangetast worden."* Bouwen in het open landschap is volgens Giezen en Havik bovendien conform de identiteit van het Groninger landschap: *"in de loop der eeuwen is altijd al in het open landschap gebouwd, waardoor het landschap is geworden zoals het nu is."* Het doel van het project Wonen aan de Winsumer Vecht *"was dan ook de provincie criteria aan de hand te doen voor het toestaan van verantwoord bouwen in landelijk gebied en de discussie hierover te bevorderen."*

Verschillende vlaggen, zelfde lading?

Een factor die de zoektocht naar de betekenis van landschappelijk bouwen bemoeilijkt, is het veelvuldige gebruik van andere begrippen die in meer of mindere mate hetzelfde betekenen als landschappelijk bouwen. Begripsverwarring ligt op de loer. Ook kwaliteitsprogramma's die sterke gelijkenis vertonen met landschappelijk bouwen kennen geen eenduidige betekenis. Het lijkt onmogelijk aan te geven welke vlag precies welke lading dekt. Het moeilijk kunnen afbakenen van de verschillende vlaggen bemoeilijkt de afbakening van de ladingen en

[4] Dit woningbouwproject startte eind 2000, toen er nog een taboe rustte op bouwen in het landelijk gebied, en is begin 2002 afgerond. Leidraad voor dit project is het rapport **BOUWEN AAN HET LANDSCHAP**, hierin wordt ook de werkstrategie (gebruik van een stappenplan) van het concept buitenbouw uit de doeken gedaan: ARTèS (1999), *Buitenbouw: Een werkstrategie voor bouwen aan het landschap rond Groningen, stad en ommeland.* Groningen: Artès architecten en adviseurs.
Op het stappenplan wordt ingegaan in hoofdstuk 5.4. Zie verder Wierde en Dijk (2003) en Giezen (2006, op www.dongeradeel.nl). En: Giezen, J.H.F., P.W. Havik (onbekend), *Wonen aan de Winsumer 'Vecht': Een werkstrategie voor bouwen aan het landschap.* Groningen: Artès architecten en adviseurs.

andersom. Begrippen die misschien niet helemaal als synoniemen te beschouwen zijn van landschappelijk bouwen, maar qua betekenis wel dicht in de buurt komen en ook dezelfde essentie hebben, zijn 'op dorpse schaal' bouwen, dorps bouwen, organisch groeien en regiospecifiek bouwen.

Indien men zich beperkt tot dorpsuitbreidingen dan lijken dorps bouwen, op dorpse schaal bouwen en organisch groeien synoniemen voor landschappelijk bouwen. De provincie Drenthe gebruikt afwisselend de termen landschappelijk bouwen, dorps bouwen en op dorpse schaal bouwen voor dezelfde lading. De BOKD spreekt vaak van landschappelijk bouwen, maar ook van op dorpse schaal bouwen. De laatste term vormt de officiële naam voor hun huidige werkwijze. Keegstra[5] van de BOKD geeft aan dat Op Dorpse Schaal te beschouwen valt als een doorontwikkeling van landschappelijk bouwen. Naar de werkwijze van de BOKD wordt op www.belvedere.nu (1) verwezen als: *"De BOKD ontwikkelde een methode om samen met belanghebbenden woningbouwplannen voor kleine dorpen te maken, waarin identiteit, kwaliteit en woonwensen een belangrijke rol spelen – dorps bouwen dus."* Een verdere aanwijzing voor het beperkte verschil tussen dorps bouwen en landschappelijk bouwen geeft het VROM-raad advies **BUITEN BOUWEN** (www.vromraad.nl). De term landschappelijk bouwen wordt steeds alleen in combinatie gebruikt met dorps bouwen. Men spreekt in het document altijd van 'landschappelijk of dorps bouwen' alsof het één woord of samengestelde uitdrukking betreft (zie bijvoorbeeld pagina 7).

Bij 'landschappelijk of dorps bouwen' is er volgens Nieuwenstein en Van de Klundert (2004) sprake van organisch groeien. Ook de term organisch groeien lijkt min of meer hetzelfde te betekenen als landschappelijk bouwen (bij een beperking tot dorpsuitbreidingen). Het verschil zit minder in de betekenis dan in de geografische verspreiding van het gebruik van de term. Het begrip organisch groeien hanteert men in Zeeland. De heer Goossen van de provincie Zeeland geeft aan dat zijn gegeven omschrijving van landschappelijk bouwen (zie pag. 10) eigenlijk van toepassing is op organisch groeien. De provincie Zeeland gebruikt de term landschappelijk bouwen namelijk niet. Goossen (Provincie Zeeland, 2008, enquête): *"Wij werken met het principe van organisch groeien. De essentie komt wel overeen … De Provincie Zeeland gebruikt de term Organisch Groeien in geval van dorpsuitbreidingen."*

Ook regiospecifiek bouwen is nauw verwant aan landschappelijk bouwen. Beide concepten zijn gefundeerd op regionale identiteit. Een vergelijking van omschrijvingen van landschappelijk bouwen met de betekenis van regiospecifiek bouwen, zoals aangegeven in het boek **REGIOSPECIFIEKE ARCHITECTUUR: SPREKEND OF *VANZELF*SPREKEND,** versterkt de indruk dat er grote overeenkomsten bestaan. Het onderzoeksproject waarvan dit boek verslag doet, is opgezet naar aanleiding van de uniformering van het Nederlandse landschap. Op de achterkant van het boek staat de kern van regiospecifieke architectuur beschreven: *"Meer nog dan de contextuele architectuurbenadering, richt de ambitie tot regiospecifieke architectuur zich op cultuurhistorie, landschappelijke elementen, hedendaagse plaatsgebonden behoeften en mentaliteit."* In het voorwoord van Romeijn (2003, p. 3) wordt regiospecifiek bouwen omschreven als *"selectief inspelend op regionale en locale kenmerken, en cultuurhistorische gegevenheden, de architectuur van woonbebouwing en woonomgeving een eigen, streekbepalend karakter te geven."* Behalve achtergrond en omschrijving, vertonen ook de kenmerken van regiospecifiek bouwen een grote gelijkenis met landschappelijk bouwen. Deze kenmerken zijn ten eerste dat er een plekgebonden identiteit dient te ontstaan, ten tweede is er sprake van bouwen in harmonie met de omgeving, ten derde dienen streekeigen vormconcepten en belevingskenmerken de inspiratiebronnen te vormen, en ten vierde is er sprake van *"een dialoog tussen hedendaags, modernistisch vormidioom en regionale of locale contextuele eigenschappen, zonder daarbij te vervallen in historiserende interpretaties of imitaties"* (p. 3).

Naast de genoemde termen worden nog regelmatig andere termen gebruikt. De genoemde termen zijn blijkbaar niet dermate gangbaar dat men zich verplicht voelt deze te gebruiken. Er worden steeds nieuwe originele namen verzonnen. Zo is analoog aan het Groninger Agrarisch Landschappelijk Bouwen project in Zeeland een project gestart genaamd 'Boeren Bouwen aan het Landschap' (BoBoL). Van Kol en Van der Wal (2006, op www.landschapsbeheer.nl (1)) spreken in hun literatuurstudie met betrekking tot dorpsuitbreidingen van 'landschapsgestuurd bouwen' omschreven als: bouwen met landschap(spatronen en –structuren) als uitgangspunt. En het Belvedere projectbureau (www.belvedere.nu (13/14)) gebruikt de term 'dorpseigen uitbreiden', gedefinieerd als 'een vorm van uitbreiden die de bestaande dorpsidentiteit respecteert en versterkt', in hun publicatie **DORP + HANDREIKING DORPSEIGEN UITBREIDEN** (september 2008) waarin de in de praktijk opgedane kennis met dorpseigen uitbreiden (i.e. van dorps bouwen en Op Dorpse Schaal etcetera) is gebundeld.

Behalve projecten en werkwijzen die worden aangeduid met termen die min of meer dezelfde betekenis hebben als landschappelijk bouwen, bestaan er ook vele andere bouwprogramma's of projecten die in meer of mindere mate raakvlakken vertonen met landschappelijk bouwen. Dat brede palet schaar ik onder de noemer van de brede

[5] In een e-mail van 19-11-2010.

landschappelijke of ruimtelijke kwaliteitsbenadering van landschappelijk bouwen. Ruimtelijke kwaliteit neemt in het overheidsbeleid een steeds belangrijker plaats in (zie 3.5). In dat kader voeren provincies ruimtelijke kwaliteitsprogramma's uit. Bouwprogramma's kunnen daar dan onderdeel van uitmaken. Zo kent de provincie Zeeland bijvoorbeeld het Experiment Boerenerven bij VAB (Vrijkomende Agrarische Bebouwing). Indien eerst gesloopt wordt en vervolgens herbouwd, kan dat gebeuren in een vorm van landschappelijk bouwen. Indien alleen verbouwd wordt, kan dat ook gebeuren volgens bepaalde (landschappelijke) kwaliteitsprincipes. Naast specifieke ruimtelijke kwaliteitsprogramma's heeft de grotere beleidsnadruk op ruimtelijke kwaliteit ertoe geleid dat het in de woorden van Goossen (provincie Zeeland, 2008, enquête) *"meer algemeen beleid geworden is om economische ontwikkelingen te laten plaatsvinden samen met het versterken van de omgevingskwaliteiten."* Een goed voorbeeld is het beleid van de provincie Groningen bij vergroting van agrarische bouwblokken (zie 4.2.3). Het bouwgedeelte binnen een dergelijk project kan min of meer beschouwd worden als een vorm van landschappelijk bouwen, hoewel er geen specifieke term aan het bouwen *an sich* gehangen wordt.

In hoofdstuk vier geef ik een zo compleet mogelijk beeld van de verschillende door de provincies gehanteerde termen en benaderingen. Het doel op dit moment is aan te geven dat er een heel scala aan termen en benaderingen gebruikt wordt door provincies en door anderen, die elkaar, al dan niet gedeeltelijk, overlappen en waarvan de betekenis niet geheel duidelijk is. Daarnaast kan ik al antwoord geven op de deelvraag of er ook synoniemen, of aanverwante termen, bestaan van landschappelijk bouwen. Die bestaan dus, maar precieze afbakening van vlag en lading is moeilijk.

Locatie: platteland

Het verschil tussen landschappelijk bouwen en verwante termen als dorps bouwen, organisch groeien en regiospecifiek bouwen zit vooral in de plek waar ze plaatsvinden. Simpel gesteld is landschappelijk bouwen buiten bouwen, en vindt dus plaats op het platteland. Terwijl regiospecifiek bouwen zowel van toepassing kan zijn op bouwen op het platteland als ook bouwen in de stad. Landschappelijk bouwen gebeurt zowel in dorpen als in het buitengebied. Dorps bouwen en organisch groeien lijken toepasselijker voor bouwen in dorpen dan voor individuele woningen of boerderijen in het buitengebied. In de praktijk worden de termen dorps bouwen en organisch groeien gebruikt voor dorpsuitbreidingen.

Dat landschappelijk bouwen plaats vindt op het platteland lijkt duidelijk. Uit de definitie afgeleid van Hardus (1999) komt bijvoorbeeld naar voren dat het gaat om landelijk bouwen. En Firet en Van der Linden (provincie Gelderland, 2008, enquête) schrijven: *"Vanuit de term interpreteren wij het als iets dat meer bij het buitengebied hoort, bij groen"* [6]. Belangrijker, ook de projecten uitgevoerd onder de naam landschappelijk bouwen hebben plaatsgevonden in het landelijk gebied. Landschappelijk bouwen is in de praktijk bouwen op het platteland. Toch is er ook hier weer sprake van andere, ruimere interpretatiemogelijkheden. Verreweg de meeste provincies stellen namelijk dat landschappelijk bouwen niet per definitie plaats hoeft te vinden op het platteland (zie verder 4.4.3). Van Tilburg (provincie Noord-Brabant, 2008, enquête) verwoord de heersende mening: *"In principe gaat het vooral om 'buiten bouwen'. Maar de term zelf sluit weinig lokaties uit."*

Fysieke verschijningsvorm: gebouwen?

Ook met betrekking tot de verschijningsvormen van landschappelijk bouwen heerst onduidelijkheid. De projecten die uitgevoerd zijn onder de naam landschappelijk bouwen hebben betrekking op dorpsuitbreidingen en landbouwschuren. Verder kwam uit gesprekken met deskundigen naar voren dat de term ook gebruikt kan worden voor nieuwbouw van individuele woningen. In de brochure **LANDSCHAPPELIJK BOUWEN IN DRENTHE** (BOKD, 1998) verklaart men landschappelijk bouwen niet alleen van toepassing op woningbouw. Men geeft aan dat het erom gaat het landschappelijk karakter van het dorp te behouden door het inpassen van nieuwe elementen in het dorp voldoende kwaliteit te geven. Dit geldt*"Niet alleen voor woningen, maar bijvoorbeeld ook voor nieuwe bedrijventerreinen."* Op basis van de praktijk en mijn gesprekken met deskundigen zou ik concluderen dat landschappelijk bouwen van toepassing is op individuele woningen, woonwijken en individuele bedrijfsgebouwen. Een verzameling bedrijfsgebouwen zoals een bedrijventerrein is al een grensgeval. In de breedst mogelijke zin is landschappelijk bouwen dan van toepassing op nieuwbouw van gebouwen of een verzameling gebouwen.

Deze conclusie wordt echter niet gedeeld door de provincies. De provincies hanteren een veel ruimere interpretatie van landschappelijk bouwen. Op mijn enquêtevraag of landschappelijk bouwen te beperken valt tot woningen, nieuwbouwwijken, landbouwschuren en industrieterreinen antwoordden alle vertegenwoordigers ontkennend[7]. En verreweg het grootste deel van de provincies vindt dat landschappelijk bouwen ook niet te

[6] Ook de gegeven omschrijvingen van de provincies Groningen, Noord-Holland en Overijssel refereren aan het feit dat landschappelijk bouwen in het landelijk gebied plaats vindt.

[7] In de verkorte vragenlijst die de provincie Noord-Holland heeft ingevuld is deze vraag niet opgenomen (n=11).

beperken valt tot gebouwen (zie verder 4.2.3). Hoek (provincie Groningen) en Goossen (provincie Zeeland) benadrukken de ruime mogelijkheden tot eigen interpretatie. Hoks (provincie Friesland, 2008, enquête) verwoordt de algemene mening van de provincies als hij stelt: *"In principe is de term niet gekoppeld aan bepaalde bouwobjecten."* De provincies staan ook niet alleen in deze mening. Zo spreekt architect Kalfsbeek (2007, persoonlijk gesprek) met betrekking tot de door hem ontworpen gasopslag te Langelo (zie foto 40, pag. 186) ook van landschappelijk bouwen. De verwachte confusie en onduidelijkheid met betrekking tot de betekenis van landschappelijk bouwen wordt nog een keer bevestigd. Landschappelijk bouwen heeft meestal betrekking op gebouwen, maar kan even zo goed nog breder geïnterpreteerd worden.

Inhoudelijk ontwerptechnische verschijningsvorm: tussen *light* en robuust

Ook qua inhoudelijk ontwerptechnische verschijningsvormen bestaat er een keur aan varianten van landschappelijk bouwen. Deze vormen variëren van wat ik aanduid als landschappelijk bouwen *light* tot kwalitatief meer robuuste vormen. Ook dit vloeit weer voort uit de multi-interpreteerbaarheid van landschappelijk bouwen, en is er tevens een hernieuwde indicatie voor. Vanwege de onmogelijkheid om de precieze betekenis van landschappelijk bouwen vast te leggen en de grote ruimte voor eigen interpretatie, komt het er op neer dat elk landschappelijk bouwen project of programma een unieke vorm heeft. Het is mogelijk om de verschillende interpretaties te categoriseren, zoals Nio et al. (2003, p. 14) doen: *"Regiospecificiteit kent verscheidene interpretaties: van gedegen landschapsstudies … , via antropologisch onderzoek en beelden en verhalen van kunstenaars … , tot meer smalle interpretaties, die zich beperken tot stijlkenmerken van regionale typologieën."* Men kan de diverse verschijningsvormen ook plaatsen op een continuüm tussen landschappelijk bouwen *light* en robuust.

In deze *thesis* besteed ik verder alleen aandacht aan kwalitatief robuuste vormen van landschappelijk bouwen. Verschillende bronnen wijzen er echter op dat de *light* vormen van landschappelijk bouwen regelmatig voorkomen. Zo stelt Giezen (2007, persoonlijk gesprek): *"Soms wordt onder de noemer van landschappelijk bouwen ook iets gepresenteerd wat erg mager is."* Hij noemt als voorbeeld een project van een adviesbureau waarin alleen een regiospecifieke kleur is gebruikt en een stijlelement is toegevoegd. *"En dat is het dan. De schuren worden vervolgens op een willekeurig kluitje gebouwd."* Rodermond (2001, in Nio et al. 2003, p. 14) bevestigt dit: *"Veel zogenaamde regionale architectuur is uitsluitend gebaseerd op oppervlakkige waarneming van enkele geselecteerde stijlkenmerken. Deze zijn simpelweg te ontlenen aan geschiedenisboeken, monumentenatlassen of een eendaagse excursie in de omgeving van de bouwplaats."* Soms worden zelfs verkeerde kenmerken toegepast: *"maar al te vaak kopiëren ontwikkelaars lukraak enkele boerderijkenmerken, zoals de dakvorm en de raamgeleding. Deze komen dan in de boerderettecatalogus uitvergroot terug, ongeacht of ze daadwerkelijk van toepassing zijn op de bouwstijl in het betreffende dorp"* (www.belvedere.nu (14, p. 57). Over die simpele *light* vormen laten deskundigen zich misprijzend uit omdat ze niet leiden tot goede architectonische en landschappelijke kwaliteit. Dat vormt ook niet de doelstelling, ze dienen bijvoorbeeld als instrument om subsidie te trekken.

Verschijningsvormen van landschappelijk bouwen kunnen variëren tussen vormen waarin alleen een enkele variabele in de vergelijking wordt meegenomen en vormen waaraan heel veel variabelen zijn toegevoegd. Aan die simpele vormen van landschappelijk bouwen waarin alleen gekeken wordt naar kleur of een enkel streekeigen stijlelement kunnen steeds componenten (situering, beplanting, streekeigen bouwvorm enzovoort) worden toegevoegd, waardoor de vergelijking steeds complexer wordt. De robuuste vormen van landschappelijk bouwen hebben gemeen dat het uitgangspunt voor het ontwerpproces de landschapsstructuur is. Een landschapsstructuur vormt een complex geheel bestaande uit vele componenten. Zoals Van Dijk (2001) aangeeft worden landschapsstructuren bepaald door de samenhang tussen onder meer de ontstaans- en ontginningswijze, het grondgebruik en het nederzettings-, verkavelings-, ontsluitings-, bebouwings- en beplantingspatroon. Hoewel deskundigen de mening delen dat landschappelijk bouwen altijd van een meer robuuste vorm moet zijn vanwege het kwaliteitsoogmerk, is het onduidelijk wanneer er sprake is van een robuuste, 'echte' vorm van landschappelijk bouwen.

Vanwege deze intrinsieke subjectiviteit en onduidelijkheid is het ook moeilijk om landschappelijk bouwen af te bakenen ten opzichte van 'normaal' bouwen. Ook bij standaard bouwen moet voldaan worden aan bepaalde kwaliteitseisen. In het geval van een dorpsuitbreiding is een gemeente wettelijk verplicht zorg te dragen voor een ruimtelijke onderbouwing. Bovendien moeten woningen qua architectuur voldoen aan welstandsvoorschriften. Men kan zich daarom afvragen of er niet altijd sprake is van landschappelijk bouwen bij dorpsuitbreidingen. De assumptie is echter dat er bij landschappelijk bouwen sprake is van een hogere kwaliteitsstandaard. De gestelde kwaliteitseisen ten aanzien van standaard dorpsuitbreidingen verhinderen het verschimmelingsproces immers niet. Elerie (2011, in Keegstra, schriftelijk interview) noemt als verschil dat er bij landschappelijk bouwen strengere stedenbouwkundige en architectonische regels gehanteerd worden. In 5.5.8 worden verder een aantal

ontwerptechnische verschillen aangegeven. Het punt is dat het aangeven waar een vernisje aan ruimtelijke kwaliteit eindigt en echte, robuuste ruimtelijke kwaliteit begint altijd lastig en subjectief zal zijn.

Drie schaalniveaus

Volgens Noorman (2003) is er bij regiospecifiek bouwen sprake van drie verschillende schaalniveaus: het regionale landschap, de stedenbouwkundige verkaveling en de woningtypologie. Landschappelijk bouwen kan inderdaad beschouwd worden als het creëren van een drietrapssamenhang. De essentie van landschappelijk bouwen komt simpel gesteld neer op het verbinden van een gebouw met het omringende landschap. En dat omringende landschap is onderdeel van een regionaal landschap, het gebouw dient als het ware ook verbonden te worden aan de regio via het omringende landschap. Het gebouw is ook direct verbonden met de regio, bij landschappelijk bouwen zoekt men naar (woning)typologieën van regionale aard. Er is sprake van drie schaalniveaus: het microniveau van het gebouw, het mesoniveau van het landschap of de omgeving en het macroniveau van de regio.

Vooral bij boerderijen kan het relevant zijn het mesoniveau verder op te splitsen en onderscheid te maken tussen de directe omgeving van het gebouw, dus het erf, en de wijdere omgeving van het landschap. Het mesoniveau van de stedenbouwkundige verkaveling of landschap bestaat uit zowel de gebouwde als de niet-gebouwde omgeving. Interne samenhang creëren heeft dan betrekking op het erf, het inpassen van het nieuwe gebouw ten opzichte van de andere gebouwen (woning/bedrijfsgebouwen). En de creatie van externe samenhang slaat in dat geval op de relatie tussen erf en omringend landschap. Voor dorpsuitbreidingen is gebruik van het onderscheid tussen interne en externe samenhang minder handig, omdat intern zowel kan slaan op het wijkniveau (samenhang verschillende woningen binnen woonwijk) als op het dorpsniveau (samenhang nieuwe wijk en oude dorp). Bij dorpsuitbreidingen is het meest relevante onderscheid op mesoniveau die tussen de gebouwde en de niet-gebouwde omgeving. De nieuwe wijk komt vaak aan de rand van het dorp te liggen en moet daarom zowel gevoegd worden in het omringende landschap (de niet-gebouwde omgeving) als aansluiten bij de structuur van het dorp (gebouwde omgeving). Ook op het laagste schaalniveau van de individuele woning is het relevant om onderscheid te maken tussen het gebouw en de directe (ongebouwde) omgeving, de kavel. Drents Plateau et al. (2006, p. 7) omschrijven het als volgt: *"De ontwerpopgave is in essentie die voor een huis met een tuin, maar cruciaal hierbij is de samenhang tussen die twee, en vervolgens wat het geheel doet met het omringende landschap."*

Conclusie (1): containerbegrip, dus onduidelijkheid

Uit deze paragraaf is gebleken dat landschappelijk bouwen een breed toepasbaar begrip is. De conclusie luidt dat landschappelijk bouwen een containerbegrip is. Landschappelijk bouwen is gerelateerd aan verschillende schaalniveaus, kent diverse verschijningsvormen en er worden andere termen gebruikt die in meer of mindere mate een vergelijkbare lading kennen als landschappelijk bouwen. Terwijl de praktijk uitwijst dat landschappelijk bouwen een plattelandsverschijnsel is, heerst zelfs over de vraag waar landschappelijk bouwen plaats kan hebben geen overeenstemming. Landschappelijk bouwen is multi-interpretabel. De betekenis van landschappelijk bouwen blijft daarom enigszins onduidelijk.

Aan de ene kant heerst er dus onduidelijkheid en confusie over de betekenis van landschappelijk bouwen. Aan de andere kant heerst er ook consensus over, en is men zich bewust van, de onduidelijkheid van de betekenis. Ergo, de onduidelijkheid is duidelijk. Bovendien heeft iedereen wel een idee van wat ongeveer onder landschappelijk bouwen verstaan kan worden. De bedoeling en denkrichting zijn duidelijk: de essentie van landschappelijk bouwen is iets als bouwen met oog voor landschappelijke kwaliteit, met respect voor de omgeving. In dit licht bezien is het minder vreemd dat gegeven definities en omschrijvingen een grote gelijkenis vertonen. Het begrip wordt veelal hetzelfde omschreven als: bouwen waarbij afgestemd (ingepast) wordt op, of samenhang gecreëerd wordt met, het landschap of bouwen waarbij rekening wordt gehouden met de kenmerken en identiteit van het landschap en regionale identiteit. Toch heeft deze overeenstemming niet tot gevolg dat exact duidelijk wordt wat men onder landschappelijk bouwen verstaat. Het sterk overeenkomen van de definities en omschrijvingen creëert slechts schijnbare duidelijkheid. De omschrijvingen zijn namelijk multi-interpretabel omdat ook de verklarende zinsneden en begrippen (samenhang creëren, afstemmen op, landschap, regionale identiteit) waaruit de omschrijvingen zijn opgebouwd weer op verschillende manieren kunnen worden uitgelegd en ingevuld.

Definitie: plek ingepast bouwen waarbij voortgebouwd wordt op landschapskenmerken en regionale identiteiten.

Conclusie (2): drie elementen leiden tot definitie

Ondanks de onduidelijkheid over de betekenis van landschappelijk bouwen komen in de omschrijvingen van landschappelijk bouwen steeds drie elementen terug:

1. Passen op de plek of in de omgeving;
2. Rekening houden met of afstemmen op de kenmerken en identiteit van het landschap;
3. Rekening houden met of afstemmen op de regionale identiteit van het gebied.

Landschappelijk bouwen kan aan de hand van deze drie elementen omschreven worden als: het plek ingepast bouwen waarbij voortgebouwd wordt op landschapskenmerken en regionale identiteiten.

De drie elementen inpassing, landschap en regionale identiteit corresponderen min of meer met drie schaalniveaus van identiteit. *"Men kan op zoek zijn naar de identiteit van een plek, van een ruimere woonomgeving (stads- of dorpslandschap) of de karakteristiek van een streek"* (Elerie, 1999, p. 147). Die drie identiteitsniveaus vertonen op hun beurt grote raakvlakken met de drie eerder genoemde schaalniveaus gebouw, landschap en regio. Bij landschappelijk bouwen worden deze identiteitsniveaus gecombineerd, waarbij de nadruk ligt op identiteit van de plek. Alles komt samen op het schaalniveau waarop het bouwen plaatsvindt: bij inpassing op de plek. Het landschap en identiteit van het gebied zijn factoren die van invloed zijn op plekinpassing (zie Figuur 3 hieronder). De drie elementen (identiteiten/schaalniveaus) zijn niet los van elkaar te zien, maar sterk met elkaar verweven. In het volgende hoofdstuk worden de drie componenten desalniettemin apart geanalyseerd.

Figuur 3: Grafische weergave van betekenis landschappelijk bouwen

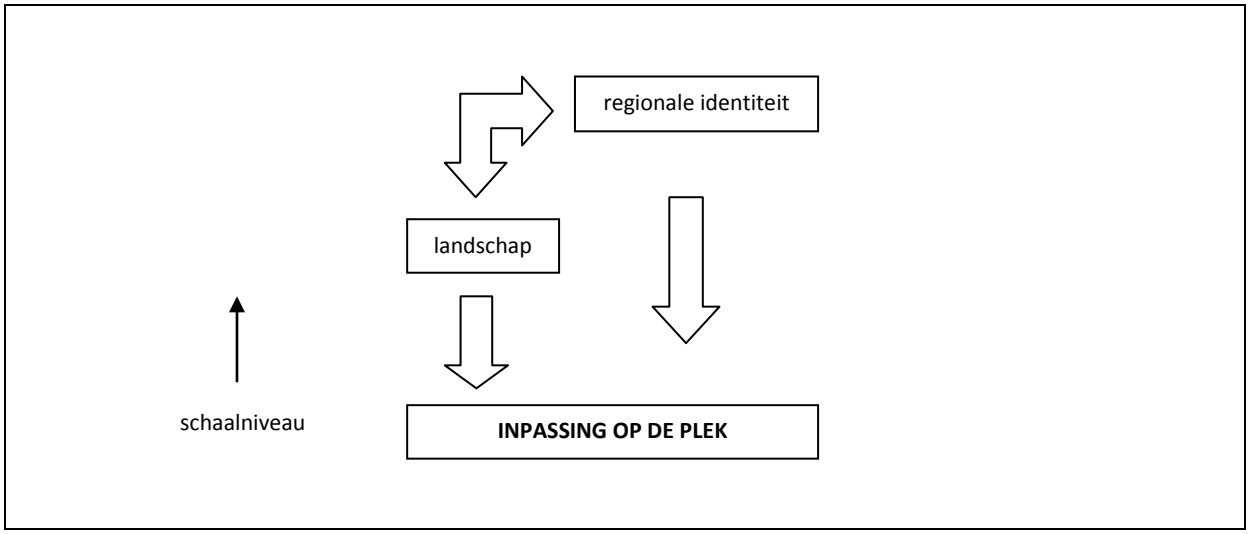

Hoofdstuk 2 Theoretisch kader: regionale identiteiten, landschappen en inpassing

2.1 Regionale identiteit: plaatsen en identiteiten

Inleiding

Landschappelijk bouwen is de fysieke uitdrukkingsvorm van regionale identiteit

Landschappelijk bouwen houdt impliciet in dat er bij bouwen een relatie gelegd wordt met de omgeving, het landschap. Een manier om dit te doen is door grbruik te maken van het containerbegrip regionale identiteit. Van Tilburg (provincie Noord-Brabant, 2008, enquête): *"Landschappelijk bouwen is een manier om gebiedseigenheid te koesteren en ontwikkelen. Zo kan ook een nieuwe kwaliteit worden gecreëerd."* Landschappelijk bouwen kan beschouwd worden als een fysieke uitdrukkingsvorm, als ruimtelijke expressie van regionale identiteit. Er bestaat een toenemende aandacht voor regionale identiteit, voor de historische en culturele betekenis van streken (Simon et al., 2001; Simon, 2001, 2004; Herngreen, 2002; Nio et al., 2003; Uitdehaag, 2003; Kruit et al., 2004; Huigen en Meijering, 2005). En daarmee samenhangend groeit ook de belangstelling voor regiospecifieke architectuur (Nio et al., 2003). In deze paragraaf verken ik de betekenis van het begrip regionale identiteit.

Het begrip *place*

Regionale identiteit is samengesteld uit twee begrippen: regio en identiteit. Een regio kan omschreven worden als een gebied of een streek[8]. Terwijl identiteit kan worden gedefinieerd als *"de combinatie van fundamentele eigenschappen, aangeleerd of eigen, die de kern van een bepaald persoon of ander wezen aangeeft"* (Huigen, 2006, college aantekeningen en sheets). Regionale identiteit of streekidentiteit zou dan zoiets moeten zijn als: de kern van fundamentele eigenschappen van een gebied. En zo wordt het ook vaak omschreven in bijvoorbeeld overheidsdocumenten (professionele discours). Om tot de betekenis van regionale identiteit binnen het wetenschappelijke discours te komen, dient echter de term *place* geïntroduceerd te worden. *Place identity* zal verder als synoniem gebruikt worden voor regionale identiteit of streekidentiteit, hoewel de begrippen niet volledig overeenkomen. Het theoretische concept *place* kan namelijk slaan op alle mogelijke ruimtelijke schalen. Terwijl met regio's en streken ruimtelijke entiteiten bedoeld worden boven het lokale niveau. *Place* of plaats al dan niet in samenhang met identiteit vormt het onderwerp van de rest van deze paragraaf.

Het vakgebied Culturele Geografie houdt zich bezig met *"questions of space, place and landscape"* (Huigen, 2006, college aantekeningen en sheets), waarbij *place* het centrale begrip is. Culturele Geografie onderzoekt de relatie tussen mensen en plaatsen. Cresswell (2004) omschrijft plaats als een locatie met betekenis. Hij legt het begrip plaats uit door Agnew (1987, in Cresswell, 2004) aan te halen, die drie aspecten van plaats noemt: *location*, *locale* en *sense of place*. Plaatsen hebben allereerst een objectief vast te stellen locatie, vaste coördinaten op een kaart. In het alledaagse taalgebruik wordt het woord plaats vaak gebruikt om een locatie aan te duiden. Verder hebben plaatsen ook een concrete, materiële vorm: de plaats als *setting* voor sociale relaties. Dit bedoelt Agnew met het begrip *locale*. Met betrekking tot *sense of place* schrijft Cresswell: *"As well as being located and having a material visual form, places must have some relationships to humans and the human capacity to produce and consume meaning. By "sense of place" Agnew means the subjective and emotional attachment people have to place"* (p. 7). Het gaat om het gevoel dat mensen hebben bij een plaats: *"sense of place refers to the feelings evoked among people as a result of the experiences and memories they associate with a place and to the symbolism they attach to that place"* (Knox en Marston, 2004, p. 32).

Ter verdere verduidelijking zet Cresswell (2004) het begrip plaats tegenover de begrippen ruimte en landschap, waarbij hij opmerkt dat de drie begrippen soms door elkaar worden gebruikt. In tegenstelling tot plaats is ruimte een locatie zonder betekenis. Ruimte en plaats zijn twee kanten van dezelfde medaille. Waarbij ruimte abstracter is, een *fact of life*. Plaats daarentegen is geen onveranderlijk natuurlijk gegeven. Een plaats wordt sociaal

[8] In deze *thesis* ga ik er vanuit dat de termen regio en streek synoniemen zijn. Soms brengt men echter onderscheid aan. Een regio is dan een institutionele afbakening van een gebied en een streek een 'natuurlijk' gebied.

geconstrueerd. Er worden door mensen betekenissen aan toegekend. *"When humans invest meaning in a portion of space and then become attached to it in some way (naming is one such way) it becomes a place"* (p. 10). Landschap wordt door Cresswell (p. 11) als volgt omschreven: *"Landscape refers to the shape- the material topography- of a piece of land."* Landschap is een begrip met een tweeledige betekenis. Het slaat behalve op deze materiële topografie *"that which can be seen"* (p. 10), ook op *"the way it is seen".* Het verschil tussen een landschap en een plaats is dat een landschap iets is waarnaar men van de buitenkant kan kijken. Terwijl een plaats meer iets is waar men binnenin zit. *"Landscape is an intensely visual idea"* (p. 10). *"We do not live in landscapes-we look at them"* (p.11). Met plaats wordt dus vaak iets anders bedoeld dan landschap. In theoretische zin kunnen plaats en landschap echter ook samenkomen. In de visie van May is een plaats analoog aan een landschap. Volgens Huigen (2006, college aantekeningen en sheets) zijn er drie actuele benaderingen van het concept plaats: van Harvey, van Massey en van May. Hij omschrijft de opvatting van May als: *"place is an aesthetic appreciation of diversity."* De wereld wordt een decor, een schilderij (zie ook Herngreen, 2002). Men is er niet bij betrokken. Plaats wordt een omgeving, maar niet iets van een thuis. Dit is bijvoorbeeld het geval bij het beoefenen van recreatieve en toeristische activiteiten.

Net als het concept plaats heeft *place identity* of regionale identiteit geen eenduidige betekenis (Elerie, 1999; Kompier, 1999; Groote et al., 2000; Van Wingerden en De Wit, 2001; Simon, 2001/2004; Kruit et al., 2004[9], Visschers et al., 2004; Huigen en Meijering, 2005). Er bestaan verschillende opvattingen over met als gevolg dat er ook geen algemeen geldende definitie voorhanden is die binnen alle verschillende discoursen gebruikt wordt. Binnen het academische discours hanteert men voornamelijk de constructivistische denkwijze ten aanzien van *place identity* (Bosma, in Van der Veen, 2000b; Simon, 2004), in tegenstelling tot de essentialistische denkwijze die meer buiten de wetenschappelijke wereld gebezigd wordt. Kort gezegd wordt *place identity* binnen de constructivistische denkwijze gezien als sociale constructie[10] en binnen de essentialistische[11] denkwijze niet. Huigen en Meijering (2005) stellen dan ook dat er binnen de Culturele Geografie wel overeenstemming lijkt te bestaan over de betekenis van *place identity*. Ze definiëren de identiteit van een gebied als: *"de ideeën die bestaan over het gebied bekend onder die naam"* (p. 19). En Simon (2005, p. 31) ziet regionale identiteiten als *"de specifieke betekenissen (inclusief gevoelens en beelden) die een regio toegedicht worden door een actor of een groep actoren die de regio op een verschillende manier ervaren."* Dit reikt dus verder dan alleen de objectieve kenmerken van een gebied. Het omvat ook percepties: *"wat men denkt dat het gebied is of wat het zou moeten zijn"* (Huigen en Meijering, 2005, p. 22), het beeld dat van een gebied bestaat of het beeld dat naar buiten toe ten toon gespreid wordt.

Zes aspecten van regionale identiteit

Hoewel er dus niet één algemene, binnen alle discoursen gebruikte, definitie te geven valt van regionale identiteit, bestaat er volgens Groote et al. (2000) brede consensus binnen de wetenschappelijke wereld over een aantal fundamentele aspecten van regionale identiteit. Deze zes theoretische[12] aspecten kunnen ook beschouwd worden als een omschrijving van de betekenis van regionale identiteit binnen de constructivistische denkwijze. Groote et al. (2000) conceptualiseren regionale identiteit als volgt:

1) Regionale identiteiten zijn sociale constructies.

Dit houdt in dat *"de betekenis van een plaats het resultaat is van menselijk denken en handelen … Aan een plaats worden eigenschappen toegekend en op basis van die eigenschappen krijgt die plaats een bepaalde betekenis"* (Huigen, 2006, college aantekeningen en sheets). *"De identiteit van een plaats is niet een objectief, natuurlijk gegeven maar wordt door mensen aan een plaats toegeschreven … Een plaats wordt gecreëerd en krijgt daarmee een identiteit indien die plaats verschillend wordt geacht van een andere locatie, en een naam krijgt"* (Huigen en Meijering, 2005, p. 21). Discours is bij de sociale constructie van identiteit het *"mediating mechanism"* (Ivanic, 1998, in Groote et al., 2000).

Identiteit heeft niet alleen te maken met wat een plaats is, maar ook met wat een plaats niet is (Renes, 1999; Simon, 2004). Een plaats wordt geconstrueerd, of anders gezegd geproduceerd, door het geven van een naam en de plaats te onderscheiden van de omgeving door middel van de eigen combinatie van fundamentele eigenschappen van de plaats (Huigen, 2006, college aantekeningen en sheets). Vervolgens wordt de plaats onderscheiden van en ook afgezet tegen die anderen, de vreemden, zowel in termen van actoren alsook activiteiten. Dit proces wordt *othering* genoemd. *Othering* kan omschreven worden als: *"een proces waarbij de*

[9] Kruit et al. (2004) hebben in hun onderzoeksrapport meer dan dertig auteurs ontleed op hun visie op regionale identiteit en opgenomen in analyse formats. Ze concluderen dat er geen stromingen zijn.

[10] Met sociale constructie wordt bedoeld dat het bouwwerk van kennis en gedachten van mensen bestaat uit bouwstenen, die ontstaan zijn door en afkomstig zijn van het menselijk doen en denken. Oftewel onze omgeving en de betekenis die deze heeft, is bedacht door mensen (Huigen, 2006, college aantekeningen en sheets).

[11] Essentialisme is: *"de idee dat mensen, culturen, religies, maar ook de natuur, een onvervreemdbaar, diep 'wezen' hebben"* (De Volkskrant, 2007d). In hoofdstuk 3.5 wordt uitgebreider ingegaan op de essentialistische denkwijze.

[12] Huigen et al. (2000) verklaren deze theoretische aspecten van regionale identiteit ook empirisch valide.

dominante groep kenmerken die zij zelf niet hebben, toekent aan anderen, waardoor de dominante groep zich afzet tegen anderen." Rose (1995, in Simon, 2001; in Huigen en Meijering, 2005) onderscheid dan ook twee processen van identiteitstoekenning *"Aan de ene kant is het mogelijk identiteit toe te kennen op basis van positieve gevoelens van verbondenheid met een plaats, op basis van identificatie met een plaats"* (Huigen en Meijering, 2005, p. 21). De persoon voelt zich er thuis. De plaats identiteit wordt een symbolisch onderdeel van iemands persoonlijke identiteit (Simon, 2001). *"De andere wijze is identiteit toekennen op basis van negatieve gevoelens, waarbij men negatieve zaken identificeert met een bepaalde plaats … Dit laatste gebeurt vaak ten opzichte van minder bekende plaatsen (othering), zodat de uitkomst van het toewijzen meer vertelt over de perceptie en cultuur van de toekennende persoon dan over de plaats"* (Huigen en Meijering, 2005, p. 21).

"Op het moment dat een identiteit aan een plaats wordt toegekend, wordt deze op een bepaalde manier afgebakend. Andere place identities worden buitengesloten. Er is sprake van uitsluiting van de anderen" (Huigen en Meijering, 2005, p. 21). De identiteit wordt als het ware vastgelegd. Huigen en Meijering (2005) refereren hier aan de opvatting van het concept plaats van Harvey. Harvey ziet een plaats als introvert, als reactionair: *"our place, excluding others"* (Huigen, 2006, college aantekeningen en sheets). In de zienswijze van Harvey worden grenzen benadrukt. Een plaats is volgens Harvey statisch, er is sprake van een zekere rust en permanentie. *Place* is een baken in een veranderende wereld. Plaatsen worden van binnenuit geconstrueerd en de identiteit van plaatsen is eenvormig (Cresswell, 2004; Huigen, 2006, college aantekeningen en sheets).

2) Regionale identiteiten zijn gebaseerd op kenmerken van de plaats.

"Bij de initiële toewijzing van een identiteit poogt men de ware aard van een plaats te benoemen, de essentiële kenmerken te definiëren" (Huigen en Meijering, 2005, p. 21). *"Dit betekent dat er niet wordt begonnen vanuit een nul situatie maar dat actoren altijd reageren op bepaalde bestaande kenmerken"* (Simon, 2004, p. 27). Vervolgens heeft een identiteit tijd nodig om te wortelen. Dit proces van betekenis toekenning, en nadien ook het reproduceren van de betekenis, geschiedt door (Huigen, 2006, college aantekeningen en sheets):

- over die plaats op een bepaalde wijze te communiceren; daarbij wordt de plaats op een bepaalde wijze voorgesteld (gerepresenteerd);
- op die plaats een bepaald gedrag te vertonen;
- die plaats op een bepaalde manier in te richten (landschap).

Het toekennen van *place identity* gebeurt niet toevallig (Huigen en Meijering, 2005). Actoren kennen identiteit toe om bepaalde doelen te bereiken. Knox en Marston (2004, p. 2): *"given different meanings by different groups for different purposes"*. De gekozen identiteit hangt af van deze doelen. Communicatie, gedrag en inrichting zijn dus ook activiteiten die een doel hebben. *"Actoren verbinden het bereiken van hun doelen met hun perceptie van de plaats door middel van "place identity""* (Huigen en Meijering, 2005, p. 21, 22). Dominante groepen zijn uiteraard beter in staat hun doelen te bereiken dan minder dominante groepen. Hierbij speelt behalve de machtsvraag *an sich* ook een rol dat dominante groepen in staat zijn te bereiken, dat hun plaats identiteit door de maatschappij gezien wordt als normaal en gewoon, en die van ondergeschikte groepen als niet normaal en vreemd, als *other* (Winchester et al., 2003).

3) Regionale identiteiten zijn grotendeels gebaseerd op het verleden.

Op wat men in de tegenwoordige tijd ziet als kenmerken die een plaats in het verleden heeft gehad (Huigen en Meijering, 2005). *"De toekenning van identiteit wordt vaak beïnvloed door nostalgische sentimenten"* (p. 22). Als gezegd is identiteit gebaseerd op perceptie, niet alleen op wat een plaats in de ogen van actoren in werkelijkheid is, maar ook wat de plaats zou moeten zijn (Simon, 2004; Huigen en Meijering, 2005). Identiteit kan opgehangen worden aan het verleden via materiële objecten (Huigen, 2006, college aantekeningen en sheets). En identiteit kan ook opgehangen worden aan verhalen, aan representaties die gebaseerd zijn op gebeurtenissen uit het verleden. Huigen en Meijering (2005) stellen dat iedereen datgene uit de geschiedenis naar voren haalt wat het meest van pas komt. Een grabbelton als metafoor voor het verleden. Oftewel actoren brengen juist die bepaalde feiten naar voren die de eigen agenda helpen verwezenlijken.

4) Regionale identiteiten zijn omstreden en betwistbaar.

Er zullen altijd winnaars en verliezers zijn (Huigen, 1998). Verschillende actoren hebben verschillende doelen, en kennen plaatsen daarom verschillende identiteiten toe (Huigen en Meijering, 2005). Een plaats heeft daarom niet één, maar verschillende identiteiten. Ook bij een schijnbaar eenduidige identiteit zal er dus sprake zijn van nuanceverschillen. Welke streekidentiteiten dominant zijn hangt gedeeltelijk af van machtsverhoudingen tussen actoren. Volgens Paasi (2001, in Simon, 2004) kunnen streekidentiteiten worden gezien als *"acts of power"*.

5) Regionale identiteiten worden toegekend binnen en gekenmerkt door een bepaalde context.

Dit heeft betrekking op zowel de ruimtelijke context of locatie (*situation*), als ook op de sociaal-culturele context, of te wel de heersende normen en waarden binnen de maatschappij (Huigen en Meijering, 2005). Onder de laatste categorie vallen sociale en economische factoren, maar ook trends binnen het ruimtelijke ordeningsbeleid.

6) Regionale identiteiten zijn dynamisch[13].

De toekenning van identiteiten aan een plaats is een doorlopend proces. *"Het toekennen van een identiteit neemt een bepaalde tijd in beslag"* (Huigen en Meijering, 2005, p. 21). Identiteiten blijven zich voortdurend ontwikkelen en kunnen dus ook veranderen. Nieuwe actoren met andere doelen kunnen op het toneel verschijnen. Ideeën veranderen evenals de context, de machtsverhoudingen. De plaats of streek zelf kan veranderen door bijvoorbeeld een functieverschuiving waardoor actoren andere kenmerken gaan gebruiken om regionale identiteit aan op te hangen (Simon et al., 2001). *"Een identiteit bestaat daarom uit meerdere chronologische lagen"* (Huigen en Meijering, 2005, p. 21). Tegelijkertijd worden bestaande identiteiten ook bevestigd. Streken en streekidentiteiten krijgen betekenis als er over wordt gecommuniceerd (Holloway en Hubbard, 2001*). "They are then reproduced in the conduct of the place and the way in which it is represented through communication information exchange. Identities are constructed and reconstructed. This proces follows a certain path over time. Along that path we find identity markers, characteristic objects and events that define the evolution of that place identity"* (Huigen en Meijering, 2005, p. 22). Uiteindelijk is identiteit *"een sociale constructie met elementen uit het verleden en het heden in de gewenste vorm"* (p. 21).

Dit aspect van voortdurende ontwikkeling van plaats identiteit refereert aan de opvatting van plaats van Massey. In tegenstelling tot Harvey ziet Massey *place* als open en divers. Plaatsen en hun identiteiten zijn vooral dynamisch (Groote et al., 2000; Winchester et al., 2003; Cresswell, 2004; Huigen, 2006, college aantekeningen en sheets). Zij ziet een plaats als een ontmoetingsplek. Het is een knooppunt van relaties. Betekenissen komen tot stand binnen verschillende discoursen en worden geconstrueerd van buitenaf. Een plaats heeft volgens Massey verschillende identiteiten (zie punt 4). De overeenkomst tussen de opvattingen van Harvey en Massey is dat het bij beiden gaat over *place* als in *place identity*: een plaats als thuis (Huigen, 2006, college aantekeningen en sheets). Oftewel wat of wie men vindt dat er thuis hoort.

Hoewel regionale identiteit volgens Nio et al. (2003) tot op zekere hoogte objectiveerbaar is omdat deze geworteld is in de ecologische *setting*, de ruimtelijke structuur en de verschijningsvorm van het landschap, zal regionale identiteit als sociale constructie nooit volledig te objectiveren zijn. Dat houdt in dat landschappelijk bouwen, als fysieke uitdrukkingsvorm van regionale identiteit, altijd multi-interpretabel blijft.

2.2 De relatie tussen (regionale) identiteit en landschap

Landschap als kenmerk waarop regionale identiteit gebaseerd is

Hoewel over zes aspecten van regionale identiteit dus wetenschappelijke consensus lijkt te bestaan, blijft de constatering overeind, dat regionale identiteit geen eenvormige betekenis kent. Het kan dan ook afgeleid worden van verschillende aspecten, dus van verschillende kenmerken van een gebied. Deze kenmerken worden *identity markers* genoemd (Simon, 2004). Huigen en Meijering (2005) noemen ten eerste landschap (ongebouwde of gebouwde omgeving). Bij landschappelijk bouwen wordt een relatie met het landschap gelegd. Plaats en landschap worden dan als het ware op een speciale manier verbonden. *"Culturele Geografie bestudeert de relaties tussen mensen en plaatsen. Het gaat er om te ontdekken wat verschillende plaatsen voor mensen uit verschillende samenlevingen betekenen en op welke wijze mensen uit verschillende samenlevingen met plaatsen omgaan"* (Huigen, 2006, college aantekeningen en sheets). Landschappen kunnen ook betekenis hebben voor mensen. Een landschap kan op deze manier een bestanddeel van een plaats vormen. Dus datgene zijn waarop de betekenis van een plaats gebaseerd is. En zo een bouwsteen vormen van (regionale) identiteit.

Behalve van landschap kan streekidentiteit ook afgeleid worden van cultuur (Huigen en Meijering, 2005), in het bijzonder van muziek (*musicscapes)*, folklore (traditionele kostuums) of culinaire specialiteiten (*foodscapes*). En ten derde van economische activiteiten of producten. Simon gebruikt min of meer dezelfde drieledige indeling[14] om soorten identiteiten aan te geven (2004) of anders gezegd om representaties van een gebied te categoriseren (2005):

1) omgeving (uitzien; omvat het natuurlandschap, het cultuurlandschap en het cultuurhistorisch erfgoed[15]);
   -landschap (flora en fauna, kenmerken van landschap/natuur)

[13] Renes (1999, p. 14): *"Identiteiten van landen, regio's en groepen berusten vaak op constructies uit de afgelopen eeuwen, waaraan ten onrechte een soort eeuwigheidswaarde wordt toegekend."* Zie ook Van der Zeijden (1999).
[14] Dit is een indeling uit het boek **RE-READING CULTURAL GEOGRAPHY** van Foote et al. (1994, in Simon, 2004).
[15] Erfgoed is "*het hedendaagse gebruik van het verleden*" (Graham et al., 2000, p. 2).

-erfgoed (bijvoorbeeld kenmerken van historische omgeving)
-locatie (bijvoorbeeld referenties aan de positie)
-historie (bijvoorbeeld vorming van het landschap)

2) economisch-functioneel (werk, wijze van bestaan);
3) sociaal-cultureel (betekenis in de zin van manier van leven, normen en waarden);
-gemeenschap (karaktereigenschappen van de regionale gemeenschap)
-historische identiteiten (mythes, folklore, streekverhalen)
-tradities (dialecten, gewoonten, klederdracht, sporten of festiviteiten/activiteiten die hier mee te maken hebben).

Simon et al. (2001) stellen dat mensen vooral hechten aan streken met een duidelijk zichtbare materiële structuur, zoals landschappelijke streken en economisch-geografische streken, en aan streken met een sterke traditie, zoals politiekhistorische streken. Landschap is dus een belangrijke component van regionale identiteit, zoals Simon et al. (2001) concluderen: *"De inrichting van het cultuurlandschap lijkt een belangrijke drager van streekidentiteit te zijn"* (p. 22).

Op identiteit als afgeleide van het landschap ga ik nog even verder in aan de hand van Renes (1999). Landschap is namelijk niet alleen een belangrijke drager van regionale identiteit, maar als men landschappelijk bouwen omschrijft als zijnde bouwen rekening houdend met de regionale identiteit, doelt men hierbij meestal op de landschapscomponent van streekidentiteit. Het gaat dan nog specifieker om streekeigen bebouwing, maar kan ook gaan om het aansluiten bij het niet-gebouwde deel van de omgeving (bijvoorbeeld aansluiten op het groen of op wijdsheid of kleinschaligheid). Deze component is dus van belang bij landschappelijk bouwen. Landschappelijk bouwen, als zijnde bouwen rekening houdend met de regionale identiteit, gaat overigens niet puur en alleen over regionale identiteit als afgeleide van het landschap. De ene component staat namelijk niet los van de andere. Bij een streekidentiteit afgeleid van de landbouw hoort bijvoorbeeld ook een agrarisch cultuurlandschap. En een voorbeeld in bouwkundige zin: is een economische identiteit agrarisch, dan zou landschappelijk bouwen kunnen leiden tot een woning in vorm van landbouwschuur.

Renes (1999) noemt kenmerken van landschappen die de basis vormen voor identiteiten[16]. Het belangrijkste kenmerk van deze aan identiteit gekoppelde landschappen is dat ze ruraal van aard zijn[17]. *"Het platteland werd gezien als de basis voor het eigene van een land of volk. Steden, met hun gemengde bevolking, externe contacten en kosmopolitische uitstraling, pasten moeilijker in het ideaalbeeld"* (p. 8, 9). Het platteland wordt gerepresenteerd als een *place* in de zin van Harvey, stilliggend in de tijd. Als *"statisch en gekenmerkt door een sterke continuïteit. Het platteland lijkt eeuwenlang onveranderd"* (Renes, 1999, p. 10). Identiteit is hier makkelijker aan op te hangen dan aan de dynamische, moeilijker te vast te leggen stad (voorbeeld van een *place* zoals gezien door Massey). Aan Renes valt toe te voegen dat regionale identiteit niet alleen gebaseerd is op ruraliteit wanneer (regionale) identiteit afgeleid wordt van landschap, maar ook als het afgeleid wordt van economisch-functionele of sociaal-culturele kenmerken. Zo stelt Van der Zeijden (1999) dat de plattelandscultuur gezien werd als de volkscultuur en deze op haar beurt weer gelijkgesteld werd aan de pure (regionale) cultuur. Deze cultuur gaf de diepste ziel van de regio weer: dè identiteit. Huigen voegt hier aan toe (1998, p. 271): *"in het proces van identiteitstoekenning lijkt het nostalgische plattelandscultuurbeeld van de rurale idylle dominant te zijn".* Het platteland als Tönnies' *Gemeinschaft*[18]. Aan de andere kant, regionale identiteit mag ruraal zijn, de belangrijkste identiteiten van het platteland worden in de stad bepaald (Simon, 2004). Oftewel representaties van het platteland, zoals de rurale idylle, worden in de stad bedacht.

Het begrip landschap en landschappelijke identiteit

De relatie tussen identiteit en landschap heb ik tot nu toe bezien in het licht van regionale identiteit als afgeleide van het landschap. Dit heeft dus nog betrekking op het als het ware breedste aspect van landschappelijk bouwen,

[16] Renes (1999) spreekt hier over landschappen die de basis vormen van nationale identiteiten, maar hoewel hij dit niet expliciet vermeld mag ik er, ook gezien de titel van zijn artikel **LANDSCHAP EN REGIONALE IDENTITEIT**, gevoeglijk van uitgaan dat deze kenmerken ook gelden op regionaal niveau.

[17] Andere door Renes (1999) genoemde kenmerken van landschappen die gerelateerd worden aan identiteit zijn ten eerste dat ze een natuurlijk karakter (bergen, bossen, kusten) bezitten, waarbij de invloed van mens dus genegeerd wordt, en ten tweede dat het eigen landschap vaak omschreven wordt als uitzonderlijk rijk aan vormen en dus beschikkend over een grote diversiteit. Deze grote diversiteit maakt het eigen landschap bijzonder en superieur. Lewis en Wigen (1997, in Renes, 1999, p. 12) verklaren dit als volgt: *"De opvatting van een grotere diversiteit lijkt vooral het gevolg van geografische bijziendheid. De mate waarin we variatie in een gebied zien, is afhankelijk van de kennis waarover we beschikken. Dit leidt ertoe, dat bekende landschappen verder worden onderverdeeld dan onbekende, wat weer leidt tot conclusies over de extreem hoge landschappelijke variatie in eigen land."*

[18] *"Tönnies zette al in 1887 twee typen samenlevingen tegenover elkaar: de **Gemeinschaft**, een overzichtelijke plattelandssamenleving, gekenmerkt door territoriale binding, persoonlijke relaties, en sociale homogeniteit, waar primaire groepen (gezin en familie) de basiseenheden vormen (Walmsley en Lewis, 1993; Robinson, 1990). Daar tegenover staat de **Gesellschaft**, een meer op het individu gerichte, onoverzichtelijke stedelijke samenleving met meer onpersoonlijke, rol-georiënteerde en formele relaties."* (Huigen , 1998, p. 267). In de originele tekst staan *Gemeinschaft* en *Gesellschaft* al cursief gedrukt, daarom hier vetgedrukt.

namelijk rekening houden met regionale identiteit. Landschappelijk bouwen wordt, in nauwere zin, ook wel uitgelegd als het afstemmen op (de identiteit van) het landschap of de gebouwde omgeving. Landschappen hebben dus zelf een eigen identiteit[19] (Renes, 1999; Uitdehaag, 2003; Visschers et al., 2004), die omgekeerd weer een (belangrijke) rol kunnen spelen in de regionale beeldvorming en identiteit. En evenzeer grote invloed hebben op de lokale identiteit of identiteit van de plek. Met afstemmen op het landschap wordt namelijk hoofdzakelijk gedoeld op een lager dan regionaal schaalniveau. Bouwen vindt plaats op lokale schaal. Bovendien kunnen gemeenten en architecten beter uit de voeten met lokale identiteit of identiteit van de plek. Kompier (1999) stelt dan ook dat identiteit zowel op lokaal als op regionaal niveau bezien moet worden. Men gebruikt in eerste instantie lokale identiteit of identiteit van de plek, en regionale identiteiten worden pas dan gebruikt indien ze passen binnen deze identiteiten op lagere schaalniveaus. Analoog hieraan hebben identiteiten van landschappen ook voornamelijk betrekking op een lager dan regionaal schaalniveau omdat *"the cultural landscape is created and maintained within a local social context"* (Stenseke, 2000, p. 25). Identiteiten van landschappen slaan echter niet uitsluitend op lagere schaalniveaus. Landschappen hebben volgens Uitdehaag (2003) namelijk zelf ook een eigen regionale identiteit, omdat landschapsontwikkeling, als resultaat van de wisselwerking tussen mens en natuur, grotendeels op regionale schaal plaats vindt. Vroeger, omdat er tot aan de industriële revolutie voornamelijk op het regionale schaalniveau werd samengeleefd, maar *"Ook nu worden landschappen voornamelijk veranderd voor regionale (economische) behoeften"* (p. 8).

De dragers van landschapsidentiteit kunnen fysieke of niet-fysieke elementen zijn of beide (Kruit et al., 2004). Stenseke (2000, p. 33) stelt dat *"The professional discourse … focuses on preservation and protection of certain detached features and elements of landscapes."* De dragers van landschapsidentiteit zijn dan van fysieke aard. Zo zijn voor bijvoorbeeld Van den Berg en Hendriks (2001, in Visschers et al., 2004) plantengemeenschappen (vegetatie) de belangrijkste streekeigen natuurelementen en vormen voor hen daarom ook de basis voor regionale identiteit van landschappen. Dragers van landschapsidentiteit zijn voor beleidsmakers fysieke, objectief te beschrijven, meetbare indicatoren. Nio et al. (2003, p. 33) voegen hieraan toe dat deze zienswijze gedeeld wordt door een andere beroepsgroep binnen het professionele discours, namelijk door ontwerpers: "*Bij ontwerpers is er weliswaar een grote aandacht voor de topografische differentiatie van Nederland, maar te weinig oog voor de niet-zichtbare dimensies van het regiospecifieke bouwen"*. Deze fysieke, objectieve indicatoren kunnen dan behalve begroeiingtypen andere 'natuurlijke', landschapsecologische elementen zijn zoals de groenblauwe dooradering (groene karakter, watersysteem). Maar ook de geologische ontstaansgeschiedenis, de gebruik-, bewoning- en ontginningsgeschiedenis, de ruilverkavelinggeschiedenis[20], huidige verkavelingpatroon, huidige karakteristieke/waardevolle landschapskenmerken, openheid versus beslotenheid (schaal), cultuurhistorie en streekeigen bebouwing. Ten aanzien van streekeigenheid van bebouwing, en nu ben ik aangekomen bij een kernpunt van landschappelijk bouwen, merken Nio et al. (2003, p. 25) het volgende op: *"Meer dan alleen in vorm en materiaalgebruik schuilt streekeigenheid in de manier waarop structuren met behulp van plaatselijke materialen, tradities en sociaaleconomische patronen een tastbare vorm kregen." … "Een belangrijke constatering … is dat het type bebouwing vaak vele malen regiospecifieker is dan de architectonische uitwerking daarvan. Streekeigenheid schuilt ook veeleer in de onderliggende structuur. Het gaat bijvoorbeeld om de manier waarop de verstedelijking zich voegt naar patronen in het landschap, de wijze waarop huizen langs de straat zijn geplaatst, waar ze zich in een stad of dorp bevinden en hoe de plattegrond van een woning is samengesteld."* Bij landschappelijk bouwen lijkt meer nog dan architectuur het type bebouwing van belang, maar nog belangrijker is de structuur van het landschap.

Bij landschappelijk bouwen is meer nog dan architectuur het type bebouwing van belang, maar nog belangrijker is de structuur van het landschap

Met cultuurhistorie als fysieke drager wordt overigens gedoeld op archeologische, bouwkundige en historisch-geografische verschijnselen (Van Dijk, 2001). Terwijl oude ambachten of volkskundige verschijnselen als klederdracht, folklore, legenden of bijgeloof ook tot de cultuurhistorie en de bewoningsgeschiedenis van een streek behoren (Borger 1995, in Van Dijk, 2001), zijn ze desondanks bijna niet terug te vinden in

[19] De vaststelling dat landschap een identiteit heeft wordt niet door iedereen onderschreven. Hendrikx (2003, in Kruit et al., 2004) doet dit bijvoorbeeld niet, een mens kan volgens hem wel identiteit ontlenen aan het landschap.

[20] Volgens Kruit et al. (2004) is het feit dat de ruilverkavelingsgeschiedenis als drager niet in de **NOTA LANDSCHAP** genoemd wordt een indicatie dat door de overheid in een bepaald landschap na een bepaald tijdstip geen nieuwe ontwikkelingen gewenst zijn. (thema behoud versus ontwikkeling, zie hoofdstuk 3.2)

beleidsdocumenten die de inrichting van het landschap aangaan. Behalve met fysieke kenmerken, zoals streekeigen bebouwing, heeft identiteit echter ook te maken met verhalen, met de betekenissen van fysieke objecten. Met associaties, herinneringen en symbolische betekenissen. Identiteit is een voorwaarde voor mensen om zich te kunnen binden aan een landschap of een plek. Binding is weer een voorwaarde voor het ontstaan, behouden of ontwikkelen van een landschap of plek (Hendriks en Stobbelaar 2003, in Kruit et al., 2004). Omdat mensen uit het leken discours een grotere binding met het landschap (*sense of place*) hebben dan mensen uit het professionele discours, legt Stenseke (2000) verband tussen deze betekenissen en het lokale niveau: *"At the local level, landscape values are more related to the every day use of the land"* (p. 33). Landschappen worden binnen verschillende discoursen namelijk verschillend gewaardeerd *" landscapes are valued by different people in different ways"* (p. 33) omdat landschappen een cultureel product zijn. Landschappen worden geconstrueerd binnen een sociaal-culturele context. En kunnen omschreven worden als *" a dynamic unity with social and spatial ingredients, where physical and biological features are evolving in interaction with technology, social organisation, value systems and knowledge"* (p. 33). Het (fysieke) landschap is daarom behalve *"an important ingredient in the continuing process of the formation of local and regional identities"* ook *"an integrated part of local society"* (p. 33).

Het landschap is dus een cultureel product (Stenseke, 2000; Van Dijk, 2001). Landschappen zijn cultuurlandschappen. Natuurlandschappen bestaan, zeker in Nederland, niet meer omdat mensen in bijna alle landschappen sporen hebben nagelaten (Van Dijk, 2001). Landschappen zijn in die zin een uitkomst van de wisselwerking tussen mens en natuur (Van Blerck, 2001; Van Dijk, 2001). Er is echter nog een andere reden waarom het landschap een cultureel product is, namelijk omdat landschappen door mensen worden waargenomen, beschreven en in een context geplaatst (Van Dijk, 2001). Met andere woorden omdat landschap een sociale constructie is. Het gaat niet alleen om actief menselijk ingrijpen in een (natuurlijke) omgeving waardoor het landschap verandert, maar ook om de manier waarop er naar landschappen gekeken wordt. Dit is al aangegeven in de vorige paragraaf aan de hand van Cresswell (2004). Volgens hem is landschap een begrip met een tweeledige betekenis. Het slaat behalve op wat gezien kan worden ook op de manier waarop het gezien wordt. Landschap is eerder ook omschreven als een *"intensily visual idea"*, oftewel een beeltenis. Rose (2001, p. 32) stelt dat *"the meanings of an image…are made at three sites: the sites of production, the image itself, and its audiencing."* De betekenis wordt dan mede bepaald door hoe ernaar gekeken wordt.

Naar het landschap kan volgens Jacobs (2002, in Kruit et al., 2004) op drie manieren gekeken worden: het ware landschap, het juiste landschap en het waarachtige landschap. Dit zijn de drie manieren waarop het landschap zich manifesteert, namelijk als materie in de fysieke werkelijkheid, als normen in de sociale werkelijkheid en gevoelens in de innerlijke werkelijkheid. Met andere woorden: als feiten, normen (organisatie) of waarden (beleving). Het bekende voorbeeld is de weg die gezien kan worden als een stuk materiaal met bepaalde eigenschappen, een plek waar regels gelden of iets wat men mooi of lelijk kan vinden. Mensen verwarren onbewust of niet feiten, normen en waarden terwijl deze drie aspecten los van elkaar staan: het een valt niet uit of tot het ander te herleiden[21].

Dragers van landschapsidentiteit kunnen dus kortom ook niet-fysiek zijn. In de vorm van verhalen (waaronder verhalen betreffende identiteit) en betekenissen. Landschap is meer dan alleen het fysieke landschap, of in de woorden van Cresswell (2004), meer dan materiële topografie. Knox en Marston (2004) maken onderscheid tussen *ordinary landscapes* en *symbolic landscapes*. *Ordinary landscapes* zijn *"the everyday landscapes that people create in the course of their lives together … these are landscapes that are lived in and changed and that in turn influence and change the perceptions, values, and behaviors of the people who live and work in them"* (p. 32), *"they reflect the distinctive attributes of particular places or regions"* (p. 222). *"Symbolic landscapes, by contrast, represent particular values or aspirations that the builders and financiers of those landscapes want to impart on a larger public"* (p.32), *"or those perceived by other groups"* (p. 223). Sommige landschappen kunnen zowel *ordinary* als *symbolic* zijn. Hedendaagse cultureel geografen beschouwen landschap vanuit de symbolische of iconografische benadering (Graham et al., 2000). Het landschap wordt dan geconceptualiseerd als *"cultural text"* (Graham et al., 2000; Van Dijk, 2001; Winchester et al., 2003; Knox en Marston, 2004; Whelan, 2005). Dit houdt in dat landschappen *"do not come ready-made with labels on them. Rather, there are "writers" who produce landscapes, and there are "readers" who consume the messages embedded in landscapes. Those messages embedded in landscapes can be read as signs about values, beliefs, and practices"* (Knox en Marston, 2004, p. 223).

[21] Volgens Jacobs (2002, in Kruit et al., 2004) is dit de reden dat er zoveel onduidelijkheid bestaat met betrekking tot het begrip kwaliteit (van de leefomgeving). Kruit et al. (2004) voegen hier aan toe dat deze verschillende manieren van kijken ook de onduidelijkheid betreffende het begrip regionale identiteit verklaren.

In het landschap als (geschiedenis)boek zijn de natuurlijke en culturele activiteiten uit het verleden vastgelegd (Van Dijk, 2001*), "landschappen kunnen worden beschouwd als een stapeling van lagen die in de geschiedenis over elkaar heen zijn komen te liggen. Zo'n laag moet worden gezien als een herkenbare verschijningsvorm van het landschap uit een bepaalde tijdsperiode"* (Ministerie van LNV, 1995a, p. 11). Het landschap bevat dus de feitelijke ruimtelijke neerslag van de wisselwerking tussen natuurlijke en menselijke componenten en processen in het alledaagse leven (*ordinary landscapes*), maar ook betekenissen door middel van *signs*[22] en symbolen[23] (*symbolic landscapes*),*"landscapes both produce and communicate meaning"* (Knox en Marston, 2004, p. 32). Deze symbolen worden door verschillende (groepen) mensen of discoursen anders gelezen oftewel anders geïnterpreteerd en gewaardeerd, zoals eerder al aan de hand van Stenseke (2000) is opgemerkt. Stenseke (2000) laat ook zien dat het verleden belangrijk is in de constructie van identiteiten (zie claim 3 van Groote et al., 2000), aan de hand van de rol van het landschap in identiteitsconstructie in Zweden. Omdat de geschiedenis van het landschap gelezen wordt door een bril van nu, stelt Lowenthal (2002, in Kruit et al., 2004) dat niet de feitelijke geschiedenis, maar erfgoed de identiteit van het landschap bepaalt. De toegekende waarde verandert in de loop der tijd. Identiteit wordt volgens hem niet door cultuurhistorie, dus de feitelijke geschiedenis, bepaald maar door cultureel erfgoed, dus door de waarde die in het heden wordt toegekend aan het verleden. De betekenis die het landschap heeft voor mensen heeft betrekking op dat gedeelte van het verleden dat past bij de huidige waarden en normen. Mensen bepalen de identiteit van het verleden door het verleden te manipuleren:*"powerful groups will attempt to determine the limits of meaning for everyone else by universalizing their own cultural truths through traditions, texts, monuments, pictures and landscapes"* (Graham et al., 2000, p. 31). Deze manipulerende houding ten opzichte van het verleden verschuift in de tijd. De identiteit van landschappen verschuift daarmee ook in de tijd (zie claim 6 van Groote et al. (2000): identiteiten zijn dynamisch). Huigen et al. (2000, p. 146) stellen dat uiteindelijk *"These relicts or attributes from the past form the markers or symbols of the present-day identities. In order to understand the process of rural identity formation, one has to identify both past and present attributes."*

Drie constateringen

Aan het eind van deze paragraaf is een aantal zaken duidelijk geworden. Ten eerste kent de term of het concept landschap erg veel verschillende betekenissen. In dit hoofdstuk zijn al veel betekenissen van landschap voorbij gekomen. Zoals door cultureel geografen bestudeerde *ordinary or vernacular* landschappen en symbolische landschappen. Misschien enigszins gechargeerd, maar het lijkt alsof de term of het concept landschap voor iedereen een andere inhoud heeft. *"For some, the term brings to mind the design of formal gardens and parks, as in landscape architecture. For others, landscape signifies a bucolic countryside or even the organization of plantings around residences and public buildings. For still others, landscape calls to mind the artistic rendering of scenery, as in landscape painting"* (Knox en Marston, 2004, p. 222). Aangezien landschappelijk bouwen beschreven kan worden als afstemmen op het landschap, draagt de meervoudige betekenis van landschap bij de aan de onduidelijkheid betreffende de betekenis van landschappelijk bouwen.

De tweede vaststelling is dat landschap en (regionale) identiteit een gecompliceerde, maar nauwe relatie hebben. Beide termen kennen geen eenduidige betekenis wat de basis vormt voor het gecompliceerde verband. Het landschap is vormgegeven door de mens, een cultuurlandschap is het product van ontginning en bewoning van een natuurlijke omgeving. Economische en sociaal-culturele factoren hebben invloed op de acties van de mens, dus ook op de identiteit van het landschap. Zo kan de regionale identiteit van een gebied afgeleid worden van de componenten landschap/gebouwde omgeving, economie en cultuur, maar wordt (de identiteit van) een landschap zelf ook weer beïnvloed door economisch-functionele en sociaal-culturele factoren. En andersom heeft landschap invloed op economie en cultuur.

Ook de relatie tussen landschap en de regionale identiteit van een streek is niet een dimensionaal. Regionale identiteit kan een afgeleide zijn van het landschap of de gebouwde omgeving. Op deze manier beïnvloedt het landschap de regionale identiteit, andersom kan regionale identiteit het landschap beïnvloeden. Het landschap kan namelijk op zodanige wijze veranderd worden dat het past binnen de constructie van een bepaalde streekidentiteit. *Symbolic landscapes* vormen symbolen van (regionale) identiteit. Dit kan om ideologische redenen, zoals in het geval van het museumdorp Orvelte, maar ook om marketingtechnische redenen gebeuren. Ook bij landschappelijk bouwen wordt in eerste instantie het gebouw, maar ook de gebouwde omgeving en het landschap, beïnvloedt door de streekidentiteit. Er is immers vastgesteld in hoofdstuk 1.5 dat bij landschappelijk bouwen rekening gehouden wordt met de regionale identiteit van het gebied.

Ten derde is duidelijk dat de nauwe relatie tussen (regionale) identiteit en landschap betekent dat er veel overeenkomsten tussen beide concepten bestaan. Graham et al. (2000) geven bijvoorbeeld de nauwe relatie

[22] Een *sign* is volgens Rose (2001) iets dat staat voor iets anders dan zichzelf.
[23] Een symbool is volgens Rose (2001) de aangeleerde betekenis van datgene waarnaar het verwijst.

tussen (regionale) identiteit, landschap en erfgoed weer, door een beschrijving van de analogie tussen landschap en erfgoed. Verder is uit deze paragraaf gebleken dat de theoretische aspecten van regionale identiteiten (Groote et al., 2000) ook gelden voor landschappen. Ook landschappen zijn sociale constructies en daarom omstreden (Huigen et al., 1998), context afhankelijk en dynamisch[24]. Ook landschappen bestaan uit *"many layers of meaning"* (Knox en Marston, 2004; Whelan, 2005).

2.3 (Landschappelijke) inpassing van gebouwen

Scheiding architectuur en landschapsarchitectuur

Een derde punt dat naar voren komt bij het omschrijven van landschappelijk bouwen, naast rekening houden met de identiteit van een streek of de identiteit van het landschap, is het inpassen van gebouwen op de plek en in de omgeving. Van de drie aspecten is dit als het ware het nauwste kader en heeft te maken met de identiteit van het gebouw, dus met architectuur. Maar het slaat natuurlijk niet alleen op het laagste schaalniveau, het gebouw, het gaat juist om het inpassen en afstemmen van die gebouwen op de plek en het landschap. Dus om het verbinden van het gebouw met een hoger schaalniveau. Deze drie genoemde aspecten staan als gezegd ook niet los van elkaar, landschappelijke inpassing kan gerealiseerd worden door aan te sluiten bij de identiteit van een landschap of de identiteit van een streek. Het zijn drie aspecten binnen een ontwerpproces verbonden door de centrale gedachte achter landschappelijk bouwen: de relatie leggen tussen gebouw en omgeving, met andere woorden bij het bouwen rekening houden met de plek waar men bouwt. Architectuur[25] wordt zo doorgetrokken naar de disciplines landschapsarchitectuur en stedenbouw.

Centrale gedachte achter landschappelijk bouwen: relatie leggen tussen gebouw en omgeving.

Een probleem is echter dat architectuur, landschapsarchitectuur en stedenbouw aparte disciplines vormen. Olin (1990) wijst deze scheiding af als kunstmatig en destructief. Voor haar bevinden architectuur en landschapsarchitectuur zich op een continuüm. In de woorden van Birksted (1999)[26]: *"where one end represents architecture as landscape and the other end represents landscape as architecture with a range of continous variations between the two"* (p. 3). Landschappelijk bouwen zou in dit licht bezien kunnen worden als een uiting van de (hernieuwde) integratie van de specialisaties architectuur en landschapsarchitectuur. Zo interpreteert Groenendijk (2003, p. 86) ook de ontwerpen in het kader van het SEV *pilot* project regiospecifiek bouwen: als *"een pleidooi voor herstel van de natuurlijke eenheid tussen landschapsarchitectuur, stedenbouw en architectuur."* Bij de integratie van architectuur met landschapsarchitectuur, dus bij het verbinden van het gebouw met de omgeving en dus ook bij landschappelijk bouwen, gaat het volgens Olin (1990) om zowel gebouwen als ook om mensen, omgeving en *making places*. Om zowel stijl als *"the effectiveness of a site plan and the purpose of urban or rural life. Overall patterns, environmental issues and historic precedent"* (p. 128). En Spellman (2003) voegt hier aan toe *"the importance of projects over objects, experience and involvement over disengaged observation"* (p. 15).

Modernisme: geen inpassing of inpassing via contrast

Jewel (2003) merkt op dat de opkomst van het Modernisme een rol heeft gespeeld in die scheiding tussen disciplines, en in het verlengde ervan ook in het ontbreken van een relatie tussen architectuur en omgeving in hedendaagse ontwerpen. In de Moderne architectuur bestaat de tendens architectuur en natuur te scheiden, zelfs te zien als tegengesteld. *"This binary thinking has identified the landscape as either wild and untouched or a neutral counterpart to the architectural object"* (p. 245). Ze legt uit dat Moderne architecten in het ontwerpproces weinig rekening hielden met het landschap. Het landschap werd gezien als weinig meer dan *"an amorphous background for the sculptural building"* (p. 245). Eerst werd het object ontworpen en neergezet, pas daarna werd de nutteloze, overgebleven ruimte opgevuld met *"a shapeless, undifferentiated"* (p. 245) landschap. Tegelijkertijd hadden veel landschapsarchitecten zich gelieerd aan de milieubeweging. Deze presenteerde te bouwen structuren vaak als een bedreiging voor en verstoring van het onbedorven landschap dat behouden moest worden. Een landschap waar dus helemaal niet gebouwd zou moeten worden. Met andere woorden er kan

[24] Renes (1999) stelt bijvoorbeeld dat landschappen steeds weer een veel dynamischer geschiedenis blijken te hebben dan wordt aangenomen.

[25] Spellman (2003) omschrijft architectuur als volgt: *"Architecture infers the organization of material to create form, het making of structures to house human activities, or the interpretation of place through a particular body of ideas."* (p. 10).

[26] Birksted (1999) merkt eerder wel op dat niet iedereen de mening onderschrijft dat architectuur en landschapsarchitectuur geïntegreerd moeten worden: *"others have suggested that this concern for space is completely different because of the different material and spatial qualities"* (p. 3).

helemaal geen sprake zijn van een verbinding tussen landschap en gebouw, simpelweg omdat het laatste er überhaupt niet moet komen.

Volgens Birksted (1999, p. 1) wordt de erfenis van het Modernisme soms beschreven *"in terms of a simple and radical separation between landscape and architecture"* en de beschrijving van Jewel (2003) is daar een voorbeeld van. Het Modernisme is ontstaan in de jaren '20 van de vorige eeuw en vond na de Tweede Wereldoorlog algemeen ingang binnen de architectuur en stedenbouw. De stroming had bijvoorbeeld grote invloed op de aanleg en inrichting van de naoorlogse woonwijken in Nederland. Het streven daarbij was om voorzieningen voor wonen, werken, recreatie en verkeer in onderlinge samenhang te situeren. Kenmerkend waren de functionele woningplattegronden, de open verkaveling en de organische wijkopbouw. Het Modernisme legt een sterke nadruk op het functionele volgens het motto vorm volgt functie, waarbij de noties mooi en lelijk irrelevant zijn. Relevant zijn vooruitgang en sociale verbetering van de massa's. Esthetiek is ondergeschikt aan functie en ideologie.

Hoewel nieuwe modes en retro trends naast elkaar bestaan, vormt het Modernisme nog steeds de hoofdstroming binnen de hedendaagse Nederlandse architectuur. De bestuurlijke, culturele en architectuurelites kiezen nog steeds voor Modernisme (De Volkskrant, 2007c). Eigentijds bouwen staat daarom gelijk aan Modern bouwen. Of zoals Groenendijk (2003) stelt: Modernistische architectuur is politiek correct. Een mooi voorbeeld van de stelling van Graham et al. (2000), opgetekend in de vorige paragraaf, dat *"powerful groups will attempt to determine the limits of meaning for everyone else by universalizing their own cultural truths"*. Modernistische ontwerpen worden door tegenstanders, om aan te geven dat ze niet passen in de omgeving, wel eens omschreven als ruimteschepen. Hiermee implicerend dat passen in de omgeving noodzakelijk is. Meer waardeneutraal kan gesteld worden dat er bij Modernistische ontwerpen sprake is van het ontbreken van een relatie tussen gebouw en omgeving. Voor Modernistische ontwerpers is inpassen in de omgeving dan niet relevant omdat het landschap niet belangrijk is (zie Jewel, 2003).

Andersom kan echter evenzeer gesteld worden dat er binnen het Modernisme wel degelijk sprake is van inpassing, van een relatie tussen het gebouw en de omgeving. Gebouwen als ruimteschepen worden als het ware verenigd met de omgeving door middel van contrastwerking. Hoewel sommigen een scheiding tussen architectuur en landschap dus beschouwen als zijnde de erfenis van het Modernisme, wordt door anderen gesteld dat Le Corbusier van mening was dat de contrasterende vormen en textuur van het landschap architectuur juist accentueren (Birksted, 1999). Birksted concludeert vervolgens dat de erfenis van het Modernisme multi-interpretabel is. Er is sprake van een paradox: *""nature" and landscape are simultaneously be tapped as the authentic source of creativity and not to be touched because of this sanctified status"* (p. 2). En Modernistische architecten en landschapsarchitecten reageren daarom ook enorm verschillend op het landschap: sommigen vinden inpassing onbelangrijk, anderen passen gebouwen in door contrastwerking[27].

Inpassing via harmonie: contextuele architectuur en regiospecifieke architectuur
Het relateren van landschap aan architectuur kan op heel veel verschillende manieren vorm gegeven worden. Bijvoorbeeld, zoals Modernisten plegen te doen, door gebruik te maken van contrast. Zoals Spellmann (2003, p. 10) stelt: *"the two may be placed in a strong contrast to one another, uniting landscape and architecture through the tension of juxtaposition."* Voor anderen, zoals bijvoorbeeld Olin (1990), gaat (landschappelijke) inpassing over harmonie. Spellman (2003, p. 10): *"a harmonic balance may be sought between the shape of the landscape and that of architecture"*. In andere stromingen dan het Modernisme wordt veelal gezocht naar een harmonische balans voor het verenigen van gebouw en omgeving, zoals bij stijlen als bijvoorbeeld Retro-bouwen of Romantisch bouwen. De Romantiek zet zich af tegen het rationalisme van het Modernisme (www.kunstbus.nl (1)). Het menselijk verstand of de rede is niet alomvattend, verklaringen dienen rekening te houden met een emotionele of gevoelscomponent. Vernieuwen is mogelijk door het kijken naar het verleden, in filosofische zin zelfs een vlucht naar het verleden. Deze stromingen vallen bijeen te brengen onder de noemer van de contextuele architectuurbenadering.

Nog een stap verder dan de contextuele architectuurbenadering is de ambitie tot regiospecifieke architectuur. Deze richt zich op cultuurhistorie, landschappelijke elementen, plaatsgebonden behoeften en mentaliteit. Regiospecifiek bouwen betekent *"bouwen in harmonie met de omgeving. Zodanig dat een aansprekende, plekgebonden identiteit ontstaat"* (Romeijn, 2003, p. 2). Romeijn ziet het werk van Wright als de eerste inspiratiebron voor regiospecifiek bouwen omdat in zijn ontwerpen *"landschap en gebouwde vorm een symbiose aangaan en elkaar op onnavolgbare manier versterken"* (p. 2). Frank Lloyd Wright was een Amerikaans architect en ontwerper (eind 19e, begin 20e eeuw) *"wiens ideaal de organische architectuur was, dat wil zeggen architectuur in harmonie met de natuurlijke omgeving … De gebouwen passen in hun omgeving."*

[27] Dit betekent ook niet dat Moderne architecten en landschapsarchitecten nooit gebruik maken van inpassing via harmonie.

(www.kunstbus.nl (2)). Hij bouwde aan de ene kant functioneel[28] (*form follows function*), maar streefde daarbij ook naar schoonheid. Wright liet zich inspireren door de natuur en toonde een voorliefde voor sterke tegenstellingen door plaatsen van beton in die natuur. Hij bouwde ook regionale architectuur.Wright behoorde niet tot een bepaalde stroming maar had wel invloed op de ontwikkeling van de Moderne architectuur. Zijn *"organische architectuur is gebaseerd op de idee van eenheid in zijn en handelen: architectuur moet voortvloeien uit de 'wetten der natuur' en dus ook in vorm en materiaal niet tegenstrijdig met de natuurlijke omgeving zijn. Daarnaast moet architectuur, als product van de cultuur, deze gestalte geven, de eenheid van natuur en cultuur belichamend en de gemeenschap dienend. Ook in geschrifte heeft Wright bekendheid aan deze, wel als romantisch gekwalificeerde, opvatting van functionalisme gegeven. Wright was historicist noch modernist - in de eerste plaats was hij een humanist."*[29] Naast de architectuur van Wright noemt Romeijn (2003) het werk van *"de anonieme dorpstimmerman annex self-made ontwerper uit vervlogen tijden met zijn op locale en streekgebonden traditie stoelende, ongecompliceerde bouwwerken"* (p. 2) als tweede inspiratiebron. Giezen (2006, p. 69, www.dongeradeel.nl) refereert ook aan deze inspiratiebron als hij schrijft: *"Architectuur, inrichting van erf, dorp en landerijen was niet het product van professionele planning, maar van harde gebruiksvoorwaarden, schaarste en locale tradities. De creativiteit en het vakmanschap dat daardoor van generatie op generatie werd doorgegeven en bijgeslepen, heeft ons sobere schoonheid en het sociale verband opgeleverd die – nu ze zo bedreigd wordt – hebben herontdekt."*

Nio et al. (2003) noemen de tegenwoordig als regiospecifiek aangeduide stromingen uit de eerste decennia van de 20e eeuw (zoals de Amsterdamse school, de nieuwe Haagse School en de Verstrakte Amsterdamse School uit Groningen) en uit de periode na de oorlog (zoals Granpré Molière's Delftse School, de Nationale Romantici en enkele eenlingen) echter niet meer dan oppervlakkig regiospecifiek. *"Van volwaardige regiospecifiek bebouwing was zeker geen sprake meer … het waren regionaal aandoende stromingen/tendensen die meestal niets meer waren dan plaatselijke vertalingen van universele ideeën of concepten. Daarbij bepaalde niet de essentie van de plek de variatie, maar de hand van de ontwerper … Het type was universeel geworden en de vorm weerspiegelde nu op een oppervlakkige manier het streekeigene. Regionaliteit was daarmee een hol begrip geworden"* (p. 29). Daarbij staan de mooiere voorbeelden van gebouwen kenmerkend voor een bepaalde stroming soms ook buiten de regio van herkomst, zo staan de mooiste villa's in de stijl van de Amsterdamse School bijvoorbeeld in de buurt van Rotterdam.

Kritisch Regionalisme: architectonische achtergrond landschappelijk bouwen

Nio et al. (2003) stellen dus dat deze vroeg postmoderne of regionale stromingen niet of nauwelijks gekoppeld zijn aan een specifieke regio. Het Kritisch Regionalisme is dat voor Nio et al. (2003) wel. Bij het Kritisch Regionalisme is wel sprake van volwaardige regiospecifieke architectuur. Kritisch Regionalisme is in de woorden van Herngreen[30] (2002, p. 20) *"Ontstaan uit een in aanleg emancipatoir en democratisch verzet tegen de centrale staat of door mondiale economische ontwikkelingen teweeggebrachte culturele en fysieke onteigening van mens en omgeving."* Met als doel de *"emancipatie en bevrijding van de regio uit de uniformerende banden van de globalisering"* (Nio et al., 2003, p. 22). Kritisch Regionalisme is zowel regionaal en wortelend in het verleden, maar tegelijkertijd ook kritisch, dus eigentijds en op zoek naar (typologische) vernieuwing (Tzonis en Lefaivre, 1997, in Nio et al., 2003; Brink, 2007, persoonlijk gesprek; Giezen, 2007, persoonlijk gesprek; Kalfsbeek, 2007, persoonlijk gesprek). Nio et al. (2003, p. 29) schrijven: *"Opmerkelijk genoeg heeft het sterkste geluid tegen de-naoorlogse-universaliteit van het modernisme in Nederland nauwelijks invloed gehad. Het gaat hier om de denkbeelden van een gemêleerde groep van architecten die door de architectuurkritiek van o.a. Lefaivre, Tzonis en Frampton, zijn samengebracht binnen het Kritisch Regionalisme. Van een specifieke stijl of stroming is dus geen sprake. Het Kritisch Regionalisme staat voor een aantal karaktertrekken, die in verschillende configuraties naast elkaar kunnen voorkomen. Deze worden bijeengehouden door het streven naar synergie tussen de universeel geachte moderniteit en specifieke culturele identiteit.*[31] *Met een voorkeur voor het kleine boven het grote, vinden architecten als Oriol Bohigas (van het*

---

[28] Het Functionalisme is nauw verwant aan het Modernisme en wordt op www.kunstbus.nl (3) omschreven als een *"Stroming in de bouwkunst en kunstnijverheid waarin men bij het ontwerpen de functie van een gebouw of voorwerp centraal stelt … L.H. Sullivan gebruikte de formule 'form follows function'. Zijn hoogtepunt bereikte het functionalisme met de moderne ingenieursbouwkunst en de uitgebreide technisch-constructieve mogelijkheden die zich met de nieuwe materialen zoals ijzer, staal en glas realiseren lieten. Het betreft een zakelijke vormgeving die de functionele elementen van gebouwen benadrukt. Ook worden nieuwe bouwmethoden als montagebouw en standaardisatie toegepast"*.

[29] *"Humanisme is een levensbeschouwing waarin de mens en de menselijke ontwikkeling centraal staan*. ***Zelf denken en samen leven*** *… In het humanisme kunnen twee belangrijke motieven en inspiratiebronnen worden onderscheiden: het ideaal van een menswaardig bestaan voor allen en het ideaal van autonomie, individuele vrijheid en het ontwikkelen van het vermogen zelf na te denken"* (www.kunstbus.nl (4)). In de originele tekst staat de zin *Zelf denken en samen leven* al cursief gedrukt, daarom hier vetgedrukt.

[30] Zie voor een uitgebreidere beschouwing van verschillende benaderingen binnen het Kritisch Regionalisme ten aanzien van het streekeigene ook Herngreen (2002).

[31] Nio et al. (2003) verwijzen hier als volgt: *"Kenneth Frampton geeft in zijn boek Moderne Architectuur een inspirerend overzicht van deze kenmerken die één voor één van waarde kunnen zijn voor een nieuwe, eigentijdse vorm van regionale identiteit."*

Barcelonese Gruppo R), Alvaro Siza, Mario Botta en Tadao Ando hun inspiratie in de omgeving, of in de woorden van Christian Norberg-Schulz, de genius loci, de geest van de plek."

Architecten die landschappelijk bouwen zoals Pieter Brink, Jan Giezen en Cor Kalfsbeek worden vaak ook geschaard onder het Kritisch Regionalisme. Brink (2007, persoonlijk gesprek) zegt ook: *"Het Kritisch Regionalisme houdt zich als stroming vooral bezig met het landschappelijk bouwen: de omgeving en regionale identiteit als belangrijke inspiratiebron."* Ergo, het Kritische Regionalisme kan gezien worden als de architectonische 'stroming' of ideologie achter landschappelijk bouwen. De kern van het Kritisch Regionalisme omschrijft Giezen op zijn *website* www.gemmabv.nl (8) als volgt: *"In 1983 definieerde Kenneth Frampton het kritisch regionalisme als een stroming die 'de invloed van de universele beschaving wil modificeren met elementen die indirect voortvloeien uit de bijzondere kenmerken van een bepaalde plek'. De nadruk ligt op het woord 'indirect', omdat het niet de bedoeling is dat de ontwerper vervalt in een soort regionaal reformisme. Deze architectuur kan 'directe' kenmerken van het modernisme in zich dragen, maar tegelijkertijd verwijzen naar diepgewortelde regionale tradities. Elementen als het lokale licht, de geschiedenis, het landschap en de tektoniek (bodemsamenstelling) spelen een belangrijke rol."*

Regiospecifieke architectuur ontstaat in een dialoog tussen Modernistisch vormidioom en contextuele eigenschappen, zonder daarbij te vervallen in historiserende interpretaties en imitaties (Romeijn, 2003). Groenendijk (2003, p. 86) vult aan: *"De regiospecifieke architectuur … keert zich enerzijds tegen de retoriek van de internationale avantgarde onder aanvoering van Rem Koolhaas en anderzijds tegen de retoriek van de nostalgie van Sjoerd Soeters en Rob Krier. Weg van de beeldgerichte architectuur, de 'losgeslagen' beelden zonder context. Maar vooral weg van de generieke eenheidsconcepten naar specifieke oplossingen."* Het Kritisch Regionalisme houdt zich bezig met het zoeken van een moderne, eigentijdse identiteit en zet zich daarmee af tegen het 'monumentenzorg bouwen' (Giezen, 2007, persoonlijk gesprek). Daarnaast is het postmoderne Kritisch Regionalisme in de ogen van Giezen zowel een vorm van Modernisme als ook een reactie op het Modernisme. Vooral een reactie omdat het hedendaagse bouwen onder invloed van het Modernisme gebaseerd is op generieke eenheidsconcepten die niet plaats- en tijdspecifiek zijn; zo er al sprake is van inpassing wordt uitgegaan van het contrastprincipe. Terwijl Kritisch Regionalisten zoeken naar samenhang met de regionale of plaatsspecifieke context, waarbij het harmoniemodel vaak gebruikt wordt om inpassing in de omgeving te bewerkstelligen.

Conclusie: inpassing multi-interpretabel, landschappelijk bouwen vooral inpassen via harmonie

In deze paragraaf heb ik geprobeerd de vragen te beantwoorden: wat is passen in het landschap of passen binnen gebouwde omgeving? Hoe kijkt men binnen architectuur hier tegenaan? Deze vragen blijken moeilijk te beantwoorden. Inpassing kan namelijk op (te)veel manieren uitgelegd worden. Aan de basis staat vaak de dichotomie tussen harmonie en contrast. Maar verder resteert onduidelijkheid door de veelvormigheid van inpassing. Sommige auteurs stellen dat door gebruik te maken van bepaalde ontwerpprincipes zorg gedragen wordt voor inpassing in de omgeving. Bijvoorbeeld door vorm te laten afhangen van massa (schaal, hoogte etc.), ruimte (mate van openheid) en (de intensiviteit van) het gebruik van de gebouwen en de ruimte. Spellman (2003, p. 10) heeft het op een heel ander niveau over inpassing als ze stelt dat "*a critical manipulation of the ephemeral qualities of the landscape, such as the light, air or time, may unite an architecture to its landscape"*. En Birksted (1999) geeft aan dat een relatie leggen tussen architectuur en landschap mogelijk is door middel van elementen (de dimensies tijd en ruimte, gebruiken van verschillende tijdsschalen: geologisch, seizoensgebondenheid, biologisch, historisch en contrasteren van verschillende tijdservaringen: wiskundig, individueel, sociaal) en fysieke materialen en kwaliteiten. Maar ook door middel van geometrie, vorm en schaal. Hierdoor kan bijvoorbeeld een eenheid gecreëerd worden tussen binnen- en buitenruimte. Bovendien kan de relatie gelegd worden door middel van samenwerking tussen architecten en landschapsarchitecten.

Landschappelijk bouwen: inpassen via harmonie

Jewel (2003) kijkt weer op een heel andere manier naar inpassing, ze duidt op de mogelijkheid van symbolische inpassing tegenover reële inpassing, als ze stelt dat *"architects look to the landscape for conceptual inspiration … But most such projects respond to the landscape symbolically rather than to a site's particular aesthetic attributes or its biological functions"* (p. 256). De conclusie kan kortom luiden dat de relatie tussen architectuur en landschap gelaagd is, veelvormig, complex en constant in ontwikkeling (Spellman, 2003). Maar dat aan de basis van landschappelijk bouwen toch het harmoniemodel staat. De stelling geponeerd aan het begin van deze paragraaf dat de centrale gedachte achter landschappelijk bouwen het leggen van een relatie tussen gebouw en landschap is, kan worden aangevuld tot het leggen van een relatie tussen gebouw en landschap op zodanige wijze dat een harmonieuze samenhang gecreëerd wordt.

Analoog aan de in 1.5 door Hanskamp (2007, persoonlijk gesprek) genoemde brede definitie van landschappelijk bouwen: *"bouwen in harmonie en wisselwerking met het landschap"*.

Niet alleen inpassing is multi-interpretabel, maar zoals beschreven in dit hoofdstuk ook regionale identiteit en landschap. Als de componenten waarop landschappelijk bouwen gebaseerd is multi-interpretabel zijn, zal landschappelijk bouwen logischerwijs ook multi-interpretabel zijn. Dat betekent ook dat er onduidelijkheid zal blijven bestaan over de betekenis van landschappelijk bouwen.

Hoofdstuk 3 De achtergrond van landschappelijk bouwen

3.1 Inleiding

"Het wezenlijke vraagstuk achter landschappelijk bouwen is hoe je met de omgeving omgaat."
(Hanskamp, 2007, persoonlijk gesprek)

In dit hoofdstuk geef ik antwoord op de vraag waar (de belangstelling voor) landschappelijk bouwen vandaan komt. Het antwoord heeft te maken met de kwaliteit van het landschap. Hanskamp (2007, persoonlijk gesprek) als geciteerd in 1.5: *"Het wezenlijke vraagstuk achter landschappelijk bouwen is hoe je met de omgeving omgaat."* En vervolgens: *"Dus als je het over landschappelijk bouwen hebt, gaat het in de kern niet om het project van de BOKD met die naam in drie dorpen, maar over hoe je met de omgeving omgaat in alle 180 dorpen van de provincie Drenthe."* In 3.2 wordt beschreven dat in Nederland sprake is van een daling van de kwaliteit van het landschap en dat vormt het thema van dit hoofdstuk. Landschappelijk bouwen (in brede zin) kan dus gezien worden als een reactie op landschappelijk kwaliteitsverlies. Landschappelijk bouwen is een manier om verlies aan kwaliteit te voorkomen of om landschappelijke kwaliteiten zelfs te versterken. Verder wordt in 3.2 landschappelijk kwaliteitsverlies geconceptualiseerd en neem ik de discussie behoud versus ontwikkeling onder de loep, als theoretisch antwoord op de vraag wat de rol van historie is bij landschappelijk bouwen. In de daar op volgende drie paragrafen ga ik in op de context van die kwaliteitsdaling. In 3.3 komt globalisering aan de orde, landschappelijk bouwen kan gezien worden in het licht van de groeiende populariteit van regionale identiteit als middel tegen vervlakking. In 3.4 worden veranderingen op het platteland en in de landbouw geschetst, en in 3.5 het nationale overheidsbeleid met betrekking tot ruimtelijke kwaliteit en bouwen op het platteland. In 3.5 wordt ook de discussie bouwen of niet bouwen op het platteland besproken, evenals de rol van de overheid in het toekomstperspectief van landschappelijk bouwen. In 3.6 wordt landschappelijk kwaliteitsverlies in eerste instantie in geografisch opzicht beperkt tot Drenthe en qua verschijningsvorm tot witte schimmel. De projecten van de BOKD in een drietal Drentse dorpen met de naam landschappelijk bouwen, waar Hanskamp in bovenstaand citaat op doelt, kennen hun oorsprong in een reactie op witte schimmel. Verder is er in 3.6 aandacht voor de specifieke achtergrond van het 'Agrarisch Landschappelijk Bouwen' project in Groningen zodat onderzoekspopulatie 2 in zijn geheel omvat wordt. In 3.7 tenslotte zal ik de bevindingen uit dit op literatuuronderzoek gebaseerde hoofdstuk samenvatten. En vervolgens vergelijken met de visie van onderzoekspopulatie 1, deskundigen en beleidsmakers, op de achtergrond van landschappelijk bouwen.

3.2 Landschappelijk kwaliteitsverlies in het spanningsveld tussen behoud en ontwikkeling

3.2.1 Landschappelijk kwaliteitsverlies: vervlakking en verrommeling

Signalering van een trend: landschap verliest aan kwaliteit

"De betekenis van de groene ruimte als aantrekkelijke woon- en leefomgeving wordt in sterke mate bepaald door de landschappelijke kwaliteit ervan. De grote verscheidenheid aan cultuurlandschappen die zo kenmerkend is voor het landelijk gebied dreigt zonder extra aandacht te verdwijnen." Dit citaat uit het beleidsprogramma **KRACHT EN KWALITEIT** van het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij uit 1999 (in Havik en Meindersma, 1998, p.108) spreekt van landschappen die steeds meer op elkaar gaan lijken, oftewel vervlakking.
Daarnaast is er sprake van verrommeling van het landschap, verwoord door De Volkskrant (2007a) als: *"De leegten en de vergezichten worden iedere dag schaarser… De open ruimten worden volgebouwd met bedrijventerreinen, nieuwbouwwijken en winkelboulevards."* Deze gecombineerde processen van vervlakking en verrommeling leiden tot landschappelijk kwaliteitsverlies. Dit verlies aan kwaliteit van het landelijk gebied wordt door veel auteurs geconstateerd (o.a. Dordregter, 1998; Elerie, 1999; Hardus, 1999; Herngreen, 2002; Uitdehaag, 2003; Groenendijk, 2003; Nio et al., 2003; Noorman, 2003; Romeijn, 2003; Visschers et al., 2004; De Volkskrant, 2007a; De Volkskrant, 2007b; De Volkskrant, 2007d). Sterker nog, de mate van het kwaliteitsverlies van het landschap mag ter discussie staan, zo is er volgens sommigen (bijvoorbeeld Van der

Bilt, 1998; Geuze, in De Volkskrant, 2007a; of Van Toorn, in De Volkskrant, 2007b) zelfs sprake van een zich in snel tempo voltrekkende vernietiging van het landschap waarbij frasen als Nederlands Nieuwe Lelijkheid (De Volkskrant, 2007d) worden gebezigd, over het feit dat kwaliteitsverlies zich in Nederland voordoet, bestaat algemene consensus.

Landschappelijke kwaliteit=ruimtelijke kwaliteit?

Dit geconstateerde verlies aan kwaliteit van het landelijk gebied heeft betrekking op landschappelijke kwaliteit, ook wel ruimtelijke kwaliteit genoemd. Net als de begrippen identiteit, landschap en inpassing (uitgewerkt in hoofdstuk 2) zijn landschappelijke kwaliteit en ruimtelijke kwaliteit complexe begrippen. Ook deze beide begrippen hebben geen eenduidige betekenis (Dauvellier, 2004; Van den Assem en Jaspers, 2006) en zijn moeilijk objectief te meten[32]. Ruimtelijke kwaliteit wordt binnen de ruimtelijke ordening vaak omschreven als de optelsom van gebruikswaarde, belevingswaarde en toekomstwaarde[33] (**NOTA RUIMTELIJKE KWALITEIT VAN DE GEBOUWDE OMGEVING**, Provincie Drenthe, 1999; Bayer, 2004a; Dauvellier, 2004; **POP II**, Provincie Drenthe, 2004; Molenaar et al., 2006). Deze drie bouwstenen[34] geven invulling *"aan de drie basisfactoren van de ruimtelijke ordening: functie, vorm en tijd"* (Dauvellier, 2004, p.27). De gebruikswaarde heeft te maken met de mate waarin iets te gebruiken is voor de bestemming die het heeft, dus met functionaliteit. De toekomstwaarde is de mate waarin iets in de toekomst te gebruiken is, en heeft dus te maken met duurzaamheid (bijvoorbeeld aanpasbaarheid van de woningvoorraad of duurzaamheid van materialen). Belevingswaarde heeft te maken met in hoeverre iets als prettig wordt beleefd. Dan gaat het bijvoorbeeld om het appelleren aan identiteit of om beeldkwaliteit (**NOTA RUIMTELIJKE KWALITEIT VAN DE GEBOUWDE OMGEVING**, Provincie Drenthe, 1999).

Landschappelijke kwaliteit bestaat volgens de **VISIE STADSLANDSCHAPPEN** (LNV, 1995f) ook uit drie elementen: een visueel, een recreatief en een ecologisch aspect. Er bestaan echter nog vele andere manieren om landschappelijke kwaliteit te omschrijven. Naast de precieze betekenis van landschappelijke kwaliteit en ruimtelijke kwaliteit is ook het verschil tussen beide begrippen is onduidelijk (Van Damme, in Peleman en Notteboom, 2006; Van Hulle, in Peleman en Notteboom, 2006). Soms worden ruimtelijke kwaliteit en landschappelijke kwaliteit door elkaar gebruikt[35] en wordt met beide termen hetzelfde bedoeld, soms is de betekenis ook verschillend. Diegenen die uitgaan van een verschil in betekenis zien landschappelijke kwaliteit vaak als een onderdeel van ruimtelijke kwaliteit[36]. De onduidelijkheid met betrekking tot de begrippen landschappelijke kwaliteit en ruimtelijke kwaliteit en een eventueel verschil ertussen, hangt uiteraard gedeeltelijk samen met de onduidelijkheid met betrekking tot de betekenis van de termen ruimte en landschap. Ruimte is in hoofdstuk twee omgeschreven als een locatie zonder betekenis. Terwijl een landschap as *a cultural text* binnen de (Culturele) Geografie juist gezien wordt als zijnde vol van betekenissen (middels *signs* en symbolen, *symbolic landcapes*). Landschappelijke kwaliteit heeft te maken met landschappelijke structuur, landschappelijke samenhang en (cultuur)historie, met leesbaarheid. Landschappelijke kwaliteit kan echter in het verlengde van de vele betekenissen van het begrip landschap ook op veel manieren uitgelegd worden. In hoofdstuk twee is beschreven dat binnen de (Culturele) Geografie landschap tevens wordt opgevat als *an intensily visual idea*. Landschappelijke kwaliteit wordt dan beperkt tot visuele kwaliteit. Analoog aan wat binnen de ruimtelijke ordening en in overheidsnota's beeldkwaliteit wordt genoemd. Hoewel even zo goed gekozen kan worden voor een verschil in definitie tussen landschappelijke en ruimtelijke kwaliteit, zal ik de termen landschappelijke kwaliteit en ruimtelijke kwaliteit ter bevordering van de duidelijkheid zo veel mogelijk als synoniemen gebruiken.

Signalering van een trend (2): Kwaliteit wordt esthetische kwaliteit

Of men nu uitgaat van een verschil in betekenis tussen ruimtelijke en landschappelijke kwaliteit of van een zelfde betekenis, indien men spreekt over ruimtelijke kwaliteit of landschappelijke kwaliteit gaat het op het ogenblik in beide gevallen vaak in hoofdzaak over beeldkwaliteit, over landschap als decor, met andere woorden

[32] Wegens deze onduidelijkheid moet de invulling van ruimtelijke kwaliteit volgens Dauvellier (2004) en Molenaar et al. (2006) ook steeds gebieds- en projectspecifiek worden ingevuld. Dauvellier (2004) laat in zijn artikel **RUIMTELIJKE KWALITEIT ALS RECEPT** overigens wel een methode zien om ruimtelijke kwaliteit praktisch hanteerbaar te maken.

[33] Deze omschrijving is in zwang geraakt sinds en door de **VIERDE NOTA RUIMTELIJKE ORDENING**.

[34] Het gaat bij gebruiks-, belevings- en toekomstwaarde overigens om een analytisch onderscheid: *"in de praktijk horen ze bij elkaar en beïnvloeden ze elkaar"* (**NOTA RUIMTELIJKE KWALITEIT VAN DE GEBOUWDE OMGEVING**, Provincie Drenthe, 1999, p. 17). Zo worden ze ook gezien en gebruikt in effectevaluaties/kosten-baten analyses als het om landschapswaardering gaat (Strijker, 2007, persoonlijk gesprek).

[35] Zie bijvoorbeeld pagina 23 van **POP II** (Provincie Drenthe, 2004).

[36] Van Damme (in Peleman en Notteboom, 2006) is bijvoorbeeld iemand die ruimtelijke kwaliteit ziet als breder dan landschappelijke kwaliteit. Er zijn wegens het ontbreken van eenduidige definities echter nog verschillende andere zienswijzen mogelijk, op pagina 111 van **POP II** (Provincie Drenthe, 2004) bijvoorbeeld slaat ruimtelijke kwaliteit op de gebouwde omgeving en landschappelijke kwaliteit niet. En om de verstrengeling tussen, en onduidelijkheid over, landschappelijke en ruimtelijke kwaliteit nog een keer aan te geven: **POP II** stelt op pagina 111 ook dat gebruiks-, belevings- en toekomstwaarde ook betrekking heeft op landschappelijke kwaliteit.

over esthetische aspecten (zie o.a. Herngreen, 2002; Huigen, 2006, college aantekeningen en sheets; Paret, 2006). Sterker nog, indien men spreekt over de kwaliteit van het landelijk gebied in het algemeen, doelt men steeds vaker op beeldkwaliteit. Dat houdt in dat cultuurhistorische en landschappelijke waarden belangrijker gevonden worden (Elerie, 1998a). Een uiting van deze trend is dat steeds meer gemeenten gebruik maken van een beeldkwaliteitsplan. Het geconstateerde verlies aan kwaliteit van het landelijk gebied slaat dus niet op economische of sociale kwaliteit. De aanleg van bedrijventerreinen bijvoorbeeld kan vooral voor achtergebleven plattelandsgebieden kwaliteitsverhogend werken (in sociaaleconomische zin dus) omdat het voorziet in werkgelegenheid en economische ontwikkeling kan stimuleren. Toch worden bedrijventerreinen op het ogenblik vaak beoordeeld als een negatieve invloed op de kwaliteit van het landelijk gebied omdat ze gezien worden als verrommeling in de hand werkend en daarom ruimtelijk kwaliteitsverlies meebrengen. Kwaliteit gaat in deze denktrant dus om esthetische aspecten, het aspect belevingswaarde binnen ruimtelijke kwaliteit. Deze belevingswaarde wordt bepaald door een combinatie van factoren als ordening, vormgeving, mate van verzorgdheid en inpassing.

Kwaliteit is echter een subjectief begrip en het is belangrijk om zich te realiseren dat hetgeen men bedoelt met de kwaliteit van het landelijk gebied in de tijd van betekenis kan veranderen. Zo heeft men met de kwaliteit van het landelijk gebied lange tijd gedoeld op socio-economische factoren in combinatie met de mate van leefbaarheid. Leefbaarheid heeft volgens Kuiper et al. (2003) betrekking op voorzieningen en de bereikbaarheid van deze voorzieningen[37]. Prioriteiten veranderen echter, onder invloed van de tijdgeest. Ten aanzien van het landschap stelt Uitdehaag (2003) bijvoorbeeld dat de rationalisatie, als economische prioriteit, ondergeschikt geworden is aan de verschijningsvorm van de regio. Kwaliteit ten aanzien van het landelijk gebied staat op het ogenblik, hoewel ook leefbaarheid nog regelmatig genoemd wordt, vaak gelijk aan landschappelijke kwaliteit. En dan met name over de kwaliteit van het landschap in visuele zin, als decor. Dat heeft te maken met het feit dat het Nederlandse platteland relatief welvarend is (Strijker, 2000; Kuiper et al., 2003; www.minlnv.nl)[38], waardoor sociaaleconomische zaken minder aandacht behoeven. Dauvellier (2004, p. 29) stelt daarom dat *"door de gestegen welvaart beleving steeds meer een centrale rol gaat spelen in de ruimtelijke ordening."*

Conceptualisering van landschappelijke kwaliteit, vervlakking en verrommeling

> ***"Ruimtelijke kwaliteit heeft een directe relatie met de mate van welbehagen die iemand op een bepaalde plek of in een gebied ervaart. Dit heeft te maken met factoren die te objectiveren zijn, zoals rangschikking, schaal, maat, materiaal en detaillering. Het heeft ook te maken met subjectieve factoren. Herinneringen aan geboortegrond bijvoorbeeld, leiden bij velen tot een positieve waardering van het gebied."***
>
> (Hoek, 2006, p. 10)

Er is dus sprake van een trend waarbij de kwaliteit van het landelijk gebied meer en meer bekeken wordt in termen van landschappelijke en ruimtelijke kwaliteit. Deze begrippen kunnen echter op verschillende manieren omschreven worden en zijn moeilijk meetbaar. Omdat kwaliteitsverlies moeilijk te meten is, kan de mate waarin de eerder vastgestelde landschappelijke kwaliteitsdaling plaats heeft, ook moeilijk aangegeven worden. Alkema van de provincie Drenthe (in Alkema et al., 2006, p. 44) zegt over ruimtelijke kwaliteit: *"Het is een abstract begrip en het begrip is buitengewoon dynamisch. Ruimtelijke kwaliteit moet een soort grondhouding zijn als je met gebiedsontwikkeling bezig bent."* Toch is het streven naar ruimtelijke kwaliteit een belangrijke pijler onder het overheidsbeleid (zie 3.5.2). Men kan zich echter afvragen of het zinvol is om beleid te baseren op iets dat niet te objectiveren valt. Op iets dat abstract en buitengewoon dynamisch is en afhankelijk van de krachtigdadigheid en gedrevenheid van bestuurders en opdrachtgevers en de kwaliteit van ontwerpers. Nog afgezien van inhoudelijke bezwaren vallen ook vraagtekens te plaatsen bij het baseren van beleid op abstracties met het oog op de in een democratische samenleving gewenste transparantie. Controle op beleid en afrekenbaarheid worden bemoeilijkt indien beleid gebaseerd is op noties die een grote mate van subjectiviteit in zich dragen.

---

[37] Niet iedereen is het eens met deze uitleg. Ook de betekenis van leefbaarheid is namelijk weer niet eenduidig. Kuiper et al. (2003) stellen: *"Leefbaarheid op het platteland is geen socio-economisch vraagstuk, maar hangt samen met (bereikbaarheid van) voorzieningen voor met name ouderen en jongeren"* (p. 10). Een vitaal platteland is dan bijvoorbeeld een combinatie van een goede leefbaarheid, werkgelegenheid en landschappelijke kwaliteit (**POP II**, provincie Drenthe, 2004). Een andere uitleg geeft de provincie Drenthe (1999) in de **NOTA RUIMTELIJKE KWALITEIT VAN DE GEBOUWDE OMGEVING**: hierin vormen ruimtelijke kwaliteit, werkgelegenheid en de aanwezigheid van voorzieningen juist samen de mate van leefbaarheid. Terwijl in de visie van geograaf Frans Thissen (UvA) ook dorpen zonder voorzieningen leefbaar kunnen zijn. Leefbaarheid is in zijn ogen juist wel een sociaal vraagstuk, leefbaarheid heeft volgens Thissen vooral te maken met sociale cohesie.

[38] Voor een uitgebreide studie van de situatie op het Nederlandse platteland verwijs ik naar een publicatie van het Sociaal Cultureel Planbureau uitgevoerd in opdracht van het Ministerie van LNV: Steenbekkers, A., C. Simon, V. Veldheer (red.) (2006), *Thuis op het platteland: De leefsituatie van platteland en stad vergeleken*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

De vraag is dus of en zo ja hoe landschappelijke kwaliteit vormgegeven kan worden, dus wat landschappelijke kwaliteit praktisch gezien inhoudt. Dan gaat het om vragen als wat men een kwalitatief hoogwaardig landschap vindt, of met andere woorden, aan welke eisen moet de (gebouwde en niet-gebouwde) omgeving voldoen om als kwalitatief hoogwaardig te worden aangemerkt. De overheid probeert hier ook antwoorden op te vinden. In de **NOTA RUIMTE** (www.2vrom.nl)[39] geeft het rijk aan dat kernkwaliteiten van het landschap moeten worden behouden, versterkt en eventueel vernieuwd via ontwikkeling met kwaliteit. Van provincies en gemeenten wordt verwacht dat ze die kwaliteiten inhoudelijk beschrijven en in kaart brengen en integreren in ruimtelijke beleid en nieuwe ruimtelijke ontwikkelingen. Het integreren in nieuwe ruimtelijke ontwikkelingen is echter niet eenvoudig, om een door Van Dijk (2001, p. 15) aangegeven probleem te noemen: *"Vaak is niet duidelijk wat er met het bestaande landschap of elementen daarin moet gebeuren wil men toch het landschapskarakter bewaren."* Of welke rol het verleden moet spelen in toekomstige ontwikkelingen[40]. Ook met betrekking tot het punt van het inhoudelijk beschrijven van kwaliteiten is er sprake van een grote mate van subjectiviteit[41].

In de **NOTA RUIMTE** worden mogelijkheden om te bouwen in het buitengebied ook verruimd (zie 3.5.1), op voorwaarde dat gebouwen zodanig ingepast worden in het landschap dat de ruimtelijke kwaliteit wordt versterkt. Dan is het wel belangrijk om te weten wat versterking van de ruimtelijke kwaliteit betekent. In 2002 is het Ministerie van LNV daarom een onderzoek begonnen naar de vraag wanneer bouwen een verrijking van het landschap vormt (Kok, 2002, op www.noorderbreedte.nl (3)). Linda Noorman, leider van het onderzoek, constateerde echter dat niet duidelijk was wat onder de begrippen 'verrijking van het landschap' en 'ruimtelijke kwaliteit' verstaan moest worden. In opdracht van LNV heeft bureau Parklaan daarom de studie **BOUWEN IN HET LANDSCHAP**[42] uitgevoerd. Uit de studie blijkt volgens Noorman dat de precieze betekenis van verrijking en kwaliteit per gebied en per opgave verschilt. *"Maar ruimtelijke kwaliteit veronderstelt wel altijd een bepaald evenwicht tussen esthetiek, functioneel-economische, culturele en cultuurhistorische aspecten. Een ander criterium voor verrijking is de mate waarin nieuwe bebouwing bijdraagt aan collectieve belangen, zoals groenvoorziening of een watersysteem. En als het goed is, is het landschap zelf een inspiratiebron voor de wijze waarop een bouwwerk wordt ingepast. Er kan bijvoorbeeld gebruik worden gemaakt van landschappelijke en geomorfologische patronen. Ook kan een relatie worden gelegd met ecologie, bodemsoort of oude gebouwen in de omgeving. Hierdoor kan bouwen de identiteit van een bepaalde plek versterken, of een gebied zonder duidelijke identiteit juist een nieuw karakter geven."* Hoewel de overheid dus probeert ruimtelijke kwaliteit te concretiseren, en ook wel zal slagen daarin enige vooruitgang te boeken, blijft de precieze betekenis onduidelijk.

Over het antwoord op de vraag wat kwalitatief hoogwaardig is, zullen de meningen vanwege de intrinsieke subjectiviteit van 'kwaliteit' blijven verschillen. Aan die constatering verandert ook niets indien die vraag wat een kwalitatief hoogwaardig landschap is, benaderd wordt vanuit de omgekeerde situatie door eerst de vraag wat landschappelijk kwaliteitsverlies precies betekent te beantwoorden. Integendeel, de onduidelijkheid zal misschien nog wel toenemen. Indien er gesproken wordt over verlies aan landschappelijk kwaliteit vallen meestal de termen vervlakking of verrommeling. In de literatuur valt de term vervlakking (of eenvormigheid of uniformering) het vaakst, op enige afstand gevolgd door de term verrommeling dat weer meer het openbare debat beheerst. Om met verrommeling te beginnen: iedereen heeft bij de term verrommeling weliswaar wel een

---

[39] De **NOTA RUIMTE** is in de literatuurlijst opgenomen als internetpublicatie (www.2vrom.nl). Gegevens van publicatie in schriftelijke vorm: Ministeries van VROM, LNV, V&W en EZ (2004), *Nota Ruimte: ruimte voor ontwikkeling*. Den Haag: Sdu.

[40] Het gaat hier om de vraag wat te doen met het verleden in het heden. In 3.2.2 wordt uitgebreid op teruggekomen de rol van historie. Van Dijk (2001) vindt dat bij beschermers de misvatting heeft post gevat van het verleden als ideaalbeeld, en dat bij projectontwikkelaars de misvatting leeft dat het verleden te herscheppen valt als statisch museumlandschap.

[41] De overheid maakt ten eerste al een keuze voor een bepaalde omschrijving: landschappelijke kwaliteit is een combinatie van natuurlijke kwaliteit, culturele kwaliteit, gebruikskwaliteit, belevingskwaliteit (www2.minlnv.nl (1)). Een keuze die weliswaar verdedigbaar is, maar in geen geval de enig mogelijke keuze. Die elementen worden vervolgens als volgt onderverdeeld:

- de natuurlijke kwaliteit, waaronder kenmerken met betrekking tot bodem, water, reliëf, aardkunde, flora en fauna;
- de culturele kwaliteit, waaronder kenmerken met betrekking tot cultuurhistorie, culturele vernieuwing en architectonische vormgeving;
- de gebruikskwaliteit, waaronder de (recreatieve) toegankelijkheid, bereikbaarheid, meervoudig ruimtegebruik;
- de belevingskwaliteit, waaronder begrepen ruimtelijke afwisseling, informatiewaarde, contrast met de stedelijke omgeving, groen karakter, rust, ruimte, stilte en donkerte.

Men kan zich voorstellen dat natuurlijke kwaliteit nog enigszins te objectiveren is, bij gebruikswaarde wordt het al moeilijker, terwijl het bij culturele kwaliteit en belevingskwaliteits bijkans onmogelijk is. Met betrekking tot cultuurhistorie: in de "landschap als geschiedenisboek" benadering wordt met de cultuurhistorische waarde van een landschap gedoeld op het landschap als bron van historische informatie, maar *"Vaak is alleen niet duidelijk wat onder die waarde verstaan wordt"* (Van Dijk, 2001, p. 18). Soms beperkt de term cultuurhistorie zich tot objecten als kastelen, kerken, molens, boerderijen en heren- of pakhuizen, soms slaat de term ook op de reconstructie van een vroegere situatie (Renes 1994, in Van Dijk, 2001) en soms ook op het reconstrueren of behouden van vroegere landschappen. Culturele vernieuwing en architectonische vormgeving zijn ook niet te objectiveren. Met betrekking tot de belevingskwaliteit is de situatie identiek. Zaken als informatiewaarde zijn in hoge mate subjectief.

[42] Droog, A., M. Eekhout, M. van Moürik, J. Reeder, A. Voerman (2003), *Werkboek Bouwen in het landschap. Bewerking van het rapport Bouwen als verrijking van het landschap.* Den Bosch: Parklaan Landschapsarchitecten/Dienst Landelijk Gebied.

globale voorstelling, een bepaald gevoel, omdat het een associatie met het woord rommelig impliceert, maar de precieze betekenis van verrommeling is onduidelijk. Niet alleen wordt verrommeling op heel veel verschillende manieren uitgelegd, maar daarnaast kan men zich bij een aantal van die betekenissen serieus afvragen of er überhaupt wel sprake is van landschappelijk kwaliteitsverlies. Ook bij de term verrommeling dringt de vraag zich daarom op of er beleidsmatig wel op te sturen valt.

In de definitie van de overheid (MNP en RPD)[43] wordt verrommeling gezien als een combinatie van storende elementen in het landschap en de heterogeniteit van het landschap (www.mnp.nl (1)). In de **NOTA RUIMTE** (www2.vrom.nl) uit 2004 werd, conform de vaststelling in de eerste alinea van 3.2.1, geconstateerd dat het Nederlandse landschap verrommelt. En vervolgens gesteld dat die verrommeling gestopt moest worden. De overheid wil de term dus gebruiken om te sturen. In deze nota wordt echter niet vermeld wat verrommeling betekent, het is dus niet duidelijk waarop gestuurd moet worden. Ook de overheid zelf, in dit geval het Milieu en Natuur Planbureau, constateert hier een zekere frictie getuige de volgende opmerking: *"De Nota Ruimte geeft aan dat het Nederlandse landschap verrommelt. Maar wat is verrommeling nu precies en waar komt het voor?"* (www.mnp.nl (1))[44]. Pas in 2006, dus twee jaar nadat is aangegeven dat verrommeling moet worden bestreden, heeft de overheid verrommeling geconceptualiseerd. En probeert men op die manier het begrip objectiveerbaar te maken. De twee aspecten waaruit de definitie is samengesteld, storende elementen in en heterogeniteit van het landschap, blijken vervolgens op hetzelfde neer te komen: op afwisseling in grondgebruik. Die afwisseling ontstaat door in gebruik name van grond door nieuwe functies (zie 3.4). Men kan zich in dat geval afvragen of er bij verrommeling wel sprake is van landschappelijk kwaliteitsverlies, functieverandering is niet per definitie een negatieve ontwikkeling.

De definitie van het MNP is maar een van de vele mogelijke definities van verrommeling. Zo ben ik 3.2.1 begonnen met een omschrijving van verrommeling uit De Volkskrant (2007a) waarbij het proces van landschappelijk kwaliteitsverlies betrekking heeft op het verdwijnen van de open ruimte omdat landschappen worden volgebouwd. Een breed gedeelde mening in de ruimtelijke ordening is dat openheid zorg draagt voor een kwalitatief hoogwaardig landschap waarbij openheid impliceert dat bouwen in het buitengebied wordt tegengegaan. Zoals Derks (in De Bruijn et al., 2006, p. 22) opmerkt: *"In ons vakgebied wordt kwaliteit vaak afgemeten aan het aantal vierkante meters bebouwing in het buitengebied … Iedere bebouwing in het buitengebied staat dan voor verwaarlozing van ruimtelijke kwaliteit."* Het open landschap (*vide*) dient dan als tegenwicht voor de *volte* van de stad, *"doel is de ruimtelijke ervaring van de stedeling te optimaliseren"* (**VISIE STADSLANDSCHAPPEN**, LNV, 1995c, p. 23). Ook hier kan weer de vraag gesteld worden of verrommeling op deze manier geconceptualiseerd, dus of bouwen in het buitengebied, per definitie leidt tot een daling van landschappelijke kwaliteit. Zo vindt Strijker (2007, persoonlijk gesprek) het gelijkstellen van bebouwing aan verrommeling wel een erg Hollandse, Randstedelijke benadering. Over openheid als kwaliteit bestaat ook controverse. Omdat landschappelijke kwaliteit subjectief is, kan wat gezien wordt als kwalitatief hoogwaardig in de loop der tijd weer veranderen. En met de **NOTA RUIMTE** is de notie dat bouwen in het landelijk gebied per definitie gelijkstaat aan kwaliteitsverlies ook losgelaten.

Er is bovendien nog een ander probleem met betrekking tot de conceptualisering van een kwalitatief hoogwaardig landschap als een open landschap. Niet alleen is openheid gelijkstellen aan kwaliteit omstreden, ook over de betekenis van openheid zijn de meningen verdeeld. De constatering dat open ruimte een kwalitatief hoogwaardig landschap kenmerkt, is gebaseerd op de assumptie dat verrommeling het verdwijnen van openheid betekent door bouwen in het buitengebied. De aantasting van open landschappen kan echter even zo goed veroorzaakt worden door natuur als door bebouwing, zoals blijkt uit het volgende citaat van Sijmons (1998, p. 43): *"Momenteel zie je al dat grote landschappen met een geweldige allure, zoals de Veenkoloniën, als het ware aan het verrommelen zijn door kleine bosperceeltjes"* (zie foto 1, pag. 37). Open landschappen zijn dan lege landschappen met weidse vergezichten (zie ook citaat De Volkskrant, 2007a, begin 3.2.1), de open ruimte daarentegen kan ook bos zijn, met de open ruimte wordt gedoeld op niet-stedelijke functies. Verrommeling krijgt bij een andere interpretatie van openheid ook weer een andere betekenis. Drie betekenissen van verrommeling zijn nu genoemd (versnippering ruimte, bouwen in open ruimte, verdwijnen vergezichten open landschap) maar dat zijn zeker niet de enige interpretatiemogelijkheden. Zo kan verrommeling ook uitgelegd worden als het

[43] MNP en RPD vormen sinds april 2008 het Planbureau voor de Leefomgeving. Hun definitie is gebaseerd op de Alterra studies:

- Veeneklaas, F.R., Donders, J.L.M., Salverda, I.E. (2006), *Verrommeling in Nederland*. Wageningen: WOT Natuur & Milieu (WOt-rapport 6), DLO i.o.v. LNV.
- Veeneklaas, F.R., Regt, W.J. de, Agricola, H.J., (2004), *Verrommelt het platteland onder stedelijke druk: storende elementen en landschapsdynamiek in de studiegebieden Abcoude en Epe-Vaassen*. Wageningen: Natuurplanbureau, 2004 (Planbureaurapporten 22), DLO i.o.v. LNV.

[44] Het gaat op de *website* over de MNP publicatie: Boersma, W.T., R. Kuiper (2006), *Verrommeling in beeld: Kaartbeelden van storende elementen in het Nederlandse landschap*. Bilthoven: Milieu en Natuur Planbureau (MNP Rapportnr. 500074003).

ontbreken van de samenhang tussen bebouwing en omgeving. En architect Pieter Brink (2007, persoonlijk gesprek) stelt dat verrommeling inhoudt dat vorm en functie niet meer bij elkaar passen.

Foto 1: Kleine bosperceeltjes in open ruimte bij Zuidlaarderveen, verrommeling of niet?

Een additionele complicerende factor is dat verrommeling plaats heeft op verschillende schaalniveaus. Tot nu toe werd met verrommeling gerefereerd aan landschappen, maar verrommeling beperkt zich niet tot dat schaalniveau. Het kan ook betrekking hebben op het schaalniveau van dorpen, woonwijken of nog lager, boerenerven. Verrommeling van erven kan bijvoorbeeld duiden op een slechte situering van verschillende bedrijfsgebouwen en/of bedrijfsbenodigdheden ten opzichte van elkaar. Of het plaatsen van bedrijfsgebouwen buiten het erf (**NOTA AGRARISCHE BOUWBLOKKEN EN LANDSCHAP**, Provincie Groningen, 2006). Kortom, vanwege het feit dat verrommeling betrekking kan hebben op verschillende schaalniveaus wordt het nog moeilijker om eenduidige definitie vast te stellen. Het problematische aan het conceptualiseren van verrommeling wordt ook duidelijk aan de hand van de relatie tussen landschappelijk bouwen en verrommeling. Landschappelijk bouwen draagt een notie van kwaliteit in zich, is een middel om kwaliteit van bebouwing en niet-gebouwde omgeving te verhogen. Indien verrommeling gedefinieerd wordt als een aantasting van de open ruimte leidt landschappelijk bouwen echter tot een daling van de landschappelijke kwaliteit omdat landschappelijk bouwen bouwen op het platteland behelst. Landschappelijk bouwen kan echter ook verrommeling tegengaan. Indien het schaalniveau bijvoorbeeld teruggebracht wordt van landschap naar boerenerf, heeft verrommeling te maken met rommelige plaatsing van verschillende bedrijfsgebouwen en/of bedrijfsbenodigdheden ten opzichte van elkaar. Of het plaatsen van bedrijfsgebouwen buiten het erf. En bij landschappelijk bouwen wordt juist veel aandacht besteed aan verantwoorde situering van de gebouwen. De kern van landschappelijk bouwen ligt in het herstellen van de samenhang tussen bebouwing en omgeving, en gaat daarmee verrommeling tegen. De bewering dat landschappelijk bouwen een negatief effect heeft op landschappelijke kwaliteit is dus even waar als de stelling dat landschappelijk bouwen een positief effect heeft op kwaliteit.

In tegenstelling tot verrommeling kent vervlakking wel een eenduidige betekenis, namelijk een proces van uniformering. Dat maakt de conceptualisering van vervlakking aanzienlijk eenvoudiger dan de conceptualisering van verrommeling. Vervlakking kan geconceptualiseerd worden als het verdwijnen van regionale of lokale verschillen en identiteiten, met andere woorden als pluriformiteit. Verscheidenheid als kwaliteit is op het ogenblik relatief onomstreden. Dat houdt echter niet in dat vervlakking of landschappelijk kwaliteitsverlies daarmee ook eenvoudig te objectiveren of te meten is. Een reden hiervoor is dat ook verscheidenheid op zijn beurt weer moeilijk te objectiveren valt omdat het begrip waarop die verscheidenheid gebaseerd wordt, namelijk (regionale) identiteit, een complex en multi-interpretabel begrip is (zie 2.1). Daarnaast zijn er nog andere complicerende factoren. Een daarvan heeft te maken met het feit dat ook vervlakking zich voor kan doen op verschillende schaalniveaus. Vervlakking kan duiden op een toenemende eenvormigheid op zowel hoge als lage schaal, van zowel de niet-gebouwde als de gebouwde omgeving, van landschappen, woonwijken tot aan

woningen of boerderijen. Het is daarbij mogelijk dat er sprake is van vervlakking, dus van landschappelijk kwaliteitsverlies, op het ene schaalniveau, terwijl op een ander schaalniveau juist het omgekeerde plaats vindt. Het is ook mogelijk dat het tegengaan van vervlakking (dus het verhogen van de landschappelijke kwaliteit) tegelijkertijd leidt tot verrommeling (dus tot een verlaging van de landschappelijke kwaliteit), of omgekeerd dat bestrijden van verrommeling juist vervlakking in de hand werkt. Zo is er in Noord-Brabant altijd sprake geweest van verspreid bouwen en staat het bestrijden van verrommeling (geconceptualiseerd als openheid) dus op gespannen voet met het baseren van ontwikkelingen op de Brabantse regionale identiteit. Ook in Drenthe zijn verrommeling en vervlakking niet altijd congruent. In Zuid-Drenthe hoort rommel bij sommige landschappen, zo bepaalden in Zuidoost-Drenthe rommelige erven gedurende lange tijd het beeld. Drentse esdorpen kenden vroeger een onlogische, rommelige en verspreide bebouwing, dus ook in dat geval staat het bestrijden van verrommeling (geconceptualiseerd als onsamenhangendheid) haaks op het streven de landschappelijke kwaliteit (als het tegengaan van vervlakking door te bouwen op regionale identiteit) te verhogen.

Omdat begrippen als landschappelijke kwaliteit, vervlakking en verrommeling op verschillende manieren uitgelegd kunnen worden, verschillende verschijningsvormen kennen en op meerdere schaalniveaus spelen, kortom containerbegrippen zijn, zal theoretiseren altijd een moeizame exercitie zijn. Ik heb ervoor gekozen landschappelijk kwaliteitsverlies te bezien als een combinatie van vervlakking en verrommeling. Dat heb ik gedaan op basis van het coderen van de gebruikte literatuur. In het licht van het voorgaande lijkt het echter moeilijk om op een wetenschappelijk verantwoorde manier vooral verrommeling te conceptualiseren omdat niet duidelijk is wat het betekent. Het conceptualiseren van verrommeling op basis van het coderen en vervolgens tellen van omschrijvingen in de geraadpleegde literatuur biedt geen oplossing omdat de betekenissen van verrommeling te ver uiteenliggen en er niet een definitie qua gebruiksfrequentie boven uitsteekt. Bij de bepaling van een valide definitie van verrommeling stuit men niet alleen op het probleem van de vele verschillende betekenissen, bij de meeste betekenissen kan men zich bovendien afvragen of er wel echt sprake is van landschappelijk kwaliteitsverlies en dus of ze een valide graadmeter vormen voor landschappelijk kwaliteitsverlies. Middels nader onderzoek zal aan de ene kant ongetwijfeld nog vooruitgang worden geboekt ten aanzien van de objectiveerbaarheid van verrommeling, de conceptualisering is nog 'werk in uitvoering', maar aan de andere kant blijft verrommeling een kwestie van gevoel en zal daarom nooit volledig te objectiveren zijn.

Ook vervlakking en landschappelijke kwaliteit zijn moeilijk te meten en objectiveren omdat het gevoelsaspect nooit volledig uit te bannen is. Landschappelijke kwaliteit valt weliswaar te kwantificeren door een omschrijving te kiezen en het begrip op te delen in onderzoekbare eenheden, waardoor objectivering mogelijk is, maar altijd tot op zekere hoogte. Hoe plausibel de gekozen omschrijving ook zal zijn, hoeveel te onderzoeken factoren men ook in de vergelijking meeneemt, het begrip kwaliteit zal altijd een bepaalde mate van subjectiviteit in zich dragen omdat het te maken heeft met smaak en met gevoel. Omdat kwaliteit intrinsiek een waardeoordeel in zich draagt, en het begrip landschap niet eenduidig is, kan landschappelijk kwaliteitsverlies dus niet geconceptualiseerd worden op basis van harde criteria. Omdat begrippen als ruimtelijke kwaliteit (of landschappelijke kwaliteit, vervlakking of verrommeling) in de woorden van Alkema (in Alkema et al., 2006) abstract en dynamisch zijn, is wetenschappelijk valide conceptualisering lastig, zo niet onmogelijk.

Het feit dat de betekenis niet vaststaat, werpt dus de vraag op of beleidsmatige sturing op begrippen als ruimtelijke kwaliteit wel zinvol is. Men kan zich afvragen of beleid wel gebaseerd moet worden op een gevoel. Naar mijn mening is dat wel degelijk zinvol. Landschappelijke kwaliteit kan fungeren als een soort bedrijfsfilosofie (Alkema's grondhouding). Verschijnselen die niet (volledig) te kwantificeren en te objectiveren zijn, kunnen desondanks reëel zijn. Het feit dat landschappelijk kwaliteitsverlies niet te objectiveren is, betekent niet dat het niet bestaat en dat er geen maatregelen kunnen worden genomen om het tegen te gaan. Het betekent slechts dat er sprake is van een suboptimale situatie, waarin men ofwel een globaal idee heeft van wat het ongeveer betekent ofwel dat men er een subjectieve betekenis aan toekent. Ruimtelijke kwaliteit of verrommeling kunnen een leidraad vormen voor beleid als de schijn vermeden wordt dat het gaat om vastomlijnde, objectiveerbare begrippen, en aangegeven wordt welke van de mogelijke subjectieve betekenissen men hanteert. In ieder geval kan *inhoudelijke* beleidsmatige sturing[45] op deze deels subjectieve begrippen het best plaats vinden op regionaal of lokaal niveau omdat antwoorden op kwaliteitsvragen beter op regionale of lokale schaal gegeven kunnen worden. Algemene recepten zijn minder geschikt en termen als ruimtelijke of landschappelijk kwaliteit worden dan ook voornamelijk praktisch ingevuld op regionaal of lokaal niveau (gebieds- of projectmatig). Tot deze conclusie komen ook Dauvellier (2004) bij zijn zoektocht naar een methode tot praktische hanteerbaarheid van ruimtelijke kwaliteit, en Huigen et al. (2000) die het belang van tijd- en

[45] In tegenstelling tot procesmatige sturing dat, zoals ik in 3.5 zal betogen, juist meer centraal en op strakke wijze zal moeten plaatsvinden.

plaatsspecifieke implementatie en betrokkenheid benadrukken[46]. In de woorden van Theo Hoek (Provincie Groningen, 2008, enquête): *"alle ontwikkelingen moeten maatwerk zijn."*

Landschappelijk kwaliteitsverlies: een probleemschets aan de hand van enkele citaten

Landschappelijk kwaliteitsverlies is dus een proces van verrommeling en vervlakking, maar hoe uit zich dat? Landschappelijk bouwen is bouwen waarbij rekening wordt gehouden met regionale identiteit, samenhang met (de identiteit van) het landschap en inpassing. Die drie elementen zijn uit de bouwpraktijk verdwenen. Een situatieschets aan de hand van citaten.

> ***"De natuurlijke eenheid tussen stedenbouw, de inrichting van de openbare ruimte en de architectuur, gecombineerd met kenmerkende materialen, vormen en typologieën, zorgde voor een specifieke identiteit van een regio."***
>
> (Groenendijk, 2003, p. 81)

Zo beschrijft Groenendijk de situatie in vroegere tijden[47]. Maar er is iets veranderd. Globalisering (zie 3.3) heeft geleid tot vervlakking, tot een daling van landschapskwaliteit in de zin van de leesbaarheid van het landschap.

> ***"Velen maken zich zorgen over de vervlakking van het landschap, over de nivellerende uitwerking van footloose ontwikkelingen op de subtiele en gelaagde, van gebied tot gebied en van plek tot plek verschillende textuur van ons cultuurlandschap. De oude structuren en elementen en de daarmee verbonden verhalen die het samen mogelijk maakten om letterlijk en figuurlijk je plaats in de ruimte, tijd en samenleving te bepalen, lijken onafwendbaar te worden overheerst of verdrongen door manifestaties van wereldomspannende economische en culturele dynamiek."***
>
> (Herngreen, 2002, p. 12)

Modernisering heeft ook geresulteerd in eenvormigheid van de bebouwde omgeving. Bebouwing is niet meer streekeigen en kent geen samenhang met de omgeving.

> ***"Sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw neemt het onbehagen toe over de ruimtelijke gevolgen van de modernisering. Die manifesteert zich in uniforme bedrijfshallen, kantoorgebouwen, supermarkten en rijtjeswoningen. Nieuwe woonbuurten verschillen nauwelijks van elkaar en de bouwstijlen refereren meestal niet aan het streekeigene. Dit geldt voor dorpsuitbreidingen nog meer dan voor stedelijke uitbreidingen. De karakteristieken van de bestaande dorpsstructuur en het landschap zijn zelden als drager of inspiratiebron benut bij de uitbreidingsplannen in de jaren zeventig en tachtig. Cataloguswoningen gaan op geen enkele wijze een relatie aan met de directe omgeving of de identiteit van de streek. Ze zijn contextloos."***
>
> (Nio et al., 2003, p. 13)

Er is geen samenhang tussen bebouwing en het landschap, de landschappelijke inpassing ontbreekt. Men heeft geen oog voor passende maatvoering en schaalgrootte.

> ***"zo voegen nieuwe woningen zich niet in de bestaande landschappelijke structuur maar verspreiden ze zich als een olievlek vanuit de kern, ontberen bedrijven- of industrieterreinen een landschappelijke inpassing, worden grote uniforme bouwmassa's geplaatst langs wegen of bij agrarische bedrijven, doorsnijdt infrastructuur, met haar dominante uniformiteit, landschappelijke structuren, verdwijnen openheid en geslotenheid en neigt alles naar de "middenschaal"."***
>
> (Herngreen, 2002, p. 5, 6)

[46] Huigen et al. (2000) hebben het overigens niet over het begrip landschappelijke of ruimtelijke kwaliteit maar over *identity planning*, de essentie blijft echter hetzelfde.
[47] Zie Herngreen (2002) voor een uitgebreidere beschrijving van de historische ontwikkeling van regionale naar mondiale bouwvormen.

Er is sprake van verrommeling van het landschap, van het volbouwen van de open ruimte.

> ***"Nederland is beroemd om zijn cultuurlandschap, de polders. Die worden nu op brute wijze volgebouwd. Moet je nou toch kijken man! Wat lelijk. Allemaal van de laatste vijf jaar. Alles mag." In Zuid-Holland is het probleem volgens Geuze het grootst, met Rotterdam als toppunt. "Je komt er niet meer uit, je komt niet meer in het landschap."*** [48]

(Landschapsarchitect Adriaan Geuze onderweg met De Volkskrant, 2007a)

Ook in de dorpen voltrekt zich een proces van verrommeling. In veel dorpen zijn open gaten te vinden. Maar deze worden volgebouwd.

> ***"Voormalige weilandjes, oude boerderijen midden in het dorp, een boomgaard tussen de winkels, een oude marktplaats. Deze plekken bepalen voor een groot deel het landelijke en informele karakter van dorpen. Er bestaat echter een voortdurende drang deze plekken te bebouwen. Daarmee wordt dan ook vaak het dorpse karakter definitief om zeep geholpen."***

(Kompier, 1999, p. 179)

De verrommeling wordt in de hand gewerkt door het verstedelijkingsproces (zie 3.4).

> ***"Zo werd door het voortgaande verstedelijkingsproces de bebouwing in veel dorpen sterk uitgebreid. Veel twintigste-eeuwse bebouwing is niet in samenhang met de oude bebouwingspatronen ontworpen."***

(Haartsen, 2003b, p. 18)

Behalve het feit dat nieuwbouw in dorpen geen samenhang met de omgeving vertoont, zijn deze nieuwe woonwijken eenvormig qua vorm en functie.

> ***"De nieuwbouw in en om dorpen bestaat veelal uit catalogus-woningen die per plek volkomen inwisselbaar zijn. De kenmerkende typologische verschillen tussen dorpen verdwijnen."***

(Jonker et al.,1999, p. 156)

Dit is niet alleen in dorpen het geval, maar geldt ook voor stadsuitbreidingen (Vinex wijken). Er is sprake van een proces van uniformering en standaardisatie in de woningbouw (Hoggart, 2000; De Volkskrant 2007h), van een *"eenduidige, universele "moderne" bouw"* (Romeijn, 2003, p. 2). Deze gestandaardiseerde woningbouw wordt catalogusbouw genoemd, ter onderscheiding van bouwen onder architectuur.

> ***"In de bouw van een huis op eigen kavel voltrekt zich de laatste jaren een verregaande standaardisering en een verruiming van het aanbod. Er wordt gebruik gemaakt van een catalogus waarin bouwondernemingen hun assortiment standaardwoningen aan de man brengen … Het gedifferentieerde aanbod valt volstrekt uit de toon met de omgeving ze zijn gebouwd. Ook is er vanuit de vakwereld kritiek op de matige architectonische kwaliteit van de woningen."***

(Elerie, 1998b, p. 7)

[48] Volbouwen is volgens Geuze (in de Volkskrant, 2007a) overigens niet alleen ongewenst vanuit esthetisch oogpunt, maar ook vanuit sociaal oogpunt (de middenklasse trekt weg uit de stad naar die nieuwbouwwijken in de polder, waardoor de leefbaarheid in de steden daalt), en uit veiligheidsoogpunt (klimaatwijziging resulteert in groter overstromingsgevaar, maar door het volbouwen van de polder is er geen ruimte voor de noodzakelijke waterberging en hebben de polderbewoners bij een overstroming geen uitwijkmogelijkheden).

De nieuwbouwwijkjes, waar uit catalogus wordt gebouwd, liggen vaak aan de randen van dorpen, op de overgang naar de niet-gebouwde omgeving. Dat maakt het gebrek aan samenhang des te opvallender. De nieuwbouwwijkjes liggen als het ware als puistjes tegen de dorpen aangeplakt. Tot in de jaren negentig waren de huizen vaak wit van kleur, vandaar de term witte schimmel.

Foto's 2-3: Karakterloze standaardbouw agrarische bedrijfsgebouwen

Bron: Wierde & Dijk (2003)

Een zelfde ontwikkeling naar toenemende eenvormigheid valt te constateren voor agrarische schuren (Havik, in Abrahamse en Webbink, 1998d; Wierde & Dijk, 2003; Giezen, 2007, persoonlijk gesprek; Strijker, 2007, persoonlijk gesprek). Als gevolg van ontwikkelingen in de landbouw hebben ligboxenstallen, aardappelbewaarplaatsen, pluimveeschuren en werktuigenloodsen hun intrede gedaan (Wierde & Dijk, 2003). *"Het ontwerp van deze gebouwen wordt geleid door functionaliteit en kostenbeheersing. Voor de landschappelijke en architectonische kwaliteit was geen oog"* (p. 29) (zie foto's 2 en 3). Ook op dit terrein heeft catalogusbouw voet aan de grond gekregen.

> ***"Aan de meeste agrarische gebouwen komt überhaupt geen architect te pas. Er wordt in een catalogus gekeken welke schuur het best voldoet aan een bepaalde functie. Een kippenschuur is 90 meter lang, want tot die lengte kan de lopende band die de mest afvoert nog functioneren zonder al te veel te haperen. Die schuren zijn overal hetzelfde. Vroeger had je streekeigen boerderijtypes. Nu zie je in heel West-Europa hetzelfde type schuur."***
>
> (Havik, in Abrahamse en Webbink, 1998d, p. 137)

De bouw van de nieuwe schuren komt allemaal uit de constructiehoek (Giezen, 2007, persoonlijk gesprek). Dit betekent dat er geen vormgevers bij betrokken zijn. Met naar de mening van architect Giezen lelijkheid als gevolg. Giezen (in Kok, 2003c) omschrijft deze schuren als standaard stalen dozen uit de catalogus van de hallenbouwers, met goothoogten van wel vijf meter, in felle kleuren als geel, rood, blauw en wit. Het kan in de ogen van Giezen echter nog erger.

> ***"De nieuwste ontwikkeling is dat er steeds meer schuren gebouwd worden van nog slechtere landschappelijke kwaliteit. Dit zijn schuren met een boogvorm, zo kun je namelijk de grootste overspanning maken. De constructie is afgeleid van kassenbouw. Het zijn megaschuren gemaakt van linnen doek. Ze zijn populair omdat ze 30.000 euro goedkoper zijn dan normale schuren van hetzelfde formaat."***
>
> (Giezen, 2007, persoonlijk gesprek)

Daarbij dient aangetekend te worden dat bij de bouw van boerderijen en schuren architectuur in ieder geval een minder grote rol speelt dan bij woningen (Havik, in Abrahamse en Webbink, 1998d; Strijker, persoonlijk gesprek, 2007).

> ***"Functie en architectuur hangen samen. Innovatie van de landbouwbedrijven komt voort uit de eisen van de tijd. Nieuwe functies leiden tot nieuwe architectuur. Een boerderij ziet er per definitie anders uit dan vijftig jaar geleden. Want meer dan bij woonhuizen is de architectuur van een bedrijf het jasje rondom de techniek. Als de bedrijfsvoering verandert, past het gebouw zich aan."***
>
> (Havik, in Abrahamse en Webbink, 1998d, p. 137, 138)

Behalve van een toenemende eenvormigheid van bouwvormen, zo constateert Strijker (2007, persoonlijk gesprek) bijvoorbeeld dat ligboxenstallen over de hele wereld dezelfde vorm hebben, is er ook sprake van een grotere omloopsnelheid van die bouwvormen. Tegen de achtergrond van de steeds verdergaande globalisering is continuïteit in het karakter van gebouwen aan erosie onderhevig (Havik, in Abrahamse en Webbink, 1998; Strijker, 2007, persoonlijk gesprek). Zo is het bijvoorbeeld steeds makkelijker om via internet kennis te nemen van innovaties, zowel op technisch als op esthetisch vlak. Kortom, in de woorden van Strijker (2007, persoonlijk gesprek) *"in de ruimte zie je het verdwijnen van regionale bouwvormen, en in de tijd een steeds snellere opkomst van nieuwe bouwvormen."*

De wereld en het referentiekader zijn groter geworden. De maatschappij verandert in steeds sneller tempo, en die verandering wordt weerspiegeld in een steeds snellere verandering van het landschap. Volgens velen verandert het landschap ten slechte. De conclusie mag luiden dat er sprake is van landschappelijk kwaliteitsverlies.

> ***"Het feit dat mensen zich daar zorgen over maken leidt tot een hausse aan nostalgie die in woningen en tuinen wordt geëtaleerd. Overal verschijnen kneuterige herkenningstekens in de vorm van gevellantaarns, tuinhekjes, regentonnen en sierbrievenbussen om de eentonigheid en grootschaligheid die geleidelijk over ons is gekomen te doorbreken. Er is een maatschappelijke tendens naar behoud van het bestaande, het koesteren van architectuur uit het verleden. De herinnering aan het verleden is immers de enige zekerheid die wij nu hebben."***
>
> (Dordregter, 1998, p. 12).

"Aanbieders op de woningmarkt springen in op deze behoefte met nieuwbouw in traditionele stijl. Dit komt onder meer tot uiting in de uitbreiding van dorpen en steden, waar de vaak contextloze cataloguswoningen als "witte schimmel" het dorps- of stadsgezicht aantasten" (Noorman, 2003, p. 7). Ironisch genoeg leidt de reactie op landschappelijk kwaliteitsverlies dus tot verder kwaliteitsverlies. Het feit dat deze cataloguswoningen onder architectuur gebouwde woningen in populariteit overstijgen is een belangrijke oorzaak voor de uniformering. Een groot deel van de populariteit van cataloguswoningen is te verklaren uit het kostenverschil: cataloguswoningen zijn veel goedkoper. Analoog aan de situatie voor landbouwschuren, waar de schuren uit de catalogus van hallenbouwers hun populariteit danken aan de lage prijs.

Huigen et al. (1998; 2000) constateren dat er niet alleen sprake is van grotere eenvormigheid binnen de woningbouw, maar ook van een grotere verscheidenheid door de mogelijkheid van particulieren vrijstaande cataloguswoningen te bouwen op eigen kavel. Het gebruik van een kermis aan bouwstijlen gepaard aan een steeds snellere opkomst van nieuwe bouwvormen en een gebrek aan regie veroorzaakt verrommeling. De reactie op de grotere eenvormigheid van de woningbouw, grotendeels ontstaan door globalisering, gecombineerd met de toegenomen keuzevrijheid van de consument middels het bouwen op eigen kavel, en de daarmee gepaard gaande grotere diversiteit in bouwvormen, leidt echter paradoxaal genoeg op een hoger schaalniveau tot verdere uniformering. De situatie kan gekenschetst worden als een(vormig)heid in verscheidenheid.

> ***"Al een jaar of twintig zoekt men naar meer variatie … Een sterke hang naar romantische architectuur en naar woningen en wijken met identiteit is merkbaar … Ironisch genoeg gaan deze wijken door die zoektocht naar identiteit -thema's als wonen aan het water- sterk op elkaar lijken … Op andere locaties zijn de vele nieuwbouwwoningen in een dertiger jaren stijl in feite net zo contextloos en uniform als de moderne architectuur waar ze een reactie op zijn. In veel gevallen construeren ontwerpers met deze postmoderne architectuur een verleden en een identiteit, die niets te maken heeft met de echte regiospecifieke identiteiten."***
>
> (Nio et al., 2003, p.13)

Men richt zich volgens Nio et al. (2003) dan teveel op beeldkwaliteit, het uiterlijke beeld, en te weinig op technologische en typologische vernieuwing. In de herinnering aan het verleden past namelijk een nostalgisch plaatjeslandschap. Hiermee ben ik aanbeland bij een cruciale discussie die op de achtergrond speelt bij bouwen in het landelijk gebied in het algemeen en bij kwaliteitsaspecten van bouwen op het platteland in het bijzonder: de discussie behoud versus ontwikkeling. Conservering versus vernieuwing. Hoe groot is de importantie van historie bij het omgaan met de omgeving? Voor ik de achtergronden van het geschetste probleem van landschappelijk kwaliteitsverlies verder behandel, daarom eerst aandacht voor de rol van historie.

3.2.2 De rol van historie: spanningsveld tussen behoud en ontwikkeling

Discussie kwaliteitsaspecten bouwen op het platteland

De centrale gedachte achter landschappelijk bouwen is het verbinden van gebouwen met het landschap, met andere woorden bij het bouwen rekening houden met de plek waar men bouwt op zodanige wijze dat een harmonieuze samenhang gecreëerd wordt. Een interessante vraag is dan of inpassing en afstemming op de identiteit van het landschap meer te maken heeft met het vroegere landschap (natuur- en cultuurhistorie) of toch meer met het huidige landschap. Landschappen zijn namelijk steeds opnieuw aan veranderingen onderhevig door bijvoorbeeld wisseling in grondgebruik. In deze paragraaf geef ik een eerste aanzet tot de beantwoording van de vraag in hoeverre historie van belang is bij landschappelijk bouwen, door in te gaan op een discussie die speelt bij kwaliteitsaspecten van bebouwing in het landelijk gebied betreffende het laveren tussen traditie en vernieuwing. Deze discussie kan beschouwd worden als een centrale discussie, omdat het deels ook de houding bepaalt ten opzichte van het al dan niet toestaan van bouwen op het platteland (het gaat dan om kwantiteitsaspecten). In de kern draait het bij de discussie ten aanzien van bouwen in het landelijk gebied om de waarde die wordt toegekend aan het bestaande in verhouding tot nieuwe ontwikkelingen.

Op het ogenblik is er sprake van een snelle verandering van het landschap, waarbij de indruk bestaat dat ontwikkeling leidt tot een daling van landschappelijke kwaliteit. DLO (2004, in Visschers et al., 2004, p. 6) staat niet alleen in *"de signalering dat de kwaliteit van natuur en landschap in Nederland sterk onder druk staat door allerhande ruimtelijke en fysieke ontwikkelingen."* Elerie (1998d) wijst bijvoorbeeld op het gevaar van de ongeremde vernieuwingsdrang die deze tijd kenmerkt, op het gevaar het verleden de rug toe te keren. Het simpelweg terug grijpen op de geschiedenis door historiserend te bouwen is volgens Elerie echter geen oplossing, hij spreekt van het even grote gevaar van de verantonpieking, en verwijst daarmee naar nostalgische tendensen waar ook Dordregter (1998) eerder in 3.2.1 op doelde. Sijmons (1998, p. 42) is negatief op inhoudelijke gronden *"De ergste vijand van de landschapsarchitect is nostalgie … Het leidt tot een teleurstellende conserverende houding die de processen achter die landschappelijke verandering namelijk nooit stop kan zetten."* Evenals Noorman (2003, p. 7), die spreekt van het *"ontaarden in goedkope imitaties van historische woningbouw typologieën"*. Daarbij is nostalgisch bouwen volgens Havik (in Abrahamse en Webbink, 1998d, p. 138) ook gewoon niet mooi *"Hoe ouder hoe mooier, is vaak de gedachte. Handwerk scoort. Daar zie je ook vaak waar het misgaat: historiserend bouwen leidt vaak tot slappe aftreksels, omdat handwerk niet meer te betalen is."*

Behalve verantonpieking vallen in dit verband ook wel de termen musealisering, vertrutting en folklorisering. Van Toorn (in DeVolkskrant, 2007b) ergert zich aan vertrutting: *"Nieuw gebouwde huizen die worden uitgerust met geveltjes, hekjes, trappetjes en ornamenten uit een vervlogen tijd."* En Kuypers (1998) vindt dat de folklorisering van het streekeigene een van de meest serieuze bedreigingen vormt voor het platteland. *"In een tijd waar de mobilisering tot het zoeken van nieuwe houvasten dwingt, ligt een gemakkelijke terugval in de oude stereotypen over natuur, platteland en landschap permanent op de loer, vooral omdat een dergelijke terugval commerciële uitbaters aantrekkelijke kansen biedt … De romantiek kan een drijvende kracht zijn bij het terugvinden van de "genius loci", maar het kan ook verzanden in een gemakkelijk, zich in culturele outfit manifesterend commercialisme"* (p. 41). Elerie (1998d) is gestuit op een dilemma met betrekking tot de rol van historie. Ergo, in het omgaan met het de omgeving doet zich een spanningsveld voor tussen traditie en vernieuwing.

Twee visies: nadruk op traditie of op vernieuwing

De standpunten in de discussie over bouwen op het platteland bevinden zich als het ware op een continuüm tussen behoud van het bestaande en ontwikkeling richting het nieuwe. Wat betreft kwantiteit zijn de extremen aan de ene kant niets toestaan in het landelijk gebied, qua nieuwbouw of nieuwe functies in bestaande bebouwing, en aan de andere kant alles toestaan. Wat betreft kwaliteitaspecten zijn de extremen traditie heilig verklaren, en dus geen enkele vernieuwing toestaan, en aan de andere kant van het spectrum landschappen beschouwen als *tabulae rasa*, en traditie en historie dus geen enkele rol toekennen. Iedereen is het er wel over eens dat beide extremen bijna altijd ongewenst zijn. Zou men enkel naar behoud van het bestaande streven, dan worden gebieden en landschappen openluchtmusea (musealisering). Het extreme behoud standpunt reflecteert de opvatting van de rurale samenleving als geheel statische samenleving. Terwijl binnen samenlevingen altijd sprake is van verandering. Zou men aan de andere kant voor rücksichtsloze ontwikkeling kiezen, dan zullen alle sporen van het verleden worden uitgewist. Ongeremde vernieuwingsdrang zou leiden tot vernietiging van landschap, erfgoed en bodemarchief. Daarom kiest men meestal voor een middenweg, voor ontwikkeling op basis van continuïteit of anders gezegd behoud door ontwikkeling. Toch vallen de meeste standpunten te categoriseren in twee stromingen op basis van het feit of men meer neigt richting behoud van het bestaande of

meer neigt naar mogelijkheden tot realisatie van nieuwe invullingen. Er bestaan kortom twee visies ten aanzien van kwaliteitsaspecten op bouwen in het landelijk gebied, de ene visie legt de nadruk op traditie terwijl de andere visie de nadruk legt op vernieuwing. Analoog hieraan zijn meningen ten aanzien van kwantiteitsaspecten onder te verdelen in een restrictieve en een liberale stroming (zie 3.5).

Place identity speelt, zeker in de kwaliteitsdiscussie, een grote rol. Regionale identiteit is theoretisch gesproken niet van toepassing op geheel nieuwe invullingen (het vernieuwingseind van het continuüm). Regionale identiteiten zijn immers gebaseerd op het verleden, en hebben tijd nodig om te wortelen (claim 3, Groote et al., 2000). De vraag is daarom, zoals Boivin (2000) aangeeft, of culturele identiteit te maken heeft met een soort absolute historische authenticiteit of met verder bouwen op wat we nu hebben (continuïteit). In beide zienswijzen doet men wel een beroep op identiteit om het standpunt te rechtvaardigen. Boivin komt tot de conclusie dat culturele identiteit toch iets in zich draagt van dynamiek en ontwikkeling, wat correspondeert met de theorie (claim 6) van Groote et al. (2000). Zoals gezegd zoekt men vaak een middenweg, of in de woorden van Boivin (2000) een balans tussen behoud en ontwikkeling. Regionale identiteit kan dus worden ingezet om cultuurlandschappen te behouden maar ook als inspiratiebron voor nieuwe ontwikkelingen. Daarbij is volgens Metz (2000, p. 25) *"de scheidslijn tussen historiserende gemakzucht en innovatie die op tradities is gebaseerd, heel erg dun. Culturele identiteit is namelijk ook een uitstekende verkooptruc."* Metz (2000) duidt op de inzet van regionale identiteit voor commerciële doeleinden, en daarmee zijn al drie van de vijf door Kruit et al. (2004) vastgestelde motieven voor het gebruik van regionale identiteit in het professionele discours genoemd, namelijk behouden (behoefte aan stabiliteit), ontwikkelen en vermarkten[49] (het eigene als *unique selling point*). De overige twee zijn verbinden (de behoefte om ergens bij te horen) en onderscheiden (anders dan anderen om vervlakking tegen te gaan). Kruit et al. situeren deze vijf motieven[50] voor het gebruik van regionale identiteit in het spanningsveld tussen behoud en ontwikkeling en stellen tevens dat *"alle vijf direct of indirect te maken hebben met zorgen, angsten en verwachtingen rondom de effecten van globalisering"* (p. 27)[51].

Zoals gezegd bestaan er twee visies ten aanzien van bouwen op het platteland: behoud versus ontwikkeling. Aan de beschermende kant op het continuüm bevinden zich bijvoorbeeld de Bond Heemschut en Welstand. Men kan betogen dat de maatschappij en het landschap in snel tempo veranderen en dat behoud daarmee extra urgent wordt. Maar een strategie puur en alleen gericht op behoud blijkt toch onwenselijk, zo het al mogelijk zou zijn veranderingen buiten te sluiten. Ook organisaties als de Bond Heemschut en de Welstand beseffen dat landschappen onvermijdelijk aan veranderingen onderhevig zijn; zo is de insteek bij beschermde landschapsgezichten voortgaande ontwikkeling met behoud van kwaliteit (Dagblad van het Noorden, 2007b). Iemand die de nadruk legt op de noodzaak tot ruimte voor ontwikkeling, zich aan de vernieuwingskant van het spectrum bevindt, en een verhelderende visie heeft op de onwenselijkheid en onmogelijkheid van behoud in de meest strikte vorm, is publicist en adviseur ruimte Rik Herngreen (2002; 2005). Hij huldigt het standpunt dat gebruikers van een gebied altijd de mogelijkheid moeten hebben elementen toe te voegen, zodat landschap en cultuur levend, dus in ontwikkeling, kunnen blijven. Hij waarschuwt voor een essentialistische opvatting van regionale identiteit, voor het als het ware vastvriezen van het landschap in de tijd, omdat de fysieke ruimte dan buiten de levende cultuur geplaatst wordt. Streekeigenheid wordt dan een keurslijf, een formule, een *"maquette die de werkelijkheid moet vervangen"* (Herngreen, 2005, p. 31). Fixatie van natuur en landschap zal volgens Herngreen de samenleving ervan vervreemden omdat de relatie met de wel in beweging blijvende maatschappij vermindert. Landschap wordt dan meer decor, *place* in de opvatting van May (zie 2.1).

Foto 4: Typisch Ruinerwolds

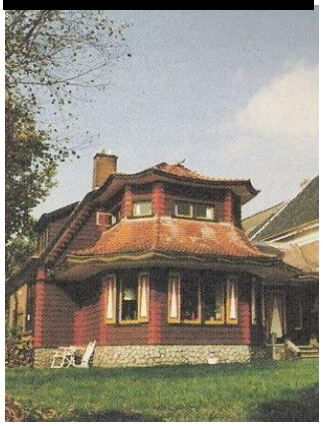

Bron: Provincie Drenthe (2000)

Herngreen (2002) wijst erop dat streekeigen bouwen op basis van esthetische of ideële gronden, waarbij nieuwe elementen van buiten geweerd worden, een historisch anachronisme is. Wat nu beschouwd wordt als streekeigen is simpelweg het product van schaarste en isolatie (Havik en Meindersma, 1998; Herngreen, 2002). Tot aan het begin van de 20e eeuw *"stonden in de vormgeving*

[49] Bij vermarkten is zowel sprake van behouden (historische elementen die worden behouden kunnen bijvoorbeeld een belangrijke toeristische trekpleister vormen zoals de hunebedden in Drenthe) als ook ontwikkelen (nieuw, maar met cultuurhistorie als inspiratiebron).

[50] Via interviews komen Kruit et al. (2004) overigens tot een aanvulling op deze vijf uit publicaties gedestilleerde motieven. Ze achterhalen nog twee andere motieven voor het gebruik van regionale identiteit:
-verschillende partijen om de tafel krijgen, bindend element zijn tussen verschillende belangengroepen.
-realiseren van een dubbele agenda: stemmen of populariteit winnen, of om tegenstanders te dwarsbomen.

[51] Een interessante bevinding van Kruit et al. is dat de verschillende standpunten op het continuüm tussen behoud en ontwikkeling ook verschillende termen gebruiken voor regionale identiteit. Zo gebruiken mensen met het motief verbinden de term culturele identiteit, bij het motief behoud hoort het gebruik van de term authenticiteit, en bij onderscheiden de term (streek)eigenheid.

van huis, erf en land noodzaak en nut voorop" (Herngreen, 2002, p. 15)[52]. Streekeigenheid was hierbij geen criterium. *"Kwam er van buitenaf iets nieuws wat evident goedkoper was of beter functioneerde, dan werd het zonder mankeren toegepast"* (p. 15)[53]. De weinigen die het zich konden veroorloven om de vormgeving van gebouwen en omgeving niet alleen te baseren op noodzaak en nut *"maakten eeuwenlang het liefst gebruik van technieken, stijlen en materialen van elders. Daarmee konden ze zich onderscheiden en duidelijk maken dat hun culturele referenties de beperkingen van het regionale ruimschoots te boven gingen"* (p. 15). Streekeigenheid was hierbij als het ware het negatieve referentiekader. *"Als er destijds welstandscommissies geweest waren, waren al die gebiedsvreemde noviteiten nooit in ons landschap verschenen. Dat juist veel van deze bewuste en trotse breuken met het ter plaatse vanouds gebruikelijke nu worden gekoesterd als "identiteitsdragers" en als stijlvoorbeeld voor "traditioneel bouwen", hoort tot de ironie van de geschiedenis"* (p. 15, 16). Een mooi voorbeeld van gebiedsvreemde elementen die nu worden gekoesterd als identiteitsdragers valt te bewonderen in het Drentse dorpje Ruinerwold. De Chinese stijlelementen van sommige panden worden nu gezien als iets typisch Ruinerwolds (zie foto 4, pag. 44). Het is eveneens ironisch dat rekening houden met streekeigenheid bij de vormgeving van de omgeving vaak wordt gezien en voorgesteld als historisch verantwoord, terwijl in het verleden dus gebouwd werd volgens het principe van nut als enige criterium en het incorporeren van gebiedsvreemde elementen gebruikelijk was. Niettemin valt ook de visie van Herngreen niet te positioneren op het einde van het continuüm. Herngreen pleit namelijk niet voor totale vernieuwing, maar vindt dat altijd rekening gehouden moet worden met de bestaande ruimtelijke context, de plek. Hij stelt expliciet dat zijn visie niet inhoudt dat alles moet kunnen qua bouwen op het platteland.

In aanvulling op Herngreen stelt Wim Boetze (in Abrahamse en Webbink, 2001d), landschapsarchitect van de Dienst Landelijk Gebied (DLG), dat door diegenen die het behoud argument onderschrijven het uiterlijke beeld te belangrijk wordt geacht. In 3.2.1 is ook al geconstateerd dat kwaliteit steeds meer gezien wordt als beeldkwaliteit. Naar de mening van Boetze wordt identiteit veel te vaak gekoppeld aan het beeld. Dat beeld is statisch, terwijl identiteiten juist dynamisch zijn (zie claim 6 Groote et al., 2000). De koppeling van identiteit aan beeld levert volgens Boetze decorbouw op. Van decorbouw is sprake als de relatie tussen beeld (vorm) en maatschappelijke context (functie) bij nieuwbouw ontbreekt. Dit is bijvoorbeeld het geval bij traditioneel of historiserend bouwen. Bij deze vormen van bouwen stelt men beeldkwaliteit centraal, in de vorm van het mooie plaatje uit het verleden; het verhaal achter het beeld is daarbij irrelevant. Voor Boetze is dat het verkeerde uitgangspunt: *"het decor volgt op het verhaal, niet andersom"*, volgens hem *"heb je als landschapsarchitect altijd met de historische gelaagdheid van het beeld te maken"* (p. 286). Ten aanzien van identiteit ligt de crux in de vaststelling dat (historisch bepaalde) culturele identiteit tijd- en plaatsgebonden is; op *het* verleden valt niet terug te grijpen. Bij de representatie van een identiteit dient men zich bewust te zijn van het feit dat een bepaalde tijds*periode* als uitgangspunt genomen is.

Fout! Ongeldige bladwijzerverwijzing.: Functieverandering agrarische bebouwing - landhuis Hotel Restaurant De Jufferen Lunsingh te Westervelde bij Norg

Bron: www.flickr.com

Bron: www.look-and-book.info

Oog voor hebben voor historische gelaagdheid betekent oog hebben voor dynamiek, terwijl men bij decorbouw hoogstens kan spreken van oog hebben voor één bepaalde periode. Het probleem is dat oude typologieën soms hun betekenis verliezen. Hun vorm en functie stammen uit het verleden. Indien beeld, dus vorm, behouden wordt terwijl de functie is veranderd, dan is de oorspronkelijke relatie tussen beeld en functie (als maatschappelijke

[52] Strijker (2007, persoonlijk gesprek) wijst er op dat noodzaak en nut ook nu nog vooropstaan en dat er wat dat betreft niets veranderd is ten opzichte van het begin van de 20e eeuw. Veranderd is wel dat nut en noodzaak veel vaker niet langer het enige criterium vormen bij de vormgeving van huis, erf en land.

[53] Daarbij ontstonden dan wel vaak regio- en plekspecifieke adaptaties. Dit noemt Herngreen (2002) contextbewuste plaatsloosheid.

context) verdwenen. Het beeld kan behouden blijven, maar de betekenis is verloren gegaan. In termen van het landschap *as cultural text*: symbolen kunnen na verloop van tijd hun betekenis verliezen doordat het verband met de identiteit waarnaar verwezen wordt verloren is gegaan. Desalniettemin kan men die oude beelden blijvende esthetische waarde toekennen, men benoemt ze dan tot erfgoed. Om continuïteit aan te brengen, dus voort te bouwen op het verleden, zou men volgens Boivin (2000) cultuurhistorische elementen kunnen bezien als min of meer recyclebare producten: *"je zou die functie die bepaalde elementen in het verleden hadden kunnen inwisselen voor een volgende functie zonder dat de feitelijke elementen verloren gaan"* (p. 30)[54]. Een voorbeeld van behoud door ontwikkeling is om een historische boerderij een niet-agrarische functie te geven (zie foto's 5-6, pag. 45). Daarmee is, voor sommigen die op het continuüm meer richting het ontwikkelingseinde te positioneren vallen, de relatie tussen gebouw en plek opgehouden te bestaan omdat de contemporaine maatschappelijke context niet de basis heeft gevormd voor het uiterlijke beeld, met andere woorden functie heeft geen relatie meer met vorm. Anderen zoals Strijker (2007, persoonlijk gesprek) vinden echter dat de historische context wordt geïnternaliseerd en er daarom nog wel degelijk een relatie bestaat tussen vorm en functie.

Net als Herngreen en Boetze bevinden ook verreweg de meeste architecten zich aan de vernieuwingskant van het spectrum. Regiospecifiek bouwen, zoals dat tot nu toe is uitgevoerd, valt daarentegen te positioneren aan de traditiekant. Zo stellen Nio et al. (2003): *"Rond het regiospecifieke bouwen hangt een zweem van conservatisme, alsof het zich per definitie af zou keren van typologische vernieuwingen. Het is opmerkelijk hoe angstvallig en nostalgisch het regiospecifieke is geïnterpreteerd"* (p. 14). En vervolgens: *"In veel recente projecten met regiospecifiek bouwen dreigt een mythe van het verleden te worden geschapen, zoals in Brandevoort en in de vele vakantieparken in Drenthe en Zeeland"* (p. 21). Regiospecifieke architectuur is dan hetzelfde als regionalisme. Bij regionalisme gaat het om historische stijlkenmerken, regiospecifiek bouwen wordt opgevat als een historische stijl. Regionalisme stelt esthetische waarden centraal. Binnen de architectuur staat regionalisme niet in hoog aanzien, integendeel: *"in de kunstwereld staat regionalisme nog altijd gelijk aan provincialisme, zo'n beetje het ernstigste verwijt dat je in avantgarde kringen kunt krijgen"* (Groenendijk, 2003, p. 81). De opkomst van het regiogevoel in de maatschappij als geheel (zie 3.3) heeft dus nog geen weerklank gevonden binnen de architectuur. Regiospecifieke architectuur kent als gevolg daarvan "*een wat belegen, weinig visionair en onavontuurlijk imago"* (p. 81).

Eerste conclusies met betrekking tot de rol van historie bij landschappelijk bouwen

Groenendijk (2003) is van mening dat dit regionalisme, dus deze nostalgische vorm van architectuur, juist niet regiospecifiek is. *"De terechte roep om meer karakteristieke architectuur en meer variëteit in woonwijken wordt helaas maar al te vaak vertaald in te gemakkelijke interpretaties van historische bouwstijlen en elementen en soms ronduit nostalgische architectuur, die meestal weinig regiospecifiek is"* (p. 81). Teruggrijpen op het verleden resulteert niet automatisch in het creëren van een relatie tussen gebouw en omgeving. Historiserende architectuur is namelijk gebaseerd op streekeigenheid geïnterpreteerd als een statisch beeld uit het verleden. De dynamiek van, en het hedendaagse gebruikselement in, regionale identiteiten wordt dan genegeerd. Groenendijk (2003) en Nio et al. (2003) zoeken daarom in het kader van hun betrokkenheid bij het SEV project naar een eigentijdse invulling van regiospecifieke architectuur. Het wordt dan minder een discussie over stijl en meer een discussie over inhoudelijke interpretatie. Het gaat niet alleen om het bestuderen van locale, historische kenmerken maar ook om de relatie van het gebouw met de hedendaagse samenleving (Rodermond, 2001, in Nio et al., 2003). Zoals Nio et al (2003, p. 17) het uitdrukken: *"Het doel van het onderzoek naar regiospecifieke architectuur is een eigentijdse interpretatie van het landschap en de geschiedenis in combinatie met inzicht in de structurele veranderingen in de maatschappij. Naast het voortbouwen op bestaande tradities is ruimte nodig voor nieuwe culturele expressies, die voortvloeien uit veranderingsprocessen en de behoeften van de toekomstige samenleving."* Op deze veranderingen in de maatschappij zal ik doorgaan in de rest van dit hoofdstuk.

In antwoord op landschappelijk kwaliteitsverlies dient bij de inrichting en vormgeving van een gebied een balans gevonden te worden tussen traditie en vernieuwing, tussen behoud en ontwikkeling. In de woorden van Sijmons (1999, in Nio et al., 2003, p. 22): *"Het is zaak een derde weg te vinden tussen een op de verheerlijking van de geschiedenis gebaseerde stads-, dorps- en landschapsbescherming en aan de andere kant een ongenuanceerde richtingloze scheppings- en vernieuwingsdrang."* Voor Nio et al. (2003) vereist behoud juist ontwikkeling: *"Een vruchtbaar perspectief op behoud van cultuurhistorie en landschappelijke verschillen vereist het ontwikkelen van een visie op het "levend" houden van de streek en de onderliggende processen"* (p. 17). Regionale identiteit vormt dan een inspiratiebron voor nieuwe ontwikkelingen. En kwaliteit kent dan een contra-streekeigen dimensie: *"Culturele identiteit ligt vast in het landschap. Culturele identiteit is gemaakt door de mensen vroeger. Het heeft een kwaliteit die we willen doorgeven, die we willen uitbouwen en waarvan we niet willen dat het ondermijnd wordt. Kwaliteit heeft echter ook een andere dimensie: eigenwijs, tegen de stroom op en dwars tegen de gevestigde culturele identiteit in … kwaliteit heeft met smaak en durf te maken"* (Boivin, 2000, p. 32).

[54] Ashworth (2006, college aantekeningen) noemt deze mogelijkheid eveneens als een oplossing om erfgoed te kunnen behouden.

Landschappelijk bouwen valt te bezien in het licht van het vinden van deze balans, dit evenwicht tussen *place* van Harvey (inertie) en *place* van Massey (dynamiek), deze *"balans tussen verleden en toekomst door veranderingsprocessen te baseren op de traagheid en de continuïteit van het landschap en de (cultuur)geschiedenis"* (STAWON, 1999, in Nio et al., 2003, p. 22).

Op basis van het voorgaande valt de precieze rol van historie binnen landschappelijk bouwen niet vast te stellen. Met andere woorden de vraag of men bij landschappelijk bouwen meer uitgaat van historische structuren of van huidige structuren valt niet te beantwoorden. Daarbij moet overigens aangetekend worden dat huidige structuren het gevolg zijn van historische ontwikkelingen, het huidige landschap is het product van menselijk handelen in het verleden (zie 2.2), wat betekent dat er sprake is van een zeker kunstmatig onderscheid. Wel kan op basis van de theorie geconcludeerd worden, dat historie bij landschappelijk bouwen altijd een rol speelt. Afgezien van het feit dat huidige landschappen (omgevingen) zijn gevormd door processen in het verleden, zijn regionale identiteiten immers gebaseerd op het verleden (claim 3 van Groote et al., 2000). Metz (2000, p. 27) constateert: *"Met het naoorlogse modernisme waren we de geschiedenis vergeten. Die wordt als onderlegger voor ons doen en laten weer ontdekt, als het ware in ere hersteld."* Landschappelijk bouwen kan gezien worden als een uiting van deze trend. De kanttekening die men moet plaatsen bij deze conclusie is dat in sommige uitdrukkingen van landschappelijk bouwen inpassing puur en alleen te maken heeft met de kleur van de huidige omgeving, en in dat geval zou historie dus geen rol spelen.

De conclusie dat historie altijd een rol speelt, wordt ook ondersteund door de literatuur over in de praktijk uitgevoerde landschappelijk bouwen projecten. Met betrekking tot het Agrarisch Landschappelijk Bouwen project in Noord-Groningen schrijft Wierde & Dijk (2003) dat het gaat om schuren die passen bij het landschap, bij de bestaande bedrijfsgebouwen en bij historische gebouwen (traditionele bedrijfspanden). In dat boek **AGRARISCH LANDSCHAPPELIJK BOUWEN IN HET "WIERDE EN DIJK" LANDSCHAP** wordt voortdurend gewezen op het belang van historie. *"Het gaat om een ontwerpstrategie die uitgaat van de ontstaansgeschiedenis van het landschap en de landschappelijke identiteit"* (p. 6), om *"een nieuwe landschappelijke vormgeving die nadrukkelijk inhaakt op bestaande ruimtelijke en cultuurhistorische elementen … Kern van het initiatief is dat bij de (her)inrichting van het gebied de historische, culturele en ecologische waarden worden meegenomen"* (p. 9). In **LANDSCHAPPELIJK BOUWEN IN DRENTHE** (BOKD, 1998) wordt aangegeven dat de combinatie van verleden en heden belangrijk is, landschappelijk bouwen wordt omschreven als het op een eigentijdse manier aansluiten bij de historisch gegroeide structuur van dorp en landschap. De vraag of in de praktijk het meest gekeken wordt naar historie of naar de huidige situatie kan ook aan de hand van de literatuur over landschappelijk bouwen niet beantwoord worden. Er is altijd sprake van verwevenheid tussen de huidige omgeving en de historische omgeving.

Het enige dat men wat betreft de verhouding tussen het belang van de historie en het heden kan concluderen, en zo luidt dan de tweede conclusie, is dat de mate waarin het verleden een rol speelt verschilt, en afhangt van de positie die men inneemt op het continuüm tussen behoud en ontwikkeling. Neigt men meer naar het standpunt ontwikkeling, dan zal men eerder uitgaan van de huidige situatie. Neigt men daarentegen richting standpunt behoud, dan zal men het verleden een grotere rol toedichten. Het probleem van het 'behoud' standpunt is de subjectiviteit in de beoordeling van het verleden, meningen verschillen daarom vaak over wat behouden moet worden en welke tijdsperiode het referentiepunt dient te zijn voor het behoud. Het probleem van het 'ontwikkeling' standpunt is dat elke ingreep in het landschap, ook die met negatieve gevolgen voor de kwaliteit, verdedigd kan worden onder het mom van: 'dit is ontwikkeling'. Voor regiospecifiek bouwen in de praktijk kan overigens wel een antwoord gegeven worden op vraag wat de precieze rol van historie is. Die rol is allesbepalend. Volgens Nio et al. (2003) en Groenendijk (2003) is regiospecifiek bouwen in de praktijk nostalgisch, retro en historiserend. Dat zou volgens deze betrokkenen bij het SEV project Regiospecifiek Bouwen moeten veranderen. Herontdekking van het verleden hoeft in hun ogen geen historiserende insteek te betekenen, de relatie tussen gebouw en omgeving hoeft niet noodzakelijkerwijs gelegd te worden door een statisch beeld uit het verleden te herkauwen (zoals ook bij landschappelijk bouwen, ondanks de rol die het verleden speelt, ontwikkeling niet mag worden veronachtzaamd). Volgens Nio et al. (2003, p. 21) *"vraagt een eigentijdse interpretatie van een regionale identiteit om kruisbestuivingen tussen verleden en toekomst, tussen globalisering en regionaliteit."*

3.2.3 Conclusie

In 3.2 is een antwoord gegeven op de vraag waar landschappelijk bouwen vandaan komt. In eerste instantie komt landschappelijk bouwen voort uit een vergroot kwaliteitsbesef, terwijl tegelijkertijd sprake is van een proces van landschappelijk kwaliteitsverlies. In de woorden van Elerie (1999, p. 146): *"we worden geconfronteerd met een versneld proces van fragmentatie en uniformering, vaak aangewakkerd door een ongeremde vernieuwingsdrang*

die weinig heeft met identiteit en context. Steeds meer dringt het besef door dat de continuïteit van de overgeleverde topografie veel meer moet worden benut waardoor vernieuwing in een doorzichtige (ruimtelijke) samenhang komt te staan met ontwikkelingen in het verleden." In deze paragraaf is het spanningsveld tussen traditie en vernieuwing behandeld, 3.3 vervolgt met het spanningsveld tussen schaalvergroting en schaalverkleining.

3.3 Globalisering versus regionalisering: respectievelijk oorzaak van en remedie tegen vervlakking

3.3.1 Toenemende populariteit van regionale identiteit als middel om kwaliteitsverlies tegen te gaan

In de vorige paragraaf is aangegeven dat de belangstelling voor landschappelijk bouwen te verklaren is uit de algemene perceptie van ruimtelijk of landschappelijk kwaliteitsverlies en vanuit smaller perspectief, uit een verschijningsvorm van dit kwaliteitsverlies, witte schimmel. Maar dit is niet de volledige verklaring. In deze paragraaf ga ik in op de oorzaken van dit kwaliteitsverlies (met name vervlakking) en de remedie ertegen. Vervlakking komt voort uit globalisering, en de regio wordt in toenemende mate benadrukt om deze uniformering tegen te gaan. In tweede instantie komt landschappelijk bouwen voort uit het inzetten van regionale identiteit als middel om gebiedskwaliteit te verhogen. Zo geeft Van Laar (2006, p. 3) de visie van provincie Noord-Holland betreffende de betekenis van ruimtelijke kwaliteit weer door middel van de volgende vergelijking:*"kwaliteit = identiteit = landschap en cultuurhistorie"* (vergelijk met definitie VROM-raad van landschappelijk bouwen: voortbouwen op landschap en cultuurhistorie, zie 1.5). De poging de vraag te beantwoorden waar (de belangstelling voor) landschappelijk bouwen vandaan komt, is dan hetzelfde als een antwoord proberen te vinden op de vraag waar de toegenomen aandacht voor regionale identiteit vandaan komt. Landschappelijk bouwen kan immers ook uitgelegd worden als regiospecifiek bouwen of als de fysieke uitdrukkingsvorm van regionale identiteit.

3.3.2 Globalisering: oorzaak van vervlakking

Schaalvergroting en globalisering

Landschappelijk kwaliteitsverlies, geconceptualiseerd als vervlakking, komt voort uit een schaalvergrotingsproces. Dit schaalvergrotingsproces is in Nederland ingezet vanaf 1800. Infrastructurele, economische en politieke integratie leidde in eerste instantie tot een concentratie van focus en macht op het nationale niveau. *"Geleidelijk aan leidt de modernisering tot een algehele uniformering van Nederland en een samenleving, die via de moderne massamedia sterk op de nationale cultuur is georiënteerd … de participatie in de Nederlandse cultuur leidt tot de erosie van plaatselijke en regionale culturen"* (Nio et. al., 2003, p. 17). In de jaren zestig van de vorige eeuw bereikt de schaalvergroting haar hoogtepunt met de ruilverkavelingen en de grootschalige doorbraken in de binnensteden. Het schaalvergrotingsproces is echter niet gestopt op nationaal niveau, maar manifesteert zich in toenemende mate op mondiale schaal. Het schaalvergrotingsproces is uitgemond in een globaliseringsproces. Globalisering definieert Ritzer (2004, in navolging van Lechner, ter perse) als *"the worldwide diffusion of practices, expansion of relations across continents, organization of social life on a global scale, and the growth of a shared global consciousness"* (p. 72). Dit betekent dat er sprake is van een toegenomen interdependentie tussen verschillenden plaatsen en heeft geresulteerd in een verhoogde mobiliteit van mensen, goederen en informatie (Huigen en Meijering, 2005). Deze relatie werkt twee kanten op: andersom heeft de verhoogde mobiliteit ook geleid tot toegenomen interdependentie (Strijker, 2007, persoonlijk gesprek). Er kan zelfs gesteld worden dat op sommige terreinen de globalisering is geculmineerd in de creatie van een *global village*.

De belangrijkste kracht achter globalisering is het kapitalisme (Ritzer, 2004). In het kapitalisme staat het streven naar winst centraal en *"when possibilities for high profits within a given nation decline, capitalistic businesses are forced to seek profits in other nations"* (Ritzer, 2004, p. 80). Deze globale ambities hebben bedrijven volgens Ritzer altijd gehad, maar de laatste decennia zijn ze beter in staat geweest ze te verwezenlijken door technologische ontwikkeling en het feit dat er geen alternatief meer is voor het kapitalisme. *McDonaldization* noemt Ritzer een andere drijvende kracht achter de globalisering. *McDonaldization* is *"the process by which the principles of the fast-food restaurant are coming to dominate more and more sectors of American society and an increasing number of other societies throughout the world"* (p. 82). Deze principes zijn: *efficiency, calculability, predictability* en *control*. Max Weber (1921/1968, in Ritzer, 2004) heeft aangetoond dat "*the modern Western world was characterized by an increasing tendency towards the predominance of formally rational systems and*

that the rest of the world was coming under the sway of these systems" (p. 82). *McDonaldization* is een ultieme vorm van rationalisatie. Op deze manier wordt een zo hoog mogelijke kostenefficiency gerealiseerd. Rationalisatie leidt vervolgens tot standaardisatie. *McDonaldization* gaat daarom gepaard met homogenisering (Ritzer, 2004; Huigen en Meijering, 2005).

Effect van globalisering op bebouwing
Ook cataloguswoningen en de uniforme landbouwschuren van de hallenbouwers kunnen gezien worden als uitvloeisel van de rationalisatie en standaardisatie voortkomend uit het *McDonaldization* proces. Globalisering leidt zelfs tot uniformering van erfgoed. Ashworth (2006, college aantekeningen) wijst op het ontstaan van *catalogue heritage*: *"places try to be local through unique development, but end up looking alike through global heritage development."* Als oorzaken voor het feit dat erfgoed *"becomes identical all over the world"* noemt Ashworth ten eerste dat in het kader van risico minimalisatie elders succesvolle projecten worden gekopieerd, en ten tweede dat erfgoed wereldwijd wordt ontwikkeld en gebouwd door dezelfde mensen. Wat betreft bebouwing in het algemeen onderschrijft Groenendijk[55] (2003, p. 81) dit tweede punt: *"wijken worden door een beperkte groep architecten, stedenbouwkundigen en supervisors ontworpen voor een beperkte groep bouwbedrijven en projectontwikkelaars."* Bovendien worden stedenbouwkundigen en architecten in een *global village* geïnspireerd door dezelfde ideeën, theorieën en vakliteratuur (Nio et al., 2003; Ashworth, 2006, college aantekeningen). Wanneer het Modernisme met zijn universele oplossingen dan ook nog de dominante stroming vormt, is eenvormigheid het resultaat. De belangrijkste reden voor de uniformiteit van bebouwing noemt Strijker (2007, persoonlijk gesprek) echter de relatief lage prijs van gestandaardiseerde catalogusvormen. Te herleiden tot de gecombineerde kracht van geglobaliseerd kapitalisme en rationalisatie.

3.3.3 Andere verklaringen voor uniformering bebouwing

Globaliseringprocessen vormen de belangrijkste maar niet de enige verklaring voor de uniformering van de bebouwing in Nederland. *"In het verleden leidden met name klimaat en bodemgesteldheid tot een specifieke dorpsopzet of woningtype. Ook de beperkte beschikbaarheid van materialen in bepaalde regio's en de afwijkende maatsystemen van bijvoorbeeld bakstenen veroorzaakten verschillen. Met de huidige bouwtechniek, klimaatbeheersing en de ruime beschikbaarheid van vrijwel elk denkbaar materiaal vallen dergelijke verschillen nagenoeg weg"* (Groenendijk, 2003, p. 81; zie ook Herngreen, 2002). Strijker (2007, persoonlijk gesprek) voegt hier aan toe ook het wegvallen van verschillen in kennis een reden is voor de toegenomen eenvormigheid van bebouwing. Bovendien dragen institutionele factoren bij aan de eenvormigheid. Nio et al. (2003) noemen als oorzaak het dwingende institutionele kader van bouwbesluiten en wettelijke voorschriften waarbinnen volkshuisvesting en stedenbouw in Nederland plaats vinden: *"veel is vastgelegd in bestemmingsplannen en andere regelgeving"* (Groenendijk, 2003, p. 81). Het feit dat met de invoering van de Woningwet in 1901 alle gemeenten moeten voldoen aan hetzelfde pakket van regels, is volgens Nio et al. (2003) een stimulans geweest voor de invoering van universele bebouwingstypologieën.

De Volkskrant (2007h) wijst nog op een andere institutionele factor: ontwikkelaars bepalen hoe en wat er wordt gebouwd. Deze projectontwikkelaars hebben vaak weinig affiniteit met de plek waar ze bouwen (Jonker et al., 1999). In De Volkskrant (2007h) wordt wethouder Duivesteijn van Almere geciteerd: *"Ontwikkelaars bepalen alles … Zij bepalen het aanbod, zij bepalen wanneer er gebouwd gaat worden, en zij bepalen in hoge mate de woonomgeving. Gevoegd bij de grondposities en schaarste komt dat neer op gebrek aan invloed van de burgers."* Zijn bewering wordt ondersteund door de Stichting Experimenten Volkshuisvesting (in De Volkskrant, 2007h) die stelt dat nergens ter wereld de woningbouw zo geïnstitutionaliseerd is als in Nederland. De door Duivesteijn aangedragen oplossing is de creatie van een soort zelfbouwwijk. *"Daarbij bepalen particulieren zelf hoe de woning eruit komt te zien, al dan niet in collectief verband of in samenspraak met professionele ontwikkelaars."* Duivesteijn (in De Volkskrant, 2007h): *"Wij gokken op de ondernemende burger … die zichzelf niet alleen maar wil zien als een consument die…uit een catalogus mag kopen."* Met de nieuwe Wro van 2008 is een inmiddels een wettelijk kader geschapen om particulier opdrachtgeverschap/zelfbouw te bevorderen. Onder invloed van de toenemende individuele keuzevrijheid van de burger zal, zoals ook Huigen et al. (1998; 2000) constateren, de verscheidenheid deels toenemen. Duivesteijn verwacht dus een zekere kwaliteitsverhoging onder impuls van de toegenomen verscheidenheid. Van Wingerden en De Wit (2001) onderschrijven deze mening ten aanzien van particulier opdrachtgeverschap echter niet: *"De veronderstelling dat particulier opdrachtgeverschap vanzelf leidt tot interessante architectuur en aantrekkelijker woonwijken wordt niet ondersteund door de praktijk. De meest populaire vooroorlogse woonwijken bewijzen dat duurzame kwaliteit tot stand komt onder overheidsregie. De Amerikaanse beweging 'New Urbanism' toont hetzelfde in een*

[55] Evenals Nio et al. (2003, p. 29): *"Een kleine groep van architecten ging het moderne Nederland vormgeven en deed dat overal op dezelfde manier en op grond van vergelijkbare uitgangspunten."*

moderne vorm aan. Een zekere sturing en regie ten behoeve van een duurzaam publiek domein zijn noodzakelijk en is alleen maar in het voordeel van de consument" (p. 229)[56]. Van Wingerden en De Wit leggen uit dat het mensen weliswaar invloed willen uitoefenen op hun woning en woonomgeving maar dat het hen vooral gaat om het veilig stellen van hun investering (de woning) en het creëren van zekerheid (de populariteit van de cataloguswoningen kan deels verklaard worden uit een behoefte om risico's te mijden). Een zekere rol voor de overheid kan dat garanderen, terwijl *"het 'wilde wonen' daarentegen een uiterst risicovolle vorm van beleggen is"* (p. 229).

Toch heeft Duivesteijn (in De Volkskrant, 2007h) geen angst dat het propageren van particulier opdrachtgeverschap op grote schaal verrommeling in de hand zal werken: *"Helemaal niet. Een wijk moet organisch tot stand komen. Alles beter dan doodsaaie confectiebouw met standaardmaten."* Nio et al. (2003) zien in de verhoogde verscheidenheid echter juist een toename van de verrommeling. Het landschap wordt dan als het ware ontsierd door een kermis aan verschillende bouwstijlen en bouwvormen waarin de samenhang ontbreekt.*"Als gevolg van het particulier opdrachtgeverschap op vrije kavels schieten het Zweedse huis, de romantische cataloguswoning of de "Showbizz-villa" tegenwoordig als paddestoelen uit de grond"* (p. 26). Deze vormen van *footloose* bebouwing, waarvan het probleem voor Nio et al. (2003) is dat de wortels niet op de plek van realisatie liggen, zijn een gevolg van (en daarmee ben ik terug bij) de globalisering. Door de toegenomen mobiliteit kunnen mensen makkelijker inspiratie opdoen in andere streken, en bovendien ontwikkelen mensen onder invloed van de globalisering dezelfde smaak. Met als resultaat dat overal dezelfde woningtypen ontstaan. Zo leidt het tegengaan van uniformering op lokale schaal paradoxaal genoeg niet alleen tot verrommeling maar tevens tot hernieuwde uniformering op hoger schaalniveau.

3.3.4 Nadruk op de regio als remedie tegen de vervlakking

Paradox van de schaalverkleining tegenover de schaalvergroting

Een groot aantal auteurs, zoals Simon et al. (2001) en Nio et al. (2003), constateren een heropleving van de streek, met andere woorden een opmars van het regiogevoel[57] (Groenendijk, 2003; Simon, 2004). Dit toenemend belang van de regio staat tegenover de alomvattende globalisering. Nio et al. (2003) noemen dit de paradox van de schaalverkleining tegenover de schaalvergroting. Lange tijd ging het schaalvergrotingsproces hand in hand met een vermindering van de relevantie van de regio (Voisey en O'Riordan, 2001, in Simon, 2004). Maar vanaf 1980 wint het regionale schaalniveau weer aan betekenis (Nio et al., 2003). Terwijl de natiestaat terrein verliest onder invloed van supranationale kaders, bijvoorbeeld de Europese Unie, en multinationale ondernemingen. Parallel aan de opkomst van de regio wordt bovendien regionale identiteit steeds meer benadrukt (Havik en Meindersma, 1998; Simon et al., 2001; Simon, 2001/2004; Herngreen 2002; Nio et al., 2003; Uitdehaag, 2003; Kruit et al., 2004; Huigen en Meijering, 2005). Zo zien Nio et al. (2003) de tegelijkertijd plaats hebbende herontdekking van ruimtelijke continuïteit en de geschiedenis van de stad binnen de (stads)architectuur en met name stedenbouw[58] als een eerste aanzet tot de ontwikkeling van een nieuwe, vernieuwingsgerichte vorm van regiospecifieke architectuur. De oorzaken voor de opkomst van de regio en de regionale identiteit zoeken de

[56] Van der Lugt (2001, p. 253) schrijft over New Urbanism: *"Terwijl in Nederland steeds liberaler met de bouw van woningen wordt omgesprongen, begint in de Verenigde Staten het 'New Urbanism' meer en meer terrein te winnen. Deze beweging pleit voor de ontwikkeling van wijken waar bijna alles aan regels en voorschriften gebonden is. Het materiaalgebruik, het kleurgebruik en alle andere elementen die uiteindelijk het beeld van de wijk bepalen, worden van tevoren nauwkeurig op elkaar afgestemd. Het doel hiervan is het creëren van een aangename woonomgeving met een grote architectonische en stedenbouwkundige eenheid. Het New Urbanism verwijst hierbij veelvuldig terug naar de 19e eeuwse stadsuitbreidingen. De hang naar het verleden komt niet alleen in de architectuur van de woningen tot uitdrukking maar is ook terug te vinden in de kleinschalige en voetgangervriendelijke opzet van de wijken"*. Hij geeft aan dat in Drenthe New Urbanism wordt toegepast op de dorpsuitbreiding van Zuidlaarderveen.

[57] Huigen (1998) stelt de vraag of er eigenlijk wel sprake is van verstreking (regionale differentiatie door waardetoekenning aan streekeigen kwaliteiten) in Nederland. Ondanks dat velen uitgaan van de opkomst van de regio is hier namelijk niet veel empirisch onderzoek naar gedaan. Het antwoord wordt gegeven door Simon et al. (2001): het proces van verstreking is inderdaad sterker dan proces van ontstreking. Simon et al. (2001) stellen echter dat men desalniettemin voorzichtig moet zijn met de bewering dat de populariteit van de streek toeneemt. En inderdaad blijkt uit nader onderzoek van Simon (2001/2004) dat het gebruik van streeknamen afneemt. En juist namen vormen immers het belangrijkste symbool voor streekeigenheid. Ze geeft aan dat uit zaken als de ontwikkeling van streekproducten, de grote aandacht voor streekgeschiedenis en het gebiedsgerichte beleid toch een ander beeld naar voren komt, namelijk dat er wel meer waarde gehecht wordt aan de eigen omgeving. De eerste mogelijke verklaring die Simon (2004) geeft voor deze discrepantie heeft te maken met verschillen tussen discoursen. Ze wijst erop dat het verschijnsel van het opkomende streken zich vooral voordoet in het professionele en populaire discours en minder in het lekendiscours. In het professionele en populaire discours zou het idee van het opkomende regiogevoel ontstaan zijn, en vervolgens zijn gereproduceerd. Als tweede verklaring geeft Simon (2001/2004) aan dat regionaliseringsprocessen zich tegenwoordig misschien minder voordoen via namen van streken maar eerder via beelden in media, kunst en reclame. Aanwijzingen voor deze veronderstelling geeft Simon echter niet.

[58] Volgens Nio et al. (2003) is er tegen die tijd nog geen sprake van enig historisch bewustzijn en aandacht voor ruimtelijke continuïteit in het landelijk gebied.

meeste auteurs in dezelfde richting[59]. De gegeven verklaringen zijn, in meer of mindere mate, alle gerelateerd aan globalisering[60]. Samengevat door Nio et al.(2003, p. 18) onder de noemer *"De regio als antwoord op tendensen tot uniformering, standaardisering en turbulentie."*

Twee visies op de relatie tussen regionalisering en globalisering

Met de opkomst van de regio worden de verschillen tussen streken benadrukt, oftewel er is sprake van verstreking (Simon et al. 2001; Simon 2004). Deze tegenreactie op globalisering wordt aangeduid met de term lokalisering. Hoewel Ritzer (2004, in navolging van Robertson, 2001) de term *glocalization* prefereert, omdat het puur lokale bijna niet meer bestaat: *"fewer and fewer areas and phenomena throughout the world are unaffected by globalization … this means that the purely local is fast disappearing"* (p. xiii). *Glocalization* kan worden gedefinieerd als: *"the interpenetration of the global and the local resulting in unique outcomes in different geographic areas"* (p. 73). Lokale krachten maken van globaliseringprocessen dus weer unieke plaatsspecifieke vormen (Knox en Marston, 2004). Lokalisering, of beter gezegd glokalisering, staat in deze visie niet tegenover globalisering maar vormt er een onderdeel van. Er bestaan kortom twee visies ten aanzien van de relatie tussen globalisering en regionalisering (Thissen en Drooglever Fortuijn, 1998). De ene visie gaat uit van lokaal bewustzijn als *"een culturele tegenbeweging tegen de algemene schaalvergroting"* (p. 89), terwijl in de andere visie lokaal bewustzijn gezien wordt als onderdeel van een integratieproces binnen de geglobaliseerde wereld door middel van specialisatie.

Deze *glocalization* kan ook gerelateerd worden aan, of van toepassing verklaard worden op regiospecifiek bouwen. *"De nieuwe fase van de regio's, ingebed als ze zijn in nationale en mondiale netwerken, vormt de legitimatie van nieuwe typologieën. Het gaat noch om een vlucht voorwaarts in de richting van een rücksichtslos modernisme, noch om een angstvallige terugtocht in een behoudende provinciale architectuur"* (Nio et al., 2003, p.21). Met andere woorden het gaat niet om de terugkeer naar oude, lokale vormen maar om de creatie van nieuwe, hybride, *glocal* forms. Er is altijd sprake van een mix tussen het lokale en het globale, tussen heterogeniteit en homogeniteit (Ritzer, 2004).

Vier oorzaken voor de opkomst van regionale identiteit

Met de (her)opkomst van de regio is ook de aandacht voor regionale identiteit toegenomen. Huigen en Meijering (2005) noemen drie redenen voor de toenemende nadruk die gelegd wordt op regionale identiteit. De eerste heeft te maken met de wereldwijde verspreiding van de dominante ideologie van economische liberalisering. Dit heeft in de jaren negentig van de vorige eeuw geleid tot een veranderende visie op gebiedsontwikkeling. De *overspill* strategie[61] werd vervangen door een *identity based* strategie (zie ook Clark et al., 2000). Perifere gebieden moesten niet langer versterkt worden door *overspill* vanuit de centrale agglomeraties. In plaats daarvan zouden deze rurale gebieden in het vervolg uit moeten gaan van de eigen kwaliteiten en identiteiten. Gebieden moeten zich richten op endogene ontwikkeling[62]. Het doel van het overheidsbeleid verandert in dat geval naar het streven de kwaliteit van een gebied te verhogen door het versterken van zijn identiteit in plaats van het kopiëren van de ontwikkeling in de nationale agglomeraties (Huigen en Meijering, 2005, in navolging van European Conference on Rural Development, 1996; van Raad voor het Landelijk Gebied, 1999a/1999b; van Provincie Groningen, 2000). Gebiedsgericht beleid (zie ook 3.5.2) vervangt grootschalig beleid (Simon, 2001/ 2004).

De tweede oorzaak die Huigen en Meijering (2005) noemen voor de toenemende nadruk op regionale identiteit is een meer directe reactie op de globalisering en de toenemende uniformiteit die hier het gevolg van is. Het benadrukken van de regio kan gezien worden als een vorm van verzet. Zoals Creswell (2004, p. 8) stelt: *"It is commonplace in Western societies in the twentyfirst Century to bemoan a loss of a sense of place as the forces of globalisation have eroded local cultures and produced homogenized global spaces"*. Er heeft dus ontstreking plaats, waarbij verschillen tussen streken verdwijnen (Elerie, 1999; Simon et al 2001; Simon 2004). Volgens Castells (1996, in Nio et al., 2003) leidt de vergrote macht van supranationale organisaties en multinationals tot tegenbewegingen op regionale schaal gericht op versterken van identiteit en autonomie. Kortom er is sprake van afzetten tegen de, met het verdwijnen van lokale culturen gepaard gaande, toenemende eenvormigheid. En landschappelijk bouwen kan dus ook in dit licht bezien worden, als het afzetten tegen de eenvormigheid van de gebouwde omgeving in het algemeen, en van verschijningsvormen als cataloguswoningen, of op hoger schaalniveau, witte schimmel (als een cluster van cataloguswoningen) in het bijzonder.

[59] Dat de auteurs hetzelfde beeld schetsen is niet verwonderlijk omdat ze zich gedeeltelijk (o.a. Kruit et al., 2004; Huigen en Meijering, 2005) of geheel (bijvoorbeeld Uitdehaag, 2003) baseren op hetzelfde boek, namelijk: Borgt, C. van der, Hermans, A., Jacobs, H. (red) (1996), *Constructie van het Eigene: Culturele Vormen van Regionale Identiteit in Nederland*. Amsterdam: P.J. Meertensinstituut.

[60] Voor een meer filosofische verklaring voor de 'koestering van het regionale' zie Herngreen (2002).

[61] Dit hield bijvoorbeeld in dat activiteiten van overheidswege uit de Randstad verplaatst werden naar het economisch minder ontwikkelde Noorden van Nederland.

[62] Zie het werk van Ida Terluin (LEI, WUR) voor uitgebreide informatie over (endogene) ontwikkeling van plattelandsgebieden.

De derde reden aangevoerd door Huigen en Meijering (2005) valt eveneens te beschouwen als een directe reactie op globalisering. Door de globalisering heerst er een gevoel van onzekerheid. Als reactie hierop zoeken mensen zekerheid en veiligheid (Elerie, 1998a; Simon, 2004; Huigen en Meijering, 2005). Door de globalisering is een *footloose* samenleving ontstaan waarbinnen *"Bedrijven, instellingen en burgers zowel grenzeloos en footloose zijn georiënteerd, als lokaal en regionaal gebonden … De grenzen tussen binnen en buiten de regio zijn niet langer te trekken. Functionele en sociale netwerken vallen niet langer samen met lokale, plaatsgebonden gemeenschappen."* (Nio et al., 2003, p. 18). Dit valt te verklaren uit de toegenomen mobiliteit van mensen, zowel fysiek als niet-fysiek (telefoon- en internetgebruik). Andersom veroorzaakt dit bestaan van een *footloose* samenleving vervolgens weer een verhoging van mobiliteit. Zo is er een paradoxale situatie ontstaan: aan de ene kant leeft men geografisch onthecht, dus in sociaal en economisch opzicht ongebonden van de plek waar men leeft, aan de andere blijft men zich in sociaal en mentaal opzicht (men identificeert zich met de eigen regio) richten op de eigen streek (Castells, 1996, in Nio et al., 2003; in Simon, 2004). De vragen stellen wat is mijn identiteit, waar kom ik vandaan, en waar wil ik bijhoren, is een basale menselijke behoefte (Janssen, 2003, in Kruit et al., 2004). Maar identiteitsversterking is vaak ook een proces van afzetten tegen de ander (*othering*), van uitsluiten van vreemden (*exclusion*) (zie 2.1).

Huigen (1998) stelt dat het weren van witte schimmel ook te maken heeft met *othering* en *exclusion*. Landschappelijk bouwen, als poging om de eigen identiteit te versterken en als reactie op witte schimmel in het bijzonder, zou dan ook een uiting van het afzetten tegen anderen kunnen zijn, tegen het uitsluiten van vreemden. Uiteindelijk zoeken mensen een herkenbaar referentiepunt in de eigen omgeving. *"De wereld waar je woont, moet zekerheid bieden. Een vertrouwde plek is de onvermijdelijke tegenhanger van de mondialisering."* (Beckers, in De Volkskrant, 2007e). Regionale identiteit of lokale identiteit kan een dergelijk referentiepunt bieden (Van der Borgt et al., 1996, in Huigen, 1998; Simon, 2004; Massey, 1995, in Huigen en Meijering, 2005). *Place* identity kan kortom een rol vervullen als baken in een grenzenloze, snel veranderende wereld. *Place* wordt dan weer *place* van Harvey. Door de globalisering is een teveel aan Massey 's *place* ontstaan. Als tegenreactie heeft men behoefte aan Harvey's *place*, aan rust en permanentie.

Simon (2001/2004) voegt nog een belangrijke verklaring toe aan deze drie door Huigen en Meijering (2005) genoemde oorzaken voor het stijgende belang dat wordt toegekend aan streekidentiteit. Die verklaring is dat er momenteel geld verdiend kan worden aan streken. Het begrip is populair waardoor de marketing- en promotiebranche volop gebruikt maakt van het product streekidentiteit. Omdat het concept streekidentiteit een modieus begrip is, wordt het bovendien makkelijker om subsidie te krijgen voor projecten als men de term streekidentiteit inzet. Spek (in Haartsen, 2004, p. 15) onderschrijft dit: *"Veel projecten die in het kader van de Belvedere-subsidieregeling worden ingediend, zijn helemaal niet zo vernieuwend. Bij veel gemeenten zien ze het gewoon als één van de vele manieren om je plan erdoor te krijgen"* (voor Belvedere zie 3.5.2).

3.3.5 Conclusie

In eerste instantie kan landschappelijk bouwen beschouwd worden als een reactie op landschappelijk kwaliteitsverlies (onder meer verschimmeling). In deze paragraaf is de globalisering beschreven als oorzaak voor vervlakking. De herkomst van landschappelijk bouwen valt in tweede instantie te herleiden tot het inzetten van de regio en regionale identiteit als middel tegen deze uniformering.

Ten aanzien van woningbouw heeft de globalisering onder meer tot gevolg gehad dat uniforme catalogusbouw een hoge vlucht kon nemen. Van Wingerden en De Wit (2001) stellen echter dat zowel catalogusbouw als het toenemende bouwen van eigen woningen op vrije kavels *an sich* niets zouden hoeven af te doen aan landschapskwaliteit: *"Het probleem zit 'm niet zozeer in de vrije kavels of de catalogus als zodanig, maar veeleer in de wijze waarop hiermee wordt omgegaan"* (p. 229). Ze zijn van mening dat overheden in de eerste plaats zorg moeten dragen voor een stevig stedenbouwkundig of landschapsarchitectonisch kader. En in de tweede plaats zou het aanbod aan cataloguswoningen verbeterd moeten worden. Om duurzame kwaliteit te bewerkstelligen is het volgens Van Wingerden en De Wit noodzakelijk om met architectuur gebouwde cataloguswoningen te introduceren, als derde mogelijkheid naast, en tussenvorm van, onder architectuur gebouwde woningen en cataloguswoningen[63]. Deze twee aspecten komen terug bij landschappelijk bouwen. Het belangrijkste kenmerk van landschappelijk bouwen is de inpassing van bouwwerken in de landschappelijke en stedenbouwkundige structuur (zie 4.3). Daarnaast kan het streven naar verbetering van de catalogus deel uit

[63] Van Wingerden en De Wit (2001) noemen drie mogelijkheden om de catalogus te verbeteren: catalogusbouwers ontwikkelen in samenwerking met architecten op basis van locatiespecifieke kenmerken specifieke catalogi voor specifieke wijken, catalogusbouwers ontwikkelen wijken in samenwerking met gemeenten, of projectontwikkelaars transformeren tot bouwers van (catalogus)woningen met architectuur voor individuele opdrachtgevers. Bij het verbeteren van de catalogus zien Van Wingerden en De Wit een belangrijke rol weggelegd voor gemeenten want *"Het op eigen initiatief optimaliseren van catalogi door de bouwers lijkt vooralsnog een illusie"* (p. 230).

maken van een landschappelijk bouwen project. Zo zijn de regiospecifieke cataloguswoningen die ontworpen zijn in het kader van het landschappelijk bouwen in het Drentse Zeijen voorbeelden van met architectuur gebouwde cataloguswoningen (zie 5.5).

3.4 Platteland: verstedelijkingsdruk als achtergrond van verrommeling

3.4.1 Inleiding: verstedelijking

> ***"Nu wordt Nederland een ander, lelijker land door uitwaaierende bedrijvigheid, suburbanisatie, de ontbinding van de grote steden, intensieve landbouw, een -vermeend of niet- neoliberaal ruimtelijke laissez-faire en een vrijwel ongebreidelde automobiliteit."***

(De Volkskrant, 2007d)

Het bovenstaande citaat geeft aan dat er sprake is van de aantasting van de kwaliteit van het landschap in Nederland en voert ook de oorzaken aan voor deze kwaliteitsdaling, namelijk verrommeling door diversiteit in het functionele gebruik van de ruimte en het verstedelijkings- en versteningsproces. Dit citaat is een uiting van een visie die meer aan de behoudkant van het continuüm (kwaliteits- en kwantiteitsdiscussie bouwen op het platteland) te positioneren valt. Daarentegen zegt Strijker (2007, persoonlijk gesprek), iemand die meer aan de vernieuwingskant te positioneren is, over het geschetste beeld simpelweg: *"Dit heet ontwikkeling."* In de **VISIE STADSLANDSCHAPPEN** benoemt het Ministerie van LNV (1995a) de (negatieve) ruimtelijke aspecten van verstedelijking in Nederland (zie kaart 1) als volgt:

- dichtslibben van de open ruimte
- vermindering van ecologische kwaliteit; vervaging van het karakter van stad en land
- openbaar groen onder druk
- veranderingen voor de landbouw (voornamelijk het in het gedrang komen van de landbouw).

Kaart 1: Verstedelijking in Nederland

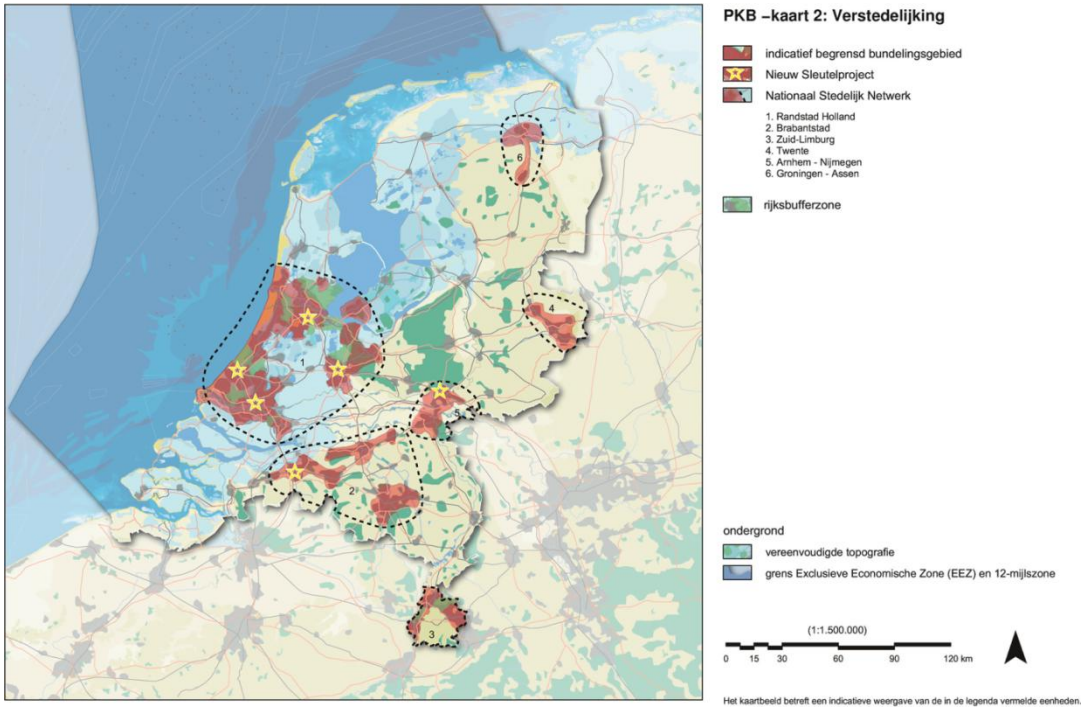

Bron: www.2vrom.nl

In de **NATUURBALANS 2006** constateert ook het Milieu- en Natuurplanbureau (MNP) dat het platteland verstedelijkt (www.mnp.nl (2)). Het bebouwde gebied is de afgelopen 15 jaar met meer dan 20% gestegen. Er is meer visuele verstoring en open gebieden zijn minder open geworden. Deze stijging van het areaal bebouwd

gebied is voor 40% toe te schrijven aan bedrijventerreinen. Verder is het platteland minder landelijk geworden doordat meer stedelingen in boerderijen zijn gaan wonen (30% van de boerderijen is tot woning verbouwd), recreatie is toegenomen (stijging aantal recreatiewoningen van 40%) en meer industriële landbouw (o.a. glastuinbouw) plaatsvindt. *"Sommige gebieden krijgen een industrieel of parkachtig karakter."*

In deze paragraaf wordt ingegaan op de ruimtelijke neerslag van ontwikkelingen in de samenleving op het platteland. Hierdoor veranderen landschappen en regionale identiteiten. In de vorige paragraaf zijn de oorzaken van de vervlakking aan bod gekomen, deze paragraaf gaat vooral in op verstedelijking als de achtergrond van verrommeling (betekenissen: diversiteit in functioneel ruimtegebruik, dichtslibben open ruimte). Echter, verstedelijking in de zin van de vervaging van het karakter tussen stad en platteland zorgt ook voor vervlakking. Ontwikkelingen op het platteland hangen nauw samen met veranderingen in de landbouw. Schaalvergroting in de landbouw vormt de achtergrond voor verrommeling (betekenis: onsamenhangendheid) op het lagere schaalniveau van agrarische bedrijfspercelen.

3.4.2 Ontwikkelingen op het platteland

Versnelde dynamiek: diversificatie, integratie en daling kwaliteit landschap en natuur
Niettegenstaande de bestaande mythe van het eeuwig onveranderlijke platteland, is er ook in rurale gebieden altijd sprake geweest van voortdurende verandering. *"In feite kent het platteland slechts één oeroude traditie, namelijk verandering"* (Elerie, 1998a, p. 3)[64]. *"In de 19e eeuw en begin 20e eeuw zijn grote delen van het landschap ingericht voor voedselproductie. Technische ontwikkelingen maakten mogelijk dat het proces sneller en op grotere schaal plaats vond dan voorheen. Niet alleen werd de ruimte ingericht, van woeste grond naar cultuurgrond, maar tevens werd in de 2e helft van de 20e eeuw de fysieke gesteldheid van de ruimte met de ruilverkaveling ingrijpend aangepast aan de vereisten van de enkel op productie gerichte en zwaar gemechaniseerde landbouw. De natuur kwam hiermee voor grote milieuproblemen te staan als verdroging, vermesting, verzuring en verontreiniging"* (DLO, 2004, in Visschers et al., 2004, p. 6). De dynamiek op het platteland is de laatste jaren nog toegenomen (Hoggart et al., 1995, in Ilbery, 1998; Huigen et al., 1998; Pronk, 2000; Van Dijk, 2001; Nio et al., 2003). Dit als gevolg van een breder proces van maatschappelijke transformatie (globalisering, individualisering, welvaartsgroei). Deze maatschappelijke transformatie heeft op haar beurt geresulteerd in economische en sociale diversificatie van rurale gebieden (Ilbery,1998; Clark et al., 2000). *"The increasing mobility of people, goods and information has helped to erode local communities and open up the countryside to new uses"* (Ilbery, 1998, p. 5). Met als ruimtelijke neerslag de sterke uitbreiding van steden, dorpen, industrie- en bedrijfsterreinen en de verdichting van het wegen- en spoornet (DLO, 2004, in Visschers et al., 2004).

Huigen (1998) beschrijft deze verandering op het platteland als een integratieproces. Er is sprake van een toenemende vervlechting tussen het platteland en stedelijke gebieden, tussen het platteland en de samenleving als geheel (Huigen, 1998; www.minlnv.nl). Met als gevolg dat economische, sociale en culturele verschillen tussen stad en platteland verdwijnen. Dit tegen de achtergrond van het bredere transformatieproces in die samenleving: *"de optredende schaalvergroting van het bestaan"* (Huigen, 1998, p. 268). De (westerse) wereld is in bepaalde opzichten een *global village* geworden (zie 3.3). Een ander gevolg is dat de kwaliteit van natuur en landschap onder druk staan (DLO, 2004, in Visschers et al., 2004). Naast de ruilverkaveling zorgde het stijgende welvaartsniveau, de toenemende wereldhandel en groei van de bevolking dus voor een tweede sterke ruimtelijke beïnvloeding van het landelijke gebied. *"Het Nederlands landschap verloor deels haar ruimtelijke samenhang, diversiteit en historische opbouw. De ecologische en landschappelijke kwaliteiten kwamen sterk onder druk te staan. Nederland werd steeds eenvormiger door verdwijnen van streekeigen natuur en kenmerkende landschapselementen. Aardkundige en cultuurhistorische objecten verdwenen soms letterlijk onder de zoden"* (p. 6).

Schaalverkleining versus schaalvergroting in de landbouw
Ook Daalhuizen (2001b) geeft aan dat er in Nederland sprake is van een versnelde dynamiek op het platteland. Ze noemt hiervoor twee oorzaken. De eerste is dat de landbouwsector in een moeilijke situatie verkeert (zie ook Daalhuizen, 2001a). De agrarische sector bevindt zich in een fase van herstructurering, waarbij boeren zich dienen aan te passen aan veranderende nationale en internationale omstandigheden (Elerie et al., 1998; Ilbery, 1998), zoals de hervorming van het Europese landbouwbeleid en de liberalisering van de wereldmarkt (Van Ravesteyn, 2004). Er is sprake van vergrijzing gecombineerd met een gebrek aan opvolging, verminderde overheidssteun, terugvallende opbrengsten, epidemische veeziekten, complexere milieuwetgeving en een slechter imago (Daalhuizen, 2001b). Ilbery (1998) noemt twee manieren om te reageren op deze veranderende

[64] Zie ook de oratie van Dirk Strijker (2006) ter gelegenheid van zijn benoeming tot bijzonder hoogleraar Plattelandsontwikkeling aan de RUG getiteld **RURAL DYNAMICS: OF HOE HET PLATTELAND SNELLER VERANDERT DAN DE STAD**.

omstandigheden. De eerste mogelijkheid die hij aanstipt, is het genereren van neveninkomsten uit niet-agrarische activiteiten (zie foto's 7-9, pag. 55). Dus *"agrarische ondernemers worden meer plattelandsondernemers."* (Huigen, 1998, p. 269). Bovendien is het ook mogelijk andere, nieuwe landbouwgerelateerde activiteiten te ontplooien (Huigen, 1998). De eerste strategie is kortom inkomensvergroting door verbreding en verdieping. Daarbij is er sprake van een tendens tot kleinschaligheid. Bij de verbrede of multifunctionele vorm van landbouw *"heeft de boer groot belang bij het in stand houden van een mooi landschap, schoon water en flinke, toegankelijke natuurgebieden in zijn omgeving. Die vormen een deel van zijn "externe" productiefactoren, zeker wanneer zijn bedrijf steunt op functiecombinaties met de natuur, recreatie of natuurbeheer"* (Van Ravesteyn, 2004, p. 16). De diversiteit binnen de landbouw is door deze verbreding en verdieping toegenomen[65]. *"Sommige landbouwbedrijven ontwikkelen zich meer in de richting van de consument (poortverkoop, streekproducten, recreatie), anderen richten zich op verschillende vormen van productie (bulk, omgeving, natuur, water), weer anderen doen de landbouw erbij (parttime, hobbyboeren)"* (Huigen, 1998, p. 270).

Fout! Verwijzingsbron niet gevonden.**: Diversificatie - agrarische ondernemers worden plattelandsondernemers**

De diversiteit neemt toe omdat naast schaalverkleining ook schaalvergroting blijft optreden: *"Naast alle veranderingen blijft de traditionele landbouw, waarbij tegen lage kostprijs bulk met redelijke basiskwaliteit wordt geproduceerd, gewoon bestaan. Men blijft gericht op productiviteitsverhoging door middel van kostenreductie en schaalvergroting"* (Huigen, 1998, p. 270). Intensivering en schaalvergroting hebben plaats bij de tweede door Ilbery (1998, p. 4) genoemde reactiemogelijkheid op de veranderende omstandigheden: *"the relocalization of the agrofood system in which locally produced quality products and services, with real authenticity of geographical origin, are transferred to regional and national markets (Marsden, 1996)."* Dit proces is een uitdrukking van wat Huigen en Strijker (1998, in Huigen, 1998, p. 270) de-ruralisatie van de landbouwbedrijfsvoering noemen. Na de Tweede Wereldoorlog is de verhouding tussen de landbouw en de maatschappij veranderd: *"de landbouwbedrijfsvoering is losser komen te staan van zijn fysieke en sociale omgeving en dus minder geworteld geraakt in de "(plattelands)samenleving"."* Deze de-ruralisatie is hand in hand gegaan met de toenemende rationalisatie en productie voor de wereldmarkt. Schaalvergroting blijft een economische noodzaak om te kunnen blijven concurreren op die wereldmarkt. De Nederlandse landbouw is sterk gericht op de export en dat maakt de afhankelijkheid van globale tendensen des te sterker (www.cbs.nl). Het belang van kostenefficiency wordt nog versterkt door de dalende subsidies. Behalve uit economische noodzaak verklaart het CBS schaalvergroting ook gedeeltelijk door de invloed van de (conservatieve) boerencultuur: schaalvergroting heeft zich in het verleden bewezen als de meest geëigende strategie om het inkomen te verhogen.

Van agrarisch productiegebied tot multifunctioneel consumptiegebied

De tweede oorzaak die Daalhuizen (2001b) noemt voor de versnelde dynamiek op het platteland is de toenemende druk vanuit de steden op het landelijk gebied. Andere functies dan de landbouw eisen op het platteland steeds meer ruimte op, zoals wonen, industrie, infrastructuur, recreatie en toerisme, natuur[66] en water[67] (Daalhuizen, 2001b; Heins, 2001; www.minlnv.nl). Landschap en buitengebied veranderen waarbij Dauvellier (1994, in Van Dijk, 2001) drie macroprocessen onderscheidt: verstening, verwatering en verwoesting (nieuwe natuur). Verwatering en verwoesting zijn voor Van Dijk (2001, p. 18, 19) opvallende breuken met het verleden *"Waar vroeger de gebruikers of bewoners van een landschap er van alles aan deden om de natuur naar de hand van de mens te zetten door dijken te bouwen, water in te polderen of woeste gronden te ontginnen, is enkele*

[65] Voor een uitgebreide beschrijving en analyse van de differentiatie binnen de landbouw en het boerenbestaan verwijs ik naar: Broekhuizen, R. van, L. Klep, H. Oostindie, J. D. van der Ploeg (red.) (1997), *Atlas van het vernieuwend platteland: tweehonderd voorbeelden uit de praktijk*. Doetinchem: Misset.
[66] Zowel natuur- en landschapsbehoud als ook nieuwe natuur.
[67] Water kent verschillende functies, zowel productief als consumptief: waterwinning, waterberging, nieuwe natuur, recreatie en toerisme.

jaren geleden een begin gemaakt de klok "terug te draaien"." De mens trekt zich terug, natuur wordt *"verwelkomd en aaibaar gemaakt"* (p. 26). Natuurontwikkeling wordt een vorm van eigentijdse (stedelijke) cultuur[68]. Ook Boetze (in Abrahamse en Webbink, 2001d) spreekt van een revolutie in het denken over het landschap omdat natuur nooit eerder onderwerp van planning is geweest. *"Het buitengebied heeft de afgelopen eeuwen vrijwel geheel in het teken gestaan van de landbouw. Dat betekende een sterk bedrijfsmatige exploitatie van het land. De landbouw bepaalde de contouren van het land. Vooral sinds 1900 is het nutsgebruik van het land tot ongekende hoogte gestegen. Er is geen vierkante meter waar geen boekhouding aan ten grondslag ligt. Met de ecologische hoofdstructuur wordt het rendementsdenken in één klap losgelaten"* (p. 286).

De combinatie van deze toenemende druk vanuit de steden met de slechte situatie in de landbouwsector heeft er volgens Daalhuizen (2001b) toe geleidt dat het belang van de agrarische functie van het platteland is afgenomen ten koste van andere functies. Strijker (2007, persoonlijk gesprek) meent daarentegen dat het er weinig toe doet of de zwakke functie, de landbouwsector, in een goede of slechte situatie verkeert. Er is simpelweg sprake van het wegdrukken van de zwakkere functie door de sterkere functie. De constatering dat het belang van de agrarische functie afneemt (zie ook Ilbery, 1998; Clark et al., 2000; www.minlnv.nl) blijft echter overeind. Sterker nog, de landbouwsector is tegenwoordig *"not the leading economic sector in the Dutch countryside"* (Strijker, 2000, p. 47). En daarmee is de landbouw, hoewel nog steeds belangrijk, niet langer de enige sleutel tot de constructie van rurale identiteit (Strijker, 2000; Huigen et al., 2000). De landbouwfunctie van het Nederlandse platteland in de toekomst kan gekarakteriseerd worden als minder en meer divers (Driessen et al., 1995, in Huigen, 1998). In samenhang met de verminderende productiefunctie van de landbouw vallen rurale gebieden steeds meer te kenschetsen als consumptieruimte (Elerie et al., 1998; Huigen, 1998; Ilbery, 1998; Groote et al., 2000; Paret, 2006).

Er vindt dus een dubbele verschuiving plaats: binnen de productie van de primaire sector naar andere sectoren en bovendien van productie richting consumptie. Zoals Daalhuizen (2001b) de situatie op het Nederlandse platteland samenvat: er is sprake van een snelle transformatie van agrarisch productiegebied tot multifunctioneel consumptiegebied. *"Daarbij wordt het landelijk gebied zelf geconsumeerd. Dit gebeurt in de vorm van een toename van het belang van de activiteiten wonen – een plezierige woonomgeving, groen, rust en ruimte – en recreatie en toerisme, waarbij het platteland zelf vooral visueel, als decor, wordt geconsumeerd. Het platteland wordt daarmee een te verhandelen object, het platteland commodificeert"* (Huigen et al., 1998, p. 100). Deze nieuwe functies veranderen ook het landschap (Van Dijk 2001; Visschers et al., 2004). Niet alleen de herkenbaarheid van het landschap dreigt verloren te gaan, maar ook de informatie die het landschap en de bodem als archief in zich dragen (Visschers et al., 2004). Landschappen kunnen immers worden beschouwd als een stapeling van lagen die in de geschiedenis over elkaar heen zijn komen te liggen. En zo'n laag kan worden gezien als een herkenbare verschijningsvorm van het landschap uit een bepaalde tijdsperiode (zie ook 2.2). Alle veranderingen hebben grote impact op aardkundige en cultuurhistorische waarden en daarmee op de identiteit van het landschap.

Toenemende woonfunctie van het platteland

Een voorbeeld van een dergelijke consumptieve functie die ruimte claimt op het platteland is als gezegd de woonfunctie. Nieuwe woningbouw zorgt samen met bijvoorbeeld de aanleg van bedrijventerreinen en wegen voor verstening en verstedelijking. *"Rural areas increasingly experience urban pressure from a growing demand for new housing in rural areas. This growing demand emanates from the emergence of specific groups of migrants with specific rural preferences. The importance which households and individuals attach to place of birth, period of residence and employment have declined, and preferences have shifted in favour of amenities for consumption (housing and recreation) and (affordable) private space"* (Huigen et al., 2000, p. 148). Het veranderingsproces waaraan het landelijk gebied onderhevig is, kent behalve een ruimtelijke en economische ook een sociaal-culturele component (Van Wingerden, 1998b; Thissen en Droogleever Fortuijn, 1998; Paret, 2006). Verstedelijking is niet alleen een morfologisch proces (kaart 1, pag. 53), maar is ook gerelateerd aan mentaliteit en levensstijl (LNV, 1995f; Elerie, 1998a; Paret, 2006). Parallel aan de functieverandering van het platteland van een agrarische functie naar een residentiële functie voltrekt zich een sociale verandering, namelijk de overgang van de plaatsgebonden werkgemeenschap naar de woongemeenschap (Elerie, 1998a), op zijn beurt weerspiegelt in de transformatie van autonoom dorp naar woondorp (Thissen en Droogleever Fortuijn, 1998). Deze sociale verandering vindt plaats onder invloed van een proces van schaalvergroting (zie 3.3). De sociaal-economische binding van bewoners met het eigen dorp is grotendeels verdwenen, in de postindustriële samenleving zijn dorpen *"geïntegreerd geraakt in ruimere arbeids-, woning-, en verzorgingsmarkten. Integratie*

[68] Landschap en natuur blijven cultuurverschijnselen: mensen brengen de natuur in een bepaalde staat, mensen verzorgen de nieuwe natuur, en nieuwe natuur reflecteert de manier waarop in een bepaalde periode tegen natuur wordt aangekeken.

brengt echter een overgang van autonomie naar een specialisatie in gewestelijk verband met zich mee. Werkgelegenheid en voorzieningen concentreren zich meer en meer in de stedelijke centra. Voor dorpen betekent het dat de woonfunctie centraal komt te staan" (p. 86).

De betekenis op lokaal niveau van verstedelijking en schaalvergroting manifesteert zich dus als een proces van sociaal-culturele transformatie, niet in de zin van een veranderd aantal inwoners, maar als een mentaliteitsverandering, het verdwijnen van de *cultural gap* (Strijker, 2007, persoonlijk gesprek), en als een verandering in de bevolkingssamenstelling op basis van de kwaliteiten van de woonfunctie (Thissen en Droogleever Fortuijn, 1998). Ilbery (1998, p. 5) stelt dat *"In particular, the service classes took advantage of relatively cheap housing in the 1960s and the 1970s to colonize the countryside."* Gedurende een korte periode in de zeventiger jaren van de vorige eeuw bleek de bevolkingsgroei op het platteland zelfs hoger dan in de stad. Dit fenomeen werd aangeduid met de term counterurbanisatie (Heins, 2001). Met hun relatief hoge inkomens was deze dienstenklasse in staat de huizenmarkt te domineren (Ilbery, 1998). Met als gevolg dat prijzen stegen en oorspronkelijke bewoners uit de markt gedrukt werden. In dorpen was sprake van *gentrification*. Door de veranderende sociale samenstelling ontstonden nieuwe machtsrelaties en nieuwe, meer van nationale of globale dan lokale aard zijnde, actor netwerken. Het integratieproces waaraan plattelandsgebieden onderhevig zijn, heeft als gevolg dat het landelijk gebied niet alleen te maken krijgt met nieuwe bewoners, maar in zijn algemeenheid geconfronteerd wordt met meer en meer verschillende actoren van buiten (Huigen, 1998). Daarbij wordt de relatie tussen landbouwbedrijfsvoering en (plattelands)samenleving weer aangehaald. Er is sprake van ruralisatie van de landbouwbedrijfsvoering. *"Landbouwbeoefenaars krijgen weer meer te maken met burgers, die meer betrokken willen worden bij, of zich meer willen bemoeien met de landbouw"* (p. 270). En zoals Kuypers (in Havik en Meindersma, 1998, p. 107) stelt: *"De stedelijke beschaving heeft zich ontfermd over het landschap".*

De dienstensector is namelijk in staat invloed uit te oefenen op zowel nationaal beleid als ook de publieke opinie en slaagt er in toenemende mate in controle over lokale besluitvorming te krijgen (Ilbery, 1998). In de woorden van Strijker (2000, p. 52): *"... urbanites ... constitute an important interest group in the consolidation of local identity. As such, they will oppose further changes in their environment."* Bij de fysieke inrichting van de ruimte is het eigen belang van de middenklasse de verdediging van hun rurale idylle (Huigen, 1998; Ilbery, 1998). Een idylle die vaak weinig uit te staan heeft met de landbouwsector en waarin de boer geacht wordt een groene ondernemer te zijn. Simpel gesteld: boeren willen het landschap gebruiken (gebruikswaarde staat centraal), terwijl bezoekers (recreanten) en nieuwe bewoners het landschap willen beleven (belevingswaarde staat centraal). In termen van de discussie behoud versus ontwikkeling (zie 3.2.2) staan natuurbeschermers, nieuwe bewoners en recreanten aan de behoudkant, tegenover de agrariërs en 'oorspronkelijke' bewoners aan de ontwikkelingskant (Kompier, 1999). Het plattelandscultuurbeeld van de rurale idylle neigt volgens Huigen et al. (1998) zelfs *"naar cultuur-ecologisch conservatisme, behouden om het behouden"* (p. 99). De verschillende manieren waarop autochtone bewoners en nieuwkomers naar het platteland kijken, waarop ze het landschap lezen, hebben omstreden identiteiten tot gevolg (Kompier, 1999; Huigen et al., 2000).

Overigens wordt niet alleen behoud maar ook vernieuwing gestuurd door de stedelijke samenleving (Herngreen, 2002; Sijmons, 2002, in Uitdehaag, 2003). *"Door de vervlechting van stad en platteland verliest het platteland zijn oorspronkelijke (agrarische) karakter"* (www.minlnv.nl). Voor Havik en Meindersma (1998) bestaat de identiteit van het landelijk gebied uit een sterk sociaal verband, en in morfologische zin, uit sobere schoonheid. Nu *"is met de sociale samenhang op het platteland weinig mis"* (www.minlnv.nl). De nieuwe bewoners van het platteland hebben de sociale structuur versterkt (Havik en Meindersma, 1998). Nieuwkomers op het platteland spelen *"vaak een belangrijke rol bij het behoud en de bloei van voorzieningen en verenigingsleven"* (p. 107). Ook in morfologische zin oefenen de nieuwkomers invloed uit, het zijn als gezegd de nieuwe bewoners die zich het hardst maken voor het behoud van het historisch gegroeide kleinschalige landschap. Ze hebben *"een belangrijke bijdrage geleverd aan het behoud van historische boerderijen en dorpsbebouwing"* (p. 107). Tegelijkertijd vormt deze groep ook een bedreiging voor de identiteit van het platteland. *"Immers, de soberheid, de eenvoud en de bijbehorende rationaliteit die eeuwenlang het hoofdkenmerk is geweest van het platteland maakt nu in rap tempo plaats voor protserigheid en kapsones"* (p. 108). Er is sprake van over-restauratie van monumentale boerderijen, van nieuwe wanstaltige, luxe villa's met inbraakbestendige erfscheidingen en uitgebreide verlichting, van lelijke nieuwbouwwijken in kleine kernen (witte schimmel) en van nieuwe recreatieparken met luxe vakantiehuizen. Havik en Meindersma (1998) stellen daarom dat voor het behoud cultuurhistorische waarden en rurale identiteit de verluxing misschien wel het grootste probleem vormt.

Dit door Ilbery (1998) beschreven proces van *"repopulation of the countryside"* door de middenklasse heeft zich met name afgespeeld in de Angelsaksische wereld. In Nederland is deze tendens minder sterk geweest. Dit heeft volgens Heins (2001) meer te maken met beperkte mogelijkheden dan met een gebrek aan interesse. Wel degelijk bestaande woonvoorkeuren voor landelijke woonmilieus kunnen niet gemakkelijk worden omgezet in

een daadwerkelijke verhuizing naar het platteland door het restrictieve beleid van overheid ten aanzien van bouwen in het landelijk gebied. De Nederlandse overheid opteert voor het behoud van de open ruimte (zie 3.5). Toch is ook in Nederland de woonfunctie van het platteland uitgebreid. Daarbij zijn *"Boerderijen en jaren dertig woningen bijzonder in trek, evenals de zogenoemde boerderettes: nieuwbouwwoningen in boerderijstijl"* (Noorman, 2003, p. 6,7). Deze woonvormen representeren de rurale idylle (Heins, 2002, in Noorman, 2003).
Noorman refereert hier aan de in 3.2 geconstateerde hang naar het traditionele. De uitgebreide woonfunctie van het platteland is een element in de geconstateerde toegenomen sociale en economische diversificatie. Net als in heel Europa (zie Clark et al., 2000) is ook in Nederland (zie Strijker, 2000) sprake van de, met deze diversificatie samenhangende, regionale differentiatie van rurale gebieden. Verschillen tussen plattelandsregio's groeien. Op sociaal gebied: *"Some rural areas are still experiencing rural depopulation while others are witnessing a counter-urbanising re-population and social-re-composition"* (Clark et al., 2000, p. 134). En ook op economisch gebied: verschillen nemen toe qua werkgelegenheid en economische groei[69]. Deze tendens tot differentiatie strekt zich uit tot het lokale niveau. De huidige dorpssamenleving is pluriform (Elerie, 1998a), dorpen vertonen in sociaal opzicht steeds grotere verschillen (Thissen en Droogleever Fortuijn, 1998)[70].

3.4.3 Gevolgen voor ruimtelijke kwaliteit

Integratie stad en platteland leidt tot vervlakking
Evenals de samenleving in zijn totaliteit balanceren het landelijk gebied en de agrarische sector dus tussen traditie en vernieuwing, alsmede schaalvergroting en schaalverkleining. *"De sociaal-ruimtelijke ontwikkeling van plattelandsgebieden zal plaatsvinden in het spanningsveld tussen globalisering en regionale profilering. Daarbij wordt gezocht naar de vernieuwing of versterking van de bestaande regionale identiteit"* (Huigen et al., 1998, p. 100). In deze paragraaf is aangegeven dat op het platteland is aan de ene kant sprake van sociale en economische differentiatie, een proces van schaalverkleining, tussen gebieden en dorpen. Aan de andere kant is er sprake van schaalvergroting, van sociale, economische en culturele integratie tussen stad en platteland waardoor verschillen verdwijnen. Ook in ruimtelijk opzicht gaan stad en platteland steeds meer op elkaar lijken, er is steeds minder sprake van regionale verscheidenheid in rurale gebieden op het esthetisch-landschappelijke vlak. Deze vervlakking betekent een daling van de ruimtelijke kwaliteit.

Multifunctionele consumptieruimte brengt verrommeling met zich mee
Parallel aan dit integratieproces neemt de druk op het platteland toe door de claims die de verschillende functies leggen op de schaarse ruimte. Deze stedelijke druk resulteert in een transformatie van het platteland van agrarische productieruimte naar multifunctionele consumptieruimte. Deze snelle transformatie heeft op zijn beurt gevolgen voor de ruimtelijke kwaliteit van het platteland. Ten eerste worden cultuurhistorische elementen, die getuigen van de ontstaansgeschiedenis van het platteland, en waarden als rust, ruimte, identiteit en natuurschoon bedreigd (Daalhuizen, 2001b)[71]. Ten tweede is er sprake van verrommeling. De schaarse ruimte wordt steeds verder opgedeeld tussen verschillende functies, en gefragmenteerd functioneel ruimtegebruik leidt tot verrommeling (in de definitie van MNP/RPD, zie 3.2.1). Daarnaast is er ook sprake van verrommeling in de definitie van een daling van de hoeveelheid open ruimte (openheid zowel in de betekenis van niet-stedelijke functies als ook van weidse vergezichten). Deze openheid wordt bedreigd (Strijker, 2000) door een proces van verstedelijking dat zich onder meer uit in een uitgebreide woonfunctie van het platteland. De betekenis van de landbouw vermindert. En openheid is in sommige gebieden een product van die landbouw, zoals Weeber (in Bayer, 2004b) het plastisch uitdrukt: van koeien als natuurlijke grasmaaiers.

Multifunctionele consumptieruimte betekent ook dat landschapskwaliteit belangrijker wordt
Een andere consequentie van de transformatie van het Nederlandse platteland naar multifunctioneel consumptiegebied is een machtsverschuiving ten gunste van niet-agrarische belangen. Door toename van functies op het platteland als wonen en recreatie wordt de belevingswaarde van het landschap belangrijker ten koste van de gebruikswaarde. De (stedelijke) middenklasse, al dan niet verhuisd naar het platteland, beschermt hun sociale constructie van het platteland: een rurale idylle van veiligheid, groen, rust en ruimte. Ook de recreatief-toeristische sector is afhankelijk van het behoud van deze kwaliteiten. De machtsverschuiving ten gunste van niet-agrarische belangen zou daarom de landschappelijke kwaliteit van het platteland ten goede moeten komen. De invloed van de uitgebreide woon (en recreatieve) functie van het platteland is dus tweeledig. Aan de ene kant is er sprake van een positieve invloed omdat (nieuwe) bewoners en recreanten meer belang

[69] Zie bijvoorbeeld het proefschrift van: Terluin, I.J. (2001), *Rural Regions in the EU: Exploring Differences in Economic Development*. Groningen: Grafisch Centrum, Rijksuniversiteit Groningen.
[70] Volgens Thissen en Drooglever Fortuijn (1998) ontwikkelt zich op het platteland een verscheidenheid aan dorpstypen, ze onderscheiden het autonome dorp en het woondorp. Het woondorp wordt verder onderverdeeld in drie typen: mooi dorp, suburbaan dorp en schraal dorp.
[71] Hoewel men ook kan beweren dat er nieuwe identiteiten en cultuurhistorische elementen voor in de plaats komen, en er ook nieuwe natuur gecreëerd wordt (o.a. EHS).

hechten aan de kwaliteit van de omgeving, aan de andere kant zorgen deze functies voor meer druk op de schaarse ruimte resulterend in verrommeling en bedreiging van landschappelijke waarden. Havik en Meindersma (1998) wijzen bovendien op de negatieve invloed van de transformatie op de rationele, sobere schoonheid van het platteland door een proces van verluxing en verrijking.

Druk om te bouwen+belangrijker worden landschapskwaliteit=landschappelijk bouwen

Deze tweeledigheid vormt ook de basis voor het landschappelijk bouwen van woningen. Aan de ene kant willen mensen ruraal wonen (Groote et al, 2000; Heins, 2001). Zoals Strijker (2000, p. 52) stelt: *"a considerable part of the large and expanding group of middle-income earners in the urban areas has for decades been looking for nice and large houses in a pleasant and quiet environment."* Dit resulteert in druk om op het platteland te bouwen, zowel in de dorpen als in het buitengebied[72]. Aan de andere kant hecht men steeds meer waarde aan de kwaliteit van de omgeving. Landschappelijk bouwen is dus een manier om te bouwen in het landelijk gebied, maar waarbij tegelijkertijd wel relatief veel aandacht geschonken wordt aan kwaliteitsaspecten. De directe achtergrond van het landschappelijk bouwen van agrarische bedrijfsgebouwen ligt eveneens in die combinatie van de toegenomen aandacht voor omgevingskwaliteit en een druk om te bouwen. De toenemende aandacht voor landschappelijke kwaliteit is niet alleen een algemeen maatschappelijk proces, door activiteitenverbreding wordt omgevingskwaliteit een productiefactor binnen de landbouw zelf. Tegelijkertijd leidt het schaalvergrotingsproces binnen de landbouw ertoe dat bestaande bouwblokken en schuren niet altijd meer voldoen met als consequentie dat de noodzaak ontstaat om nieuwe, grotere schuren te bouwen.

Schaalvergroting landbouw kan leiden tot verrommeling boerenerf

Schaalvergroting kan op het lokale schaalniveau van de boerderij tot verrommeling (in de betekenis van onsamenhangendheid) leiden. *"Onder invloed van rationalisatie, schaalvergroting, mechanisatie en technologie komen er op boerenerven specifieke bedrijfsgebouwen te staan met elk een functie die oorspronkelijk alle onder het gebint van de boerderij verenigd waren"* (Van der Hoek, 2005, p. 23). Interne samenhang wordt dan een discussiepunt[73]. Met betrekking tot ordening en maatvoering kan de samenhang tussen de nieuwe elementen onderling en tussen de nieuwe bedrijfsgebouwen en de oude boerderij verstoord zijn. Bovendien hebben bedrijven die voor schaalvergroting hebben gekozen grote schuren, stallen en silo's gebouwd en die kunnen afbreuk doen aan het landschap. Onder andere externe samenhang, de relatie tussen erf en omliggend landschap, wordt dan een discussiepunt. De Provincie Groningen (2006, p. 5) constateert ook dat agrarische ondernemers als gevolg van de schaalvergroting behoefte aan grotere bouwblokken waarop grotere schuren geplaatst kunnen worden, en verwoordt het probleem als volgt: *"De ordening en maatvoering van de nieuwe bedrijfsgebouwen verhouden zich vaak niet tot het oorspronkelijke erf en haar ruimtelijke context. Deze maatvoering is veelal het gevolg van economische wetmatigheden en is ruimtelijk vergelijkbaar met de ontwikkeling van een klein bedrijfsterrein of een dorpsuitbreiding. Daarbij doorbreekt de nieuwe bebouwing veelal de historisch gegroeide ruimtelijke clustering van bebouwing en erfbeplanting en ontbreekt vaak het beheer en de aanleg van nieuwe erfbeplanting. Ook leiden de standaard vormgeving en de toepassing van lichte, felle kleuren tot de verrommeling van het landschap*." Welstandsorganisatie Libau (2000, in Wierde & Dijk, 2003, p. 39) vult aan: *"Bij akkerbouwbedrijven en de intensieve veehouderij valt vooral de maat van de gebouwen op, bij de veehouderij is het vaak de ordening van de verschillende opstallen en functies op en rond het erf."*

Mate van verrommeling subjectief

Om deze verrommeling tegen te gaan worden er door de provincie Groningen aan boeren die willen uitbreiden eisen gesteld. Op nationaal niveau is er een discussie gaande over de vraag of grotere bouwblokken toegestaan moeten worden. Zo ja, dan rijst de vraag of dat met kwaliteitseisen gepaard moet gaan en met welke. LTO Nederland vindt uiteraard dat als de bedrijfsvoering erom vraagt, en die vraagt erom bij de huidige tendens tot schaalvergroting, agrariërs gewoon moeten kunnen uitbreiden zonder dat de overheid hen daarbij al teveel in de weg legt. LTO Nederland redeneert vanuit functioneel-economisch oogpunt dat agrariërs moeten kunnen bouwen. Dit vormt ook een belangrijke aanleiding voor deze *master thesis*: LTO Noord vindt dat ook in het Nationaal Landschap Drentse Aa boeren moeten kunnen uitbreiden als de economische situatie daarom vraagt. Daarbij mogen dan wel tot op bepaalde hoogte kwaliteitseisen aan nieuwe bedrijfsbebouwing worden gesteld. Op dit punt raken de kwaliteitsdiscussie (zie 3.2.2) en kwantiteitsdiscussie (3.5.3) over bouwen op het platteland elkaar.

[72] Hoewel volgens Heins (2001) ook aan de wens tot ruraal wonen kan worden voldaan door de creatie van semi-rurale woonmilieus aan de rand van de steden.

[73] Schaalvergroting hoeft dus niet tot verrommeling te leiden op lokaal schaalniveau. Het citaat van Van der Hoek is van toepassing op de situatie op het Groninger Hogeland maar niet op de Drentse situatie (Strijker, 2007, persoonlijk gesprek). Daar hebben op het erf altijd al meerdere losse schuren gestaan.

Het punt hier is dat de mate waarin landschappelijke kwaliteitsdaling zich voordoet nogal verschillend beoordeeld kan worden. Die beoordeling draagt een grote mate van subjectiviteit in zich en hangt af van de gehanteerde definitie van verrommeling (zie 3.2.1). En die gehanteerde definitie valt weer terug te voeren op de positie die men inneemt in (de kwaliteits- en) kwantiteitsdiscussie ten aanzien van bouwen op het platteland. Het feit dat de provincie Groningen bij vergroting van bouwblokken spreekt over verrommeling en een daling van de ruimtelijke kwaliteit heeft dus gedeeltelijk ook te maken met wat de provincie Groningen ziet als kwaliteit. De provincie Groningen voert restrictief beleid ten aanzien van bouwen in het buitengebied, en ziet dus liever niet dat er gebouwd wordt[74], volgens de provincie is grootste ruimtelijke kwaliteit van Groningen gelegen in het open landschap (De Volkskrant, 2008d). De provincie Groningen is te positioneren aan de traditionele kant van het continuüm. Vanuit die visie zal de provincie Groningen sneller spreken van verrommeling dan iemand die meer aan de vernieuwingskant te positioneren is. Verrommeling is, zoals in 3.2.1 besproken, een vaag begrip en kan ook verschillend gedefinieerd worden. Afhankelijk van de gebruikte definitie is er soms voor de een wel sprake van verrommeling en voor de ander niet.

Zo is er voor Strijker (2007, persoonlijk gesprek) die een liberalere houding voorstaat ten opzichte van het bouwen in het landelijk gebied en te positioneren valt aan de ontwikkelingskant, minder snel sprake van verrommeling bij vergroting van bouwblokken. In zijn ogen zal er minder snel sprake zijn van een daling van ruimtelijke kwaliteit, omdat hij verrommeling anders interpreteert en meer de nadruk legt op de component gebruikswaarde van ruimtelijke kwaliteit. In functionele zin is er namelijk geen sprake van ruimtelijke kwaliteitsdaling, eerder van een verhoging. Agrarische schuren worden in die visie ook sneller gezien als ingepast in het landschap, met als motivatie dat ze daar functioneel gezien thuis horen. Behalve door het feit dat de provincie Groningen aan de behoud kant van het continuüm te positioneren valt, is de constatering dat schaalvergroting op lokale schaal verrommeling veroorzaakt echter ook een uiting van de trend dat landschap meer gezien wordt als decor, en kwaliteit dus meer als esthetische kwaliteit. Kortom, de stelling dat schaalvergroting op lokale schaal verrommeling veroorzaakt geldt vooral als het brede begrip ruimtelijk kwaliteit versmald wordt tot landschappelijke kwaliteit of nog smaller esthetische kwaliteit.

Nogmaals paradox schaalvergroting versus schaalverkleining
Behalve de verrommeling van agrarische bedrijfspercelen is als gememoreerd ook de vervlakking van agrarische bedrijfsgebouwen toegenomen (zie 3.2 en 3.3). Landschappelijk bouwen is dan een antwoord op die daling van esthetische kwaliteit in de vorm van schaalverkleining en differentiatie door middel van regionalisering of nog accurater lokalisering. Met als resultaat dat de paradox van Nio et al. (2003), van schaalvergroting versus schaalverkleining, vervolgens niet alleen in sociaal-economische zin voor het platteland opgaat maar ook in esthetisch-landschappelijke zin. Ten aanzien van agrarische bedrijfsgebouwen: er zijn uit bedrijfseconomische noodzaak andere, vaak grotere landbouwschuren nodig (schaalvergroting), maar omdat men een groter belang hecht aan de kwaliteit van de omgeving zijn deze grotere schuren zijn niet langer gestandaardiseerd maar in plaats daarvan landschappelijk ingepast en regiospecifiek (schaalverkleining).

3.5 Rijksoverheidsbeleid voor het landelijk gebied

3.5.1 Veranderende houding ten aanzien van bouwen op het platteland

Inleiding
In de vorige paragraaf is geconstateerd dat het platteland onderhevig is aan een proces van functieverandering. Zo wordt in het bijzonder de woonfunctie uitgebreid. In de transformatie van werk- naar woondorp is de betekenis van het dorp als woonomgeving toegenomen. De druk op het platteland wordt groter in Nederland door de claims die de verschillende functies leggen op de schaarse ruimte. "*De Nederlandse overheid dient de functieveranderingen, die leiden tot revitalisatie van de plattelandseconomie en hernieuwde leefbaarheid van de plattelandssamenleving, in goede banen te leiden"* (Daalhuizen, 2001a, p. 51). De overheid heeft dus een sturende rol; ze kan weliswaar grote invloed uitoefenen op de inrichting van het landelijk gebied *"Maar de autonome ontwikkelingen en onderliggende krachten van functieverandering zijn niet tegen te gaan"* (Daalhuizen, 2001b, p. 103). Aan de ene kant doet de overheid niet meer dan reageren op ontwikkelingen in de maatschappij. Toch bepaalt, aan de andere kant, de overheid (via het gemeentelijk bestemmingsplan) of druk om te bouwen ook geconcretiseerd wordt in nieuwbouw. De rijksoverheid heeft geprobeerd om middels een restrictief ruimtelijke ordeningsbeleid bouwen in het buitengebied en de dorpen zoveel mogelijk te beperken om verrommeling tegen te gaan en daarmee de kwaliteit van het landschap te bewaken. Echter, zoals Winsemius (2004, p. 31) aangeeft: *"Een restrictief beleid kan het verdwijnen van functies en kwaliteiten niet tegengaan,*

[74] Wat niet betekent dat de provincie Groningen er op uit is ontwikkeling tegen te houden (Hoek, in De Volkskrant, 2008d).

maar zorgt er hooguit voor dat er geen ongewenste ontwikkelingen plaatsvinden." Met de **NOTA RUIMTE** van 2004 heeft men besloten het restrictieve beleid los te laten en meer ruimte te geven aan buiten bouwen.

Restrictief beleid

Lange tijd heeft het overheidsbeleid ten aanzien van het platteland in het teken gestaan van behoud[75]. Binnen deze strategie past een terughoudende opstelling ten aanzien van toestaan van nieuwe bebouwing in het landelijk gebied. Handhaving van de status quo betekende sinds de jaren zestig dat dorpsuitbreidingen beleidsmatig werden beperkt (www.belvedere.nu (14)). Woningbouw had vooral plaats in stedelijke gebieden. *"Daarmee wilde de overheid aantasting van het landschap tegengaan, de groei van het verkeer beteugelen en de steden behoeden voor leegloop"* (p. 19). *"For many decades, physical planning in the Netherlands has followed the principle of a strict segregation of town and countryside. This policy has indeed kept the rural areas open"* (Strijker, 2000, p. 52). Met andere woorden lange tijd is de overheid erin geslaagd verrommeling tegen te gaan middels restrictief bouwbeleid in het landelijke gebied en bundeling van stedelijke functies. Het MNP concludeert in de **NATUURBALANS 2006** (www.mnp.nl (2)) ook dat in gebieden waar de afgelopen 15 jaar een restrictief beleid is gevoerd, minder is gebouwd dan daarbuiten.

Het gevolgde beleid bleek echter ook een keerzijde te hebben: *"de sociaaleconomische vitaliteit van veel dorpen verzwakte"* (www.belvedere.nu (14), p. 19). Bovendien bleken wil en kunde van de overheid om de behoudsstrategie te blijven volgen aan erosie onderhevig. Onder invloed van globaliseringsprocessen is het regionaal ontwikkelingsbeleid veranderd (Groote et al., 2000, p. 1): *"Previous policy aims such as the increase in scale and productivity of the agricultural sector and the maintenance of a threshold level of facilities and services in small villages seem to have been overtaken by aspects of a globalised world such as increased mobility, intensification of contacts of rural areas with the urbanised core areas, and rapidly changing lifestyles (Hoggart et al., 1995)."* Daarbij wezen Huigen en Meijering (2005) in 3.3 al op de verspreiding op globale schaal van economische liberalisering als dominante ideologie, waardoor gebiedsontwikkeling niet langer benaderd werd vanuit een *overspill* strategie, maar in plaats daarvan vanuit een *identity-based* strategie. In het verlengde hiervan werd grootschalig beleid ingeruild voor gebiedsgericht beleid. Het overheidsbeleid werd hierdoor gedifferentieerder, in sommige regio's werd de nadruk gelegd op behoud en in andere meer op ontwikkeling.

Schaalvergroting betekende ook dat nationale overheden minder greep kregen op ontwikkelingen. En dat leidde ertoe dat de Nederlandse overheid er moeilijker toe in staat was haar beleidsdoel, het open houden van het open gebied, te realiseren. Ondanks het restrictieve beleid vond verstedelijking plaats. Ook de overheid zelf moest constateren dat in de effecten van de maatschappelijke transformatie zich steeds moeilijker in de gewenste richting liet sturen. Daarom werden in de **VIERDE NOTA EXTRA** (VINEX) uit 1990 van het Ministerie van VROM speciale maatregelen[76] noodzakelijk geacht (Speelman, 2001). Ook werd als tegenwicht voor het verstedelijkingsproces de Ecologische Hoofdstructuur (EHS) ingevoerd[77]. In de **VIJFDE NOTA RUIMTELIJKE ORDENING** van 2001 moest men echter constateren deze maatregelen niet het gewenste effect gesorteerd hadden. Ongewenste ruimtelijke ontwikkelingen als bouwen buiten stedelijke gebieden bleven plaats vinden. Behalve de vaststelling dat het ruimtelijke ordeningsbeleid faalde in de doelstelling het open gebied geheel open te houden, kon aan de hand van de **VIJFDE NOTA** nog iets anders geconstateerd worden, namelijk dat die doelstelling relatief minder belangrijk geworden was. Langzamerhand was het beleidszwaartepunt verschoven in de richting van een andere doelstelling: het bevorderen van ruimtelijke verscheidenheid. Hoewel ook het open houden van het open gebied ruimtelijke contrasten in stand houdt, werd het versterken van het eigen karakter van een regio het voornaamste speerpunt van het beleid. De overheid ontdekte de culturele identiteit (Metz, 2000). Ook de realisering van de EHS, inmiddels een centrale doelstelling bij de ruimtelijke inrichting van het landelijk gebied, kwam ten dienste te staan van dit beleidsoogmerk (Speelman, 2001, p. 69): *"Herstel en behoud van natuur en landschap moet bijdragen aan ruimtelijke diversiteit."*

De **VIJFDE NOTA** stond voor wat betreft het landelijk gebied in het teken van kwalititeitsbewaking en verbetering (Speelman, 2001). En naast ruimtelijke verscheidenheid betekende kwaliteit in de ogen van de overheid nog steeds het vinden van een evenwicht tussen de diverse functies op zodanige wijze dat de groene open ruimte open gehouden kon worden. Naast de invoering van nationale en provinciale landschappen werd

[75] Zo schrijft Van Blerck (2001): *"Het overheidsbeleid voor het landelijke gebied is er de laatste decennia op gericht de uiterlijke kenmerken van de verschillende oude cultuurlandschappen te behouden. Hoe meer van die kenmerken een landschap in een regio heeft hoe hoger dat landschap gewaardeerd wordt en hoe strenger de restricties voor ingrepen in het landschap zijn"* (p. 274).

[76] In de vorm van een koersenbeleid en de aanwijzing van rijksrestrictieve gebieden.

[77] De EHS is een belangrijk product van, en instrument in, het Nederlandse natuurbeleid. Het stamt uit het **NATUURBELEIDSPLAN** (**NBP**) van het Ministerie van LNV uit 1990. Het doel van de EHS vormde niet alleen het behouden van natuur, maar vooral ook de ontwikkeling van nieuwe natuur. De EHS bestaat uit kerngebieden (natuurgebieden van nationale of internationale betekenis en van voldoende omvang), natuurontwikkelingsgebieden (bevatten perspectieven voor het ontwikkelen van natuurwaarden) en verbindingszones.

daartoe met het contourenbeleid een nieuwe maatregel geïntroduceerd die de definitieve oplossing zou betekenen voor het verstedelijkingsprobleem (Daalhuizen, 2001b). De introductie van het contourenbeleid moest paal en perk stellen aan het dichtslibben van de open ruimte en bovendien vergroting van ruimtelijke verscheidenheid garanderen. De ruimte werd verdeeld in drie zones: rode contourgebieden (het bebouwde gebied), balansgebieden en groene contourgebieden. In de extra vraag naar ruimte vanuit stedelijke functies, zoals wonen en werken, zou hoofdzakelijk moeten worden voorzien door het bestaande bebouwde gebied (de rode contourgebieden) middels intensivering van het ruimtegebruik en het combineren van functies. Buiten de rode contourgebieden werd nauwelijks ruimte geboden voor nieuwe bebouwing[78]. Nieuwe bebouwing in buitengebied bleef niet toegestaan. Ondanks een toename van de functies wonen, werken, recreatie en mobiliteit in buitengebied constateerde Heins in 2001 dat *"Het huidige restrictieve beleid nieuwbouw in het landelijk gebied … sterk aan banden legt"* (p. 53).

Nota Ruimte: omslag naar een meer liberaal beleid

Wel schoof de rijksoverheid qua beleidstrategie voor het landelijk gebied op het continuüm tussen behoud en ontwikkeling langzaam maar zeker op richting ontwikkeling. In de **NOTA RUIMTE** van 2004 (vastgesteld 2006) (www.2vrom.nl) culmineerde dit in het loslaten van het restrictieve beleid ten aanzien van bouwen op het platteland. De overheid verkoos een meer liberaal beleid[79]. De ondertitel van de **NOTA RUIMTE**, ruimte voor ontwikkeling, geeft de richting aan: de rijksoverheid kiest voor ontwikkeling en minder voor behoud. Een tweede kenmerk van de **NOTA RUIMTE** is dat de prioriteit gelegd wordt bij de economie[80]. Weliswaar heeft de economie het primaat, ook ruimtelijke kwaliteit blijft belangrijk. Het open houden van het open gebied blijft nog steeds een aandachtspunt, het tegengaan van verrommeling als beleidsdoel wordt expliciet genoemd in de **NOTA RUIMTE**. Men wil 'ontwikkelen met kwaliteit'[81]. Een belangrijk instrument in de **NOTA RUIMTE** om onder andere ruimtelijke kwaliteit te waarborgen en ontwikkelen vormt het gebiedsgerichte beleid. Gebiedsgerichte ontwikkeling past behalve in het streven naar ruimtelijke kwaliteit ook in het decentraliseringsproces dat de rijksoverheid voorstaat. Decentralisatie is een derde kenmerk van de **NOTA RUIMTE**. In de **VIJFDE NOTA** worden al veel verantwoordelijkheden doorgeschoven naar provinciaal en gemeentelijk niveau en dat proces wordt met de **NOTA RUIMTE** nog een keer versneld onder het motto 'decentraal wat kan, centraal wat moet' (www.vrom.nl).

Met de **NOTA RUIMTE** zijn de planologische mogelijkheden voor dorpsuitbreidingen en bouwen in het buitengebied verruimd. Voor aanpassingen wordt het 'ja, mits' principe leidend in plaats van 'nee, tenzij'[82]. *"Gemeenten mogen onder een aantal voorwaarden zoveel woningen laten bouwen als overeenkomt met de natuurlijke bevolkingsaanwas. De gemeente mag daarnaast ruimte bieden aan de lokaal georiënteerde bedrijvigheid. Dat geldt ook voor gemeenten in nationale landschappen. Daarbuiten hebben de provincie en de gemeente de bevoegdheid om nog meer woningbouw toe te voegen"* (www.belvedere.nu (14), p. 21). Ten aanzien van het buitengebied verruimt het kabinet de mogelijkheden voor zowel hergebruik als (vervangende) nieuwbouw (www.2vrom.nl).Vrijkomende agrarische bebouwing kan worden omgezet in een woonbestemming of vestigingsruimte voor kleinschalige bedrijvigheid. Soms kan ook nieuwbouw wenselijk zijn. *"Zo kan woningbouw, bijvoorbeeld in de vorm van nieuwe landgoederen, geld opbrengen voor de aanleg van recreatie- of natuurgebieden ('rood voor groen') of voor het scheppen van waterbergingsruimte ('rood voor blauw')."* Deze per saldo benadering vormt een nieuw instrument in het ruimtelijk beleid. Zoals Bayer (2004a, p. 10) concludeert: *"Er is ruimte voor initiatieven mits die passen bij het specifieke karakter van het gebied."*

Kleinschalige woninguitbreidingen kunnen volgens het kabinet dienen om de vitaliteit van en het economisch draagvlak op het platteland te verhogen, vrijkomende agrarische bebouwing te saneren en om financiële middelen voor natuur- en landschapsontwikkeling te genereren (www.belvedere.nu (14)). Het liberalere beleid ten aanzien van buiten bouwen is enerzijds het gevolg van het erkennen en institutionaliseren van autonome maatschappelijke ontwikkelingen, in dit geval de functieverandering die het platteland onder stedelijke druk

[78] In de balansgebieden zou bij nieuwe ontwikkelingen gebruik moeten worden gemaakt van bestaande bebouwing, nieuwe bebouwing is niet mogelijk anders dan door aanpassing van de rode contour (Speelman, 2001). *"Ook in de groene contourgebieden is nieuwe bebouwing niet mogelijk en voor iedere aanpassing geldt het "nee, tenzij-principe""* (p. 69). In het groene gebied streeft men naar bescherming en versterking van natuur- en cultuurhistorische waarden (Pronk, 2000; Speelman, 2001).

[79] Volgens sommigen is er zelfs sprake van een regelrechte historische breuk met het verleden, een revolutie. Zo stellen Nieuwenstein en Van de Klundert (2004, p. 15) dat *"Met de Nota Ruimte het kabinet een omslag maakt van een restrictief naar een liberaal beleid."*

[80] Bayer (2004a, p. 8) stelt bijvoorbeeld: *"Met de Nota Ruimte en de tegelijkertijd uitgebrachte Agenda Vitaal Platteland zet het kabinet-Balkenende II in op een krachtige economie, gebundelde stedelijke ontwikkeling en zoveel mogelijk functiecombinaties."*

[81] Het motto 'ontwikkelen met kwaliteit' wordt onder andere uitgewerkt in het programma Landschap ontwikkelen met kwaliteit (LOK). *"De centrale boodschap van LOK is dat ingrepen in het landschap zo worden uitgevoerd dat het landschap erdoor verbetert. Of tenminste niet achteruit gaat. Ontwikkelen met kwaliteit heet dat. Als ingrepen goed worden ingepast verbetert niet alleen de kwaliteit van het landschap. Het levert meer op. Een aantrekkelijke woonomgeving, goed ingepaste bedrijventerreinen en een (ont)spannende woonomgeving om te recreëren bijvoorbeeld. Met de LOK zijn ontwikkelingen in het buitengebied goed mogelijk"* (www.belvedere.nu (3)).

[82] Alleen voor beschermde natuurgebieden geldt een 'nee, tenzij' regime.

heeft ondergaan (zie 3.4). Zo bestaat er een toenemende vraag naar ruim, groen en landelijk wonen, en door de toenemende welvaart zijn steeds meer mensen in staat hun woonwensen te verwezenlijken. En omdat de uitvoering van het ruimtelijke beleid bovendien meer dan vroeger afhankelijk is van marktpartijen, rest de overheid weinig anders dan deze toenemende woonfunctie van het platteland *de facto* te accepteren en te institutionaliseren. Anderzijds kent het meer liberale beleid ook een ideologische achtergrond, die van de terugtredende overheid, de individualisering, liberalisering en de marktgedachte. In de ogen van de kabinetten-Balkenende is het niet alleen onmogelijk voor de overheid om de trend tegen te houden (kwestie van niet kunnen), maar is het tevens onwenselijk de behoefte aan landelijk wonen te negeren (kwestie van niet willen). Zoals Kok (2004) omschrijft: de individuele vrijheid van de burger om groen te wonen staat voorop.

Consequentie voor landschappelijk bouwen
Landschappelijk bouwen past in het nieuwe rijksoverheidsbeleid: meer bouwen toestaan op het platteland, maar dan wel bouwen met kwaliteit. LNV brengt in de **AGENDA VOOR EEN VITAAL PLATTELAND** (**AVP**) de volgende boodschap over: er*" is ruimte nodig voor economische (agrarische) bedrijvigheid op het platteland zonder dat dit ten koste gaat van de typische plattelandswaarden als cultuurhistorie, natuur of landschap"* (www.minlnv.nl). Net als het ontwikkelen met kwaliteit van de **NOTA RUIMTE** sluit dit aan bij landschappelijk bouwen.

De omslag van restrictief naar liberaal beleid heeft consequenties voor de manier waarop tegen landschappelijk bouwen aangekeken wordt. In de eerste plaats natuurlijk in praktisch planologische zin. Omdat landschappelijk bouwen plaats vindt in het landelijk gebied, zal een verruiming van de mogelijkheden tot buiten bouwen ook meer mogelijkheden bieden tot landschappelijk bouwen. Daarnaast is ook in mentale zin de houding ten opzichte van buiten bouwen van grote invloed op de houding ten opzichte van landschappelijk bouwen. Indien bouwen op het platteland per definitie beschouwd wordt als landschappelijk kwaliteitsverlies, indien men met andere woorden een negatieve houding aanneemt ten opzichte van buiten bouwen (redenering: bouwen op platteland = niet open houden open ruimte = verrommeling = landschappelijk kwaliteitsverlies), dan zal men in principe ook negatief staan ten opzichte van landschappelijk bouwen. En met de koerswijziging oefent de overheid invloed uit op de houding en denkwijze van het professionele discours met betrekking tot de discussie 'wel of niet' bouwen op het platteland. Buiten bouwen zal minder snel per definitie beschouwd worden als landschappelijk kwaliteitsverlies. De kwantiteitsdiscussie bouwen op het platteland komt uitgebreider aan bod in 3.5.3, eerst zal ik in 3.5.2 verder ingaan op de toegenomen nadruk die de rijksoverheid legt op ruimtelijke kwaliteit en identiteit.

3.5.2 Inzetten op ruimtelijke kwaliteit

Gebruik van regionale identiteit

> ***"Despite all disagreement on how exactly to implement identity planning, rural planners seem to share three basic ideas. The first is that the countryside is on the verge of being swallowed by an ever-increasing wave of standardisation due to globalisation processes. Second, this is a bad thing which must be stopped before it is too late. And, third, identity is the panacea for this undesirable process of standardisation."***
>
> (Huigen et al., 2000, p. 148).

Als gezegd blijft met de **NOTA RUIMTE** het streven naar ruimtelijke kwaliteit centraal staan in het beleid van de rijksoverheid onder het motto 'ontwikkelen met kwaliteit'. In theorie blijft men pal staan voor het open houden van de open ruimte uit het oogpunt van het tegengaan van verrommeling. Daarnaast heeft de overheid ook oog voor het tweede aspect van landschappelijk kwaliteitsverlies: de toenemende vervlakking. In de strijd tegen de toenemende uniformiteit onderkent ook de overheid de potentie van regionale identiteit als middel tot verhoging van ruimtelijke kwaliteit[83] (Metz, 2000; Simon, 2001). Regionale identiteit vormt steeds vaker een uitgangspunt in beleidsstukken (Renes, 1999; Simon et al., 2001; Simon, 2001/2004, Herngreen, 2002; Kruit et al., 2004; Visschers et al., 2004). Het inzetten op regionale identiteit door de overheid is aan de ene kant een indicatie voor, en tevens onderdeel van, de toenemende aandacht voor en populariteit van de streek en regionale identiteit

[83] Huigen et al. (2000) merken op dat beleidssteun voor het versterken van regionale identiteit standaardisatie andersom ook juist in de hand kan werken. Met het oog op toerisme schrijven ze: *"New products are then no more than a regional specific assembly of standardised elements. What is added is the creation of a new image by place marketing, emphasising het unique character of the place. The results of this are already visible: there are hardly any regions left without their own regional products. The policy of rural development through regional product marketing is standardised itself. The intriguing paradox is that the increased focus on regional identity and the growing importance of a distinct image leads to increased standardisation"* (p. 148).

binnen de samenleving als geheel. Aan de andere kant speelt de overheid ook een actieve rol in de toenemende aandacht voor regionale identiteit. Zo wordt in 3.3 het voeren van gebiedsgericht beleid door de overheid genoemd als één van de oorzaken voor de toenemende aandacht voor regionale identiteit. Bovendien kan ten aanzien van de identiteit van het landschap, en breder regionale identiteit, de overheid gezien worden als een machtige actor, die in staat is zijn (geconstrueerde) identiteit van een streek op te leggen aan anderen (Simon, 2001/2004). De relatie tussen identiteit en overheid is niet eenzijdig, identiteit en beleid kennen een wederzijdse invloed op elkaar. Beleid gebaseerd op identiteit vormt tegelijkertijd de identiteit (Groote et al., 2000; Kruit et al., 2004). Identiteit wordt dan (mede) geconstrueerd door beleidsmakers.

Die beleidsmakers hanteren vaak een andere interpretatie van het concept regionale identiteit dan wetenschappers (Groote et al., 2000). Regionale identiteit wordt in het wetenschappelijk discours constructivistisch (zie 2.1) uitgelegd terwijl buiten het academische discours, onder andere binnen het professionele discours (waaronder beleidsmakers), velen de essentialistische denkwijze hanteren (Simon, 2004; Herngreen, 2005). Oftewel groepen als beleidsmakers en ontwerpers benaderen regio's niet als sociale constructie, maar als een gebied met een aantal onveranderlijke karakteristieke kenmerken, met een *genius loci* (geest van de plek). Herngreen (2002, p. 21): *"in het cultuurbeleid, de ruimtelijke ordening en het welstandstoezicht ... worden ruimtelijke streefbeelden en "streekeigen" bouw- en aanlegvoorschriften vaak verbonden met typeringen van vermeende eigenschappen van "de traditionele cultuur van mensen" in een gebied, en selectief ondersteund."* De verschillen tussen beide benaderingen zijn weergegeven in tabelvorm in bijlage 1op pagina 339. De in het professionele discours gebruikelijke conceptualisering van streekidentiteit is kortom niet wetenschappelijk verantwoord.

Dat beleidsmakers opteren voor de essentialistische denkwijze valt eenvoudig te verklaren. Ten eerste is identiteit als sociale constructie moeilijk meetbaar (Huigen et al., 2000). Ten tweede is het niet logisch beleid te baseren op iets dat pluriform (regionale identiteiten zijn omstreden) is en steeds verandert (per definitie een proces). Het is veel logischer, makkelijker en praktischer beleid op te hangen aan stabiele, onveranderlijke 'gegevens'. Men zoekt juist een anker om beleid aan op te hangen. Uit empirisch onderzoek van Kruit et al. (2004) naar hoe overheden (provincie, gemeenten) tegen regionale identiteit aankijken blijkt ook dat het lastig is beleid te baseren op 'constructivistische' regionale identiteiten[84]. Het is problematisch regionale identiteit te concretiseren, en het is onmogelijk één algemeen geldende, tijdloze regionale identiteit van een gebied te beschrijven. *De* identiteit bestaat niet, en daarmee wordt ook de ruimte tot eigen interpretatie bij landschappelijk bouwen, als fysieke uitdrukkingsvorm van identiteit van gebied en landschap, erg groot.

Ondanks de problematische concretisering blijkt uit de doelstellingen van beleidsplannen dat het ruimtelijk beleid zich steeds meer richt op de kwaliteiten van de leefomgeving en de identiteiten van streken en plaatsen (Simon, 2004). De drie belangrijkste instrumenten van de overheid, die alle in meer of mindere mate te maken hebben met het inzetten van regionale identiteit, om ruimtelijke kwaliteit van het landelijk gebied, van landschapsontwikkeling en woningbouw te garanderen zijn de volgende:
- gebiedsgericht beleid
- Belvedere beleid
- Welstand

Gebiedsgericht beleid

Het gebiedsgerichte beleid neemt in de **NOTA RUIMTE** van 2004 een prominente plaats in. In de decentrale aanpak van de **NOTA RUIMTE** staat de vraag vanuit het gebied voorop (www.minlnv.nl), gebiedsgericht beleid is de tegenhanger van grootschalig beleid. Het centrale doel van gebiedsgericht beleid is de versterking van het eigen karakter van een regio. Gebiedsgericht beleid is daarom *identity-based* (Groote et al., 2000). Door middel van het versterken van identiteit van gebieden probeert men ruimtelijke differentiatie te stimuleren, en daarmee verhoging van kwaliteit te bewerkstelligen. *"Gesteld kan worden dat gebiedsgericht beleid wordt opgesteld om de uniformering van Nederland tegen te gaan"* (Simon, 2001, p. 87). Het effect is dat verschillen tussen streken worden benadrukt, en daarmee stimuleert de overheid verstreking (Simon et al., 2001). *"Streekeigen kenmerken,*

[84] Overheden zijn zich tot op zekere hoogte wel bewust van de beperkingen van regionale identiteit in essentialistische zin, maar hanteren uit praktisch oogpunt de essentialistische zienswijze (Kruit et al., 2004). Hoewel overheden erkennen dat ook niet-fysieke identiteitsdragers van belang zijn *"wordt regionale identiteit in beleidsdocumenten toch vooral fysiek opgevat en worden deze fysieke kwaliteiten vaak op kaart vastgelegd"* (p. 32, 33). Door overheden *"wordt ook erkend dat verschillende groepen mensen regionale identiteit verschillend ervaren. En dat er wat dat betreft subculturen bestaan"* (p. 33). Met andere woorden overheden onderstrepen de omstredenheid van regionale identiteit. Er is sprake van officiële identiteit (de canon) en een inofficiële. Die officiële identiteit uit zich onder meer in wat wordt aangewezen als (cultureel) erfgoed, als zijnde cultureel waardevol (Graham et al., 2000). Op zijn beurt is die selectie weer een uitvloeisel van machtsrelaties. Kruit et al. (2004) concluderen dat het kennelijk lastig is niet-fysieke elementen een plaats te geven. Net zoals het blijkbaar lastig is om het inofficiële deel een plek te geven in officieel beleid, om bij de daadwerkelijke inrichting van het landschap ruimte te laten voor andere betekenissen uit andere werkelijkheden. Overheden kijken daarbij naar dat landschap vanuit de zogenoemde juiste werkelijkheid, dus de normatieve werkelijkheid (zie 2.2).

zoals het landschap, streekproducten of het cultuurhistorisch erfgoed, krijgen dan een bepaalde waarde toegekend. Door deze waardetoekenning worden ze vervolgens gezien als kwaliteiten en dienen ze beschermd en versterkt te worden. De binding van de bewoners met hun eigen streek wordt vervolgens weer sterker, en het proces gaat door" (p. 17).

Het versterken van het eigen karakter van een gebied dient niet alleen ter vergroting van landschappelijke kwaliteit in esthetische zin. De identiteit van een gebied vormt mede de basis voor de sociale en economische ontwikkeling. Gebiedsgericht beleid is in de eerste plaats een strategie voor economische gebiedsontwikkeling[85]. Clark et al. (2000, p. 134) omschrijft gebiedsgericht beleid als: *"more locally distinctive forms of rural development so as to express local identity in planning"*. Deze *identity-based development strategy* past binnen de tegenstelling globalisering versus regionalisering/lokalisering. *"The processes of globalisation and localisation are strongly interrelated, in particular in rural areas. Therefore, regional development policies nowadays tend to concentrate on the unique combination of the local characteristics and global socio-economic processes, by focusing on regional qualities and identities"* (Groote et al., 2000, p. 1). Behalve op de toenemende uniformiteit in esthetische zin speelt de overheid door het voeren van gebiedsgericht beleid dus ook in op de toenemende diversiteit van plattelandsgebieden in economische en sociale zin (zie 3.4). Clark et al. (2000) voegen hier aan toe dat gebiedsgericht beleid ook een manier is om beleidskwaliteit te verhogen. Omdat de sociale en economische diversiteit is toegenomen noemen Clark et al. het noodzakelijk van stijl te veranderen en de *top-down* benadering te vervangen door een *bottom-up* benadering[86]. De *bottom-up* benadering is een centraal element in het gebiedsgerichte beleid. Het gebiedsgerichte beleid is kleinschalig van aard, meer *community-based* en participatief. Bij *bottom-up*, gebiedsgerichte ontwikkeling is het de bedoeling dat alle partijen (kunnen) samenwerken, dat men gebruik maakt van lokale kennis, voor lokale problemen lokale oplossingen aandraagt, en (lokale) betrokkenheid stimuleert. Op deze manier wordt volgens Terluin (www.plattelandseconomie.nl) optimaal geprofiteerd van het in een gebied aanwezige sociale kapitaal[87].

Landschappelijk bouwen past in deze nieuwe vorm van plattelandsontwikkeling, in het gebiedsgerichte beleid waarbij *"local areas express their identities."* Zo is het Agrarisch Landschappelijk Bouwen project "Wierde en Dijk" bijvoorbeeld mede gefinancierd door het Europese LEADER^{+} programma voor plattelandsontwikkeling. Bij landschappelijk bouwen is ook sprake van de *bottom-up* benadering (Elerie, 1998c), in 3.6 en hoofdstuk 4 zullen we bijvoorbeeld zien dat dorpsbelangen (dus belangenbehartigers van burgers) betrokken is bij landschappelijk bouwen projecten, zo ze al niet zelf het initiatief tot die projecten genomen heeft.

Belvedere beleid

In de gebiedsgerichte ontwikkeling staat het uitbouwen van eigen kwaliteiten centraal. *"Cultuurhistorie kan één van die kwaliteiten zijn"* (Van der Cammen, in Abrahamse en Webbink, 2001b, p. 249). De interdepartementale **RIJKSNOTA BELVEDERE**[88] uit 1999 markeert een beleidsomslag naar een grotere rol van cultuurhistorie in de ruimtelijke inrichting. In de **NOTA BELVEDERE** pleit de rijksoverheid *"voor een respectvolle omgang met cultuurhistorische waarden binnen ruimtelijke ontwikkelingen … Met een tweeledig doel: verbetering van de kwaliteit van de leefomgeving en behoud van het cultuurhistorisch erfgoed"* (www.belvedere.nu (7)). Dat betekent niet dat Belvedere beleid alleen gericht is op behoud, men huldigt namelijk een dynamische opvatting van het begrip cultuurhistorie. 'Behoud door ontwikkeling' is het motto. *"Het cultuurhistorisch erfgoed kan*

[85] Terluin (www.plattelandseconomie.nl) wijst op het belang van een integrale, territoriale aanpak bij de ontwikkeling van plattelandsgebieden. Behalve op *"het gebruik van een integraal, territoriaal ontwikkelingsplan, gebaseerd op de sterke en zwakke punten, de kansen en bedreigingen van de regio"* geeft Terluin als richtlijnen voor een economische ontwikkelingsstrategie: *"het verbeteren van de capaciteit van locale actoren en het versterken van de samenwerking tussen locale actoren en tussen actoren binnen en buiten het gebied."* Bij dat laatste punt gaat het om het stimuleren van interne en externe netwerkvorming.

[86] De gebiedsgerichte ontwikkelingsstrategie is niet alleen een afspiegeling van socio-economische diversiteit, maar is ook ideologisch gemotiveerd (Clark et al., 2000; Huigen en Meijering, 2005). In de jaren '80 van de vorige eeuw was er sprake van een politieke ruk naar rechts. Voor wat betreft gebiedsontwikkeling moest de nadruk moest niet langer gelegd worden op afhankelijkheid van zwakke regio's (o.a. van subsidies), maar op exploitatie van eigen sterktes. Clark et al. (2000, p. 135) spreken van: *"a shift from a Keynesian welfare state (where employment and rural development activity are universal rights to be supplied by central government) to a more Schumpeterian workfare state (where each area has to contribute to its future if it wishes its efforts to be assisted by the state) (Goodwin and Painter 1996). The more locally-specific nature of policies marked an end to Keynesian universality and echoed the post-Fordist concern for diversity in terms of each area defining its problems for itself, setting its own targets and valorising its own resources."*

[87] Volgens Terluin is het sociale kapitaal van essentieel belang bij economische ontwikkeling van (plattelands)gebieden. Dat sociale kapitaal wordt door haar ook wel de factor X genoemd. De economische productiefunctie ziet er dan als volgt uit: Y = f (Kapitaal, Arbeid, factor X). Naast de eerder genoemde (zie noot 68) elementen capaciteit van locale actoren, interne en externe netwerken en een territoriaal ontwikkelingsplan vormen nieuwkomers het vierde element van de factor X. *"Nieuwkomers hebben toegang tot externe kennis en markten. Nieuwkomers hebben een andere houding dan de locale bewoners en zijn in staat om locale actoren te mobiliseren of om als locale leider op te treden"* (zie ook 3.4).Terluin spreekt over het economische voordeel van *bottom-up*, voor Clark et al. (2000) is de *bottom-up* methode bovendien de geëigende benadering omdat ze het een moreel recht vinden van mensen om bij hun eigen toekomst betrokken te worden.

[88] De **NOTA BELVEDERE** is in de literatuurlijst opgenomen als internetpublicatie (www.belvedere.nu (7)). Gegevens van publicatie in boekvorm: Ministeries van VROM, LNV, V&W en OCW (1999), *Nota Belvedere: beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting*. Den Haag: VNG Uitgeverij.

gebaat zijn bij ruimtelijke ontwikkelingen. Deze vormen een nieuwe ruimtelijke drager, voorzien in een nieuwe functie, of geven een economische impuls voor behoud van het erfgoed" (www.belvedere.nu (6)). Belvedere is *identity-based*:*"Het accent ligt … met name op de kansen die cultuurhistorie biedt bij het tot standbrengen van ruimtelijke kwaliteit en het verdiepen van identiteit"* (Elerie, 1999, p. 147). Belvedere is ook een vorm van gebiedsgericht beleid, het wordt nader uitgewerkt op regionaal niveau voor 76 Belvedere gebieden met 'bijzondere cultuurhistorische waarde'. Deze cultuurlandschappelijke Belvedere gebieden kennen een grote overlap met de in de **NOTA RUIMTE** geïntroduceerde 20 Nationale Landschappen 'met kenmerkende landschappelijke en cultuurhistorische waarden' (zie kaart bijlage 2, p. 340). Ook Belvedere is een instrument in de strijd tegen de toenemende uniformering (Dordregter, 1998).

Kistenkas (2006) wijst ten aanzien van Belvedere echter op een probleem dat ook speelt bij landschappelijk bouwen. Namelijk dat het Belvedere beleid nog nauwelijks doorwerkt in gemeentelijke bestemmingsplannen waardoor de effecten in de praktijk tegenvallen (Milieu en Natuur Planbureau, 2005, in Kistenkas, 2006). www.belvedere.nu (6) meldt trots:*"Belvedere is een nieuwe zienswijze … Geen wet, geen regelgeving, maar wel een bron van inspiratie voor provinciaal en lokaal beleid, voor concrete ontwerpopgaven en ruimtelijke plannen."* Maar Kistenkas noemt het gebrek aan juridische sturing echter juist de voornaamste oorzaak voor het gebrek aan effectiviteit. De oorzaak kan alleen maar liggen in het gebrek aan wettelijke afdwingbaarheid omdat het Belvedere beleid verder uitstekend in elkaar zit: er is sprake van de klassieke bestuurskundige sturingsmix van financiële, communicatieve en planologische sturing[89]. *"Er ontbreekt evenwel een cruciaal sturingselement dat bij … bijvoorbeeld natuurbescherming juist van doorslaggevend belang bleek: de* ***juridische*** *sturing"*[90] (p. 34). Belvedere beleid is slechts *soft law*, *"het is in rechte niet afdwingbaar en daarmee tandeloos"* (p. 35). Bij het ontbreken van harde, wettelijke criteria is de planologische beleidsruimte dusdanig groot *"dat veel kan worden weggewogen bij (aanleg)vergunningen"* (p. 35) en zullen *"zachte en moeilijk monetariseerbare waarden als natuur- en cultuurwaarden uiteindelijk toch het onderspit delven"* (p. 35).

Landschappelijk bouwen past in het Belvedere beleid. Nio et al. (2003) geven aan dat de belangstelling voor regiospecifieke architectuur groeit en dat de **NOTA BELVEDERE** daar een uiting van is. Van Kol en Van der Wal (2006, op www.landschapsbeheer.nl (1)) leggen de relatie juist andersom en stellen dat de **NOTA BELVEDERE** een sterke impuls heeft gegeven aan een veranderende manier van denken over de wijze van bouwen in het landelijk gebied, onder invloed van het Belvedere beleid is streekeigen bouwen op basis van landschap en cultuurhistorie steeds meer in de belangstelling komt te staan. Hoe het ook zij, landschappelijk bouwen wordt op www.belvedere.nu (1) omschreven als *"(voort)bouwen op cultuurhistorie en landschappelijke identiteit"* en is daarmee conform de geest van Belvedere. De relatie tussen landschappelijk bouwen en Belvedere komt ook tot uitdrukking in feit dat sommige landschappelijk bouwen projecten, zoals het 'Agrarisch Landschappelijk Bouwen in Noord-Groningen' zowel geschaard worden onder Belvedere (voorbeeld)projecten als ook (deels) gesubsidieerd worden door Belvedere.

Welstand

De derde belangrijke manier waarop de rijksoverheid kwaliteit probeert te stimuleren is via het nieuwe welstandbeleid. Het doel van welstand was altijd al om de kwaliteit van de gebouwde omgeving te bewaken: *"Welstand vervult een belangrijke rol in het voorkomen van bouwwerken die te veel "uit de toon" vallen in hun omgeving"* (Kleijbeuker en Van der Steeg, 2004, p. 8). *"Het gaat daarbij zowel om het uiterlijk en de plaatsing op zichzelf als het verband met de omgeving of de te verwachten ontwikkeling daarvan"* (Jacobse et al., 2005, p. 6, op www.landschapsbeheer.nl (2)). Beoordeling van welstand heeft plaats op gemeentelijk niveau. Het welstandstoezicht kwam echter in toenemende mate bloot te staan aan kritiek *"die zich met name richtte op het ondemocratische en niet-transparante karakter van de beoordeling. Welstandsadviezen werden gebaseerd op enkele niet-inzichtelijke criteria en de commissie vergaderde vaak besloten"* (Kleijbeuker en Van der Steeg, 2004, p. 8). Als reactie hierop heeft de rijksoverheid de nieuwe gemeentelijke welstandsnota geïntroduceerd[91].

[89] Bosma (in Van der Veen, 2000b) noemt enkele andere vragen en problemen ten aanzien van cultuurhistorisch erfgoed die ook van invloed zijn op het gebrek aan effectiviteit van Belvedere. Er is in de eerste plaats een kennislacune. Er is nog te weinig inhoudelijke kennis over historisch erfgoed, en er dient nog verdere begripsdefiniëring plaats te hebben. In de tweede plaats bestaat er een beleidslacune: er zijn te weinig experts op het terrein van cultuurhistorisch erfgoed en er is maatschappijbreed nog onvoldoende affiniteit met cultuurhistorie. Ten derde ligt inflatie op de loer omdat al het bestaande tot cultureel erfgoed kan worden uitgeroepen. Ten vierde is onderzoek naar belevingswaarde erg moeilijk en veelomvattend: *"Het is relatief eenvoudig om met geografische middelen en met archeologische methoden transformaties in het landschap in beeld te brengen. Zo kun je een bepaalde periodisering aanbrengen, maar m die direct te koppelen aan de beleving van een landschap over een langere periode is een hachelijke zaak. We moeten niet denken dat de beleving die mensen van nu hebben ook maar enigszins te vergelijken is met die van mensen in vroeger eeuwen"* (p. 28). Tenslotte is de invalshoek van Belvedere primair geografisch en cartografisch gericht op het nu zichtbare verleden, zowel bovengronds (gebouwen en bestaand landschap) als ondergronds (archeologisch). Bosma stelt echter ook het onzichtbare verleden, dat wat bijvoorbeeld niet meer op te graven is, deel uitmaakt van de geschiedenis en daarmee een rol speelt bij culturele identiteit.

[90] In de originele tekst is het woord *juridische* al cursief gedrukt, daarom hier vetgedrukt.

[91] Volgens Uitdehaag (2003) is deze welstandsnota ook een voortvloeisel van de toenemende aandacht voor regionale identiteit.

"Op 1 januari 2003 is de nieuwe Woningwet van kracht geworden, waardoor de welstandszorg in Nederland ingrijpend is veranderd. Gemeenten die welstandsbeleid willen voeren zijn verplicht een welstandsnota te maken, waarin de randvoorwaarden en uitgangspunten voor de ruimtelijke kwaliteit van de gemeente worden aangegeven. Welstandscommissies krijgen daarmee een kader aangereikt waarbinnen zij bouwplannen kunnen beoordelen. Eenmaal per jaar legt de commissie schriftelijk verantwoording af aan de gemeenteraad over het gevoerde beleid" (www.belvedere.nu (4)).

Met de invoering van de nieuwe welstandsregeling is het democratisch gehalte evenals de mate van transparantie verhoogd. Kwaliteitscriteria waarop beoordeeld wordt, zijn inzichtelijk gemaakt: *"De nieuwe Woningwet voorziet in een werkwijze die deze normstellende rol van welstandscommissies doorbreekt. Voortaan mag de commissie alleen nog beoordelen op basis van concrete en vooraf bekende criteria die de gemeenteraad heeft vastgesteld"* (Kleijbeuker en Van der Steeg, 2004, p. 8)[92]. Hoewel gemeenten in de praktijk uiterst zelden een advies van de welstandscommissie naast zich neer leggen, hebben welstandscommissies geen formeel gezag meer (Rijers, op www.kiekopdrenthe.nl (1)). Dat verleidt Van der Bilt (op www.kiekopdrenthe.nl (1)) tot commentaar: *"De Welstandscommissie krijgt wel geweren, maar geen munitie in de hand."* Transparantie en het democratisch gehalte mogen zijn verhoogd, vanwege het feit dat deskundigen minder bevoegdheid hebben gekregen, is het zeer de vraag of het streven naar een hogere mate van architectonische en (de bredere) landschappelijke kwaliteit met het nieuwe welstandsbeleid wordt gediend.

Alle nieuwbouw moet voldoen aan welstandseisen die betrekking hebben op beeldkwaliteits- oftewel esthetische aspecten van gebouwen (architectuur). Het gaat met andere woorden om regelgeving die betrekking heeft op de kwaliteit van bebouwing. Dit maakt welstand bijzonder relevant voor landschappelijk bouwen. Er blijkt ook een zeer directe relatie te bestaan, zoals naar voren komt uit de woorden van Elerie (in Keegstra, 2011, schriftelijk interview) die aangeeft dat het project landschappelijk bouwen ontstond als een reactie op een verruiming van de welstandsvoorschriften begin jaren '90 van de vorige eeuw toen aan karakteristieke dorpen geen specifieke eisen meer gesteld werden. Naast het feit dat welstand het mogelijk maakt om eisen te stellen aan de kwaliteit van de bebouwing, is de welstand meer dan gebiedsgericht beleid en Belvedere beleid ingebed in de dagelijkse, gemeentelijke praktijk. Het lijkt daarom het meest aangewezen middel om landschappelijke kwaliteit te stimuleren. De vraag is vervolgens of landschappelijk bouwen via de welstand, wellicht in combinatie met andere ruimtelijke instrumenten die gemeenten ter beschikking staan, niet alleen te stimuleren maar zelfs af te dwingen is.

Gemeentelijk instrumentarium en afdwingbaarheid landschappelijk bouwen

Op nationaal niveau zijn de hoofdlijnen van het ruimtelijk beleid vastgelegd in de **NOTA RUIMTE**[93]. Vervolgens is het de taak van de provincies het woningbouwbeleid nader in te vullen en uit te voeren. *"Het gaat dan onder meer om het toekennen van woningbouwcontingenten aan gemeenten en om de vraag waar en onder welke voorwaarden gemeenten mogen bouwen. Het rijk toetst het provinciale woningbouwbeleid aan de Nota Ruimte"* (www.belvedere.nu (1)). Het provinciale beleid wordt vervolgens door gemeenten vertaald naar bestemmingsplannen. Het gemeentelijk bestemmingsplan is het direct bindende ruimtelijke plan op lokaal niveau en kent een formele juridische status. In het bestemmingsplan worden functiebestemmingen aangegeven. Ook *"kunnen via het bestemmingsplan plaats en omvang van gebouwen worden geregeld waarbij ook nadere eisen kunnen worden gesteld met betrekking tot de situering, de oppervlakte, de (goot)hoogte van bebouwing en de aard, hoogte en de situering van erfscheidingen"* (Provincie Groningen, 2006, p. 17). Het bestemmingsplan vormt samen met de welstandsnota, het beeldkwaliteitsplan, het landschapsbeleidsplan, het landschapsontwikkelingsplan en de structuurvisie het ruimtelijke instrumentarium van gemeenten waarmee ze kwalitatieve voorwaarden kunnen stellen aan hoe en waar gebouwd wordt.

---

[92] Het probleem blijft echter bestaan dat kwaliteit niet objectiveerbaar is (zie 3.2.1). Zoals Havik (in Abrahamse en Webbink, 1998b, p. 136), architect en directeur van de provinciale welstands- en monumentenorganisatie van Groningen Libau, aangeeft: *"Welstand of architectonische kwaliteit is niet goed meetbaar. Dat maakt het lastig een oordeel uit te spreken."* Sommigen, zoals Weeber (in Bayer, 2004b), architect en emeritus hoogleraar bouwkunde aan de TU Delft, vinden dat als een criterium niet objectief te meten is, het ook niet voorgeschreven kan worden. Weeber, pleitbezorger van het wilde wonen, gaat zover om daar de conclusie aan te verbinden dat welstand afgeschaft moet worden omdat het per definitie ondemocratisch is en ingaat tegen vrije meningsuiting, architectuur ziet hij als een vorm van meningsuiting, en daarmee tegen de universele rechten van de mens. Deze visie deel ik zeker niet. Vrijheid van meningsuiting is in een democratie niet absoluut. Indien iedereen ten aanzien van de gebouwde en ook de omgebouwde omgeving zonder restricties kan handelen, zal het landschap heel snel aan kwaliteit inboeten. Ook vind ik dat subjectieve criteria wel degelijk voorgeschreven kunnen worden, waar objectieve criteria niet te formuleren zijn. Dit moet gezien worden als een soort suboptimale oplossing. Tot aan een bepaalde grens moet vertrouwd worden op de deskundigheid van deskundigen. Als alleen beoordeeld mag worden op meetbare criteria kan bijvoorbeeld de hele geestelijke gezondsheidszorg opgedoekt worden. Welstand heeft bestaansrecht als in welstandsbesluiten recht wordt gedaan aan verschillende visies van verschillende deskundigen. Er moet een balans gevonden worden tussen de poging (architectonische) kwaliteit te bewaken en de realisatie dat kwaliteit per definitie subjectief is. Daarom moeten welstandsregels ook niet al te rigide zijn.

[93] De nieuwe Wet op de ruimtelijke ordening (Wro), die per 1 juli 2008 in werking is getreden, vormt het juridisch instrumentarium voor de uitwerking van de **NOTA RUIMTE**.

Het bestemmingsplan maakt deel uit van het wettelijk toetsingskader voor bouwaanvragen (Jacobse et al., 2005, op www.landschapsbeheer.nl (2)). *"Op basis van de Woningwet (artikel 44) moet een aanvraag om bouwvergunning worden getoetst aan: a. het Bouwbesluit; b. de Bouwverordening; c. het bestemmingsplan; d. de welstandsnota; e. de Monumentenwet 1988 / provinciale of gemeentelijke Monumentenverordening. Alleen als de aanvraag aan één van deze toetsingscriteria niet voldoet, mag en moet de bouwvergunning worden geweigerd"* (p. 14). Een bouwvergunning moet dus worden geweigerd als een bouwaanvraag niet in het bestemmingsplan past, echter *"Een bestemmingsplan kan niet dwingen tot bepaalde handelingen of bouwactiviteiten. Een bestemmingsplan kan geen actieve verplichting tot verwezenlijking van een aan de gronden gegeven bestemming opleggen. Er kan slechts worden bepaald wat is toegestaan aan gebruik en bebouwing (toelatingsplanologie)"* (p. 11, 12). Een bestemmingsplan kan verbieden, maar niet gebieden. Dat betekent dat de daadwerkelijke aanleg van afschermend groen[94] en het in stand houden ervan, het voorbeeld dat Jacobse et al. gebruiken, maar dus ook het daadwerkelijk landschappelijk bouwen niet kan worden afgedwongen. *"Er kan alleen achteraf worden opgetreden als er sprake is van met de vastgelegde bestemming strijdig gebruik of als er sprake is van niet toegestane bouwwerken"* (p. 12).

Toch bestond er een aan het bestemmingsplan gerelateerde situatie waarin bijvoorbeeld de aanleg van beplanting of landschappelijk bouwen wel afdwingbaar was. Er kon vrijstelling van het geldende bestemmingsplan voor een project worden verkregen na het volgen van een vrijstellingsprocedure op grond van artikel 19 WRO. Deze procedure kon worden gevolgd om ruimtelijke ontwikkelingen of bouwinitiatieven die niet pasten in het geldende bestemmingsplan, maar wel wenselijk waren, toch mogelijk te maken. Voor het verleend krijgen van de vrijstelling was een goede ruimtelijke onderbouwing noodzakelijk. Daarbij bestond voor een gemeente de mogelijkheid voorafgaand aan een vrijstellingsprocedure een overeenkomst sluiten met de initiatiefnemer, waarin bijvoorbeeld ook landschappelijk bouwen als voorwaarde voor vrijstelling zou kunnen worden opgenomen. Met de inwerkingtreding van de nieuwe Wro is de mogelijkheid voor het verlenen van een vrijstelling echter komen te vervallen[95]. Daarvoor in de plaats is het zogenoemde 'projectbesluit' gekomen (artikel 3.10 Wro nieuw). Het projectbesluit vormt de eerste fase van het bestemmingsplan. In beginsel moet binnen een jaar inpassing in het bestemmingsplan plaatsvinden[96]. Ook een projectbesluit dient gepaard te gaan van een goede ruimtelijke onderbouwing. De mogelijkheid is gehandhaafd om via het projectbesluit eisen te stellen ten aanzien van landschappelijke inpassing. Er kan bijvoorbeeld geëist worden dat een beplantingsstrook wordt aangelegd van gebiedseigen beplanting. Dit wordt dan als voorwaarde aan het nemen van een projectbesluit verbonden.

Naast het bestemmingsplan moet een bouwaanvraag ook worden getoetst aan de welstandsnota (artikel 12 Woningwet) (Jacobse et al., 2005, op www.landschapsbeheer.nl (2)). Welstand heeft daarmee ook een formele juridische status. Welstandnota's zijn meestal gebaseerd *"op een raamwerk dat de provinciale welstandsorganisatie heeft aangeleverd"* (Kleijbeuker en Van der Steeg, 2004, p. 9). En worden vervolgens afgestemd op het bestemmingsplan en daarmee op de lokale situatie. In de welstandsnota worden bouwvoorschriften voor panden opgenomen die niet in een bestemmingsplan kunnen worden geregeld zoals vormgeving, materiaal- , kleur- en afwerkingsvoorschriften. Welstand heeft een zelfstandige juridische binding als welstandstoets bij bouwaanvragen, maar is evenals het bestemmingsplan indirect afdwingbaar (Jacobse et al., 2005, op www.landschapsbeheer.nl (2)). Dat wil zeggen via naleving van de regels door de initiatiefnemer en handhaving door de overheid. Middels welstand kunnen dus kwalitatieve randvoorwaarden worden gesteld aan bebouwing, en omdat die voorwaarden ook juridisch bindend zijn, is landschappelijk bouwen in de zin van architectonische kwaliteit daarmee ook afdwingbaar. Aan de andere kant biedt welstand slechts de mogelijkheid om een bepaalde kwalitatieve marge aan te geven waarbinnen de nieuwe bebouwing moet blijven, en kan welstand niet verplichten hoe (hetzij op een 'landschappelijk bouwen' manier hetzij op enige andere manier) precies moet worden gebouwd. Bovendien beperkt de competentie van welstand zich tot bouwwerken, terwijl landschappelijk bouwen ook betrekking heeft op het stedenbouwkundige en landschappelijke schaalniveau. Dat houdt in dat landschappelijk bouwen, voor zover het aspecten betreft van bovenarchitectonisch schaalniveau zoals de aanleg van passend groen, aan de hand van welstand niet afdwingbaar is.

Het landschapsbeleidsplan (LBP), het landschapsontwikkelingsplan (LOP), het beeldkwaliteitsplan (BKP) en het structuurplan (SP) hebben geen formele juridische status. Deze beleidsplannen vormen samen met het

[94] In hun rapport **INSTRUMENTARIUM VAN LANDSCHAPPELIJKE INPASSING VAN NIEUWE BEBOUWING** omschrijven Jacobse et al. (2005, op www.landschapsbeheer.nl (2)) landschappelijke inpassing als het op elkaar afstemmen van gebouwen en beplanting. Landschappelijke inpassing wordt anders dan bij landschappelijk bouwen (zie 4.3) uitsluitend in termen van beplanting geïnterpreteerd. In hun ogen kan inpassing ook afschermend groen betekenen. Afschermend groen is echter niet in de geest van landschappelijk bouwen als daarmee lelijke bebouwing wordt gecamoufleerd (het zogenoemde schaamgroen).

[95] De Wro kent alleen nog tijdelijke ontheffingen en geen vrijstellingen meer.

[96] Verlenging is mogelijk tot drie jaar als er een bestemmingsplanherziening voor het gebied gepland staat en tot vijf jaar als meerdere projecten moeten worden ingepast.

bestemmingsplan het beleidskader op het stedenbouwkundige en landschappelijke schaalniveau, maar zijn dus niet juridisch bindend. Het landschapsontwikkelingsplan (LOP) is de opvolger van het vroegere landschapsbeleidsplan (LBP) en zal deze op termijn vervangen. Een LBP was vooral gericht op landschapsbescherming en -beheer. In 2002 is het LOP geïntroduceerd, dat beter geschikt is als gemeentelijk beleidskader voor landschappelijke inpassing van gebouwen. Jacobse et al. (2005, op www.landschapsbeheer.nl (2)) noemen LOP's bij uitstek geschikt om ruimtelijke ingrepen te beoordelen op landschappelijke kwaliteitsaspecten. Het landschapsontwikkelingsplan wordt, in tegenstelling tot het BKP, specifiek opgesteld voor het buitengebied. Het geeft de gemeentelijke visie weer op behoud en ontwikkeling van het landschap, en het daarbij nagestreefde landschapsbeeld[97]. Omdat het beleid is, gaat er voor de betreffende gemeente een zelfbindende werking van uit.

Ook van het beeldkwaliteitsplan gaat slechts een zelfbindende werking uit. *"Een beeldkwaliteitsplan biedt een referentiekader … door in woord en beeld uitgangspunten voor stedenbouwkundig en architectonische ontwerp te formuleren"* (Dordregter, 1998, p. 38). Een gemeente schetst in het BKP de nagestreefde beeldkwaliteit (Jacobse et al., 2005, op www.landschapsbeheer.nl (2)). Het BKP geeft richtlijnen aan voor de bebouwing en de situering ervan in de omgeving. *"Bij een BKP wordt ingegaan op cultuurhistorische en landschappelijke waarden van een gebied en de daarbij behorende kenmerken van de diverse bebouwingstypen en erven … Het gaat daarbij vooral om de inpassing van nieuwe bebouwing en nieuwe vormen van grondgebruik in de omgeving / het landschap, dat wil zeggen om de invloed van het bouwwerk en het daarvan afgeleide grondgebruik op de beeldkwaliteit van de omgeving"* (p. 4). Steeds vaker speelt het beeldkwaliteitsplan ook een rol in het landelijk gebied (www2.minlnv.nl (2)). Een beeldkwaliteitplan (voor het buitengebied) is bedoeld om de inpassing van nieuwbouw, inclusief het daarbij behorende erf, op basis van streekeigenheid te verbeteren (Jacobse et al., 2005, op www.landschapsbeheer.nl (2)). *"Als beeldkwaliteitsaspecten bij een boerenerf kunnen worden genoemd: erfindeling, clustering van gebouwen, vorm van het erf, afmetingen van de gebouwen, bebouwingsmaterialen, ligging ten opzichte van de openbare weg, steilranden, hekwerken, hagen, sleufsilo's, opslag van grasrollen, etc. … Door daarnaast ook richtlijnen te geven voor erfbeplanting, kan worden aangegeven hoe het bijzondere karakter van het buitengebied van een gemeente hersteld of versterkt kan worden"* (p. 5). Ondanks het ontbreken van formele juridische zeggingskracht kunnen zowel LOP's als BKP's invloed hebben op de afgifte van bouwvergunningen en werken ze door in de welstandsnota (voor zover het welstandsaspecten betreft).

Tenslotte kan ook de gemeentelijke structuurvisie als plan voor de toekomstige ruimtelijke ontwikkelingen op het gemeentelijk grondgebied een rol spelen in het kader van landschappelijke inpassing van nieuwe bebouwing. Een structuurvisie geeft echter alleen hoofdlijnen weer en geen concrete beleidsbeslissingen. De structuurvisie is een leidraad en een toetsingskader voor toekomstige plannen. Een structuurvisie kan worden ingezet als ruimtelijke onderbouwing voor een bestemmingsplan of een projectbesluit (Wanders, 2008). Structuurvisies hebben in de nieuwe Wro de plaats ingenomen van de planologische kernbeslissing van het Rijk (o.a. Nota's op de Ruimtelijke Ordening), het provinciale streekplan en het gemeentelijk structuurplan. Ook in het geval van structuurvisies is er sprake van een beperkte juridische status. Voor provincies en gemeenten is het opstellen van een structuurvisie, in tegenstelling tot het oude streekplan/structuurplan, een verplichting. Maar de nieuwe Wro kent geen formele sancties als niet aan de wettelijke plicht tot vaststellen van een structuurvisie wordt voldaan. Een structuurvisie is ook alleen zelfbindend, d.w.z. alleen bindend voor het bestuursorgaan dat het heeft vastgesteld (burgers of andere overheden zijn er dus niet juridisch aan gebonden)[98].

Behalve op de genoemde gemeentelijke beleidsplannen kunnen gemeenten voor het stellen van kwalitatieve voorwaarden aan de manier waarop gebouwd wordt sinds 1juli 2008 een beroep doen op de aan de nieuwe Wro gekoppelde Grondexploitatiewet. Met deze wet kunnen gemeenten in de eerste plaats kosten verhalen die de overheid maakt als andere marktpartijen een eigen grondpositie (laten) ontwikkelen (Wanders, 2008). Voor het kostenverhaal komen alle kosten van de grondexploitatie (kosten van aanleg, niet van beheer) van een locatie in aanmerking. Met het oog op de landschappelijke inpassing van nieuwe gebouwen zijn bijvoorbeeld de kosten voor aanleg van groenvoorzieningen en waterpartijen te verhalen. Via de nieuwe Grondexploitatiewet kunnen gemeenten in de tweede plaats locatie eisen stellen. Het gaat hier om eisen die niet in een bestemmingsplan geregeld kunnen worden. Voor inpassing is het relevant dat eisen kunnen worden gesteld aan de inrichting van de openbare ruimte[99].

[97] Behalve gemeenten kunnen ook provincies een LOP opstellen.
[98] Zelfbinding is daarnaast ook relatief want bij een nieuwe ontwikkeling zal de structuurvisie simpelweg aangepast worden.
[99] Locatie eisen kunnen verder betrekking hebben op: het bouwrijp maken, nutsvoorzieningen, woningbouwcategorieën en planfasering.

Behalve via publiekrechtelijke instrumenten (bestemmingsplan, bouwvergunning, welstand[100]) kunnen ook via privaatrechtelijke weg kwalitatieve voorwaarden gesteld worden aan de (gebouwde en onbebouwde) omgeving, middels een convenant of een overeenkomst tot gronduitgifte[101] (Jacobse et al., 2005, op www.landschapsbeheer.nl (2)). Het belangrijke verschil is dat aan een convenant op basis van vrijwilligheid wordt deelgenomen, terwijl een overeenkomst tot gronduitgifte direct juridisch kan worden afgedwongen. Dit laatste instrument, gekoppeld aan de bestemming landschappelijk bouwen in het bestemmingsplan, is echter alleen toepasbaar in een situatie van gronduitgifte waarbij de overheid eigenaar is van de grond. Ten opzichte van een beeldkwaliteitsplan heeft een privaatrechtelijke overeenkomst, behalve dat het juridisch bindend is, ook het voordeel dat meer specifieke kwaliteitseisen kunnen worden gesteld dan via het meer generieke beeldkwaliteitsplan mogelijk zou zijn.

Samenvattend kan gesteld worden dat daadwerkelijk landschappelijk bouwen in twee situaties juridisch afdwingbaar is. In de eerste plaats direct via een privaatrechtelijke overeenkomst wanneer de overheid in de machtspositie is dat het de grond bezit waarop de nieuwe ontwikkeling plaats zal hebben. www.belvedere.nu (14) noemt dit daarom de aangewezen manier als gemeenten zelf de grond in handen hebben. In de tweede plaats bestaan er via publiekrechtelijke weg enkele mogelijkheden. Hier gaat het wel om indirecte afdwingbaarheid, d.w.z. om toelaten onder voorwaarden (Jacobse et al., 2005, op www.landschapsbeheer.nl (2)). Dit kan alleen via naleving van regels worden bereikt, en dan is toezicht op naleving, oftewel handhaving, belangrijk. De gemeente kan kwalitatieve voorwaarden stellen bij het nemen van een projectbesluit (voorheen via art. 19 oude WRO vrijstellingprocedure bestemmingsplan). Verder kan men ter bescherming van landschappelijke waarden soms voorwaarden verbinden aan het verlenen van een vergunning[102]. Privaatrechtelijke en publiekrechtelijke instrumenten kunnen ook gecombineerd worden. Zo eist de provincie Groningen als er sprake is van een projectbesluit procedure (bij uitbreiding van agrarische bouwblokken) dat een privaatrechtelijke overeenkomst, waarin voorwaarden zijn opgenomen betreffende de landschappelijke inpassing, onderdeel vormt van de verplichte ruimtelijke onderbouwing. De conclusie kan getrokken worden dat gemeenten een beperkt aantal middelen ter beschikking staat om een goede landschappelijke inpassing van nieuwe bebouwing af te dwingen.

Institutionele maatregelen ter stimulering van landschappelijk bouwen

Wanders (2008) geeft aan dat met de invoering van de nieuwe Wro (vanuit de behoefte om ruimtelijk beleid te laten bijdragen aan een duurzame leefomgeving) ruimtelijke kwaliteitseisen van het begin af aan meewegen in beleidsontwikkeling en vergunningen worden getoetst aan ruimtelijke kwaliteitseisen uit het bestemmingsplan. En sommigen, zoals Bennen van de gemeente Leeuwarden[103], zijn van mening dat uitbreidingsplannen via het bestemmingsplan voldoende worden getoetst op kwaliteit. Anderen, zoals de mensen van de BOKD, zijn het hier niet direct mee eens. Keegstra (2011, schriftelijk interview) vraagt zich af wat de standaarden dan zijn voor kwaliteit. *"Dat er getoetst wordt geloof ik direct, maar is een ieder zich bewust van wat kwaliteit precies inhoudt als we het hebben over ruimte en landschap? Met andere woorden zijn de kwaliteitseisen/normen voldoende bij de tijd, is er voldoende kennis op dit terrein?"* Hij vraagt zich bovendien af waarom er dan veelvuldig initiatieven noodzakelijk worden geacht die erop gericht zijn de landschappelijke kwaliteit te verbeteren. Elerie (in Keegstra, 2011, schriftelijk interview) vult aan: *"In de praktijk krijgt het bouwen als inkomstenbron vaak voorrang boven ruimtelijke kwaliteit."*

Bennen[104] stelt ook dat gemeenten met het bestemmingsplan een voldoende middel ter beschikking staat om kwaliteit af te dwingen. Als dat zo is, moet men zich echter wederom de vraag stellen of de standaard voor kwaliteit niet te laag wordt gelegd. Uit het voorgaande valt af te leiden dat landschappelijk bouwen in ieder geval niet valt af te dwingen via het bestemmingsplan. Zeker als de overheid de grond niet in bezit heeft waarop de nieuwe ontwikkeling gaat plaatsvinden[105], blijken de mogelijkheden om landschappelijk bouwen af te dwingen beperkt. Dat geeft ook Wienia (2007, persoonlijk gesprek) aan met betrekking tot het Op Dorpse Schaal project

[100] Het publiekrechtelijk juridisch instrumentarium dat gemeenten ter beschikking staat om kwalitatieve voorwaarden te stellen aan de gebouwde en onbebouwde omgeving kent nog enkele andere instrumenten. Deze zijn echter alleen van toepassing op specifieke situaties. Dit zijn: de Monumentenwet/Monumentenverordening, de Wet op de Openluchtrecreatie, de Wet milieubeheer, en de kap- of bomenverordening. Voor de toepassingsmogelijkheden verwijs ik naar Jacobse et al. (2005, op www.landschapsbeheer.nl (2)).

[101] Volledige juridische benaming: voorwaarde overeenkomst tot gronduitgifte met boetebeding.

[102] Voor de precieze mogelijkheden verwijs ik naar Jacobse et al. (2005, op www.landschapsbeheer.nl (2)). Behalve aan een vergunning kon men in de oude WRO ter bescherming van landschappelijke waarden ook nadere eisen stellen bij een vrijstelling of wijziging van een bestemming. Hierbij ging het om flexiliteitsbepalingen in het bestemmingsplan: *"medewerking door de gemeente aan een vrijstelling (artikel 15 van de Wet op de Ruimtelijke Ordening) of wijziging (artikel 11 van de Wet op de Ruimtelijke Ordening) kan afhankelijk gesteld kan worden van landschappelijke inpassing van nieuwe bebouwing, als er in dit kader beleid is vastgesteld en dat beleid in de toelichting van het bestemmingsplan is omschreven"* (p. 33). Of dat ook mogelijk is bij het afgeven van tijdelijke ontheffingen van het bestemmingsplan in de nieuwe Wro heb ik niet onderzocht.

[103] In telefoongesprek op 08-10-2008.

[104] In telefoongesprek op 08-10-2008.

[105] Zoals Nieuwenstein en Van de Klundert (2004, p. 18) aangeven: *"zonder strategische grondposities is het voor de overheid moeilijk om regie te voeren."*

in Elp. Daar zaten juridisch gezien nogal wat haken en ogen aan, het bleek *"moeilijk om te zeggen: je mag wel bouwen, maar dan moet het zo en zo."* Indien men serieus werk wil maken van landschappelijk bouwen is het logisch om gemeenten meer instrumenten in handen te geven om landschappelijk bouwen af te dwingen.

De oplossing moet gezocht worden in een combinatie van de invoering van toetsing op stedenbouwkundige en landschapsarchitectonische aspecten en het versterken van het juridisch kader ter afdwinging van landschappelijke inpassing van bebouwing. De huidige situatie is dat de (gemeentelijke) overheid esthetische kwaliteit van gebouw en erf middels welstand juridisch kan afdwingen, maar die van de landschappelijke en stedenbouwkundige omgeving niet[106]. Dat staat haaks op de notie van landschappelijk bouwen. En is zoals Elerie (2004) ook aangeeft de wereld op zijn kop. Het beeldkwaliteitsplan is slechts beleid en blijft niet meer dan een intentieverklaring; om een BKP juridisch te verankeren, moet het worden gekoppeld aan een bestemmingsplan, de bouwverordening (Woningwet) of de welstandsnota. Volgens Jacobse et al. (2005, p. ii, op www.landschapsbeheer.nl (2)) kunnen gemeenten kwaliteit wel op indirecte wijze bevorderen door bij niet voldoen aan het BKP te besluiten geen bouwvergunning af te geven, hoewel de *"mogelijkheden om landschappelijke inpassing als voorwaarde te koppelen aan een bouwvergunning nog onvoldoende uitgekristalliseerd zijn in de jurisprudentie."*

Het ontbreken van een juridische status van het beeldkwaliteitsplan betekent dat gemeenten bij de afgifte van bouwvergunningen (en bij sectorale afweging in het bestemmingsplan) 'landschappelijke kwaliteit' eenvoudig weg kunnen wegen. Ook is de burger er niet juridisch aan gebonden. Daarom onderschrijf ik de mening van Jacobse et al. dat beleid om landschappelijke inpassing van nieuwe bebouwing te bevorderen moet worden vertaald in juridische regelingen[107]. Dat zou kunnen door het BKP een juridische status te geven, of wetgeving met betrekking tot het verlenen van de bouwvergunning te veranderen zodat het mogelijk wordt stedenbouwkundige of landschapsarchitectonische eisen te stellen bij het afgeven van de bouwvergunning. Jacobse et al. (2005, p. 35, op www.landschapsbeheer.nl (2)) geven aan: *"Om te bereiken dat landschappelijke inpassing van nieuwe bebouwing daadwerkelijk kan worden afgedwongen zou een aanvulling van de toetsingsgronden voor een bouwvergunning in artikel 44 van de Woningwet wellicht uitkomst kunnen bieden."* Gemeenten zouden dan verplicht zijn een BKP op te stellen, en analoog bouwwerken getoetst moeten worden aan de welstandsnota, zouden stedenbouwkundige en landschappelijke aspecten getoetst moeten worden aan het BKP.

Elerie (in Keegstra, 2011, schriftelijk interview) vindt dat er ter stimulering van landschappelijk bouwen in het geval van een dorpsuitbreiding een landschappelijk geïnspireerd stedenbouwkundig plan op tafel moet komen. *"Een landschappelijk geïnspireerd stedenbouwkundig plan is de basis van de toekomstige ruimtelijke kwaliteit van een uitbreidingsplan. Eventuele architectonische blunders worden door groen en openbare ruimte gemaskeerd."* Men kan verder stellen dat het ontbreken van 'toetsing achteraf' van stedenbouwkundige, landschapsarchitectonische of dorpsuitbreidingsplannen negatief doorwerkt op de landschappelijke kwaliteit. Het invoeren van 'toetsing achteraf' van landschapsarchitectonisch-stedenbouwkundige of dorpsuitbreidingsplannen zou ook gecombineerd kunnen worden met enige vorm van wettelijk status voor die plannen. De plannen zouden door gemeentes getoetst kunnen worden aan het BKP, of door provincies aan het provinciale beleid. Landschappen kennen immers niet alleen lokale aspecten, maar vooral ook regionale. Keegstra (2011, schriftelijk interview) vindt het juist ook belangrijk dat *"Deskundigen op het gebied van landschappelijke en architectonische kwaliteit meer aan de voorkant van processen/projecten betrokken moeten worden/zijn."*

Samenvattend zijn de concrete institutionele maatregelen die getroffen kunnen worden om de (gemeentelijke) overheid instrumenten in handen te geven om landschappelijk bouwen af te kunnen dwingen:

- het geven van een juridische status aan het beeldkwaliteitsplan,
- het koppelen van stedenbouwkundige en landschapsarchitectonische eisen aan het verlenen van een bouwvergunning (omgevingsvergunning),
- het geven van een juridische status aan een stedenbouwkundig-landschapsarchitectonisch dorpsuitbreidingsplan met toetsing achteraf aan het BKP of het provinciaal beleid.

Een probleem is echter dat dit soort maatregelen tegengesteld zijn aan de huidige trend, onder politieke druk en Europese regels is het overheidsbeleid er juist op gericht regelgeving te verminderen. Zo is de 'toetsing achteraf'

[106] Hoewel Jacobse et al. (2005, p. 7, op www.landschapsbeheer.nl (2)) mede op basis van (in 2005) recente jurisprudentie tot de interessante conclusie komen dat *"de inzet van de welstandsnota om landschappelijke inpassing van bebouwing te realiseren echter niet bij voorbaat geheel kan worden uitgesloten."*

[107] Daarbij moet wel worden aangetekend dat Jacobse et al. ook het informele traject van communicatie, voorlichting, advisering en stimulering (d.m.v. het geven van geslaagde voorbeelden) van wezenlijk belang achten om landschappelijke inpassing van nieuwe bebouwing te bereiken. Ze stellen dat communicatie, voorlichting en advisering in het voortraject van bouwinitiatieven veel weerstanden kan wegnemen waardoor het draagvlak aanzienlijk vergroot kan worden.

van bestemmingsplannen door de provincie in de nieuwe Wro juist net verdwenen. Desalniettemin concluderen Jacobse et al. (2005, p.ii, op www.landschapsbeheer.nl (2)) dat, behalve uit naleving van regels en handhaving daarvan door de gemeenten, *"uit de doorvertaling van beleid in juridische instrumenten zal moeten blijken of en in hoeverre zowel gemeenten als de samenleving in zijn geheel landschappelijke inpassing van nieuwe bebouwing daadwerkelijk wensen vorm te geven"*.

Landschappelijk bouwen in rijksoverheidsnota's

Gebiedsgericht beleid, Belvedere en welstand hebben te maken met landschappelijk bouwen in de brede 'ruimtelijke kwaliteits' zin. De volgende stap is dan het onder de loep nemen van beleid ten aanzien van landschappelijk bouwen zelf. Ik heb gesteld dat landschappelijk bouwen gezien kan worden als conform de liberalere tijdsgeest, die in het overheidsbeleid tot uitdrukking komt in een meer coulante houding ten opzichte van het bouwen in het landelijk gebied. *"Maar tegelijkertijd stellen bewoners, recreanten en beleidsmakers steeds hogere eisen aan de kwaliteit van het landelijk gebied: het platteland mag niet dichtslibben, moet aantrekkelijk blijven en de dorpen moeten hun karakteristieke uitstraling behouden"* (www.belvedere.nu (1)). Daarom blijft daarnaast ook landschappelijke kwaliteit hoog op de agenda staan. Op www.belvedere.nu (1) presenteert de rijksoverheid landschappelijk bouwen ook op die manier, als passend in de nieuwe visie waarin meer bouwen toegestaan wordt in het buitengebied en in de dorpen. In die visie moet het bij buiten bouwen niet gaan om de vraag of er gebouwd mag worden (kwantiteitsvraag) maar hoe er gebouwd gaat worden (kwaliteitsvraag). De term landschappelijk bouwen wordt daarbij ook gebruikt, en wel als praktische vertaling van deze visie. *"Er zijn inmiddels diverse voorbeelden van "landschappelijk bouwen" … Het zijn bewijzen dat bouwen in het buitengebied kan mits het zorgvuldig gebeurd."* Landschappelijk bouwen (definitie: (voort)bouwen op cultuurhistorie en landschappelijke identiteit) is voor de rijksoverheid dus de letterlijke vertaling van de door het kabinet gekozen nieuwe benadering *"waarin bouwen in het landelijk gebied niet meer als een taboe en bedreiging wordt gezien, maar als een kans om de identiteit van het landelijk gebied te versterken."*

De rijksoverheid (www.belvedere.nu (1)) ziet dus ook een direct verband tussen de **NOTA RUIMTE**, Belvedere beleid en landschappelijk bouwen. De rode lijn vormt het motto 'behoud door ontwikkeling', *"dus bouwen mag, mits de kernkwaliteiten worden behouden of versterkt."* Dat betekent overigens niet dat de term landschappelijk bouwen ook gebruikt wordt in rijksoverheidsnota's. In de **NOTA BELVEDERE** (www.belvedere.nu (8)) en de **NOTA RUIMTE** (www.2vrom.nl) komt de term landschappelijk bouwen niet voor[108]. Alleen in het VROM-raad advies **BUITEN BOUWEN** (www.vromraad.nl) duikt de term een paar keer op. Het opvallende is dat landschappelijk bouwen dan in alle gevallen gebruikt wordt in combinatie met de termen verspreid, buiten of dorps bouwen. Een voorbeeld op pagina 3: *"Vóór 1920 was het verspreid of landschappelijk bouwen eeuwenlang gebruikelijk."* En op pagina 9: *"De VROM-raad is in beginsel niet tegen buiten, verspreid of landschappelijk bouwen."* Dit is een nieuwe indicatie dat landschappelijk bouwen een containerbegrip is. Men heeft vaak wel enige associaties bij het begrip, maar de precieze betekenis is onduidelijk. **BUITEN BOUWEN** geeft trouwens op pagina 7 wel een belangrijk kenmerk aan voor wat betreft de praktische invulling van landschappelijk of dorps bouwen als ze stelt dat alle ontwerpen van hoge kwaliteit hun onderbouwing vinden in een gedegen landschapsanalyse op regionale schaal.

De vlag (term) landschappelijk bouwen wordt dus niet gebruikt in de **NOTA RUIMTE** en de **NOTA BELVEDERE**, en de lading (betekenis) ook niet veel vaker. Over bouwen in combinatie met zaken die betrekking hebben op ruimtelijke kwaliteit zoals het landschap wordt namelijk ook zelden expliciet gesproken[109]. Zoals eerder in dit hoofdstuk is beschreven, wordt over de bredere achtergrond van landschappelijk bouwen, ruimtelijke kwaliteit, uiteraard wel veel gezegd beide nota's. Ze staan vol met zinsneden waarin op het belang gehamerd wordt van het behouden en versterken van cultuurhistorische en landschappelijke waarden. Als gezegd past landschappelijk bouwen in het nieuwe rijksoverheidsbeleid. Maar dat betekent niet dat de nationale overheid tot nu toe veel heeft gedaan aan concrete beleidsinvulling. Dat past ook niet in de nagestreefde decentrale aanpak. De nationale overheid beperkt zich tot het noemen van voorbeeldprojecten van landschappelijk bouwen op de *site* www.belvedere.nu (1) ter inspiratie. Onder de noemer van Belvedere project is er voor deze landschappelijk bouwen projecten ook subsidie beschikbaar gesteld.

Aan concrete, praktische beleidsinvulling met betrekking tot landschappelijk bouwen of aanverwante concepten ontbreekt het dus op het niveau van de nationale overheid. Een uitzondering hierop vormt de ontwikkeling van

[108] Deze persoonlijke bevinding wordt ondersteund door het feit dat ook de door mij ondervraagde personen bij de provincies geen van allen de term zijn tegengekomen in rijksoverheidsdocumenten. Hoks (provincie Friesland, 2008, enquête): *"In nationale beleidsplannen en nota's is dit een minder gangbare term."*

[109] De volgende passage uit de **NOTA RUIMTE** waarin gesproken wordt over het Groene Hart is een hoge uitzondering *"Daarbinnen neemt de zone Leiden – Alphen een aparte plaats in. In deze zone zijn mogelijkheden voor kleinschalige woningbouwlocaties, die voortbouwen op de landschappelijke structuur en een bijlage leveren aan de kwaliteit van natuur- en landschap in het gebied"* (www.2vrom.nl).

de concepten nieuwe buitenplaatsen en nieuwe landgoederen. Op beide concepten is niet het etiket landschappelijk bouwen geplakt, maar inhoudelijk gezien is er wel sprake van een vorm van landschappelijk bouwen. Beide beleidsconcepten zijn geïntroduceerd door LNV, nieuwe landgoederen in 1993 in het **BOSBELEIDSPLAN** en nieuwe buitenplaatsen in 1995 in de discussienota **VISIE STADSLANDSCHAPPEN**, en zijn verder uitgewerkt onder het LOK programma[110]. Waarom kunnen nieuwe buitenplaatsen nu gezien worden als een vorm van landschappelijk bouwen? Ten eerste, op macro niveau, omdat het concept nieuwe buitenplaatsen één van de strategieën vormt om een samenhangend geheel tussen stad en platteland te creëren (Speelman, 2001). En ten tweede, op micro niveau, omdat de randvoorwaarde die het ministerie van LNV aan nieuwe buitenplaatsen heeft gesteld met betrekking tot architectonische expressie luidt: *"Er moet sprake zijn van eenheid tussen gebouw en landschap en het geheel moet een hoogwaardige expressie bezitten. Daarnaast moet een buitenplaats passen in het omringende landschap"* (DLG, 1998, in Speelman, 2001, p. 72). De architectuur, de samenhang tussen gebouw en natuur en tussen de buitenplaats en het omringend landschap moeten zorg dragen voor de bijzondere allure van de buitenplaats (Hansman et al., 1999, in Speelman, 2001). Behalve dat de bebouwing een eenheid moet vormen met het landschap, zal ze ook geïnspireerd zijn op oude buitenplaatsen. De nieuwe buitenplaats draagt kortom alle drie de elementen in zich die in hoofdstuk 2 zijn aangemerkt als bouwstenen voor landschappelijk bouwen. Ook bij nieuwe landgoederen wordt nadruk gelegd op de eenheid tussen woonhuis en omringend landschap.

3.5.3 Rol overheid in toekomstperspectief landschappelijk bouwen

> ***"We hebben overheden nodig die niets toelaten wat niet aantoonbaar een verbetering betekent."***
>
> (Habets et al., 2004, p. 17, op www.zijaanzicht.nl)[111]

Falend landschapsbeleid

Om een gissing te kunnen doen naar de toekomstige status van landschappelijk bouwen is het relevant om het nationale overheidsbeleid te evalueren. Hierna zal ik in hoofdstuk 4 nog een keer terug komen op de vraag wat het toekomstperspectief van landschappelijk bouwen zal zijn. Met betrekking tot het overheidsbeleid zijn de volgende vragen in dit kader interessant:

▪ Zal de trend naar een liberalere houding ten opzichte van buiten bouwen doorzetten?

De kwantiteitsdiscussie 'wel of niet' bouwen op het platteland is relevant voor landschappelijk bouwen omdat landschappelijk bouwen immers een vorm van buiten bouwen is. Zonder de mogelijkheid tot buiten bouwen is ook geen landschappelijk bouwen mogelijk.

▪ Zal men er in slagen om zorg te dragen voor kwaliteit bij de (kwantitatieve) uitbreiding van bebouwing in het landelijk gebied?

Bij landschappelijk bouwen is er immers sprake van bouwen met een meerwaarde. Men zou zich kunnen voorstellen dat men zich op een hellend vlak begeeft bij een uitbreiding van de mogelijkheden tot bouwen op het platteland: in het begin zal men nog strikt toezien op kwaliteit, maar hoe gewoner buiten bouwen wordt hoe meer men het kwaliteitsapect zal veronachtzamen.

Om met de tweede vraag te beginnen: op het ogenblik is die kwaliteit in ieder geval niet gegarandeerd. In dit hoofdstuk is landschappelijke kwaliteitsdaling gesignaleerd. Ondanks de nadruk die de overheid legt op het tegengaan hiervan, ondanks de mooie woorden in beleidsdocumenten die erop gericht zijn ruimtelijke kwaliteit te behouden en versterken. Verschillende auteurs (o.a. Herngreen, 2002; Uitdehaag, 2003; Kok, 2006) constateren dat er een kloof gaapt tussen inhoudelijke visievorming (streven naar ruimtelijke kwaliteit) en de dagelijkse beleidspraktijk. Hoe kan dat? Er zijn drie mogelijke verklaringen die bij elkaar opgeteld een adequaat beeld geven: onmacht, onwil en onkunde.

1) Onmacht

De eerste mogelijke verklaring is dat de macht van de (rijks)overheid beperkt is. Eerder is al opgemerkt dat de overheid niet altijd bij machte is om de bepalende actor te zijn. Soms kan men niet meer doen dan reageren op

[110] Van oudsher is er een verschil tussen landgoederen en buitenplaatsen. *"Een landgoed is een buitenplaats met daarom heen een forse oppervlakte die bestemd is voor produktie"* (**VSL**, LNV, 1995g, p. 7). Daarnaast is de intentie om nieuwe buitenplaatsen te situeren in het overgangsgebied tussen stad en platteland. Nieuwe landgoederen daarentegen zijn ook bedoeld voor niet-stedelijke gebieden.

[111] Ik heb de internetversie van **DORP ALS DAAD** geraadpleegd. Gegevens boekpublicatie: Habets, A., T. Hajonides, S. Schuit (2004), *Dorp als daad: bouwstenen voor de dorpen van het oosten*. Arnhem: Stichting Undercover/Uitgeverij Blauwdruk/Bureau Zijaanzicht.

autonome maatschappelijke ontwikkelingen[112]. Bovendien is de macht van de overheid ten opzicht van andere actoren dalende. Oorzaken zijn grotere marktwerking en, zoals aangegeven door Rijpma (in De Volkskrant, 2007e), het maatschappelijke schaalvergrotingsproces. Gemeentes en provincies zijn volgens Rijpma niet meer in staat de regie te voeren in ruimtelijke ontwikkelingsvraagstukken omdat ze geconfronteerd worden met andere invloedrijke betrokken partijen (projectontwikkelaars, pensioenfondsen) die kunnen werken op grotere schaal. Illustratief is dat bestemmingsplannen onder druk van de markt vaak alsnog veranderen. Een belangrijke factor in de dalende macht van de overheid om regie te voeren over de ruimtelijke ordening is het verlies van de gemeentelijke monopoliepositie in de grondmarkt[113].

Desalniettemin heeft de overheid via planologische en juridische weg wel degelijk een belangrijke stem in de ruimtelijke ontwikkeling**.** Bovendien blijft men mogelijkheden houden haar macht te vergroten ten opzichte van marktpartijen. Zo heeft de overheid met de invoering van de Grondexploitatiewet haar machtspositie in de grondmarkt weer enigszins verstevigd (zie Wanders, 2008)[114]. Er zullen daarom ook endogene (uit overheid zelf voortkomende) factoren van invloed zijn op landschappelijk kwaliteitsverlies. Die factoren kunnen te maken hebben met onwil of onkunde.

2) Onwil

De tweede mogelijke verklaring is dat de overheid wel invloed heeft maar die ondanks de papieren beleidssteun toch niet wil gebruiken ten gunste van landschappelijke kwaliteit. De 'onwil' verklaring bestaat vooral uit de economische prioriteit die de (rijks)overheid stelt. Economie vormt het uitgangspunt voor het ruimtelijke beleid in de **NOTA RUIMTE**[115]. Bestuurders streven vooral naar sociaal-economische optimalisering[116]. De financiële onderbouwing voor het versterken van landschappelijke kwaliteit wil daarom nogal eens ontbreken. Men kan weliswaar betogen dat economische groei landschappelijke kwaliteit kan financieren, maar in het geval van belangentegenstelling zal ruimtelijke kwaliteit bij economische prioriteiten simpelweg het onderspit delven. Segeren (in De Volkskrant, 2007e) wijst in dit verband ook op een institutionele factor, op de dubbele pet van de gemeentelijke overheid. Aan de ene kant heeft de overheid de taak om in het algemeen belang kwaliteit te bewaken middels het bestemmingsplan. Aan de andere kant hebben gemeenten ook een commercieel belang, dat van marktpartij in de grondmarkt. Er zullen dan ongetwijfeld situaties ontstaan waarin de gemeente haar commerciële belang wil laten prevaleren. Helemaal binnen de huidige decentrale aanpak waarin gemeenten steeds meer geacht worden financieel de eigen broek op te houden.

3) Onkunde

De derde en laatste mogelijke verklaring is dat de overheid wel invloed heeft, maar die niet op de juiste manier weet te gebruiken. Deze endogene verklaring heeft dus meer betrekking op onkunde om bestaande macht te gebruiken dan op onwil. Hoewel onkunde en onwil natuurlijk niet altijd te (onder)scheiden zijn. De drie 'onkunde' verklaringen bestaan in eerste instantie uit institutionele factoren. Binnen het institutionele kader bestaat echter altijd de ruimte om keuzes te maken. Die gemaakte keuzes vallen weer meer onder 'onwil'.

- Een eerste probleem dat van invloed kan zijn op de doelmatigheid van de ruimtelijke ordening en het bestrijden van landschappelijk kwaliteitsverlies in het bijzonder is de verspreide zeggenschap over het landschap over verschillende ministeries. Beckers, hoogleraar duurzame plattelandsontwikkeling, (in De Volkskrant, 2007f): de

[112] Bijvoorbeeld het globaliseringsproces. En het lijkt ook duidelijk dat verstedelijking niet door ruimtelijke ordening beheerst kan worden. De druk uit de stad is te groot, wijzen op het enorme prijsverschil van grond bestemd voor de landbouw in vergelijking met de prijs van grond bestemd voor woningbouw is in dit verband denk ik voldoende.

[113] Wanders (2008) beschrijft dit proces. Tot de jaren '90 van de vorige eeuw hadden gemeenten een monopolie op de grondmarkt: ze *"kochten de ruwe bouwgrond, maakten die bouwrijp en besloten vervolgens welke projectontwikkelaars op die locatie mochten gaan bouwen"* (p. 9). Om vervolgens winst op te strijken bij het verkopen van de bouwgrond. Vanwege de hoge winstmarges begonnen marktpartijen geïnteresseerd te raken en projectontwikkelaars, bouwers, institutionele beleggers en later ook woningbouwcorporaties begonnen op grote schaal ruwe bouwgrond aan te kopen op toekomstige woningbouwlocaties. Naast financiële consequenties heeft deze nieuwe marktsituatie ook invloed op de mogelijkheden van gemeenten om zelf regie te voeren over ruimtelijke ontwikkelingen. *"Konden zij in het verleden met een actief grondbeleid zelf bepalen hoe en wat er gebouwd werd, nu zijn ze voor de uitvoering van een bepaalde ruimtelijke inrichting mede afhankelijk van de medewerking van de marktpartijen die de grond in bezit hebben"* (p. 9).

[114] Wanders (2008) heeft de nieuwe (concept) Wro bestudeerd en spreekt van veranderende machtsverhoudingen in de grondmarkt. Hij concludeert: *"Met de invoering van de Grondexploitatiewet verandert de onderhandelingspositie van de overheid en marktpartijen. De overheid krijgt met de Grondexploitatiewet nieuwe instrumenten waarmee zij bij gebiedsontwikkelingen een betere regie kan voeren op het kostenverhaal en de ruimtelijke ontwikkelingen"* (p. 35). *"De overheid heeft met de GEW bij de onderhandelingen met marktpartijen een zogenoemde 'stok achter de deur' gekregen"* (p. 27). *"Op het moment dat marktpartijen en gemeenten er privaatrechtelijk niet uitkomen, kunnen gemeenten het kostenverhaal en de locatie-eisen … publiekrechtelijk afdwingen. Mochten marktpartijen zich niet aan deze voorwaarden willen conformeren, dan kan de overheid tot onteigening overgaan"* (p. 35). Hoewel Wanders aan de ene kant concludeert dat er sprake is van veranderende machtsverhoudingen en een wet met verstrekkende gevolgen concludeert hij op pagina 35 aan de andere kant: *"Het zelfrealisatierecht bij grondeigendom heeft een te sterke positie om de verhouding tussen marktpartijen en de overheid ingrijpend te veranderen. Ook de redenen waarom marktpartijen grondposities verwerven, veranderen door invoering van de wet niet. Het hebben van grondposities geeft marktpartijen nog steeds een bepaalde productie zekerheid."*

[115] Bijvoorbeeld door Van Toorn (in de Volkskrant, 2007b) genoemd als belangrijke reden voor de landschappelijke kwaliteitsdaling.

[116] Bijvoorbeeld in Herngreen (2002) aangehaald als een belangrijke oorzaak voor de vervlakking.

ruimtelijke ordening *"is verkokerd, iedereen redeneert vanuit zijn eigen deelbelang."* De drie zuilen *"Landbouw, VROM en Verkeer en Waterstaat gaan ieder hun eigen gang."*
- Een tweede probleem vormt het gebrek aan juridische afdwingbaarheid. Ofwel het ontbreken van wetgeving (Kistenkas, 2006) ofwel het te generieke karakter van bestaande juridische regelingen (in Herngreen, 2002) veroorzaken een gebrek aan doorwerking van het beleid van de rijksoverheid naar de regionale en lokale overheid[117].
- Het derde probleem vormen de negatieve aspecten van decentralisering[118]. Ook decentralisering is een oorzaak voor het gebrek aan doorwerking van het beleid van de rijksoverheid naar lagere overheden. Het probleem van decentralisering kent een institutionele kant en een keuze aspect. Om met de institutionele kant te beginnen: decentralisering betekent dat de rijksoverheid meer generiek beleid gaat voeren en daarmee de regie over ruimtelijke inrichting uit handen geeft [119]. Dat heeft een aantal negatieve consequenties. In de eerste plaats leidt dit tot een daling van het kennisniveau. Lagere overheden ontbreekt het aan specifieke expertise, terwijl experts binnen de nationale overheid minder verantwoordelijkheid dragen. In de tweede plaats leidt decentralisatie in de praktijk tot onduidelijke verantwoordelijkheden (De Volkskrant, 2007f).

Naast het institutionele aspect draagt decentralisering ook een keuzeaspect in zich: de manier waarop lagere overheden de uitgebreidere bevoegdheden vervolgens invullen. Bayer (2004a, p.8) over de **NOTA RUIMTE**:*"Het kabinet verwacht dat decentrale overheden expliciet aandacht besteden aan de landschappelijke kwaliteit en het ruimtelijk ontwerp, zonder hun extra inhoudelijke eisen op te leggen."* Maar blijkbaar doen decentrale overheden, met name gemeenten, dat toch niet altijd (op een effectieve manier). In de eerste plaats voeren gemeenten vaak geen specifiek beleid in aanvulling op het generieke beleid van hogere overheden, maar hanteren in plaats daarvan ook generiek beleid[120]. In de tweede plaats is het gemeentelijk beleid ook niet gericht op ruimtelijke kwaliteit, maar op economische optimalisering. Daarmee ben ik terug bij de 'onwil' verklaring voor de daling van landschappelijke kwaliteit. Door de grotere ruimte die gemeenten in de decentrale aanpak hebben gekregen om zelf te bepalen waar woningen en bedrijventerreinen gesitueerd worden, ontstaat concurrentie tussen gemeenten en gemeentelijke bestuurders. En financieel gewin en status van bestuurders prevaleren doorgaans boven ruimtelijke kwaliteit[121].

Dat de overheid op het ogenblik niet in staat is landschappelijke kwaliteit te garanderen, doet ook het ergste vrezen voor de toekomst. De grotere verantwoordelijkheid en keuzevrijheid als gevolg van decentralisatie gebruiken vooral gemeenten niet altijd op juiste manier waardoor provincies ook vaker hebben moeten corrigeren. Als landschappelijke kwaliteit een prioriteit is, dan werkt het niet om gemeenten zelf te laten beslissen. Gemeenten hebben te weinig slagkracht ten opzichte van actoren die werken op grotere schaal en andere doelen hebben dan het verhogen van de landschappelijke kwaliteit. Gemeenten zijn ook vaker geneigd economische prioriteiten te stellen. Dat wordt in de hand gewerkt door de institutionele factor dat gemeenten marktpartij zijn in de grondmarkt. Wat onder andere tot gevolg heeft gehad dat het gemeentelijk grondbedrijf een machtige positie heeft verworven binnen gemeenten (Strijker, 2007, persoonlijk gesprek). Het grondbedrijf verdient namelijk geld voor de gemeente. En geld verdienen is voor gemeenten belangrijk: behalve dat het status oplevert, is het ook noodzakelijk omdat, wederom als gevolg van decentralisatie, minder financiële middelen beschikbaar worden gesteld door het Rijk. Het stellen van verkeerde prioriteiten wordt ook mogelijk gemaakt door ontbreken van juridische sturing. Landschappelijke kwaliteit is niet verplicht. Zachte waarden zullen dan het onderspit delven bij belangenafwegingen in het bestuurlijke besluitvormingsproces[122] (Kistenkas, 2006; De Volkskrant, 2007f).

Landschappelijke kwaliteit kan in mijn ogen alleen gegarandeerd worden door een combinatie van centralisatie en wettelijke maatregelen gecombineerd met voldoende handhaving. Alleen een verhoogde juridische status, en

[117] Dit wordt bijvoorbeeld in Herngreen (2002) opgevoerd als een oorzaak voor de vervlakking.
[118] Waarmee niet gezegd is dat decentralisatie alleen negatieve effecten kent, Van der Cammen (in Abrahamse en Webbink, 2001b) noemt bijvoorbeeld de vergrote mogelijkheden voor maatwerk en een integrale aanpak als positieve effecten.
[119] Het effect van decentralisering wordt door Weeber (in Bayer, 2004b, p. 29) als volgt verwoord: *"Als we die ordening niet zo strak willen, verrommelt het landschap vanzelf. Blijkbaar accepteren we dat dan."*
[120] Zo noemen Visschers et al. (2004) als oorzaak voor de vervlakking van het landelijke gebied het feit dat gemeenten weliswaar in de regel over landschapsbeleidsplannen beschikken, maar dat de daarin opgenomen aanbevelingen voor behoud, beheer en inrichting zo abstract zijn, dat beheerders niet op specifieke (streekeigen) kwaliteiten worden gewezen.
[121] De gevolgen zijn met name te constateren op bedrijfsterreinen bij afslagen van snelwegen. *"Niet de vraag naar bedrijfsgebouwen regeert de opdrachten van de met elkaar concurrerende gemeenten, maar het aanbod en de voorspiegelingen van de projectontwikkelaars. Daarna rest in veel gevallen niets meer dan leegstand, een verrommeld terrein of een door kantoren, showrooms en loodsen bedorven landschap"* (Van Toorn, in De Volkskrant, 2007b).
[122] Dit wordt vergemakkelijkt door het feit dat landschappelijke kwaliteit multi-interpretabel is (zie 3.2.1). Gemeenten hebben speelruimte om kwaliteit op de gewenste manier uit te leggen. Dat betekent bijvoorbeeld dat men kan claimen dat rekening gehouden wordt met landschappelijke kwaliteit terwijl dat in werkelijkheid maar minimaal het geval is.

ook zeer belangrijk, controle op naleving, kan landschappelijke kwaliteit als prioriteit afdwingen[123]. Een stap in deze richting heeft de nationale overheid al gezet. Enkele negatieve effecten van decentralisering op landschappelijke kwaliteit heeft de rijksoverheid erkend door nieuwe wetgeving te initiëren. Een tweetal juridische maatregelen zijn expliciet bedoeld om verrommeling tegen te gaan[124]. De nieuwe Wro biedt provincies (evenals het Rijk) de mogelijkheid gebruik te maken van de zogenoemde doorzettingsmacht (Wanders, 2008). Als provinciale of nationale belangen dat vergen, hebben Provincies en Rijk de bevoegdheid zelf een bestemmingsplan vast te stellen[125]. Ten tweede geeft de nieuwe Woningwet van 2007 gemeenten een instrument in handen om verrommeling van erven tegen te gaan door slecht onderhouden panden op kosten van de bezitter aan te pakken. Aan de andere kant wordt decentralisatie ook verder doorgevoerd en krijgen gemeenten meer speelruimte ten gevolge van de nieuwe Wro. Zo is de provinciale toetsing van gemeentelijke bestemmingsplannen verdwenen[126].

Ook het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL)[127] komt tot de conclusie dat het landschapsbeleid van het Rijk faalt. Ze voorspelt in haar rapport **LANDSCHAP BESCHERMEN EN ONTWIKKELEN** dat het kabinet geen van haar doelen zal halen om het landschap te beschermen en verrommeling tegen te gaan (De Volkskrant, 2008e). Als eerste oorzaak noemt het PBL dat het landschapsbeleid te zacht en te vaag is. Het landschap legt het als collectief goed af tegen de belangen van bijvoorbeeld de bouwsector. *"Het landschap is van iedereen en van niemand"*, zegt Kuiper (in De Volkskrant, 2008e). Daarom zou het Rijk duidelijk moeten aangeven wie er verantwoordelijk is voor het landschap en in welke gebieden het landschap voorrang heeft. Bovendien moeten concrete doelen worden gesteld. Ten tweede schiet de handhaving op lokaal niveau tekort. En ten derde wordt er te weinig geld beschikbaar gesteld, met name voor landschapsbeheer door boeren en particulieren. Het beleid dreigt dus volgens het PBL te mislukken, te meer omdat de in november 2008 gepresenteerde **AGENDA LANDSCHAP** van het kabinet de oorzaken van het falende beleid niet aanpakt. Zo wordt de **AGENDA LANDSCHAP** niet concreet. Kuiper: *"Dus wacht iedereen af, gemeenten, provincies en particulieren. En dan wordt er voor je het weet weer gebouwd."*

Het beleid van de nationale overheid ten aanzien van landschappelijke kwaliteit schiet op het ogenblik dus tekort. De huidige middelen die de nationale overheid inzet, hier en daar enig subsidiegeld toewijzen of een enkel navolging verdienend voorbeeld ter inspiratie laten zien, zijn af te doen als niet serieus te nemen *spielerei* zolang men niet van zins is juridische maatregelen te treffen, meer zelf de regie te nemen en de decentralisatie op bepaalde punten terug te draaien. Institutionele kaders dienen veranderd te worden. Hoewel de overheid enigszins terugkomt van de doorgevoerde decentralisering valt dit echter niet te verwachten omdat het ingaat tegen de huidige trend van minder regelgeving en een terugtredende overheid[128]. Landschappelijke kwaliteit zal vaak een papieren, theoretische prioriteit blijken te zijn en financiële overwegingen zullen in de praktijk de boventoon blijven voeren[129]. Het antwoord op de vraag of de (nationale) overheid in de (nabije) toekomst in staat is zorg te dragen voor landschappelijke kwaliteit (bij bebouwing) in het landelijk gebied moet daarom worden betwijfeld.

Kwantiteitsdiscussie bouwen op het platteland

Voor de toekomst van landschappelijk bouwen is, behalve de vraag of de overheid pal staat voor kwaliteit, ook de vraag van belang of de meer liberalere houding ten opzichte van bouwen in het landelijk gebied blijvend zal zijn. Het voorheen gevoerde restrictieve beleid was gebaseerd op de visie dat bouwen op het platteland leidde tot een daling van de landschappelijke kwaliteit. Bouwen betekende verrommeling in de zin van een aantasting van het open gebied. Over de vraag of er wel of niet gebouwd moet worden op platteland zijn de meningen verdeeld. De achterliggende opiniërende vraag is of er sprake is van kwaliteitsdaling bij iedere vorm van nieuwe bebouwing in het landelijk gebied. Mensen die van mening zijn dat er niet gebouwd moet worden in het landelijk gebied vinden dat er bij elke vorm van bebouwing per definitie sprake is van landschappelijke kwaliteitsdaling

[123] Meer centralisatie betekent overigens niet het volledig terugdraaien van het decentralisatieproces. Bepaalde elementen zoals de maatwerkbenadering en het gebruik maken van lokale kennis vallen positief te waarderen.
[124] Naast het doorvoeren van deze juridische maatregelen blijft de rijksoverheid ook op beleidsniveau landschapskwaliteit stimuleren. Zo heeft de overheid het Deltaplan voor het landschap van de Vereniging Nederlands Cultuurlandschap in 2007 omarmd als beleid (De Volkskrant, 2008c). Dit plan probeert de vervlakking te stoppen en het landschap weer mooi en aantrekkelijk te maken (www.ivn.nl), door het rechttoe-rechtaan landschap ontstaan door de ruilverkaveling ongedaan te maken (De Volkskrant, 2008c).
[125] Ter verhoging van de landschappelijke kwaliteit bevordert de Grondexploitatiewet bovendien *"dat gemeenten privaatrechtelijke afspraken met ontwikkelaars maken over flankerende investeringen in groen en infrastructuur. Met de mogelijkheid tot het kostenverhaal heeft de gemeente een publiekrechtelijk instrument achter de hand"* (www.belvedere.nu (14), p. 71).
[126] Voor een totaaloverzicht van de nieuwe verdeling van taken en verantwoordelijkheden tussen Rijk, provincies en gemeenten verwijs ik naar Wanders (2008).
[127] Het adviesorgaan van de regering op het gebied van ruimte, milieu en natuur.
[128] De huidige kredietcrisis kent een matigend effect op deze trend. De rol van de nationale overheid is groter geworden op financieel-economisch terrein. Dit heeft invloed op de perceptie: ingrijpen van de overheid wordt weer meer *bon ton* geacht ten koste van het marktdenken. Maar zelfs deze ingrijpende kredietcrisis heeft de trend nog niet structureel kunnen ombuigen.
[129] De kredietcrisis zal dit nog versterken: financiële overwegingen zullen nog een hogere prioriteit krijgen.

(verhoging kwantiteit=daling kwaliteit), mensen die vinden dat er (soms) wel gebouwd mag worden stellen dat bebouwing niet automatisch tot kwaliteitsdaling hoeft te leiden. De verschillende visies ten aanzien van de vraag of bouwen op het platteland moet worden toegestaan, beperken zich echter niet tot simpelweg voor of tegen zijn. Net als in de kwaliteitsdiscussie (zie 3.2) kunnen de verschillende meningen geplaatst worden op een continuüm. Grofweg zijn de verschillende meningen onder te verdelen in vier standpunten. De houding ten aanzien van buiten bouwen van deze vier meningen kan gekenschetst worden als respectievelijk 'nee', 'nee, tenzij', 'ja, mits' en 'ja'.

Het 'nee' principe bevindt zich aan een van de continuümeinden en is dus gebaseerd op de vergelijking 'verhoging kwantiteit=daling kwaliteit'[130]. De drie andere meningen onderschrijven deze veronderstelling niet, ze gaan er zelfs van uit dat woningbouw kwaliteiten aan het landschap kan toevoegen. Van de vier standpunten wordt het 'ja' principe het minst vaak onderschreven. Iedereen is het er namelijk over eens dat het onbeperkt toestaan van bouwen op het platteland onvermijdelijk zal leiden tot kwaliteitsverlies. Het volbouwen van de open ruimte heeft een negatieve connotatie. De algemeen geaccepteerde zienswijze is dat bij bouwen in het landelijk gebied voorzichtigheid en zorgvuldigheid geboden is. De meeste mensen opteren voor een tussenweg tussen de extremen 'nee' en 'ja'. Mensen die liberaal beleid voorstaan, huldigen het 'ja, mits' principe en stellen dus voorwaarden aan het bouwen op het platteland. De rijksoverheid onderschrijft als gezegd dit 'ja, mits' principe. In theorie is het niet zo dat ten aanzien van bouwen op het platteland alles mag omdat ook ruimtelijke kwaliteit wordt nagestreefd[131]. De motieven die de **NOTA RUIMTE** geeft voor het vergroten van de mogelijkheden tot woningbouw in het landelijk gebied zijn enerzijds het accommoderen van de toegenomen vraag (officieel is er daarbij alleen ruimte voor ten hoogste de natuurlijke bevolkingsgroei), anderzijds bestaat ook de wens het landelijk gebied een impuls te geven. In de **NOTA RUIMTE** stelt het kabinet dat het economisch draagvlak en de vitaliteit van het platteland onder druk staan. Woningbouw kan bijdragen aan de verbetering van de leefbaarheid en aan economische groei, en daarnaast aan de kwaliteit van het landschap en architectuur[132].

> In de term landschappelijk bouwen zit opgesloten dat bouwen op het platteland toegestaan is. (Ton Peeters, provincie Limburg)

De vierde en laatste mening in de kwantiteitsdiscussie neemt het 'nee, tenzij' principe als leidraad. Deze categorie zoekt de middenweg tussen het oude restrictieve beleid, dat ooit ontstond op goede gronden (www.vromraad.nl), namelijk de angst voor ongebreidelde suburbanisatie, en het nieuwe liberale beleid. Een exponent van deze visie is de VROM-raad onder leiding van Dirk Sijmons[133], die in haar regeringsadvies **BUITEN BOUWEN** uit 2004 (www.vromraad.nl) een terughoudende opstelling ten aanzien van bouwen op het platteland bepleitte[134]. Aan de ene kant dient ongecontroleerde verstedelijking te worden tegen gegaan. "*Voorkomen moet worden dat, onder het mom van buiten bouwen, de landschappelijke kwaliteiten worden vernietigd die nu juist de aantrekkingskracht van het buitengebied vormen"* (p. 9). De verwachting van de 'nee, tenzij' protagonisten is dat buiten bouwen onder het regime van het 'ja, mits' principe te eenvoudig zal gaan. Deze groep ageert tegen het liberale beleid van de rijksoverheid wegens het ontbreken van kwaliteitsgaranties in de **NOTA RUIMTE**. Kok (2004, p. 2) geeft aan: *"Het hangt ervan af hoe kieskeurig provincies en gemeenten zijn"*. *"Het lijkt een*

[130] Tot het 'simpelweg niet bouwen in het landelijk gebied' kamp behoren bijvoorbeeld Kuiper et al. (2003), Geuze en Feddes (in De Volkskrant, 2007d) en Van Toorn (in De Volkskrant, 2007b).

[131] Ook mensen als Winsemius (2004) en Weeber (in Bayer, 2004b) kunnen gepositioneerd worden aan de liberale kant van het spectrum. Winsemius (2004) verbindt de kwantiteitsdiscussie met de kwaliteitsdiscussie (zie 3.2) door liberaal beleid ten aanzien van buiten bouwen te koppelen aan ontwikkeling en restrictief beleid aan behoud. Ook Weeber (in Bayer, 2004b) is pro bouwen. Hij stelt dat krachtige ruimtelijke trends niet zijn tegen te houden: *"De realiteit is momenteel dat er per dag tien boerderijen worden gesloten. Waarom zouden die stukken grond niet mogen worden bebouwd?"* (p. 28). Wel vindt Weeber dat men eerst landschap zou moeten aanleggen voordat er woningbouw plaats heeft, in plaats van andersom zoals nu gebeurt.

[132] Kuiper et al. (2003) stellen, in navolging van het Milieu en Natuurplanbureau (MNP), dat deze argumenten van de overheid niet deugen. In de eerste plaats is het Nederlandse platteland relatief welvarend (NB: staat ook te lezen op www.minlnv.nl) en is een economische impuls dus niet nodig. In de tweede plaats zijn er maar een paar gebieden in Nederland waar verschraling van voorzieningen een probleem vormt, zoals volgens Kuiper et al. ook te lezen is in de **VIJFDE NOTA**. Verminderde leefbaarheid van het landelijk gebied is dus een beperkt probleem, een probleem dat bovendien niet opgelost wordt door nieuwe woningbouw. Ze verwijzen naar onderzoek van Thissen (UvA) waaruit blijkt *"dat er geen duidelijke samenhang is tussen de ontwikkeling van het aantal inwoners, de economische vitaliteit en de ontwikkeling van het lokaal voorzieningenniveau"* (p. 10). Het voorzieningenniveau in kleine kernen loopt namelijk niet terug omdat het inwonertal terugloopt, maar omdat bewoners steeds vaker verder weg gaan voor het doen van hun boodschappen (Nieuwenstein en Van de Klundert, 2004).Ten derde stellen Kuiper et al. (2003) dat onderzoek van Heins uit 2002 weliswaar uitwijst dat er veel behoefte bestaat aan wonen met een landelijk karakter maar dat deze vraag grotendeels kan worden opgevangen op het zogenaamde pseudoplatteland, woonwijken met een landelijk karakter aan de rand van de stad. Voor Kuiper et al. (2003) kunnen de kleine dorpen en het buitengebied, het 'echte' platteland, daarom gevrijwaard blijven van nieuwbouw. Eens te meer omdat in de toekomst een bevolkingsdaling verwacht wordt.

[133] Sijmons is eerder in de kwaliteitsdiscussie aan de ontwikkelingskant geschaard en is dus niet van een conservatieve houding te betichten.

[134] Andere exponenten zijn bijvoorbeeld Nieuwenstein en Van de Klundert (2004) en Kok (2004/2006).

> Bij negatieve houding ten opzichte van bouwen op het platteland: landschappelijk bouwen de minst slechte vorm van kwaliteitsverlies. (Annick van Tilburg, provincie Noord- Brabant)

woordenspel, maar bij "nee, tenzij" ligt de bewijslast voor kwaliteit bij de bouwer en bij "ja, mits" bij de overheid" (Nieuwenstein en Van de Klundert, 2004, p. 17). Herngreen (in Peerbolte, 2006, p. 42) verduidelijkt: *"Bouwen in het landelijk gebied moet je heel precies doen: op plekken die er beter van worden, niet op bestaande mooie plekken … In feite moet je alles verbieden, tenzij iemand kan aantonen dat de plek er beter van wordt. Dat is het omgekeerde van zoals het nu gaat: als je plannetje maar past binnen alle regels, mag je je gang gaan met je boerderette."* Aan de andere kant gaat de 'nee, tenzij' categorie ook niet zo ver om principieel 'nee' te zeggen tegen elke vorm van nieuwe bebouwing op het platteland. Het 'nee, tenzij' kamp vindt, in de woorden van Hendriks (in Kok, 2006), het prettig te zijn verlost van de gedachte dat bouwen in het (open) landschap per definitie slecht is[135].

Bouwen in het landelijk gebied is in de ogen van de 'nee, tenzij' categorie dus niet altijd de verkeerde oplossing. Het kan het landschap zelfs verfraaien, maar tegelijkertijd moeten dan wel kwaliteitsgaranties gegeven worden. De honorering van individuele woonwensen kan en moet samengaan met het behoud van collectieve waarden als rust, ruimte en een aantrekkelijk landschap. De VROM-raad noemt landschappelijk bouwen expliciet de juiste manier waarop deze schijnbare spagaat vormgegeven kan worden, landschappelijk bouwen heeft als het ware een soort brugfunctie. Het 'nee, tenzij' kamp staat in theorie hetzelfde voor ogen als het 'ja, mits' kamp: meer bouwen, maar wel met kwaliteit[136]. Mensen die in principe tegen bouwen op het platteland zijn, het 'nee' kamp, vinden daarentegen dat ook bij vormen van woningbouw met kwalitatieve meerwaarde als landschappelijk bouwen er sprake blijft van kwaliteitsdaling. Landschappelijk bouwen heeft in de kwantiteitsdiscussie daarom een soort van ideologische lading. In de term landschappelijk bouwen zit namelijk opgesloten *"dat het bouwen zelf al mag (hét grote probleem) en dat er zelfs iets moois tegenover wordt gezet"* (Peeters, provincie Limburg, 2008, enquête). De kern van de kwantiteitsdiscussie is nu juist of bouwen moet worden toegestaan. Aan de andere kant haalt landschappelijk bouwen juist de scherpe randjes van de discussie af omdat de kwaliteit van de omgeving centraal blijft staan. *"In principe is een negatieve houding ten opzichte van buiten bouwen meteen negatief ten opzichte van landschappelijk bouwen omdat het een het ander uitsluit. Daarentegen geldt denk ik wel dat zodra je de discussie over buiten bouwen aan wil gaan, landschappelijk bouwen de manier is om mensen te overtuigen. Zeg maar de uitzondering op de regel van 'liever niet' buiten bouwen"* (Van Tilburg, provincie Noord-Brabant[137]). Met andere woorden: bij een negatieve houding ten opzichte van bouwen op het platteland zal men landschappelijk bouwen in ieder geval de minst slechte vorm van kwaliteitsverlies vinden.

In de kwantiteitsdiscussie verliest het 'nee' kamp terrein. Het lijkt er op dat de betekenis van landschappelijke kwaliteit aan verandering onderhevig is, in de zin dat bouwen op het platteland niet langer per definitie gelijkgesteld wordt aan kwaliteitsdaling. *"Op het ogenblik is de mode binnen de ruimtelijke ordening dat alles mag, als het maar mooi is, kwaliteit heeft"* (Hanskamp, 2007, persoonlijk gesprek). Er is sprake van een veranderende houding ten opzichte van bouwen in het buitengebied. Het overheidsbeleid oefent een belangrijke invloed uit op die houding. En de overheid heeft gekozen voor een nieuwe benadering waarin *"bouwen in het landelijk gebied niet meer als taboe en bedreiging wordt gezien"* (www.belvedere.nu (1)). De overheid stelt dat buiten bouwen mogelijk moet zijn, in deze nieuwe visie is de kwaliteitsdiscussie belangrijker dan de kwantiteitsdiscussie: *"De discussie moet niet gaan over het wel of niet toestaan van landelijk wonen,"* schrijft het Ruimtelijk Planbureau in haar advies **LANDELIJK WONEN**, *"maar over de criteria die aan het eindresultaat voor bouwen in het landelijk gebied moeten worden gesteld."* Het overheidsbeleid is niet alleen van invloed op de veranderende houding, maar ook een uitvloeisel van de veranderende houding. Het meer liberale beleid is conform de liberale tijdgeest. Zo stelt Kok in 2004 in het tijdschrift **NOORDERBREEDTE** dat het uit de mode is zich druk te maken om ongecontroleerde verstedelijking. Anno nu heeft de samenleving wel enig oog voor negatieve effecten van het liberaliseringsbeleid, verrommeling is een heet hangijzer. Ondanks het feit dat men

[135] Tenslotte is er eeuwenlang buiten gebouwd; *"het planologische ideaal van het lege buitengebied is een relatief nieuw verschijnsel"* (www.vromraad.nl, p. 9). Het verdwijnen van het taboe op buiten bouwen heeft twee positieve gevolgen voor de landschappelijke kwaliteit: *"Bestuurders kunnen voortaan een langetermijnvisie ontwikkelen; er komt een einde aan het tijdperk van besmuikte adhoc-beslissingen over afzonderlijke bouwaanvragen, die uiteindelijk tot verrommeling leiden. Daarnaast wordt het voor ontwerpers interessanter om zich met het buiten bouwen te engageren. Tot dusver negeerden zijn deze markt, zodat er vooral retro-architectuur en cataloguswoningen van middelmatige kwaliteit werden gebouwd die het laagwaardige beeld van buiten bouwen telkens weer bevestigden. Deze spiraal kan nu worden doorbroken"* (p. 11).

[136] De kern van het advies van de VROM-raad luidt in eigen woorden: *"Meer ruimte bieden en sturen op kwaliteit"* (p. 11).

[137] Niet in enquête, maar in e-mail van 11-03-08.

tegen verrommeling ageert, keert de rijksoverheid niet op de schreden terug naar het restrictieve beleid. De veranderende perceptie ten aanzien van buiten bouwen heeft namelijk de betekenis van landschappelijke kwaliteit en verrommeling veranderd. Het tegengaan van verrommeling betekent steeds minder het open houden van het open landschap[138].

Het lijkt er vooralsnog op dat het liberalere beleid blijvend van aard is. In theorie wordt bouwen in het landelijk gebied makkelijker. De vraag is dan of dat in de praktijk ook wordt omgezet in meer nieuwbouw. Critici van het kabinetsbeleid[139] zien dat gebeuren en claimen zelfs dat het landelijk gebied wordt overspoeld. Ze zien de liberalere houding van het kabinet ten aanzien van buiten bouwen, door hen de *laissez-faire* aanpak genoemd, ook als een belangrijke oorzaak van de 'vernietiging van het landschap'. Toch heb ik het meer liberale beleid niet genoemd in de evaluatie van het aandeel van de (rijks)overheid in het proces van de dalende landschappelijke kwaliteit. Dat komt omdat uit onderzoek van Van Middelkoop et al. (2005, op www.stichtingrecreatie.nl)[140] is gebleken dat de grotere bouwvrijheid in de praktijk niet direct heeft geleid tot het volbouwen van het landschap. In de praktijk lijken de negatieve effecten mee te vallen[141]. Vier factoren worden ter verklaring genoemd. In de eerste plaats heeft het platteland onder het restrictieve beleid nooit volledig op slot gezeten (Daalhuizen, 2001b; Kuiper et al., 2003)[142], bouwen in het buitengebied werd oogluikend toegestaan (Nieuwenstein en Van de Klundert, 2004)[143]. In de tweede plaats voeren volgens Van Middelkoop et al. (2005, op www.stichtingrecreatie.nl) de provincies nog steeds terughoudend beleid[144] (zie 4.2). Ten derde is er in het provinciale beleid weliswaar sprake van verruimde mogelijkheden, maar wordt daar in de praktijk nog geen gebruik van gemaakt. Volgens Peerbolte (2006) is dit gedeeltelijk omdat men in de praktijk nog op verouderde regelgeving strand. Ten vierde is de vraag naar buiten bouwen beperkter dan wordt aangenomen. Op basis van deze factoren is mijn voorspelling dat op de lange duur de verruimde mogelijkheden ook zullen leiden tot meer nieuwbouw in de praktijk[145]. Provincies kijken nu nog naar elkaar op welke manier bouwen op het platteland ingevuld kan worden (Vreugdenhil, provincie Flevoland[146]), op termijn zal het niet bij kijken blijven. Ook de verouderde regelgeving zal aangepast worden. En ook al is de vraag naar buiten wonen niet zo groot als wordt aangenomen, de vraag is zeker voor bepaalde landschappelijk aantrekkelijke plaatsen wel reëel.

Conclusie: tussen hoop en vrees

Twee factoren met betrekking tot de rol van de overheid zijn van invloed op het toekomstperspectief voor landschappelijk bouwen. Ten eerste is het een noodzakelijke voorwaarde dat de (rijks)overheid geen restrictief beleid in strikte 'nee' vorm voert. De overheid hanteert op het ogenblik het 'ja, mits' principe en in dat opzicht is er dus sprake van een vruchtbaar klimaat voor landschappelijk bouwen. De nationale overheid vindt dat de vraag niet meer moet zijn *of* er gebouwd moet worden op het platteland maar *hoe* er gebouwd moet worden. Landschappelijk bouwen is een antwoord op de vraag hoe te bouwen. Misschien nog wel belangrijker voor een gunstig toekomstperspectief voor landschappelijk bouwen is het veranderde perspectief op landschappelijke kwaliteit, het lijkt erop dat steeds meer mensen er van uit gaan dat nieuwbouw een positieve bijdrage kan leveren aan het landschap. Ook onder invloed van de nieuwe benadering van de overheid waarin bouwen in het landelijk gebied niet meer als een taboe gezien wordt.

Hierbij moet wel aangetekend worden dat de in theorie vergrote vrijheid tot buiten bouwen in de praktijk nog niet tot grote veranderingen heeft geleid. Hoewel met het oog op de landschappelijke kwaliteit gunstig is dat het landelijk gebied niet overspoeld is door een rode golf (nieuw beleid is ook geen 'ja' beleid maar 'ja, mits'), is het voor een grootschalige verspreiding van landschappelijk bouwen toch noodzakelijk dat er ook praktische

[138] Openheid wordt nu soms zelfs geïnterpreteerd als kwaliteitsverlies, zoals dit citaat van Dirkmaat (www.ivn.nl) illustreert: *"Natuurlijk is door vele ruilverkavelingen vrijwel alles wat boven het maaiveld uitstak gerooid, rechtgetrokken of geëgaliseerd. Hierdoor is veel van ons landschap inderdaad zo plat geworden als het nu is. Erger is dat velen denken dat de weidsheid en de vergezichten bij ons land horen, terwijl leegheid, geschiedenisloosheid en een chronisch gebrek aan biodiversiteit heersen. En helaas gaat de vervlakking van Nederland door."*

[139] Zoals Geuze en Feddes (in De Volkskrant, 2007d) en Van Toorn (in De Volkskrant, 2007b).

[140] Ik heb de internetversie geraadpleegd, de gegevens van de boekpublicatie zijn: Middelkoop, M. van, M. Veer, B. van Golen, M. Busser (2005), *Bouwen in het buitengebied: verslag van een interviewronde langs provincies*. Den Haag: Stichting Recreatie.

[141] Er moet enig voorbehoud gemaakt worden bij deze conclusie omdat het onderzoek Van Middelkoop et al. dateert van 2005 en Geuze en Feddes (in De Volkskrant) en Van Toorn (in De Volkskrant) de situatie beoordelen in 2007.

[142] Van Middelkoop et al. (2005, p. 15, op www.stichtingrecreatie.nl) stellen zelfs: *"De principes/concepten voor buiten bouwen zijn niet nieuw, en komen vaak al duidelijk voor in het eigen beleid van de provincies. De provincies verwachten dan ook geen grote aanpassingen van het provinciaal beleid."*

[143] In het advies **BUITEN BOUWEN** van de VROM-raad valt te lezen: *"Bouwen in het buitengebied was lange tijd een beleidstaboe: het gebeurde wel maar er werd niet over gepraat"* (www.vromraad.nl, p. 7).

[144] *"Bijna alle provincies gaan bij het al dan niet toestaan van ontwikkelingen in het buitengebied uit van de kwaliteiten van het landschap/landelijk gebied en niet of minder van de vraag naar bouwen in het buitengebied"* (p. 16).

[145] Van Middelkoop et al. (2005, op www.stichtingrecreatie.nl) schrijven dat een aantal provincies bezig is met verruiming van de mogelijkheden in het buitengebied.

[146] Niet in enquête, maar in telefoongesprek op 23-01-08.

belemmeringen worden weggenomen. Daarnaast blijft het ook speculeren of het meer liberale beleid uit de **NOTA RUIMTE** stand zal houden[147]. Bij een overmaat aan ongecontroleerde verstedelijking en landschappelijke kwaliteitsdaling zou de stemming ook weer kunnen omslaan, en de opvatting (opnieuw) post vatten dat nieuwbouw een negatieve invloed op het landschap heeft. Gecombineerd met de verwachte bevolkingsdaling, waardoor het argument dat nieuwbouw dringend nodig is aan kracht verminderd, zou de tijdgeest weer meer in restrictieve richting kunnen verschuiven. Op dit moment is daar echter nog geen sprake van.

Ten tweede is het voor een gunstige toekomst van landschappelijk bouwen ook belangrijk dat het toestaan van meer nieuwbouw op het platteland gepaard gaat met de handhaving van een bepaalde landschappelijke kwaliteitsstandaard. In theorie is dat streven er zeer zeker. Met het oog op de toekomst van landschappelijk bouwen is het positief dat de nationale overheid zich in beleidsstukken sterk blijft maken voor landschappelijke kwaliteit. Landschappelijk bouwen past goed in het gebiedsgerichte beleid en het Belvedere beleid. Het is ook gunstig dat de kwaliteitsvraag de gemoederen bezig houdt, zo is het anno nu modieus om zich uit te spreken tegen de verrommeling. En nog belangrijker: landschappelijk bouwen kan gezien worden als de belichaming van de nieuwe benadering ten opzichte van buiten bouwen: meer kwantiteit, maar wel gepaard gaand met kwaliteitseisen.

Hier staat tegenover dat de overheid zich in theorie weliswaar sterk maakt voor landschappelijke kwaliteit maar dat ook in dit geval de praktijk nogal eens een ander beeld laat zien (o.a. Kok, 2006). Ten aanzien van de kwantiteit zal de praktijk zich mijns inziens uiteindelijk gaan voegen naar de theorie: daadwerkelijk buiten bouwen zal toenemen. Ten aanzien van de kwaliteit zullen de obstakels aanzienlijk minder eenvoudig op te ruimen zijn. Er kunnen namelijk vraagtekens geplaatst worden bij de macht, wil en kunde van de rijksoverheid kwaliteit bij toenemend buiten bouwen te garanderen. In ieder geval is er, zoals in dit hoofdstuk meermalen geconstateerd is, sprake van kwaliteitsdaling van de gebouwde en niet-gebouwde omgeving, ondanks de met de mond beleden waarde die de overheid toekent aan die kwaliteit. In de praktijk zijn de kwaliteitsgaranties tot nu toe niet hard genoeg gebleken. Het landschapsbeleid van de (nationale) overheid dreigt volgens het PBL te mislukken omdat het te vaag is, handhaving (op lokaal niveau) tekort schiet en te weinig geld beschikbaar wordt gesteld. Ik heb ook geconstateerd dat gemeenten een (te) beperkt aantal instrumenten ter beschikking staat om landschappelijk bouwen af te dwingen.

Voor het nemen van een hoge vlucht van landschappelijk bouwen moet landschappelijke kwaliteit prioriteit hebben. In de woorden van Dauvellier (2004): ruimtelijke kwaliteit moet het recept van de taart zijn in plaats van de kers op de taart. De praktijk is vooralsnog weinig hoopgevend. In veel gevallen delft landschappelijke kwaliteit het onderspit in het bestuurlijk krachtenveld[148]. Vaak is de prioriteitstelling een kwestie van financiën. Hoewel de mate waarin volgens Hanskamp (2007, persoonlijk gesprek) ook afhankelijk is van de economische conjunctuur. In economisch goede tijden wordt aan landschap, natuur en ruimtelijke kwaliteit meer prioriteit gegeven. Soms heeft prioriteitstelling echter ook niet met geld te maken. Zo geeft Kok (2004) in **NOORDERBREEDTE** aan dat de rijksoverheid door het advies **BUITEN BOUWEN** van de VROM-raad naast zich neer te leggen, de individuele vrijheid om groen te wonen verkozen boven een grotere zorgvuldigheid in de omgang met het landschap. Met andere woorden ideologie prioriteit gegeven boven landschappelijke kwaliteit. Met als gevolg dat *"ondertussen de dorpen in Noord-Nederland doodleuk door schimmelen"* (p. 2).

3.6 Achtergrond landschappelijk bouwen in de smalle benadering

3.6.1 Inleiding: reactie op dalende kwaliteit dorpsuitbreidingen

Tot nu toe is de achtergrond geschetst van landschappelijk bouwen in de brede benadering. Deze paragraaf gaat expliciet in op de achtergrond van landschappelijk bouwen in enge zin, dus op drie dorpsuitbreidingsprojecten van de BOKD in Drenthe en het Agrarisch Landschappelijk Bouwen project 'Wierde en Dijk' in Groningen (=onderzoekspopulatie 2). De aanleiding tot landschappelijk bouwen in de brede benadering kan samengevat worden als een reactie op landschappelijke kwaliteitsdaling, bij landschappelijk bouwen in enge zin gaat het om specifieke aspecten daarvan op lager schaalniveau. De door de BOKD geïnitieerde dorpsuitbreidingen zijn een reactie op de dalende kwaliteit van dorpsuitbreidingen. Die slechte kwaliteit van dorpsuitbreidingen is in concrete vorm neergeslagen als zogenoemde 'witte schimmel'.

[147] Zo stond voor de latere kabinetten-Balkenende niet zozeer de individuele vrijheid van de burger centraal, maar veeleer de individuele (en collectieve) verantwoordelijkheid. En een van de pijlers onder het liberalere beleid t.o.v. buiten bouwen vormde immers de facilitering van individuele woonwensen.

[148] Zoals onder meer De Volkskrant (2007f) aangeeft: *"Omdat openbaar groen en schoonheid geen directe waarde hebben delven ze het onderspit in het bestuurlijke besluitvormingsproces"*.

In de brochure **LANDSCHAPPELIJK BOUWEN IN DRENTHE** van de BOKD (1998) beschrijft men het ontstaan van het project 'landschappelijk bouwen'. De BOKD geeft aan dat het Drentse platteland te maken heeft met (te) snelle verstedelijking. In kleine dorpen *"zorgde de populariteit van de bouwkavels er regelmatig voor dat uitbreidingsplannetjes versneld werden uitgevoerd … Het dorp werd min of meer overspoeld door mensen van buiten die hier – vaak relatief goedkoop – van hun droom werkelijkheid konden maken"* (p. 4). De uitbreidingen waren behalve te grootschalig van opzet, ook van slechte kwaliteit: het product van een *"no-nonsense ruimtelijke ordening"* waarbij er geen "*tijd, geld en ruimte was voor een goede landschappelijke inpassing"* (p. 4). Een rol in het ontstaan van het project landschappelijk bouwen, vanwege de negatieve invloed op de kwaliteit van dorpsuitbreidingen, speelde verder een verruiming van de welstandsvoorschriften begin jaren ′90 waardoor aan karakteristieke dorpen geen specifieke eisen meer werden gesteld (Elerie, in Keegstra, 2011, schriftelijk interview)[149]. Nadat mensen in kleine dorpen woningbouw aanvankelijk vooral zagen als de laatste kans om de leefbaarheid te handhaven, begon men zich later te ergeren aan, en zich zorgen te maken over, aantasting van de landschappelijke kwaliteit.

Deze door de BOKD beschreven ontwikkelingen hebben zich ook afgespeeld in de rest van Nederland. Het Zeeuwse concept 'organisch groeien' is ook een reactie op witte schimmel (Drankier, 2006). Witte schimmel is dus geen typisch Drents fenomeen, en daarom zal ik in 3.6.2 witte schimmel in een Nederlandse context bespreken. Daarna wordt in 3.6.3 het verschimmelingsproces toegespitst op de Drentse situatie. Ook in 3.6.4 concentreer ik mij op de Drentse context, omdat landschappelijk gebouwde dorpsuitbreidingsprojecten daaruit voort gekomen zijn. Niettemin kan de in 3.6.4 geschetste Drentse situatie model staan voor de Nederlandse situatie, overal voert men dezelfde discussie over de (kwantiteits- en) kwaliteitsvraag betreffende bouwen op het platteland. Door de voortrekkersrol van de BOKD lijkt het er echter op dat, in tegenstelling tot andere delen van Nederland, het landschappelijk bouwen van dorpsuitbreidingen in Drenthe zo langzamerhand een enigszins geïnstitutionaliseerde praktijk begint te worden. Dat is nog zeker niet het geval bij agrarisch landschappelijk bouwen in Groningen. In 3.6.5 besteed ik tot slot aandacht aan de achtergrond van het Agrarisch Landschappelijk Bouwen project Wierde en Dijk. Dat project is terug te voeren op de kwaliteitsdaling van het agrarisch cultuurlandschap en van landbouwschuren in het bijzonder. Die kwaliteitsdaling is in 3.2 en 3.4 in grote lijnen beschreven en is ook van toepassing op de Groninger situatie. De focus is gericht op de initiator van het project: de vereniging voor agrarisch natuurbeheer 'Wierde en Dijk'. Tevens wordt ingegaan op de overeenkomsten tussen agrarisch landschappelijk bouwen (het 'Wierde en Dijk' project) en 'gewoon' landschappelijk bouwen (de projecten van de BOKD).

3.6.2 Witte schimmel

Vervlakking en verrommeling

Bij witte schimmel is er sprake van beide aspecten van kwaliteitsdaling, van zowel vervlakking als ook verrommeling. Het is daarbij wel belangrijk onderscheid te maken naar schaalniveau. De standaardisatie van de woningbouw, vervlakking, in de vorm van uniforme catalogusbouw heeft plaats op globale, nationale en regionale schaal. Op bovenlokaal schaalniveau zien dorpsuitbreidingen er overal hetzelfde uit, worden overal dezelfde woningen uit de catalogus gebouwd. Vervlakking is van toepassing op het cluster van individuele catalogusbouwsels, op de nieuwe wijk als geheel. Binnen de nieuwe wijk heeft iedereen daarentegen een ander huis uit de catalogus, is er sprake van individualisering in plaats van uniformering. Op lokale schaal, op het basale schaalniveau van de individuele woning in vergelijking met een andere woning, is er dus juist geen sprake van vervlakking. Maar eerder van verrommeling (definitie: ontbreken van samenhang). Het feit dat binnen het nieuwe wijkje allerlei verschillende vormen en typen voorkomen, kan uitgelegd worden als een gebrek aan samenhang tussen woningen onderling. Bij witte schimmel is er ook sprake van verrommeling op landschapsniveau. De samenhang ontbreekt zowel tussen de nieuwbouw en het oude dorpsgedeelte als ook tussen de nieuwbouw, gesitueerd aan dorpsranden, en het omringende open landschap.

Twee lagen: ontwerpopgave en onderliggende structuur

De huidige dorpsuitbreidingen zijn volgens deskundigen van een bedenkelijk niveau. De vraag is dan hoe witte schimmel bestreden kan worden. Daar kan op twee niveaus naar gekeken worden. In eerste instantie is een dorpsuitbreiding een ontwerpopgave. Bestrijding van witte schimmel kan zo bezien simpelweg neerkomen op het veranderen van het stedenbouwkundig plan en de woningontwerpen, op het veranderen van de aard en de fysieke kenmerken van de nieuwe woningen en de nieuwe wijk. Zo bezien is witte schimmel een probleem van stedenbouwkundigen, landschapsarchitecten en architecten. Maar het antwoord op de vraag waarom de kwaliteit van de huidige dorpsuitbreidingen matig is, kan uiteraard niet luiden: omdat alle stedenbouwkundigen,

[149] Deze verruiming was overigens van zeer tijdelijke aard: in de tweede helft van de jaren ′90 werden de welstandseisen weer aangescherpt.

landschapsarchitecten en architecten in Nederland een laag niveau hebben. Bepaalde fysieke aspecten van dorpsuitbreidingen zijn het gevolg van keuzes van andere betrokken partijen zoals bewoners, projectontwikkelaars en gemeenten (opdrachtgeverschap). Soms komt er bijvoorbeeld geen architect aan te pas bij de vormgeving van de nieuwe woningen. Bovendien worden ontwerpers in hun ontwerpkeuze beperkt door bepaalde factoren. Zo vormen financiën vaak een belangrijke beperkende factor. Drents Plateau et al. (2006, p. 7): *"De opgave ligt uiteraard niet alléén bij ontwerpers. De grote keuzes worden gemaakt vanuit overheden."* In tweede instantie moet voor de bestrijding van witte schimmel gekeken worden naar deze beperkende achtergrond. Bestrijden van witte schimmel kan zich richten op het veranderen van die achtergrondfactoren op zodanige wijze dat de ontwerpopgave naar een hoger plan getild kan worden. Voor alle duidelijkheid: de twee niveaus zijn niet te scheiden, de fysieke kenmerken ontstaan binnen een (maatschappelijk) kader.

Kenmerken

In eerste instantie is witte schimmel het resultaat van een ontwerp. De belangrijkste stenen des aanstoots zijn:

● Witte kleur.
Ten tijde van de introductie van de term witte schimmel in de jaren negentig waren de meeste woningen binnen nieuwe dorpsuitbreidingen weliswaar niet wit van kleur, maar domineerde deze opvallende kleur wel het beeld. Die witte bakstenen vormen echter nog de een van de minst grote ergernissen van deskundigen (zie Abrahamse en Webbink, 1999f). De witte kleur wordt bovendien steeds minder vaak aangewend. Verschimmeling in plaats van witte schimmel is daarom eigenlijk een meer accurate aanduiding.

● Grootschalige opzet.
Massaliteit en tempo van de ontwikkelingen worden wel unaniem als storend ervaren door deskundigen (zie Abrahamse en Webbink, 1999f). Belangrijker dan de grootschaligheid van de ontwikkelingen op regionaal niveau is misschien nog wel de te grote schaal van individuele dorpsuitbreidingen. Het aantal nieuwe woningen in het nieuwe deel verhoudt zich niet met het aantal woningen in het oude dorpsdeel, de dorpse schaal wordt uit het oog verloren.

● Eenvormigheid van de woningen op geaggregeerd niveau, geen samenhang tussen de nieuwe woningen op wijkniveau.
"De verschimmeling van het buitengebied is voor een deel terug te voeren op het grote aandeel catalogusbouw" (Sijmons, 1998, p. 42). Er is sprake van seriebouw. In 3.2 en 3.3 is hier al op gewezen. Drankier (2006) wijst behalve op eenvormigheid qua vormgeving ook op eenvormigheid qua gebruik (alleen woonfunctie). Ondanks deze eenvormigheid op geaggregeerde schaal, en het plegen van seriebouw, zijn de woningen op de schaal van een nieuwbouwwijk juist te divers. De woningen binnen een wijk hebben geen relatie met elkaar (ze zijn geen familie van elkaar), maar vormen los zand. Er is geen onderlinge samenhang in bijvoorbeeld dakvorm of maat.

● Er is geen samenhang met de bestaande dorpsbebouwing.
Niet alleen zijn de nieuwe woningen onderling geen familie van elkaar, er is ook geen samenhang met de bestaande dorpsbebouwing (foto's 10-12).

Foto's 10-12: Straatbeeld Anderen – nieuwbouw niet passend bij elkaar en bij oude dorpsbebouwing

● Relatie van nieuwbouw met omringend landschap (niet-gebouwde omgeving) ontbreekt.
Volgens Elerie (1999) is die relatie als gezegd nu juist de essentie van een dorpslandschap. Deskundigen (in Abrahamse en Webbink, 1999f) noemen in dit verband het ontbreken van een goede stedenbouwkundige vormgeving van de nieuwe dorpsranden, er is geen goede overgang tussen de nieuwe wijk en het naastgelegen open landschap.

● Nieuwbouw sluit niet aan bij bestaande dorpsstructuur.
Volgens architect Neutelings (in Abrahamse en Webbink, 1998b) *"gaat het om vele, niet in een model te vangen waarden"* (p. 105). Hij noemt er vier:
- kavelgrootte. Kleine kavels, per woning is drie keer zoveel ruimte nodig als in de traditionele dorpsstructuur;
- verkavelingspatroon. De kavels zijn vierkant, terwijl ze traditioneel smal en diep zijn;
- ontbreken van ruimtelijke elementen als heggen, bomen, bruggen, paadjes, oevers en kleine stukjes land;
- geen rekening houden met de plaats en ligging van de woningen ten opzichte van karakteristieke elementen als de kerk, de wegen en de vaart.
Daarnaast kenmerken dorpsuitbreidingen zich naar de mening van Schuit (in Abrahamse en Webbink, 1999e) door een te grote, versteende openbare ruimte[150]. Elerie (2004) vindt daarentegen dat er juist sprake is van een te kleine openbare ruimte, bezien vanuit het oogpunt van een te beperkte hoeveelheid openbaar groen in nieuwe dorpsuitbreidingen. *"Omwille van de betaalbaarheid moest er efficiënt met de beschikbare ruimte worden omgegaan. De openbare ruimte kreeg steeds minder aandacht: hoe meer openbare ruimte, hoe kleiner de kavels, hoe minder de opbrengst of hoe hoger de kavelprijs. Bovendien kost het onderhoud van de open ruimte structureel geld: hoe minder groen in de wijk, hoe minder onderhoud in de toekomst"* (BOKD, 1998, p. 4). Bovendien bestaat er geen verband meer tussen de particuliere en openbare ruimte. Wegens het gebrek aan aansluiting bij de oude dorpsstructuur stelt Neutelings dat *"De huidige uitbreidingen niet zozeer een architectonisch, maar vooral een stedenbouwkundig en typologisch probleem vormen: een probleem van de karakteristieken van de ruimten en gebouwen"* (p. 105).

● Stedenbouw in plaats van dorpenbouw en landschapsbouw, ontbreken van landelijke sfeer.
Zowel een te grote versteende openbare ruimte als een te kleine openbare ruimte met te weinig groen zorgen, net als bijvoorbeeld een te grootschalige opzet van dorpsuitbreidingen, voor het verdwijnen van een dorpse sfeer. Het is mogelijk de redenering van Neutelings (in Abrahamse en Webbink, 1998b) door te trekken en te stellen dat er net zozeer sprake is van een landschapsarchitectonisch probleem als van een typologisch en stedenbouwkundig probleem. Dat doen bijvoorbeeld de landschapsarchitecten Schuit (in Abrahamse en Webbink, 1999e) en Godefroy (op www.belvedere.nu (1)). Schuit vindt dat *"de vanzelfsprekendheid waarmee stedelijke bebouwingstypologieën worden overgeplant naar het landelijk gebied"* ter discussie zou moeten worden gesteld. Stedenbouwkundigen en architecten zouden zich moeten realiseren dat ze *"bouwen in en aan een landschap"*, en daarom landelijke bebouwingstypologieën moeten ontwikkelen. In plaats van de twee-onder-een kap eenheidsworst *"zou je vijf kavels kunnen clusteren, en de bijgebouwen zoals garages en schuren onder één kap brengen. Dan krijg je een gebouw dat in zijn vorm refereert aan de machineschuur"* (p. 180).

● Verkeerde locatie.
Het ontbreken van een relatie van de nieuwbouw met het omringende landschap, de structuur van het oude dorp en de architectuur van het oude dorp heeft ook te maken met het feit dat nieuwbouwwijken op de verkeerde plek gerealiseerd worden. Zo constateert bijvoorbeeld architect Van der Meer (in Abrahamse enWebbink, 1999c, p. 160) dat in de provincie Groningen "*Veel woningen die schoonmoeder mooi vindt, de bekende witte schimmel, vaak op verkeerde plekken wordt gebouwd … De logica van de plek meestal genegeerd. Dorpsuitbreidingen komen vaak op een toevallige manier tot stand. Er verdwijnt ergens een bedrijf, en de gemeente kan de grond opkopen om er een contingentje woningen op te bouwen."* Schuit (in Abrahamse en Webbink, 1999e) wijst er op dat in het Gelderse dorp Vragender de locatie van de uitbreiding is gekozen op basis van het feit dat de gemeente op die plek toevallig grond bezat. En dat is eerder regel dan uitzondering. Schuit concludeert: *"De oplossing zit niet alleen in stedenbouw en architectuur. Opdrachtgeverschap is essentieel"* (p. 180). Op het belang van opdrachtgeverschap wijzen ook de architecten Brink, Giezen en Kalfsbeek (2007, persoonlijke gesprekken). De locatie van de dorpsuitbreiding heeft dus vaak te maken met de keuze van de gemeentelijke overheid. Dat is een meer algemene, achterliggende oorzaak van verschimmeling.

Oorzaken
Welke factoren beïnvloeden nu de invulling van de ontwerpopgave op zodanige wijze dat witte schimmel de uitkomst is? Deze vraag is moeilijk ondubbelzinnig te beantwoorden, en zal per individuele dorpsuitbreiding verschillen. Ik pretendeer daarom niet dat ik een totaalbeeld kan geven van alle achterliggende redenen van het ontstaan van verschimmeling. Belangrijk is de realisatie dat er sprake is van een wisselwerking tussen behavioralistische en structurele factoren. Zowel keuzes en preferenties van actoren (individuen en organisaties) kunnen een rol spelen als ook brede maatschappelijke processen en structuren. Zo is invloed van globalisering, een structurele factor, op eenvormigheid uitgebreid aan de orde gekomen in 3.3. Binnen die structurele of

[150] *"In de nieuwe uitbreidingen heeft de openbare ruimte dezelfde afmetingen als in de stad. Voor drie woningen wordt een brede straat aangelegd met trottoirs, bermen en parkeerkoffers. Er ligt een woestijn van tegels waar niemand ooit op loopt. Je kunt veel beter de kavels groter maken en het openbaar gebied verkleinen. Dan kan je het parkeren oplossen op eigen erf. Je verspilt geen ruimte, dus de grondprijs kan omlaag. En die schuttingen zijn niet meer nodig. Mensen die buiten wonen willen ruimte, geen overbodige trottoirs"* (p. 180).

institutionele kaders hebben verschillende actoren echter een bepaalde bewegingsvrijheid om keuzes te maken. Zo spelen de keuzes die projectontwikkelaars maken een niet te onderschatten factor in de verspreiding van witte schimmel. Een vijftal zeer uiteenlopende, maar belangrijke oorzaken voor de verschimmeling worden hieronder besproken:

1. discoursverschillen;
2. verkeerde planologische en stedenbouwkundige keuzes;
3. grotere gemeentelijke autonomie in combinatie met verkeerde keuzes van gemeentelijke overheden;
4. ontbreken van juridische afdwingbaarheid van het beeldkwaliteitsplan;
5. ontbreken van voldoende planologische (en juridische) toetsing van de kwaliteit van het dorpsuitbreidingsplan.

De eerste verklaring voor het ontstaan van witte schimmel heeft te maken met discoursverschillen. In de eerste plaats met het verschil tussen het professionele discours en het leken discours. Het lijkt erop dat het voornamelijk deskundigen zijn die ageren tegen witte schimmel (Van Wingerden, 1998a). Architect Van der Meer stelde dat witte schimmel bestaat uit *"woningen die schoonmoeder mooi vindt"*. Welnu, Nederland kent behalve veel schoonmoeders ook veel mensen die de keuze maken naar nieuwe dorpsuitbreidingen te verhuizen en er vervolgens met veel plezier wonen. Het lijkt erop dat deze nieuwe dorpsbewoners de (catalogus)woningen ook gewoon mooi vinden, anders hadden ze waarschijnlijk wel een ander type huis, al dan niet uit de catalogus, gekozen[151]. De eerste verklaring voor het ontstaan van witte schimmel is dus simpelweg omdat er vanuit de markt vraag naar is. Het tegengaan van witte schimmel lijkt in dit licht bezien zelfs strijdig met het stimuleren van de sociale vitaliteit van dorpen en het in goede banen leiden van het transformatieproces naar woongemeenschap, kortom met wat Elerie (1998a) de culturele opgave van de dorpslandschappenbenadering noemt[152].

Een tweede verklaring vormt de verkeerde planologische en stedenbouwkundige visie op dorpsuitbreidingen. Elerie (2004) legt de nadruk op de structurele kant, op de opkomst van de planologie, maar belangrijker zijn de gemaakte keuzes van planologen en stedenbouwkundigen. Die pakken slecht uit. *"Nieuwbouwwijken,"* zegt Godefroy in **RO-DOSSIER BOUWEN IN HET BUITENGEBIED** (www.belvedere.nu (1)), *"zijn gebaseerd op het idee dat het beter is een klein stukje van het landschap op te offeren aan nieuwbouw en zo het resterende landschap en waardevolle dorp te sparen – behoud door opoffering dus – dan om verder te bouwen aan de oorspronkelijke structuur van het dorp. Landschap en bebouwing komen daardoor los van elkaar te staan."* Volgens Godefroy is dat een structurele denkfout. *"De kleine kernen ontlenen hun identiteit juist aan het landschap en geven het landschap identiteit. De ontwikkeling van kleine kernen is daarom geen stedebouw maar landschapsarchitectuur."* De oplossing voor het verschimmelingsprobleem die Geuze (in Abrahamse en Webbink, 1998b) voorstaat is om rond dorpen groeiringen te creëren in plaats van puisten. Dat is echter nog steeds een stadse manier van groeien.

De derde verklaring voor het ontstaan van witte schimmel is de vergrote autonomie van de lokale overheid, een institutionele factor, gecombineerd met de keuzes die de gemeenten maken bij het invullen van die grotere bewegingsvrijheid. Elerie (2004) noemt de grotere gemeentelijke autonomie gepaard gaand met deregulering zelfs de belangrijkste reden voor verschimmeling. Wat hij niet expliciet aangeeft, is dat onderscheid gemaakt moet worden tussen de grotere gemeentelijke autonomie *an sich*, en de manier waarop gemeenten de verkregen vrijheid invullen. Elerie legt de nadruk op de institutionele kant. In de eerste plaats leidt volgens Elerie deregulering paradoxaal genoeg tot meer regels, een voorbeeld daarvan is de invoering van de door hem verfoeide rode contour. In de tweede plaats ziet Elerie het als een probleem dat de rol van de provincie verkleind wordt, waardoor *"De relatie van de provincie met de gemeenten verliest aan inhoudelijk gezag en juridiseert … de deregulering en de strikte scheiding van verantwoordelijkheden maakte een abrupt einde aan het samenspel van gemeente en provincie"*. Met als gevolg: *"De discussie over ruimtelijke kwaliteit van dorpsuitbreidingen ontrekt zich aan de werkvloer en beperkt zich tot nota's en symposia … Op het uitvoeringsniveau staat de stedenbouwkundige kwaliteit nauwelijks meer ter discussie. Die is verplaatst naar het vrijblijvende discours van congressen en afscheidsrecepties"* (p. 7).

[151] De grote middenklasse lijkt witte schimmel te prefereren. Neutelings (in Abrahamse en Webbink, 1998b, p. 105): *"Evenals de oude dorpskernen en de latere uitbreidingen, vertellen de nieuwste uitbreidingen een verhaal … Het verhaal van de wensen van een samenleving waarin praktisch iedereen tot de middenklasse behoort."* Hardus (1999) geeft daarentegen aan dat veel mensen wel degelijk landschappelijk aangepast zouden willen bouwen maar dat gebrek aan goede informatie omtrent alternatieven voor cataloguswoningen alsmede financiële overwegingen hen hiervan weerhouden (en doen besluiten een cataloguswoning te bouwen).

[152] Het dorp is in sociaal opzicht van een werkgemeenschap getransformeerd in een woongemeenschap en in cultureel opzicht heterogeen geworden, een mengeling van rurale en urbane levensstijlen en van import en oorspronkelijke bewoners (zie 3.4). Het in goede banen leiden van dat veranderingsproces noemt Elerie (1998a) de culturele opgave van de dorpslandschappenbenadering. Deze benadering wordt beschreven in 3.6.4.

De grotere gemeentelijke autonomie *an sich* heeft dus negatieve effecten. Een belangrijk negatief effect dat niet door Elerie genoemd wordt, is dat gemeenten vanuit hun verantwoordelijkheid alleen naar het lokale belang kijken, en niet vanuit een breder regionaal perspectief [153]. Bovendien is het probleem te grootschalig om het op lokaal schaalniveau te kunnen oplossen (zie ook 3.5.3). Toch is het behavioralistische aspect net zo belangrijk. Zoals ook blijkt uit het volgende citaat van Elerie (2004) gaat het om een combinatie van structurele en behavioralistische factoren:*"In de economische **hausse** van de jaren negentig hebben de gemeenten zich ontwikkeld tot echte projectontwikkelaars. Na jaren van verlies is het grondbedrijf ineens een aantrekkelijke inkomstenbron geworden … Een beperkt aantal stedenbouwkundige bureaus heeft in de plattelandsgemeenten een belangrijke greep gekregen op de uitvoeringspraktijk. Het kwaliteitsprogramma dat vanuit het gemeentehuis wordt aangeleverd past op de achterkant van een bierviltje. De opgave wordt vooral gezien als een financiële en civiel-technische operatie. De aansturende generalist is van het toneel verdwenen en vervangen door de manager en de specialist. Een goed opdrachtgeverschap is nu een kwestie van veel organiseren en communiceren"* (p. 7)[154] (zie ook 3.5.3). Elerie vat het probleem als volgt samen: op het (gemeentelijke) uitvoeringsniveau is stedenbouwkundige kwaliteit geen onderwerp van discussie, en het kwaliteitsdenken heeft geen prioriteit heeft voor gemeenten.

Ook Van der Cammen van de RPD (in Abrahamse en Webbink, 2001b) is kritisch over de manier waarop lokale overheden grotere bewegingsvrijheid invullen: *"Neem het tempo waarin sommige dorpen zich hebben uitgebreid. Men heeft het toegewezen contingent te bouwen woningen, dat was bedoeld om tien jaar te overbruggen opgebruikt. Vervolgens is men bij de provincie om meer woningen gaan vragen met een beroep op de eigen bevolking"* (p. 249). De architecten Kaan en Claus (beide in Abrahamse enWebbink, 1998b) vinden de rol van de gemeente cruciaal; gemeenten moeten randvoorwaarden stellen om kwaliteit te kunnen bewaken. Kaan: *"De gemeenten moeten inventariseren aan welke ruimtelijke kwaliteiten zij waarde toekennen, en daarvan een samenhangend overzicht maken. Daar kan dan de planvorming op worden afgestemd. Dat kan het instrument zijn waarnaar steeds weer verwezen wordt en waarop ontwerpers kunnen inspelen"* (p. 106). Daarbij is een stedenbouwkundige visie naar de mening van Claus van essentieel belang. Voorafgaand aan een dorpsuitbreiding zou men een stedenbouwkundig plan moeten opstellen. En achter het stedenbouwkundige plan moet een idee zitten. *"Wat voor idee, modern, historisch of Disneyland, is niet zo belangrijk. Vanuit een idee kun je een samenhangend ontwerp maken. Nu lijkt het nergens op"* (p. 105)[155]. Sinds 1996, het jaar waarin Kaan en Claus hun uitspraken deden, is de situatie echter enigszins gewijzigd. Kaan en Claus zijn in die zin op hun wenken bediend, dat veel gemeenten inmiddels beschikken over een beeldkwaliteitsplan waarin randvoorwaarden voor stedenbouwkundig, landschapsarchitectonisch en architectonisch ontwerp zijn opgenomen. Met het BKP hebben gemeenten een instrument in handen voor het stimuleren en toetsen van esthetische kwaliteit (www2.minlnv.nl (2)). Bij nieuwe ontwikkelingen kan een BKP via het bestemmingsplan bovendien verplicht gesteld worden. Niet elke gemeente heeft echter een BKP, sommige gemeenten hebben ook een BKP enkel geldig voor een bepaald deel van de gemeente.

Beeldkwaliteitsplannen hebben geen juridische status. Dat is een belangrijke vierde (institutionele) oorzaak voor de verschimmeling. Kwaliteit is op architectonisch schaalniveau weliswaar afdwingbaar via welstand, maar op stedenbouwkundig of landschappelijk schaalniveau via het BKP niet. Een bestemmingsplan is vooral gericht op het stellen van een breed ruimtelijk kader waarbinnen inrichtings- of vormgevingsaspecten moeten passen, het geeft een bandbreedte aan. Een bestemmingsplan kan dus niet een bepaalde mogelijkheid binnen die bandbreedte verplichten. Meer specifieke eisen aan vormgeving en inrichting kunnen niet in het bestemmingsplan worden geregeld. Welstand vult dit hiaat voor wat betreft individuele panden, en het BKP voor het hogere stedenbouwkundige en landschappelijke niveau. Maar een BKP kan niets verplichten[156]. Zoals in 3.5.3 is betoogd is dat wel noodzakelijk om landschappelijk bouwen op grote schaal van de grond te kunnen krijgen. Het beeldkwaliteitsplan is niet meer dan een convenant, een intentie waar naar believen van afgeweken kan worden.

Niet iedereen vindt overigens dat het versterken van het juridische, institutionele kader tot een verbetering zal leiden. Weeber (in Bayer, 2004b) stelt in ieder geval dat om spannende wijken te krijgen, niet alles in regels vastgelegd moet worden. En Groenendijk (2003, p. 86, 87) schrijft met betrekking tot de SEV *pilot* projecten

[153] Hier wijst bijvoorbeeld Koops (2004) op.

[154] In de originele tekst is het woord *hausse* al cursief gedrukt, daarom hier vetgedrukt.

[155] Op dit punt verschilt Claus dus van mening met Godefroy. Claus zegt dat achter dorpsuitbreidingen überhaupt geen visie zit, terwijl Godefroy stelt dat er wel een visie zit achter dorpsuitbreidingen, zij het een verkeerde.

[156] Op het landschappelijke niveau is groene kwaliteit bijvoorbeeld een belangrijk element. Winsemius (2004) ziet *"erfbeplanting de karakteristiek van landelijk wonen bepalen."* Ook Geuze (in Abrahamse en Webbink, 1998b) ziet een beplantingsplan als gedeeltelijke oplossing voor het bestrijden van witte schimmel. Het is echter problematisch dat het aan juridische middelen ontbreekt, zowel op regionaal (Nieuwenstein en Van de Klundert, 2004) als op lokaal niveau (Winsemius, 2004), om het vereveningsprincipe rood voor groen te kunnen afdwingen. Het vereveningsprincipe houdt in dat nieuwe bebouwing alleen is toegestaan onder voorwaarde van bepaalde groene investeringen (zie 4.2). Op lokaal niveau kan een bestemmingsplan niet verplichten tot aanleg en onderhoud van erfbeplanting, maar kan hooguit aangeven of beplanting al dan niet is toegestaan.

Regiospecifiek Bouwen dat *"Deze bottom-up benadering leidt tot resultaten die bij een normaal planningsproces op basis van restrictief beleid - gestuurd door rigide bestemmingsplannen, minutieus bepaalde randvoorwaarden, beeldkwaliteitplannen en andere beperkende factoren - niet haalbaar zouden zijn. De ontwerpers zijn van mening dat het onmogelijk is om regiospecifieke architectuur met concrete top-down richtlijnen aan te sturen."* Aan de ene kant kan niet ontkend worden dat er een zekere frictie bestaat tussen een *bottom-up* benadering als landschappelijk bouwen en het aanscherpen van *top-down* toetsing en regelgeving. Kwaliteit is uiteindelijk niet te vangen en vast te leggen, hoewel men dat soms wel probeert middels streefbeelden. En het afdwingen van iets dat voornamelijk bestaat in subjectieve vorm betekent niets anders dan het promoveren van een mening tot objectieve norm. En zo dat al niet onwenselijk is, zal men zich in ieder geval van bewust moeten zijn van het mechanisme. Aan de andere kant is het maar de vraag of die 'beperkende' factoren inderdaad een negatieve invloed uitoefenen, juridische sturing is noodzakelijk om de zachte waarde kwaliteit ten opzichte van hardere waarden te kunnen waarborgen in het bestuurlijk krachtenveld. Planologische sturing is nodig om samenhang aan te brengen op lokaal en vooral regionaal niveau. Groenendijk *cum suis* doen *top-down* richtlijnen te snel af als onverenigbaar met regiospecifiek ontwerpen, het gaat erom hoe het sturingsproces vormgegeven wordt. Het is wel degelijk mogelijk een strak sturingsproces te implementeren, waarin op architectonisch niveau ruimte blijft om te ademen.

Als vijfde verklaring voor het ontstaan van witte schimmel kan het ontbreken van een alomvattende kwalitatieve toetsing van het dorpsuitbreidingsplan opgevoerd worden. Middels het bestemmingsplan is er vooraf slechts sprake van een zekere mate van toetsing op de kwaliteit van dorpsuitbreidingen. Landschappelijke en stedenbouwkundige waarden worden meegenomen in bestemmingsplannen. Gemeenten dienen hier meer rekening mee te houden door een verandering in de nieuwe Monumentenwet van 2007: als gevolg van de ratificatie van het Verdrag van Aarhus worden gemeenten geacht naast architectonische waarden nu ook landschapsarchitectonische waarden te beschermen. De kwaliteitswaarborg is echter onvoldoende. Er is geen sprake van toetsing achteraf (door bijvoorbeeld de provincie) en het dorpsuitbreidingsplan als zodanig wordt niet getoetst. Zoals in 3.5.3 is aangegeven is dit wel noodzakelijk om landschappelijk bouwen af te kunnen dwingen. Elerie (2004, p. 8): *"Zorgvuldig wordt ieder bouwontwerp op welstandsaspecten getoetst, maar een toets op de kwaliteit van het uitbreidingsplan ontbreekt. Het is de wereld op zijn kop."*

3.6.3 Verschimmeling (es)dorpen in Drenthe

Verstedelijking in Drenthe

Verschimmeling is een dimensie van het verstedelijkingsproces in Nederland. Verschimmeling staat volgens sommigen zelfs symbool voor de uitwassen van de verstedelijking in Nederland en is op zijn minste een belangrijk element in dat proces. *"Verstedelijking van het landelijk gebied zal zich waarschijnlijk ook in de komende decennia in hoofdzaak voltrekken via dorpsuitbreidingen"* (Van Wingerden en De Wit, 2001, p. 229). De **NOTA RUIMTE** laat zich niet expliciet uit over de kwaliteit van dorpsuitbreidingen. Dat wordt aan de samenwerking tussen provincie en gemeenten overgelaten. De grotere ruimte die de nationale overheid toestaat voor bouwen op het platteland gecombineerd met het kwaliteitsdenken heeft de zoektocht naar kwalitatieve groei nieuw leven in geblazen. Het projectbureau Belvedere heeft daarbij het initiatief genomen (Elerie, 2004), ze *"verkent de strategie van het zogenoemde dorpsgroeien … Het gaat hier, anders gezegd, om het vinden van een medicijn tegen witte schimmel. In het Noorden duurt die zoektocht nu al meer dan tien jaar"* (p. 4). Met de verschijning van het manifest **DE TELOORGANG VAN HET DRENTSE ESDORP**, waarin Elerie (1994, op www.noorderbreedte.nl (6)) het volbouwen van de Drentse essen hekelt, startte in 1993 een brede discussie over de kwaliteit van de gebouwde (leef)omgeving in het landelijk gebied[157]. Hoogtepunt van die discussie vormde in de ogen van Elerie de reeks **DORPSLANDSCHAPPEN** van het Keuning Instituut en het tijdschrift **NOORDERBREEDTE**.

Die serie **DORPSLANDSCHAPPEN** start met de volgende zinnen: *"Het relatief dunbevolkte Noorden is gezegend met een grote regionale verscheidenheid aan cultuurhistorische landschappen en natuurgebieden. De samenhang tussen nederzettingen en landschap, die elders in ons land door verstedelijking is verdwenen, is hier nog in alle verscheidenheid aanwezig"* (Elerie et al., 1998, p. 1). Verderop in **DORPSLANDSCHAPPEN** verklaart Nijpels (in Abrahamse en Webbink, 2001c, p. 257) dat *"De achtergebleven economische ontwikkeling van Noord-Nederland één groot voordeel heeft gehad. Er heeft hier geen grootschalige ongecoördineerde verstedelijking plaatsgevonden, zoals bijvoorbeeld in Brabant, waar de steden aan elkaar zijn gegroeid. Het Noorden heeft een krachtige eigen identiteit behouden."* Desalniettemin valt te constateren dat ook in Drenthe

[157] Die discussie is geen nieuwe discussie, maar een al langlopende discussie. Ten aanzien van de achtergrond van landschappelijk bouwen stelt Hanskamp (2007, persoonlijk gesprek): *"De achterliggende discussie over op welke manier om te gaan met de omgeving is al in 1942-43 actueel. Dominee van Lunzen hield zich er bijvoorbeeld mee bezig. Er werden toen namelijk woninkjes gebouwd in de open ruimtes tussen boerderijen in het dorp. In bijvoorbeeld Valthe, Exloo en Odoorn."*

verstedelijking plaats heeft gevonden (zie kaart 1, pag. 53), veelal veroorzaakt door recreatieve ontwikkelingen (Ministerie van LNV, **VISIE STADSLANDSCHAPPEN**, 1995a; Strijker, 2007, persoonlijk gesprek). Grote delen van Drenthe, vooral de Hondsrug en de kop van Drenthe, bleken door de aanwezige landschappelijke kwaliteiten ook grote aantrekkingskracht uit te oefenen als woonomgeving. Hoewel Noord-Nederland en Drenthe nog gunstig afsteken vergeleken met andere delen van Nederland, heeft de verstedelijking ook in Drenthe tot landschappelijk kwaliteitsverlies geleid. In 1998 spreken Elerie et al. nog van een toekomstige dreiging, maar inmiddels wordt kwaliteitsverlies gezien als een geconcretiseerde realiteit, zoals verwoord door Van der Bilt (in Alkema et al., 2006, p. 45) van Het Drents Landschap: *"Net als vele anderen zie ik in Drenthe in sneltreinvaart harmonie, authenticiteit en sfeer uit het landschap en haar dorpen verdwijnen."* En een belangrijk element in dat proces is de manier waarop dorpsuitbreidingen gestalte krijgen.

Vroegere dorpsuitbreidingen: samenhang

"Veel dorpslandschappen in Noord-Nederland ontlenen hun identiteit aan de eeuwenlange wisselwerking tussen de agrarische bedrijfsstijl en de landschappelijke productieruimte. Nederzetting en buitengebied vormden een landschappelijke eenheid en vandaar ook dat men spreekt van een esdorpenlandschap of een wierdenlandschap" (Elerie, 1998b, p. 5). Vooral in kleine dorpen is in het Noorden *"een zichtbare samenhang tussen dorp en landschap blijven bestaan"* (p. 5). Met de overgang van agrarische werkgemeenschap naar woongemeenschap (een ontwikkeling die voor de Tweede Wereldoorlog ingezet is) is het dorpsbeeld echter verburgerlijkt. *"Dit werd het eerst zichtbaar in de hoofddorpen met een verzorgende functie voor de omgeving. Hier vestigde zich een uitgebreide middenstand en dienstverlenende bedrijvigheid, terwijl de gegoede stand van notabelen en renteniers het dorpsbeeld verrijkten met statige burgerbouw en chique voortuinen"* (p. 5) Langzamerhand sijpelde dit proces ook door naar kleinere dorpen*, "hier was de burgerbouw van veel bescheidener omvang en sloot meer aan bij regionale bouwtradities, hoewel ook de kleinere dorpsaannemers zich niet zelden lieten inspireren door de Amsterdamse of de Delftse school"* (p. 5).

De verburgerlijking uitte zich onder meer in het opvullen van gaten tussen de agrarische bebouwing met woonhuizen (Hanskamp, 2007, persoonlijk gesprek; Wienia, 2007, persoonlijk gesprek). Behalve door inbreiding werden ook veel dorpsuitbreidingen gerealiseerd door bouwen langs uitvalswegen (Elerie, 1998b). *"Zo ontstond de bekende spinpootstructuur, die de oude kern rond de brink en de kerk uit elkaar trok. Deze "Belgische groeiwijze" van het Drentse esdorp, in de negentiende eeuw nog het kroonjuweel van de romantiek, werd door tal van deskundigen verfoeid"* (p. 4)[158]. In beide gevallen was er sprake van spontane groei, er lag geen vooropgezet plan aan ten grondslag. *"Deze spontane groei vond vaak plaats op gunstige locaties rechtstreeks afgeleid van de landschappelijke structuur"* (LNV, **VSL**, 1995c, p. 13). Organische groei betekende geleidelijke groei, dorpen breidden huisje voor huisje uit. Organisch gegroeide dorpen hebben een dorps karakter en een hoge mate van individualiteit. Met andere woorden een uitgesprokener eigen identiteit. Toch ontstond de discussie in Drenthe over de kwaliteit van nieuwe dorpsuitbreidingen al in de vooroorlogse tijd van spontane, organische groei (Elerie, 2004). Zowel inbreiding als de ontstane spinpootstructuur tastten het karakter van het esdorp aan[159].

Door de Provinciale Streekplandienst werden daarom stedenbouwkundige plannen gemaakt om deze ontwikkelingen te bestrijden (Elerie, 2004). Ze hanteerde een strategie van verantwoorde groei. Dat hield in dat in de oude dorpskern niet gebouwd werd *"want deze bood door de afwezigheid van rooilijnen en het dominerende karakter van groen en open ruimten weinig houvast voor een stedenbouwkundige uitbreiding"* (p. 4). De dorpsuitbreidingen moesten plaats hebben aan de rand van het dorp. En wel op een specifiek aan de plek aangepaste locatie zodat het mogelijk werd samenhang te creëren tussen oude en nieuwe bebouwing. Daarom bleef er ondanks het meer planmatige karakter van de dorpsuitbreidingen toch sprake van organische groei.
De dorpsuitbreidingen van de hoofddorpen in Drenthe uit de naoorlogse periode zijn naar de mening van Elerie duurzaam en van hoge kwaliteit wat betreft de openbare ruimte en de landschappelijke inpassing[160]. Tot in de jaren zeventig van de vorige eeuw vormde inpassing door het aanleggen van een grote oppervlakte groenbeplanting in en rondom de nieuwe uitbreiding het uitgangspunt van het beleid. *"Oude groenstructuren werden zo veel mogelijk opgenomen in het stedenbouwkundige plan en met de nieuwe aanplant verwerkt tot een typisch Drents casco met brinkachtige ruimten, zichtlijnen en vloeiende overgangen van openbaar naar privé.*

[158] Later werden er ook dorpsuitbreidingen gerealiseerd waarbij de gunstige ligging van functionele aard was, in de vorm van spontane vestigingen bij dorpsschooltjes of zuivelfabriekjes (Elerie, 1998b).
[159] Hoewel de Provincie Drenthe (2000) stelt dat zelfs de meer grootschalige uitbreidingen nog goed aansloten op de omgeving. De vooroorlogse bebouwing was weliswaar minder verbonden met regionale bouwtradities, *"toch worden ze als passend ervaren. Dat komt voor een groot deel door het architectonisch ontwerp en het materiaalgebruik. Vooral dat laatste is van belang want de meeste vooroorlogse nieuwbouwhuizen werden nog in baksteen opgetrokken, kregen een pannendak en hadden een duidelijke gootlijst"* (p. 47). Behalve aan de passende architectuur was dat ook te danken aan de stedenbouwkundige opzet van royale stratenpatronen en ruime verkavelingen.
[160] Volgens Elerie (2004) was de gebruikswaarde van de nieuwe dorpsuitbreidingen van lagere kwaliteit. Naar huidige maatstaven was het ruimtegebruik verspillend en stond de opbrengst in geen verhouding tot de gemaakte kosten.

Daarbij werd gezocht naar een eigentijdse interpretatie van identiteit, waardoor in veel hoofddorpen een zekere gelaagdheid is ontstaan van wijken uit de jaren vijftig, zestig en zeventig" (p. 4).

Huidige dorpsuitbreidingen: verdwenen samenhang

Het bouwen van nieuwe wijken tegen de oude dorpstructuur ontwikkelde zich tot een typisch Nederlands fenomeen (Elerie, 1998b). Anno nu is er geen sprake meer van organisch groeiende dorpen. Elerie (1998b/2004) koppelt de dalende kwaliteit van dorpsuitbreidingen aan de opkomst van het planmatig bouwen, waarbij de locatie van nieuwe dorpsuitbreidingen niet aangepast werd aan de specifieke landschappelijke situatie. Het probleem van de uitbreidingen uit de jaren zeventig en tachtig zit echter niet in planmatige groei *an sich*, maar in het feit dat dorpsstructuur en landschap zelden als drager, onderlegger of inspiratiebron zijn benut. Volgens Elerie vormde Drenthe overigens tot op zekere hoogte nog een gunstige uitzondering. Maar in de jaren negentig van de vorige eeuw is de kwaliteit van dorpsuitbreidingen, ook in Drenthe, nog verder verslechterd: *"In de tweede surbanisatie golf heeft landelijk bouwen zich ontwikkeld tot een brute annexatie en negatie van het dorpslandschap. Het stedenbouwkundige plan is ingeruild voor een marktgericht verkavelingsplan waarin openbare ruimten en overgangen naar het landschap nagenoeg ontbreken. Vanuit het landschap liggen de nieuwbouwwijkjes als parasieten tegen het oude dorp aangewoekerd"* (Elerie, 1998b, p. 5).

In 2004 constateren Nieuwenstein en Van de Klundert dat de situatie in Nederland niet verbeterd is[161]. Ook Elerie (2004) portretteert de huidige situatie als weinig florissant. Met betrekking tot Drenthe voegt hij toe dat het opmerkelijk is *"dat een provincie met een zekere faam op het gebied van dorpswonen haar voorsprong zo snel is kwijtgeraakt … In relatief korte tijd heeft de nieuwe praktijk van deregulering zijn uitwerking gehad op de verschijningsvorm van Drentse dorpslandschappen. Dat geldt ook voor de silhouetten van veel kleine dorpen die tot de jaren negentig nog slechts in beperkte mate waren getekend door nieuwbouw. De nieuwe generatie dorpsuitbreidingen zijn letterlijk steenpuisten geworden. Het zijn verkavelingsplannen voor zo veel mogelijke vrijstaande woningen, kavels zijn klein in verhouding tot de bouwmassa. De identiteit van de plek speelt geen rol in het ontwerp of in het beste geval als routine in de toelichting. De digitaal ontworpen uitbreidingen liggen als vreemde lichaamsdelen een groot beslag op de visuele ruimte. Door het ontbreken van een overgangszone dissoneren de achterkanten in het landschap. De nieuwe wijkjes zijn in zich zelf gekeerd en communiceren niet met het oude dorp en het landschap. De versnipperde openbare ruimte is door onderhoudsvriendelijke bodembedekkers rommelig en ontoegankelijk"* (p. 7). Naar de mening van Elerie is er een paradoxale situatie ontstaan. Terwijl de stapel nota's over ruimtelijke kwaliteit groeide, is de kwaliteit van de uitbreidingen in de praktijk gedaald. En terwijl de prijzen voor bouwkavels vele malen over de kop zijn gegaan, zijn de uitbreidingsplannen steeds verder uitgekleed. De uitdaging ligt voor Elerie in een betere omgang met de verstedelijking door het tegengaan van deze *'morfologische vervuiling'*, de verschimmeling.

3.6.4 Naar nieuwe vorm dorpsuitbreidingen in Drenthe: landschappelijk bouwen

Twee visies in de kwantiteitsdiscussie: provincie versus BOKD

Elerie (2004) dateert de start van het Drentse verstedelijkingsproces op zo'n veertig jaar geleden. *"In de tweede helft van de jaren zestig werd ook Drenthe geconfronteerd met het verschijnsel verstedelijking. Voor de hoofddorpen werden steeds grotere uitbreidingsplannen uitgewerkt. De particuliere woningbouw voor de uitwijkende stedeling groeide, terwijl het aandeel huurwoningen afnam. In navolging van de* ***Tweede Nota Ruimtelijke Ordening*** *werd nu ook in Drenthe het concept van de "kernenhiërachie" aangescherpt: volgens de provinciale visie* ***Drenthe Anno*** *kon er in de toekomst alleen nog in bijzondere omstandigheden in de kleine kernen worden gebouwd"* (p. 6)[162]. Vervolgens stelt Elerie dat deze 'verbodsplanologie' van de provincie niet de juiste strategie was om kwaliteitsdaling te voorkomen. Ik ben hier gestuit op een langjarig meningsverschil tussen provincie en de BOKD, de overkoepelende provinciale dorpsbelangenorganisatie in Drenthe met Elerie als directeur, over de manier van omgaan met nakende verstedelijking. Deze controverse vormt de achtergrond waartegen landschappelijk bouwen zich ontwikkeld heeft. De situatie in Drenthe kan model staan voor de Nederlandse situatie. Overal in Nederland speelt ook op regionaal en lokaal niveau dezelfde kwantiteitsdiscussie en dezelfde discussie over de kwaliteitsvraag met betrekking tot bouwen op het platteland. De deelnemers aan de discussie, de actoren[163], zullen per gebied wel deels verschillen.

[161] Daarbij halen ze het boek **DORP ALS DAAD** van Habets et al. (2004) aan, dat de praktijk laat zien van dorpsuitbreidingen in de tien jaar voor 2004.

[162] In de originele tekst zijn *Tweede Nota Ruimtelijke Ordening* en *Drenthe Anno* al cursief gedrukt, daarom hier vetgedrukt.

[163] In deze *master thesis* wil ik ook de vraag beantwoorden welke partijen betrokken zijn bij landschappelijk bouwen. Dat is belangrijk wegens de verschillende belangen die spelen bij de verschillende actoren, en de invloed die dergelijke belangen hebben op uitgedragen feiten en meningen. Eerder in deze *master thesis* is gewezen op het feit dat verschillende actoren verschillende regionale identiteiten hanteren (zie 2.2). En dat het daarom noodzakelijk is om identiteiten te deconstrueren. Die actoren benadering kan ook gehanteerd worden met betrekking tot de verschimmeling van Drenthe.

In Drenthe is naast de provincie ook de BOKD een belangrijke bij dorpsuitbreidingen betrokken partij. De BOKD is een sterke actor, die zich actief bezig houdt met landschappelijk bouwen. Dorpsbelangenorganisaties zijn ontstaan tengevolge van een grote sociale verandering op het platteland, namelijk de overgang van werkgemeenschap naar woongemeenschap. Het dorpsbelang viel daarom niet meer samen met boerenbelang. Het ontstaan van dorpsbelangenorganisaties noemt Elerie (1998a) illustratief voor de verburgerlijking van de dorpssamenleving. Deze dorpsbelangenorganisaties zijn uitgegroeid tot invloedrijke spelers binnen de plattelandsarena. Ze zijn steeds meer hoeder van de kwaliteit van de directe woon- en leefomgeving geworden (Van Wingerden, 1998b). *"Inmiddels is zij getransformeerd tot een professionele instelling, veelal provinciaal gecoördineerd"* (p. 50). In Drenthe heeft de BOKD zich ontwikkeld tot een opponent van de provincie in de kwantiteitsdiscussie. De BOKD vindt als belangbehartiger dat de kleine dorpen in de gelegenheid gesteld moeten worden om te bouwen en streeft dus een ander belang na dan de provincie, die zich terughoudend opstelt met betrekking tot het bouwen in kleine dorpen. In de jaren zeventig van vorige eeuw werd de kleine-kernen problematiek actueel. Kleine dorpen kregen te maken met leegloop en als gevolg daarvan kwamen leefbaarheid en voorzieningenniveau onder druk te staan. Tegen deze achtergrond heerste in de kleine dorpen het gevoel dat het provinciaal bestuur onvoldoende rekening hield met hun belangen, *"De Brede Overleggroep Kleine Dorpen in Drenthe (BOKD) dankt er zijn bestaan aan"* (p. 7). Woningbouw werd gezien als een oplossing voor de kleine-kernenproblematiek, de leefbaarheid en het voorzieningenniveau zouden baat hebben bij het aantrekken van nieuwe inwoners.

In de jaren tachtig had de polemiek tussen de BOKD en de provincie een meer academisch karakter omdat gemeenten door de laagconjunctuur niet geneigd waren uit te breiden. *"Eind jaren tachtig trok de economie echter weer aan en tegelijkertijd groeide de belangstelling voor het landelijke wonen. Tegen de verwachting in bleken met name de kleine dorpen zich te ontwikkelen tot een populair vestigingsmilieu voor jonge gezinnen. Met de auto en de diepvries werd het voorzieningenvraagstuk opgelost. In snel tempo werden nu ook voor de kleine dorpen uitbreidingsplannen ontwikkeld"* (Elerie, 2004, p. 7). Op bokd.nl (3/4, p. 3) wordt een vraagteken gezet bij de reactie van de provincie, verbodsplanogie, op de zich vervolgens uitbreidende verschimmeling: *"Eerst loopt het uit de hand en ontstaan er overal 'puistjes' aan de kern, de beruchte 'witte schimmel'. Als dit dan als probleem ervaren wordt, treft men vervolgens maatregelen. In dit geval is het de provincie die rond de waardevolle dorpen een rode contour trekt: buiten die lijn mag er niets meer gebouwd worden. Maar hoe kan een kleine kern zich dan ontwikkelen?"* Ook op www.belvedere.nu (16) wijst men er op dat het niet toestaan van bouwen in kleine dorpen negatieve gevolgen kan hebben: *"Het beleid van de overheden is erop gericht om de groei zoveel mogelijk te concentreren in de kerndorpen. Een gevolg hiervan is, dat kleinschalige dorpen een grootschalige uitbreiding krijgen waardoor het oorspronkelijke dorpssilhouet en de ruimtelijke structuur van het dorp sterk veranderen, om niet te zeggen: in hun schoonheid aangetast worden."* Elerie (2004, p. 7) stelt het provinciale beleid zelfs deels verantwoordelijk voor de slechte kwaliteit van dorpsuitbreidingen: *"Door het knellende korset van de rode contour zijn puistjes het gangbare alternatief geworden voor dorpsuitbreiding."* In zijn ogen versterkt de oplossing dus het probleem.

Elerie (2004) hekelt het contourenbeleid en het veelvuldige gebruik van het rode potlood door de provincie. De provincie Drenthe bij monde van Hanskamp (2007, persoonlijk gesprek) stelt echter dat er mogelijkheden blijven bestaan voor buiten bouwen. *"Zo is er in overleg vijftien keer bouwen toegestaan buiten de rode contour. Voor ons blijft de rode contour echter belangrijk als drukmiddel. Als houvast. Anders heb je bijvoorbeeld voor de Raad van State geen poot meer om op te staan."* Wienia (2007, persoonlijk gesprek) vult aan dat ook bij het 'op dorpse schaal' bouwen in Elp sprake was van bouwen buiten de rode contour. Er is kortom tot op zekere hoogte sprake van gedoogbeleid waarbij de rode contour gehanteerd wordt als stok achter de deur. Hanskamp (2007, persoonlijk gesprek) kaatst de bal terug naar de BOKD. *"De BOKD wilde eerst dat er ruimte moest komen voor nieuwbouw om de leefbaarheid in de dorpen te vergroten. Vervolgens boden we die gelegenheid, maar ageerden ze tegen witte schimmel."* Indien de BOKD wil bouwen, dan moet ze voor Hanskamp daarbij op de koop toe nemen dat de uitbreidingen van slechte kwaliteit kunnen zijn. Dat is dan gezien de huidige situatie onvermijdelijk.

In de **NOTA LANDSCHAP** (2004, p. 24) wijt de provincie de dalende kwaliteit van het esdorpenlandschap als gevolg van de verstening en verschimmeling aan de door bewoners en gemeenten gewilde groei:*"Ze maken daarbij gebruik van de vaak effectief gebleken salamitactiek. Nu een klein plannetje, als het vol is het volgende, en zo wordt via de weg van de geleidelijkheid toch de beoogde groei bereikt."* Tot nu toe is de rol van deze derde betrokken partij, de gemeenten, buiten schot gebleven. De provincie Drenthe acht zich niet verantwoordelijk voor de slechte kwaliteit van dorpsuitbreidingen. Hanskamp (2007, persoonlijk gesprek) geeft aan dat gemeenten het bestemmingsplan bepalen en daarmee ook bepalen of er landschappelijk gebouwd wordt. Ook volgens Elerie (2004) spelen gemeenten een grote, kwalijke rol in de slechte kwaliteit van de dorpsuitbreidingen. In deze driehoeksverhouding tussen belangrijke betrokken partijen bij dorpsuitbreidingen staat de BOKD aan de ene

kant tegenover de provincie en bevindt ze zich meer op een lijn met gemeenten voor wat betreft de wenselijkheid van nieuwbouw. BOKD en gemeenten willen bouwen. Aan de andere kant zijn BOKD en provincie eensgezind in hun oordeel voor wat betreft het grote belang van kwaliteit. Gemeenten lijken echter minder belang te hechten aan de landschappelijke kwaliteit van nieuwe dorpsuitbreidingen. Provincie en BOKD hebben in deze dus een zelfde belang en kunnen daarom zij aan zij strijden voor een betere kwaliteit van de huidige dorpsuitbreidingen. De BOKD heeft daar een (inhoudelijke) visie op ontwikkeld.

Visie BOKD op kwaliteit: dorpslandschappen filosofie achter landschappelijk bouwen

"Om aandacht te vragen voor de (verstedelijkings)problematiek van het platteland heeft de Brede Overleggroep Kleine Dorpen in Drenthe het begrip Dorpslandschappen geïntroduceerd" (Elerie et al., 1998, p. 2). De dorpslandschappenbenadering is een visie op kwalitatieve sturing van het verstedelijkingsproces. De introductie van het begrip dorpslandschap was een reactie op de discussienota **VISIE STADSLANDSCHAPPEN** van LNV. Elerie kan zich weliswaar vinden in LNV's pleidooi voor integratie van verstedelijking en groen, maar mist de rol van de plattelandssamenleving (Boonstra, 1995, op www.noorderbreedte.nl (1)). Het doel van de dorpslandschappenbenadering is een alternatief te bieden voor de huidige transformatieprocessen van het landelijk gebied. Het bestrijden van verschimmeling door het implementeren van een strategie van kwalitatieve groei vormt een belangrijk onderdeel van die doelstelling. De essentie van een dorpslandschap vormt de relatie tussen nederzetting en omringend landschap (Elerie, 1999). Die relatie herstellen noemt Elerie (1998b) de fysieke opgave van de dorpslandschappen benadering. In eerste instantie gaat het dan om een inhoudelijke ontwerpopgave.

De eenheid tussen dorp en omgeving moet hersteld worden door uitbreidingen te baseren op de lokale (en regionale) identiteit[164]. *"De grote variatie in nederzettingen en dorpslandschappen en de altijd weer andere **genius loci**, bieden als vanzelf een rijk programma voor karakteristieke woonmilieu's"* (Elerie, 2004, p. 7)[165]. De nagestreefde eenheid is soms in kleine kernen nog aanwezig.*"Een dorpslandschap is meer dan een toekomstvisie en een benadering. Het is een bestaand landschappelijk fenomeen met een historische en ecologische dimensie"* (1998b, p. 5). Elerie omschrijft de fysieke opgave van de dorpslandschappenbenadering, tevens te beschouwen als de ontwerpfilosofie achter landschappelijk bouwen, als een "*vormgevingsconcept dat aansluit bij de continuïteit en de landelijke sfeer van het dorpslandschap. In nieuwe uitbreidingsplannen kan door koppeling van het landschap en door het toepassen van streekgebonden metaforen een heldere samenhang groeien tussen oud en nieuw. Zo kan een brug worden geslagen tussen continuïteit en vernieuwing. De grote verscheidenheid aan cultuurlandschappen en dorpstypen biedt zo een uitgelezen kans om bij veranderingen de regionale identiteit weer meer diepgang te geven in plaats van te verschralen. Daarnaast biedt het extensieve programma van dorpsuitbreidingen ruimte voor woonecologische experimenten in combinatie met duurzaam bouwen, waarbij nieuwe modellen ontwikkeld kunnen worden voor de combinatie rood, groen en blauw"* (p. 6).

In dorpslandschappenbenadering wordt dus een identiteitsstrategie gehanteerd (Elerie et al., 1998), en sluit daarom naadloos aan bij gebiedsgericht beleid (Dordregter, 1998). Het gebiedsgerichte beleid (zie 3.5) is gericht op het benutten en versterken van eigen potenties en kwaliteiten. Voor het Noorden zijn het nu juist de *"gave landschappen en mooie dorpen"* (Elerie et al., 1998, p. 1), die gezorgd hebben voor faam en aantrekkingskracht op het gebied van wonen en recreatie. Verstedelijking weegt, als bedreiging voor de kwaliteit van dorp en landschap zoals op het platteland van het 'lege Noorden', oftewel voor de landschappelijke kwaliteit als belangrijke endogene potentie, dan extra zwaar. Kenmerken van de dorpslandschappenbenadering zijn:

- behoud door ontwikkeling[166];
- beleid dat prioriteit geeft aan de kwaliteitsaspecten bij een eventuele groei;
- combinatie van stedelijke programma's als wonen met grootschalige natuurontwikkeling en landschapsbouw;
- integrale ontwerpopgave, waarbij landschap, stedenbouw en architectuur in samenhang moeten worden bezien en uitgewerkt.

[164] Hierbij kan volgens Elerie (2004) geleerd worden uit het verleden. Hij doelt dan op de naoorlogse periode. Zonder overigens uit het oog te verliezen dat er in die periode sprake was van onvergelijkbare omstandigheden ten opzichte van de huidige situatie. Elerie wijst op drie zaken. Ten eerste op het feit dat er tot in de jaren zestig geen centraal aangestuurde meningsvorming en regelgeving voor dorpsuitbreidingen bestond. *"Dat bood ruimte voor regionale verbijzondering. De toen nog gezaghebbende Provinciale Streekplandienst wist dat vacuüm te benutten"* (p. 6). In de tweede plaats *"was de uitvoeringspraktijk minder verkokerd en gespecialiseerd dan nu. Generalisten als een directeur gemeentewerken of een gedreven directeur van een streekplandienst konden invloed uitoefenen op de kwaliteit van de plannen. Het opdrachtgeverschap was toen meer gebonden aan persoonlijke voorkeuren en informele netwerken"* (p. 6). Ten derde werd woningbouw in die tijd nog gezien als een sociale en ideologische opgave. *"Het economische aspect was nog van ondergeschikt belang. Jarenlang vormde het gemeentelijk grondbedrijf van met name de kleine plattelandsgemeenten een forse verliespost"* (p. 6).

[165] In de originele tekst is het woord *genius loci* al cursief gedrukt, daarom hier vetgedrukt.

[166] *"De identiteitsstrategie die in de dorpslandschappe benadering centraal staat is nadrukkelijk niet hetzelfde als een behoudstrategie … Het gaat vooral om de wijze waarop bestaande structuren en elementen aanhechtingspunten kunnen bieden voor nieuwe ontwikkelingen en wel zodanig dat de regionale economische en culturele kwaliteiten die men elders niet vindt, benut worden"* (Elerie et al., 1998, p. 2).

De dorpslandschappenbenadering sluit kortom aan bij hedendaagse ruimtelijke trends en past ook binnen het huidige overheidsbeleid. Er is immers sprake van: gebiedsgerichte ontwikkeling, inzetten op identiteit, inzetten op kwaliteit, behoud door ontwikkeling, en een *bottom-up* benadering.

Elerie (1998c) wijst op het belang dorpsbewoners te betrekken bij beslissingen en processen die hen aangaan, de dorpslandschappenbenadering is expliciet een *bottum-up* benadering. Het betrekken van bewoners bij het kwaliteitsvraagstuk betekent echter dat het bestrijden van witte schimmel vanuit democratisch oogpunt misschien helemaal niet noodzakelijk is. Eerder is gesteld dat 'witte schimmel' woonwijken gedeeltelijk gebaseerd zijn op vraag vanuit de markt. *"Dit soort nieuwbouwplannen is sterk gericht op de individuele woonwensen van de toekomstige "woonconsumenten""* (BOKD, 1998, p. 3). De grote stedelijke middenklasse lijkt witte schimmel te prefereren. De bestrijding van witte schimmel is dan iets dat alleen leeft binnen het professionele discours, dus onder deskundigen, en niet in het lekendiscours. Behalve het eerder genoemde smaakverschil tussen het professionele discours en het lekendiscours lijkt er echter ook binnen het lekendiscours verschil van mening te bestaan. Volgens de BOKD kunnen de oorspronkelijke en/of huidige dorpsbewoners de hedendaagse bouwpraktijk niet waarderen. *"Mensen begonnen zich te ergeren aan de opzichtige nieuwbouw die het beeld van het landschap en omringende landschap begon aan te tasten"* (p. 4)[167]. Sterker nog, het feit dat dorpsbewoners zich begonnen te ergeren, vormde de directe aanleiding tot de eerste landschappelijk bouwen projecten.

Het betrekken van bewoners bij beslissingen die hun leefomgeving beïnvloeden is een belangrijk onderdeel van wat Elerie de procesopgave van de dorpslandschappenbenadering noemt. Het tegengaan van verschimmeling is niet alleen een inhoudelijke ontwerpopgave (2004). Dat zou namelijk blijk geven van een te sterke fixatie op beeld(kwaliteit). *"De fixatie op het beeld heeft ons in de afgelopen jaren afgeleid van de essentie van dorpsgroeien, namelijk: hoe geef je als overheid sturing aan het kwaliteitsvraagstuk?"* (p. 4). De procesopgave heeft betrekking op de bestrijding van de achterliggende oorzaken van verschimmeling. Elerie noemt twee, naar mijn mening plausibele (vergelijk ook met 3.5.2), maatregelen die zullen helpen verschimmeling tegen te gaan. Ten eerste nemen gemeenten in het huidige staatsbestel een te autonome positie in, en daarom is er meer inhoudelijke sturing van rijk en provincie nodig om verschimmeling tegen te gaan. Daarnaast zal er van het verplicht stellen van een landschapsarchitectonisch of stedenbouwkundig dorpsuitbreidingsplan met juridische zeggingskracht een positieve werking uitgaan. In de huidige situatie zal de regio bij de inhoudelijke sturing van de verstedelijking het initiatief moeten nemen omdat de **NOTA RUIMTE**, in tegenstelling tot voorgaande rijksnota's, zich niet uitspreekt over kwesties die zich op lokaal schaalniveau afspelen zoals dorpsuitbreidingen. Omdat de essentie van 'dorps groeien' naar eigen zeggen ligt in die sturing van de overheid, is de BOKD veroordeeld tot de provincie. Samenwerking is cruciaal zoals Elerie (p. 8) ook aangeeft in het volgende citaat, dat tevens beschouwd kan worden als de kern van de procesopgave: *"In Drenthe kunnen landschappelijk bouwen en dorpsgroeien een stevige basis krijgen door een regionale aanpak te combineren met interactieve planvorming. Essentieel is dat er een vruchtbare dialoog totstandkomt tussen bewoners, bestuurders en deskundigen, die resulteert in een ontwikkelingsvisie waarin de kwaliteit van het dorpslandschap en de sociale vitaliteit op elkaar worden betrokken. Bij zo'n aanpak kan Drenthe zijn faam op het terrein van dorpswonen in ere herstellen en landt het kwaliteitsbeleid als vanzelf op de gemeentelijke werkvloer."*

De bij de dorpslandschappen gehanteerde kwaliteitsstrategie is kortom een integrale aanpak. Het heeft te maken met zowel proceskwaliteit, esthetische landschappelijke kwaliteit als ook de bredere ruimtelijke kwaliteit van het landelijk gebied[168]. De dorpslandschappenbenadering is in de loop van de tijd door de BOKD praktisch uitgewerkt middels projecten op het gebied van *"verkeersveiligheid in dorpen, groen in en rondom het dorp, het landschappelijk bouwen van woningen en het ontwikkelen van toekomstvisies in de vorm van dorpsomgevingsplannen"* (bokd.nl (1)). Als voorbeelden van projecten in Noord-Nederland ter verbetering van de landschappelijke kwaliteit en de leefomgeving worden in **NOORDERBREEDTE/DORPSLANDSCHAPPEN** 'Dorp in het Groen'[169] en 'Kwaliteit vanuit de kern'[170] genoemd. Specifiek in Drenthe uitgevoerde projecten zijn 'Drentécole'[171], het 'Essenproject' en 'Dorp 2000 anno'. De BOKD heeft daarnaast ook projecten geïnitieerd die betrekking hebben op de landschappelijke kwaliteit van de gebouwde omgeving: landschappelijk bouwen.

[167] Elerie (2004, p. 8) vult aan: *"Hoewel de belangstelling voor dorpswonen de laatste jaren sterk is gegroeid, zien steeds minder dorpen het reguliere nieuwbouwwijkje zitten. Bij een enquête van de BOKD in 2001 koos een ruime meerderheid voor landschappelijk bouwen."* Van Wingerden (1998a, p. 45) ziet dat anders: *"de mensen die in dorpen wonen maken zich er niet zo druk om. Velen van hen ambiëren juist zelf een nieuwe woning aan de dorpsrand."*

[168] En nog breder de kwaliteit van de plattelandsamenleving. De nagestreefde kwaliteit en identiteit dragen bij aan de leefbaarheid (net als bijvoorbeeld in de **NOTA AGRARISCHE BOUWBLOKKEN**). (Identiteiten van) dorpen zijn in verandering en in cultureel opzicht heterogeen geworden, een mengeling van rurale en urbane levensstijlen en van import en oorspronkelijke bewoners. Het in goede banen leiden van dat veranderingsproces noemt Elerie (1998a) de derde en laatste opgave van de dorpslandschappenbenadering: de culturele opgave.

[169] Zie Abrahamse en Webbink (1999g).

[170] Uitgevoerd in Friesland, zie Abrahamse en Webbink (1999f).

[171] Zie Abrahamse en Webbink (1999a).

Landschappelijk bouwen past onder de paraplu van de dorpslandschappenbenadering (Elerie, 1998a, p. 4). De dorpslandschappenbenadering vormt als het ware de filosofie achter landschappelijk bouwen.

Drie gerealiseerde projecten, of misschien wel vier

De BOKD heeft het initiatief genomen enkele kwalitatief hoogwaardige dorpsuitbreidingen in Drenthe te realiseren, ze voegt in deze daad bij het woord. Door middel van landschappelijk bouwen projecten wordt de dorpslandschappenbenadering in de praktijk gebracht. De BOKD kan "*als "opdrachtgever" de kwaliteitsvraag bij de gemeente op tafel leggen"* (Elerie, 1998a, p. 4). De landschappelijk bouwen projecten van de BOKD zijn tot stand gekomen in overleg en samenwerking met andere partners, zoals de provincie (zie 4.4.1). Behalve in de dorpslandschappenbenadering pasten de landschappelijk bouwen projecten ook binnen het provinciale Programma Ruimtelijke Kwaliteit 2001. Op www.drenthe.nl valt te lezen: *"Landschappelijk bouwen is onderdeel van het project Ruimtelijke kwaliteit, dat de provincie in 2001 heeft opgezet om in de voorfase van het planproces bij bouwplannen betrokken te worden. Op verschillende manieren wordt geprobeerd aandacht te schenken aan de ruimtelijke kwaliteit van onze provincie. De projecten die worden uitgevoerd dienen als voorbeeld voor de provincie zelf en andere partijen."*

De reactie van de BOKD op witte schimmel heeft in eerste instantie geresulteerd in twee landschappelijk gebouwde dorpsuitbreidingen in de dorpen Zeijen en Zwinderen. Zeijen en Zwinderen zijn eerste pogingen geweest om nieuwe oplossingen te vinden voor de ontwikkeling van kleine kernen, om *"weer te gaan bouwen voor de kleine dorpen, maar dan op dorpse schaal en met oog voor* ***ruimtelijke kwaliteit****"* (bokd.nl (3); Bosch Slabbers, 2006, p. 3, op bokd.nl (4)). Behalve dat de BOKD de projecten in Zeijen en Zwinderen geïnitieerd heeft, is men ook sterk betrokken geweest bij een derde 'landschappelijk bouwen' project dat heeft plaatsgevonden in Eexterzandvoort. In hoofdstuk 5.5 wordt dit drietal projecten beschreven.

Het het vierde BOKD project vormde de dorpsuitbreiding van Elp. Hier is echter een ander etiket op geplakt: bouwen 'Op Dorpse Schaal'. Elp heeft gefungeerd als proefproject: aan de hand van de uitbreiding in Elp is in opdracht van de provincie en de gemeente Midden-Drenthe door het landschapsarchitectenbureau Bosch Slabbers in samenwerking met Daad Architecten een "*methodiek voor een uniforme aanpak bij woningbouw in kleine kernen bedacht, waarbij een dorp zich op een dusdanige manier kan ontwikkelen dat het karakter van het dorp in zijn landschappelijke context behouden blijft"* (bokd.nl (3); Bosch Slabbers, 2006, op bokd.nl (4), p. 3). In hun rapport getiteld **OP DORPSE SCHAAL** (Bosch Slabbers, 2006, op bokd.nl (4)) is een dergelijke methode weergegeven voor twee typen dorpen: zanddorpen en veendorpen. **OP DORPSE SCHAAL** en de *case* Elp kunnen *"gezien worden als een laatste oefening in het landschappelijk bouwen. Het is de bedoeling dat de methodiek, die het resultaat is van deze studie, zal uitgroeien tot een Drentse werkwijze … De methodiek die ontwikkeld is, probeert de initiatieven die in een dorp aanwezig zijn te stimuleren en tot ontwikkeling te brengen. Zo zijn de dorpen door de eeuwen heen ontstaan vanuit* ***particulier initiatief****. Het is dit mechanisme dat we opnieuw vorm willen geven. Daarnaast biedt 'Op Dorpse Schaal' bouwstenen voor uitbreidingen met een sterk landschappelijk karakter. Hierdoor gaat woningbouw samen met vormen van landschappelijke inpassing"* (bokd.nl (3); Bosch Slabbers, 2006, p. 3, op bokd.nl (4)). *"Het project draait om het bieden van ruimte aan de bouw van woningen in waardevolle dorpslandschappen, geleidelijk en naar behoefte, zonder vaststaand eindplan, maar in de vorm van een gezamenlijk vormgegeven proces (door dorp, overheden en deskundigen). En op een wijze die kwaliteiten toevoegt: woningbouw die wat betreft uiterlijk en erf past bij het dorp en in het waardevolle landschap"* (bokd.nl (2)).

Inmiddels wordt 'Op Dorpse Schaal' toegepast op een ander uitbreidingsproject in de gemeente Midden-Drenthe. Dit vijfde project vindt plaats in de Broekstreek (de dorpen Garminge, Balinge en Mantinge). Men is weliswaar begonnen met de uitvoering van ODS Broekstreek, maar er is nog geen enkel huis gebouwd (Keegstra 2011, schriftelijk interview). *"De planvorming is voltooid, maar de vertaling naar het bestemmingsplan loopt nog. In Garminge wordt gewerkt aan een uitbreidingsgebiedje, en verder in alle drie de dorpen aan losse woningbouwlocaties van een of enkele woningen."*

'Op dorpse schaal' bouwen wordt min of meer dezelfde betekenis toegedicht als landschappelijk bouwen. De provincie Drenthe gebruikt de twee termen als inwisselbaar. Hanskamp (2007, persoonlijk gesprek) schaart Elp binnen zijn smalle definitie van landschappelijk bouwen: de landschappelijk bouwen projecten van de BOKD. En provinciaal gedeputeerde Haarsma spreekt in Leenes (2006b) van het project 'Landschappelijk Bouwen Elp'. De BOKD brengt een lichtelijk onderscheid aan. In **OP DORPSE SCHAAL** (Bosch Slabbers, 2006, p. 71, op bokd.nl (4)) geeft men aan: *"Het plan, zoals het in deze nota beschreven wordt, is geïnspireerd op 'landschappelijk bouwen'."* Keegstra (2011, schriftelijk interview[172]) noemt 'op dorpse schaal' bouwen een doorontwikkeling van landschappelijk bouwen. *"Bij* ***Landschappelijk Bouwen*** *stond de bouwlocatie al vast,*

[172] Voor het eerst in een e-mail op 19-11-2010. In het schriftelijk interview is nadien om nadere uitleg gevraagd.

vaak in de vorm van een 'uitbreidingslocatie/wijkje' … In feite kwam het neer op betrokkenheid van het dorp en de inschakeling van landschapsdeskundigen ten behoeve van een goede landschappelijke structuur en inpassing van de woningbouwlocatie en woningen in het dorpslandschap. Bij ***Op Dorpse Schaal*** *wordt eerst een landschappelijke analyse gemaakt van dorp en omliggend landschap, uitmondend in landschappelijke kwaliteiten en mogelijkheden voor eventuele toekomstige bebouwing. Dit kan op diverse locaties zijn en in diverse aantallen woningen."*

3.6.5 Agrarisch landschappelijk bouwen project 'Wierde en Dijk'

Naast de drie dorpsuitbreidingsprojecten in Drenthe bestaat mijn onderzoekspopulatie ook uit het Agrarisch Landschappelijk Bouwen project 'Wierde en Dijk' in Noord-Groningen. Daarom ga ik kort in op de achtergrond van agrarisch landschappelijk bouwen. Kort, omdat tussen agrarisch landschappelijk bouwen en 'gewoon' landschappelijk bouwen geen wezenlijk verschil bestaat. Er bestaan veel overeenkomsten tussen de BOKD projecten (nieuwbouw dorpen in Drenthe) en het 'Wierde en Dijk' project (nieuwbouw van landbouwschuren in Groningen). De belangrijkste is dat ook het ALB project gezien kan worden als een reactie op landschappelijk kwaliteitsverlies. *"Bezorgdheid over de snel voortschrijdende ontluistering van het landschap drijft initiatiefnemers tot projecten als 'agrarisch landschappelijk bouwen'"* (Wierde & Dijk, 2003, p. 29).

Vroeger bestond er een grote verscheidenheid per streek in bouw van boerderijen. Net als voor elk dorp gold: *"Vroeger bezat ieder erf een eigen karakter … Boerderij en beplanting waren vergroeid met elkaar en met het omringende landschap"* (Libau, 2000, in Wierde & Dijk, 2003, p. 39). Maar deze situatie is veranderd. In 3.2 is aangegeven dat ook landbouwschuren wereldwijd steeds meer op elkaar gaan lijken, er is sprake van steeds grotere eenvormigheid. Wierde & Dijk (2003) voegt hier nog aan toe dat er niet alleen in geografisch opzicht sprake is van grotere uniformiteit, maar dat ook *"voor alle functies op het boerenerf dezelfde (standaard)schuren worden gerealiseerd"* (p. 8). *"Door het realiseren van algehele eenvormigheid negeren architecten en stedenbouwkundigen de landschappelijke en ecologische kwaliteit van onze omgeving"* (p. 6). Het ALB project heeft daarom als uitgangspunt om dat juist niet te doen: *"Belangrijk bij de nieuwbouw van schuren is dat de historische en culturele waarden van het gebied worden meegewogen"* (Wierde & Dijk, onbekend). *Doel van het project is nieuwe schuren te laten aansluiten bij de kenmerkende streekbebouwing, zonder te vervallen tot kitsch"* (Koomen en Weijschede, 2003, op library.wur.nl). Evenals het landschappelijk bouwen van dorpsuitbreidingen is ook *agrarisch* landschappelijk bouwen een poging om vervlakking tegen te gaan door middel van het inzetten van streekeigenheid.

Naast vervlakking heeft globalisering ook geleid tot steeds verdergaande schaalvergroting in de grondgebonden landbouw (zie 3.4). Met als gevolg dat er nieuwe, grotere schuren nodig zijn om concurrerend te kunnen blijven produceren. De noodzaak tot nieuwbouw van landbouwschuren vloeit dus net als de toenemende uniformiteit in bouwvormen voort uit het globaliseringsproces. Nieuwbouw van landbouwschuren kan op de lokale schaal van het erf tot verrommeling leiden. Dat kan niet alleen betekenen dat er sprake is van een rommelig erf, maar ook dat nieuwe bedrijfsgebouwen geplaatst worden buiten het erf. Een verzameling bedrijfsgebouwen inclusief erf kan beschouwd wordt als een dorpje en een nieuwe schuur als een dorpsuitbreiding. Verrommeling van het erf kan dan bijvoorbeeld het ontbreken van de samenhang tussen de bedrijfsgebouwen onderling en tussen de bedrijfsgebouwen en het omringende landschap betekenen. Behalve het tegengaan van vervlakking is agrarisch landschappelijk bouwen dus ook een poging om verrommeling tegen te gaan. Een additionele parallel aan dorpsuitbreidingen is dat ook bij nieuwe landbouwschuren sprake is van eenzelfde soort fysieke ontwerpopgave. Termen die gebruikt worden bij de beschrijving van de fysieke opgave voor dorpslandschappen, zoals identiteit, eenheid en duurzaamheid, zijn ook van toepassing op het ALB project. Qua fysiek ontwerp is de grootste overeenkomst tussen de BOKD projecten en het 'Wierde en Dijk' project de opzet om samenhang te creëren door gebruik te maken van identiteit. Analoog aan de verbroken eenheid tussen dorpsuitbreiding, het oude dorp en het omringend landschap is ook de samenhang tussen boerderij, erfbeplanting en omringend landschap verbroken, en is het doel vervolgens om die relatie te herstellen.

Een andere overeenkomst tussen de dorpsuitbreidingsprojecten en het ALB project is de kennelijke relatie die er bestaat met duurzaam bouwen[173]. Waar sprake is van landschappelijk bouwen, valt ook vaak de term duurzaam

[173] Duurzaam bouwen wordt op www.ipdubo.nl omschreven als: *"Een manier van bouwen waarbij de milieu- en gezondheidseffecten ten gevolge van het bouwen en de gebouwde omgeving tot een minimum worden beperkt."* Het gaat om een niet-milieu belastende, ecologisch verantwoorde ontwikkeling van stedelijke functies. Aandachtspunten naast natuur en ecologie vormen water, verkeer, energie maar ook leefbaarheid. Maatregelen hebben betrekking onder andere betrekking op zuinig energiegebruik, zuinig waterverbruik, mogelijkheid tot hergebruik van gebouwen en bouwmaterialen, gebruik van standaard bouwmateriaal zodat de hoeveel bouwmateriaal beperkt wordt en beperking van bouwafvalstoffen. Zie verder www.ipdubo.nl of duurzaambouwen.senternovem.nl. Duurzaam bouwen past binnen de door de overheid nagestreefde integratie van stad en natuur zoals vastgesteld in de **VSL** (LNV, 1995d). Bij het enten van bouwen op ecologische principes gaat het om: *"de samenhang tussen de landschaps(ecologische)structuur, de gebouwde ingerichte ruimte en het menselijk gebruik*

bouwen. Zo gebruikt Elerie (1998b) het begrip duurzaamheid bij de beschrijving van de fysieke opgave in de dorpslandschappenbenadering (zie ook Dordregter, 1998). En noemt Bouma (in Abrahamse en Webbink, 2001a) landschappelijk bouwen en duurzaam bouwen de twee hoofdthema's van het stedenbouwkundige plan voor de dorpsuitbreiding van Zeijen. Raakvlakken tussen landschappelijk en duurzaam bouwen kunnen bijvoorbeeld zijn: het inpassen van bestaande groenstructuren in het nieuwe bouwplan of het gebruik maken van bouwmaterialen uit de omgeving. Giezen (2007, persoonlijk gesprek; www.gemmabv.nl), projectarchitect van het agrarisch landschappelijk bouwen project in Noord-Groningen, gaat nog een stap verder. Hij stelt dat duurzaam bouwen en landschappelijk bouwen niet slechts raakvlakken hebben, maar onderling zelfs sterk verweven zijn. Giezen dicht landschappelijk bouwen en duurzaam bouwen bijna dezelfde betekenis toe en dus zijn landschappelijk gebouwde schuren in zijn ogen impliciet ook duurzaam gebouwde schuren. De nadruk die in het ALB project gelegd wordt op duurzaam bouwen[174] heeft behalve met de visie van de architect ook te maken met de specifieke achtergrond van het project. Het oorspronkelijke idee is namelijk afkomstig van het Informatiepunt Duurzaam Bouwen. *"Al in het voorjaar van 2002 gaf het Informatiepunt Duurzaam Bouwen (Ip Dubo) opdracht aan twee architectenbureaus om een duurzame landbouwschuur te ontwerpen. ARTéS uit Groningen en DAAD uit Beilen werd gevraagd een schuur te bedenken die het regionale karakter van het Groninger landbouwgebied zou kunnen versterken. De schuur moest een alternatief bieden voor de moderne landbouwschuren die het Nederlandse platteland steeds monotoner dreigen te maken. In de tweede plaats moest de schuur laten zien hoe de beginselen van duurzaam bouwen in de moderne landbouw kunnen worden geïntroduceerd"* (www.boerenbouwen.nl (1)).

Het idee is vervolgens opgepakt en uitgevoerd onder auspiciën van de Groninger Vereniging voor Agrarisch Natuur- en Landschapsbeheer Wierde en Dijk. Het werkgebied van deze vereniging voor agrarisch natuurbeheer beslaat het akkerbouwgebied ten noorden van de lijn Zoutkamp-Winsum-Delfzijl (Haartsen en Koopman, 2004). In deze Noord-Groninger kuststrook zijn onder leiding van architect Giezen van architectenbureau Artès in eerste instantie drie schuren gebouwd: in Godlinze een multifunctionele schuur, in Pieterburen een werktuigenschuur, en in Stedum een veeschuur (www.wierde-en-dijk.nl (1)). De vereniging Wierde en Dijk is ontstaan nadat een rapport van de provincie Groningen had gewezen op een verslechtering van de kwaliteit van het agrarisch cultuurlandschap. Boeren en burgers hebben de handen ineen geslagen om die trend te keren[175]. *"We willen de omgevingskwaliteit overeind houden, met ontwikkelingsmogelijkheden voor de landbouw. De zaak moet niet op slot. Ook willen we dat burgers en beleidsmakers een positiever beeld krijgen van de manier waarop boeren met het landschap omgaan"*, zegt Westers (in Haartsen en Koopman, 2004, p. 7) van Wierde en Dijk. Het uitgangspunt is *"de overtuiging dat alleen een economisch sterke landbouwsector zijn functie als drager van het (cultuur) landschap kan vervullen"* (www.wierde-en-dijk.nl (2)). Niet alle boeren in het gebied zijn echter even enthousiast. *"In De Marne is zo'n zestien procent van de boeren lid. In de rest van het werkgebied is het percentage veel lager"* (p. 6, 7). Westers: *"Er zijn genoeg collega's die er niets van moeten hebben. Ze zijn bang dat wat wij nu vrijwillig doen straks voor iedereen verplicht wordt"* (p. 7).

Een van de middelen die Wierde en Dijk gebruikt in het streven *"om een mooi en aantrekkelijk cultuurlandschap te onderhouden en waar mogelijk te herstellen"* is de creatie van een groenblauw netwerk: *"een natuurvriendelijk sloot- en perceelsrandbeheer om de biodiversiteit wat te vergroten"* (Haartsen en Koopman, 2004, p. 7)[176]. Westers noemt het project 'Agrarisch Landschappelijk Bouwen' echter het grootste succes vanwege de zichtbaarheid van de nieuwe schuren. *"Het resultaat van een groen project is veel moeilijker te meten"* (p. 7). Meetbaarheid en zichtbaarheid zijn belangrijk met het oog op subsidies. Omdat Wierde en Dijk opereert in een akkerbouwgebied is er vanuit de subsidiepot voor agrarisch natuurbeheer namelijk relatief weinig geld beschikbaar. Westers: *"Men vindt dat de natuurwaarden van melkveehouderijgebieden hoger zijn"* (p. 7). Daarentegen kan Wierde en Dijk wel profiteren van de ligging binnen een Belvederegebied (zie kaart bijlage 2, pag. 340), hoewel de regeling weer niet voorziet in cultuurhistorisch landschapsbeheer. Het ALB project is voor de helft gesubsidieerd door Belvedere. In 2002 heeft de provincie echter geconstateerd dat de achteruitgang van natuurlijke en landschappelijke waarden nog niet gestopt is. Volgens Westers is dat mede te wijten aan de provincie zelf. Die stelt weinig financiële middelen beschikbaar: *"De compensatie voor akkerrandenbeheer is erg beperkt"* (p. 7). Daarnaast steken ook de gemeenten geen helpende hand toe. *"Het meeste geld moet uit Den Haag of Brussel komen, maar gemeenten zouden ook wel eens wat meer kunnen doen aan omgevingsbeheer. Ze*

---

in al zijn facetten: wonen, werken, ontspannen, energie- en watervoorziening, enzovoort" (p. 27). In de **VIERDE NOTA** werd duurzaamheid in de ruimtelijke ordening geïntroduceerd (Giezen, 2006, op www.dongeradeel.nl). *"Hierin wordt de ruimtelijke kwaliteit als één van de belangrijkste garanties voor duurzaamheid gezien, naast de aspecten van ketenbeheer en energie-extensivering. Dit houdt in dat naast bijvoorbeeld het bewust omgaan met water, energie, afvalstoffen en materialen er gestreefd dient te worden naar een ecologische kwaliteit van de woonomgeving"* (p. 45).

[174] Deze nadruk lijkt overigens nog meer theoretisch dan praktisch. Zo wordt in het begeleidende boek **AGRARISCH LANDSCHAPPELIJK BOUWEN IN HET "WIERDE EN DIJK" LANDSCHAP** (Wierde & Dijk, 2003) nergens expliciet gerefereerd aan duurzaamheid.

[175] Wierde en Dijk is een bijzondere vereniging voor agrarisch natuurbeheer omdat niet alleen boeren lid zijn, maar ook gewone burgers.

[176] Analoog aan wat de Vereniging Nederlands Cultuurlandschap op nationaal niveau probeert te initiëren.

hebben het wel over het bevorderen van het leef- en woonklimaat, maar richten zich daarbij vooral op het binnendorpse" (p. 7). De provincie Groningen en de gemeente De Marne hebben overigens wel meebetaald aan het ALB project.

Net als de BOKD wijst ook Wierde en Dijk dus op het contrast tussen aan ene kant de grote waarde die de provinciale en gemeentelijke overheden op papier toekennen aan landschapskwaliteit en aan de andere kant het gebrek aan financiële ondersteuning voor het waarborgen van landschapskwaliteit in de praktijk. De belangrijkste overeenkomst tussen de BOKD projecten en het 'Wierde en Dijk' project, ook te beschouwen als een rode lijn bij landschappelijk bouwen, is als gezegd het inzetten op identiteit om eenvormigheid van nieuwe bebouwing tegen te gaan en daarmee kwaliteit van gebouwde en niet-gebouwde omgeving te verhogen. Agrarisch landschappelijk bouwen betekent in de woorden van Westers (in Haartsen en Koopman, 2004): *"streekeigen bouwen zodat nieuwe schuren beter in het landschap passen"* (p. 7). De verschillen (in nadruk) tussen de landschappelijk bouwen projecten zijn te verklaren uit het verschil in betrokken partijen. Een dorpsbelangenorganisatie heeft een andere primair doel dan een organisatie die duurzaamheid wil stimuleren of een organisatie die agrarisch natuurbeheer nastreeft. Betrokken actoren hebben verschillende belangen en geven aan de hand van eigen doelen inhoud aan landschappelijk bouwen.

3.7 Conclusie achtergrond landschappelijk bouwen

Literatuur
In dit hoofdstuk heb ik de vraag beantwoord wat de achtergrond van landschappelijk bouwen is, en waar de aandacht voor landschappelijk bouwen op terug te voeren valt. Hierbij heb ik hoofdzakelijk gebruik gemaakt van literatuuronderzoek. De conclusies heb ik hieronder weergegeven.

Reactie op landschappelijk kwaliteitsverlies

In 3.2 is beschreven dat landschappelijk bouwen in brede zin gezien kan worden als een reactie op een proces van landschappelijk kwaliteitsverlies. Landschappelijk kwaliteitsverlies kan worden gecategoriseerd in termen van vervlakking (uniformering, eenvormigheid) of verrommeling. Landschappelijk bouwen is dus een middel om de kwaliteit van het landschap (zowel gebouwde als niet-gebouwde omgeving) te verhogen. Landschappelijk bouwen kan vervlakking tegengaan. Kwaliteit betekent in dat geval ruimtelijke diversiteit, en landschappelijk bouwen kan een middel zijn bij het versterken van het eigen karakter van regio's. Bij het conceptualiseren van kwaliteit stuit men ten aanzien van landschappelijk bouwen echter ook op een probleem. Met betrekking tot de verrommeling is de positieve bijdrage van landschappelijk bouwen aan landschappelijke kwaliteit namelijk minder eenduidig. Dat vloeit voort uit het feit dat verrommeling veel verschillende betekenissen op verschillende schaalniveaus heeft. Indien landschappelijke kwaliteit het open houden van de open ruimte betekent, en het tegengaan van verrommeling dus gelijkgesteld wordt aan het tegengaan van bouwen in het landelijk gebied, dan draagt landschappelijk bouwen juist bij aan kwaliteitsdaling in plaats van kwaliteitsverhoging.

Toenemend gebruik van regionale identiteit om kwaliteitsverlies tegen te gaan

In eerste instantie kan landschappelijk bouwen gezien worden als een reactie op een proces van landschappelijke kwaliteitsdaling, in 3.3 is aangegeven dat landschappelijk bouwen in tweede instantie ook gezien kan worden in het licht van de toenemende populariteit van regionale identiteit als middel om dat kwaliteitsverlies tegen te gaan. Regionalisering of lokalisering is een reactie op een proces van schaalvergroting, van globalisering: mensen zoeken naar eigenheid en houvast in een snel veranderende, groter wordende wereld. Regionale identiteit wordt ingezet om ruimtelijke diversiteit te stimuleren, om vervlakking tegen te gaan. Deze uniformering van bouwvormen is (groten)deels ook het gevolg van het globaliseringsproces (uniforme smaak, snelle verspreiding nieuwe kennis via internet). Andere oorzaken zijn het Modernisme als dominante stroming, de opkomst van catalogusbouw en het feit dat projecten vaak uitgevoerd worden door een kleine groep dezelfde bouwers en ontwerpers. Landschappelijk bouwen kan beschouwd worden als de fysieke uitdrukkingsvorm van regionale of lokale identiteit.

Verstedelijking in goede banen leiden

In 3.4 is beschreven dat het platteland onderhevig is aan een transformatieproces van agrarische productieruimte naar een multifunctionele consumptieruimte (wonen, recreatie). Een element in dit veranderingsproces is de toenemende verstening of verstedelijking van het landelijke gebied. Dit proces van verstedelijking voedt de zorgen ten aanzien van de landschappelijke kwaliteit van het platteland. Indien men verrommeling conceptualiseert als het dichtgroeien van de open ruimte, leidt verstedelijking *an sich* al tot landschappelijk kwaliteitsverlies. Echter ook als men bebouwing in het open gebied niet per definitie beschouwt als ruimtelijk kwaliteitsverlies, ziet men ongecontroleerde verstedelijking vaak als een bedreiging. Daar waar het platteland als agrarische productieruimte blijft bestaan, maakt schaalvergroting oftewel de geglobaliseerde markt de bouw van nieuwe schuren noodzakelijk. Landschappelijk bouwen kan gezien worden als een poging ondanks het verstedelijkingsproces toch de kwaliteit te waarborgen, als het accommoderen van verstedelijking waarbij wel gelet wordt op de kwaliteit van de verstening. De kwaliteit van de bebouwing is dan belangrijker dan de kwantiteit.

Rijksoverheidsbeleid: buiten bouwen met kwaliteit

Zorgen omtrent de landschappelijke kwaliteit worden nog eens extra gevoed omdat de rijksoverheid sinds de **NOTA RUIMTE** meer ruimte geeft voor buiten bouwen (3.5). Verstedelijking wordt niet langer bestreden, maar eerder in goede banen geleid (slechts ongecontroleerde verstedelijking wordt bestreden). Het Rijk is van mening dat die grotere ruimte voor buiten bouwen gepaard dient te gaan met kwaliteit. Dat wringt met de opvatting dat bebouwing intrinsiek leidt tot kwaliteitsdaling, meer bebouwing in het landelijk gebied kan dan immers per definitie niet gepaard gaan met kwaliteit. Landschappelijk bouwen zou in dat geval beschouwd kunnen worden als de minst slechte bouwoplossing. Het lijkt er echter op dat de liberalere houding van de rijksoverheid een afspiegeling is van een algemeen veranderde zienswijze ten aanzien van bouwen op het platteland. Bouwen wordt niet langer per definitie beschouwd als een vorm van kwaliteitsdaling. Het gaat er meer om hoe men bouwt dan of men bouwt. Bouwen in het landelijk gebied kan binnen die opvatting ook kwaliteit toevoegen. Op papier onderschrijft de nationale overheid in ieder geval het belang van kwaliteit. Ook de overheid zet daarbij in op regionale identiteit. De rijksoverheid stuurt op kwaliteit middels het gebiedsgerichte beleid, Belvedere en welstand. Landschappelijk bouwen past binnen dat overheidsbeleid, landschappelijk bouwen is de nieuwe generatie buiten bouwen met kwaliteit.

Reactie op witte schimmel en uniformiteit landbouwschuren

Landschappelijk bouwen in de smalle interpretatie is een reactie op specifieke aspecten van het proces van landschappelijk kwaliteitsverlies, namelijk de slechte kwaliteit van dorpsuitbreidingen en landbouwschuren (3.6). De aanleiding voor de drie (cq vier/vijf) door de BOKD geïnitieerde dorpsuitbreidingsprojecten in Drenthe, dus van Hanskamp's smalle definitie van landschappelijk bouwen, vormt het verschimmelingsproces. De filosofie achter landschappelijk bouwen is de dorpslandschappenbenadering van de BOKD. De aanleiding voor het Agrarisch Landschappelijk Bouwen project van Wierde en Dijk in Groningen vormde met name de steeds grotere eenvormigheid van landbouwschuren die ontstaat omdat geen rekening meer wordt gehouden met streekeigen (bebouwings)kenmerken. Tussen het landschappelijk bouwen van dorpsuitbreidingen en het agrarische landschappelijk bouwen bestaat geen wezenlijk verschil. Ze zijn beide een reactie op de dalende kwaliteit van het landschap, de ontwerpopgave houdt in beide gevallen in dat de verbroken relatie tussen dorp of erf en omringend landschap hersteld wordt, en er bestaat in beide gevallen een relatie met duurzaam bouwen.

Empirie: mening architecten en provincies

Ter verhoging van de validiteit van het onderzoek is het interessant om mijn bevindingen uit de literatuur te vergelijken met uitkomsten uit andere onderzoeksbronnen. Ik heb de vraag naar de achtergrond van landschappelijk bouwen ook voorgelegd aan de verschillende provincies en, zij het niet altijd expliciet, aan de overige deskundigen waarmee ik gesprekken heb gevoerd. De meningen van architecten en provincies (=onderzoekspopulatie 1) blijken niet af te wijken van de resultaten uit mijn literatuuronderzoek. Op basis daarvan trek ik de conclusie dat er een compleet beeld geschetst is van de achtergrond van landschappelijk bouwen.

De gesprekken met architecten leverden geen aanvullende informatie op met het oog op de achtergrond van landschappelijk bouwen. Jan Giezen (2007, persoonlijk gesprek) interpreteert landschappelijk bouwen als het logische vervolg op buiten bouwen: *"Landschappelijk bouwen volgde op en vloeide voort uit buiten bouwen."* Analoog aan de wijze waarop de VROM-raad (www.vromraad.nl) spreekt over nieuwe generatie buiten bouwen, het buiten bouwen met kwaliteit van de rijksoverheid (zie 3.5). Agrarisch landschappelijk bouwen ziet Giezen als een reactie op de groeiende hoeveelheid schuren van slechte landschappelijke kwaliteit uit de hoek van de hallenbouwers, die boeren kiezen vanwege de lage kosten. Hierbij speelt volgens hem mee dat er geen beleid gevoerd wordt ten aanzien van erfinrichting: *"Boeren kunnen doen wat ze willen qua erfinrichting."* Pieter Brink (2007, persoonlijk gesprek) ziet het ontstaan van landschappelijk bouwen meer in het licht van maatschappelijke ontwikkelingen die fysiek neerslaan op het platteland (zie 3.4). De grootste trendbreuk binnen het landelijk gebied vindt hij de grotere mobiliteit waardoor de functie wonen op het platteland uitgebreid is. Voor hem komt landschappelijk bouwen voort uit deze mogelijkheid om op het platteland te wonen gecombineerd met een verminderd belang van de agrarische functie. Brink wijst op de noodzaak en onvermijdelijkheid van verandering: *"Als de functie veranderde, veranderde het landschap mee en ook omgekeerd. Nu hebben we echter boerderijen, maar geen agrarisch gebruik. Als de agrarische functie van bebouwing en landschap verplaatst is, kan op de oorspronkelijke plek de functie wonen komen."* Landschappelijk bouwen is in zijn ogen het op een kwaliteitsvolle manier, met respect voor de omgeving, invullen van het nieuwe woonlandschap.

Tabel 2: Achtergrond landschappelijk bouwen naar de mening van provincies

Categorie (in welke paragraaf behandeld)	**Door provincies genoemde verklaringen voor opkomst landschappelijk bouwen**
Dalende landschapskwaliteit: (hs 3.2)	• Reactie op veelvuldige aantasting van landschapskwaliteiten/gestage teloorgang van kwaliteiten in het buitengebied willen tegenhouden. • Toenemende zorg ten aanzien van/toenemend aantal klachten over verrommeling. • Uit discussies over ruimtelijke kwaliteit in relatie tot weinig geslaagde, uniforme bouwvormen van de afgelopen jaren
Regionale identiteit/ruimtelijke diversiteit: (hs 3.3)	• De behoefte om, als je iets toevoegt in het buitengebied, dit zodanig te doen, dat de diversiteit in onderscheidende landschappelijke verschijningsvormen en identiteiten overeind blijft.
Weerslag maatschappelijke processen op het platteland: (hs 3.4)	• De toenemende verstedelijking. • De vraag naar omgevingskwaliteit als gevolg van cultureel/maatschappelijke (modern en lonken naar verleden) en economische ontwikkelingen (voortvarend en geen armoede dreiging). • Herwaardering van de rust, ruimte en schoonheid van het platteland. • De notie dat een mooi landschap inkomsten betekent voor de toeristische sector. • Burgers en politiek hechten meer belang aan landschapskwaliteit/ruimtelijke kwaliteit.
Overheidsbeleid: (hs 3.5)	• Een nieuwe stap in de zienswijze op uitbreiden van kernen, een nieuwe vorm van "buiten bouwen". Deels als reactie op de nadelen van het bundelingsbeleid, deels komt ze voort uit de veranderingen in de agrarische sector waardoor nieuwe functies/dragers voor het buitengebied worden gezocht. • Voortgekomen uit het Belvedere beleid/Belvedere gedachte: behoud door ontwikkeling. • Voortgekomen uit de ontwikkelingsgerichte landschapsstrategie: Landschap Ontwikkelen met Kwaliteit. • Expliciet gebruik willen maken van bestaande kwaliteiten als nieuwe (veelal economische) impulsen in het buitengebied.
Dalende landschapskwaliteit lager schaalniveau (dorpsuitbreidingen, gebouwen): (hs 3.6)	• Reactie op eenvormigheid van witte schimmel en VINEX. • 'Boerderettes' /sommige nieuwe gebouwen in het buitengebied worden als storend ervaren.

Evenals de gesprekken met architecten leverde ook de provinciale enquête geen aanwijzing op voor eventuele omissies. Alle door de provincies[177] genoemde factoren zijn in dit hoofdstuk aan bod gekomen. De genoemde factoren zijn **Fout! Verwijzingsbron niet gevonden.** weergegeven in tabel 2, en door mij onderverdeeld in categorieën die corresponderen met de verschillende paragrafen van dit hoofdstuk. Omdat de meeste categorieën met elkaar verweven zijn, is de verdeling van de verschillende factoren over de categorieën in sommige gevallen enigszins arbitrair. Een opvallend resultaat was dat geen enkele factor meer dan twee keer werd genoemd. Dat valt ongetwijfeld te verklaren uit de complexiteit en de vele facetten die de verklaring van achtergrond van landschappelijk bouwen behelst (niet voor niets is dit hoofdstuk vrij lang). Een andere opvallende uitkomst was

[177] In dit geval: n=10. In de verkorte vragenlijst voor Noord-Holland is de vraag naar de achtergrond van landschappelijk bouwen niet opgenomen, Flevoland kent de achtergrond van landschappelijk bouwen niet.

dat ook de provincies die de term (of een equivalent van) landschappelijk bouwen niet kennen en gebruiken wel een idee hebben over de achtergrond van (de toegenomen aandacht voor) landschappelijk bouwen. Een gedeeltelijke verklaring hiervoor is dat het herleiden van de achtergrond van landschappelijk bouwen, behalve complex, ook heel simpel kan zijn omdat uit de term al veel af te leiden valt. Illustratief is het aarzelende antwoord van Marrit Klompe van de provincie Overijssel (2008, enquête): *"De wens om meer in harmonie met de omgeving te bouwen?"*[178] Uiteindelijk is het hele scala aan genoemde factoren te herleiden tot een enkele factor: het verlies aan landschapskwaliteit en de zorgen die men zich daarover maakt. Eén genoemde factor vormt hierop een grote uitzondering. Ton Peeters (provincie Limburg, 2008, enquête) noemt als aanleiding voor landschappelijk bouwen: *"een 'smoes' te hebben om bouwen in het buitengebied verdedigbaar en mogelijk te maken"*[179]. Landschappelijk bouwen zou dus ook een manier kunnen zijn om te bouwen waar dat eigenlijk niet is toegestaan, een manier om restrictief beleid te omzeilen. In de literatuur wordt hier echter nergens aan gerefereerd en daarom is het in dit hoofdstuk ook niet ter sprake gekomen. In 4.4 wordt er wel op teruggekomen.

Ik heb de vertegenwoordigers van de provincies ook gevraagd hoe ze tot het besluit zijn gekomen om op een gegeven moment landschappelijk te gaan bouwen. Opvallend is dat niemand dat exact kon benoemen. Ze wezen allemaal op de achtergrond van landschappelijk bouwen. Hanskamp (2007, persoonlijk gesprek) antwoordde dat een dergelijk besluit ingegeven wordt door maatschappelijke veranderingen. Er is altijd sprake van ontwikkeling en beweging. Zo is er in esdorpen geen behoefte meer aan boerderijen, maar aan woningen. Vervolgens blijkt dat mensen nieuwe woningen, inbreidingen en uitbreidingen niet mooi vinden en ontstaat er een maatschappelijke discussie. De uitkomst van die discussie wordt uiteindelijk neergelegd in regels; de overheid reageert via wetgeving. Welstand is net als de discussies over landschappelijk bouwen, 'retro bouwen of niet' en erfgoed in de woorden van Hanskamp een loot aan de stam van 'met respect omgaan met de omgeving'. Zoals aan het begin van het hoofdstuk door Hanskamp is vermeld, vormt respectvol omgaan met de omgeving de basis voor landschappelijk bouwen. Daarbij is er sprake van een spanningsveld tussen doelmatigheid (functie) en schoonheid. *"Het gaat er uiteindelijk om een balans te vinden tussen welvaart en welzijn. De vraag hoe je met de omgeving omgaat, blijft altijd een weging tussen belangen."* Kort gezegd van geld versus esthetiek.

[178] Dit antwoord is een van de twee door de provincies genoemde factoren die ik niet heb opgenomen in **Fout! Verwijzingsbron niet gevonden.** omdat het in essentie hetzelfde betekent als de eerste in de tabel genoemde factor, een reactie op veelvuldige aantasting van landschapskwaliteiten.

[179] Dit is de tweede en laatste verklaring die ik niet heb opgenomen in tabel 3.

Hoofdstuk 4 Wat is landschappelijk bouwen?

4.1 Inleiding

In hoofdstuk 4 worden een aantal verschillende onderwerpen behandeld. Het doel is de betekenis van landschappelijk bouwen, zoals die in 1.5 is beschreven, verder uit te diepen.
In 4.2 wordt aandacht besteed aan de beleidsmatige betekenis van landschappelijk bouwen. Hoofdstuk 4.2 gaat in op het beleid van provincies ten aanzien van ruimtelijke kwaliteit, bouwen op het platteland en landschappelijk bouwen. Het grootste deel van de resultaten worden besproken van de onder de provincies gehouden enquête (zie bijlage A, pag. 365). Het draait om de vraag:

- Hoe zien provincies landschappelijk bouwen? Wat is de betekenis van landschappelijk bouwen volgens de provincies?

Ter beantwoording worden een reeks verschillende vragen gesteld. Wat zijn de verschijningsvormen van landschappelijk bouwen? Heeft landschappelijk bouwen alleen betrekking op nieuwbouw? Is landschappelijk bouwen alleen van toepassing op woningen, wijken, landbouwschuren en industrieterreinen? Heeft landschappelijk bouwen alleen betrekking op gebouwen? Wat is de rol van historie bij landschappelijk bouwen? Gebruikt men de term landschappelijk bouwen? Gebruikt men het concept landschappelijk bouwen in beleidsplannen? Past men landschappelijk bouwen toe in de praktijk? Vinden provincies landschappelijk bouwen belangrijk?
4.2 start met een pleidooi voor een strakke regie van provincies op de ruimte/het landschap. En eindigt met het goede voorbeeld: de maatwerkbenadering van de provincie Groningen bij agrarische bedrijfsuitbreiding waarbij landschappelijke inpassing van nieuwe bebouwing afgedwongen wordt.

Hoofdstuk 4.3 vormt een kerndeel van deze *master thesis*, omdat het ingaat op de centrale vraag:

- Wat is landschappelijk bouwen?

De in 1.5 gegeven omschrijvingen van landschappelijk bouwen worden nader uitgewerkt. Wat houdt bouwen in samenhang met de omgeving en op basis van identiteit in? Kenmerken van landschappelijk bouwen worden besproken.

In 4.4 worden de volgende vragen beantwoord:

- Wat is het doel van landschappelijk bouwen?
- Welke partijen zijn betrokken bij (de kwaliteitsaspecten van) bouwen in plattelandsgebieden en landschappelijk bouwen?
- Waar heeft landschappelijk bouwen plaatsgevonden?

Tenslotte wordt in 4.5 ingegaan op de toenemende aandacht voor landschappelijk bouwen en de vraag of dat blijvend is. Vragen die beantwoord worden zijn:

- Bestaan er verschillen tussen discoursen voor wat betreft de mate waarin landschappelijk bouwen leeft?
- Bestaan er discoursverschillen in architectonische smaak?

Deze vraag dient als eerste aanzet ter beantwoording van de vraag of verschillende discoursen landschappelijk bouwen verschillende betekenissen toedichten.

- Wat is het toekomstperspectief voor landschappelijk bouwen?

4.2 Provincies

4.2.1 Tussen institutionele verantwoordelijkheden en eigen keuzes: strakke regie vereist

In hoofdstuk 3 heb ik de houding van de nationale overheid ten opzichte van landschappelijk bouwen besproken. Daarnaast is ook de houding van de provincies van belang. Provincies spelen namelijk een grote rol binnen de ruimtelijke ordening. De provinciale overheid vormt de spil in het natuur- en landschapsbeleid. Provincies zijn ook verantwoordelijk voor de regionale invulling en uitvoering van het woningbouwbeleid[180]. Ze kennen

[180] Om een samenhangend landschaps- en woningbouwbeleid te kunnen voeren is het regionale, provinciale niveau het geëigende schaalniveau. Zo is door schaalvergroting in menselijke relaties (3.3) de woningmarkt regionaal van aard, en staat de provincie relatief onafhankelijk (geen partij in de grondmarkt) ten opzichte van lokale bouwplannen.

woningbouwcontingenten toe aan gemeenten en bepalen waar en onder welke voorwaarden gemeenten mogen bouwen. Als gevolg van de in de **NOTA RUIMTE** gepropageerde decentrale aanpak zijn de taken van de provincies nog uitgebreid[181]. Het ruimtelijke ordeningsbeleid wordt door provincies neergelegd in een streekplan en sinds de nieuwe Wro in een structuurvisie. De provincie Drenthe heeft, net als enkele andere provincies, het streekplan samen met plannen die betrekking hebben op andere beleidsterreinen (het waterhoudingsplan, milieubeleidsplan en verkeer- en vervoersplan) geintegreerd in een provinciaal omgevingsplan (POP). Provinciale Omgevingsplannen zijn integrale plannen die de gebiedsgerichte aanpak, waarin de verschillende belangen in een regionale projectstructuur op elkaar afgestemd worden, ondersteunen. Het POP vormt het door de provincie gestelde planologisch kader, waarbinnen andere regionale en lokale partijen dienen te opereren. Voor de nieuwe Wro was het streekplan vooral bedoeld als toetsingskader voor het bestemmingsplan. De provincies houden zich voornamelijk bezig met beleidskaders en -uitgangspunten. Het POP bevat dus ook de beleidslijnen ten aanzien van buiten bouwen[182].

De mate waarin het beleid is uitgewerkt en waarin provincies sturen verschilt (Van Middelkoop et al., 2005, op www.stichtingrecreatie.nl). Op dit moment is er *grosso modo* echter te weinig regie op ruimtelijke processen. Vanuit de samenleving klinkt daarom de roep om een sterkere sturing op het landschap (o.a. Hoepman en Van der Veur, 2006; De Volkskrant, 2008d; Van der Bilt, op www.kiekopdrenthe.nl (1)). Omdat het landschap als zachte waarde vaak het onderspit delft in het bestuurlijk krachtenveld, zou het Rijk duidelijk moeten maken wie verantwoordelijk is voor dat landschap. Aangezien ze dat ook in de **AGENDA LANDSCHAP** niet doet[183], is om verdere aantasting van de landschappelijke kwaliteit te voorkomen naar mijn mening daadkrachtige regie van provincies vereist[184]. Het Rijk zal daarvoor wel voldoende geld en menskracht aan de provincies beschikbaar moeten stellen. Op het ogenblik is de regionale afstemming van claims op de schaarse ruimte en het toezicht van provincies op bepaalde terreinen onvoldoende. Zoals onder meer blijkt uit de toenemende verrommeling doordat gemeenten steeds nieuwe bedrijventerreinen opzetten waar dat qua vraag niet altijd noodzakelijk is. Het MNP concludeert in de **NATUURBALANS 2006**: *"De afgelopen 15 jaren leren dat provincies niet altijd in staat waren ook door hen ongewenste ontwikkelingen te keren"* (www.mnp (2)).

Meer sturing van de overheid is noodzakelijk, vooral de provinciale overheid zal haar verantwoordelijkheid moeten nemen. Provincies vormen het meest geschikte bestuursniveau om daadkrachtige regie te combineren met het zo goed mogelijk faciliteren van lokaal initiatief. Lokale initiatieven moeten gestimuleerd worden omdat op die manier zowel de kwaliteit van plannen toeneemt door het benutten van lokale kennis als ook het draagvlak van plannen verhoogd wordt. De provincie vormt de aangewezen instantie om deze initiatieven van onderop te beoordelen. De belangrijkste sturingsopgave voor provincies is de procesopgave, dus het zorg dragen voor en het bewaken van de prioriteit van landschappelijke kwaliteit[185]. *"Kwaliteit is niet op te leggen, maar een proces kan zodanig worden georganiseerd dat de condities voor het ontstaan van kwaliteit optimaal zijn"* (www.vromraad.nl, p. 12). Naast ruimte voor debat (waar door de VROM-raad op gewezen wordt) vraagt dit om duidelijke kaders en bestuurlijke durf[186]. Het voeren van een strakke regie is niet hetzelfde als het tegengaan van nieuwe ontwikkelingen, maar vraagt wel om het maken van duidelijke keuzes. Ontwikkeling moet plaats vinden op basis van een visie en niet op basis *ad hoc* beslissingen. Daarnaast betekent een strakke regie ook consequente controle op naleving van regels en afspraken. Naast sturen van het proces is er ook meer inhoudelijke sturing nodig[187]. Kuypers stelde al in 1998 dat het succes van het provinciale beleid zal afhangen van het feit of provincies beschikken over een eigen visie op de inrichting van de rurale ruimte: *"Het belangrijkste is dat er regionale inrichtingsconcepten beschikbaar zijn, die als richtsnoer voor overleg kunnen dienen"* (p. 41). Een

[181] Zo zijn de provincies verantwoordelijk voor de uitvoering van het beleid met betrekking tot de EHS en de nationale landschappen. Dat betekent onder meer dat provincies deze gebieden moeten begrenzen en vervolgens het beheer moeten regelen. Ook zijn de provincies sinds de **NOTA RUIMTE** verantwoordelijk voor de formulering van ruimtelijk beleid voor grondgebonden sectoren binnen de landbouw als akkerbouw en melkveehouderij.

[182] *"Sommige provincies hebben daarnaast aparte beleidsdocumenten voor het buitengebied, zoals een Handreiking Bestemmingsplannen buitengebied. Soms is er sprake van aparte notities/documenten voor bepaalde onderwerpen, zoals nota's voor nieuwe landgoederen of, zoals in Overijssel, recent de startnotitie Vrijkomende Agrarische Bedrijfsbebouwing, en, in Zuid-Holland, de Nota Ruimte voor Ruimte"* (Van Middelkoop et al, 2005, p. 8, op www.stichtingrecreatie.nl).

[183] De rijksoverheid schuift de verantwoordelijkheid in het kader van de decentralisatie doelbewust van zich af richting lagere overheden. Provincies hebben dus meer verantwoordelijkheid, maar hoe die precies ligt ten opzichte van bijvoorbeeld gemeenten is onduidelijk. Met de invoering van de nieuwe Wro zouden de verantwoordelijkheden voor wat betreft de ruimtelijke ordening helder moeten zijn.

[184] In deze mening sta ik niet alleen. Dit concluderen ook deskundigen als Elerie (op www.belvedere.nu (1)) en Nieuwenstein en Van de Klundert (2004, p. 19): *"Buiten bouwen in het groen moet kunnen en kan kwaliteit toevoegen, maar dat vraagt om kwaliteit van bestuur. Het is aan de provincies om dit subtiele evenwicht te vertalen in trefzeker beleid."* Uit een publieksenquête in het kader van de landschapscampagne Kiek op Drenthe van de Milieufederatie Drenthe en Het Drents Landschap bleek bovendien meer dan driekwart van de respondenten de provincie primair verantwoordelijk te achten voor het behoud van het landschap. Daarom wordt in de brochure **RUIMTELIJKE KWALITEIT GEVRAAGD** (Drents Plateau et al., 2006) een sterkere regie van de provincie gevraagd op het gebied van woningbouw, dorpen, landelijk gebied en bedrijventerreinen.

[185] Dit onderschrijft ook Elerie (www.belvedere.nu (1)).

[186] Hier wijst bijvoorbeeld ook Hoek (in De Volkskrant, 2008d) op.

[187] Dit onderschrijven bijvoorbeeld ook Elerie (www.belvedere.nu (1)), Nieuwenstein en Van de Klundert (2004) en Kuypers (1998).

(landschaps)structuurvisie of een POP zou een duidelijk kader kunnen scheppen, een instrument kunnen zijn waarin duidelijk gemaakt worden wat kwaliteit is, bijvoorbeeld door aan te geven wat logische plaatsen zijn voor nieuwbouw[188].

De uitwerking van structuurvisies zal echter beperkt worden door de gebrekkige juridische status ervan (zie 3.5.2)[189]. Des te meer zijn ook op het punt van inhoudelijke sturing het maken van duidelijke keuzes en bestuurlijke durf van belang. In 3.2 heb ik het probleem aangestipt dat kwaliteit niet te objectiveren is. Daarom zullen die inhoudelijke keuzes gemaakt moeten worden op basis van brede discussie en in het besef dat wat gezien wordt als kwaliteit uiteindelijk een subjectieve keuze is. Desalniettemin zullen ze gemaakt moeten worden, anders is beleid ten aanzien van landschappelijke kwaliteit niet meer dan een dooddoener en zal het ontbreken van een regionale rode draad leiden tot een verdere aantasting van het landschap. Kwaliteit moet inhoudelijk vooral omschreven worden op het vlak van ruimtelijke inrichting en minder op het vlak van architectonische vormgeving. Zoals de VROM-raad (www.vromraad.nl, p. 11) aangeeft: *"Vooral op het landschappelijke schaalniveau kan kwaliteit worden gewaarborgd."* [190] Zoals ook de Provincie Drenthe aangeeft (1999) is het afdwingen van architectonische kwaliteit lastig. Die discussie dient meer op lokaal niveau gevoerd te worden, zoals middels welstand ook gebeurt. De kunst is een evenwicht te vinden tussen eenheid (niet teveel want dat leidt in de beleving tot saaiheid) en verscheidenheid (niet teveel want dat leidt in de beleving tot rommeligheid). De eenheid moet vooral gezocht worden op landschappelijk/stedenbouwkundig en gebiedsniveau, en de verscheidenheid op het niveau van architectonische vormgeving. De kunst is ook een evenwicht te vinden tussen provinciale sturing en het tot uiting laten komen van specifieke omstandigheden waarbij voldoende lokale ontplooiingsmogelijkheden blijven bestaan.

Dit pleidooi voor meer sturing staat in schril contrast met het actuele beleid. Decentralisatie en deregulering zorgen voor een grotere beslisruimte voor lagere overheden. De macht van provincies daalt door de nieuwe Wro ten opzichte van gemeenten. Dit heeft een negatieve uitwerking op mogelijkheid van provincies om daadkrachtig op te treden in de strijd tegen landschappelijk kwaliteitsverlies. De taak van de provincie verschuift van ruimtelijke ordening naar ruimtelijke ontwikkeling. De rol die provincies aannemen ten aanzien van gemeenten is minder die van bevoegd gezag, en meer die van regionaal regisseur, (project)partner en adviseur. Een provincie in de rol van adviseur betekent dat gemeenten die adviezen ook terzijde kunnen leggen in plaats van op te volgen (Hoek, in De Volkskrant, 2008d), en dat is, in het licht van de stelling uit hoofdstuk 3 dat landschappelijke kwaliteit bij gemeenten in slechte handen is, een slechte ontwikkeling. Provincies zullen daarnaast in hun nieuwe rol meer hun eigen belangen gaan nastreven, wat het risico met zich meebrengt dat het algemeen belang eronder zal lijden. Behalve bestuurlijke daadkracht en beschikbare expertise zijn ook de beschikbare gelden, decentralisatie is gepaard gegaan met meer financiële middelen voor provincies: het Investeringsbudget Landelijk Gebied (ILG), belangrijk om regie te kunnen voeren. In 2006 heeft de commissie-Verheijen echter vastgesteld dat het toegekende rijksbudget ontoereikend is om de provinciale ambities te kunnen realiseren (www.mnp (2)).

De institutionele rol van provincies ten opzichte van gemeentes mag dan verkleind zijn, dat betekent niet dat de provincies te weinig bevoegdheden hebben om landschaps- en bouwbeleid in de gewenste richting te sturen en hun verantwoordelijkheid te nemen. Binnen een institutioneel kader bestaat altijd de mogelijkheid eigen keuzes te maken. Bovendien is als gevolg van het huidige beleid de eigen verantwoordelijkheid voor provincies vergroot[191]. Daarnaast stelt Wanders (2008, p. 18) dat een provincie ten opzichte van een gemeente *"weliswaar een aantal bevoegheden verliest, maar dat daar nieuwe ingrijpenende bevoegheden tegenover staan."*[192] Ook

[188] Een structuurvisie zou men kunnen vergelijken met een dorpsvisie. Voor kleine kernen worden soms dorpsvisies geschreven, en bij landschappelijk bouwen projecten vormen deze dorpsvisies vaak het beleidsmatige uitgangspunt. Nieuwenstein en Van de Klundert schreven al in 2004 dat ter versterking van de proceskant van het kwaliteitsstreven regionale landschapsstructuurvisies standaard op lokaal niveau aangevuld zouden moeten worden door dorpsplannen (geschreven door gemeentes en bewoners).

[189] In hoofdstuk 3 is beargumenteerd dat voor maatregelen gericht op de versterking van de ruimtelijke kwaliteit juridische afdwingbaarheid van groot belang is.

[190] De VROM-raad vindt tevens dat het sturen op inhoudelijke kwaliteit betekent dat een restrictieve houding in de kwantiteitsdiscussie ten aanzien van bouwen in het buitengebied moet worden ingenomen: provincies dienen strak te regisseren door een 'nee, tenzij' beleid te voeren.

[191] De uitwerking van decentralisatie kan van dus van twee kanten bekeken worden. Aan de ene kant wordt de rol van provincie kleiner door de verhoogde gemeentelijke autonomie. Maar aan de andere kant wordt de rol van de provincie relatief groter door de 'terugtrekking' van de nationale overheid.

[192] Voor een overzicht van de bevoegdheden en verplichtingen van een provincie sinds de nieuwe Wro zie Wanders (2008). Belangrijk is de volgende samenvatting op pagina18: *"Voor het realiseren van beleidsdoelen in structuurvisies krijgen rijk en provincies de bevoegdheid om inhoudelijke instructies te geven aan lagere overheden. Deze instructies moeten bij het vaststellen van een bestemmingsplan in acht worden genomen. Rijk en provincie beoordelen gemeentelijke bestemmingsplannen vervolgens op basis van de instructies. Bestemmingsplannen die in strijd zijn met een instructie kunnen worden bevroren en door de provincie respectievelijk het rijk gewijzigd worden vastgesteld. In het geval de provincie of het rijk zichzelf verantwoordelijk achten voor de regie en uitvoering, kunnen gedeputeerde staten respectievelijk de*

provincies kunnen kwalitatieve voorwaarden stellen aan hoe en waar gebouwd wordt (www.belvedere.nu (1)). Een provincie kan eisen stellen middels haar planologisch instrumentarium, ze kan kwalitatieve voorwaarden stellen in de onderhandeling met ontwikkelaars, of kan kwaliteit stimuleren door het verstrekken van subsidies. De rol van provincies is kortom gedeeltelijk institutioneel bepaald, maar aan de andere kant bestaat er interpretatieruimte met betrekking tot de invulling van die rol. Het beleid kan daarom per provincie sterk verschillen. En zelfs verschillen van het nationale overheidsbeleid.

4.2.2 Beleid provincies ten aanzien van landschappelijke kwaliteit

Introductie: ruimtelijke kwaliteit belangrijk voor provincies

De vraag is dan hoe de Nederlandse provincies verkiezen om te gaan met de omgeving. Het blijkt dat ruimtelijke kwaliteit voor alle provincies belangrijk is [193]. Ook de provincies zetten in op regionale identiteit, voeren gebiedsgericht en Belvedere beleid, en stellen kwalitatieve eisen aan nieuwe bebouwing via haar planologisch instrumentarium[194]. Uit mijn provinciale enquête en uit de literatuur[195] komt bovendien het beeld naar voren dat ruimtelijke kwaliteit steeds belangrijker wordt. Diverse provincies claimen zelfs dat ruimtelijke kwaliteit uitgangspunt vormt voor het provinciale beleid. Behalve dat provincies op zich zelf staand ruimtelijk kwaliteitsbeleid voeren, wordt ruimtelijke kwaliteit daarom ook steeds vaker geïntegreerd in beleid voor andere beleidsterreinen. Zoals in 1.5 in de woorden van Goossen (provincie Zeeland, 2008, enquête) is aangegeven dat het:*"meer algemeen beleid geworden is om economische ontwikkelingen te laten plaatsvinden samen met het versterken van de omgevingskwaliteiten."* Ook vanuit de gedachte dat een aantrekkelijke omgeving van economisch belang kan zijn.

Hoewel men in het streven naar ruimtelijke kwaliteit uniform is, werkt iedere provincie het op een eigen manier uit (Bayer en Jaspers, 2006). De trend is dat provincies steeds meer inzetten op samenwerking met andere betrokken partijen. Aan de voorkant van het planningsproces probeert men de bewustwording te verhogen, te inspireren door voorbeelden te laten zien, te adviseren en soms te subsidiëren. Daartoe ook genoodzaakt door de verminderde toetsende rol achteraf als gevolg van de nieuwe Wro. Maar verder bestaan er vooral verschillen in de uitwerking van het ruimtelijk kwaliteitsbeleid. Om ruimtelijke kwaliteit te organiseren (de procesopgave) bedienen de provincies zich van een keur aan verschillende combinaties van instrumenten[196] (zie ook bijlage 4, pag. 342). Ook proberen sommige provincies strak te sturen (Groningen), andere geven gemeenten daarentegen een grote mate van vrijheid (Gelderland, Limburg, Noord-Holland, Zuid-Holland).

Ten aanzien van het beleid voor bouwen in het buitengebied zijn soms vooral hoofdlijnen aangegeven, soms is er ook sprake van specifiek uitgewerkte regelingen (Van Middelkoop et al., 2005, op www.stichtingrecreatie.nl). Deze regelingen vormen een belangrijk instrument in de procesopgave van het bevorderen van landschappelijke kwaliteit. Provincies stellen hierin, conform de visie van de **NOTA RUIMTE**, namelijk ook kwalitatieve eisen aan hoe en waar gebouwd wordt. Specifieke provinciale regelgeving waarin kwalitatieve eisen worden gesteld aan bebouwing heeft grotendeels betrekking op drie in de **NOTA RUIMTE** genoemde categorieën:

- hergebruik van (agrarische) bebouwing

De vrijkomende bebouwing is vaak van agrarische aard, maar in principe kan het om allerlei soorten bebouwing gaan (kloosters, kazernes). *"In het vrijkomende gebouw kan een agrarisch-gerelateerde functie gehuisvest worden, een nevenactiviteit voor de boer (verbrede landbouw, zoals huisverkoop, zorg of agrotoerisme)"* (p. 12), of soms ook niet agrarische functies (zoals recreatie); *"In het laatste geval hebben veel provincies de voorkeur voor wonen."*

- rood-voor-rood/ruimte-voor-ruimte

Hierbij gaat het om (gedeeltelijke) sloop van agrarische bebouwing met terugbouw van woningen. De bedoeling is de bebouwde oppervlakte te verkleinen (ontstening), waarbij de nieuwbouw van woningen de afbraak financiert. Oorspronkelijk ging het vooral om de sloop van veestallen. Langzamerhand zijn provinciale

minister van ruimtelijke ordening ook direct een bestemmingsplan (gewijzigd) vaststellen." Hieruit mag geconcludeerd worden dat de provincie nog steeds voldoende mogelijkheden heeft om invloed uit te kunnen oefenen op de ruimtelijke ordening.

[193] Dit komt zowel naar voren uit mijn enquête onder provincies als ook uit onderzoek van Van Middelkoop et al. (op www.stichtingrecreatie.nl) uit 2005.

[194] Provincies hebben niet zoals gemeenten met welstand een juridisch middel om architectonische kwaliteit af te dwingen. Dat zou volgens Zuid-Holland (Van Middelkoop et al., 2005, op www.stichtingrecreatie.nl) wel nodig zijn om als provinciale overheid ook te kunnen sturen.

[195] Bijvoorbeeld de ROmagazine *special* **PROVINCIES WERKEN AAN KWALITEIT** uit november 2006. Deze is gevuld met bijdragen van vertegenwoordigers van de verschillende provincies. In de literatuurlijst is de uitgave opgenomen onder de respectievelijke auteurs.

[196] Er worden nota's opgesteld, beeldkwaliteitsplannen verplicht gesteld (Noord-Holland, Zeeland), een provinciaal adviseur of bouwmeester ingesteld (Groningen, Noord-Holland), gewerkt met een gebiedsmakelaar (Noord-Brabant), kwaliteitsateliers opgericht (Overijssel), speciale kwaliteitsteams samengesteld (Gelderland, Zeeland), of beleid op papier aanvullen met een uitvoeringsprogramma, een grondbank en werknemerstraining (Utrecht). Deze informatie is afkomstig uit de ROmagazine *special* **PROVINCIES WERKEN AAN KWALITEIT** uit november 2006. Om reden van overzichtelijkheid heb ik verwijzingen naar de respectievelijke auteurs achterwege gelaten. Voor een compleet overzicht van de gehanteerde instrumenten per provincie verwijs ik naar die ROm *special*.

regelingen uitgebreid naar de sloop van andere agrarische bebouwing, zoals kassen en vooral boerderijen, en soms zelfs niet-agrarische bebouwing (kazernes, oude fabrieksterreinen).
● rood-voor-groen (of -blauw).
Hierbij gaat het om nieuwbouw (of uitbreiding van bestaande bebouwing). Met de nieuwbouw wordt een groene (of blauwe) tegenprestatie op het gebied van landschap of natuur gefinancierd. Nieuwe landgoederen en buitenplaatsen vallen in deze categorie.

Zowel de mate waarin provincies gebruik maken van de mogelijkheid specifieke regelingen op te stellen, de precieze invulling ervan als ook de mate waarin van specifieke regelingen gebruik wordt gemaakt in de praktijk, verschilt per provincie. Punt hier is dat provincies in ieder geval de *mogelijkheid* hebben om kwaliteitseisen te stellen aan nieuwe bebouwing in het landelijk gebied met betrekking tot inpassing in de omgeving. Zoals Drents Plateau et al. (2006, p. 4) aangeven ten aanzien van bedrijventerreinen maar ook voor het landelijk gebied, moet er op provinciaal niveau een kader gecreëerd worden zodat ook op regionale schaal ruimtelijke kwaliteit gewaarborgd wordt: *"Waar dit voor bouwprojecten wettelijk is verankerd (met welstand als instrument), ligt er … een verantwoordelijkheid bij de provincie om zelf een instrumentarium te ontwikkelen."* Met het oog op woningbouw doet men ook de aanbeveling voor een kwaliteitstoets voor ruimtelijke plannen op provincieaal niveau. Punt twee is vervolgens hoe ver die gestelde kwaliteitseisen inhoudelijk zouden moeten gaan.

Hoewel elke provincie kwaliteit probeert te organiseren (Bayer en Jaspers, 2006) bestaan er ook grote verschillen wat betreft de mate waarin men aandacht besteed aan de inhoudelijke opgave. Alle provincies streven in meer of mindere mate naar het versterken van karakteristieke landschapskenmerken. Vooral voor gebieden die als landschappelijk of cultuurhistorisch waardevol worden aangemerkt, is het gangbaar om een gebiedsvisie of een landschapsplan op te stellen, waarin de kwaliteiten aangegeven worden, die in de betreffende gebieden behouden dienen te worden. Sommige provincies willen zich echter niet teveel mee bezig houden met de vraag wat de kwaliteiten en identiteiten van gebieden zijn (Gelderland, Limburg, Noord-Brabant, Zuid-Holland)[197]. Sommige andere provincies vinden dat wel belangrijk, en wijden daar dan ook studies aan[198]. Overijssel heeft via het provinciale Kwaliteitsatelier (waarin samengewerkt wordt met andere betrokken partijen) in het verleden streefbeelden voor boerderijen vastgelegd. Noord-Holland heeft studies laten verrichten naar hoe in het landelijk gebied woningbouw gepleegd kan worden rekening houdende met cultuurhistorische en landschappelijke waarden, en deze studies (Kleine kernen kookboek, Waterland 2020 en Vechtvisie) tot beleid gemaakt door ze als basis voor het streekplan te nemen. Ook in andere provincies zijn studies verricht naar bouwen met het landschap en cultuurhistorie als onderlegger[199]. De provincie Friesland heeft bijvoorbeeld voor dorpen in Zuidwest-Friesland het project 'Nieuwe kijk op oude dorpen' uitgevoerd met als doel een methode te ontwikkelen voor toekomstige dorpsuitbreidingen. In Drenthe is de ontwikkeling van de soortgelijke methode 'Op dorpse schaal' weliswaar gepaard gegaan met daadwerkelijk landschappelijk bouwen, maar nog steeds gebeurt het uiterst zelden, afgezien van Noord-Holland, dat deze studies ook omgezet worden in bouwprogramma's. Provincies nemen niet het initiatief, maar reageren op vraag vanuit de markt (Van Middelkoop et al., 2005, op www.stichtingrecreatie.nl).

Drenthe: landschap prioriteit
Met het oog op landschappelijk bouwen in de smalle benadering zal ik het beleid van de provincies Groningen en Drenthe uitgebreider bespreken. Te beginnen met de laatste. Drenthe verkiest al geruime tijd landschappelijke kwaliteitsverbetering boven groei. Dat stelt niet alleen de provincie zelf bij monde van Alkema et al. (2006) en Hanskamp (2007, persoonlijk gesprek), maar wordt ook onderschreven door mensen van buiten zoals Koops (2004). Het geven van prioriteit aan het landschap is een bewuste politieke keuze. Volgens Hanskamp (2007, persoonlijk gesprek) onderscheidt Drenthe zich in die politieke prioriteitstelling van omringende provincies en prevaleren in Drenthe meer dan in Groningen, Gelderland en Overijssel de belangen van natuur en milieu boven economische belangen. Die belangen vallen in Drenthe overigens ook deels samen (Van der Bilt, 1998; Provincie Drenthe, 1998). Recreatie is een belangrijke economische pijler in Drenthe, en de recreatieve sector in Drenthe drijft op het decor van landschap en natuurschoon. In lijn met het centraal stellen van het landschap in het ruimtelijk beleid, vormen de verschillende beeksystemen in Drenthe een belangrijk ordenend principe in het

[197] Dit om redenen als: kwaliteit is niet te definiëren (Gelderland), kwaliteit verschilt per plek en per tijdsperiode (Zuid-Holland) of de provinciale mening over wat kwaliteit is, moet niet opgelegd worden (Noord-Brabant). Deze informatie is ook weer afkomstig uit de ROm *special* **PROVINCIES WERKEN AAN KWALITEIT** (2006), voor de respectievelijke auteurs zie de literatuurlijst. En gedeeltelijk ook uit Van Middelkoop et al. (2005, op wwwstichtingrecreatie.nl).
[198] Flevoland neemt een aparte positie in, door de recente en planmatige ontstaansgeschiedenis acht de provincie kwaliteit en identiteit enerzijds bekend, maar anderzijds nog niet volledig uitgekristalliseerd en dus deels niet bestaand.
[199] Dit gebeurt overigens in het kader van Belvedere steeds meer, en hoeft niet altijd van de provincie uit te gaan. Op www.belvedere.nu (1) staan enkele van die studies beschreven zoals 'Wonen aan de Winsumer Vecht' in Groningen uitgevoerd door Artès Architecten en Adviseurs en welstandsorganisatie Libau, 'Project buiten wonen in Utrecht' door het Utrechts architectuurcentrum, of 'Oude en nieuwe dorpen in de 21e eeuw' (Noord- en Zuid-Holland, Zeeland) door de TU Delft.

POP (Hanskamp, 2007, persoonlijk gesprek)[200]. Een ander uitgangspunt van **POP II** (Provincie Drenthe, 2004) is de tegenstelling mal versus contramal. Drenthe streeft naar een geconcentreerde stedelijke ontwikkeling met behoud van de open ruimte eromheen. Woningbouw wordt daartoe ook geconcentreerd in de grotere kernen.

Het landelijk gebied vormt de contramal van de stedelijke gebieden en is opgedeeld in zes functiezones (Provincie Drenthe, 2004). *"Dit is een vorm van groene contourenbeleid"* (Van Middelkoop et al., 2005, p. 25, op www.stichtingrecreatie.nl). De provincie stelt zich ten aanzien van buiten bouwen terughoudend op met het oog op het landschap en de landbouw. Voor nieuwbouw van woningen, dat in principe plaats moet vinden in en aan de kernen, is weinig ruimte. Nieuwbouw in het buitengebied moet functioneel passend zijn (Hanskamp, 2007, persoonlijk gesprek). En functioneel passend is in de ogen van Hanskamp de landbouw. *"Dus geen burgerwoningen in het buitengebied"*. Nieuwbouw zal daarom vooral agrarische bebouwing zijn. *"In de verschillende zones zijn in verschillende mate mogelijkheden voor nieuwvestiging en uitbreiding van bebouwing (vooral agrarische bedrijven, maar ook recreatie) toegekend"* (Van Middelkoop et al., 2005, p. 25, op www.stichtingrecreatie.nl). **POP II** biedt meer ruimte voor hergebruik van vrijkomende agrarische bebouwing. Voor het eerst wordt ook de mogelijkheid geboden tot sloop en herbouw van VAB (ruimte-voor-ruimte regeling). Daarnaast is in Drenthe ook ruimte voor nieuwe landgoederen. En in tegenstelling tot andere provincies loopt de ontwikkeling van nieuwe landgoederen ook goed. Andere toepassingen van rood-voor-groen komen in Drenthe maar marginaal voor *"omdat de noodzaak voor nieuw groen er niet hoog is en er ook meestal voldoende middelen voor groenontwikkeling zijn"* (p. 26).

De provincie wil zich vooral bezig houden met beleidskaders en uitgangspunten en kent in **POP II** (Provincie Drenthe, 2004, p. 19) daarom *"een ruime verantwoordelijkheid toe aan gemeenten en waterschappen."* Soms worden er uiteraard uitzonderingen gemaakt: omdat het project 'Op Dorpse Schaal' (i.e. het ontwerpen van algemene methodiek voor landschappelijk bouwen in Drentse dorpen, met als *pilot* de dorpsuitbreiding van Elp) gedeeltelijk buiten bestaande beleidskaders viel, heeft de provincie hier wel *"een actieve rol in het proces op zich genomen en een substantiële bijdrage geleverd aan de planvorming"* (Bosch Slabbers, 2006, p. 9, op bokd.nl (4)). Volgens de provincie biedt **POP II** kaders, weinig strakke regels, en is vooral maatwerk belangrijk (Van Middelkoop et al., 2005, op www.stichtingrecreatie.nl). Drenthe zet bij monde van Alkema et al. (2006) vooral in op samenwerking en dialoog. Zo wordt al jarenlang in overleg met gemeenten geprobeerd verdere verrommelling van het landschap, bijvoorbeeld als gevolg van nieuwbouw, tegen te gaan. Voor het antwoord op de vraag hoe het kan dat ondanks de Drentse nadruk op landschappelijke kwaliteit toch kwaliteitsdaling plaatsvindt, wijst de provincie bij monde van Hanskamp (2007, persoonlijk gesprek) dan ook naar gemeenten. Hanskamp acht de gemeenten verantwoordelijk omdat zij de inhoud van bestemmingsplannen bepalen[201]. Het provinciale streven naar landschappelijke kwaliteit ondervindt onder meer hinder van de trage implementatie van provinciaal beleid door gemeenten in bestemmingsplannen (Van Middelkoop et al., 2005, op www.stichtingrecreatie.nl). Hierdoor is het mogelijk dat in door de provincie beschermde gebieden nog steeds grote hoeveelheden recreatiebungalows gebouwd worden (Koops, 2004). Koops vindt echter dat de provincie de verouderde bestemmingsplannen simpelweg niet zou moeten accepteren, met andere woorden dat de verantwoordelijkheid ook bij de provincie ligt. Koops concludeert dat met **POP II** de regie is verschoven naar gemeenten. En dat betekent dat de provincie Drenthe onvoldoende procesmatige sturing uitoefent om de nagestreefde ruimtelijke kwaliteit te kunnen regisseren.

Het centraal stellen van het landschap door de provincie boven groei is in ieder geval een duidelijke keuze die gunstig zou moeten uitpakken met het oog op landschappelijke kwaliteit. Deze keuze brengt de provincie echter nog wel eens in conflict met de recreatieve en de agrarische sector (Hanskamp, 2007, persoonlijk gesprek). Koops (2004) beschrijft ook dat er vanuit die sectoren nogal wat bezwaren werden ingebracht tegen **POP II**. Er zou sprake zijn van belemmering door een teveel aan ge- en verboden. Koops concludeert echter dat er voor de landbouw weinig verandert, en voor de recreatieve sector zelfs iets meer ruimte is gekomen vanwege politieke gevoeligheid voor die sector. Na het lezen van **POP II** (Provincie Drenthe, 2004) kom ik tot de conclusie dat er op het eerste gezicht inderdaad weinig mag, hoewel dat, vooral voor de landbouw, ook afhangt van de sector of het gebied (zone). Bij nadere bestudering blijken er echter op de schijnbaar strenge regelgeving veel uitzonderingen gemaakt te kunnen worden. Als er maar voldaan wordt aan de voorwaarde tot inpassing, dan blijken ingrepen (bebouwing) toch vaak mogelijk te zijn. Bovendien wordt het ruime begrip inpassing niet nader

[200] De provincie Drenthe hanteert de watersysteembenadering (zie **POP II**, p. 22). Een benadering die gebaseerd is op de specifieke kenmerken van de stroomgebieden van beken en rivieren (LNV, 1995b). Ruimtelijke planning vindt plaats op basis van de aanwezige stroomgebieden.

[201] De woorden van gedeputeerde Edelenbosch (in Abrahamse, 2001, p. 18) ademen dezelfde geest: *"Wij proberen gemeenten te stimuleren om met goede plannen te komen voor landschappelijke afwerking en inpassing. Wij betalen ook mee aan het opstellen van landschapsbeleidsplannen. Het landschap is een grote verantwoordelijkheid van de gemeente en over kwaliteit denkt niet iedereen hetzelfde."*

gespecificeerd[202], wat de interpretatieruimte nog een keer vergroot. Dat betekent dat de bewering van de provincie (in Van Middelkoop et al., 2005, op www.stichtingrecreatie.nl) klopt dat er in **POP II** weinig sprake is van strakke regels. Dat betekent ook dat de duidelijke papieren keuzes van de provincie Drenthe in de uitvoeringspraktijk heel wat minder eenduidig zullen uitwerken. En dit ondersteunt de stelling dat de sturing van de provincie Drenthe niet genoeg is om landschappelijke kwaliteit te kunnen bewaken.

De provincie Drenthe heeft zich in ieder geval wel consciëntieus bezig gehouden met de inhoudelijke opgave. De provincie is medeopdrachtgever van de studie **OP DORPSE SCHAAL** (Bosch Slabbers, 2006, op bokd.nl (4)) naar het 'op dorps schaal'/'landschappelijk' bouwen van dorpsuitbreidingen. Daarnaast is de visie van de provincie Drenthe op de kwaliteiten en identiteiten van het landschap en de gebouwde omgeving opgetekend in een drietal nota's: **LANDSCHAP** (1998), **RUIMTELIJKE KWALITEIT VAN DE GEBOUWDE OMGEVING** (1999) en **REGIONALE IDENTITEIT ALS INSPIRATIEBRON** (2000)[203]. In deze nota's zijn echter geen beleidsdoelstellingen verwerkt, ze dienen dus niet om te sturen maar alleen ter stimulering en inspiratie. De provincie blijft zich continu inzetten om (het bewustwordingsproces ten aanzien van) landschappelijke kwaliteit te stimuleren. Zo heeft men momenteel heeft het Atelier Mooi Drenthe opgezet. De kwaliteit van dorpsuitbreidingen vormt hierbij een onderwerp.

Hoewel in het zoeken naar de balans tussen sturing en (creatieve) vrijheid een strakke inhoudelijke sturing op architectuur, zeker voor provincies, teveel van het goede is, zal een provincie echter ook inhoudelijk moeten sturen op landschappelijk en gebiedsniveau. Deels gebeurt dit ook. Door middel van het POP wordt de procesopgave op bepaalde punten gecombineerd met de inhoudelijke opgave. Er vindt als gezegd sturing plaats op Drentse kwaliteiten als het mal/contramal principe (dus op het behoud van de open ruimte) en de voor het landschap wezenlijke beeksystemen. Bovendien vindt sturing van het landschapsbeleid plaats door middel van het weergeven van specifieke gebiedskenmerken. Drenthe is volgens Hanskamp (2007, persoonlijk gesprek) succesvol geweest met het in stand houden van de open ruimte[204]. *"Het resultaat is meer dan elders een schone ruimte."*[205] Dit succes dateert echter van voor **POP II** met de grotere verantwoordelijkheid voor gemeenten, en bovendien heeft er op andere terreinen landschappelijke kwaliteitsdaling plaats gevonden. Meer sturing via regelgeving (en handhaving) is noodzakelijk. Daarnaast heeft de provincie de individuele landschappelijk bouwen projecten weliswaar gesubsidieerd, maar deze subsidieverstrekking blijft een incidenteel karakter houden. Een structurele financiële regeling zou meer soelaas bieden.

Voor wat betreft de keuzes van de provincie Drenthe is met het oog op landschappelijke kwaliteit de prioriteitsstelling in Drenthe gunstig. Ook de inhoudelijke opgave wordt op een goede manier ingevuld: men laat zien hoe dorpse/landschappelijke kwaliteit er uit zou kunnen zien. Verder blijft men zich bezig houden met het bewustwordingsproces en het stimuleren van landschappelijke kwaliteit. In de organisatie van kwaliteit, de procesopgave, lijkt de provincie echter tekort te schieten[206]. Op gebieds- en landschapsniveau wordt onvoldoende gestuurd. Volgens **POP II** is het niet zozeer een kwestie van financiën beschikbaar stellen of het opstellen van regels, maar gaat het meer om bewustwording en het creëren van verantwoordelijkheidsgevoel ten opzichte van het landschap. Dit waag ik te betwijfelen. Op de lange termijn kan het effect sorteren. Maar zeker op korte termijn zijn geld en regels effectiever.

Groningen: strakke regie

In tegenstelling tot Drenthe hanteert Groningen wel een strakke regie. Ondanks de dalende zeggenschap over de ruimtelijke ordening is de provincie van plan zich *"stevig te blijven bemoeien met het uiterlijk van het landschap"* (De Volkskrant, 2008d). Groningen staat in die strakke aanpak alleen. *"Waar andere provincies het zoeken in de dialoog (Gelderland), bewustwording via tentoonstellingen en ateliers (Overijssel) of een extern bureau dat gevraagd en ongevraagd advies geeft (Noord-Holland), zoekt Groningen de confrontatie met gemeenten."* Een belangrijk instrument in het landschapsbeleid van de provincie Groningen vormt het provinciaal bouwmeesterschap. Om de strakke regie te handhaven, en zich overal mee te bemoeien, heeft de provincie een provinciaal bouwmeester in dienst in de persoon van Theo Hoek. Hij stelt dat het vasthouden van een strakke regie lastig is: *"een permanent duwen en trekken"*. Maar impliceert tevens dat het niet onmogelijk is. De strakke regie wordt mogelijk gemaakt door de ondersteuning van bestuurders. De provincie Groningen

[202] Behalve als het gaat om werken in voormalige agrarische bebouwing, dan betekent inpassing: het *"uitsluiten van buitenactiviteiten als opslag en grootschalig parkeren"* (**POP II**, p. 163).
[203] Voor een uitgebreide beschrijving van de kwaliteiten en identiteiten van Drenthe door de provincie verwijs ik naar paragraaf 4.3 en hoofdstuk 6.
[204] Met de nadruk op in stand houden. Het ontstaan is geen gevolg geweest van bewust beleid: bebouwing is niet door het hele gebied verspreid geraakt omdat de bevolkingsdruk in Drenthe relatief gering was (Alkema et al., 2006).
[205] Elders slaat dan volgens Hanskamp op bijvoorbeeld Salland, Twente, de Achterhoek of Brabant.
[206] De provincie zelf vindt uiteraard dat er dat er door middel van het instrument samenwerking veel bereikt is op landschaps(en natuur)gebied. Dit wordt getoond in het boek **SAMEN VOOR DRENTHE** (Provincie Drenthe, 2007).

voldoet dus aan een belangrijke voorwaarde om kwaliteit te kunnen organiseren (de procesopgave): ze beschikt over bestuurders met voldoende durf. Daarnaast heeft Groningen op basaal niveau ook de inhoudelijke opgave ingevuld. Ze heeft vastgesteld wat kwaliteit is: *"De grootste ruimtelijke kwaliteit van Groningen is het open landschap."* Op basis van die vaststelling worden duidelijke keuzes gemaakt. Megastallen en *billboards* langs wegen worden geweerd en vestiging van bedrijven op zichtlocaties langs wegen is niet meer toegestaan.

In het kader van het organiseren van kwaliteit benadrukken veel provincies het belang van samenwerking met, en inspiratie van, andere partijen aan de voorkant van het planningsproces. Het verschil met andere provincies is dat Groningen die samenwerking vooraf combineert met grondige controle achteraf. Een strakke regie is dus een *èn èn* strategie en betekent niet dat samenwerking van minder belang wordt geacht of dat alleen vertrouwd wordt op de positieve uitwerking van een confrontatietactiek. Om de landschapskwaliteit te behouden is het simpelweg soms noodzakelijk om de confrontatie met gemeenten aan te gaan (De Volkskrant, 2008d). De provincie probeert gemeenten te overtuigen van het feit dat uitbreidingen niet passen bij sommige dorpen, waarbij kleine kernen er in ieder geval geen huizen bij krijgen. In andere gevallen worden bouwplannen van gemeenten bestreden als die te grootschalig zijn in verhouding tot de schaal van het bestaande dorp. Bleek na overleg overeenstemming onmogelijk, dan werd in het uiterste geval wijziging van het bestemmingsplan geweigerd[207]. Uiteraard is samenwerking productiever. Daarom biedt de provincie vooraf geld, kennis en begeleiding. De Volkskrant (2008d): *"Bovenal verleidt de provincie gemeenten -met geld- geen simpele structuurvisie te schrijven, maar uitgebreid antwoord te geven op de vragen: waar komen we vandaan en waar willen we heen?"*

Naast het propageren van zo'n identiteitsstudie probeert Groningen de procesopgave nog op andere manieren in te vullen. Als beleidsinstrumenten gebruikt de provincie verder de 'vliegende brigade', waarbij gemeenten hulp wordt geboden in het geval van acute nood, en het 'keukentafelgesprek' (zie 4.2.3), voor agrariërs die willen uitbreiden. De 'nieuwe wierde' Holwinde in Uithuizen is een product van de beoogde samenwerking tussen verschillende partijen. Op locaties waar bouwen is toegestaan, geeft de provincie de voorkeur aan landschappelijk bouwen. Voor Hoek (in de Volkskrant, 2008d) betekent dat rekening houden met streekeigen zaken als de manier waarop een stratenpatroon ontstaan is of de manier waarop huizen gebouwd werden (met materialen uit de buurt in de stijl van een lokale aannemer). *"Kopers van een kavel op de wierde Holwinde hebben zich te houden aan regels uit het "beeldkwaliteitplan". Er mogen alleen traditionele materialen worden toegepast, zoals karakteristieke rode bakstenen, oranjerode keramische dakpannen en houten kozijnen. Als erfscheiding wordt een beukenhaag voorgeschreven. Kopers kunnen een architect in de arm nemen, maar het bouwplan moet worden goedgekeurd door de coördinerende architect, betaald door gemeente en provincie."*

Groningen volgt kortom het juiste spoor van een strakke regie ten aanzien van het landschapsbeleid. In mijn pleidooi voor een strakke regie heb ik wel de kanttekening gemaakt dat vooral regie op procesmatig vlak van belang is. Inhoudelijke bemoeienis met kwaliteit zal altijd iets problematisch houden (zie 3.2). Inhoudelijke sturing op landschappelijk niveau zal vaak nog noodzakelijk zijn, maar sturing vooraf op architectonisch schaalniveau kan makkelijk ontaarden in het verbod op ontwikkeling en de ontkenning van dynamiek. Het voorschrijven van een beukenhaag zoals in Holwinde gaat naar mijn mening dan ook erg ver. Eenheid in architectuur gaat in dat geval gepaard aan eenheid in beplanting, en teveel eenheid werkt negatief door op de belevingswaarde. Bovendien is er sprake van die ontkenning van dynamiek: een beukenhaag verplicht stellen betekent namelijk dat een bepaald historisch tijdstip tot norm verheven wordt boven andere tijdstippen. In het, al dan niet verre, verleden zullen ooit ook andere bomen of planten in het wierdenlandschap hebben gestaan. Datzelfde probleem speelt ook ten aanzien van het benoemen van het open landschap tot de streekeigen, te beschermen kwaliteit van Groningen. Het verklaren van het open landschap tot streekeigen laat geen ruimte voor, en ontkent, differentiatie in tijd en ruimte. Terwijl het Groninger landschap niet overal en altijd even open is geweest. Dat althans is de mening van architect Giezen (2007, persoonlijk gesprek), die stelt dat er op sommige plaatsen meer bebouwing heeft gestaan dan altijd is gedacht. Het verklaren van het open landschap tot te beschermen kwaliteit is in ieder geval een duidelijke keuze. En ik denk ook dat het restrictieve beleid van de provincie ten aanzien van buiten bouwen te verdedigen valt met het oog op de landschappelijke kwaliteit. Hoewel er ongetwijfeld plekken in het buitengebied en de dorpen van Groningen zullen zijn waar nieuwe bebouwing kwaliteit kan toevoegen aan het landschap[208].

Houding ten opzichte van buiten bouwen: landschappelijk bouwen of *ver*bouwen?

[207] Aangezien wijzigingen van het bestemmingsplan in de nieuwe Wro niet meer goedgekeurd hoeven te worden door de provincie, zal Groningen anno 2010 in deze gevallen gebruik moeten maken van de doorzettingsmacht.

[208] Hoek (provincie Groningen, 2008, enquête) geeft ook aan dat de mogelijkheid tot bouwen beperkt mogelijk is: *"In de kleine dorpen is bebouwing in geringe mate mogelijk, indien dit gewenst is vanuit ruimtelijke kwalitatief gewenste reparatieve ingrepen en afrondingen (op basis van de ruimtelijke identiteitsstudies)."*

De verhouding van provincies tot landschappelijk bouwen wordt gedeeltelijk bepaald door het standpunt dat ze innemen ten aanzien van bouwen in het landelijke gebied. Immers, en daar zijn ook de provincies het over eens, de kwaliteit van het landschap is deels afhankelijk van de kwantiteit van de bebouwing in de zin dat een teveel aan nieuwe bebouwing de kwaliteit van het landschap zal aantasten. Van Tilburg (provincie Noord-Brabant, 2008, enquête) zegt daarom over de betekenis van landschappelijk bouwen: *"Wat het duidelijk niet is, is een manier om het buitengebied te gaan verstenen of verstedelijken."* In de kwantiteitsdiscussie bouwen op het platteland (zie 3.5.3) bestaan simpel gesteld twee theoretische visies: een restrictieve (dan is buiten bouwen, ook landschappelijk bouwen in principe negatief) en een liberale. Hoewel de verschillen in beleidsvisies tussen de provincies meer zijn dan simpelweg accentverschillen, staan de provincies in hun houding ten opzichte van buiten bouwen en landschappelijk bouwen in de praktijk veel dichter bij elkaar, dan het, op het eerste gezicht op basis van hun positie in de kwantiteitsdiscussie, lijkt. Ook de meer liberaal georiënteerde provincies vinden dat niet ongelimiteerd gebouwd moet kunnen worden in het buitengebied. Dat heeft behalve met de factor kwaliteit ook te maken met de potentiële belemmering van de agrarische functie (Van Middelkoop et al., 2005, op www.stichtingrecreatie.nl). Aan de andere kant staan de meer restrictieve provincies zeker niet puur negatief tegenover landschappelijk bouwen. Hun houding valt het best te karakteriseren als ambivalent. Men is van mening dat buiten bouwen niet in alle gevallen tegengehouden kan en moet worden, en in dat geval is kwalitatief hoogstaand bouwen door uit te gaan van de omgeving een aantrekkelijke optie. Zelfs het restrictieve Groningen stelt: *"Kwaliteit en niet kwantiteit is de kern"* (p. 19).

Volgens Van Middelkoop et al. (2005, p. 9, op www.stichtingrecreatie.nl) streven de provincies naar een zorgvuldige omgang met het landelijk gebied: *"Over het algemeen zijn de uitgangspunten van het provinciaal beleid behoud/versterking van de landschappelijke kwaliteit en tegengaan van verdere verstening."* Dit kan echter op verschillende manieren ingevuld worden, en het blijkt dat visies en beleid ook per provincie verschillen. In bijlage 3 (pag. 341) is het beleid ten opzichte van bouwen in het landelijk gebied per provincie omschreven. De helft van de provincies voert meer liberaal beleid (Friesland, Gelderland, Noord-Holland, Limburg, Zeeland, Zuid-Holland) en de andere helft meer restrictief beleid (Drenthe, Flevoland, Groningen, Noord-Brabant, Overijssel, Utrecht)[209]. Dat betekent dus ook dat de helft van de provincies zich in kwantitatief opzicht terughoudend opstelt ten opzichte van landschappelijk bouwen. Op basis van deze categorisering moet niet geconcludeerd worden dat het nieuwe rijksbeleid niet uitgevoerd wordt: behalve in Groningen is ook in de restrictieve provincies de ruimte voor bouwen in het landelijk gebied vergroot[210]. Toch luidt de belangrijkste conclusie uit het onderzoek van Van Middelkoop et al. dat er in de praktijk in kwantitatieve zin maar beperkt sprake is van bouwen in het buitengebied. *"Van mogelijkheden die worden aangeboden, zoals nieuwe landgoederen, maken projectontwikkelaars, inwoners en andere partijen in de verschillende provincies niet erg veel gebruik"* (p. 7). Indien er in de praktijk nieuwbouw gepleegd wordt in het buitengebied gaat het vooral om de functie wonen, maar *"Nieuwe bebouwing voor wonen of bedrijvigheid vindt vooral plaats in en bij bestaand stedelijk gebied, de (grotere) dorpen en steden, en valt dan ook onder stedelijke ontwikkeling"* (p. 7, 8).

Landschappelijk bouwen is in kwantitatief opzicht onbelangrijk.

Ondanks de geringe kwantiteit van buiten bouwen in de praktijk stellen de meeste provincies dat ze in theorie voldoende mogelijkheden bieden (Van Middelkoop et al., 2005, op www.stichtingrecreatie.nl)[211]. Die mogelijkheden zijn wel gekoppeld aan kwalitatieve voorwaarden. Zo bestaan overal mogelijkheden voor nieuwe gebouwen in gebieden met een duidelijke landbouwfunctie. Dit gaat voornamelijk om uitbreiding van erfbebouwing en nieuwvestiging van agrarische bedrijven, maar ook uitbreiding of nieuwvestiging van recreatiebedrijven wordt vaak niet uitgesloten. Voor het totale provinciale grondgebied geldt: *"De aangeboden mogelijkheden voor wonen of eventuele andere functies liggen veelal op het gebied van hergebruik of sloop van bestaande agrarische bebouwing gekoppeld aan herbouw ter plekke of elders"* (p. 7). Negen van de twaalf provincies bieden mogelijkheden voor hergebruik van vrijkomende agrarische bebouwing (VAB). Voor (gedeeltelijke) sloop en nieuwbouw van VAB (= ruimte-voor-ruimte/rood-voor-rood) zijn ook regelingen (in de maak) in tien van de twaalf provincies. Van ruimte-voor-ruimte wordt vooral veel gebruik gemaakt in de

[209] Hierbij moet aangetekend worden dat deze categorisering nogal grof is (doet geen recht aan bestaande verschillen binnen een categorie), en over de indeling te discussiëren valt (Noord-Brabant is bijvoorbeeld te beschouwen als een grensgeval).
[210] En zelfs de provincie Groningen claimt dat haar beleid conform het nieuwe rijksbeleid is omdat grote nadruk wordt gelegd op landschappelijke kwaliteit.
[211] Voor nadere informatie verwijs ik ook naar: Gies, T.J.A., L. Groenemeijer, W. Meulenkamp, R. Smidt, H. Naeff, M. Pleijte, M. van Steekelenburg (2005), *Verstening en functieverandering in het landelijk gebied: een onderzoek naar de aard en omvang van verstening in het landelijk gebied ten behoeve van het monitoring- en evaluatieprogramma van Nota Ruimte*. Wageningen: Alterra (rapport 1202, i.o.v. VROM).

reconstructieprovincies (Overijssel, Gelderland, Utrecht, Noord-Brabant, Limburg), maar ook in Zuid-Holland wordt deze regeling vaak ingezet[212]. Naast deze twee vormen van VAB bestaat er nog een derde categorie specifieke regelingen, waarbij bovendien sprake is van nieuwbouw op nieuwe bouwlocaties: rood-voor-groen. Voor rood-voor-groen nieuwbouw bestaan in slechts vijf provincies regelingen (Limburg, Zeeland, Noord-Holland, Utrecht en Overijssel) en er wordt ook in de praktijk zeer marginaal gebruik van gemaakt[213]. Dat is conform de **NOTA RUIMTE**: verruimde mogelijkheden voor buiten bouwen moeten vooral geboden worden met betrekking tot VAB. Binnen deze categorie rood-voor-groen wordt het concept nieuwe landgoederen met uitzondering van Friesland wel in alle provincies toegepast. Ook voor nieuwe landgoederen geldt echter weer dat er in de praktijk weinig gebruik van wordt gemaakt[214]. Vooral in de provincies Drenthe en Noord-Brabant, maar ook in Gelderland en Limburg zijn al wel enkele nieuwe landgoederen gerealiseerd.

Net als Van der Bilt (in Peerbolte et al., 2006) komen Van Middelkoop et al. (2005, p. 8, op www.stichtingrecreatie.nl) tot de conclusie: *"Buiten bouwen betekent veelal hergebruik of herbouw gecombineerd met ontstening. Echte nieuwbouw op nieuwe bouwlocaties is niet of nauwelijks aan de orde."* Dit houdt tevens in dat landschappelijk bouwen in kwantitatieve zin dus onbelangrijk genoemd kan worden. Deze constatering komt overeen met de uitspraken van architect Giezen (2007, persoonlijk gesprek) die stelt dat er weliswaar veel gesproken wordt over landschappelijk bouwen, maar dat er in de praktijk weinig gebeurt. In plaats van nieuwbouw op nieuwe bouwlocaties gaat het bij buiten bouwen vooral om VAB, met andere woorden om herbouw (sloop en daarna nieuwbouw) of verbouw van bestaande oude boerderijen (of andere agrarische bedrijfsgebouwen). Landschappelijk bouwen in de brede benadering zal in de praktijk vaak neerkomen op verbouwen. In plaats van landschappelijk bouwen zou daarom ook gesproken kunnen worden van landschappelijk *ver*bouwen.

De voorzichtige verruiming van de mogelijkheden voor herbouw en verbouw van VAB komt voort uit het besef dat om economische, esthetische (verpaupering) en leefbaarheidsredenen nieuwe functionele dragers voor het landelijk gebied nodig zijn ter compensatie van wegvallende agrarische activiteiten. Deze nieuwe, niet-agrarische activiteiten kunnen echter verstorend werken op de intrinsieke waarden (rust, ruimte en groen) van het platteland (Daalhuizen, 2001a). Daarom hechten (provinciale) overheden aan kleinschalige en 'passende' activiteiten in het buitengebied. Ook mogen nieuwe activiteiten het agrarisch erfgoed niet aantasten. Het vestigen van een vervangende functie in VAB is conform het van overheidswege nagestreefde motto behoud door ontwikkeling. De functie die het vaakst gevestigd wordt in voormalige boerderijen is wonen[215]. Een voordeel boven andere functies is de relatieve kleinschaligheid waardoor de landelijke gebieden als groene, open en rustige omgeving behouden kunnen worden. Bovendien wordt het agrarisch erfgoed niet aangetast maar zelfs beter behouden. Dat althans stelt Strijker (2007, persoonlijk gesprek) die ter onderbouwing het proefschrift van Van der Vaart[216] aanhaalt. Daarin wordt gesteld dat boerderijen die niet meer voor landbouw in gebruik zijn, beter bewaard blijven dan boerderijen die dat nog wel zijn. De reden hiervoor is dat de moderne landbouw vaak niet zo goed meer past in het oude bedrijfsgebouw. De conclusie luidt dat burgers beter zorg dragen voor boerderijen dan agrarische ondernemers[217]. Van der Vaart constateert tevens dat kleine boerderijen goed te benutten zijn door burgers. Niet voor niets is de woonboerderij in het noorden ontstaan op de arme zandgronden. Omdat er geen cement beschikbaar was, bestaat de Saksische boerderij uit veel dak en weinig muur, waardoor dit boerderijtype eenvoudig te verbouwen is.

Ook Hanskamp (2007, persoonlijk gesprek) breekt een lans voor het verbouwen van boerderijen tot woningen als alternatief voor extra nieuwbouw. Landschappelijk bouwen zou in zijn ogen landschappelijk *ver*bouwen

[212] Wegens gebrek aan noodzaak is er geen regeling in Flevoland en Groningen.
[213] Verevening vooral in de zin van rood-voor-groen blijkt in de praktijk lastig (Van Middelkoop et al., 2005, op www.stichtingrecreatie.nl). Er dient in ieder geval sprake te zijn van schaarste aan woningen in het buitengebied om voldoende hoge opbrengsten te genereren om te kunnen verevenen tussen rood en groen.*"Sommige provincies denken aan het gebruik of de instelling van een provinciale ontwikkelingsmaatschappij, actief grondbeleid via een provinciaal grondbedrijf, of een vergelijkbare constructie ... Een sterkere rol voor provincies zou de financiering van groen wellicht ten goede komen. Mede omdat er geen harde normen zijn voor het groen dat voort zou moeten komen uit rood, blijkt er vaak te weinig van terecht te komen"* (p. 13). Deze uitspraken van Van Middelkoop et al. zijn dus conform de stellingname in deze *master thesis*.
[214] Redenen zijn onder andere dat het een topsegment van de markt betreft, dat de normen vaak zodanig zijn dat uitvoering naar eigen wensen niet toegestaan is, en dat rendabele realisatie van een landgoed moeilijk is. Dit laatste geldt wegens de hoge grondprijzen vooral voor de Randstad-provincies, waar ook nog geen nieuwe landgoederen gerealiseerd zijn.
[215] Daalhuizen (2003) schrijft dat 80 procent van de vrijgekomen boerderijen een herbestemming vindt als woning.
[216] Vaart, J.H.P. van der (1999), *Boerderijen en platteland in verandering*. Leeuwarden: Fryske Akademy.
Het onderwerp van het proefschrift is de herbestemming van boerderijen in Friesland.
[217] In Van der Hoek (2005) wordt daarentegen gesteld dat de beste manier om oude boerderijen te behouden toch in de eerste plaats blijvend agrarisch gebruik is. Het project It Frysk Boerespul is opgezet om te laten zien dat in oude schuren en stallen toch moderne bedrijfsvoering mogelijk is.

moeten zijn[218]. Verbouw hoeft zich zelfs niet te beperken tot VAB, maar kan ook plaatsvinden in nog in agrarisch gebruik zijnde boerderijen waar ruimte over is: *"de helft van de ruimte wordt soms niet gebruikt."* In de (restrictieve) visie van Hanskamp betekent landschappelijke kwaliteit het open houden van het landelijk gebied. Dan is landschappelijk bouwen, in de zin van op een goede manier omgaan met de omgeving, ook eerder het maken van woningen in boerderijen dan het plegen van nieuwbouw. De open ruimte wordt op die manier open gehouden terwijl toch aan de vraag naar landelijk wonen kan worden voldaan. Bovendien stelt Hanskamp dat er in het geval van verbouw van Saksische boerderijen tot meerdere wooneenheden meer sprake is van bouwen in harmonie met de omgeving, dus van bouwen in de geest van landschappelijk bouwen, omdat esdorpen op die manier verschoond blijven van aangeplakte dorpsuitbreidingen en dus intact blijven[219]. Verbouw van VAB tot woningen kent kortom louter voordelen: een nieuwe drager zorgt voor economische impulsen, waarbij voldaan wordt aan de vraag naar landelijk wonen, geen aantasting van open ruimte en identiteit van dorpen plaatsvindt, en het agrarische erfgoed zelfs zorgvuldiger behouden wordt[220].

4.2.3 Provincies en landschappelijk bouwen

Betekenis landschappelijk bouwen: verschijningsvormen

In hoofdstuk 1.5 is al een aantal punten aangestipt ten aanzien van de mening van de provincies over landschappelijk bouwen. In deze paragraaf zal ik hier nader op ingaan, te beginnen met de betekenis die de provincies landschappelijk bouwen toedichten. De resultaten gepresenteerd in 4.2.3 zijn grotendeels gebaseerd op een enquête die ik begin 2008 gehouden heb onder de Nederlandse provincies.

- Provincies interpreteren landschappelijk bouwen ruim:
  - geen enkele provincie vindt dat landschappelijk bouwen alleen van toepassing is op woningen, nieuwbouwwijken, landbouwschuren en industrieterreinen;
  - slechts een klein aantal provincies is van mening dat landschappelijk bouwen alleen betrekking heeft op gebouwen.

In 1.5 is al aangegeven hoe landschappelijk bouwen door provincies omschreven wordt[221]. Ook is in 1.5 gesteld dat provincies landschappelijk bouwen breed interpreteren. Illustratief is de volgende *quote* van Van Tilburg (Noord-Brabant): *"De term Nieuw Dorps Bouwen is … voor mijn gevoel slechts een heel klein onderdeeltje van Landschappelijk Bouwen wat veel verder kan gaan."* Waarbij Nieuw Dorps Bouwen dus zoiets betekent als dorpsuitbreidingen waarbij gebouwd wordt op basis van landschap en cultuurhistorie. Die ruime interpretatie komt ook naar voren met betrekking tot de verschijningsvormen: op mijn enquêtevraag of landschappelijk bouwen alleen van toepassing is op woningen, nieuwbouwwijken, landbouwschuren en industrieterreinen antwoordde geen enkele provincie bevestigend[222]. En slechts 18% (Noord-Brabant, Zuid-Holland)[223] vindt dat landschappelijk bouwen alleen van toepassing is op gebouwen. De *communis opinio* onder de provincies is dat verschijningsvormen van landschappelijk bouwen niet te beperken zijn tot bepaalde gebouwen. Zo lang maar voldaan wordt aan de voorwaarde dat de primaire insteek is dat ontworpen en gebouwd wordt vanuit en met aandacht voor de omgeving is er al snel sprake van landschappelijk bouwen (Hoks, provincie Friesland).

- Provincies interpreteren landschappelijk bouwen erg verschillend.

Dat wil niet zeggen dat de provincies veelal dezelfde mening zijn toegedaan, integendeel, er heerst een totaal gebrek aan overeenstemming over welke verschijningsvormen landschappelijk bouwen kan aannemen.

[218] De visie van Hanskamp klinkt, niet verwonderlijk omdat hij één van de samenstellers van het eerste **POP** was, ook door in **POP II** (Provincie Drenthe, 2004) waarin aangegeven wordt dat vestiging in bestaande bebouwing een sterke voorkeur heeft boven nieuwbouw. De ervaring van architect Brink (2007, persoonlijk gesprek) is overigens dat herbouw en verbouw in Drentse praktijk nog erg moeizaam te realiseren is.

[219] Hanskamp: *"In bijvoorbeeld Uffelte en Diever heb je meerdere woningen in een Saksische boerderij. Misschien is daar wel meer sprake van landschappelijk bouwen dan in Zeijen. In zo'n situatie blijft het oorspronkelijke esdorp namelijk intact. In Zeijen is er gewoon een puistje van nieuwe woningen bij aan geplakt. Dit is dan geen witte schimmel, maar toch."* Op deze manier wordt het automatisme doorbroken dat woningbouw tot dorpsuitbreidingen leidt (Drents Plateau et al., 2006).

[220] Daalhuizen (2001a) ziet wel een nadeel: hergebruik als woning (of bedrijfspand) betekent functieverschraling. Ze pleit daarom voor herbestemming tot woning en bedrijfspand ineen, zodat de karakteristieke combinatie van wonen en werken op een boerderij gewaarborgd blijft.

[221] Hierbij dient aangetekend te worden dat de provincie Flevoland geen definitie gegeven heeft omdat men de term niet kent (dus voor definities/omschrijvingen door provincies van landschappelijk bouwen geldt n=11). De onbekendheid met de term heeft andere provincies er overigens niet van weerhouden toch een definitie/omschrijving te geven.

[222] In de verkorte vragenlijst die de provincie Noord-Holland heeft ingevuld, is deze vraag niet opgenomen (n=11). Daarnaast moet uiteraard aangetekend worden dat de provincie Drenthe (Hanskamp, 2007, persoonlijk gesprek) behalve een brede definitie ook een smalle definitie hanteert, waarin landschappelijk bouwen beperkt is tot dorpsuitbreidingen.

[223] Groningen is een twijfelgeval. Op de vraag welke verschijningsvormen landschappelijk bouwen kan aannemen, legt Hoek in zijn antwoord de nadruk op de brede toepassingsmogelijkheden van de term. Maar tegelijkertijd spreekt hij in zijn definitie wel van *"het bouwen van woningen of andere bebouwing"*. Indien de definitie van Hoek als uitgangspunt genomen wordt stijgt het percentage dat landschappelijk bouwen beperkt tot gebouwen naar 27%.

Interpretaties variëren van nog redelijk smal zoals die van Van Noorden (provincie Zuid-Holland): *"Landschappelijk bouwen heeft wat mij betreft te maken met 'gebouwen'"*, en Van Tilburg (provincie Noord-Brabant): *"In principe zie ik het vooral als een term die de woonfunctie herbergt, maar kleinschalige werk-, zorg- en recreatiefuncties passen daar natuurlijk prima bij"*, tot bredere interpretaties van Peeters (provincie Limburg): *"Soms ook op andere ingrepen in het landschap zoals bedrijfsgebouwen, kassen, ontgrondingen of afwerken stortplaatsen"*, Hoks (provincie Friesland): "*een ontwerp voor een nieuwe weg of voor kunstwerken kan hier ook onder vallen"*[224], en Berkelaar (provincie Utrecht): *"Heeft zeker ook betrekking op wegen en bijvoorbeeld windmolens, elektriciteitsmasten en natuurontwikkelingsprojecten"*. Firet en Van der Linden (provincie Gelderland) trekken de ultieme conclusie uit de door Hoek (provincie Groningen) en Goossen (provincie Zeeland) benadrukte brede ruimte voor eigen interpretatie van de term landschappelijk bouwen. Hoewel ze landschappelijk bouwen voornamelijk van toepassing achten op bouwwerken, stellen ze dat het eigenlijk van alles kan inhouden: *"Je kunt het ook nog heel breed interpreteren: bouwen = iets maken, dus landschappelijk bouwen is ook bouwen aan natuur, bouwen aan water etc."*[225] De provincies zijn desalniettemin van mening dat het in de praktijk meestal toch zal gaan om woningen, dorpsuitbreidingen en agrarische bedrijven. Daarom kan geconcludeerd worden dat er ten aanzien van de verschijningsvorm een groot verschil bestaat tussen de veel bredere beleidsmatige betekenis[226] van landschappelijk bouwen en de praktische invulling.

- De meeste provincies zijn van mening dat landschappelijk bouwen niet alleen betrekking heeft op nieuwbouw, maar ook op verbouw, herbouw en bouwen met groene tegenprestaties.

Er is ook nog een aspect met betrekking tot het thema verschijningvormen dat in 1.5 niet aan de orde is gekomen. In deze *thesis* is tot nu toe uitgegaan van de assumptie dat landschappelijk bouwen slaat op nieuwbouw op nieuwe locaties waarbij kwaliteitseisen aan de nieuwe bebouwing worden gesteld. Dit gaat ook op voor landschappelijk bouwen in de smalle benadering. Uit de enquête antwoorden van de provincies blijkt echter dat men het concept landschappelijk bouwen ook in dit opzicht ruimer interpreteert, in lijn met het motto: als de primaire insteek maar ontwerpen vanuit de kenmerken van de omgeving is. De meeste provincies achten landschappelijk bouwen namelijk ook van toepassing op verbouw, vervangende nieuwbouw en bouwen met groene tegenprestaties[227]. Landschappelijk bouwen kan voor de provincies dus ook slaan op de eerder genoemde regelingen met betrekking tot hergebruik (agrarische) bebouwing, rood-voor-rood en rood-voor-groen waarbij provincies kwalitatieve eisen stellen aan nieuwe bebouwing. Deze interpretatie onderstreept de conclusie uit hoofdstuk 1 dat landschappelijk bouwen een containerbegrip is.

Betekenis landschappelijk bouwen: rol van historie

- De provincies achten zowel de huidige omgeving als de historie van belang als inspiratiebron voor nieuwe ontwerpen.

Een deelvraag in dit onderzoek die te maken heeft met de inhoudelijke verschijningsvorm van landschappelijk bouwen luidt of voor het passen in het landschap en identiteit vooral historie van belang is, of dat meer nadruk gelegd moet worden op huidige (omgevings)kenmerken. Uit eerder onderzoek van Kruit et al. (2004) blijkt dat provincies ten aanzien van regionale identiteit vooral (fysieke) elementen uit het verleden belangrijk vinden. *"Hoewel men ook beseft dat het landschap dynamisch en veranderlijk is en ook hedendaagse elementen waardevol zijn en bepalend voor het landschap. Dit komt echter (nog) niet tot uitdrukking in het provinciale beleid. Bij de gemeenten ligt wel meer de nadruk op nieuwe ontwikkelingen. Ook nieuwe landschapselementen en betekenissen kunnen deel uitmaken van lokale identiteit"* (p. 33). Kruit et al. constateren wel dat er sprake is van een ontwikkeling in de tijd van historische naar moderne kenmerken als dragers van regionale identiteit. Uit mijn enquête blijkt dat provincies inderdaad een grote rol toedichten aan historie. Anders dan de conclusie van Kruit et al. met betrekking tot regionale identiteit acht men bij landschappelijk bouwen de rol van huidige omgeving en ontwikkelingen echter net zo belangrijk.

Het veelvuldig refereren aan historie in de door provincies gegeven omschrijvingen van landschappelijk bouwen vormt al een eerste indicatie voor de belangrijke rol die men historie toedicht[228]. En op de specifieke vraag naar het belang van historie bij landschappelijk bouwen geeft men bijna unaniem aan dat (cultuur)historie een grote

[224] Bij infrastructuur spreekt men van 'kunstwerken' als het om viaducten, tunnels e.d. gaat. Hoks vindt dus dat landschappelijk bouwen van toepassing is op infrastructuur, terwijl bijvoorbeeld Van Noorden landschappelijk bouwen expliciet *niet* van toepassing acht op infrastructuur. Dit is illustratief voor de heersende verdeeldheid onder de provincies betreffende de verschijningsvormen van landschappelijk bouwen.

[225] In de literatuur spreekt men in het geval van deze brede interpretaties vaak van landschappelijke inpassing.

[226] Gedefinieerd als de mening van de Nederlandse provincies.

[227] Vier provincies (Friesland, Limburg, Noord-Holland, Zuid-Holland) verwijzen in de opgegeven definitie/omschrijving van landschappelijk bouwen ook naar verbouw, herbouw of rood-voor-groen.

[228] Vijf provincies (Gelderland, Noord-Brabant, Noord-Holland, Utrecht, Zuid-Holland) refereren in hun omschrijving/definitie van landschappelijk bouwen aan de rol van historie.

rol speelt[229]. Deze grote rol wordt treffend weergegeven door het volgende citaat: *"Bij landschappelijk bouwen kan het zowel gaan om behoud/versterking van bestaande landschappelijke waarden, als om herstel/reconstructie van verloren waarden (incl. cultuurhistorische waarden)"* (Friesland, Hoks, 2008, enquête). Toch vinden de provincies niet dat landschappelijk bouwen gezien moet worden als een equivalent van historiserend bouwen waarbij simpelweg sprake is van het creëren van historische reconstructies. Drenthe (Hanskamp, 2007, persoonlijk gesprek) verwoord de heersende opinie: *"Hoewel aanknopingspunten voor landschappelijk bouwen wortelen in het verleden, is het niet de bedoeling het verleden te kopiëren."*[230] In plaats daarvan moet cultuurhistorie (en landschappelijke identiteit) gezien worden *"als basis waarop wordt voortgebouwd"* (Utrecht, Berkelaar, 2008, enquête). *"Bij ontwerpen voor nieuwe functies en gebruiksvormen kunnen traditionele bouwvormen als inspiratiebron dienen, waarop met eigentijdse vormgeving en architectuur kan worden aangesloten"* (Friesland, Hoks, 2008, enquête). Op deze manier kunnen gebouwen die er vroeger op het platteland niet waren, zoals woningen met alleen een residentiële functie[231], ook verbonden worden met het verleden[232]. Met als consequentie dat *"een moderne uitstraling van nieuwbouw heel goed kan passen"* (Zuid-Holland, Van Noorden, 2008, enquête).

Overigens vinden de provincies verwantschap aan vroeger bij landschappelijk bouwen ook niet per definitie noodzakelijk, passen in het landschap kan ook alleen met de huidige omgeving te maken hebben. Zo stelt Friesland (Hoks, 2008, enquête) dat bij het ontbreken van een geschikt historisch referentiekader het huidige landschapskader als uitgangspunt genomen kan worden. Het beeld dat naar voren komt uit mijn enquête, komt overeen met het door Kruit et al. (2004) geschetste beeld van provincies die beseffen dat het landschap dynamisch is en dat ook hedendaagse elementen waardevol kunnen zijn. Dat betekent onder meer dat, zoals Flevoland (Vreugdenhil, 2008, enquête) en Zuid-Holland (Van Noorden, 2008, enquête) aangeven, een woning ook zonder de combinatie met een agrarische functie heel goed kan passen in het landschap. Of de nadruk bij landschappelijk bouwen gelegd wordt op historie of op de huidige omgeving is afhankelijk van de plek[233]. Limburg (Peeters, 2008, enquête) legt uit: *"in het geval er veel cultuurhistorie aanwezig is, zal men daar meer rekening mee houden, is dit niet het geval dan zal de huidige omgeving meer bepalend zijn."* Zeeland (Goossen, 2008, enquête) stelt dat van nadruk op historie vaak sprake is bij verandering van gebruik, en van nadruk op de hedendaagse omgeving, behalve bij een nieuwe functie, vooral bij uitbreiding van een bestaande functie.

De conclusie luidt dat de provincies zowel de huidige omgeving als de historie van belang vinden, beide kunnen dienen als referentie en inspiratiebron voor nieuwe ontwerpen. De provincies nemen, conform het motto behoud door ontwikkeling, een middenpositie in op het continuüm traditie versus vernieuwing in de kwaliteitsdiscussie bouwen op het platteland (zie 3.2.2)[234].

Gebruik termen

Nadat de vraag wat provincies verstaan onder landschappelijk bouwen is beantwoord, is de vraag vervolgens of de provincies landschappelijk bouwen ook toepassen. In het volgende blok komen de onderwerpen het gebruik van de term 'landschappelijk bouwen', het gebruik van het concept op papier, en de toepassing in de praktijk aan de orde. Voor elke provincie is dit beschreven in bijlage 4 (pag. 342), [235] hier beperk ik me tot de hoofdlijnen.

<u>Term landschappelijk bouwen</u>

- Weinig provincies (17%) gebruiken de term landschappelijk bouwen.

"Landschappelijk bouwen wordt als term relatief weinig gebruikt" (Hoks, provincie Friesland, 2008, enquête).

[229] In de verkorte vragenlijst die de provincie Noord-Holland heeft ingevuld, is deze vraag niet opgenomen (n=11). Daarnaast heeft Flevoland geen mening. Alleen Limburg (Peeters, 2008, enquête) noemt de rol van historie: *"Niet zo groot."*

[230] Verder zegt Van Noorden (provincie Zuid-Holland, 2008, enquête) bijvoorbeeld dat landschappelijk bouwen niet het maken van *"kitsch"* en *"nep historie"* moet inhouden. Hoek (provincie Groningen, in De Volkskrant, 2008d) spreekt in dit verband van *"valse nostalgie"*.

[231] Hoks (provincie Friesland, 2008, enquête) plaatst een kanttekening bij de bewering dat er op het platteland vroeger alleen sprake was van een combinatie van de functies wonen en werken (op de boerderij) door te wijzen op het feit dat er ook in het verleden sprake was van dynamiek op het platteland (zoals onder meer aangegeven in hoofdstuk 3.4): *"Functiewijzigingen zijn van alle tijden. Ook vroeger kwam op het platteland wonen met enkel een residentiële functie voor."* Die kanttekening wordt onderschreven door Vreugdenhil (provincie Flevoland, 2008, enquête) die aangeeft dat er van oudsher in het landelijk gebied in Flevoland behalve boerenbedrijven ook arbeiderswoningen staan.

[232] Goossen (provincie Zeeland, 2008, enquête) stelt dat die verwantschap (van woningen) met het verleden, vooral bij verbouw of herbouw, nu vaak gestalte krijgt door middel van een *"historiserende opzet met een 'uiterlijke opknapbeurt' en met name visueel optimaliseren van oorspronkelijke staat, terwijl inpandig het nieuwe gebruik wordt ingepast."*

[233] Zoals Friesland (Hoks, 2008, enquête), Limburg (Peeters, 2008, enquête) en Overijssel (Klompe, 2008, enquête) expliciet aangeven.

[234] Daarbij bestaat wel een verschil in benadering tussen de provincies: zo legt Groningen meer nadruk op traditie, en zijn bijvoorbeeld Flevoland (zie ook Vreugdenhil en Dijkema, 2006) en vooral ook Limburg meer gericht op ontwikkeling.

[235] In bijlage 4 heb ik geprobeerd op hoofdlijnen een zo goed mogelijk beeld te schetsen van gebruik van term en concept landschappelijk bouwen per provincie. Alle door de vertegenwoordigers van de provincies gegeven informatie over dit onderwerp is ook in de enquête opgenomen. Ik pretendeer echter niet dat dit overzicht tot in detail compleet is. Voor zover ik buiten de provinciale enquête nog over extra informatie uit andere bronnen beschik, heb ik die in *cursief* ook opgenomen.

Sterker nog, in mijn enquête geven drie provincies (Flevoland, Gelderland, Limburg) expliciet aan de term niet eens kennen[236]. Slechts twee van de twaalf provincies (=17%) gebruiken de term landschappelijk bouwen. Aangezien deze provincies Groningen en Drenthe zijn (zie tabel 3, pag. 114), zou men van landschappelijk bouwen kunnen spreken als een Noord-Nederlandse term. Te meer daar in Groningen en Drenthe de term niet alleen in beleidsmatige kring wordt gebruikt, maar ook voor in de praktijk uitgevoerde projecten. Groningen en Drenthe gebruiken de term vooral om nieuwbouw van enkele woningen, dorpsuitbreidingen en agrarische nieuwbouw aan te duiden.

Synoniemen

- Er wordt een groot aantal synoniemen gebruikt voor de term landschappelijk bouwen; elke provincie gebruikt bovendien een andere term.

Dat de term landschappelijk bouwen niet door provincies wordt gebezigd, wil uiteraard nog niet zeggen dat het concept 'plek ingepast bouwen waarbij voortgebouwd wordt op landschapskenmerken en regionale identiteiten' ook niet gebruikt wordt. In eerste instantie heb ik daarom gekeken of provincies misschien andere termen met min of meer dezelfde lading (bouwen vanuit kenmerken van de omgeving bij woningbouw en agrarische nieuwbouw) gebruiken. Het blijkt dat zeven provincies, waaronder ook Drenthe, een synoniem voor landschappelijk bouwen (zie tabel 3, pag. 114) gebruiken. Van de tien provincies die de term landschappelijk bouwen niet bezigen, gebruiken zes een synoniem. Dit houdt in dat in totaal acht van de twaalf provincies (=75%) de term landschappelijk bouwen of een synoniem gebruikt. De genoemde synoniemen[237] zijn:

◦ Bouwen op dorpse schaal (Drenthe)
◦ Dorps DNA (Friesland)
◦ Bouwen met streekeigen kenmerken/streekeigen bouwen (Overijssel)
◦ Agrarisch bouwen (Gelderland)
◦ Nieuw dorps bouwen (Noord-Brabant)
◦ Organisch groeien (Zeeland)
◦ Dorps bouwen (Noord-Holland)
◦ Bouwen met identiteit (Noord-Holland)

Behalve deze zeven termen ben ik nog twee andere tegengekomen die ook gebruikt worden voor projecten waarbij de desbetreffende provincies betrokken zijn, maar niet door de provinciale vertegenwoordiger in de enquête zijn genoemd. Dit zijn de termen/projecten:

◦ Boeren bouwen aan het landschap (Zeeland)
◦ Dorpen met visie (Gelderland)
◦ Dorpen groeien op eigen wijze (Gelderland)

De laatste twee termen zijn gebruikt voor projecten waarbij het niet puur en alleen om bouwen gaat.

Het feit dat ik spreek over synoniemen betekent overigens in de context van landschappelijk bouwen dat de essentie overeenkomt, en niet dat de genoemde betekenis van de begrippen 100% met elkaar of met de term landschappelijk bouwen overeenkomen. Zo hebben de genoemde termen betrekking op verschillende verschijningsvormen (zie bijlage 4, pag. 342). Ook zal de precieze inhoudelijk betekenis op details verschillen. Deze betekenissen zijn echter niet altijd geheel duidelijk en daarmee is ook moeilijk vast te stellen in hoeverre de verschillende begrippen overeenkomen. Gedeeltelijk is de onduidelijkheid het gevolg van het feit dat de uitwerking van het begrip nog *work in progress* is; zo bevindt de provincie Noord-Brabant zich aan de ene kant nog in het beginstadium van de uitwerking van Nieuw dorps bouwen. Aan de andere kant zijn de provincies Noord-Holland en Zeeland al relatief lang[238] bezig met de uitwerking van Bouwen met identiteit respectievelijk Organisch groeien en is de betekenis van deze begrippen al min of meer uitgekristalliseerd. Bij Bouwen met identiteit in Noord-Holland vormen de eigen landschapsstructuur en cultuurhistorie van een regio de basis voor woningbouw. De provincie Zeeland gebruikt de term organisch groeien voor dorpsuitbreidingen waarbij gelet wordt op: *"de samenhang met het omringende landschap, de verhouding van de nieuwe ontwikkeling qua schaal en maat tot het omringende landschap en de kern, en de aandacht voor regionale identiteit in het stedenbouwkundig plan en de vormgeving"* (Drankier, 2006, p. 25). Op basis van deze omschrijving kan gesteld worden dat het Zeeuwse concept Organisch groeien zeer grote inhoudelijke overeenkomsten vertoont met, zo niet hetzelfde is als, landschappelijk bouwen van dorpsuitbreidingen in Drenthe[239]. Daarentegen is er wel een

[236] De vertegenwoordigers van de provincies die de term wel kennen geven aan dat de term bekend is vanuit het landschapsbeleid/Belvedere beleid of dat de term in cursussen is gebruikt.
[237] Bij deze termen is het door de provincies expliciet aangegeven of blijkt uit de opgegeven omschrijving dat het gaat om woningbouw (w.o. dorpsuitbreidingen) en/of agrarische nieuwbouw.
[238] Sinds het begin van dit decennium, dus al voor de **NOTA RUIMTE**.
[239] In ieder geval kent Organisch groeien dezelfde achtergrond. Drankier (2006, p. 25) noemt Organisch groeien ontstaan uit ergernis over witte schimmel en zegt verder: *"Uit onvrede met de ruimtelijke kwaliteit van recente nieuwbouwwijken die aan dorpen worden geplakt, is de provincie Zeeland gaan kijken of er modellen bestaan die beter aansluiten bij de historische dorpsvormen. Vroeger leek een dorp als vanzelf te bouwen aan haar eigen identiteit, het vergroeide als het ware organisch met het landschap."*

verschil in verschijningsvorm: de provincie Zeeland (Goossen, 2008, enquête) geeft aan de term specifiek voor dorpsuitbreidingen te gebruiken en niet voor agrarische nieuwbouw[240]. Zoals de provincies ook aangeven, is er in het geval van de andere genoemde termen ook sprake van synoniemen of in ieder geval grote overeenkomsten, maar op grond van de mij beschikbare informatie kan ik geen uitspraken doen over de mate waarin er sprake is van eventuele verschillen; dat zal nader onderzoek moeten uitwijzen.

Twee zaken springen in het oog met betrekking tot de genoemde synoniemen. In de eerste plaats het grote aantal dat genoemd wordt. En in de tweede plaats dat elke provincie een verschillende term noemt. Elke provincie gebruikt een eigen term waaraan ook een eigen invulling wordt gegeven.

Term voor brede 'ruimtelijke kwaliteits' concept

- Door de provincies worden bovendien nog een groot aantal brede 'ruimtelijke kwaliteits' termen gebruikt voor concepten waarvan 'plek ingepast bouwen waarbij voortgebouwd op landschap en cultuurhistorie' onderdeel kan uitmaken; ook deze termen verschillen weer per provincie.

Behalve het gebruik van een synoniem voor landschappelijk bouwen, bestaat ook nog de mogelijkheid dat een term gebruikt wordt die betrekking heeft op een breder 'ruimtelijk kwaliteits' concept dat onder andere 'plek ingepast bouwen waarbij voortgebouwd wordt op landschapskenmerken en regionale identiteiten' omvat. Op mijn vraag aan de provincies of ze misschien varianten op de term landschappelijk bouwen gebruikten die in meer of mindere mate dezelfde betekenis hebben, noemden zeven provincies (zie tabel 3, pag. 114) ook termen die te scharen vallen onder de bredere noemer 'ruimtelijke kwaliteit'[241]. De genoemde termen kunnen onderverdeeld worden in twee categorieën. De eerste categorie bestaat uit algemene termen als Bouwen met kwaliteit, Bouwen in het landelijk gebied of Landschap ontwikkelen met kwaliteit. Dit zijn termen die gebruikt zouden kunnen worden om bouwen vanuit kenmerken van de omgeving bij woningbouw en agrarische nieuwbouw aan te duiden, maar tegelijkertijd een veel bredere betekenis hebben. Ook hier geldt weer dat zo'n term door de verschillende provincies op een eigen manier wordt omschreven en praktisch ingevuld.

De tweede categorie heeft betrekking op de regelingen die ingevoerd zijn als gevolg van de grotere beleidsmatige ruimte voor buiten bouwen, en waarbij kwaliteitseisen aan buiten bouwen verbonden worden. Soms hebben provincies hier geen specifieke naam aan gegeven, en soms ook wel. Voorbeelden zijn de regelingen Bouwkavel op Maat-plus (BOM+) en Verhandelbare Ontwikkelingsrechten methode (VORm) in Limburg. De provincie Limburg is relatief ver in de uitwerking van deze regelingen omdat daar al voor de **NOTA RUIMTE** de mogelijkheden voor buiten bouwen verruimd waren. BOM+ houdt in dat nieuwe agrarische ontwikkelingen (vestiging van nieuw bedrijf, bijbouwen van stallen) gecombineerd moeten worden met behoud van omgevingskwaliteit (Kusiak, 2003; Wilbers et al., 2006). Er dient een integrale kwaliteitstoets voor landschappelijke inpassing plaats te vinden, waarbij boeren verplicht worden tot het leveren van een tegenprestatie op het gebied van natuur en landschap (o.a. aanleg van loofhoutsingels (erfbeplanting) rond de nieuwe bebouwing met het oog op inpassing, sloop van oude gebouwen, aanplant van hoogstamfruit, inrichting van een terrasrand, de aanleg van poelen of opvang van regenwater met het oog op vernatting). Ook bij VORm is er sprake van verevening. Het bouwen in het buitengebied (buiten de contouren) voor stedelijke functies als wonen of bedrijvigheid vergt een tegenprestatie door middel van een investering in landschap of natuur die zowel een kwaliteitsverbetering ter plekke als ook een kwaliteitsverbetering op grotere schaal (o.a. aanleg bos, aanleg hoogstamboomgaard).

Net als in het geval van de synoniemen geldt dat er een groot aantal verschillende 'ruimtelijke kwaliteits' termen genoemd wordt. Net zoals iedere provincie weer een andere term gebruikt. Slechts de termen Organisch bouwen en Bouwen met ruimtelijke kwaliteit worden door meerdere (=twee) provincies genoemd (zie voor alle termen bijlage 4, pag. 342). Deze twee zaken vormen gezamenlijk een indicatie voor het feit dat overheden geen coherent beleid voeren ten aanzien van landschappelijk bouwen. Wel komt een aantal woorden vaak terug bij zowel de genoemde synoniemen voor landschappelijk bouwen als de 'bredere gedachtengoed' termen: dorps, organisch, streekeigen of identiteit en (ruimtelijke) kwaliteit. Deze zijn dan ook te beschouwen als steekwoorden bij landschappelijk bouwen.

[240] De term Agrarisch organisch groeien ben ik anders dan agrarisch landschappelijk bouwen tot nu toe inderdaad ook nergens tegengekomen.

[241] Hierbij moet aangetekend worden dat de grens tussen synoniemen en termen voor bredere 'ruimtelijke kwaliteits' concept in sommige gevallen moeilijk te trekken is. Zo heb ik de term Organisch bouwen onder de noemer brede 'ruimtelijke kwaliteits' concept geschaard, terwijl Organisch bouwen in de praktijk vooral op dorpsuitbreidingen betrekking zal hebben. De provincies die deze term gebruiken hebben echter niet aangegeven dat het speciaal om dorpsuitbreidingen gaat; men kan zich bovendien voorstellen dat de term ook op andere verschijningsvormen zou kunnen slaan.

Tabel 3: Termgebruik door provincies

Provincie	Term landschappelijk bouwen	Synonieme term	Term voor brede 'ruimtelijke kwaliteits' concept
Groningen	x		
Friesland		x	x
Drenthe	x	x	
Overijssel		x	x
Gelderland		x	x
Noord-Brabant		x	
Limburg			x
Zeeland		x	x
Noord-Holland		x	
Zuid-Holland			
Utrecht			x
Flevoland			x

Landschappelijk bouwen in provinciale nota's en beleidsplannen

Het feit dat provincies de term landschappelijk bouwen of een aanverwante term kennen en/of gebruiken betekent nog niet dat provincies ook uitwerking geven aan landschappelijk bouwen. In eerste instantie zal ik aandacht besteden aan de uitwerking van het concept op papier middels (beleids)nota's en in tweede instantie aan de toepassing in de praktijk.

Groningen

- Groningen gebruikt de term landschappelijk bouwen, maar in de verschillende provinciale nota's komt men de term niet tegen. Toch wordt het begrip/concept landschappelijk bouwen wel uitgewerkt in de belangrijkste nota's, omdat het landschappelijk bouwen gedachtengoed provinciaal beleid vormt.

Analoog aan de uitwerking van ruimtelijke kwaliteit geven provincies ook op een verschillende manier uitwerking aan landschappelijk bouwen. Dat geldt ook voor de provincies (Groningen en Drenthe) die de term landschappelijk bouwen gebruiken. De provincie Groningen hanteert restrictief beleid ten aanzien van bouwen in het landelijk gebied. Waar bouwen wel toegestaan is, regisseert de provincie op strakke wijze en worden uitgebreide kwalitatieve voorwaarden gesteld[242]. Bij de spaarzame mogelijkheden die geboden worden voor woningbouw wordt van gemeenten een ruimtelijke identiteitsstudie gevraagd (Provincie Groningen, Hoek, 2008, enquête). Landschappelijk bouwen wordt door de provincie Groningen feitelijk verplicht. Landschappelijk bouwen is in Groningen anders gezegd officieel beleid en dat komt ook tot uiting in de verschillende provinciale nota's. Hoek geeft aan dat er in de provincie Groningen met het begrip landschappelijk bouwen gewerkt wordt in het **PROVINCIAAL OMGEVINGSPLAN**[243] en de **NOTA RUIMTE IN KWALITEIT** [244]. Aan dit rijtje kan nog de **NOTA AGRARISCH BOUWBLOKKEN EN LANDSCHAP** (Provincie Groningen, 2006) toegevoegd worden. De term landschappelijk bouwen zelf lijkt echter niet gebruikt te woren in deze drie publicaties[245]. Wel wordt uitdrukkelijk gerefereerd aan de kenmerken van landschappelijk bouwen.

Het belang van de drie in 1.5 vastgestelde elementen van landschappelijk bouwen (regionale identiteit, landschap en inpassing) wordt in ieder geval zowel benadrukt in de **NOTA AGRARISCH BOUWBLOKKEN EN LANDSCHAP** als ook in het **POP**. In de **NOTA AGRARISCHE BOUWBLOKKEN EN LANDSCHAP** wordt door de provincie Groningen volop geciteerd uit het eigen **POP** om de kaders ter waarborging van de ruimtelijke kwaliteit bij agrarische schaalvergroting aan te geven. In het algemeen geldt voor bouwen in het landelijk gebied dat 'rekening houden met landschappelijke kwaliteiten' en 'inzetten van streekeigen karakteristieken' leidend zijn. Provincie Groningen (2000, in 2006, p.13) citeert uit de centrale uitgangspunten (bindende beleidsuitspraken) van het **POP**: *"Bij alle ontwikkelingen en ingrepen nemen wij het streekeigen karakter van het gebied als vertrekpunt. Wij zullen bij alle nieuwbouw nadrukkelijk aandacht besteden aan de inpassing in het landschap en aan de bouwstijl. Kenmerken die het karakter van het landschap bepalen, worden gehandhaafd en waar mogelijk hersteld en verder ontwikkeld".* Uit hoofdstuk 3.6 (uitwerking van de centrale uitgangspunten voor de landbouw) van het **POP** wordt verder geciteerd: *"Nieuwbouw moet zich voegen naar de bestaande structuur en zoveel*

[242] Aan het einde van 4.2.3 ga ik uitgebreid in op het beleid bij agrarische nieuwbouw omdat het procesmatig gezien een goed voorbeeld is voor agrarisch landschappelijk bouwen.
[243] Provincie Groningen (2000), *Provinciaal Omgevingsplan: Koersen op Karakter*. Groningen: Provincie Groningen.
[244] Provincie Groningen (2003), *Nota Ruimte in Kwaliteit.* Groningen: Provinciaal Bouwheerschap in de provincie Groningen.
[245] Ik heb alleen de **NOTA AGRARISCHE BOUWBLOKKEN EN LANDSCHAP** als bron gebruikt en hier op nagekeken. Daarin komt de term landschappelijk bouwen niet voor. Verder worden in deze nota de voor landschappelijk bouwen meest relevante passages uit het **POP** geciteerd en daarin wordt de term landschappelijk bouwen ook niet gebruikt.

mogelijk aansluiten bij de bestaande bebouwing" (p. 15), en vervolgens: *"Omvang en uiterlijk moeten passen in het landschap"* (p. 16). Op www.belvedere.nu (10) stelt men dat het Agrarisch Landschappelijk Bouwen project 'Wierde en Dijk' aansluit op deze in het **POP** aangegeven beleidslijn. En inderdaad worden door Wierde & Dijk (2003, p. 23) dezelfde uitspraken uit het **POP** geciteerd die ook te lezen vallen in de **NOTA AGRARISCHE BOUWBLOKKEN EN LANDSCHAP**.

Drenthe

- De term landschappelijk bouwen is een gangbare term in het spraakgebruik van de provincie Drenthe. Het thema/concept landschappelijk bouwen is ook uitgewerkt in enkele nota's. Toch wordt de term landschapppelijk bouwen slechts sporadisch genoemd in de belangrijkste provinciale nota's, waaronder **POP II**. Inpassing is hierin wel een veel gebruikte term.

In tegenstelling tot Groningen is landschappelijk bouwen in Drenthe geen officieel beleid; men voert beleid op, maar er geldt dus geen verplichting. De provincie schept alleen het kader voor (landschappelijk) bouwen in het landelijk gebied; in het beleidsplan **POP II** (Provincie Drenthe, 2004) wordt op hoofdlijnen wordt aangegeven hoe de omgeving er uit zou moeten zien. De hoofdlijnen uit **POP II** zijn eerder wel uitgewerkt in een drietal nota's over ruimtelijke (esthetische) kwaliteit: **NOTA LANDSCHAP** (1998), Nota **RUIMTELIJKE KWALITEIT VAN DE GEBOUWDE OMGEVING** (1999) en Nota **REGIONALE IDENTITEIT ALS INSPIRATIEBRON** (2000). Hierin staan aanbevelingen/handreikingen (Wienia, 2007, persoonlijk gesprek), maar geen beleidsdoelstellingen. De nota's dienen als inspiratiebron, en bewust niet als catalogus voor welke woningen in het kader van landschappelijk bouwen neergezet kunnen worden; in Drenthe wil men geen 'recepten' zoals die wel zijn vastgelegd in Overijssel (Van Groen, in Wienia, 2007, persoonlijk gesprek). Bij landschappelijk bouwen projecten heeft de provincie voornamelijk een ondersteunende en geen initiërende rol. Naast planologische facilitering speelt het beschikbaar stellen van financiën hierin een belangrijke rol. De provincie Drenthe heeft bij de vaststelling van de **NOTA WONEN** eind 2001 budget beschikbaar gesteld voor ruimtelijke kwaliteit van de gebouwde omgeving, en hierbij werd een spoor voor landschappelijk bouwen uitgezet[246]. Zo heeft Drenthe subsidie verleend aan zowel het landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort als het 'op dorpse schaal' bouwen in Elp.

Voor Drenthe geldt net als voor Groningen dat de drie landschappelijk bouwen elementen regionale identiteit, landschap en inpassing in het **PROVINCIAAL OMGEVINGSPLAN** van belang worden geacht. In **POP II** (Provincie Drenthe, 2004) wordt landschappelijke kwaliteit centraal gesteld. Ook in Drenthe is kwaliteit gebaseerd op identiteit. De identiteit van het landschap wordt in **POPII** bepaald door landschapstypen, en daarbinnen door gebiedskenmerken en landschapselementen. Vooral (landschappelijke) inpassing wordt veel genoemd, en belangrijk gevonden voor elke functie: bij uitbreiding van recreatiebedrijven en ook kleinschalige recreatieve activiteiten (zie p. 39), wegen (zie p. 41), wonen (zie p. 147) en bedrijventerreinen waarbij het accent onder andere ligt op *"een goede stedenbouwkundige opzet en aandacht voor architectuur, in combinatie met een goede landschappelijke inpassing…"* (p. 156). De term landschappelijk bouwen zelf wordt maar twee keer genoemd. De eerste keer op pagina 117 is dat ook in een belangrijke context omdat landschappelijk bouwen een uitgangspunt wordt genoemd bij woningbouw aan de randen van kernen: *"In de provinciale optiek is de overgangssituatie tussen kernbebouwing en landelijk gebied van belang, waarbij de ontwikkeling voor het landschappelijk bouwen uitgangspunt is. In de relatie bebouwing-landschap dient de bebouwing niet te domineren; dat geldt eveneens aan de randen van de stedelijke bebouwing."* Dit in het kader van de lange termijn doelstelling: *"Behoud en versterking van het eigen gezicht van de Drentse steden en dorpen en de ontwikkeling van een eigen karakter bij nieuwe uitbreidingen, waarin streekeigen kenmerken een plaats hebben in het ontwerpproces."* Op pagina 242 wordt landschappelijk bouwen voor de tweede keer genoemd. In Noordoost-Drenthe voert de provincie gebiedsgericht beleid om het Hunzedal te ontwikkelen, en een van de nieuwe functies ter ontwikkeling kan wonen zijn: *"Daarnaast ligt er de opgave in het Hunzedal om goede woonmogelijkheden te bieden om 'de druk' op de Hondsrug te verminderen. De wijze van bouwen draagt bij aan de kwaliteit van het gebied. Bijvoorbeeld door versterking van de veenkoloniale linten of door landschappelijk bouwen langs de oostrand van het Hunzedal."*

Ook in de andere nota's waarin het beleid van de provincie Drenthe is uitgewerkt wordt de term landschappelijk bouwen maar zeer sporadisch gebruikt. In de **NOTA LANDSCHAP** (Provincie Drenthe, 1998) worden onder algemene landschappelijke randvoorwaarden voor het toevoegen van functies of elementen genoemd:

- afvragen op plek geschikt is,
- passen binnen het grotere geheel, een herkenbaar patroon of een duidelijke structuur,

[246] *"Kleine dorpen die een mogelijkheid hebben om te bouwen kunnen zich samen met de gemeente aanmelden voor het project 'landschappelijk bouwen'. De bijdrage van de provincie is bedoeld als aanjaaggeld. Kortom, het moet dorpsbewoners en gemeenten stimuleren om met behulp van goede ontwerpers een visie te maken op hun dorp om uiteindelijk aan de hand daarvan te besluiten of er gebouwd moet worden en zo ja, waar"* (Provincie Drenthe, op www.eexterzandvoort.com (2)).

- letten op landschapsdetails als streekeigen beplanting, kleur en materiaal,
- rekening houden met bijzondere landschapselementen.

Dit zijn ook belangrijke uitgangspunten bij landschappelijk bouwen (zie 4.3). Vervolgens worden enkele voorbeelden gegeven van hoe dit in de praktijk toegepast kan worden, en één van die manieren is landschappelijk bouwen. Onder het kopje landschappelijk bouwen worden op de pagina's 72-74 de BOKD projecten in Zeijen en Zwinderen besproken. De publicatie **SAMEN VOOR DRENTHE** (Provincie Drenthe, 2007) toont wat er in de provincie Drenthe de afgelopen jaren door samenwerking bereikt is op het gebied van natuur en landschap. Het belang van inpassing wordt enkele keren aangestipt, waaronder ook de ene keer op pagina 86 dat de term landschappelijk bouwen gebruikt wordt in het kader van 'landschapsbeleid in de praktijk': *"Maar ook projecten zoals landschappelijk bouwen in Gasteren tonen aan dat we zorg hebben voor ons landschap en dat inpassing onze aandacht heeft."*[247] Wienia (2007, persoonlijk gesprek) wees op twee zaken in **SAMEN VOOR DRENTHE** die hij met name relevant acht voor het onderwerp landschappelijk bouwen. In de eerste plaats een afbeelding van de dorpsuitbreiding in Zeijen op pagina 77. Naar die afbeelding wordt in de tekst echter niet verwezen; er wordt niet over het landschappelijk bouwen in Zeijen gerept. Kennelijk is het landschappelijk bouwen project weer niet interessant genoeg om tekst aan te wijden. In de tweede plaats wijst Wienia op de paragraaf over nieuwe (bossen en) landgoederen op de pagina's 118-123 (de term landschappelijk bouwen wordt niet genoemd). Drenthe acht landschappelijk bouwen dus ook van toepassing op rood-voor-groen verevening.

De uitwerking van het thema landschappelijk bouwen, dus uitdrukkelijk niet de uitwerking van het beleid ten aanzien van landschappelijk bouwen (deze nota's bevatten immers geen beleidsdoelstellingen), krijgt gestalte in de nota **RUIMTELIJKE KWALITEIT VAN DE GEBOUWDE OMGEVING** (Provincie Drenthe, 1999) en vooral de nota **REGIONALE IDENTITEIT ALS INSPIRATIEBRON** (Provincie Drenthe, 2000). In de nota **RUIMTELIJKE KWALITEIT VAN DE GEBOUWDE OMGEVING** (Provincie Drenthe, 1999) vormt het onderwerp: *"de eisen waaraan kwalitatief goede architectuur en stedebouw moeten voldoen om te kunnen rekenen op een brede publieke waardering"* (p. 10). Men gaat in op ruimtelijke kwaliteit bij vooral woningbouw (dorpsuitbreidingen) en de achtergrond van de daling hiervan. Ook de landschappelijke inpassing van dorps- en stadsranden vormt een thema. De term landschappelijk bouwen komt één keer voor, en wordt gerelateerd aan beplanting op de overgangen tussen gebouwde en ongebouwde omgeving. De provincie is van mening dat ter verhoging van de landschappelijke inpassing van dorps- en stadsranden beplantingssingels dienen te worden aangelegd. Ze schrijft vervolgens: *"Nu de aandacht voor ruimtelijke kwaliteit toeneemt, neemt ook de aandacht toe voor deze wijze van landschappelijk bouwen – een recent voorbeeld bevindt zich in Vledder. De recente plannen voor landschappelijk bouwen, die door de Brede Overleggroep Kleine Dorpen (BOKD) zijn aangezwengeld in Zeijen en Zwinderen zien er eveneens veelbelovend uit"* (p. 52, 53). Om ruimtelijke kwaliteit tot stand te brengen vormt regionale identiteit een mogelijke ingang. In de nota **REGIONALE IDENTITEIT ALS INSPIRATIEBRON** (Provincie Drenthe, 2000) worden daarom concrete aanwijzingen voor en praktische voorbeelden van architectuur gegeven die inspelen op de Drentse regionale identiteit. Dit thema wordt vooral uitgewerkt voor boerderijen. Hoewel de term landschappelijk bouwen niet gebruikt wordt, kan deze nota beschouwd worden als een studie naar bebouwing waarbij voortgebouwd wordt op (cultuur)historie en landschap en daarmee als een vergaande, weliswaar papieren, uitwerking van landschappelijk bouwen.

<u>Totaalbeeld provincies</u>

- Term 'landschappelijk bouwen' wordt weinig of niet gebruikt in provinciale nota's

Een conclusie die onomwonden getrokken kan worden is dat de term landschappelijk bouwen weinig of niet gebruikt wordt in provinciale overheidsnota's. Tien provincies gebruiken de term überhaupt niet, en van de twee die het wel doen gebruikt Groningen de term niet in provinciale beleidsplannen of nota's en Drenthe maar zeer sporadisch. De drie samenstellende elementen van landschappelijk bouwen (regionale identiteit, identiteit/kenmerken van het landschap, inpassing) zijn meer gangbare termen. Men kan er gevoeglijk van uitgaan dat het streven naar behoud en versterking van landschapskwaliteiten vaak in de respectievelijke streekplannen/omgevingsplannen wordt genoemd, terwijl ook het belang van streekeigenheid en landschappelijke inpassing benadrukt zal worden. Dit geldt in ieder geval voor de provincies Groningen en Drenthe, maar ook de andere provincies suggereren in mijn enquête (en ook in andere bronnen als de verschillende bijdragen in de ROm *special* **PROVINCIES WERKEN AAN KWALITEIT** uit 2006) dat men uitgebreid ingaat op kwalitatieve aspecten in het streekplan/omgevingsplan.

- Veel provincies geven enige vorm van uitwerking aan het door hen genoemde 'landschappelijk bouwen' begrip (synoniem of brede 'ruimtelijke kwaliteits' term) in provinciale nota's/beleidsplannen.

[247] Van landschappelijk bouwen in Gasteren is verder nergens sprake in de door mij geraadpleegde bronnen. Navraag bij de BOKD (i.e. Keegstra, 2011, schriftelijk interview) gaf de volgende reactie: *"In Gasteren gaan we als het goed is dit jaar met dorp en gemeente werken aan een landschappelijke inpassing /afranding van de nieuwbouwlocatie (ten NO van het dorp)."*

Naar de uitwerking van het concept landschappelijk bouwen in nota's en beleidsplannen van de andere provincies dan Groningen en Drenthe heb ik geen diepgaand onderzoek verricht (vanwege tijdsbeperkingen) en kan ik dus ook geen gedetailleerde uitspraken doen. Wel heb ik in de enquête gevraagd in welke provinciale beleidsplannen of nota's de provincies met de door hen eerder genoemde synonieme of brede 'ruimtelijke kwaliteits' termen werken en op welke manier. Van de overige negen provincies[248] geven zes aan dat ze uitwerking geeft in provinciale nota's of beleidsplannen aan het door hen genoemde 'landschappelijk bouwen' begrip (= inclusief Drenthe en Groningen dus negen uit elf = 82%)[249]. Bijna alle provincies geven aan dat deze uitwerking gestalte krijgt in het streekplan/omgevingsplan. Daarnaast worden twee categorieën ook regelmatig, maar veel minder vaak, genoemd: ten eerste nota's die betrekking hebben op de provinciale regelingen waarbij kwaliteitseisen worden gesteld aan het buiten bouwen (o.a. ruimte-voor-ruimte, nieuwe landgoederen) en ten tweede de categorie landschaps(ontwikkelings)plannen/ nota's kernkwaliteiten landschap/ nota's (bouwen met) ruimtelijke kwaliteit.

Het simpele feit dat uitwerking gegeven wordt aan 'landschappelijk bouwen' begrippen zegt echter nog niets over de mate waarin men er uitwerking aan geeft. Bijna alle provincies beperken zich simpelweg tot het antwoord *dat* er mee gewerkt wordt of dat de term voorkomt in een bepaalde nota/ beleidsplan (voor de betreffende plannen, zie bijlage 4, pag. 342), en zeggen dus zelden iets over de manier waarop er mee gewerkt wordt in de betreffende nota('s). Noord-Holland (Van Laar, enquête, 2008) is de enige uitzondering: in het streekplan is de verplichting tot Bouwen met identiteit vastgelegd terwijl in enkele aanvullende nota's is uitgewerkt waaruit die identiteit bestaat.

Op basis van de informatie uit de enquêtevraag in welke provinciale beleidsplannen of nota's de provincies met de door hen eerder genoemde synonieme of brede 'ruimtelijke kwaliteits' termen werken en op welke manier is het bovendien moeilijk vast te stellen of er in provinciale nota's ook uitwerking gegeven wordt aan landschappelijk bouwen in de smallere zin van 'woningbouw en agrarische nieuwbouw met cultuurhistorie en landschap als onderlegger'. Van de zeven provincies die, naast Groningen en Drenthe, zeggen uitwerking te geven aan 'landschappelijk bouwen' begrippen in provinciale nota's en beleidsplannen, gaan maar twee provincies (Noord-Holland en Zeeland) in hun antwoord uit van een synonieme term voor landschappelijk bouwen en de overige vijf van een verschillende brede 'ruimtelijke kwaliteits' term. Dat beperkt de mogelijkheden om te vergelijken, omdat het onduidelijk is in hoeverre de verschillende 'bredere gedachtegoed' termen waar de provincies van uitgaan voor die betreffende provincies specifiek betrekking hebben op woningbouw en agrarische nieuwbouw met cultuurhistorie en landschap als onderlegger. Nader onderzoek zou uitsluitsel moeten geven.

Toch lijkt het er op dat de meerderheid van de provincies ook aan landschappelijk bouwen in zin van 'woningbouw en agrarische nieuwbouw met cultuurhistorie en landschap als onderlegger' in provinciale nota's wel enige vorm van uitwerking geeft[250]. De manier waarop de provincies in nota's uitwerking geven aan het concept verschilt per provincie en is weergegeven in bijlage 4 (pag. 342). De verschillende manieren zouden onderverdeeld kunnen worden in vier categorieën. Een eerste stap vormen studies naar landschapskenmerken. Die stap heeft elke provincie genomen[251]. De drie overige categorieën hebben expliciet betrekking op bouwen. Een tweede stap vormen studies naar hoe te bouwen rekening houdende met die landschapskenmerken. Een

[248] Overijssel heeft geen antwoord gegeven op deze vraag, n=11.

[249] Zuid-Holland acht de vraag niet van toepassing omdat men geen term gebruikt, en in het geval van Utrecht worden brede, op nationaal schaalniveau termen (o.a. landschap ontwikkelen met kwaliteit) gebruikt die al zijn uitgewerkt op nationaal niveau (Agenda Vitaal Platteland/Investeringsbudget Landelijk Gebied).

[250] Ik kan slechts speculeren. Zeeland en Noord-Holland zijn al langer bezig met het uitwerken van de door hen gehanteerde begrippen, en daarom is het logisch dat die vervolgens ook neerslaan in nota's. Een mogelijkheid is dat de overige provincies (ook die provincies die hebben aangegeven een synoniem voor de term landschappelijk bouwen te gebruiken) in hun antwoord op de vraag 'op welke manier ze landschappelijk bouwen hebben uitgewerkt in nota's' uitgaan van een bredere term om de doodeenvoudige reden dat landschappelijk bouwen, beperkt tot nieuwbouw van woningen en agrarische nieuwbouw op basis van cultuurhistorie en landschap, simpelweg niet is uitgewerkt in nota's/beleidsplannen. Dat zou betekenen dat er in nota's/beleidsplannen slechts weinig provincies op enigerlei wijze uitwerking geven aan landschappelijk bouwen in de zin van woningbouw en/of agrarische nieuwbouw met (cultuur)historie en landschap als uitgangspunt: inclusief Groningen en Drenthe slechts vier van de twaalf. Deze conclusie lijkt echter te kort door de bocht. Uit de totale enquête (2008) en andere bronnen (www.belvedere.nu (1)); Hoepman en Van der Veur, 2006) blijken bijvoorbeeld in Friesland, Gelderland, Overijssel en Noord-Brabant (studie)projecten plaats te hebben gevonden op initiatief van de provincie naar woningbouw/agrarische nieuwbouw met landschap en cultuurhistorie als onderlegger. Ongetwijfeld zullen die projecten ook zijn vertaald in een provinciale publicatie. Het gebruik maken van de 'bredere gedachtegoed' termen kan wel degelijk betekenen dat er toch ook enige uitwerking plaatsvindt van woningbouw/agrarische nieuwbouw op basis van landschap en cultuurhistorie (nog afgezien van het categoriseringsprobleem: landgoederen schaar ik onder het brede landschappelijk bouwen gedachtegoed, maar zou ook beschouwd kunnen worden als een vorm van woningbouw op basis van landschap en cultuurhistorie). En van bijvoorbeeld Limburg is op basis van de mij beschikbare informatie onduidelijk in hoeverre de brede term Bouwen met kwaliteit, in Limburg veelal rood-voor-groen verevening, wordt uitgewerkt voor rode aspecten en in het bijzonder dan voor woningbouw/agrarische nieuwbouw op basis van landschap en cultuurhistorie.

[251] Zelfs een provincie als Zuid-Holland die niet veel inhoudelijke aandacht besteedt aan ruimtelijke kwaliteit heeft de kernkwaliteiten van het landschap beschreven in de **CONTOURENNOTA LEVEND LANDSCHAP**.

derde stap is om die studies gepaard te laten gaan met daadwerkelijk bouwen door middel van voorbeeld *pilots*. De vierde stap tenslotte is het verklaren van deze studies tot officieel beleid oftewel landschappelijk bouwen verplicht stellen. De laatste twee stappen gaan verder dan alleen het opstellen van papieren nota's en hebben ook betrekking op beleidsinvulling in de praktijk.

Gebruik concept landschappelijk bouwen: beleidsinvulling in de praktijk

Uitwerking anders dan in provinciale beleidsstukken

- De uitwerking van landschappelijk bouwen in de praktijk is vooral zeer divers. 'Via concrete projecten' is de meest genoemde manier van uitwerken.

De provincies heb ik ook gevraagd via welke andere wegen dan via provinciale nota's uitwerking gegeven wordt aan landschappelijk bouwen. Omdat de provincies landschappelijk bouwen blijken op te vatten in de brede 'ruimtelijke kwaliteits' zin, is deze vraag ook beantwoord voor landschappelijk bouwen in de 'brede gedachtengoed' zin. 17% (Flevoland, Zuid-Holland) geeft aan geen verdere uitwerking te geven aan landschappelijk bouwen. Noord-Holland benadrukt haar kaderstellende rol, die ze op een vergaande manier invult: het beeldkwaliteitsplan, waarin verantwoording moet worden afgelegd over de aansluiting bij landschap en cultuurhistorie, is een verplicht instrument bij alle nieuwe ontwikkelingen buiten bebouwde kommen. Bovendien zijn de kwaliteiten die moeten worden gebruikt als vertrekpunt bij nieuwe ontwikkelingen door de provincie vastgesteld. Drenthe legt de ook de nadruk op haar kaderstellende rol, waarin ze wel veel minder ver gaat dan Noord-Holland, maar daarnaast speelt Drenthe ook een ondersteunende rol in planologische en financiële zin bij het landschappelijk bouwen van dorpsuitbreidingen en nieuwe landgoederen (Wienia, 2007, persoonlijk gesprek; Provincie Drenthe, 2007). Gelderland geeft verdere uitwerking aan landschappelijk bouwen via haar actieplan ruimtelijke kwaliteit (bewustwording en voorbeelden ruimtelijke kwaliteit).

Vijf provincies (Groningen, Noord-Brabant, Limburg, Utrecht, Zeeland), en dit vormt met 42% de grootste categorie, noemen concrete landschappelijk bouwen projecten als manier waarop naast provinciale nota's uitwerking gegeven wordt aan landschappelijk bouwen. Overijssel en Friesland tenslotte wijzen ook op concrete projecten, maar doen daarnaast nog iets extra. Overijssel werkt behalve via concrete projecten (stallenbouw, reanimatie agrarisch erfgoed, ruimtelijke kwaliteit, streekeigen huis en erf, *pilot*project Knooperven) ook aan landschappelijk bouwen via het ervenconsulentschap. En Friesland geeft behalve via concrete projecten (infrastructuur, Friese Merenproject, natuurontwikkeling, waterhuishouding) uitwerking aan landschappelijk bouwen via praktische uitwerkingen van het Streekplan (invulling *pilots* landelijk wonen, invulling kwaliteitsarrangementen), via het werkatelier ruimtelijke kwaliteit en via stimulering en ondersteuning van gemeenten bij diverse projecten van bovenlokaal belang. In Friesland lijkt men op het eerste gezicht het meest te doen aan de concrete uitwerking van landschappelijk bouwen, maar de Friese daden blijken vooral betrekking te hebben op landschappelijk bouwen in brede zin en minder specifiek om 'woningbouw cq agrarische nieuwbouw op basis van landschap en cultuurhistorie'. Op dit laatste terrein lijkt Overijssel het meest actief.

Concrete projecten

- Tussen de provincies bestaan enorme verschillen qua aantallen projecten, (verschijnings)vormen en de rollen die provincies vertolken bij landschappelijk bouwen projecten.

Ik heb de provincies ook gevraagd welke concrete landschappelijk bouwen projecten er plaats vinden of hebben gehad (voor details antwoorden zie bijlage 4, pag. 342). Het beeld dat naar voren komt vertoont logischerwijs grote overeenkomsten met de resultaten uit de vorige vraag.
Flevoland en Zuid-Holland geven aan dat er in hun provincie niet landschappelijk gebouwd is[252].
Noord-Holland benadrukt wederom dat kaderstelling belangrijker is dan het opzetten van concrete projecten. In Noord-Holland is nog geen sprake van daadwerkelijk landschappelijk bouwen, slechts het project Waterlands Wonen kent enkele *pilots*. Belangrijker is in de optiek van Noord-Holland echter dat de denkwijze van gemeenten veranderd wordt, en dat is het geval. Hoewel ze het papieren stadium nog niet ontstegen zijn, hebben tal van gemeenten al BKP's gemaakt.
Verder is er een categorie van drie provincies (Gelderland, Noord-Brabant, Utrecht) waar, zo er al sprake is van enig daadwerkelijk bouwen, dit landschappelijk bouwen in bredere 'ruimtelijke kwaliteits' zin is. Alle drie noemen ze nieuwe landgoederen die zich evenwel nog in de plan- of ontwerpfase bevinden. Gelderland noemt verder de 10 genomineerden voor de prijsvraag ruimtelijke kwaliteit in 2006 en de *pilot* landschappelijke inpassing van de provinciale weg N304. Utrecht voert ook de regie over het grote 'Hart van de Heuvelrug' project waarin sprake is van rood-voor-groen verevening, en Noord-Brabant over een landschapsontwikkelingsproject voor een deel van de Kleine Beerze waarin landschapsontwikkeling, nieuwe landgoederen en bouwen in het landschap in samenhang zullen gaan plaatsvinden.

[252] Flevoland geeft aan dat er momenteel niet landschappelijk gebouwd is of wordt, maar dat er wel plannen bestaan die echter nog in de prille planvormingsfase verkeren .

Ook in Groningen is of wordt er weinig daadwerkelijk landschappelijk gebouwd: enige incidentele woningen in het noorden van Groningen (b.v. in Maarhuizen) of een bebouwing op en in de vorm van een wierde nabij Uithuizen (plan Almersma, voorheen Holwinde). Dit gaat echter in tegenstelling tot de vorige categorie wel om landschappelijk bouwen in engere zin. In Drenthe is al iets meer, maar nog steeds niet veel, landschappelijk gebouwd: vier dorpsuitbreidingen en relatief veel gerealiseerde nieuwe landgoederen. Bovendien liggen er nog meerdere nieuwe landgoederen in de planning en lijkt het landschappelijk bouwen van dorpsuitbreidingen voorzichtig meer gemeengoed te worden[253].
In lijn met de eerdere vaststelling dat er sprake is van een relatief liberaal beleid ten aanzien van buiten bouwen, noemen de provincies Limburg en Friesland het grootste aantal landschappelijk bouwen projecten. Hoewel het veelal brede 'ruimtelijke kwaliteits' projecten betreft, lijkt er ook sprake te zijn van landschappelijk bouwen projecten in engere zin. In Limburg betreft het Bouwen met kwaliteit vooral kleinere reguliere bouwprojecten zoals landgoederen, nieuwe agrarische bedrijven, uitbreidingen (agrarische) bedrijven, losse woningen enzovoort. Een voorbeeld van een iets groter project is golfbaan Blijenbeek. Friesland noemt als concrete projecten: *"diverse bouwprojecten in dorpen, uitbreiding/schaalvergroting van agrarische bedrijven, diverse projecten voor hergebruik van voormalige (niet)agrarische bebouwing, waterbouwkundige werken Prinses Margrietkanaal, Leeuwarden stadsuitbreiding Zuidlanden (aan zuidkant van Leeuwarden; grote toekomstige stadsuitbreiding met verschillende woonmilieus w.o. buurtschap)."*
De laatste categorie vormen de provincies Zeeland en Overijssel. In deze provincies is er bij de genoemde landschappelijk bouwen projecten geen sprake van reguliere bouwprojecten, maar van door de provincies zelf geïnitieerde *pilots*. Deze provincies vinden het belangrijk om het goede voorbeeld te geven door zelf (of via aan de provincie gelieerde organisaties) daadwerkelijk te bouwen. Zeeland noemt drie dorpsuitbreidingen als *pilots* voor Organisch groeien. Overijssel doet relatief veel (vooral via Het Oversticht en Kwaliteitsatelier Overijssel): *pilots* streekeigen bouwen, *pilots* rood-voor-rood woonlandschappen, en het op eigen initiatief creëren en in de markt zetten van nieuwe landgoederen.

Hoewel de provincie Groningen slechts als gedeeltelijke financier bij het project betrokken is geweest, is het opmerkelijk dat een van de vier projecten die de naam landschappelijk bouwen dragen, het Agrarisch Landschappelijk Bouwen project 'Wierde en Dijk', niet genoemd wordt door de provincie Groningen. Er blijkt geen sprake van een incidenteel geval[254]. Dit houdt in dat er vanuit kan worden gegaan dat er (veel) meer landschappelijk bouwen projecten zijn uitgevoerd, dan door de provinciale vertegenwoordigers zijn genoemd.

<u>Betrokkenheid</u>

- Provincies zijn meestal wel op een of andere wijze (en dan vooral in de planfase) betrokken bij landschappelijk bouwen projecten.

Ten aanzien van de concrete landschappelijk bouwen projecten is het ook interessant om te weten in hoeverre de provincies hun beleid zelf hebben uitgewerkt in de praktijk. Met andere woorden in hoeverre de genoemde projecten ook daadwerkelijk als een (gedeelde) verdienste van de provincies kunnen worden gezien. Op de vraag of ze ook bij alle genoemde projecten betrokken is geweest, antwoordde 75% van de provincies bevestigend. Deze acht (Drenthe, Flevoland, Groningen, Limburg[255], Noord-Brabant, Noord-Holland, Utrecht, Zeeland) verklaarden met name in de planvormingsfase actief bij alle projecten betrokken te zijn geweest. Van de overige vier provincies die de vraag ontkennend beantwoordden, is er in het geval van Zuid-Holland sprake van een fictieve situatie omdat daar geen concrete projecten hebben plaatsgevonden. Gelderland geeft aan dat de mate van betrokkenheid varieert en dat er in sommige gevallen (i.e. provinciale weg N304) wel sprake is van een 100% provinciaal project. Friesland en Overijssel tenslotte zijn provincies waar het grootste aantal projecten

[253] Op basis van de publicatie **SAMEN VOOR DRENTHE** (Provincie Drenthe, 2007) zou men kunnen concluderen dat er qua concrete projecten niet veel sprake is van landschappelijk bouwen in de brede 'ruimtelijke kwaliteits' zin. De provincie stelt dat er middels het beproefde Drentse samenwerkingsmodel qua landschap veel bereikt is in Drenthe. In **SAMEN VOOR DRENTHE** is een paragraafje opgenomen getiteld 'Het landschapsbeleid in uitvoering' dat begint met het volgende citaat: *"In de afgelopen jaren heeft de provincie haar kennis gebruikt om ontwikkelingen in het landelijke gebied zorgvuldig in te passen in het landschap"* (p. 82). Vervolgens geeft de provincie echter vooral een visie weer over hoe dat zou moeten gebeuren. Voorbeelden van concrete resultaten in de praktijk worden spaarzaam gegeven. Men noemt alleen enkele voorbeelden van het accentueren van cultuurhistorische landschapskenmerken in casu het herstel van de 'borgbarchies' in Drenthe. In het kader van Belvedere stelt men dat er *"resultaat geboekt is bij het versterken van waardevolle landschappen rond Frederiksoord en Veenhuizen"* (p. 86). En vervolgens: *"Maar ook projecten zoals landschappelijk bouwen in Gasteren tonen aan dat we zorg hebben voor ons landschap en dat inpassing onze aandacht heeft."*
[254] Het project dat het meest lijkt op dit Groningse ALB project, Boeren Bouwen aan het Landschap (BoBoL) is ook niet genoemd door de desbetreffende provincie Zeeland. Terwijl in het kader van dat project drie *pilots* in de vorm van nieuwe landbouwschuren daadwerkelijk zijn gebouwd en de provincie (via het provinciaal architectuurcentrum Het Zeeuwse Gezicht) er ook bij betrokken is geweest. Ook de projecten Dorpen groeien op eigen wijze en diens voorloper Dorpen met visie in Gelderland die lijken op de drie landschappelijk gebouwde dorpsuitbreidingen in Drenthe (onderdeel van beide projecten vormde een bouwprogramma voor kleine kernen met landschap en cultuurhistorie als onderlegger) zijn niet genoemd door de provincie Gelderland, terwijl ze in beide projecten een ondersteunende rol vervult cq heeft vervuld.
[255] Waarbij Limburg de kanttekening plaatst dat ze tot nu toe bij alle projecten betrokken is, maar dat op termijn gemeenten meer of gedeeltelijke verantwoordelijkheid zullen krijgen.

plaatsvindt, en vanwege de hoge aantallen is het voor de provincies uiteraard niet mogelijk (personele en financiële beperkingen) om bij elk project betrokken zijn. Zoals Friesland, terecht, opmerkt is het ook niet noodzakelijk om als provincie bij alle projecten betrokken te zijn. Wel is Friesland betrokken bij alle projecten van bovenlokaal belang en is ze paraat bij verzoeken van gemeenten om kennis en bijstand.

Bij sommige landschappelijk bouwen projecten is de betreffende provincie niet slechts betrokkene in een ondersteunende (organisatorische of financiële) rol maar kan de provincie gezien worden als initiator van het project en is de verdienste dus evenredig groter. Omdat ik de provincies er niet specifiek naar gevraagd heb, ben ik niet in staat per genoemd concreet project aan te geven of de betreffende provincie ook als initiatiefnemer kan worden beschouwd. In grote lijnen lijkt het er evenwel op dat de provincies in de meeste gevallen niet de initiator zijn. Dit geldt in ieder geval voor de door de provincies Groningen en Drenthe genoemde projecten. De reden dat de provincie Groningen geen initiatief neemt tot daadwerkelijk landschappelijk bouwen is dat ze woningbouw in het landelijk gebied juist wil tegengaan terwijl Drenthe het niet de taak van de provincie acht om het initiatief te nemen tot daadwerkelijk bouwen. De onderstaande tabel 4 geeft een indicatie voor de mate waarin de verschillende provincies initiatief nemen tot landschappelijk bouwen.

<u>Toepassing landschappelijk bouwen: drie manieren</u>

- Het initiëren van studies naar landschappelijk bouwen wordt door meer dan de helft van de provincies toegepast, maar zelf het intiatief nemen tot bouwen of landschappelijk bouwen verplicht stellen voor bouwende partijen gaat de meeste provincies te ver.

In tabel 4 is weergegeven in hoeverre de provincies de drie belangrijkste manieren waar op uitwerking gegeven kan worden aan landschappelijk bouwen toepassen. Landschappelijk bouwen heb ik hierbij beperkt tot het concept 'woningbouw/agrarische nieuwbouw op basis van landschap en cultuurhistorie'. Verder ben ik in deze tabel uitgegaan van maatregelen waarbij de provincie zelf als initiator kan worden aangemerkt.

Tabel 4: Toepassing van landschappelijk bouwen[a] door provincies

Provincie	Studies initiëren	Bouwinitiatieven nemen	Landschappelijk bouwen verplicht stellen voor bouwende partijen
Groningen			x
Friesland	x		
Drenthe	x		
Overijssel	x	x	
Gelderland	x		
Noord-Brabant	x	x	
Limburg			
Zeeland	x	x	x
Noord-Holland	x	x	x
Zuid-Holland			
Utrecht			
Flevoland			

a) landschappelijk bouwen als: concept woningbouw/agrarische nieuwbouw met cultuurhistorie en landschap als onderlegger

Uit tabel 4 valt af te lezen dat meer dan de helft van de provincies (58%) zelf studies heeft verricht naar landschappelijk bouwen[256]. Vier provincies (33%) gaan nog een stap verder en hebben zelf het initiatief genomen om te gaan bouwen[257]. Hier is echter geen sprake van een homogene categorie. Door Noord-Brabant is

[256] Dat betekent dus niet dat er in de overige provincies geen studies hebben plaats gevonden. Ook in Groningen en Utrecht (bijvoorbeeld VechtVisie) hebben studies naar landschappelijk bouwen plaats gevonden, maar die zijn niet op of uit naam van de provincie uitgevoerd. In Groningen zijn studies uitgevoerd door bouwende partijen (gemeenten/projectwikkelaars) omdat ze daartoe door de provincie worden verplicht. Bovendien bestaat er altijd de mogelijkheid dat er door provincies studies zijn gedaan waar ik geen weet van heb: ten aanzien van deze materie is het moeilijk en tijdrovend alle relevante informatie boven tafel te krijgen. Zo wordt door de provincies Groningen en Limburg aangegeven dat landschappelijk bouwen uitgewerkt is in de respectievelijke provinciale nota's **RUIMTE IN KWALITEIT** en **BOUWEN MET KWALITEIT**. Deze lijken mij echter eerder van toepassing op landschappelijk bouwen in brede zin, maar hier zou ik mij ook in kunnen vergissen: de mogelijkheid bestaat dat het wel studies zijn naar woningbouw/agrarische nieuwbouw op basis van landschap en cultuurhistorie.

[257] Ook in dit geval betekent dat niet dat er in de overige provincies niet daadwerkelijk landschappelijk gebouwd is d.m.v. *pilots* of anderszins. In Drenthe en Gelderland zijn ook landschappelijk bouwen *pilots* in de vorm van dorpsuitbreidingen uitgevoerd of staan ze op stapel, maar niet op initiatief van de provincies (provincies wel betrokken). Omdat dat ik uitga van landschappelijk bouwen in de conceptbetekenis woningbouw/agrarische nieuwbouw op basis van landschap en cultuurhistorie, heb ik ook bij Utrecht geen kruisje ingetekend, hoewel Utrecht Hart van de Heuvelrug wel een eigen landschappelijk bouwen project noemt. Maar dit project met rood-voor-groen verevening behelst landschappelijk bouwen in de brede betekenis. Voor Friesland tenslotte is me niet duidelijk in hoeverre er bij de

nog niet daadwerkelijk gebouwd, 'Nieuw Dorps Bouwen' bevindt zich nog in de planvormingsfase. Noord-Holland beschouwt de enkele *pilots* 'Waterlands Wonen' als minder belangrijk, terwijl voor Overijssel daadwerkelijk zelf bouwen juist een speerpunt vormt in het beleid. Daarom hebben er ook al relatief veel bouwprojecten plaatsgevonden. Via Het Oversticht heeft het project streekeigen bouwen plaatsgevonden (nieuwbouw/verbouw van landbouwschuren), er zijn diverse rood-voor-rood projecten geïnitieerd, en Overijssel heeft zelfs nieuwe landgoederen gecreëerd hoewel die nationale regeling expliciet uitgaat van particulier initiatief. Zeeland neemt een tussenpositie in, en vindt zowel het verplicht stellen van landschappelijk bouwen voor anderen belangrijk als ook het daadwerkelijk zelf bouwen. Zeeland geeft het goede voorbeeld middels *pilots* 'Organisch groeien' van dorpsuitbreidingen en via Het Zeeuwse Gezicht middels *pilots* BoBoL (nieuwe landbouwschuren). Daarnaast vraagt Zeeland voor ieder ruimtelijk plan buiten de grens bestaand bebouwd gebied een expliciete ruimtelijke onderbouwing (Drankier, 2006). Bij uitbreiding van kernen is 'Organisch groeien' verplicht, en ook bij plannen anders dan uitbreiding van kernen vraagt de provincie om een beeldkwaliteitsplan of -paragraaf.

Het geringe daadwerkelijk landschappelijk bouwen door provincies komt enerzijds voort uit een kwantitatief aspect: in het geval van Drenthe, Flevoland, Groningen en Utrecht speelt mee dat ze restrictief beleid hanteren ten aanzien van bouwen in het landelijk gebied. Anderzijds heeft het ook te maken met de institutionele rol die ze vervullen: de rol van provincies is vooral gelegen in het stellen van kaders. Provincies die zich hiertoe beperkt achten, zoals Drenthe, zien het niet als hun taak om zelf het initiatief te nemen tot bouwen. Wienia (provincie Drenthe, 2007, persoonlijk gesprek) stelt dat de taak van de provincie niet verder gaat dan het aangeven van het beleid op papier: *"Het provinciale beleid schept alleen voorwaarden en mogelijkheden."* Uitvoering en de praktische toepassing is vervolgens aan anderen, zoals ook blijkt uit het volgende citaat uit **POP II** (Provincie Drenthe, 2004, p. 147) ten aanzien van woningbouw: *"De provinciale inzet spitst zich toe op het op gang brengen van het proces en op organisatorische hulp. De feitelijke uitvoering blijft een aangelegenheid van gemeenten en particulieren."*

Samen met Groningen en Noord-Holland vormt Zeeland de 25% die van woningbouw/agrarische nieuwbouw met cultuurhistorie en landschap als onderlegger officieel beleid heeft gemaakt[258], met andere woorden voor bouwende partijen verplicht heeft gesteld. Ook deze derde categorie is heterogeen. Ten eerste is de gehanteerde insteek ten aanzien van landschappelijk bouwen onderling verschillend: Noord-Holland en Zeeland hebben met elkaar gemeen dat ze veel ruimte laten voor buiten bouwen, terwijl Groningen restrictief beleid voorstaat. Noord-Holland legt de nadruk op de kaderstellende, faciliterende rol: het verplicht bouwende partijen niet alleen tot het opstellen van BKP's, maar stimuleert het maken van BKP's ook middels subsidies, en heeft studies gedaan naar bouwen op basis van landschap en cultuurhistorie waarop die BKP's geënt moeten worden. Het daadwerkelijk bouwen wil Noord-Holland zoveel mogelijk aan gemeenten e.a. overlaten. De verregaande vrijheid voor gemeenten houdt echter wel in dat nog moet worden afgewacht in hoeverre verplicht stellen van landschappelijk bouwen ook daadwerkelijk verplicht zijn in de praktijk betekent, omdat een BKP niet meer is dan een intentieverklaring en niet juridisch afdwingbaar is. Dat is dan afhankelijk van het feit in hoeverre gemeenten het verlenen van bouwvergunningen koppelen aan het feit of conform het BKP gebouwd wordt. Zeeland en Groningen willen daarentegen beide betrokken zijn bij zowel het planproces als het daadwerkelijke bouwen door anderen. Verder hebben Zeeland en Groningen ook gemeen dat ze de studies door de bouwende partij zelf laten verrichten. In tegenstelling tot Groningen houdt Zeeland zich ook bezig met het initiëren voorbeeldprojecten, een verschil dat terug te voeren valt op de veel positievere houding van Zeeland ten opzichte van buiten bouwen.

Uit tabel 4 blijkt tenslotte dat vier provincies (33%) landschappelijk bouwen zelf op geen van de genoemde manieren toepassen. In het geval van Flevoland lijkt dat meer te maken te hebben met een gebrek aan noodzaak, kennis en ervaring dan met onwil. Limburg en Utrecht zijn meer bezig met landschappelijk bouwen in de brede zin, met name rood-voor-groen verevening. Zuid-Holland vindt toepassing van landschappelijk bouwen simpelweg geen taak voor de provincie.

Landschappelijk bouwen belangrijk?

- Verreweg de meeste provincies (83%) vinden landschappelijk bouwen belangrijk.

De overheid claimt dat ruimtelijke kwaliteit steeds meer centraal komt te staan in haar beleid. Ook door de provincies wordt in de ROm *special* **PROVINCIES WERKEN AAN KWALITEIT** uit november 2006 gesuggereerd dat ruimtelijke kwaliteit belangrijk voor hen is. Dit klinkt eveneens door in de antwoorden van de door mij begin 2008 afgenomen enquête. Het lijkt er, in ieder geval op papier, ook op dat provincies steeds meer aandacht

genoemde projecten sprake is van eigen initiatief bij de genoemde projecten en ook niet in hoeverre er bijvoorbeeld bij de *pilots* Landelijk Wonen sprake is van woningbouw met landschap en cultuurhistorie als onderlegger.

[258] Drenthe overweegt nog om de methodiek 'Op dorpse schaal' voor waardevolle dorpen op te nemen in het Provinciaal Omgevingsplan.

besteden aan ruimtelijke kwaliteit. Vervolgens is het interessant om te zien of dat ook weerspiegeld wordt in de houding ten opzichte van landschappelijk bouwen. Hoewel uit het voorafgaande tot op zekere hoogte naar voren komt hoe de verschillende provincies tegenover landschappelijk bouwen staan, heb ik ook nog eens specifiek gevraagd of landschappelijk bouwen belangrijk voor hen is. Op het eerste gezicht leverde dit een gunstig beeld op: tien provincies (83%) antwoordden positief en slechts twee negatief (Groningen, Zuid-Holland). Het negatieve antwoord van Groningen betekent bovendien niet dat men weinig belang hecht aan kwaliteit, maar dat men kiest voor een lage kwantiteit. Hoek (provincie Groningen, enquête, 2008) antwoordde: *"Bouwen in het landschap … is een niet door ons gestimuleerde bezigheid vanwege de wens het landschap open te houden en de kernen op orde …"*. En Zuid-Holland stelt dat ze geen expliciet beleid op landschappelijk bouwen voert, omdat ze zich niet direct bezig houdt met de kwaliteit van bouwen in het landelijk gebied.

Bij dit rooskleurige beeld moeten echter een paar kanttekeningen geplaatst worden. Zo bestaat er een verschil tussen iets belangrijk vinden en iets *echt* belangrijk vinden oftewel prioriteit geven. Verder kan men landschappelijk bouwen belangrijk vinden, maar dat zegt nog niets over de reden waarom men landschappelijk bouwen belangrijk vindt; de vraag blijft of men landschappelijk bouwen werkelijk belangrijk vindt uit oogpunt van ruimtelijke kwaliteit. Een nadere analyse van de gegeven positieve antwoorden blijkt verhelderend.

Van de tien positieve antwoorden op de vraag of landschappelijk bouwen belangrijk is, geven vier provincies (Gelderland, Noord-Holland, Overijssel, Zeeland) antwoorden die te beschouwen zijn als bevestigingen vol overtuiging.
Verder wordt bij drie van de positieve antwoorden eerder gesuggereerd dat landschappelijk bouwen belangrijk is dan dat er sprake is van een expliciete bevestiging. Deze drie provincies stellen een andere invalshoek centraal: voor Flevoland staan Flevolandse karakteristieken centraal, voor Friesland ruimtelijke kwaliteit, en voor Utrecht landschappelijke diversiteit en kwaliteit. De doelen hebben wel betrekking op de factor landschappelijke kwaliteit, maar landschappelijk bouwen lijkt geen doel op zich.
De laatste categorie van drie (Drenthe, Noord-Brabant, Limburg) vormen de provincies die met lichte aarzeling stellen dat landschappelijk bouwen voor hen belangrijk is. In het geval van Drenthe komt die aarzeling voort uit reserves tegenover buiten bouwen, en betekent het niet dat men kwaliteit niet belangrijk zou vinden. Integendeel landschap(pelijke kwaliteit) heeft voor Drenthe prioriteit: vooral op de overgang van bebouwd naar onbebouwd gebied acht men landschappelijk bouwen belangrijk. Noord-Brabant geeft aan dat landschappelijk bouwen wel belangrijk is, maar geen doel op zich; het beleid draait om nieuwe economische dragers op het platteland. Met andere woorden landschappelijk bouwen heeft geen prioriteit; andere dan 'landschappelijke kwaliteits' doelen zijn belangrijker. Ook Limburg zegt niet uit volle overtuiging dat landschappelijk bouwen belangrijk is. Vertegenwoordiger Peeters (2008, enquête) geeft aan dat landschappelijk bouwen niet *echt* belangrijk is in Limburg omdat landschap als beleidsitem in Limburg nooit prioriteit heeft gehad. Hij zegt vervolgens: *"Het is hier in zoverre belangrijk dat het de mogelijkheid geeft om het buitengebied (economisch) te ontwikkelen en om ruimte te vinden waar door bedrijven (bedrijfsgebouwen) en door particulieren (ruime woningen) geïnvesteerd kan worden."* Limburg streeft met andere woorden vooral economische doeleinden na, het kwantitatieve bouwaspect aan landschappelijk bouwen is belangrijker dan het kwalitatieve aspect[259].

Het blijkt kortom dat in Noord-Brabant en Limburg landschappelijk bouwen niet zozeer belangrijk is vanuit de invalshoek landschappelijke kwaliteit. Niet landschap (kwaliteit) maar bouwen (kwantiteit) staat centraal. Landschappelijk bouwen is dan meer een middel om te kunnen/mogen bouwen in kwetsbare gebieden in de zoektocht naar economische dragers voor het landelijk gebied. Ook het enthousiasme Noord-Holland en Zeeland voor landschappelijk bouwen komt hieruit voort (zie 4.4.2). Verder is er dus ook nog een aantal provincies, dat landschappelijk bouwen *an sich* minder belangrijk vindt, het gaat bij deze groep meer om het bredere 'ruimtelijke kwaliteits/identiteits' gedachtengoed.

[259] Een verdere kanttekening die men kan plaatsen bij zeer rooskleurige antwoorden op een vraag als 'is landschappelijk bouwen belangrijk?' is dat er een verschil bestaat tussen iets zeggen en iets werkelijk vinden. De vraag of kwaliteit belangrijk is, vormt bij een uitstek een vraag die uitnodigt tot het geven van een sociaal wenselijk antwoord. De antwoorden van Peeters (2008, enquête) kennen een hoge informatiewaarde in die zin dat hij een waarheidsgetrouwer beeld geeft van het beleid in Limburg dan zijn collega's (i.e. Wilbers et al., 2006) doen in de ROm *special* **PROVINCIES WERKEN AAN KWALITEIT**. Net als in Van Middelkoop et al. (2005, op www.stichtingrecreatie.nl) stelt Limburg in de ROm dat kwaliteit voorop staat. Tussen de regels door valt echter al enigszins te lezen (veel ruimte voor rood, weinig bouwregels, en vooral de praktijk moet uitwijzen wat kwaliteit is) dat deze voorstelling van zaken niet helemaal correct is, en dat men vooral gericht is op kwantiteit. Deze discrepantie tussen Peeters en Wilbers et al. is illustratief voor het feit dat sociale wenselijkheid soms een rol speelt bij het schetsen van een beeld. In een *special* over provincies die werken aan ruimtelijke kwaliteit, dient men uiteraard te vertellen dat men daar op een goede manier mee aan het werk is. Zelfs de provincie Zuid-Holland, die zoals uit mijn enquête blijkt, er totaal niet mee bezig is, vertelt in die *special* doodleuk dat men ambitie toont met de Groenblauwe Slinger. Hoewel men er vervolgens wel eerlijk bij verteld dat deze parkachtige creatie vooral van belang is met het oog op de aantrekkelijkheid van Zuid-Holland als vestigingsplaats voor particulieren en bedrijven; en dat men niet van plan is zich als provincie zelf actief bezig te houden met de ontwikkeling ervan, maar dat men op zoek is naar partners die de praktische uitvoering voor hun rekening nemen.

Conclusie

De term landschappelijk bouwen blijkt weinig gangbaar onder provincies. Verreweg de meeste provincies gebruiken een synoniem of een bredere 'landschappelijk bouwen gedachtengoed' term. Ondanks dat ze de term niet kennen, achten de provincies zich wel in staat landschappelijk bouwen te interpreteren. Zoals al in hoofdstuk 1 is geschreven, heeft landschappelijk bouwen in hun ogen vooral een brede betekenis. Dit is hier nog eens bevestigd. Zo zijn de provincies unaniem van mening dat landschappelijk bouwen niet alleen van toepassing is op woningen, nieuwbouwwijken, landbouwschuren en industrieterreinen, en vindt slechts een klein deel dat landschappelijk bouwen alleen van toepassing is op gebouwen. De meeste provincies achten landschappelijk bouwen bovendien niet alleen van toepassing op nieuwbouw, maar ook op verbouw, herbouw en rood-voor-groen. De provincies mogen het eens zijn over de brede reikwijdte van landschappelijk bouwen, een eenduidige betekenis van landschappelijk bouwen valt aan de hand van de uitleg van de provincies niet te geven: elke provincie geeft er een eigen draai aan. Daarentegen zijn de provincies het wel weer grotendeels eens over de rol van historie bij landschappelijk bouwen: het verleden acht men een belangrijke inspiratiebron, maar de huidige omgeving is even belangrijk.

In de enquête geven de provincies aan dat ze landschappelijk bouwen belangrijk vinden. Bij nadere beschouwing blijkt dit gunstige beeld echter enigszins genuanceerd te moeten worden. Naast de geplaatste kanttekeningen moet er nog gezegd worden dat er een verschil bestaat tussen iets vinden en die mening vervolgens omzetten in (effectieve) daden. Zelf stellen de provincies dat ze best veel en ook steeds meer doen op het gebied van ruimtelijke kwaliteit, en uit de enquête blijkt ook dat ze alle enige vorm van uitwerking geven aan het door hen genoemde 'landschappelijk bouwen' begrip (synoniem of brede 'ruimtelijke kwaliteits' term) in provinciale nota's/beleidsplannen. Meer dan de helft van de provincies heeft bovendien studies geïnitieerd naar landschappelijk bouwen. Als belangrijkste manier waarop uitwerking is gegeven aan landschappelijk bouwen noemen de provincies zelf: via concrete projecten. Concrete projecten worden echter meestal niet geïnitieerd of uitgevoerd door de provincies zelf. Als er landschappelijk gebouwd wordt door derden blijken de provincies wel vaak op een of andere manier betrokken. Vooral het (gedeeltelijk) subsidiëren van projecten is een belangrijk middel om landschappelijk bouwen te stimuleren. De provincies rekenen het tot hun kerntaken om bij projecten als landschappelijk bouwen het proces op gang te brengen en organisatorische hulp te geven.

Ondanks het feit dat provincies vanuit hun institutionele rol niet in eerste instantie gericht zijn op uitvoerende taken, hoeven ze zich niet echter achter hun kaderstellende rol te verschuilen en kunnen ze zelf het goede voorbeeld geven zoals vier provincies middels eigen *pilots* ook bewijzen. Dit betekent dat de overige provincies meer actie kunnen ondernemen om het belang dat ze mondeling toedichten aan landschappelijk bouwen te onderstrepen[260]. Hoewel betrokkenheid van de provincies bij projecten niet per definitie noodzakelijk hoeft te zijn, moeten de provincies naar mijn mening echter hun maatschappelijke verantwoordelijkheid nemen daar waar anderen het laten liggen (zoals ik ook in 4.2.1. al heb gesteld met betrekking tot landschappelijke kwaliteit in het algemeen). Dit kan zijn beslag krijgen via daadwerkelijk bouwen, maar wil men zich beperken tot de kaderstellende taak, dan kan het ook door andere partijen bij buiten bouwen tot landschappelijk bouwen te verplichten (zoals ik in 4.2.1 al heb gezegd dat provincies een strakkere regie ten aanzien van landschappelijke kwaliteit moeten voeren). Indien bouwen met kwaliteit door de overheid echt zo belangrijk wordt gevonden als wordt gesuggereerd, kunnen provincies de stap nemen om landschappelijk bouwen (i.e. bouwen op basis van een gedegen studie naar landschap en cultuurhistorie) verplicht te stellen, zoals drie provincies inmiddels al hebben bewezen.

De conclusie luidt dat er nog winst te boeken valt in de strijd tegen kwaliteitsverlies. In de eerste plaats ondernemen sommige provincies nog weinig tot niets op het gebied van landschappelijk bouwen (indien beperkt tot woningbouw/agrarische nieuwbouw met landschap en cultuurhistorie als onderlegger). In de tweede plaats verplichten nog maar drie provincies tot landschappelijk bouwen. Andere provincies zouden dat ter stimulering van de landschappelijke kwaliteit ook in overweging moeten nemen. Studies doen of uitvoering van enkele concrete *pilot* projecten zijn uiteindelijk niet meer dan *spielerei* en kan op zijn best enige bewustwording bij bouwende partijen te weeg brengen. De meest effectieve manier om de houding van bouwende partijen te veranderen is simpelweg tot landschappelijk bouwen te verplichten, helemaal als men actief betrokken blijft bij het bouwproces (zoals de provincie Groningen doet), en dit gecombineerd wordt met enige vorm van financiering (zoals Noord-Holland doet).

Een andere mogelijke actie in de strijd tegen het kwaliteitsverlies is het structureren van het beleid ten aanzien van landschappelijk bouwen. Uit de enquête blijkt dat provincies landschappelijk bouwen (zowel in brede zin als

[260] Nu is dat niet alle provincies noodzakelijk omdat in sommige provincies andere partijen al *pilots* hebben geïnitieerd, in Drenthe en Gelderland hebben bijvoorbeeld landschappelijk bouwen projecten plaats gevonden op initiatief van andere partijen, en in dat geval is het voor provincies natuurlijk niet noodzakelijk dat nog een keer opnieuw te doen.

in, tot woningbouw/agrarische nieuwbouw met landschap en cultuurhistorie als onderlegger, versmalde zin) op heel verschillende manieren uitwerken, zowel op papier als qua praktische toepassing. Evenals het in gebruik zijn van een grote hoeveelheid termen is dit een indicatie voor het ontbreken van gestroomlijnd overheidsbeleid. Hoewel sommige provincies gunstige uitzonderingen vormen, is beleid op geaggregeerde schaal ten aanzien van landschappelijk bouwen *ad hoc* beleid. Lokale bouwplannen zouden moeten passen in een door de provincie opgesteld regionaal plan voor landschappelijk bouwen, en provincies zouden onderling het beleid kunnen afstemmen of op zijn minst informatie uitwisselen.

Tenslotte blijkt ook uit mijn enquête dat nergens sprake is van landschappelijk bouwen op grote schaal. Dat is in lijn met de conclusie van Van Middelkoop et al. (2005, op www.stichtingrecreatie.nl) dat 'buiten bouwen' nergens op grote schaal plaats vindt. Provincies zijn vooral bezig met kaderstelling, in het geval van provincies met een liberalere houding ten opzichte van buiten bouwen houdt dat dus het scheppen van beleidsruimte in, en minder met de invulling in de praktijk. Bouwende partijen maken echter nog weinig gebruik van de geboden ruimte, met als gevolg dat ook daar waar landschappelijk bouwen verplicht gesteld is, nog weinig sprake is van daadwerkelijk landschappelijk bouwen. Waar provincies zich wel bezig houden met de invulling in de praktijk betreft het veelvuldig projecten in de bredere 'ruimtelijke kwaliteits' zin van landschappelijk bouwen, en daar waar provincies wel zelf het initiatief nemen tot daadwerkelijk bouwen van woningbouw/agrarische nieuwbouw op basis van landschap en cultuurhistorie blijft dit beperkt tot enkele *pilots*. Ook als *pilots* van andere partijen meegeteld worden, blijft landschappelijk bouwen in kwantitatieve zin kleinschalig.

Tot slot het goede procesmatige voorbeeld: maatwerkbenadering Groningen (landschappelijk bouwen bij agrarische bedrijfsuitbreiding)

Naast de toename van specifieke ruimtelijke kwaliteitsprogramma's heeft de grotere beleidsnadruk op ruimtelijke kwaliteit er in Zeeland toe geleid dat het in de woorden van Goossen (provincie Zeeland, 2008, enquête) *"meer algemeen beleid geworden is om economische ontwikkelingen te laten plaatsvinden samen met het versterken van de omgevingskwaliteiten."* Deze trend valt ook waar te nemen in andere provincies. Zo moeten in Limburg agrarische bedrijfsuitbreidingen gepaard gaan met groene tegenprestaties. Een ander goed voorbeeld, waarbij bovendien ook kwalitatieve eisen worden gesteld aan nieuwe gebouwen, vormt het beleid van de provincie Groningen bij vergroting van agrarische bouwblokken. Aandacht voor het landschap is daarbij bij een van de uitgangspunten. De geïntegreerde aanpak bij schaalvergroting van boerderijen noemt de provincie Groningen de maatwerkbenadering, die vorm krijgt via keukentafelgesprekken. Hoewel men geen specifieke term hangt aan het bouwen, kan het bouwgedeelte binnen een dergelijk geïntegreerd project min of meer beschouwd worden als een vorm van landschappelijk bouwen. Deze maatwerkbenadering kan als voorbeeld dienen voor een effectieve procesmatige manier van werken bij agrarisch landschappelijk bouwen. Daarnaast geeft het ook een beeld van de manier waarop schaalvergroting van boerderijen, inclusief agrarische nieuwbouw, inhoudelijk vormgegeven kan worden.

De maatwerkbenadering is uitgewerkt in de **NOTA AGRARISCHE BOUWBLOKKEN EN LANDSCHAP** (Provincie Groningen, 2006). In deze nota gebruikt men de term landschappelijk bouwen niet, maar wordt gesproken van 'ruimtelijke inpassing van agrarische gebouwen'[261]. De provincie Groningen mag dan weinig woningbouw toestaan in het landelijk gebied, agrarische bedrijfsuitbreidingen worden wel toegestaan. Landschappelijke kwaliteit blijft echter een prioriteit. Daarom heeft de provincie Groningen een nota geschreven specifiek met het oog op *"de ruimtelijke inpassing van agrarische bebouwing bij schaalvergroting van het agrarische bouwblok"* (p. 5) omdat *"uitbreiden van bestaande gebouwen of nieuwbouw niet ten koste mag gaan van het landschap."* (p. 3). De bedoeling is om twee verschillende belangen, economie en landschap, met elkaar te verenigen. Dus enerzijds grote agrariërs de mogelijkheid tot grotere bouwblokken bieden (waarbij bijvoorbeeld ook de maximaal toegestane bouwhoogte voor koelloodsen wordt verhoogd) terwijl anderzijds uitgangspunten uit het **POP** zoals rekening houden met landschappelijke kwaliteiten en het inzetten van streekeigen karakteristieken leidend blijven.

De maatwerkbenadering is een *bottom-up* model, waarvan de procesmatige kant als volgt beschreven wordt: *"De maatwerkbenadering vormt een procesmatig sturingsmodel waarbij op basis van een reeks keukentafelgesprekken tussen de ondernemer (en adviseur), gemeente, provincie en welstand, onder regie van de gemeente, de schaalvergrotingsmogelijkheden in een specifieke situatie worden beschouwd. De ondernemer draagt hierbij in eerste instantie de verantwoordelijkheid voor de adequate doorvertaling van de ruimtelijke randvoorwaarden naar de voor hem specifieke situatie. Hiermee verdient hij als het ware de gewenste uitbreidingsruimte. Positieve uitkomsten van de keukentafelgesprekken vormen het startsein voor de formele*

[261] Hoek (Provincie Groningen, 2008, enquête) acht de term landschappelijk bouwen wel van toepassing voor de maatwerkbenadering, hij noemt de maatwerkbenadering in de enquête als voorbeeld van de betrokkenheid van de provincie bij concrete landschappelijk bouwen projecten.

bestemmingsplanprocedure. Overige afspraken worden vastgelegd in een privaatrechtelijke overeenkomst tussen ondernemer, gemeente en provincie" (Provincie Groningen, 2006, p. 5)[262]. De provincie Groningen maakt dus gebruik van de mogelijkheid om via de privaatrechtelijke weg (zie 3.5.2) voorwaarden te stellen met betrekking tot landschappelijke inpassing. Dit privaatrechtelijk instrument 'overeenkomst tot gronduitgifte' (gekoppeld aan een boetebeding) vormt de enige manier waarop landschappelijke inpassing, zoals de aanleg van groen, op directe juridische wijze kan worden afgedwongen. Opvallend is hierbij dat de provincie Groningen dit instrument gebruikt, terwijl het niet de grond bezit waarop de uitbreiding van het bouwblok plaats vindt.

In de **NOTA AGRARISCHE BOUWBLOKKEN EN LANDSCHAP** (Provincie Groningen, 2006) wordt ook aangegeven hoe de maatwerkbenadering inhoudelijk vormgegeven moet worden. Zowel in de zogenoemde groene gebieden waar een 'ja, mits' beleid geldt, als in gele gebieden waar 'nee, tenzij' gehanteerd wordt en waarvoor een extra zware bewijslast geldt om schaalvergroting te mogen realiseren (zoals Middag-Humsterland), worden gemeenten gevraagd om op bedrijfsniveau af te wegen of schaalvergroting kan plaatsvinden op basis van bepaalde ruimtelijke randvoorwaarden (zie kolom 1, tabel 5). Verderop in de nota worden de verschillende aspecten beschreven die een nadere invulling geven aan de ruimtelijke randvoorwaarden, en die doorvertaald moeten worden naar de praktijk (zie kolom 2, tabel 5). Deze kunnen gezien worden als de elementen waaruit de inhoudelijke invulling, oftewel de fysieke opgave, van een agrarisch landschappelijk bouwen project zou kunnen bestaan. De inhoudelijke invulling van landschappelijk bouwen vormt het onderwerp van de volgende paragraaf.

Tabel 5: Ruimtelijke inpassing van agrarische bebouwing bij schaalvergroting in de provincie Groningen

Ruimtelijke randvoorwaarden	Nadere invulling ruimtelijke randvoorwaarden
1. Respecteren historisch gegroeide landschapsstructuur	▪ hoofdoriëntatie van het bouwblok ▪ herstel landschappelijke structuur
2. Afstand houden tot ruimtelijke elementen	▪ situering: uitbreidingsrichting van bouwblok ten opzichte van de maat en schaal van bebouwings- of landschapselementen in de omgeving
3. Goede infrastructurele ontsluiting	▪ beste locatiemethode gericht op afbouw van de tweede en/of volgende locaties
4. Zorvuldige en evenwichtige ordening, maatvoering en vormgeving van bedrijfsgebouwen	▪ rangschikking/spreiding gebouwen op bouwblok ▪ vormgeving nieuw op te richten bebouwing (bouwvolume, goothoogte, dakvorm en -helling, materiaal- en kleurgebruik) ▪ aanpassing aan bestaande bebouwing ▪ opruimen oude gebouwen/verharding (ontstening)
5. Erfinrichting afgestemd op het zorgvuldig inpassen in het landschapstype	▪ erfbeplanting ▪ aanleg natte landschapselementen t.b.v. waterhuishouding ▪ aanleg droge landschapselementen ▪ beheer (duurzaam via frequent onderhoud)

Eigen bewerking van gegevens uit: **NOTA AGRARISCHE BOUWBLOKKEN EN LANDSCHAP** (Provincie Groningen, 2006)

4.3 Landschappelijk bouwen: inhoudelijke uitwerking van definitie

4.3.1 Inleiding

In hoofdstuk 1 is landschappelijk bouwen omschreven als het plek ingepast bouwen waarbij voortgebouwd wordt op landschapskenmerken en regionale identiteiten. Dat verschaft weliswaar enige duidelijkheid omtrent de betekenis van landschappelijk bouwen, maar laat ook nog veel aan de verbeelding over. Want wat betekent voortbouwen op landschap en cultuurhistorie? Hoe kan men bouwen rekening houdende met regionale identiteit, met (de identiteit van) het landschap en zorg dragen voor inpassing? In hoofdstuk 2 is geconcludeerd dat deze drie samenstellende aspecten van landschappelijk bouwen, net als het begrip landschappelijk bouwen zelf, multi-interpretabel zijn. Dat houdt in dat een zekere mate van onduidelijkheid zal blijven bestaan. De intentie van deze paragraaf is desalniettemin de betekenis van landschappelijk bouwen te verduidelijken door de vraag te beantwoorden hoe bouwen in samenhang met de omgeving nader uitgewerkt kan worden.

Over de invulling van landschappelijk bouwen in de brede 'ruimtelijke kwaliteits' zin zeggen Van Middelkoop et al. (2005, p. 9, op www.stichtingrecreatie.nl): *"Behoud en verbetering van ruimtelijke kwaliteit gaat over reductie van (ontsierend) bouwoppervlak/-volume, aansluiten van bebouwing op historische ruimtelijke*

[262] Hoek (Provincie Groningen, 2008, enquête) geeft aan dat de keukentafelgesprekken gevoerd worden vanuit het Provinciaal Bouwheerschap.

structuren, landschappelijke inpassing, architectonische inpassing en/of aanleg van extra groen. Daarbij speelt ook maatwerk een belangrijke rol. Ruimtelijke kwaliteit in het ene gebied kan anders worden ingevuld dan in het andere gebied." Uiteraard kent deze omschrijving van de aspecten waaruit de uitwerking van ruimtelijke kwaliteit zou kunnen bestaan overlap met de invulling van landschappelijk bouwen in de smalle benadering. In deze paragraaf zal ik me verder toespitsen op dorpsuitbreidingen in Drenthe. De bevindingen zijn echter ook relevant voor de schaalvergroting van boerderijen: het boerenerf kan immers gezien worden als een klein dorpje. Hierboven in tabel 4 is een goed beeld gegeven van hoe de uitwerking bij agrarisch landschappelijk bouwen gestalte zou kunnen krijgen. Veel van de in tabel 5 genoemde elementen blijken ook terug te komen bij het landschappelijk bouwen van dorpsuitbreidingen. Het beschrijven van de kenmerken van landschappelijk bouwen gebeurt voornamelijk aan de hand van publicaties die de term landschappelijk bouwen hanteren en geschreven zijn aan de hand van de situatie in Drenthe (i.e. BOKD (1998), Provincie Drenthe (1998), Bleeker & Nauta en *m*RO (2003) en www.drenthe.nl), maar ter aanvulling of vergelijking is ook literatuur gebruikt waarin andere termen gehanteerd worden, zoals het dorpseigen uitbreiden op www.belvedere.nu (14), dat ook niet speciaal betrekking heeft op dorpsuitbreidingen in Drenthe.

4.3.2 Generieke kenmerken

7 Kenmerken

In de brochure **LANDSCHAPPELIJK BOUWEN IN DRENTHE** van de BOKD uit 1998 wordt voor het eerst ingegaan op de betekenis van landschappelijk bouwen. Op pagina 5 geeft men een lijst met de zeven belangrijkste doelstellingen van landschappelijk bij het landschappelijk bouwen van dorpsuitbreidingen. Deze kunnen vertaald worden in vier punten:

- het belang van ruimte in een dorp/een ruime stedenbouwkundige opzet,
- het belang van groen,
- speciale aandacht voor gevoelige overgangssituaties naar het omringende landschap,
- het gebruik van een beeldkwaliteitsplan.

Het belangrijkste punt wordt echter al eerder aangegeven: *"Het plan moet voldoen aan de volgende eis: een eigentijdse harmonie tussen de nieuwe bebouwing en historisch gegroeide structuren van dorp en landschap"* (p. 5).

Door zowel de Provincie Drenthe (1998) als Bleeker & Nauta en *m*RO (2003) is de brochure van de BOKD vervolgens gebruikt ter omschrijving van landschappelijk bouwen. De Provincie Drenthe besteedt in de **NOTA LANDSCHAP** aandacht aan landschappelijk bouwen, en geeft op pagina 72-74 een eigen interpretatie van de door de BOKD genoemde doelstellingen. Men stelt dat vier aspecten van belang zijn bij het aansluiten en inspelen op het bestaande landschap:

- de landschappelijke structuur,
- de stedenbouwkundige structuur,
- de welstandsbepalingen (architectuur),
- de groenstructuur.

Ook Bleeker & Nauta en *m*RO geven op pagina 5 van **LANDSCHAPPELIJK BOUWEN IN EEXTERZANDVOORT** een beknopte uitleg van landschappelijk bouwen, onder vermelding van het feit dat het een eigen interpretatie betreft van de omschrijving van landschappelijk bouwen door de BOKD[263]. Op www.drenthe.nl is de interpretatie van Bleeker & Nauta en *m*RO tenslotte samengevat in zeven kenmerken van landschappelijk bouwen, die beschouwd kunnen worden als een nadere uitwerking van de definitie van landschappelijk bouwen. Op www.drenthe.nl geeft men de volgende omschrijving van landschappelijk bouwen: *"Landschappelijk bouwen heeft als doel het landschappelijk karakter van dorpen te behouden en nieuwe ontwikkelingen voldoende kwaliteit geven."* Waarbij als kwaliteitscriteria gelden:

1. inpassing in de structuur van het dorp en het omliggende landschap,
2. ruime kavels,
3. aandacht voor de openbare ruimte,
4. een goede overgang naar het buitengebied,
5. aandacht voor architectuur,
6. toepassing van inheemse beplanting,
7. positieve effecten voor andere functies.

Met name de eerste zes zijn te beschouwen als generieke kenmerken van landschappelijk bouwen.

[263] De puntsgewijze ontleding van landschappelijk bouwen van Bleeker & Nauta en *m*RO (2003) is in vergelijking met de uiteenzettingen van BOKD (1998) en de Provincie Drenthe (1998) helder en duidelijk, maar kent als nadeel dat men niet ingaat op het belangrijkste aspect bij de uitwerking van landschappelijk bouwen: inpassing in de landschappelijke structuur.

Kenmerk 1: inpassing in de structuur van het dorp en het omliggende landschap

Het eerste kwaliteitscriterium cq kenmerk van landschappelijk bouwen dat op www.drenthe.nl wordt genoemd is inpassing in zowel de structuur van het dorp als het omliggende landschap. Deze aspecten vallen namelijk vaak samen. Habets et al. (2004, p. 39, op www.zijaanzicht.nl): *"Een dorp bestaat niet zonder landschap. Het is er in gebouwd en ervan doordrongen. De bodemvorm of geomorfologie – dekzandrug, oeverwal, dijk, beek – ligt aan de basis van de dorpsstructuur."* Landschappelijk bouwen werkt twee kanten op: *"het versterkt de karakteristieken van het dorp en versterkt het landschap waar het dorp in ligt. Een integrale benadering van dorp en landschap is dan ook onontbeerlijk"* (www.belvedere.nu (14), p. 51). In hoofdstuk 2 is al opgemerkt dat bij landschappelijk bouwen het schaalniveau van de landschapsstructuur nog belangrijker is dan het schaalniveau van het gebouw. Inpassing in deze structuren is, zoals de Provincie Drenthe (1998, p. 57) aangeeft, een noodzakelijke voorwaarde voor kwaliteit:*"Nieuwe elementen in het landschap kunnen alleen kwaliteit toevoegen als ze op een logische manier passen binnen een herkenbaar patroon of een duidelijke structuur."*

Landschappelijk bouwen betekent in de eerste plaats: bouwen op basis van landschappelijke structuren en patronen. Van Kol en Van der Wal (2006, op www.landschapsbeheer.nl (1) omschrijven landschapspatronen als: *"de karakteristieke wijze waarop landschapselementen zoals wegen, bebouwing, kavels en sloten geordend zijn. Denk aan verschillen als een radiaal of een parallel wegenpatroon, een lintvormig of een verspreid bebouwingspatroon, een strak geometrisch of een grillig slotenpatroon"* (p. 5). En landschapsstructuren als: *"de typerende en historische samenhang van het landgebruik met de geomorfologie, de bodem en de waterhuishouding, zoals deze bijvoorbeeld in het rivierengebied te zien is: oeverwallen met geconcentreerde bebouwing en fruitteelt naast komgronden met weiland en verspreide bebouwing"* (p. 5). Hanskamp (2007, persoonlijk gesprek) legt uit dat landschappelijk bouwen begint bij aanknopingspunten zoals de bodem. Het hele systeem van water, bodem en situering van dorpen en wegen vormt de basis voor landschappelijk bouwen.

Bouwen op basis van landschappelijke structuren en patronen houdt in dat er *rekening gehouden wordt met de structuurdragers van het gebied* (Godefroy, in Nieuwenstein en Van der Klundert, 2004). *"Op landschappelijk niveau gaat het … om de afwisseling tussen bebouwingstypen, de ritmiek daarin, en de landschappelijke oriëntatie of ruggengraat van de bebouwing. Vaak ontstaat bebouwing immers langs wegen, kanalen of rivieren, op de hogere, drogere plekken in het landschap (zoals de oeverwallen langs rivieren), of op de kruising van wegen en handelsroutes. Bij uitbreiding en nieuwbouw kan die landschappelijke logica worden benut, zodat de oorspronkelijke identiteit van het landschap wordt behouden of zelfs wordt versterkt"* (www.belvedere.nu (1)). Van Kol en Van der Wal (2006, op www.landschapsbeheer.nl (1) maken hieruit op dat bij landschapsgestuurd bouwen de nieuwe bebouwing gekoppeld moet worden aan een landschappelijk structuurelement of ruggengraat (dragers als een dijk, kerkenpad, vaart of haven)[264].

Vanwege het feit dat inpassing in de landschappelijke (en stedenbouwkundige) structuur het belangrijkste kwaliteitscriterium vormt, valt het uitvoeren van een landschapsanalyse te beschouwen als een onmisbaar onderdeel van de procesopgave bij landschappelijk bouwen als basis voor een ontwerp of ruimtelijke visie. Godefroy (op www.belvedere.nu (1)) stelt bovendien, analoog de constatering van Nio et al. (2003) dat streekeigenheid meer besloten zit in de landschappelijke en stedenbouwkundige structuur dan in gebouwen, dat de eigenheid van een dorp beter bepaald kan worden op landschapsniveau. Voor zowel een goede locatiekeuze als de verdere uitwerking van landschappelijk bouwen is een landschappelijke analyse van belang waarin gelet wordt op *"de regionale context, landschapstype, landschapskenmerken en historische ontwikkeling"* (Provincie Drenthe, 1998, p. 73)[265].

[264] In hun literatuurstudie komen Van Kol en Van der Wal (2006, op www.landschapsbeheer.nl (1)) tot twee belangrijke kenmerken van landschapsgestuurd bouwen van dorpsuitbreidingen. Ze baseren zich hierbij op drie publicaties:

- Landscape Architects for Sale (LA4sale) (2002). *Kleine Kernen Kookboek*. Studie in opdracht van de Provincie Noord-Holland.
- Noordpeil Landschap en Stedenbouw, Kaap3 Ontwerpbureau (2005). *Nieuwe kijk op oude dorpen*. Ontwerponderzoek in opdracht van het Stimuleringfonds voor Architectuur, Belvedère en Provinsje Fryslân.
- Provincie Zeeland (2001). *Organische groeien, pilot-study naar organische ontwikkeling van dorpen in Zeeland*.

Ten eerste dus het koppelen van bebouwing aan een landschappelijke structuurdrager. En ten tweede het creëren van een open relatie met het landschap. Het kunnen ervaren van het landschap (de weidsheid van het omringende land of water) vanuit het dorp noemen ze typisch voor een dorp. Deze bewering gaat echter niet overal op. Zo valt op www.belvedere.nu (14, p. 39) bijvoorbeeld te lezen: *"In veel brinkdorpen is er vanaf de brink nauwelijks zicht op het landschap en bestond er een dichte grens tussen het dorp en de akkers hieromheen."*

[265] Ook anderen zien het belang van een landschapsanalyse in bij nieuwbouw in het landelijke gebied. Zo pleit de VROM-raad in haar advies **BUITEN BOUWEN** (www.vromraad.nl) voor een gedegen landschapsanalyse op regionale schaal, en vindt Paret (2006) dat ook in Vlaanderen voorafgaand aan nieuwbouw een analyse van de omgeving (o.a. historie, gebruik) moet plaatsvinden. Verder vinden de stedenbouwkundigen en landschapsarchitecten die bezig zijn met landschappelijk bouwen dit uiteraard noodzakelijk (o.a. Bosch Slabbers (2006, op bokd.nl (4)); Habets et al., 2004, op www.zijaanzicht.nl). Tenslotte komen ook Nio et al. (2003, p. 14) tot de slotsom dat een diepgaande landschapsanalyse essentieel is bij regiospecifieke architectuur.

Inpassing in de stedenbouwkundige structuur betekent in de eerste plaats *aansluiten op het bebouwingspatroon* van het dorp. Bouwen op basis van de structuur van het dorp (en de landschappelijke structuur) betekent ook dat nieuwbouw in kwantitatieve zin beperkt en kleinschalig van opzet moet zijn. Dorps groeien betekent in de eerste plaats *geleidelijke groei* (Godefroy, in Nieuwenstein en Van der Klundert, 2004; Habets et al. 2004, op www.zijaanzicht.nl; Bosch Slabbers, 2006, op bokd.nl (4)). Landschappelijk bouwen wordt niet voor niets ook wel aangeduid als: bouwen op dorpse schaal. Uit de studie van Bosch Slabbers (2006, op bokd.nl (4)) over bouwen op dorpse schaal valt op te maken wat inpassing in de stedenbouwkundige structuur verder zou kunnen inhouden. Ze stellen dat bij inbreiding en uitbreiding enkele generieke voorwaarden te benoemen zijn waarmee rekening moet worden gehouden in alle typen dorpen (in Drenthe). Drie van de vier hebben te maken met inpassing in de stedenbouwkundige structuur. Deze drie voorwaarden zijn:

- dorpseigen bouwmassa (te bouwen massa moet passen binnen structuur van het dorp = verhouding tussen de maximale bebouwingsmaat en de grootte van het perceel moet passen);
- dorpseigen verkavelingsprincipe;
- geen parkeerplaatsen, maar parkeren op eigen erf. *"Dit dient bij voorkeur te geschieden achter de voorste rooilijn of achter de woning, als er geen zicht op is vanuit het landschap"* (p. 105).

Ook de Provincie Drenthe (1998) gaat verder in op wat inpassing in de stedenbouwkundige structuur zou kunnen inhouden:

- er moet sprake zijn van een evenwichtige uitbreiding,
- van versterking van de samenhang tussen de functie wonen en andere functies (bijv. infrastructuur, voorzieningen als winkels, scholen, openbaar vervoer en mogelijkheden voor recreatief gebruik),
- en van handhaving en herstel van cultuurhistorisch waardevolle (landschaps)elementen.

Drenthe geeft hier een eigen vrije interpretatie van de eerste door de BOKD (1998, p. 5) genoemde zeven doelstellingen van het landschappelijk bouwen dat *"het stedenbouwkundige plan in goede verhouding moet staan met de historisch gegroeide uitleg van het dorp"*, waarbij *"ruimte moet worden vrijgehouden voor een goede aansluiting met het oude dorp."* Dit doel kan echter op veel verschillende manieren uitgelegd worden, hier blijkt weer eens de grote interpretatieruimte bij landschappelijk bouwen. Zo wordt op www.belvedere.nu (14) geopperd dat ook nieuwe dragers (landschapselementen) kunnen zorgen voor aansluiting van nieuwbouwwijken op de oorspronkelijke dorpsstructuur. En Bleeker & Nauta en *m*RO (2003) zien de historisch gegroeide structuur van het dorp niet zozeer in termen van het bebouwingspatroon, maar in het licht van de infrastructuur (ligging van wegen en paden) en de beplantingsstructuur. Desalniettemin kunnen generieke aspecten benoemd worden; www.belvedere.nu (14) geeft het meest veelomvattende overzicht van dorpseigen bouwen qua stedenbouw en locatie (zie inzet rechts, vorige pagina).

Dorpseigen bouwen

Stedenbouw en locatie:

- aanhaken op groeipatroon en oorsprong van het dorp, maar vooral op het landschap;
- gebiedsgericht ontwerp bij landschapsontwikkeling van dorpsoverschrijdend belang;
- behouden structuurdragers en belangrijke zichtlijnen van het dorp;
- bij een locatiekeuze is, behalve zichtlijnen naar het landschap, ook het silhouet van het dorp belangrijk;
- corrigeren van eerdere, niet passende uitbreidingen;
- aanwezige korrelmaten en de diversiteit aan verschillende typen korrels (korrels=schaalniveau kavels: specifieke mix van kavelmaat, gebouwgrootte, begroeiing, en ritme van afwisseling en samenspel tussen kavels) vormen uitgangspunt voor nieuwbouw;
- dorpse bebouwing is grondgebonden en staat op eigen grond;
- behoud karakter van dorpse wegen, indien nodig maken van een extra dorpsweg om de verkeersdruk te verminderen;
- zoeken naar passende parkeermogelijkheden in of buiten de dorpskern.

(www.belvedere.nu (14), p. 55 & 57)

Locatie

Ook op www.belvedere.nu (14) wordt inpassen in de dorps- en landschapsstructuur als eerste genoemd, waarbij het voegen in het landschap het belangrijkst wordt gevonden. Dit gaat om het rekening houden *"met de ligging van het dorp in het landschap"* (Provincie Drenthe, 1998, p. 73). Uit het primaire belang van bouwen in samenhang met de landschappelijke structuur vloeit logischerwijs voort dat landschappelijk bouwen begint bij een goede locatie (o.a. BOKD, 1998; Paret, 2006; Wienia, 2007, persoonlijk gesprek). Op basis van de landschappelijke structuur, de structuurdragers of aanknopingspunten, kan bepaald worden waar nieuwbouw plaats gaat vinden. Overigens is, indachtig de integrale benadering van dorp en landschap, ook de stedenbouwkundige structuur van invloed op de bepaling van de juiste locatie voor nieuwbouw. De constatering dat landschappelijk bouwen begint bij een goede locatie,

Stap 1 bij landschappelijk bouwen: het bepalen van de juiste locatie.

Figuur 4: Locatie uitbreiding esdorp

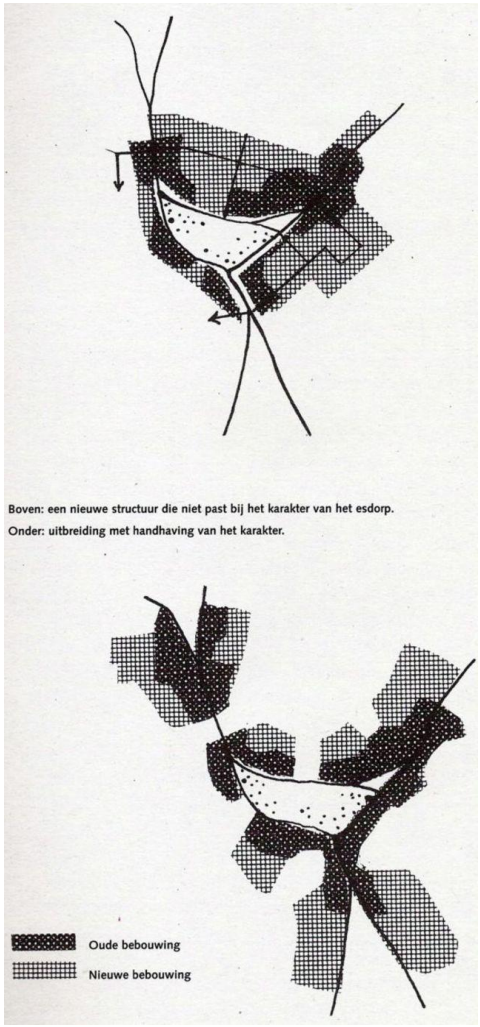

Bron: provincie Drenthe (2000)

is in geografisch opzicht niet slechts van toepassing op Drenthe, zo beschrijft Paret (2006) bijvoorbeeld de situatie voor Vlaanderen, en qua verschijningsvorm niet alleen op dorpsuitbreidingen zoals naar voren komt uit het volgende citaat: *"Het uitbreiden van bestaande of het toevoegen van nieuwe functies of elementen in het landschap begint bij de vraag of de beoogde plek er geschikt voor is"* (Provincie Drenthe,1998, p. 57). Landschappelijk bouwen bestaat in essentie uit een proces in twee stappen: de eerste stap is het bepalen van de locatie en de tweede de verdere uitvoering van de landschappelijke inpassing (BOKD, 1998; Wienia, 2007, persoonlijk gesprek). Dit impliceert dat ruimtelijke inrichting (het waar) nog belangrijker is dan stedenbouwkundige en (landschaps)architectonische vormgeving (het hoe).

Landschappelijk bouwen betekent bouwen op plekken die vanuit het landschap bezien logisch zijn (Wienia, 2007, persoonlijk gesprek). Daarbij is: *"Niet alleen het beeld vanuit het dorp naar het landschap cruciaal, maar ook dat vanuit het landschap naar het dorp. Het silhouet speelt een belangrijke rol in de locatiekeuze en de uitwerking van het stedenbouwkundig ontwerp. Nieuwe bebouwing moet het silhouet van het dorp in het landschap niet verstoren"* (www.belvedere.nu (14), p. 53). De vraag wat een logische bouwplek is, wordt dus bepaald door omgevingswaarden als landschaptypen en landschapsonderdelen (dragers). Ieder landschapstype kent ook zijn eigen dorpstype en –structuur[266]. Op www.belvedere.nu (14) wordt de suggestie gedaan om bij het bepalen van de locatie eerst te kijken naar mogelijkheden tot inbreiding, dus groei binnen de kern, en pas wanneer het landschap dat niet toelaat over te gaan tot uitbreiding[267]. Of een plek logisch en geschikt is om nieuwe functies of elementen toe te voegen hangt ook af van de schaal van de ingrepen: kleinschalige ingrepen zijn op veel meer plaatsen in te passen (Provincie Drenthe,1998, p. 57). Het bouwen op een logische plek betekent voor Wienia (2007, persoonlijk gesprek) in de Drentse situatie dat er bijvoorbeeld niet op een es gebouwd moet worden. Van Groen (in Wienia, 2007, persoonlijk gesprek) vult aan: *"Het esdorpenlandschap is kenmerkend voor Drenthe. Dat betekent dat je moet bouwen in de kern."* In figuur 4 is aangeven waar bouwen in een esdorp op basis van de landschappelijke, historische structuur plaats zou kunnen vinden[268].

Bosch Slabbers (2006, op bokd.nl (4)) gaat gedetailleerd in op de locatie van dorpsuitbreidingen in Drenthe. Allereerst besteed men aandacht aan de mogelijkheid tot inbreiding. Inbreiding is mogelijk op vijf manieren: nieuwbouw op onbebouwde kavels, verbouw, sloop en herbouw, nieuwbouw na splitsen van bestaande grote kavels en als laatste nieuwbouw achter bestaande bebouwing (bij langgerekte kavels in zanddorpen). Ten aanzien van het toevoegen van woningen aan een dorp middels uitbreiding gaat Bosch Slabbers vervolgens ook in op de locatie. Men ziet drie mogelijkheden voor zanddorpen[269]:

---

[266] *"Dat betekent niet dat die dorpstypen niet in andere landschappen voorkomen, maar wel dat bepaalde dorpstypen vaker in het ene landschap voorkomen dan in het andere.* (www.belvedere.nu (14), p. 39).

[267] Bosch Slabbers (2006, op bokd.nl (4)) wijst erop dat dit in het geval van rode contouren ook de meest praktische manier is.

[268] In de praktijk blijkt ten aanzien van de locatie van dorpsuitbreidingen dat opdrachtgeverschap essentieel is, in hoofdstuk 3 is aangegeven dat de locatiekeuze voor dorpsuitbreidingen vaak vooraf bepaald wordt door het grondbezit van gemeenten en niet door kwaliteitsoverwegingen. Niet voor niets stelt de Provincie Drenthe (1998, p. 73) met het oog op het voegen in de landschappelijke structuur: *"Vermijd het klakkeloos aanplakken van dorpsuitbreidingen op plekken die toevallig in eigendom zijn van de gemeente, of gemakkelijk verworven kunnen worden."* De door Schuit (in Abrahamse en Webbink, 1999e, p. 180) geschetste situatie ten aanzien van het Gelderse dorp Vragender is illustratief voor het verschil tussen ideaal en weerbarstige praktijk: *"Vragender is een krans-esdorp. Het dorp wordt omringd door een krans van vrijliggende boerderijen. Tussen de krans en het dorp ligt een grote open ruimte, de es. Je moet dus nadenken waar je die woningen bouwt. De gemeente wil de woningen precies in de zichtlijnen bouwen tussen krans en dorp. Terwijl het niet eens vanzelfsprekend is dat je een puist aan het dorp bouwt. Je zou kunnen nadenken over bouwen in de krans, juist omdat daar steeds meer gebouwd wordt. Misschien dat je op die manier het contrast tussen dorp en krans in stand kunt houden."*

[269] Bosch Slabbers werkt deze drie mogelijkheden voor dorpsuitbreidingen uit in hoofdstuk 9 van **OP DORPSE SCHAAL** (in hoofdstuk 10 wordt middels randvoorwaarden/voorschriften nog preciezer aangegeven hoe de nieuwe ontwikkeling precies vormgegeven zou moeten worden). Datzelfde doen ze voor veendorpen in hoofdstuk 8. Voor nadere informatie ten aanzien van andere typen dorpen verwijs ik verder

1) doorbrinken. Hierbij worden nieuwe kwaliteiten gerealiseerd: een nieuwe 'brink' en lommerrijke profielen (figuur 5/foto 13);
2) afranden op de es. Toe te passen als zich op de es een verrommelde achterkant bevindt of een te harde overgang naar het landschap. Het zicht vanuit het landschap, de transparantie, het lommerrijke karakter en de openbaarheid van de rand spelen hierbij een belangrijke rol (figuur 6/foto 14);
3) dorpsentrees. Toe te passen als dorpen een achterzijde tonen naar de doorgaande wegenstructuur. Zodanige versterking van de ruimtelijke structuur dat dorpsentrees weer voorkant worden (figuur 7/foto 15).

Figuren 5-7/ Foto's 13-15: Dorpsuitbreidingen zanddorpen - doorbrinken, afranden es en dorpsentrees

Bron: Bosch Slabbers (2006, op bokd.nl)

Figuren 8-10/ foto's 16-18: Woningbouw in het buitengebied van zanddorpen - esrand, beekdal en heideontginning

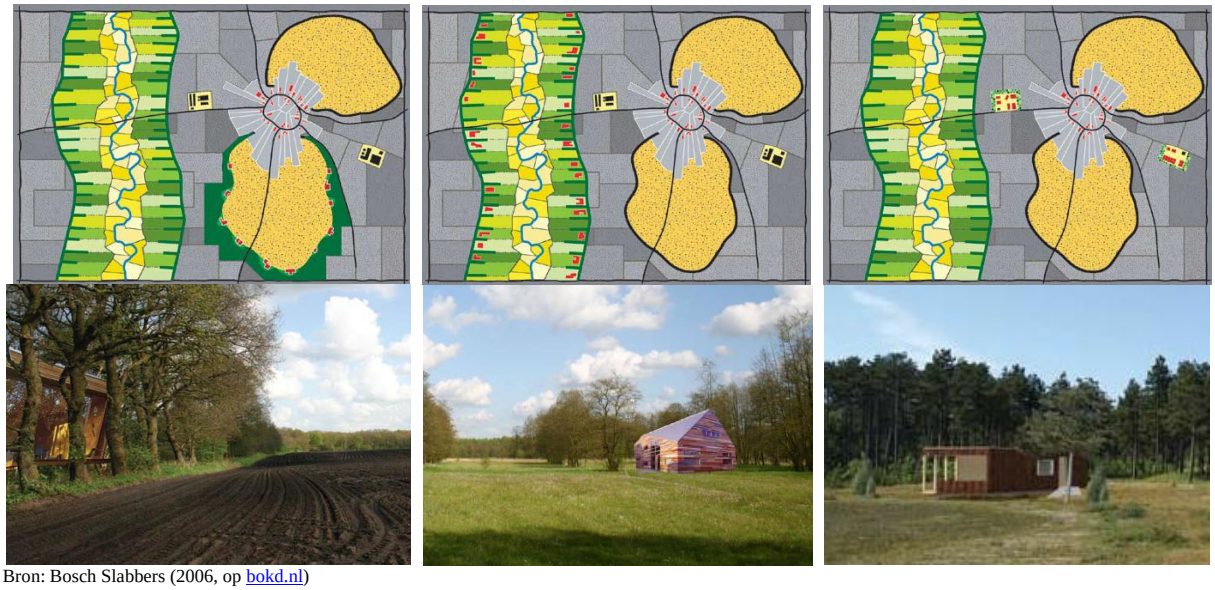

Bron: Bosch Slabbers (2006, op bokd.nl)

Interessant is dat Bosch Slabbers alleen in het geval van doorbrinken ook spreekt van landschappelijk bouwen. Bij doorbrinken wordt er namelijk op kavels buiten het oorspronkelijke dorp gebouwd. Bosch Slabbers beschouwt landschappelijk bouwen dus letterlijk als bouwen in het landschap, in de zin van de onbebouwde omgeving in het buitengebied. Dat blijkt ook als vervolgens onder de kop 'landschappelijk bouwen' kort de mogelijkheden worden besproken hoe en waar te bouwen in het buitengebied. Voor de zandgronden zijn drie verschillende landschapstypen gedefinieerd:

1) essen: esrand (figuur 8/foto 16). Het herstellen van de van oorsprong dichtbeplante esranden (esranden zijn open gemaakt en de ruimte loopt ogenschijnlijk door in de heideontginningen) in combinatie met

naar www.belvedere.nu (14), Habets et al. (2004, op www.zijaanzicht.nl) en Van Kol en Van der Wal (2006, op www.landschapsbeheer.nl (1)).

woningbouw. Gebouwen zouden kunnen profiteren van het zicht over de es. *"Belangrijk is dat de rand in hoofdzaak groen blijft en dat er dus niet te veel of te grote gebouwen komen te staan"* (p. 115);

2) beekdalen: beekdalwonen (figuur 9/foto 17, vorige pagina). Het herstel van het door ruilverkavelingen verdwenen beekdallandschap (hermeanderen beek en herstel/ nieuwe aanplanting rand- en dwarsbeplanting) in combinatie met woningbouw. *"De groene kamers die zo ontstaan zouden ingevuld kunnen worden met woningen"* (p. 117);
3) heideontginningen: boswonen en clusters in het landschap (figuur 10/foto 18, vorige pagina). Met nieuwe bospercelen kan aansluiting gezocht worden op de bestaande bossen en deze bossen kunnen diverse woonvormen krijgen, zoals villa's op een riante kavel of recreatiewoningen. In het verder open landschap van de heideontginningen zijn langs wegen kleine ruimtelijke eilanden gelegen, die soms omgevormd kunnen worden van agrarisch bedrijf tot wooncluster, tot een buurtje in het landschap ruim omzoomd met groen en met zicht op het landschap.

Overige kenmerken

Na vaststelling van de locatie van de dorpsuitbreiding, is verdere inpassing in de landschappelijke en stedenbouwkundige structuur van belang. Het inspelen op de historisch gegroeide ruimtelijke structuur van het dorp heeft enerzijds te maken met landschapspatronen en –structuren (waaronder bebouwingspatroon, infrastructuur en beplantingsstructuur). Anderzijds wordt de historisch gegroeide landschappelijke en vooral stedenbouwkundige structuur ook mede beïnvloed door de andere kenmerken van landschappelijk bouwen, die bovendien onderling nog weer eens sterk gerelateerd zijn. Dit zijn de kwaliteitscriteria 2 t/m 6 zoals die op www.drenthe.nl zijn genoemd[270].

De BOKD (1998) noemt het hebben van ruimte de essentie van een dorp. Die ruimte is er echter niet in recente nieuwbouwwijken: *"De twee kernproblemen zijn te vaak: te weinig open(bare) ruimte en te grote huizen op een te kleine kavel. In het plan moet voldoende ruimte zijn voor open(bare) ruimten en er moet gelet worden op een juiste balans tussen kavelgrootte en bouwmassa"* (p. 5). Om deze knelpunten op te lossen moet er bij landschappelijk bouwen sprake zijn van ruime kavels en aandacht voor open(bare) ruimten.

Kenmerk 2: ruime kavels
- bouwkavels zijn groter dan gemiddeld;
- balans bouwmassa versus kavelgrootte moet kloppen: relatief weinig bouwmassa en veel groen.

Ten aanzien van het tweede kenmerk van landschappelijk bouwen, ruime kavels, schrijven Bleeker & Nauta en *m*RO (2003, p. 5): *"Bouwkavels zijn groter dan gemiddeld, zodat er ruimte is voor een groene uitstraling van de tuinen en erven. De balans bouwmassa-kavelgrootte moet kloppen, en er is relatief weinig bouwmassa en veel groen."* Ook bij het dorpseigen uitbreiden van www.belvedere.nu (14) wordt het van belang geacht dat de maat van de bouwvolumes ten opzichte van de kavelmaat behouden blijft. Men voegt hier nog aan toe dat het eveneens belangrijk is dat de rangschikking van de bouwvolumes behouden blijft. In het stedenbouwkundig plan kan worden vastgelegd wat de kavelmaat is, welk oppervlak bebouwd mag worden (maat en locatie), hoe hoog die bebouwing mag zijn en wat de globale verhouding tussen onderbouw en dak moet zijn. www.belvedere.nu (14) noemt dit schaalniveau onder die van landschap en dorp, het schaalniveau van de afzonderlijke kavels, zeer belangrijk voor de dorpsidentiteit: "*Dat zit verscholen in eigenschappen als kavelmaat, gebouwgrootte en begroeiing, en in het ritme dat ontstaat door de afwisseling en het samenspel tussen de kavels"* (p. 40).

Kenmerk 3: aandacht voor open(bare) ruimten
- gebruik van bepaalde materialen en kleuren;
- ruim bemeten;
- aanbrengen en behouden van groen;
- eenvoudige, dorpse opzet;
- zichtlijnen behouden en aanbrengen;
- goede verhouding tussen bebouwd en onbebouwd gebied.

De BOKD (1998) zegt weinig over de manier waarop aan het derde kwaliteitscriterium van landschappelijk bouwen, aandacht voor de open(bare) ruimte, kan worden voldaan. Behalve dan dat er bepaalde materialen en kleuren gebruikt dienen te worden. Bleeker & Nauta en *m*RO (p. 5) geven wel een beknopte uitleg en stellen dat aandacht voor de openbare ruimte betekent dat die groter mag zijn dan die van een gemiddeld bestemmingsplan, en ook dat *"De openbare ruimte wordt ontworpen voor een beperkte gebruiksdruk, niet stads en niet stenig maar eenvoudig van opzet en groen."* De Provincie Drenthe (1998) voegt hier nog aan toe dat er bij de creatie van de open ruimte sprake moet zijn van een goede verhouding tussen bebouwd en onbebouwd gebied en dat belangrijke doorzichten gehandhaafd moeten worden.

[270] Ik bespreek hier kwaliteitscriteria 2 t/m 6 omdat deze kwaliteitscriteria beschouwd kunnen worden als algemeen geldende kenmerken van landschappelijk bouwen en criterium 7 'positieve effecten voor andere functies' niet. Dit kenmerk wordt namelijk alleen genoemd door Bleeker & Nauta (2003)/www.drenthe.nl en wordt niet genoemd door andere auteurs. Criterium 7 komt daarom in 4.3.3 aan bod.

Kenmerk 4: goede overgang naar het buitengebied

- voldoende ruimte voor een overgangszone;
- behoud van groen, en nieuwe beplanting aansluiten op bestaande groenstructuur (maar soms juist weglaten beplanting);
- nieuwe wegen aansluiten op netwerk van wegen en paden;
- soms behoud van uitzicht en overzicht, soms juist afscherming.

Het vierde kenmerk van landschappelijk bouwen is dat er gezorgd wordt voor een goede overgang naar het buitengebied. Dat betekent volgens de BOKD (1998) dat er voldoende ruimte moet zijn voor de aanleg van overgangszones naar het buitengebied (die een noodzakelijke voorwaarde vormen voor landschappelijke inpassing), dat er speciale aandacht voor is in een beeldkwaliteitsplan, en dat er bijzondere aandacht naar uit moet gaan bij de (op de bestaande groenstructuren aan te sluiten) aanleg van groen. Zoals Bleeker & Nauta en *m*RO (2003) aangeven kan een goede overgang naar het buitengebied ook weer breed worden opgevat. Het kan gaan om uitzicht en overzicht. Waar afscherming nodig is kan men gebruik maken van beschermende beplanting en waar uitzicht gewenst is kan men dit bewust achterwege laten. Het kan ook gaan om een logische aansluiting op het bestaande netwerk van wegen en paden en de beplantingsstructuur.

Zoals de Provincie Drenthe (1998) aangeeft is niet alleen inpassing in het grotere geheel (inpassing in de landschappelijke en stedenbouwkundige structuur) van belang, maar zijn ook landschappelijke details belangrijk. Hiermee doelt de Provincie Drenthe op het derde aspect dat ze van belang acht bij het aansluiten en inspelen op het bestaande landschap, de welstandsbepalingen, en het vierde en laatste aspect de groenstructuur.

Kenmerk 5: aandacht voor architectuur

- regels voor kleur- en materiaalgebruik;
- meest vrijstaande woningen;
- geen cataloguswoningen;
- woningen hoeven niet historiserend te zijn, eigentijds mag ook;
- woningen geënt op vormen, kleuren en materialen uit de omgeving/bestaande bebouwing van het oorspronkelijke dorp;
- gebruik van eenvoudige, krachtige hoofdvormen;
- rekening houden met het dorpstype en de plek in het dorp;
- aandacht voor situering, maat en bouwstijl.

De welstandsbepalingen hebben betrekking op architectuur. Aandacht voor architectuur is het vijfde kenmerk van landschappelijk bouwen. In de brochure **LANDSCHAPPELIJK BOUWEN IN DRENTHE** van de BOKD (1998) wordt onder de doelstellingen niet expliciet gesproken over architectuur, maar er kan impliciet uit worden afgeleid dat materiaal- en kleurgebruik (en vormen) belangrijk zijn. In de context van het belang van het maken van een beeldkwaliteitsplan, wordt namelijk gesteld dat daarin naast de gangbare voorschriften specifieke bepalingen moeten worden opgenomen voor kleur- en materiaalgebruik in de open(bare) ruimte en bij de bebouwing (met name eisen die aan woningen aan de rand en aan hoekoplossingen worden gesteld zijn cruciaal). Bovendien wordt er bij de ideeën achter landschappelijk bouwen op pagina 4 in negatieve zin gesproken over cataloguswoningen, die *"niets met de vormen, materialen en kleuren van het dorp te maken hebben."* Aandacht voor architectuur interpreteren Bleeker & Nauta en *m*RO (2003, p. 5) daarom als volgt: *"Er wordt gebouwd volgens regels voor kleur- en materiaalgebruik, de huizen … zijn geënt op de vormen, kleuren en materialen uit de omgeving."* Bovendien zijn cataloguswoningen niet geoorloofd, gaat het meestal om vrijstaande woningen en kunnen de woningen zowel historiserend als eigentijds zijn.

In de **NOTA LANDSCHAP** kopieert de Provincie Drenthe (1998, p. 74) de BOKD in zoverre dat gesteld wordt: *"Bij het vaststellen van de welstandsbepalingen moet naast de gangbare voorschriften gelet worden op materiaal en kleur, met name in overgangssituaties naar het omringende landschap."* Vervolgens geeft men echter aan wat dat naar eigen inzicht concreet met het oog op kwalitatief goede architectuur betekent:

- bouwmaterialen en kleuren moeten harmoniëren met, en verwant zijn aan, de bestaande bebouwing in het oorspronkelijke dorp,
- ook de vormgeving moet worden afgestemd op de plek,
- men dient eenvoudige krachtige hoofdvormen te gebruiken, zoals een rechthoekige plattegrond en een steil opreizend zadeldak waarbij de kap beeldbepalend is,
- men dient rekening te houden met de specifieke kenmerken van het dorpstype en de plek in het dorp. In ontginningsdorpen ligt een hoofdrichting haaks op de weg voor de hand, in esdorpen is een vrijere situering mogelijk.

Eerder op pagina 57-58 had de Provincie Drenthe (1998) al aangegeven dat harmonie vooral belangrijk is in overgangssituaties, elders in het landschap kan inpassing ook via contrastwerking: *"Op een kwetsbare plek in het landschap, bijvoorbeeld aan de rand van een esdorp, vraagt nieuwbouw om een sobere vormgeving, om zorgvuldig omgaan met bouwvolume, goothoogte, dakhelling en dakrichting, om toepassing van natuurlijke materialen en gedekte kleuren. Op andere plekken in het landschap kunnen contrasterende vormen en kleuren juist bijdragen aan de kwaliteit van het landschap. Zo kan een opvallend gebouw in een bebouwingslint de*

plaats markeren waar vroeger een melkfabriek stond." Uit dit citaat blijkt dat het bij landschappelijke inpassing van gebouwen voor de Provincie Drenthe om meer gaat dan alleen materialen en kleuren. Dat komt ook naar voren uit de woorden van Wienia en Van Groen. Volgens Wienia (2007, persoonlijk gesprek) kan, nadat de juiste locatie voor landschappelijk bouwen is vastgesteld, *"de uitvoering van landschappelijk bouwen beginnen met de bouwstijl. De materiaalkeuze is belangrijk evenals kleur. Het Drentse landschap is ingetogen en sober. Dit moet terugkomen in de materialen en in de kleur."* Van Groen (in Wienia, 2007, persoonlijk gesprek) vult aan: *"Van belang is dus het landschapstype. Verder historie, hoewel je geen kopieën moet maken, materiaal en afmetingen."* Ook factoren als maat en bouwstijl zijn dus belangrijk.

Of bij landschappelijk bouwen ook sprake moet zijn van streekeigen architectuur wordt niet geheel duidelijk. Het lijkt erop dat er wel moet worden gestreefd naar een eigentijdse vorm van streekeigen architectuur door middel van het gebruik van streekeigen vormen, kleuren en materialen. Het stellen van voorwaarden aan kleur- en materiaalgebruik hoeft echter *an sich* niet te leiden tot streekeigen architectuur. Het enten van woningen op vormen, kleuren en materialen van de omgeving kan bovendien betekenen dat men vooral refereert aan de ongebouwde omgeving in plaats van aan archetypische bebouwingskenmerken. In de interpretatie van de provincie Drenthe is er wel sprake van streekeigen architectuur omdat materiaal en kleur (en vorm) verwant moeten zijn aan bestaande bebouwing.

Bij dorpseigen uitbreiden worden de belangrijkste architectonische kenmerken vaak al op globale wijze vastgelegd in het stedenbouwkundig plan (www.belvedere.nu (14)). Dit zijn: de maten van de bebouwing, het materiaalgebruik en de kleur. Gesteld wordt dat uit het oogpunt van dorpseigenheid kleur het meest belangrijk is: *" typisch dorpse kenmerken zitten vaak vooral in de kleur van de steen en soms ook in de nokhoogte van de bebouwing"* (p. 57). Hoewel *"Uit de praktijk blijkt dat een dorpseigen architectuur vaak moeilijk te benoemen is"* (p. 57), kunnen toch enkele algemene criteria gegeven worden waaraan dorpseigen uitbreiden qua architectuur zou moeten voldoen (zie inzet rechts). De genoemde kenmerken zijn min of meer vergelijkbaar met de architectonische kenmerken van landschappelijk bouwen. Met als belangrijke aanvulling dat verscheidenheid gecreëerd moet worden door ieder huis individueel te onderscheiden.

Dorpseigen bouwen

Architectuur:

- overnemen maat, schaal en oriëntatie van aanwezige bebouwing;
- gebruiken materialen die qua kleur en textuur passen bij omliggende bebouwing of landschap;
- aansluiten bij de omgeving qua detailleringsniveau;
- individueel onderscheiden van ieder huis;
- opnieuw functioneel maken van oude vormen (niet historiserend bouwen);
- creëren van verscheidenheid.

(www.belvedere.nu (14), p. 58)

Kenmerk 6: toepassen van inheemse beplanting

- behoud van bestaand groen;
- aanleg van nieuw streekeigen groen in zowel de publieke als de particuliere ruimte;
- nieuw (streekeigen) groen aansluiten op de bestaande groenstructuur;
- beplanting is belangrijk als middel om overgangssituaties naar het omringende landschap en het bestaande dorp vorm te geven;
- beplanting is belangrijk als middel om de open(bare) ruimte in te richten.

Het vierde en laatste aspect dat de Provincie Drenthe (1998) van belang acht bij het laten aansluiten van nieuwe bebouwing op het bestaande landschap is de groenstructuur. Het zesde kenmerk van landschappelijk bouwen is de toepassing van inheemse beplanting. *"**Landschappelijk bouwen** betekent meer groen en meer samenhang in het groen dan nu meestal gebruikelijk is"* (BOKD, 1998, p. 20). Meer groen houdt zowel het behoud van groen in als de aanleg van nieuw groen. Dit *"aan te leggen groen moet aansluiten bij bestaande groenstructuren"* (p. 6)[271].

Beplanting kan in belangrijke mate bijdragen aan de landschappelijke inpassing van nieuwe bebouwing[272], getuige ook het volgende citaat uit de **NOTA LANDSCHAP** (Provincie Drenthe, 1998, p. 57): *"Beplanting (soms zelfs een enkele boom) kan … er bijvoorbeeld voor zorgen dat een nieuw gebouw niet kaal en wezensvreemd in het landschap staat, maar zich als vanzelf in z'n omgeving voegt."* Groen wordt door mensen ook als aantrekkelijk ervaren. LNV (1995e, p. 15) stelt bovendien: *"groen vergroot de oriëntatie mogelijkheden in ruimte en tijd en verleent een plek een eigen identiteit, een eigen sfeer."* De eigen identiteit wordt nog versterkt als er sprake is van streekeigen groen. Streekeigen groen is *"bomen en struiken die karakteristiek zijn voor een bepaald gebied. De verschillen tussen streken verwijzen naar de bodemstructuur en de waterhuishouding, maar*

[271] Zo luidt doelstelling zes van de BOKD (1998). De Provincie Drenthe (1998) concretiseert deze doelstelling van de BOKD wederom op eigen wijze. Dat nieuw aan te leggen groen moet aansluiten bij bestaande groenstructuren betekent volgens de Provincie Drenthe ook dat *"bestaande waardevolle landschapselementen ingepast moeten worden in de groenstructuur en dat naar mogelijkheden moet worden gezocht om deze landschapselementen te combineren met recreatieve paden"* (p. 74).

[272] Jacobse et al. (2005, op www.landschapsbeheer.nl (2)) definiëren landschappelijke inpassing van bebouwing zelfs uitsluitend in termen van beplanting.

ook naar de cultuur en de cultuurhistorie van een streek. Streekeigen zijn bomen en struiken die je aantreft in houtwallen en achterop het erf van boerderijen … Het wordt ook bepaald door de tuincultuur" (Bierema, in Abrahamse en Webbink, 1999g, p. 187). Door het gebruiken van inheemse soorten kunnen bovendien ecologische waarden worden vergroot (BOKD, 1998).

Het toepassen van (streekeigen) beplanting is een belangrijk onderdeel van landschappelijk bouwen omdat het een middel kan zijn om de overgangssituaties naar het omringende landschap en de aansluiting op het dorp vorm te geven. Voor een goede overgang naar het buitengebied kan bijvoorbeeld worden gezorgd door een aanwezige beplantingssingel te laten staan of anders nieuw aanleggen. In de nota **RUIMTELIJKE KWALITEIT VAN DE GEBOUWDE OMGEVING** stelt de Provincie Drenthe (1999, p. 52): *"Als zo'n singel breed wordt uitgevoerd met een wat ijlere beplanting en ook enkele doorzichten, dan ontstaat er een soort tussenvorm tussen singel en park, die niet alleen voor de beleving van belang is, maar ook gebruikswaarde bezit … Een goed voorbeeld daarvan is de westelijke dorpsrandbeplanting van Vries op de overgang naar de Holtesch"* (zie foto 19)[273]. In de **NOTA LANDSCHAP** (1998, p. 74) vult men aan: *"een passend dorpssilhouet kan bijvoorbeeld ook een gelede rand zijn, opgebouwd uit afwisselend bebouwing en beplanting op de overgang van dorp naar es en een meer strakke groene rand als overgang tussen dorp en veldontginning."*

Foto 19: Beplantingssingel in Vries

Bron: Bosch Slabbers (2006, op bokd.nl)

Beplanting is bij landschappelijk bouwen ook belangrijk in de aankleding van de open(bare) ruimte. Op www.belvedere.nu (14) wordt aangegeven: *"De landschappelijke dragers (zoals de dijken, vaarten, terpen) zijn de belangrijkste openbare ruimten … Daarom is het belangrijk om de beplanting van de landschappelijke dragers in stand te houden of in ere te herstellen. De grote bomen op de brink of de bomenrij langs de weg zijn zeer beeldbepalend"* (p. 58). Streekeigen beplanting wordt niet alleen toegepast in de openbare ruimten, ook particulieren worden gestimuleerd om bij de tuininrichting gebiedseigen bomen, struiken en planten te gebruiken (Provincie Drenthe, 1998; Bleeker & Nauta en *m*RO, 2003). Bosch Slabbers (2006, op bokd.nl) noemt drie voorwaarden waaraan de erfinrichting[274] bij nieuwe bebouwing moet voldoen ten einde het landelijke karakter van het dorp te behouden of versterken[275]:

- aan de zij- en achterkanten van de kavel worden (lage) hagen geplaatst van inheemse soorten zoals meidoorn en beuk;
- op de kavel zelf worden enkele grote bomen geplaatst die het lommerrijke karakter van het dorp versterken, een inheemse boom van de eerste orde per 300 m² kavel;
- de wegzijde van de kavel wordt ingepast met een grasberm en een greppel met gras.

Dorpseigen bouwen

Openbare ruimte en groen:

- Accentueren drager(s) door passende inrichting
- Sparen van doorzichten naar het landschap
- Toepassen streekeigen groen
- Stimuleren juiste particuliere beplanting
- Verkeerswegen 'dorps' houden: smal, kronkelig, met klinkerbestrating en zonder parkeerhavens
- Weg beschouwen als verblijfsruimte in plaats van doorgangsroute
- Straatmeubilair beperken en passend maken

(www.belvedere.nu (14), p. 62)

[273] De Provincie Drenthe (1999) geeft daarbij ook aan dat de dorpsrandbeplanting in Vries een van de weinige voorbeelden is van een mooie overgang tussen dorp en omliggend landschap.
[274] Deze drieledige voorwaarde met betrekking tot de erfinrichting van nieuwe kavels vormt het vierde generieke aspect (de overige drie zijn eerder genoemd met betrekking tot inpassing in de stedenbouwkundige structuur) aan bouwen op dorpse schaal waarmee bij inbreiding en uitbreiding rekening moet worden gehouden in alle typen dorpen.
[275] Deze drie voorwaarden zijn ontleend aan de brochure: Werkgroep Boerenerven in Drenthe, B. Boivin (2005), *Drentse boerenerven op waarde geschat (project Dahlia's en Duizendschonen, functionaliteit en schoonheid op boerenerven).* Assen: Van Gorcum.

In de inzet rechts (vorige pagina) tenslotte zijn de kenmerken van dorpseigen bouwen qua openbare ruimte en groen weergegeven zoals die op www.belvedere.nu (14) zijn samengevat. De genoemde kenmerken ademen wederom dezelfde geest als de kenmerken die voor landschappelijk bouwen zijn genoemd. Met als aanvulling de manier waarop wegen moeten worden beschouwd en aangelegd.

Soms slechts enkele simpele ingrepen

Landschappelijk bouwen niet simpelweg het tegenovergestelde van witte schimmel

In deze paragraaf is tot nu toe uitgebreid beschreven hoe vorm kan worden gegeven aan landschappelijk bouwen. Men zou ook simpelweg kunnen volstaan met de opmerking dat landschappelijk bouwen al datgene is wat witte schimmel niet is. Landschappelijk bouwen is immers een reactie op witte schimmel. In 3.6.2 zijn zeven kenmerken genoemd van witte schimmel, en door die (negatieve) kenmerken te spiegelen komt men dan als het ware vanzelf uit bij landschappelijk bouwen. En inderdaad kan geconstateerd worden dat de genoemde kenmerken of kwaliteitscriteria van landschappelijk bouwen grotendeels tegengesteld zijn aan de kenmerken van witte schimmel. Toch doet de simpele vergelijking 'landschappelijk bouwen is het tegenovergestelde van witte schimmel' geen recht aan de werkelijkheid. Die ligt iets genuanceerder. Nog afgezien van het feit dat landschappelijk bouwen ook op andere verschijningsvormen kan slaan dan alleen dorpsuitbreidingen, kan landschappelijk bouwen soms meer als een aanpassing van witte schimmel gezien worden, waarbij men probeert de pluspunten van witte schimmel mee te nemen. Zo wordt net als bij witte schimmel ook bij landschappelijk bouwen rekening gehouden met individuele woonwensen. Alleen zijn die bij landschappelijk bouwen niet sturend, dat is vooral het karakter van de plek (Bleeker & Nauta en *m*RO, 2003).

Bestrijding van witte schimmel door aanpassing

Ook Elerie (1998b) ziet in gedeeltelijke aanpassing, in plaats van het radicaal weren, de eenvoudigste manier om witte schimmel te bestrijden. Het zoeken naar een *"vormgevingsconcept dat aansluit bij de continuïteit en de landelijke sfeer van het dorpslandschap"* betekent in eerste instantie dat ingezet moet worden op stedenbouwkundig schaalniveau (p. 6). Volgens Geuze (in Abrahamse en Webbink, 1999f) kunnen veel ongewenste kenmerken van witte schimmel al worden tegengegaan door een goede structuur van de uitbreiding. Zo zegt hij bijvoorbeeld: *"Als de structuur van je uitbreiding goed is kunnen ook cataloguswoningen niet veel schade aanrichten"* (p. 183). Met het oog op de bestrijding van witte schimmel pleit Elerie (1998b) verder voor een eenvoudige set aan regels en bebouwingsvoorschriften. Zoals www.belvedere.nu ((14), p. 57) aangeeft: *"Het voordeel van een duidelijk uitgewerkt stedenbouwkundig plan is dat aan de architectonische invulling meer vrijheid kan worden geboden. Zo liggen de plaats en maat van de bebouwing vaak al vast, maar is daarbinnen nog veel mogelijk. Die vrijheid past bij de vaak afwisselende dorpse architectuur."* De samenhang op landschapsniveau bij landschappelijk bouwen moet gepaard gaan met variatie op het schaalniveau van gebouwen. Landschappelijk bouwen betekent ook het vermijden van de uniformiteit van witte schimmel, en te veel eenheid op zowel landschappelijk als architectonisch niveau zou leiden tot saaiheid. Behalve dat architectonische variatie dorpseigen is, *"in het dorp heerst de smaak van het eenmalige"* (Habets et al., 2004, p. 57, op www.zijaanzicht.nl), wordt eenheid in verscheidenheid ook gezien als aantrekkelijk (Provincie Drenthe, 1999). Het beste is daarom een situatie waarin *"veel ruimte is om individuele wensen tot uitdrukking te brengen, maar er ook enkele regels gelden die een zekere eenheid in het geheel brengen"* (p. 39). Die regels kunnen betrekking hebben op de maat van de verschillende bouwwerken; schaalbreuk wordt erg negatief gewaardeerd.

Landschappelijk bouwen: vaak duurder bouwen

Tenslotte pleiten Elerie (1998b) en Sijmons (1998) ter bestrijding van witte schimmel voor het verbeteren van de catalogus, waarbij de voordelen van cataloguswoningen gehandhaafd blijven. Het belangrijkste pluspunt van cataloguswoningen ten opzichte van onder architectuur gebouwde woningen is de (lage) prijs. Bij landschappelijk bouwen is vaker sprake van (het *wel* unieke woningen voortbrengende) bouwen onder architectuur dan bij standaard bouwen. Zoals Bleeker & Nauta en *m*RO (2003) eerder aangaven, gaat het meestal om vrijstaande woningen op grote bouwkavels. Giezen (2007, persoonlijk gesprek) wees er ook al op dat landschappelijk gebouwde schuren duurder zijn dan de standaard schuren van de hallenbouwers. 'Aandacht voor architectuur' is een van de redenen waarom landschappelijk bouwen duurder is dan 'normaal' bouwen. Uit de brochure van de BOKD (1998) komt verder naar voren dat landschappelijk bouwen van dorpsuitbreidingen voor betrokken gemeenten extra kosten met zich meebrengt omdat er een stedenbouwkundig bureau moet worden ingehuurd[276]. Landschappelijk bouwen projecten komen vanwege de meerkosten vaak alleen van de grond als er sprake is van subsidies van overheidswege. De hogere kosten bij landschappelijk bouwen zijn niet vreemd. Landschappelijk bouwen heeft een notie van kwaliteit in zich. En kwaliteit kost geld.

[276] Bij landschappelijk bouwen is ook sprake van meer groen dan bij standaard uitbreidingen. Ook dit brengt normaalgesproken dus meer kosten met zich mee. In 1998 konden de meerkosten voor groenvoorzieningen via het project Dorp in't Groen van de BOKD echter worden gesubsidieerd door het Ministerie van LNV.

Landschappelijk bouwen: niet alleen bouwen voor maatschappelijke bovenlaag

De vraag rijst of landschappelijk bouwen altijd een duurdere vorm van bouwen betekent. Dit raakt ook aan het sociale aspect. Is het wonen in landschappelijk gebouwde woningen alleen weggelegd voor de sociaal hogere klassen? Ten aanzien van het project Streekeigen Bouwen Noordwest-Overijssel en Vechtstreek gaven architecten te kennen dat bouwen met streekeigen kenmerken niet duurder hoeft te zijn (www.belvedere.nu (15)). In theorie hoeft dat voor huizenkopers inderdaad niet zo te zijn omdat het voegen in de landschappelijke en stedenbouwkundige structuur bij landschappelijk bouwen belangrijker is dan architectuur. Dat betekent bijvoorbeeld dat cataloguswoningen *an sich* geen afbreuk hoeven doen aan de kwaliteit van het project. In de praktijk zijn bij de Drentse dorpsuitbreidingen onder de noemer landschappelijk bouwen ook cataloguswoningen gebouwd. De dorpsuitbreidingen in Zeijen bestaat zelfs grotendeels uit cataloguswoningen (zie 5.5.) De meerkosten voor landschappelijk bouwen zijn te beperken door de catalogus te verbeteren. Deze tussenoplossing, relatief goedkope maar tegelijkertijd unieke woningen, zou vorm kunnen krijgen via door architecten ontworpen cataloguswoningen, via het aanpassen van cataloguswoningen aan de regio en de plek, of via snel en goedkoop te bouwen specifieke woningen (Elerie, 1998b). Bij het ALB project is catalogusverbetering al in de praktijk gebracht: er zijn aangepaste standaardschuren gebouwd.

Meerkosten landschappelijk bouwen beperken door: oriëntatie, detaillering, manier van beplanten

De (meer)kosten voor landschappelijk bouwen zijn verder in de hand te houden doordat een enkele simpele ingreep al veel verbetering op kan leveren. Zo stelt Wienia (2007, persoonlijk gesprek) van de provincie Drenthe met betrekking tot de uitwerking van landschappelijk bouwen: *"Soms zit het in simpele dingetjes, zoals het gebouw net even anders neerzetten. Een lessenaarwoning moet je bijvoorbeeld met het dak richting de open kant neerzetten en niet anders om. Van Drentse dorpen zie je vaak uit de verte alleen daken, en op deze manier hou je dit beeld in stand."*[277] Alleen de oriëntatie maakt met andere woorden al een groot verschil. Met het oog op de kosten heeft architect Giezen in het Agrarisch Landschappelijk Bouwen project Wierde en Dijk gezocht naar een paar simpele ingrepen die voor samenhang zorgen tussen gebouw en omgeving. Hij is daarbij tot dezelfde conclusie gekomen als Wienia, de landschappelijk gebouwde schuren zijn geplaatst met de lage kant naar het landschap of de weg. Behalve met de geveloriëntatie kan volgens www.belvedere.nu (1) ook met kleine details al veel worden bereikt, zoals het gebruik van luiken en het kleurgebruik (van baksteen en houtwerk). www.belvedere.nu (14) voegt hier gevelindeling aan toe. Bij boerderijen kan men bijvoorbeeld de voorgevel vrij gesloten maken, en de achtergevel of één van de zijgevels openen. *"Of … juist op de plek waar boerderijen een grotere staldeur hebben, een groot raam te plaatsen. Ook luiken en ornamenten kunnen zo in hedendaagse vormen (bijvoorbeeld als zonwering) terugkomen"* (p. 58). Een laatste simpele ingreep die veel verbetering op kan leveren is de manier van beplanten. *"Ook de erfbeplanting speelt een belangrijke rol. De hortensia's en statige bomen langs de Vecht, de populieren van de Meierij, de meidoornhagen van de Gelderse Vallei of de windsingels rond de statige herenboerderijen in het kale Groninger land bepalen voor een groot deel het karakter van de streek."* Bij beplanting gaat het om de hoeveelheid, situering en streekeigenheid[278].

Tien gouden regels voor het dorp

Een zoektocht naar de betekenis van landschappelijk bouwen is uiteindelijk het zoeken naar een gemene deler. En omdat dorpen gemeenschappelijke kenmerken hebben, zal bouwen in samenhang met de omgeving en op basis van identiteit daarom voor dorpen gedeeltelijk hetzelfde uitwerken. Habets et al. (2004, op www.zijaanzicht.nl) hebben de overeenkomsten samengevat in hun 10 gouden regels (zie inzet rechts).

10 Gouden regels voor het dorp:

1. maak geschiedenis, boots hem niet na
2. geen dorp zonder landschap
3. dorpsrand = dorpsgezicht (moet een compositie zijn van gebouwen en beplanting)
4. de smaak van het eenmalige (individuele huizen, geen series)
5. geen straat is standaard
6. bevorder de traagheid (ongedwongen en besloten straatbeeld, met ingebouwde onoverzichtelijke situaties)
7. stop de kleinering van de boom (is een solitair die breed kan uitgroeien, en streekeigen)
8. het huis heeft een kap (en is eenvoudig en onopvallend)
9. ook grote gebouwen respecteren de context (strategische plek, maat en volumeopbouw in balans met overige bebouwing)
10. houd bedrijven in het dorp (en niet op een bedrijventerrein, situering achter bedrijfswoning hoofdstraat)

Uit **DORP ALS DAAD** (Habets et al., 2004, op www.zijaanzicht.nl)

[277] Ook Nio et al. (2003) schrijven over het belang van de wijze waarop huizen langs de straat zijn geplaatst.

[278] Het gaat niet om het plaatsen van een beschermende rij van bomen of struiken met de bedoeling de nieuwe bebouwing van lage landschappelijke kwaliteit aan het zicht te onttrekken, het zogenaamde schaamgroen. De nieuwe landschappelijk gebouwde bebouwing is juist van hogere kwaliteit en hoeft daarom niet aan het zicht onttrokken worden.

4.3.3 Maatwerk

Couleur locale

Dorpen verschillen

Naast bepaalde overeenkomsten bestaan er tussen dorpen ook verschillen. Zoals Bosch Slabbers (2006, p. 7, op bokd.nl (4)) aangeeft: *"Elk dorp heeft zijn eigen verhaal, ligging en achtergrond. Dit maakt dat elk dorp uniek is."* Voor landschappelijk bouwen zijn weliswaar generieke kenmerken aan te geven, maar tegelijkertijd zal de uitwerking per dorp en situatie ook deels verschillen. Het tweede vloeit logischerwijs voort uit het eerste: omdat elke plek en elk dorp anders zijn, omdat landschap en cultuurhistorie per gebied en locatie verschillen, zullen generieke kenmerken als 'inpassing in de landschappelijke en stedenbouwkundige structuur' en 'streekeigen beplanting' een verschillende uitwerking krijgen, en zal landschappelijk bouwen als plek ingepast bouwen op basis van landschap en (regionale) identiteit ook verschillende vormen aannemen en verschillende betekenissen krijgen. Het creëren van uniciteit per situatie is ook de bedoeling: landschappelijk bouwen is immers een reactie op de toenemende uniformiteit van de omgeving. Het Belvedere projectbureau (www.belvedere.nu (13); (14), p. 3) concludeert daarom dat voor dorpseigen uitbreiden geen blauwdruk mogelijk is: *"De praktijkvoorbeelden laten zien … dat er geen vaste receptuur voor dorpseigen uitbreiden bestaat. Dorpen verschillen van elkaar, in hun ruimtelijke opbouw, in hun sociale structuur en de betekenis die dorpsbewoners aan specifieke plekken in hun dorp toekennen. Dorpseigen uitbreiden veronderstelt dat die verschillen doorwerken in het ontwerp en in de uitvoeringsstrategie."*

Geen blauwdruk mogelijk voor dorpseigen uitbreiden.

Couleur régionale Drenthe: soberheid, lichte mate van verstedelijking, behoud vingerstructuur dorpen

Daarom moet bij landschappelijk bouwen de eigenheid van het dorp en het omliggende landschap, de *couleur locale*, in kaart gebracht worden (Bosch Slabbers, 2006, op bokd.nl (4)). Voor Drenthe betekent dit dat in veengebieden anders gebouwd zal moeten worden dan op de zandgronden, en in Zuid-Drenthe anders dan in Noord-Drenthe (Wienia, 2007, persoonlijk gesprek). Onderdeel van die *couleur locale* is ook de *couleur régionale*. Dorpen en dorpsgebieden zullen bepaalde kenmerken delen met aangrenzende dorpen en dorpsgebieden omdat ze behoren tot een bepaalde regio. De BOKD (1998, p. 2) noemt soberheid een aspect van de Drentse regionale identiteit; de brochure **LANDSCHAPPELIJK BOUWEN IN DRENTHE** begint als volgt: *"Vroeger was een Drents dorp onzichtbaar. Het lag verstopt tussen de bomen als een groen eilandje op een zee van heide. Zijn meest opvallende kenmerk was het ontbreken van enig uiterlijk vertoon."* In de **NOTA LANDSCHAP** (Provincie Drenthe, 1998) wordt Drenthe verbeeld als een oude vilten hoed. In het midden ligt het Drents Plateau met deuken (de ruggen) en scheuren (de uitgesleten beekdalen) en de rand staat voor de veengebieden. Over dit landschap heen ligt een voile van verstedelijking. Landschappelijk bouwen in Drenthe betekent voor Wienia (2007, persoonlijk gesprek) in de eerste plaats dat deze voile behouden blijft en niet verandert in een lap. Met andere woorden dat er geen verdichting plaats vindt.

Daarnaast stelt **POP II** (Provincie Drenthe, 2004) dat Drentse dorpen gekenmerkt worden door een open en landelijk karakter. In Drenthe dringt het landschap (bos, groene open ruimte) zelfs door in de stad (Assen, Emmen). De provincie Drenthe heeft volgens Wienia (2007, persoonlijk gesprek) op een gegeven moment besloten landschappelijk bouwen te gaan stimuleren uit zorg dat het agrarische beeld van Drenthe verloren zou gaan. *"Dit slaat op de relatie van dorpen met het landschap. In Drenthe was er altijd sprake van een vingerstructuur. Het groen werd als het ware het dorp ingetrokken. Vroeger werden boerderijen omgeven door open stukken waar landbouw bedreven werd. Het toenemende verdwijnen van de agrarische functie van het platteland leidt ertoe dat nieuwbouw de lege plekken opvult. Er komt als het ware een muur om het dorp heen te staan. Daarbij worden er klakkeloos nieuwe wijkjes bij dorpen aangeplakt."* Landschappelijk bouwen in Drenthe betekent voor Wienia in de tweede plaats dat de vingerstructuur van dorpen behouden blijft[279]. Met andere woorden dat rood en groen gemengd worden door het landschap het dorp binnen te halen. *"Vooral aan de dorpsranden is dit belangrijk."* Vanwege haar aard als bouwen op basis van plekspecifieke identiteit zal landschappelijk bouwen buiten Drenthe weer anders uitgewerkt moeten worden[280].

[279] Het streven van de provincie Drenthe om verdichting tegen te gaan en de vingerstructuur te behouden betekent overigens niet dat men tegen inbreiding is (Wienia, 2007, persoonlijk gesprek).

[280] Zo zijn in Noord-Holland de oorspronkelijke landschappelijk lijnen (kanaal, vaart en wegen) te beschouwen als structuurdragers van het gebied, en moeten ruimtelijke ontwikkelingen zoals dorpuitbreidingen plaats vinden langs die linten (Godefroy, in Nieuwenstein en Van der Klundert, 2004). In Friesland daarentegen moet nieuwbouw juist plaats vinden in bestaande kernen, niet aanbreiden maar inbreiden leidt tot structuurversterking (Karstkarel, in Nieuwenstein en van der Klundert, 2004). En in Gelderland worden in de dorpsvisie voor Geesteren zowel inbreiding als uitbreiding buiten het dorp als passend ervaren, zolang het typische open karakter van de dorpskern maar behouden

Interpretatieruimte

De verschillende uitwerking van landschappelijk bouwen per dorp of per situatie is niet in zijn totaliteit terug te voeren op verschillen in landschappen en identiteiten tussen de bouwlocaties. Gedeeltelijk heeft het ook te maken met het feit dat landschappelijk bouwen een breed containerbegrip is, en daarmee tot op zekere hoogte verschillend uit te leggen is. Omdat de betekenis van landschappelijk bouwen niet volledig afgebakend kan worden, blijft er altijd ruimte voor eigen interpretatie. Dit zal ik via verschillende invalshoeken aan de hand van voorbeelden illustreren.

■ Landschappelijk bouwen = vaste kwaliteitscriteria + variabele kwaliteitscriteria (eigen interpretatie van kwaliteit)

Eerder is geschreven dat de kwaliteitscriteria, door www.drenthe.nl en Bleeker & Nauta en *m*RO (2003) van toepassing verklaard op landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort, te beschouwen zijn als algemeen geldende kenmerken van het landschappelijk bouwen van dorpsuitbreidingen. Er blijken ook grote overeenkomsten te bestaan tussen deze zeven kwaliteitscriteria en de tien gouden regels voor het dorp van Bureau Zijaanzicht (Habets et al., 2004, op www.zijaanzicht.nl) of de door Projectbureau Belvedere (op www.belvedere.nu (14)) genoemde kenmerken van dorpseigen bouwen. Factoren als inpassing in de landschapsstructuur, het belang van een goede overgang tussen dorp en omliggend landschap of het toepassen van streekeigen beplanting komen in alle gevallen terug. Deze algemeen genoemde kwaliteitscriteria vallen te beschouwen als 'vaste waarden'.

De door de verschillende auteurs opgesomde kwaliteitscriteria vertonen naast veel overeenkomsten ook enkele verschillen. Dit valt te verklaren uit het feit dat 'kwaliteit' maar tot op zekere hoogte objectief te vangen is, en dus altijd een bepaalde mate van subjectiviteit in zich zal dragen (zie 3.2). Een kenschets van landschappelijk bouwen zal daarom naast 'vaste waarden' ook enkele variabele kwaliteitscriteria bevatten. Zo betekent kwaliteit naar de mening van de BOKD (1998) vooral ook dat bewoners een nadrukkelijke rol spelen bij landschappelijk bouwen. Landschappelijk bouwen wordt door de BOKD (op pagina 19) getypeerd als: *"Landschappelijk bouwen: een dorp maakt zich sterk"*. Deze expliciete rol voor bewoners is niet af te leiden uit term of definitie. De term suggereert slechts dat er gebouwd wordt in samenhang met de omgeving, en refereert daarmee slechts aan een inhoudelijke ontwerpopgave[281]. De kwaliteitscriteria 1 t/m 6 bij landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort vallen bijvoorbeeld ook te herleiden tot bouwen in samenhang met de omgeving. Toch koppelt de BOKD landschappelijk bouwen naast een inhoudelijke, fysieke opgave ook aan een procesopgave. Dit voorbeeld getuigt van de ruimte voor de eigen interpretatie van landschappelijk bouwen[282].

Ook ten aanzien van inhoudelijke criteria wordt kwaliteit verschillend geïnterpreteerd. Zo is kwaliteitscriterium 7 voor landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort, positieve effecten voor andere functies, een voorbeeld van een unieke, eigen interpretatie in aanvulling op de vaste waarden 2 t/m 6. Kwaliteitscriterium 7 valt dus niet te beschouwen als een algemeen geldend kenmerk van landschappelijk bouwen. Bleeker & Nauta en *m*RO (2003, p. 5) schrijven: *"Van de ontwikkeling van het landschappelijk bouwen moeten andere functies als het even kan meeprofiteren. Het gaat dan vooral om recreatie en natuur. Men kan dan bijvoorbeeld denken aan het*

---

blijft (Robles, 2004). Dat houdt in dat inbreiding moet bestaan uit grote bouwkavels om de dorpse sfeer te waarborgen, terwijl uitbreiding als lintbebouwing langs uitvalswegen plaats kan hebben.

[281] Ondanks het feit dat het op het eerste gezicht niet af te leiden valt uit 'bouwen in samenhang met het landschap' is de grote rol voor bewoners overigens uit theoretisch oogpunt wel te verdedigen. In de eerste plaats zijn dorpen ook ontstaan vanuit particulier initiatief, en past het daarom dat bewoners ook sterk betrokken zijn bij een uitbreiding (BOKD, 1998). In de tweede plaats is landschappelijk bouwen bouwen op basis van identiteit. Zoals in hoofdstuk 2 is besproken kent een plek altijd meerdere identiteiten, en niet één identiteit die door deskundigen gedefinieerd kan worden. Het professionele discours kan een andere identiteit toekennen dan het lekendiscours. *"De identiteit zit voor de dorpsbevolking ook in plekken en gebieden die voor buitenstaanders onopvallend zijn, maar voor bewoners een bijzondere betekenis hebben: zoals speelveldjes waar dorpelingen kinderen hebben zien opgroeien, een boom waar liefdes zijn ontsproten, huizen waar zich persoonlijke drama's hebben afgespeeld … Dorpseigen uitbreiden veronderstelt ook het op waarde schatten van deze informele identiteit … is kortom een vorm van uitbreiden waarin mensen zichzelf of hun dorp kunnen herkennen"* (www.belvedere.nu (14), p. 21). Het erkennen van de beleving van dorpsbewoners en het actief betrekken van bewoners bij het planningsproces heeft bovendien praktische voordelen. Ten eerste wordt de lokaal aanwezige expertise benut bij het vaststellen van de dorpsidentiteit(en) en de ontwikkelingen die het dorp heeft doorgemaakt (Van Kol en Van der Wal, 2006, op www.landschapsbeheer.nl (1); www.belvedere.nu (14)). En ten tweede wordt het draagvlak onder de bevolking vergroot.

[282] Bij het landschappelijk bouwen van dorpsuitbreidingen in Drenthe is een grote rol voor bewoners inmiddels vanzelfsprekend; deze interpretatie van de BOKD is als het ware geïnstitutionaliseerd. Een 'vaste waarde' waar ook anderen niet aan tornen in hun eigen interpretaties. Zo wordt het ook door www.drenthe.nl en Bleeker & Nauta en *m*RO (2003, p. 5) genoemd: *"Landschappelijk bouwen moet nadrukkelijk tot stand komen in een dialoog met de omwonenden."* Zelfs als verder gekeken wordt dan de term, de term is immers sterk gelieerd aan de BOKD en daarom kan de BOKD de betekenis ook zelf invullen, blijkt dat bij vergelijkbare projecten elders bewoners ook een grote rol spelen. De verklaring hiervoor is, omdat bewoners nieuwe woningen willen in het dorp, dat initiatieven tot het landschappelijk bouwen van dorpsuitbreidingen veelal uit de hoek komen van (provinciale) dorpsbelangenverenigingen. Dit is behalve in Drenthe bijvoorbeeld ook het geval in Gelderland en Friesland. Als vertegenwoordigers van de dorpsbewoners is het daarom logisch dat ze diezelfde bewoners ook een grote rol toedichten. Dit heeft ertoe geleid dat Projectbureau Belvedere (op www.belvedere.nu ((13); (14), p. 3) naar aanleiding van hun inventarisatie van praktijkprojecten in 2008 optekent dat de *"bijdrage van dorpsbewoners bij dorpseigen uitbreiden aanzienlijk is, soms zelfs doorslaggevend."* Een grote rol voor bewoners kan beschouwd worden als een kenmerk van landschappelijk bouwen.

aanleggen van nieuwe wandel-, fiets- en ruiterroutes en aan nieuwe ecologische verbindingszones. De omwonenden kunnen hiervoor hun wensen inbrengen." Op deze manier omschreven komt men dit kwaliteitscriterium niet tegen bij andere kenschetsen van landschappelijk bouwen. Ook is dit kenmerk niet af te leiden uit de brochure van de BOKD (1998). Omdat ook onder de bevolking van Eexterzandvoort onduidelijkheid bestond over de betekenis van landschappelijk bouwen, heeft Huisman van Dorpsbelangen op de dorps*website* www.eexterzandvoort.com (4) de kenmerken van landschappelijk bouwen nog eens op een rij gezet. Tekenend voor de interpretatieruimte bij het vaststellen van de kwaliteitscriteria bij landschappelijk bouwen is dat van het kenmerk 'positieve effecten voor andere functies' is gemaakt: *"de bewoners moeten meeprofiteren"*.

Het laten meeprofiteren van dorpsbewoners en het inspelen op hun wensen heeft *an sich* geen relatie met landschappelijk bouwen als een fysieke ontwerpopgave in hoofdstuk 1 omschreven als 'bouwen in samenhang met het landschap'. Voor de gemeente Aa en Hunze past het incorporeren van de wensen van de bevolking echter toch binnen de definitie van landschappelijk bouwen. De gemeente Aa en Hunze maakt gebruik van de interpretatieruimte van het concept landschappelijk bouwen, en hanteert een eigen, bredere omschrijving waarbij een leefbaarheidsaspect wordt toegevoegd. Thieme (op www.eexterzandvoort.com (1)) schrijft:*"Het begrip landschappelijk bouwen wordt ruim gedefinieerd …"*. Het gaat om *"bouwmogelijkheden die passen binnen het dorpse karakter waarbij onder meer oog is voor de cultuurhistorische waarden, maar ook rekening wordt gehouden met de sociale samenhang van de dorpsgemeenschap."* Voor de gemeente Aa en Hunze betekent landschappelijk bouwen dus niet alleen bouwen met oog voor de landschappelijke kwaliteit, maar ook het creëren van sociale samenhang.

Inspelen op de wensen van de bevolking heeft niets te maken met 'plekingepast bouwen op basis van landschap en cultuurhistorie' maar is wel een manier om draagvlak te creëren onder de dorpsbevolking. Zoals de BOKD (1998) op pagina 19 expliciet aangeeft: *"**Landschappelijk bouwen** vraagt om draagvlak."* Het plan voor landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort voorzag onder andere in de aanleg van een nieuwe ijsbaan en een dorpsommetje (Bleeker & Nauta en *m*RO, 2003). Het koppelen van deze wensen van de bevolking aan het landschappelijk bouwen vergroot uiteraard de steun van de bevolking voor het plan[283]. Landschappelijk bouwen kan dus inhouden dat aan een project extraatjes voor inwoners van het dorp vastzitten. Extraatjes die feitelijk niets met het bouwen van nieuwe (landschappelijk ingepaste) woningen te maken hebben[284]. Extraatjes voor dorpsbewoners die ook niet direct als koper bij de nieuwe woningen betrokken zijn. De eigen interpretatieruimte bij landschappelijk bouwen is dermate groot, dat landschappelijk bouwen het aanleggen van ijsbanen en nieuwe wandelpaden kan betekenen in aanvulling op het bouwen van woningen. De invulling van landschappelijk bouwen lijkt een scala aan onbegrensde mogelijkheden te bieden. Men kan concluderen dat landschappelijk bouwen in feite van alles kan inhouden.

Een vergelijking van praktijkgevallen geeft hetzelfde vertrouwde beeld te zien: veel overeenkomsten, maar ook altijd een enkel verschil. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de vergelijking van de dorpsvisie van het Gelderse Geesteren (Robles, 2004)[285] met de Drentse landschappelijk bouwen projecten. Overeenkomsten zijn de sterke betrokkenheid van de regionale dorpsbelangenorganisatie (Vereniging Kleine Kernen Achterhoek/Liemers), de combinatie met het project Dorpen in het Groen (particuliere erven voorzien van streekeigen beplanting), de aandacht voor (groene camouflage van verrommelde) dorpsranden, en de grote bouwkavels. Daarnaast noemt Robles als kwaliteitscriterium in Geesteren veel aandacht voor verkeersveiligheid, een punt dat ik als kwaliteitscriterium voor landschappelijk bouwen in Drenthe niet ben tegengekomen[286].

[283] De Gemeente Aa en Hunze (op www.eexterzandvoort.com (8)) stelt zelfs dat het laten meeprofiteren van dorpsbewoners een belangrijk uitgangspunt is van landschappelijk bouwen. Men schrijft dat enkele wensen vanuit het dorp *"al gerealiseerd zijn of in uitvoering, zoals een fietsverbinding langs de Nieuwe Dijk, verbetering van de openbare verlichting en speeltoestellen in het dorp. Realisatie van deze voorzieningen kan in belangrijke mate bijdragen aan behoud en verbreding van het draagvlak voor landschappelijk bouwen. Een belangrijk uitgangspunt van landschappelijk bouwen is namelijk dat het een meerwaarde heeft voor het dorp."*

[284] Overigens is de ijsbaan een beter voorbeeld om de interpretatieruimte bij landschappelijk bouwen te onderstrepen dan het dorpsommetje. In de theorie of filosofie achter landschappelijk bouwen is het (opnieuw) verbinden van dorp en landschap belangrijk. De oorspronkelijke (openbare) gebruiksgronden rond dorpen, zoals die vroeger bijvoorbeeld in Drenthe bestonden, zijn echter niet overal meer toegankelijk. Het aanleggen van nieuwe paden kan een middel zijn om (de beleving van) de verbondenheid tussen dorp en landschap te vergroten. Daarom wordt het dorpsommetje wel vaker genoemd in verband met landschappelijk bouwen. In de dorpsvisie van Geesteren, opgesteld in het kader van het Gelderse provinciale project Dorpen met Visie, wordt bijvoorbeeld het herstel van essenlandschap en van landweggetjes genoemd, zodat mooie ommetjes ontstaan (Robles, 2004).

[285] Deze dorpsvisie van Geesteren is weliswaar niet specifiek geschreven op een 'landschappelijk' dorpsuitbreidingsproject maar is een breder plan waar 'landschappelijke' nieuwbouw onderdeel van kan gaan uitmaken; het is wel het enige praktijkgeval buiten Drenthe dat in de geraadpleegde literatuur op enkele bestanddelen wordt beschreven.

[286] Dit punt wordt daarentegen wel op bokd.nl (1) genoemd als een manier waarop naast het landschappelijk bouwen van woningen in de praktijk uitwerking is gegeven aan de achterliggende dorpslandschappenbenadering.

Niet alleen bij het landschappelijk bouwen van dorpsuitbreidingen is er ruimte voor eigen interpretatie. Het project Boeren Bouwen aan het Landschap (BoBoL) in Zeeland lijkt bijvoorbeeld op het Agrarisch Landschappelijk Bouwen project in Groningen. In ieder geval noemt initiatiefnemer Het Zeeuwse gezicht (op www.boerenbouwen.nl (1)) het Groningse project nadrukkelijk als voorbeeld, hoewel de term landschappelijk bouwen zowel op deze eigen *site* als op de speciale *website* van het project www.agrarischlandschap.com niet valt. Uit de vier (zo)genoemde 'luiken' van BoBoL (landschapsbedrijfsplannen, regiospecifieke boerennatuur, agrarische architectuur en samenwerken in agrarisch natuurbeheer) valt op te maken dat er grote nadruk ligt op natuur. En dat is een opvallend verschil met zowel het Agrarisch Landschappelijk Bouwen project in Groningen als landschappelijk gebouwde dorpsuitbreidingen. BoBol is meer dan agrarisch nieuwbouw of verbouw, en bestaat ook uit de onderdelen streekeigen landschapselementen en bedrijfsnatuurplannen.

■ Zelfs vaste kwaliteitscriteria zijn multi-interpretabel

Kenmerkend voor landschappelijk bouwen is ook dat de inhoudelijke ontwerpopgave gedeeltelijk bestaat uit vaste kwaliteitscriteria en gedeeltelijk uit naar eigen inzicht te kiezen variabele kwaliteitscriteria. Het bestaan van die vaste kwaliteitscriteria schept enige duidelijkheid over de betekenis van landschappelijk bouwen. Maar ook het uitleggen van deze vaste kwaliteitscriteria is weer een kwestie van eigen interpretatie. Wanneer is er sprake van inpassing in de structuur van het dorp en het omliggende landschap? Wanneer is er sprake van een goede overgang naar het buitengebied? Wat betekent aandacht voor architectuur? Hoe wordt bepaald wat streekeigen beplanting is? Wat betekent aandacht voor de openbare ruimte? In 4.3.2 is daar enige duidelijkheid over verschaft, tegelijkertijd kwam ook naar voren dat er vaak ruimte is voor eigen interpretaties. Ik zal ook dit weer met enige voorbeelden illustreren.

a) Inpassing in de structuur van het dorp en het omliggende landschap.

Het rekening houden met de landschappelijke en stedenbouwkundige structuur kan tot heel verschillende resultaten leiden. In Elp zijn groepen bewoners betrokken bij het ontwerpproces waarbij ze onder meer dienden aan te geven waar de nieuwbouw zou kunnen plaatsvinden. Bosch Slabbers (2006, p. 139, op bokd.nl (4)) zegt hierover: het *"valt op dat de drie kaarten, drie totaal verschillende eindbeelden weergeven. Ondanks dat de groepen dezelfde scenario's meekregen zijn de mogelijkheden zo legio gebleken dat er verschillende eindbeelden zijn ontstaan."* Het blijkt dat heel verschillende locaties gekozen worden op basis van een en dezelfde landschappelijke en stedenbouwkundige structuur.

Figuren 11-12: Potentiële uitbreidingslocaties in concentrische dorpen

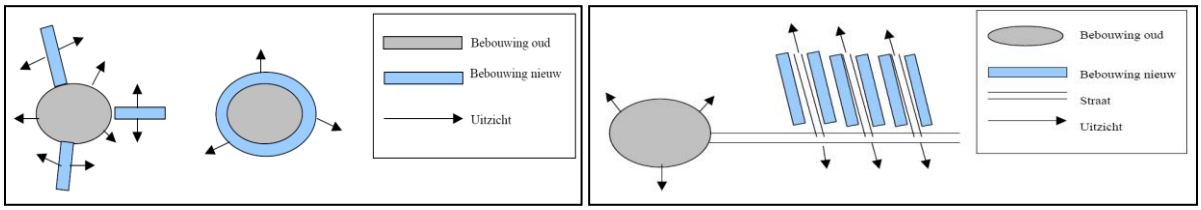

Bron: Van Kol en Van der Wal (2006, op www.landschapsbeheer.nl)

De ruimte voor eigen interpretatie blijkt behalve uit de praktijk van Elp ook bijvoorbeeld uit het feit dat ontwerpers verschillende mogelijkheden aandragen voor de locatie van dorpsuitbreidingen bij een en hetzelfde dorpstype. Zo geven Van Kol en Van der Wal (2006, op www.landschapsbeheer.nl (1)) voor concentrische dorpen drie mogelijkheden aan:

1) Lintbebouwing buiten de dorpskern, in plaats van een nieuwe schil om de oude kern heenleggen. *"Een nieuwe schil verstikt namelijk het contact van de oude kern met het landschap"* (p. 6). Zie figuur 11, links.
2) Het bouwen van een nieuwe bebouwingsschil met de voorkant naar het landschap toe (georiënteerd op het landschap) indien de bestaande bebouwing met de achterkanten naar het landschap is gekeerd (oriëntatie van het landschap af). Dit heeft veelal ook het voordeel dat lelijke achterkanten met schuurtjes en schuttingen worden weggewerkt. Zie figuur 11, rechts. Deze aanpak is gevolgd bij organisch groeien in Zeeland.
3) Op kleine afstand van het dorp nieuwe geconcentreerde bebouwing realiseren met rechte straten waarbij de straateinden open blijven om zicht op het landschap te bieden. Zie figuur 12.

Bij deze drie mogelijkheden is de nadruk gelegd op het creëren van een open relatie met het landschap. Men kan echter ook beweren dat bij deze mogelijkheden helemaal geen sprake is van inpassing in de bestaande landschaps- en dorpsstructuur. Lintbebouwing is in tegenspraak met de concentrische identiteit van het dorp. Rechte straten zijn juist a-typisch voor het karakter van veel dorpen en dragen niet bij aan het creëren van een

dorpse sfeer, en vormen daarom een schending van de 10 gouden regels voor het dorp van Habets et al. (2004, op www.zijaanzicht.nl).

b) Aandacht voor architectuur.

Om de enorme interpretatieruimte ten aanzien van architectuur te illustreren is alleen al een vergelijking tussen enerzijds de visie van de BOKD (1998) en anderzijds die van Bleeker & Nauta en *m*RO (2003) afdoende. Ondanks het feit dat Bleeker & Nauta en *m*RO de brochure van de BOKD als uitgangspunt genomen hebben bestaan tussen beider uitleg kleine maar ook grote verschillen. In Bleeker & Nauta en *m*RO (2003, p. 5) valt te lezen: *"Er wordt gebouwd volgens regels voor kleur- en materiaalgebruik, de huizen komen niet uit de catalogus, maar zijn geënt op de vormen, kleuren en materialen uit de omgeving."* Een klein verschil met de BOKD (1998) dat enkele regels ten aanzien van kleur- en materiaalgebruik aanbeveelt. Een groter verschil met de BOKD schuilt in het feit dat Bleeker & Nauta en *m*RO stellen dat de huizen niet uit catalogus komen, terwijl Elerie (1998b) van de BOKD juist stelt dat het wel zou kunnen gaan om (weliswaar aangepaste) cataloguswoningen.

c) Aandacht voor de openbare ruimte.

Tenslotte is ook de uitwerking van het criterium aandacht geven aan de openbare ruimte voor tegengestelde uitleg vatbaar. Zo stelt de BOKD (1998) dat ruimte een kenmerk is van dorpen en pleit daarom voor grote open en openbare ruimten. Terwijl anderen zoals Habets et al. (2004, op www.zijaanzicht.nl) stellen dat juist een kleine openbare ruimte kenmerkend is voor dorpen, de ruimte zit vooral in de particuliere kavels.

■ Kenmerken landschappelijk bouwen multi-interpretabel

Niet alleen de op het inhoudelijk ontwerp van toepassing zijnde kwaliteitscriteria voor landschappelijk bouwen zijn multi-interpretabel. Ook voor het totale concept landschappelijk bouwen kunnen een aantal gemeenschappelijke kenmerken genoemd worden om de betekenis van landschappelijk bouwen te duiden. Al deze kenmerken zijn echter zonder uitzondering verschillend te interpreteren. Zo is een kenmerk van landschappelijk bouwen dat het plaats heeft op het platteland. Het platteland is echter verschillend te definiëren en af te bakenen. Bovendien vinden sommigen, zoals eerder aangegeven, dat landschappelijk bouwen ook plaats kan vinden in stedelijk gebied.

Het belangrijkste kenmerk van landschappelijk bouwen, en de manier waarop de ontwerpopgave getypeerd kan worden, is dat aandacht besteed wordt aan de context, plek of omgeving. Dit kenmerk kan verder uitgesplitst worden in drieën, die ook alle verschillend geïnterpreteerd kunnen worden.

I. Inpassing in het landschap speelt een rol.

Inpassing in de landschapstructuur is zelfs nog belangrijker dan architectuur. Dit heeft als consequentie dat er gebouwd moet worden volgens een strak, vastgelegd landschappelijk en stedenbouwkundig plan om inpassing in de landschappelijke structuur te waarborgen. Hierdoor liggen bijvoorbeeld plaats en maat van de nieuwe bebouwing vaak al vast. Wel is het mogelijk om *"binnen de grenzen van het stedenbouwkundig plan te variëren in plattegrond, gevelindeling, dakvorm, materiaalgebruik en kleur"* (www.belvedere.nu ((14), p. 57). Hoewel de heersende opinie luidt dat de architectonische vrijheid groot zal moeten zijn als tegenwicht voor de stringente inpassing in de landschappelijke en stedenbouwkundige structuur (i.e. om uniformiteit te voorkomen)[287], kan ook over de noodzakelijke mate van architectonische vrijheid van mening verschild worden.

II. Historie speelt een rol.

Over de manier en in hoeverre historie een rol speelt bij landschappelijk bouwen bestaan ook verschillende zienswijzen. De BOKD (1998) vindt net als de meeste deskundigen (zie 3.2) dat er sprake *moet* zijn van een eigentijdse interpretatie van het verleden. Daarentegen zeggen Bleeker & Nauta en *m*RO (2003, p. 5) over de uitwerking van landschappelijk bouwen: *"Dat hoeft niet historiserend te zijn, eigentijdse interpretaties zijn welkom!"* Met andere woorden zowel eigentijds als historiserend bouwen is mogelijk. Ook Wienia (2007, persoonlijk gesprek) interpreteert landschappelijk bouwen op deze manier: *"De bouwstijl kan nostalgisch zijn, maar dat hoeft niet."*

III. Regionale en lokale identiteit spelen een rol.

Ook het rekening houden met de regionale en lokale identiteit kan op verschillende wijze geïnterpreteerd worden. Dit kan geïllustreerd worden aan de hand van het dorp Elp. Elp wordt gekenmerkt door her en der verspreid liggende onbebouwde kavels. De potentiële nieuwbouwlocaties voor het 'bouwen op dorpse schaal' zijn zo gekozen dat deze open ruimtes behouden zullen blijven. Dilling (in Bosch Slabbers, 2006, p. 123, op bokd.nl (4)) van Dorpsbelangen Elp/Zuidveld zegt echter: *"Toch willen we niet ontkennen dat er ook inwoners*

[287] Zo valt op www.belvedere.nu ((14), p. 58) te lezen: *"Dorpseigen architectuur moet dus vooral niet te strak geregisseerd worden. Het verdient dan ook aanbeveling om slechts enkele punten vast te leggen. De meeste ontwerpbureaus kennen de korrelmaten meer waarde toe dan de specifieke architectonische uitwerking daarvan. LA4sale geeft in het project 'Bouwen voor Waterland' slechts een sfeeraanduiding voor de architectonische invulling van de korrel: romantisch, landelijk of modern."*

zijn die deze aanpak niet zien zitten. Zij redeneren vanuit het verleden, namelijk dat een dorp een beschermde woonomgeving is en dus een gesloten kern moet zijn zonder grote open ruimten (uitgezonderd de brink). Deze beslotenheid dient als bescherming tegen de boze buitenwereld. Vooral deze mensen willen de open ruimten in het dorp gebruiken voor woningbouw." Deze uitspraak maakt duidelijk dat verschillende bewoners Elp een verschillende identiteit toekennen, conform de stelling uit hoofdstuk 2 dat een plek altijd bestaat uit meerdere identiteiten. De simpele tegenstelling modern-ouderwets zoals Dilling die schetst, dient echter op twee punten gecorrigeerd te worden. De opponenten van Dilling vertonen juist ook een zeer eigentijdse reactie op de postmoderne geglobaliseerde wereld door zich terug te trekken op de eigen lokaliteit (zie 3.3). Ze kennen het dorp een identiteit toe in de zin van *place* van Harvey: het dorp als vertrouwd, statisch baken in de snel veranderende wereld (zie 2.1); het *'our place, excluding others'* van Harvey's *place* drukt zich in ruimtelijke zin uit in de opbouw van een dorp als gesloten blok. Daarnaast redeneert Dilling zelf simpelweg vanuit een ander (weliswaar nieuwer) verleden. De open ruimtes zijn ontstaan direct na WO II door verwoesting van woningen en boerderijen van collaborateurs. Of open ruimten kenmerkend worden geacht voor Elp of juist het ontbreken ervan hangt af van de tijdsperiode (voor of na WO II) die men als uitgangspunt neemt bij de identiteitsbepaling.

Conclusie: ook na het vaststellen van kwaliteitscriteria (overeenkomsten) blijft de precieze betekenis van landschappelijk bouwen onduidelijk
Aan het eind van deze paragraaf kan niet anders dan geconcludeerd worden dat rekening houden met regionale identiteit, met (de identiteit van) het landschap en zorg dragen voor inpassing inderdaad altijd verschillend uit te leggen is. En als het doel luidt om exact vast te leggen wat landschappelijk bouwen betekent, dan ben ik in feite nog even ver als na hoofdstuk 1. Weliswaar zijn enige inhoudelijke overeenkomsten vastgesteld, maar daarmee dient zich meteen het volgende probleem aan omdat deze 'vaste' kwaliteitscriteria ook verschillend te interpreteren zijn. Na het vaststellen van een definitie in hoofdstuk 1 en ontwerpkenmerken in dit hoofdstuk resteert nog steeds onduidelijkheid over de precieze betekenis van landschappelijk bouwen. Landschappelijk bouwen gaat op het laagste schaalniveau om het bouwen van een huis of een agrarische schuur. De vraag is dus vervolgens: hoe vullen architecten (of catalogussamenstellers), binnen door anderen (zoals bewoners) gestelde randvoorwaarden, deze vaste kwaliteitscriteria in? Hoe een gebouw er uiteindelijk uit komt te zien, hangt af van smaak, visie en stijl van de architect. En omdat iedere individuele architect verschilt van smaak, van stijl en in visie, zou men mogen verwachten dat ook de onder de noemer landschappelijk bouwen gerealiseerde gebouwen verschillen. Of ontwerpen 'landschappelijk bouwende' architecten toch op eenzelfde manier? Uit hoofdstuk 5 zal blijken dat het etiket landschappelijk bouwen geplakt is op totaal verschillende gebouwen. Eerst zal ik de vraag beantwoorden welke partijen randvoorwaarden aan architecten stellen.

4.4 Betrokken partijen, doel en locatie

4.4.1 Betrokken partijen/actoren

Twee vragen
Tot nu toe is op fragmentarische wijze aan de orde gekomen welke partijen betrokken zijn bij landschappelijk bouwen, in deze paragraaf worden de verschillende actoren op een rij gezet. De vraag wordt beantwoord:
1. Welke actoren zijn betrokken geweest bij landschappelijk bouwen projecten?
Deze actoren bepalen samen niet alleen hoe de landschappelijk gebouwde omgeving er uitziet, maar vanwege de interpretatieruimte bij landschappelijk bouwen zullen deze actoren bovendien een eigen invulling geven aan het begrip of concept landschappelijk bouwen, en daarmee bepalen ze ook (mede) de betekenis van landschappelijk bouwen.

Voordat deze vraag beantwoord wordt, is het van belang om de partijen te benoemen die invloed uitoefenen op de inrichting van de plattelandsruimte.
2. Wie heeft in het verleden bepaald hoe de omgeving er uit ging zien en wie bepalen dat nu?
Deze actoren zijn in de eerste plaats potentiële partners bij het tot stand komen van landschappelijk bouwen. Waarbij het van belang is hoeveel macht ze bezitten om ingrepen te kunnen plegen in de omgeving. Ook het samenspel tussen de actoren is belangrijk, maar het voert in het kader van deze *thesis* te ver om te onderzoeken hoe de onderlinge verhoudingen liggen. In de tweede plaats hebben deze actoren indirecte invloed op de inhoudelijke opgave van landschappelijk bouwen. Ontwerpen voor landschappelijk bouwen zijn immers geïnspireerd op landschap en identiteit in hun onderlinge samenhang. Actoren die in staat zijn invloed uit te oefenen op het landschap, oefenen daarmee indirect ook invloed uit op identiteiten omdat die gebaseerd zijn op kenmerken van het landschap. Daarnaast mag men aannemen dat actoren die de macht bezitten invloed te kunnen uitoefenen op de omgeving, ook een rol spelen in het (re)produceren van identiteiten. De assumptie is dus dat actoren die landschappen creëren grotendeels dezelfde zijn als diegenen die identiteiten construeren.

Wie bepaalt hoe de omgeving er uit ziet? Spelers in de plattelandsarena

Vooral boeren hebben in het verleden bepaald hoe de omgeving eruit zag. De agrarische productieruimte is echter veranderd in een multi-functionele consumptieruimte (zie 3.4). www.belvedere.nu (1): *"Het zijn niet meer de boeren die het landschap vormgeven, maar de burgers. Zij zijn degenen die belang hebben bij een kleinschalig, aantrekkelijk en toegankelijk landschap."* En Van Ravesteyn (2004, p. 18) citeert: *"Belangentegenstellingen op het platteland werden vroeger vooral in termen van landbouw of natuur besproken: scheiding of verweving. De situatie is nu drastisch aan het veranderen, het platteland wordt in ons land steeds meer als een groot parkgebied gezien dat meer ruimte moet bieden voor recreatie en wonen (RPB, 2003b)."* Havik en Meindersma (1998) noemen de drie corresponderende belangen die claims neerleggen ten aanzien van de inrichting en vormgeving van het landelijk gebied: landbouwers, natuur- en milieubeschermers, en recreërende en residerende stedelingen. Deze laatste groep ziet het landschap vooral als decor voor rust en recreatie, en daarmee hebben ze ander belang dan autochtone plattelandsbewoners. Verder zien Havik en Meindersma een toenemende behoefte aan infrastructurele ontwikkelingen, wat een stijgende invloed van projectontwikkelaars en infrastructuurbeheerders met zich meebrengt. Naast de door Havik en Meindersma genoemde belangengroepen kunnen nog de waterschappen genoemd worden, die het laatste decennium een steeds grotere blauwe claim leggen op het platteland (het platteland als waterbergingsgebied of waterwingebied).

Tabel 6: Betrokken partijen bij ontwikkeling van ongebouwde en gebouwde plattelandsomgeving

Landschap (in Drenthe) **(Provincie Drenthe, 2007)**	Woningbouw/bedrijventerreinen (www.belvedere.nu **(1)**)	Belvedere-projecten (www.belvedere.nu **(1)**)	Maatwerkbenadering provincie Groningen bij schaalvergroting boerderijen **(Provincie Groningen, 2006)**	Agrarisch landschappelijk bouwen in het Drentsche Aa gebied
◦ Provincie ◦ Rijk ◦ Gemeenten ◦ Natuurbeheerders ◦ Waterschappen ◦ Particulieren ◦ Boeren ◦ Landbouworganisaties ◦ Landschapsbeheer	◦ Gemeenten ◦ Projectontwikkelaars ◦ Individuele opdrachtgevers ◦ Adviesbureaus ◦ Provincie	◦ Bewoners: individueel of via bewonersorganisaties ◦ Cultuurhistorici ◦ Provinciale landschappen ◦ Dorpsbelangenverenigingen ◦ Gemeenten ◦ Kunstenaars ◦ Ontwerpers: stedenbouwkundigen, planologen, architecten, tuin- en landschapsarchitecten ◦ Projectontwikkelaars	◦ Provincie ◦ Gemeente ◦ Welstand ◦ Ondernemer ◦ Adviseur ondernemer	Leden projectgroep: ◦LTO Noord Projecten ◦ Gemeenten Tynaarlo/Aa en Hunze ◦ Drents Plateau (welstand) ◦ Provincie ◦ BOKD (dorpsbelangen) Later in het proces: ◦ Ondernemer ◦ Ontwerper

Tegenwoordig bemoeien zich kortom vele partijen met het platteland[288]. In de eerste kolom van tabel 6 zijn de actoren opgenoemd die invloed uitoefenen op inrichting en vormgeving van het landschap. Deze kunnen verdeeld worden in vier groepen:

1. overheidsinstanties (Rijk, provincies, gemeenten, waterschappen). Via beleid kunnen deze instanties invloed uitoefenen op de inrichting en vormgeving van de ruimte (zie 3.5 en 4.2).
2. agrariërs en regionale landbouworganisaties als hun belangenbehartigers. De agrarische sector domineert nog steeds het grondeigendom en ruimtegebruik en bepaalt daarom nog steeds het gezicht van Nederland.
3. natuur- en landschapsorganisaties (o.a. Staatsbosbeheer, de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten, Provinciale Landschappen). Huigen (1998, p. 268): *"Natuur- en landschapsbelangen zijn, dankzij brede maatschappelijke steun voorzien van veel middelen en hebben een professionele organisatie. Op basis van de hoeveelheid ruimte, in bezit of in beheer, vormen zij een machtsfactor om rekening mee te houden."* [289]
4. bewoners en dorpsbelangen organisaties als hun belangenbehartigers. Van Wingerden (1998b, p. 50): *"Met de nog steeds groeiende functie van het dorp als woongemeenschap zal de dorpsbelangenvereniging alleen nog maar een belangrijkere functie krijgen. Het zijn juist de dorpsbelangenverenigingen die zich bezighouden met de kwaliteit van de directe woon- en leefomgeving van het dorp en als zodanig een rol vervullen bij het vormgeven van de identiteit van een dorp en zijn bewoners. De dorpsbelangenvereniging is makkelijk herkenbaar en bereikbaar en fungeert daardoor als eerste vraagbaak en aanspreekpunt. Bovenal vormen de dorpsverenigingen voor beleidsinstanties een niet te onderschatten bron van informatie en draagkracht, die zij niet makkelijk kan negeren."*

Specifiek ten aanzien van de gebouwde omgeving geeft www.belvedere.nu (1) aan dat *"Woningbouw en de aanleg van bedrijventerreinen uiteindelijk altijd plaats vindt op lokaal niveau."* De partijen die bij dit *"spel"* betrokken zijn, worden opgesomd in de tweede kolom van tabel 6.

[288] Kuypers (1998, p. 41) schetst een onoverzichtelijk krachtenveld van actoren en stelt ten aanzien van de onderlinge verhoudingen: *"De regie die vroeger bij de landbouw berustte is verdwenen. De overheid is verdeeld en niet bij machte regulerend op te treden. De provincies trachten het vacuüm op te vullen. Hun gebiedsgerichte regie is een poging om de verschillende belangen in een regionale projectstructuur op elkaar af te stemmen."*

[289] Simon (2004) noemt behalve overheidsinstanties, land- en tuinbouworganisaties en natuurbeschermingsorganisaties nog drie andere groepen actoren die streekidentiteiten produceren of reproduceren (waarbij ze aangeeft dat ze zich beperkt tot het professionele discours): organisaties gericht op ontwikkeling van recreatie en toerisme (Bureau voor Toerisme, VVV), organisaties gericht op bedrijven en ondernemers (KvK) en cultuurhistorische organisaties.

Tabel 7: Betrokken partijen bij uitgevoerde landschappelijk bouwen projecten

Projecten	Initiatiefnemers/opdrachtgevers	Uitvoerders	Andere betrokken partijen	Financieringsbronnen
Agrarisch Landschappelijk Bouwen 'Wierde en Dijk' in Noord-Groningen **bronnen:** www.belvedere.nu **(10); Wierde & Dijk (2003)**	◦ Agrarische natuur- en landschapsvereniging Wierde en Dijk	◦ ARTèS Architecten en Adviseurs Groningen ◦ Buro Greet Bierema tuin- en landschapsarchitect ◦ NLTO Projecten	◦ Informatiepunt Duurzaam Bouwen ◦ Projectbureau Leader+ Hoogeland en Lauwersland ◦ Provincie Groningen	◦ Belvedere: € 68.000 (Stimuleringsfonds voor Architectuur-Projectssubsidies Belvedere) ◦ Leader+: € 54.000 ◦ Provincie Groningen: € 23.000 ◦ Gemeente De Marne: ?
BoBoL (Boeren Bouwen aan het Landschap) ***bronnen:** www.belvedere.nu **(12); www.boerenbouwen.nl (3)***	◦ *Stichting Het Zeeuwse Gezicht (Provinciaal Architectuurcentrum)* *(NB: Logo's zijn symbolen waarmee actoren in het professionele discours identiteiten toekennen (Simon, 2004). Zeeland wordt hier gerepresenteerd als open, agrarisch landschap.)*	◦ *Stichting Het Zeeuwse Gezicht* ◦ *LAND*	◦ *Stichting Landschapsbeheer Zeeland* ◦ *Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit* ◦ *Provincie Zeeland* ◦ *Zuidelijk Land- en Tuinbouworganisatie ZLTO* *In België:* ◦ *Landbouwkamer Oost-Vlaanderen* ◦ *Provincie Oost-Vlaanderen* ◦ *Provinciaal Centrum voor Landbouw en Milieu (Proclam/West -Vlaanderen)* ◦ *Provincie West –Vlaanderen*	◦ *Belvedere: € 50.000 (Stimuleringsfonds voor Architectuur-Projectssubsidies Belvedere)* ◦ *Provincie Zeeland: €35.000* ◦ *EU (interreg): € 85.000* ◦ *NCB (Noord-Brabantse Christelijke Boerenbond) Ontwikkeling : € ?*
Landschappelijk Bouwen Eexterzandvoort **bronnen:** www.drenthe.nl; **Gemeente Aa en Hunze (2004)**	◦ Dorp Eexterzandvoort (bewoners/dorpsbelangen) ◦ Gemeente Aa en Hunze	◦ Bleeker en Nauta landschapsarchitecten ◦ Bewoners ◦ *m*RO (stedenbouw) ◦ Gemeente Aa en Hunze	Begeleidingsgroep: ◦ Vereniging Dorpsbelangen Eexterzandvoort (2 dorpsbewoners) ◦ Gemeente Aa en Hunze ◦ Bleeker en Nauta landschapsarchitecten ◦ Provincie Drenthe ◦ BOKD	◦ Provincie Drenthe: € ? (subsidie Nota Wonen Drenthe)
Landschappelijk Bouwen Zeijen **bronnen: BOKD (1998); Abrahamse en Webbink (2001)**	◦ BOKD ◦ Belangenvereniging Zeijen (plaatselijke dorpsbelangenvereniging) ◦ Gemeente Vries (nu Tynaarlo)	Leden lokale projectgroep: ◦ Stedenbouwkundig bureau BügelHajema Adviseurs ◦ Belangenvereniging Zeijen (plaatselijke dorpsbelangenvereniging) ◦ Gemeente Vries (nu Tynaarlo) Daarnaast: ◦ Enkele architectenbureau's	Leden experimentgroep Landschappelijk bouwen (1995): ◦ Vereniging van Drentse gemeenten ◦ Provincie Drenthe ◦ Drents welstandstoezicht ◦ Bond van Nederlandse Stedenbouwkundigen (BNS), afdeling Drenthe ◦ BOKD Daarnaast: ◦ Stichting Architecten Onderzoek Wonen en Woonomgeving (STAWON)	
Landschappelijk Bouwen Zwinderen **bron: BOKD (1998)**	◦ BOKD ◦ Plaatselijk Belang Zwinderen (plaatselijke dorpsbelangenvereniging) ◦ Gemeente Oosterhesselen (nu Coevorden)	Leden lokale projectgroep: ◦ Stedenbouwkundig bureau BügelHajema Adviseurs ◦ Plaatselijk Belang Zwinderen (plaatselijke dorpsbelangenvereniging) ◦ Gemeente Oosterhesselen (nu Coevorden)	Leden experimentgroep Landschappelijk bouwen (1995): ◦ Vereniging van Drentse gemeenten ◦ Provincie Drenthe ◦ Drents welstandstoezicht ◦ Bond van Nederlandse Stedenbouwkundigen (BNS), afdeling Drenthe ◦ BOKD	
Op Dorpse Schaal Elp ***bronnen:** www.belvedere.nu **(11); Bosch Slabbers (2006, op bokd.nl (4))***	◦ *BOKD* ◦ *Gemeente Midden-Drenthe* ◦ *Provincie Drenthe*	◦ *Bosch Slabbers tuin- en landschapsarchitecten* ◦ *BOKD* ◦ *DAAD architecten* ◦ *Keuning Instituut* ◦ *Stichting Welzijn Midden-Drenthe*	◦ *Bewoners/Dorpsbelangen Elp-Zuidveld* ◦ *Stichting Voorwerk*	◦ *Belvedere: € 70.000 (Stimuleringsfonds voor Architectuur-Projectssubsidies Belvedere)* ◦ *Gemeente Midden-Drenthe: €7.000* ◦ *Provincie Drenthe: € 20.000 (Stads- en dorpsvernieuwingsfonds 1994)*

Wie zijn er betrokken bij landschappelijk bouwen?

De partijen die betrokken zijn bij Belvedere projecten zijn weergegeven in de derde kolom van tabel 6 (vorige pagina). Kolom drie vormt min of meer een optelsom van de kolommen een (partijen betrokken bij de inrichting van de onbebouwde omgeving) en twee (partijen die zich bezig houden met de creatie van de bebouwde omgeving) met de toevoeging van beroepsgroepen die zich *sec* bezig houden met kwaliteitsaspecten: ontwerpers maar ook kunstenaars.

De maatwerkbenadering van de provincie Groningen bij uitbreiding van agrarische bouwblokken kan gezien worden als een goed voorbeeld van hoe de proceskant bij (agrarisch) landschappelijk bouwen zou kunnen worden ingevuld (4.2). De partijen die hierbij betrokken worden, zijn weergegeven in de vierde kolom van tabel 6, pag. 145). Provincies omschrijven landschappelijk bouwen vooral in de brede zin. Als samenwerkingspartners bij het realiseren van landschappelijk bouwen projecten noemen de provincies in mijn enquête vooral de standaard partijen die betrokken zijn bij bouwprojecten (kolom twee). Door alle provincies worden gemeenten genoemd als partner[290]. Gemeenten vormen daarmee ook de verreweg meest genoemde partij. Op zeer ruime afstand gevolgd door projectontwikkelaars (3x genoemd), particuliere initiatiefnemers (3x) en woningbouwcorporaties (2x)[291]. Opvallend weinig worden partijen genoemd die puur en alleen gericht zijn op kwaliteitsaspecten (bij bouwen)[292].

In de vijfde kolom van tabel 6 (pag. 145) tenslotte zijn de partijen opgesomd die betrokken zijn bij het beoogde agrarische landschappelijk bouwen in het Drentsche Aa gebied. Terwijl in tabel 7 (vorige pagina) de partijen zijn weergeven die betrokken zijn geweest bij de vier projecten die ik in deze *thesis* classificeer als landschappelijk bouwen in de smalle benadering, aangevuld met het agrarische BoBoL project in Zeeland en het 'op dorpse schaal' bouwen in Elp. Over de bij het landschappelijk bouwen van dorpsuitbreidingen betrokken partijen zegt www.belvedere.nu ((14), p. 27): *"Het meest gangbare model voor dorpseigen uitbreiden kent een team bestaande uit de gemeente als opdrachtgever en een ontwerpbureau als uitvoerder, dat het initiatief heeft en van tijd tot tijd bewoners en andere betrokkenen informeert en laat reageren."* Dit is ook in zoverre conform het beeld bij de eerste landschappelijk bouwen projecten in Drenthe dat de drie genoemde partijen dezelfde zijn als de leden van de lokale projectgroepen in Zeijen en Zwinderen (zie tabel 7, vorige pagina). Wel is het initiatief om in Zeijen en Zwinderen *landschappelijk* te gaan bouwen vooral uitgegaan van bewonersorganisaties: van de plaatselijke dorpsbelangenverenigingen in samenspraak met de overkoepelende provinciale organisatie de BOKD. De BOKD was lid van de eerder op provinciaal niveau opgestarte Experimentgroep Landschappelijk Bouwen (zie tabel 7, vorige pagina). Deze Experimentgroep zocht in eerste instantie contact met gemeenten en dorpen over landschappelijk bouwen, en gedurende een lokaal dorpsuitbreidingsproject bleef men ook optreden als adviseur van de plaatselijke projectgroep (BOKD, 1998; Provincie Drenthe, 1998). De leden van de Experimentgroep maken deel uit van het professionele discours. Dit discours oefent de grootste invloed uit op de inrichting en uiterlijk van het landschap, en heeft ook de meeste macht om eigen identiteiten toe te kennen.

Hoewel de provinciale dorpsbelangenorganisatie BOKD beschouwd kan worden als onderdeel van het professionele discours, betekent landschappelijk bouwen dat ook het lekendiscours wordt geïncorporeerd in het planproces. Kenmerkend voor landschappelijk bouwen is juist dat vertegenwoordigers van het dorp en bewoners nauw betrokken worden bij de totstandkoming van het (uitbreidings)project. Bij landschappelijk bouwen is daarom ook sprake van een verdieping van het gebiedsgerichte beleid, omdat er een lokaal programma wordt uitgevoerd waarin dorpsbewoners participeren. Bewoners worden niet alleen betrokken bij de procesmatige kant, ze spelen ook een rol in de creatie van het inhoudelijke ontwerp. Bewoners worden dus betrokken bij kwaliteitsaspecten, waarbij hun visie op de identiteit van de plek wordt meegenomen. Wat verstaan bewoners onder identiteit? Wat vinden ze mooi en lelijk? Zij hebben immers specifieke kennis over hun woonomgeving, kennen het verhaal van de plek (Edelenbosch, 2000; Elerie, in Van der Veen, 2000a). Analoog aan de situatie voor dorpsuitbreidingen spelen bij agrarisch landschappelijk bouwen de belangenorganisatie (LTO) en de agrarische ondernemer een rol[293].

Bewoners zijn vaak niet slechts betrokken bij landschappelijk bouwen, niet zelden zijn dorpsbewoners (veelal via de dorpsbelangenorganisaties) ook de initiatiefnemers en grootste pleitbezorgers voor het landschappelijk bouwen. Zo benadrukt Keegstra (2011, schriftelijk interview) dat de *"planvorming voor Op Dorpse Schaal De Broekstreek is uitgevoerd op nadrukkelijke wens van de dorpen en vervolgens door de bereidheid van de gemeente Midden-Drenthe om er inderdaad mee aan de slag te gaan. De provincie haakte vervolgens aan."* Naast bewoners spelen dus ook gemeenten een belangrijke rol bij het landschappelijk bouwen van dorpsuitbreidingen: als initiator/opdrachtgever, als (mede)financier of anderszins betrokken partij, maar ook als toetser en vergunningverlener. Daarentegen worden gemeenten niet genoemd als betrokken partij bij het

[290] N=11: in de verkorte vragenlijst die de provincie Noord-Holland heeft ingevuld, is deze vraag niet opgenomen. Met alle provincies wordt hier gedoeld op alle provincies die partijen genoemd hebben. Dat zijn er 10 omdat men in Zuid-Holland niet bezig is met landschappelijk bouwen.

[291] Provincies die meer dan drie partners noemen (Friesland, Noord-Brabant, Utrecht) vullen dit rijtje aan met partijen uit de eerste kolom van tabel 6 (pag. 143), dus met partijen die bij het (ongebouwde) landschap betrokken zijn. Natuur- en landschapsorganisaties en waterschappen worden meer dan een keer genoemd (respectievelijk 3x en 2x).

[292] Zeeland noemt het provinciale kwaliteitsteam, Overijssel noemt Oversticht (provinciaal expertisecentrum voor ruimtelijke kwaliteit en erfgoed) en Friesland (landschaps)architecten.

[293] In het 'Wierde en Dijk' project zijn de ondernemers echter niet participatief betrokken geweest bij het inhoudelijke ontwerp. Het ontwerp moet natuurlijk wel voldoen aan eisen van de ondernemer, maar deze zullen vooral ook van bedrijfseconomische aard zijn en minder van esthetisch-kwalitatieve aard.

agrarisch landschappelijk bouwen project Wierde en Dijk (ook niet bij BoBoL) (zie tabel 7, pag. 144). Desalniettemin zullen bouwprojecten altijd moeten voldoen aan gemeentelijke voorwaarden, waardoor gemeenten altijd minimaal een passieve rol spelen. Zo stellen gemeenten kwalitatieve voorwaarden via de welstand. Welstand is zelfs specifiek in het leven geroepen om zich bezig te houden met kwaliteitsaspecten bij bouwen. Samen met de welstand zijn ontwerpbureaus het meest bepalend voor kwaliteitsaspecten bij het bouwen. Kenmerkend voor alle vormen van landschappelijk bouwen, en dat geldt dus ook voor zowel dorpsuitbreidingen als agrarische schuren, is de belangrijke rol die weggelegd is voor ontwerpbureaus. Ontwerpers verzorgen de kwaliteit die bij landschappelijk bouwen centraal staat.

Bij de kwaliteitsaspecten van het bouwen in plattelandsgebieden zijn dus in de allereerste plaats architecten (of catalogusontwerpers) betrokken. Architecten bepalen uiteindelijk hoe de gebouwde omgeving eruit ziet, omdat zij het ontwerp maken. Het ontwerpproces van architecten is wel onderworpen aan bepaalde door andere partijen gestelde randvoorwaarden. Die randvoorwaarden kunnen bijvoorbeeld van financiële aard zijn, maar zijn gedeeltelijk ook kwalitatief van aard. Gebouwen moeten altijd voldoen aan kwaliteitseisen opgelegd door de welstand. Daarnaast veronderstelt landschappelijk bouwen specifiek dat de meest dwingende kaders aan architecten opgelegd worden door andere ontwerpers die opereren op een hoger schaalniveau: landschapsarchitecten en stedenbouwkundigen. Ook overheden als gemeente en provincie stellen randvoorwaarden die kwalitatief van aard kunnen zijn. En tenslotte stellen opdrachtgevers kaders aan ontwerpers.

Uit de tabellen 6 (pag. 143) en 7 (pag. 144) blijkt dat bij Belvedere projecten in het algemeen en bij landschappelijk bouwen in het bijzonder relatief veel partijen betrokken zijn. De betrokkenheid van veel actoren lijkt een noodzakelijke voorwaarde voor bouwen met kwaliteit, waarbij die verschillende partijen ook nog eens intensief moeten samenwerken. Dit kan lastig zijn. Uit tabel 7 blijkt verder dat de bij landschappelijk bouwen betrokken partijen deels hetzelfde zijn (bij dorpsuitbreidingen bewoners, ontwerpers en gemeente), maar daarnaast ook heel verschillend kunnen zijn. Dit is een verdere aanwijzing voor het feit dat landschappelijk bouwen vooralsnog niet meer is dan *ad hoc* beleid. De stabiele factor in de tabellen 6 en 7 vormt in ieder geval de provincie. Deze is betrokken bij zowel landschap als bouwen, bij zowel agrarisch landschappelijk bouwen als het bouwen van dorpsuitbreidingen. Zoals bepleit in 4.2 vormt de provincie daarom de aangewezen instantie om het initiatief te nemen bij landschappelijk bouwen.

4.4.2 Doelstelling

Betekenis landschappelijk bouwen afhankelijk van doelen actoren
In 4.3 is vastgesteld dat bij landschappelijk bouwen altijd ruimte blijft voor eigen interpretatie. Het antwoord op de vraag wat landschappelijk bouwen is, zal (deels) verschillend beantwoord worden afhankelijk van het gegeven welke actor de vraag beantwoordt *en* welke doelen deze nastreeft. Simon (2004, p. 16) stelt met betrekking tot regionale identiteit: *"actoren benadrukken specifieke waarden en betekenissen van een gebied omdat ze daar bepaalde bedoelingen mee hebben."* Identiteit vormt dan een strategisch middel om een bepaald doel te bereiken[294]. Op eenzelfde manier kan landschappelijk bouwen gebruikt worden: actoren interpreteren landschappelijk bouwen op een wijze die past bij hun doelen. Bij de *light* vormen, zo genoemd in hoofdstuk 1 omdat er sprake is van een dun inhoudelijk ontwerp, kan het doel zijn om subsidies op te strijken of kan het etiket landschappelijk bouwen makelaars dienen om de prijs van woningen oneigenlijk op te hogen. In deze *thesis* ligt de focus op robuuste vormen waarbij echt werk gemaakt wordt van het inhoudelijke ontwerp. De vraag luidt: wat is het doel van deze robuuste vormen van landschappelijk bouwen?

Verhoging landschappelijke kwaliteit
Betrokken actoren stellen veelal dat een verhoging van de landschappelijke kwaliteit het beoogde doel vormt van landschappelijk bouwen. Voor alle vier de landschappelijk bouwen projecten binnen de smalle benadering geldt dat de doelen worden geformuleerd in termen van een streven naar een verhoging van de kwaliteit van de omgeving. Zo schrijft de provincie Drenthe op www.drenthe.nl (p. 8) ten aanzien van dorpsuitbreidingen: *"Landschappelijk bouwen heeft als doel het landschappelijk karakter van dorpen te behouden en nieuwe ontwikkelingen voldoende kwaliteit geven."* En de bij het project in Eexterzandvoort betrokken architect Brink (2007, persoonlijk gesprek) noemt het versterken van het landschapsbeeld als doel van het landschappelijk bouwen van dorpsuitbreidingen[295]. Het Agrarisch landschappelijk bouwen in Noord-Groningen wil het ongelijk bewijzen van de stelling dat alleen functionele, niet-streekgebonden bedrijfsgebouwen aan de eisen van de moderne boer voldoen (Wierde & Dijk, 2003). *"Het ALB project wil zichtbaar maken dat het mogelijk is om*

[294] Dit kan bijvoorbeeld zijn om cultuurhistorisch of natuurlijk erfgoed te behouden, om een gebied onder de aandacht te brengen bij een grotere groep mensen, om meer bezoekers te trekken of om subsidie te krijgen voor projecten.
[295] Dit houdt onder meer het herstellen van de oude dorpsvorm in.

geïnspireerd door de streekgebonden bouwwijze en met oog voor vorm, kleur en materiaal, nieuwe agrarische bouwwerken te realiseren die recht doen aan de identiteit van het Groninger landschap" (p. 29). Architect Giezen (2007, persoonlijk gesprek) verwoordt het doel van landschappelijk bouwen als volgt: *"Ik zie het als een verantwoordelijkheid ten opzichte van de volgende generatie. Wij moeten geen industrieel complex nalaten. Maar Groningen blijven ervaren als Groningen."* Ook buiten deze vier projecten worden doelstellingen bij landschappelijk bouwen meestal geformuleerd in termen van het verhogen van de kwaliteit van de omgeving[296]. Ook de enquête onder de provincies laat dit beeld zien. Op de vraag wat men met landschappelijk bouwen wil bereiken, antwoordt 58% van de provincies: een verhoging van de landschappelijke kwaliteit[297].

Nuance

Het beeld dat landschappelijk bouwen alleen voortkomt uit een streven naar een verhoging van de landschappelijke kwaliteit moet echter enigszins genuanceerd worden. Kwaliteitsversterking hoeft niet het enige, noch het hoofddoel te zijn. Er kunnen andere achterliggende doelen meespelen. Waar actoren als architecten logischerwijs alleen streven naar kwaliteit, dat is immers de essentie van hun vak, ligt dat in de beleidshoek soms ander.Van de provincies laat 33% in de enquête blijken dat er, behalve van het verhogen van de landschappelijke kwaliteit, ook sprake is van andere doelstellingen[298]. Zoals al is aangegeven in 4.2 geldt voor de provincies Limburg, Zeeland, Noord-Holland en Noord-Brabant dat landschappelijk bouwen in meer of mindere mate ook een middel is om te kunnen bouwen in kwetsbare gebieden (en in 5.5 zal blijken dat dit ook tot op zekere hoogte geldt voor de dorpsuitbreiding van Eexterzandvoort). Landschappelijk bouwen staat er in dienst van het streven om nieuwe economische dragers van het platteland te ontwikkelen[299]. Landschappelijk bouwen kan dus ook een excuus zijn om te bouwen in het buitengebied waar dat eigenlijk niet mag, een manier om een manier om ergens te kunnen bouwen terwijl hogere overheden dat eigenlijk niet willen. Deze vier provincies zijn niet alleen gericht op kwaliteit, maar net zo goed op kwantiteit: meer dan het landschap staat het bouwen centraal[300]. De enquête resultaten geven voeding aan het idee dat het belangrijkste of werkelijke doel van landschappelijk bouwen niet altijd de verhoging van de landschappelijke kwaliteit is. In hoeverre het doel van landschappelijk bouwen werkelijk het verhogen van de landschappelijke kwaliteit is, zal diepgaande studie vereisen. Om een tip van de sluier op te lichten, heb ik de provincies nog twee andere vragen gesteld:

1. Wat vormt het uitgangspunt bij bouwen in het buitengebied en kleine dorpen: wonen of landschap?
2. Kan landschappelijk bouwen ook een manier zijn om te bouwen waar dat eigenlijk niet toegestaan is?

In theorie misschien een groene opgave, maar in de praktijk een rode

Het maakt nogal wat uit of het bouwen of het landschap de primaire invalshoek vormt bij het landschappelijk bouwen[301]. Een belangrijke vraag luidt of landschappelijk bouwen een rode of een groene opgave is. In theorie is

---

[296] Enkele voorbeelden:

- Romeijn (2003, p. 3) omschrijft het (kwaliteits)doel van regiospecifiek bouwen als: het creëren van een meerwaarde *"door in te spelen op de behoefte van mensen aan een eigen, karakteristieke identiteit van hun woon- en leefmilieu … een "waar wij wonen" gevoel kunnen opwekken"*, het verrijken van de beeldkwaliteit en het verhogen van de diversiteit.
- Het doel van het agrarische BoBoL project in Zeeland was het verder ontwikkelen van een kwaliteitsvol landschap *"door zorg te besteden aan het behoud en herstel van de specifieke landschapselementen (fauna en flora, dijken en boerderijen)"* (www.agrarischlandschap.com) en "*in samenwerking met agrariërs voorbeeld en richting te geven aan kwaliteitvolle boerderijbouw door goede voorbeelden van boerderijbouw te realiseren en te tonen"* (www.boerenbouwen.nl (3)).

[297] Men formuleert dit in termen van het behouden/versterken/ontwikkelen van landschappelijke/ruimtelijke kwaliteit, landschappelijke identiteit of landschappelijke diversiteit.

[298] De resterende 8% (=Zuid-Holland) geeft aan geen beleid te voeren op landschappelijk bouwen.

[299] De provincies Noord-Brabant en Noord-Holland noemen beide twee doelen waaronder één landschappelijk kwaliteitsdoel. Noord-Holland (Van Laar, 2008, enquête) noemt het *"behouden en ontwikkelen landschappelijke diversiteit en identiteit"* als doel. Vervolgens stelt hij: *"Met ons project Waterlands Wonen laten we zien dat het 'hoe' belangrijker is dan het 'hoeveel': in kwetsbaar gebied bouwen op de manier waarop kernen zich ontwikkeld hebben."* Met andere woorden, en dat kan impliciet beschouwd worden als het tweede doel, landschappelijk bouwen is ook een manier om te bouwen waar dat eigenlijk niet mag, namelijk in kwetsbaar gebied. Voor Noord-Holland zijn deze twee doelen overigens niet zozeer gescheiden als wel twee kanten van dezelfde medaille: het behouden en ontwikkelen landschappelijke diversiteit en identiteit (oftewel het verhogen van de landschappelijke kwaliteit) kan ook inhouden dat er in kwetsbaar gebied gebouwd wordt. Men is gericht op ontwikkeling en bouwen (kwantiteit) met behoud van identiteit. Noord-Brabant (Van Tilburg, 2008, enquête) geeft expliciet aan dat de provincie twee doelen nastreeft. Het eerste doel is het versterken van de verschillende Brabantse identiteiten door het contrasteren van dorpse en stedelijke milieus. Maar vervolgens schrijft Van Tilburg dat er sprake is van een tweede, achterliggend doel: *"Ons beleid 'Buitengebied in Ontwikkeling' draait juist eigenlijk om … nieuwe economische dragers op het platteland."* Limburg en Zeeland noemen het verhogen van de landschappelijke kwaliteit niet eens als doel, maar stellen onomwonden dat landschappelijk bouwen slechts economische doelen dient. Voor Limburg (Peeters, 2008, enquête) is het doel van landschappelijk bouwen: *"het buitengebied (economisch) te ontwikkelen en om ruimte te vinden waar door bedrijven (bedrijfsgebouwen) en door particulieren (ruime woningen) geïnvesteerd kan worden."* En ook in Zeeland (Goossen, 2008, enquête) speelt landschappelijk bouwen vooral een rol in de zoektocht naar nieuwe fysieke dragers voor het buitengebied.

[300] Deze stelling contrasteert enigszins met het beeld dat Van Middelkoop et al. schetsen in 2005 (p. 16, op www.stichtingrecreatie.nl): *"Bijna alle provincies gaan bij het al dan niet toestaan van ontwikkelingen in het buitengebied uit van de kwaliteiten van het landschap/landelijk gebied en niet of minder van de vraag naar bouwen in het buitengebied."*

[301] Zoals de VROM-raad (op www.vromraad.nl, p. 5) aangeeft, maakt dit uit *"voor de analyse, de aanpak, de strategie, het ruimtelijk ontwerp en de tijdsdimensie, voor de rolverdeling en de machtsverhoudingen, en voor de voor-wat-hoort-wat-constructies van de verevening… En de vraag welke van de twee voorrang heeft, mochten ze dreigen te botsen."* Het is een groot verschil of er bijvoorbeeld een

het antwoord tweeledig. Aan de ene kant is het juist de combinatie van rood en groen die landschappelijk bouwen kenmerkt. Beide zijn belangrijk. Landschappelijk bouwen gaat om het vinden van de balans tussen landschappelijke waarden en de wens te wonen, werken, recreëren in het landelijk gebied (Nieuwenstein en Van de Klundert, 2004)[302]. Aan de andere kant zou de groene opgave in principe de primaire invalshoek moeten zijn. Zoals Nieuwenstein en Van de Klundert aangeven, moet het geven van een kwalitatieve impuls aan landschap en architectuur centraal staan en niet het wegzetten van het aantal benodigde woningen en hectaren bedrijventerreinen. De praktijk laat echter een ander beeld zien. Weliswaar wordt agrarisch landschappelijk bouwen op de omslag van Wierde & Dijk (2003) omschreven als bouwen met het landschap als uitgangspunt, er wordt met andere woorden gewezen op de combinatie van rood en groen, maar de primaire invalshoek is een rode: het project komt voort uit de behoefte aan nieuwe landbouwschuren. Ook bij het landschappelijk bouwen van dorpsuitbreidingen in Drenthe vormt de behoefte aan nieuwe woningbouw het uitgangspunt.

De stelling dat landschappelijk bouwen in de praktijk een rode opgave is, wordt ook onderbouwd door de uitspraken van de provincies. Op de vraag aan de provincies of bij bouwen in het buitengebied en in de kleine dorpen wonen of landschap het uitgangspunt is, antwoord 50% (Flevoland, Friesland, Gelderland, Limburg, Noord-Holland, Utrecht) dat wonen/bedrijvigheid de primaire aanleiding vormt. Zo laat het antwoord van Gelderland (Firet en Van der Linden, 2008, enquête) niets aan duidelijkheid te wensen over: *"het gaat om aantallen."*[303] Daarentegen verklaart 25% (Drenthe, Groningen, Noord-Brabant[304]) dat het landschap centraal staat. 17% (Overijssel, Zeeland) stelt dat het uitgangspunt verschilt per plek en per opgave[305]. De overige 8% (Zuid-Holland) vindt dat er geen primaire invalshoek is omdat bij bouwen in het landelijk gebied juist de combinatie van factoren het belangrijkst is. De conclusie luidt dat op het moment dat bouwen wordt toegestaan de woningbehoefte zwaarder telt dan het landschap. Deze uitkomst doet vermoeden dat het doel van landschappelijk bouwen om het landschap te verfraaien ondergeschikt is aan het doel om te voorzien in een behoefte op de woningmarkt.

Excuus om te bouwen waar dat eigenlijk niet is toegestaan

In theorie is het concept 'landschappelijk bouwen' niet gecreëerd om als excuus te fungeren om te kunnen bouwen waar dat eigenlijk niet is toegestaan. Zoals de BOKD (1998, p. 19) aangeeft: *"**Landschappelijk bouwen** gaat altijd uit van de realiteit van de Drentse situatie. Als het Provinciaal Omgevingsplan een dorp geen uitbreidingsmogelijkheden biedt, is landschappelijk bouwen geen truc om toch nog iets uit het vuur te slepen."* Toch blijkt landschappelijk bouwen in de praktijk soms als zodanig te worden gebruikt. Dit constateert althans de Vechtplassencommissie (op www2.minlnv.nl (3)) als opdrachtgever van de **VECHTVISIE** (een studie naar de mogelijkheden om te bouwen op basis van de Vechtse identiteit): *"De VechtVisie wordt breed gebruikt. Dat succes houdt echter ook een risico in. Er zijn namelijk partijen die de VechtVisie nogal vrij interpreteren, stelt de commissie vast. ´De verleiding is kennelijk groot elementen uit de VechtVisie-bouwstenen te gebruiken als vrijbrief voor bouwactiviteiten.´"*

De Nederlandse provincies komen tot dezelfde slotsom: 83% geeft aan dat landschappelijk bouwen een middel kan vormen om te kunnen bouwen waar dat eigenlijk niet mag[306]. Van de tien provincies die constateren dat landschappelijk bouwen (soms) een excuus kan vormen om te kunnen bouwen waar dat (door hogere overheden) niet is toegestaan, stellen vier (Groningen, Gelderland, Noord-Brabant, Zuid-Holland) dat dit niet de insteek is van het eigen provinciaal beleid. Deze provincies wijzen dus naar anderen: landschappelijk bouwen wordt elders of door andere partijen gebruikt als excuus om te kunnen bouwen. Zo stelt Zuid-Holland (Van Noorden, 2008,

opdracht neergelegd wordt om te bouwen voor eigen inwoners, en men vervolgens ook aandacht wil schenken aan het landschap. Of dat de kwaliteit van het landschap voorop staat, waarbij men in principe uitgaat van niet bouwen, maar toch toestemming geeft als daarmee de landschappelijke kwaliteit verhoogd wordt.

[302] *"De opgaven overlappen elkaar en de oplossingen kunnen worden gecombineerd. Door in een woningbehoefte te voorzien, kan meteen het landelijk gebied worden verrijkt. Rechtstreeks door mooie, kwalitatief goede bebouwing op de juiste plaats, of indirect door een financiële verevening waarbij het voorrecht van buiten wonen wordt betaald met een bijdrage aan landschap of natuur"* (www.vromraad.nl, p. 5).

[303] En Friesland (Hoks, 2008, enquête) stelt: *"Uitgangspunt … is … een woonbehoefte. Woningbouw sec louter om landschappelijke kwaliteiten te versterken, is niet het uitgangspunt van provinciaal beleid."*

[304] Het antwoord van Van Tilburg (Noord-Brabant, 2008, enquête)*"in principe ligt ons uitgangspunt bij het landschap. De zorg daarvoor heeft het beleid gestuurd en staat ook duidelijk centraal op het moment dat er wel wat mag"* is in tegenspraak met haar eerdere uitspraak dat het beleid eigenlijk draait om fysieke dragers (waaraan ik vervolgens de conclusie heb verbonden dat in Noord-Brabant bouwen belangrijker is dan landschap). Het blijft onduidelijk hoe het provinciale beleid 'Buitengebied in ontwikkeling' zich qua prioriteit verhoudt tot het beleid 'Mooi Brabant'.

[305] Overijssel (Klompe, 2008, enquête): *"Voor bouwen in het landelijk gebied is het landschap het eerste uitgangspunt, voor bouwen in de dorpen is het eerste uitgangspunt wonen."* En Zeeland (Goossen, 2008, enquête) schrijft: *"Grootschalige opgaven komen vaak voort uit het woningbouwprogramma. Kleinschalige opgaven kunnen ook voortkomen uit een kwaliteitsimpuls voor het landschap."*

[306] Slechts Drenthe en Overijssel stellen dat landschappelijk bouwen geen excuus kan vormen om te bouwen in gebieden waar dat niet is toegestaan. Zo schrijft de Provincie Drenthe (1998) bijvoorbeeld dat landschappelijk bouwen alleen locaties betreft waar alle overheden vinden dat gebouwd mag worden.

enquête) dat landschappelijk bouwen nooit een vrijbrief kan betekenen, maar dat er *'"lieden/organisaties/ontwikkelaars' zijn die op deze hype trachten mee te liften en zodoende extra graantjes (€) mee willen pikken met het argument dat nieuw bouwen in het landelijk gebied best wel kan, als het maar 'landschappelijk' is."*

Noord-Brabant en Gelderland delen de ervaring van de Vechtplassencommissie. Noord-Brabant (Van Tilburg, 2008, enquête) geeft aan dat andere partijen, die het provinciale beleid uitwerken, de landschappelijke invalshoek van de provincie verdraaien tot een rode: *"Het landgoederenbeleid bijvoorbeeld is puur ingestoken vanuit het idee van de verbetering van landschappelijke kwaliteit. Je ziet echter dat bij de uitwerking dat men het eerder leest als 'we mogen huizen bouwen als we wat groen aanleggen' en daarmee de insteek verandert. Omdat het kwaliteitsaspect dan moeilijk in harde eisen te definiëren is, loop je dan wel eens tegen problemen aan. Zeker als provincie zit je dan in een moeilijke positie aan tafel."*[307] En Gelderland (Firet en Van der Linden, 2008, enquête) wordt geconfronteerd met lagere overheden die bouwen waar de provincie dat eigenlijk niet toestaat: *"Het streekplan kent zoekzones landschappelijke versterking. De gedachte hierachter is dat het landschap aantrekkelijker/versterkt wordt. Daarbij mag 'rood' worden gebruikt. Het idee is ontstaan in het Rivierengebied waar men nieuwe dijkhuisjes wilde bouwen en die immers een aanwinst zouden zijn voor het landschap. Maar het lijkt er sterk op dat deze zoekzones er zijn om het wonen op bijzondere plekken toe te laten. Regio's en gemeenten interpreteren ze ook in termen van wonen."*

Een opvallende uitkomst is dat maar liefst zes provincies aangeven landschappelijk bouwen juist zelf te zien en te gebruiken als middel om te kunnen bouwen waar dat eigenlijk niet mag. Flevoland, Friesland en Utrecht benadrukken daarbij wel dat het alleen bepaalde uitzonderingssituaties betreft[308]. In lijn met eerder genoemde doelen stellen Limburg, Noord-Holland[309] en Zeeland onomwonden dat landschappelijk bouwen door hen wordt aangewend als middel om te bouwen waar niet mag. Zeeland is het meest uitgesproken. Op de vraag of landschappelijk bouwen een middel kan zijn om te bouwen waar dat eigenlijk niet mag, antwoordt Goossen (2008, enquête): *"Ja, in essentie is dat de kern van het beleid van het omgevingsplan Zeeland."*

De vraag of landschappelijk bouwen een excuus is om te bouwen waar dat eigenlijk niet mag, is voor agrarische nieuwbouw veel minder relevant dan voor de nieuwbouw van woningen. Nieuwbouw voor agrarische doeleinden zal veel sneller worden toegestaan omdat de landbouw functioneel gezien thuis hoort in het buitengebied, en daarom is er ook minder noodzaak om een excuus te creëren. Er zal daarom ook minder controverse heersen rond agrarisch landschappelijk bouwen dan rond het landschappelijk bouwen van dorpsuitbreidingen. Bij agrarisch landschappelijk bouwen vormt het landschappelijk bouwen een middel om te kunnen bouwen in landschappelijk sensitieve gebieden. Zo wordt landschappelijk bouwen tenminste bezien door LTO. Als belangenbehartiger van de agrarische sector hanteert LTO functioneel-economisch uitgangspunt: ook in bijvoorbeeld nationale landschappen moeten nieuwe of grotere schuren gebouwd kunnen worden als dat voor de agrarische bedrijfsvoering noodzakelijk is. Maar door landschappelijk te bouwen wordt ook aan andere belangen tegemoet gekomen.

Conclusie

De doelstelling van landschappelijk bouwen wordt meestal geformuleerd in termen van het verhogen van de landschappelijke kwaliteit. Zo wordt dit doel ook door de provincies het vaakst genoemd. Tegelijkertijd blijkt landschappelijk bouwen, zoals eveneens wordt aangegeven door de provincies, vooral een rode invalshoek te hebben in plaats van een groene. Hoewel landschappelijk bouwen wordt gepresenteerd als een manier om de landschappelijke kwaliteit te verhogen, blijft het bouwen wel het primaire uitgangspunt. Achterliggende doelen kunnen een rol spelen. Sommige provincies zien landschappelijk bouwen (ook) als een middel om te kunnen bouwen in kwetsbaar gebied, met als economisch doel om een nieuwe functionele drager te creëren (i.e. wonen) voor het landelijk gebied. Landschappelijk bouwen kan dus ook een excuus vormen om te kunnen bouwen in het buitengebied. In hoeverre dat het geval is moeilijk na te gaan. Wel is duidelijk, en dat is een opvallend resultaat van de enquête onder provincies, dat maar liefst de helft van de provincies landschappelijk bouwen als (excuus)middel ziet om te kunnen bouwen in gebieden waar dat eigenlijk niet mag[310].

[307] Dit is ook de reden dat de provincie Noord-Brabant het goede voorbeeld wil gaan geven door zelf te gaan bouwen (zie 4.2).

[308] Bouwen in het experimentenkader van Flevoland en op niet-reguliere bouwlocaties in Friesland kan alleen als bouwen echt kwaliteit toevoegt. Door de provincie Utrecht wordt landschappelijk bouwen alleen in vereveningssituaties, wanneer er iets tegenover het rood staat wat een groter belang dient, gebruikt als een manier om te bouwen waar dat eigenlijk niet is toegestaan.

[309] Noord-Holland (Van Laar, 2008, enquête) voegt er wel aan toe dat bouwen in kwetsbare gebieden zeer zorgvuldig moet gebeuren *"en – ook al is het hoe belangrijker dan het hoeveel – alleen op kleine schaal."*

[310] Provincies als Noord-Holland stellen bouwen in het buitengebied gewoon voor als een verhoging van de kwaliteit, en in die omstandigheid is er helemaal geen excuus nodig.

Hoewel het verhogen van de landschappelijke kwaliteit dus vaak een rol speelt, is ook duidelijk dat verschillende actoren verschillende doelen hanteren bij landschappelijk bouwen. De provincies Drenthe en vooral Groningen hanteren de doelstelling om niet of nauwelijks te bouwen in het landelijk gebied. Landschappelijk bouwen is in deze optiek de minst slechte manier van bouwen als er toch gebouwd wordt. De BOKD wil in haar rol als hoeder van de leefomgeving van het dorp juist wel bouwen. Landschappelijk bouwen is in haar optiek een middel om de leefbaarheid te vergroten en opzichtige nieuwbouw tegen te gaan, maar vooral ook een manier om bewoners te betrekken bij ruimtelijke plannen[311]. Beroepshalve willen architecten ook gewoon bouwen. Zij leggen de nadruk op de fysieke opgave van landschappelijk bouwen. Voor hen betekent landschappelijk bouwen zo mooi mogelijk bouwen met oog voor landschap en historie. De verschillende actoren lezen het landschap anders, hebben andere doelen, en kennen daarom ook een andere betekenis toe aan landschappelijk bouwen.

Kaart 2: Locatie landschappelijk bouwen projecten

4.4.3 Locatie

Locatie projecten

Bijlage 5 (pag. 349) en kaart 2 geven een overzicht van de locaties van landschappelijk bouwen projecten in Nederland[312]. Of landschappelijk bouwen ook voorkomt buiten Nederland heb ik niet onderzocht[313]. Naast de geografische beperking tot Nederland zijn de locaties qua verschijningsvorm beperkt tot dorpsuitbreidingen en agrarische nieuwbouw. Het overzicht omvat behalve landschappelijk bouwen in de smalle benadering (vier projecten/negen locaties) ook dorpsuitbreidingen en agrarische nieuwbouw met landschap en identiteit als onderlegger waarvoor een andere term gebruikt wordt. Landschappelijk bouwen in de smalle benadering wordt op kaart 2 wel onderscheiden van projecten waarvoor geen of een andere term wordt gebruikt (rode markering versus zwarte)[314]. Uit bijlage 5 (pag. 349) komt eens te meer naar voren dat er bij landschappelijk bouwen sprake is heel verschillende initiërende organisaties. Dit heb ik eerder al aangevoerd als een aanwijzing voor de stelling dat landschappelijk bouwen nog steeds *ad hoc* beleid is. Eerder is ook gebleken dat landschappelijk bouwen een term is die vooral in het noorden gebruikt wordt. Uit kaart 2 blijkt dat het daadwerkelijk bouwen ook geconcentreerd is in het noorden en in het oosten. De uitzondering op dit patroon vormt Zeeland. Verder blijkt dat het bij landschappelijk bouwen gaat om zeer lage aantallen daadwerkelijk gerealiseerde bebouwing. Niet alleen in verhouding tot de aandacht voor landschapskwaliteit, maar ook tot de hoeveelheid ontwerpstudies die er aan gewijd zijn. Elerie (2004, p. 4) lijkt het gelijk aan zijn zijde te hebben als hij vaststelt dat *"de zoektocht naar kwalitatieve groei is blijven steken in verleidende ontwerpen en retoriek."*

---

[311] Landschappelijk bouwen draait niet zozeer om fysieke opgave, maar vooral om de procesopgave. De kop op pagina 19 van **LANDSCHAPPELIJK BOUWEN IN DRENTHE** (BOKD, 1998) is illustratief: *"Landschappelijk bouwen: een dorp maakt zich sterk"*.

[312] De in bijlage 5 (pag. 349) en op kaart 2 genoemde locaties betreffen niet in alle gevallen afgeronde projecten. Waar in bijlage 5 (pag. 349) een jaartal genoteerd is, betreft het projecten die zich nog in de planfase bevinden of waar in ieder geval de geplande bebouwing nog niet volledig is gerealiseerd. Hoewel uiteraard geprobeerd is een zo compleet mogelijk overzicht te geven voor wat betreft de locaties van nieuwbouw van dorpsuitbreidingen en agrarische nieuwbouw met landschap en identiteit als onderlegger, valt verder niet uit te sluiten dat er sprake is van (enkele) omissies. Met name Overijssel, Friesland en Gelderland zouden ondervertegenwoordigd kunnen zijn. In Overijssel is Het Oversticht al meer dan tien jaar bezig met (agrarisch) streekeigen bouwen. Verder ben ik in de bronnen enkele (vage) aanwijzingen tegengekomen die er op kunnen duiden dat in Friesland en Gelderland nog andere landschappelijk gebouwde uitbreidingen van (kleine) kernen hebben plaatsgevonden. Een van de moeilijkheden is dat vaak niet duidelijk gemaakt wordt of er op basis van een bepaalde genoemde studie naar bouwen met landschap en identiteit als onderlegger ook daadwerkelijk gebouwd gaat worden.

[313] Wel kan opgemerkt worden dat het Zeeuwse concept organisch groeien ingang gevonden heeft in de Belgische provincie West-Vlaanderen en de Franse regio Nord-Pas de Calais. Daarnaast maken de BoBoL pilots in Zeeland deel uit van een EU Interreg project dat ook uitgevoerd wordt in Oost- en West-Vlaanderen.

[314] Individuele woningen zijn dus buiten beschouwing gelaten. In het kader van het thema architecten wordt hier in hoofdstuk 5 nog enige aandacht aan besteed. Ook verdere verschijningsvormen van landschappelijk bouwen in de brede betekenis zijn buiten beschouwing gelaten. Zo is in bijlage 5 (pag. 349) en op kaart 2 alleen bouw op nieuwe locaties opgenomen (daarom is bijvoorbeeld boerderij De Nijensteen in Veessen naar ontwerp van Jan Giezen niet opgenomen omdat daar sprake is van herbouw). Het houdt tevens in dat ook de locaties van door de Nederlandse provincies in mijn enquête genoemde landschappelijk bouwen projecten veelal niet zijn opgenomen in bijlage 5 (pag. 349) en kaart 2. Zo noemen Hanskamp (2007, persoonlijk gesprek) en Wienia (2007, persoonlijk gesprek) van de provincie Drenthe ook nieuwe landgoederen, zoals De Plantage in Ansen, Scholtenzathe nabij Emmen, Linde in Linde en Sol in Wapserveen, als voorbeelden van landschappelijk bouwen. Voor een overzicht van de door de provincies genoemde projecten en bijbehorende locaties verwijs ik naar bijlage 4 (pag. 342).

Meningen: landschappelijk bouwen niet noodzakelijkerwijs op het platteland
Uit bijlage 5 (pag. 349) blijkt dat, zoals al in 1.5 is aangegeven, landschappelijk bouwen in de praktijk plaats vindt op het platteland. Zo zijn de vier landschappelijk bouwen projecten (smalle benadering) alle gesitueerd op het platteland. Sommige betrokkenen zijn ook van mening dat landschappelijk bouwen alleen op het platteland *kan* plaatsvinden. Dat stelt bijvoorbeeld architect Brink (2007, persoonlijk gesprek) omdat volgens hem voor een stad de relatie met het omringende landschap niet belangrijk is. *"Een stad moet groeien vanuit de kern, zonder (of bijna zonder) rekening te houden met het omringende landschap. Een stad moet vanuit de kern een intense relatie behouden met al haar buitenwijken. Het landschap speelt daar geen rol van betekenis. Daar ligt in essentie het verschil tussen dorp en stad."*

In 1.5 is echter ook aangegeven dat er sprake is van een ruimere interpretatie van landschappelijk bouwen door de provincies. Slechts 27% (Groningen, Overijssel, Zeeland) van de provincies antwoordde met een volmondig ja op de vraag of landschappelijk bouwen betrekking heeft op het platteland[315]. De overige 73% is van mening dat landschappelijk bouwen weliswaar vaak betrekking heeft op het platteland, maar niet per definitie alleen daar kan worden toegepast. Volgens Hanskamp van de provincie Drenthe (2007, persoonlijk gesprek) gaat het vooral om de sfeer, om een dorpse sfeer. Landschappelijk bouwen zou dus ook in stedelijk gebied plaats kunnen vinden[316]. Meer in het bijzonder stellen de meeste provincies dat landschappelijk bouwen ook van toepassing kan zijn op woonwijken met een landelijk karakter aan de rand van de stad of in de nabije omgeving van steden[317] (m.a.w. het overgangsgebied tussen stedelijk en landelijk gebied)[318]. Landschappelijk bouwen past dan in de door Heins (2001) bepleitte aanleg van het pseudoplatteland ter vermindering van de verstedelijkingsdruk op het 'echte' platteland.

Geen verband tussen landschappelijk bouwen en Nationale Landschappen
De vraag is vervolgens waar op het platteland landschappelijk bouwen plaats gevonden heeft. Is dat alleen binnen Nationale Landschappen? Of kan landschappelijk bouwen ook relevant zijn (een meerwaarde leveren aan de kwaliteit van het landelijk gebied) buiten Nationale Landschappen? De hypothese is dat er een hoge correlatie bestaat tussen landschappelijk bouwen (projecten) en Nationale Landschappen. Ten eerste om de praktische reden dat een groot deel van het Nederlandse platteland Nationaal Landschap is. En ten tweede omdat in Nationale Landschappen behoud en versterking van landschappelijke kwaliteit meer prioriteit geniet. Deze hypothese blijkt echter niet te kloppen. Er lijkt zelfs helemaal geen relatie te zijn tussen landschappelijk bouwen en Nationale Landschappen: van de vier projecten uit de smalle benadering ligt geen enkel project in een Nationaal Landschap. De relatie met Belvedere is wel aanzienlijk: 50% van de landschappelijk bouwen projecten is in Belvedere gebied gelegen[319]. Het landschappelijk bouwen (in de smalle benadering) vormt in ieder geval dus geen excuusmiddel om te kunnen bouwen in Nationale Landschappen.

Lijkt er op het eerste gezicht geen enkele relatie te bestaan tussen landschappelijk bouwen en Nationale Landschappen, de situatie verandert enigszins als verder gekeken wordt dan alleen naar projecten waarvoor de term landschappelijk bouwen is gebruikt, en ook vergelijkbare agrarische nieuwbouw en dorpsuitbreidingsprojecten in ogenschouw worden genomen. Zo heeft het 'op dorpse schaal' bouwen in Elp wel plaatsgevonden in een Nationaal Landschap. En de voorbeeldprojecten 'Organisch Groeien' in Zeeland vinden, zoals Goossen (2008, enquête) te kennen geeft met opzet, alle plaats in kernen binnen Nationale Landschappen. Toch behoort de provincie Zeeland slechts tot een minderheid van 30% (Utrecht, Zeeland, Noord-Holland)[320] die aangeeft dat landschappelijk bouwen heeft plaatsgevonden in Nationale Landschappen en/of het meest relevant

[315] N=11, deze vraag is in de verkorte vragenlijst niet gesteld aan Noord-Holland.
[316] In het stedelijke gebied zal landschappelijk bouwen wel beperkt zijn tot een enkele nieuwbouwwijk of een paar gebouwen (Firet en Van der Linden, provincie Gelderland, 2008, enquête).
[317] Zo geeft Van Noorden (provincie Zuid-Holland) aan: *"Kan ook in dorpen, lintbebouwing, landgoederenzones worden toegepast."* En Berkelaar (provincie Utrecht): *"Ook zijn de verbindingen van stad en landelijk gebied belangrijk, waarbij bouwen vanuit landschappelijke lijnen een rol kan spelen."* Van Tilburg (provincie Noord-Brabant) en Vreugdenhil (provincie Flevoland) associëren landschappelijk bouwen met extensieve bebouwing. En Hoks (provincie Friesland) geeft aan dat landschappelijk bouwen ook plaats heeft aan stadsranden en zichtzones.
[318] Die mening zijn niet alleen de meeste provincies, maar ook bijvoorbeeld architect Giezen (2007, persoonlijk gesprek) toegedaan: landschappelijk bouwen *"kan ook aan de randen van de stad. Op de overgang tussen stad en platteland moet je niet altijd stedelijk bouwen. Die scheiding is namelijk niet meer zo strikt als hij geweest is met het verlaten van het compacte stad beleid."*
[319] Deze uitspraak is onder voorbehoud, het lijkt er namelijk op dat de provincie Drenthe de precieze grenzen nog niet vastgesteld heeft. De locaties van het Wierde en Dijk project liggen in ieder geval in een Belvedere gebied (Gronings terpengebied), Zeijen en Zwinderen niet. Eexterzandvoort lijkt net binnen een Belvedere gebied te vallen (Oude Veenkolonies).
[320] N=10. Flevoland en Zuid-Holland beantwoordden de vraag niet, omdat er geen landschappelijk bouwen projecten hebben plaats gevonden.

is voor Nationale Landschappen[321]. De overige 70% is van mening dat er geen relatie bestaat tussen landschappelijk bouwen en Nationale Landschappen, en vindt dat landschappelijk bouwen buiten Nationale Landschappen even relevant is als er binnen[322]. De Provincie Drenthe (1998, p. 73) verwoordt de heersende opinie als ze over de locaties voor landschappelijk bouwen projecten zegt: *"Het gaat daarbij niet om … buitengewoon ingewikkelde plekken, maar juist om gewone situaties, die in veel … dorpen kunnen voorkomen."*[323]

4.5 Discoursverschillen en toekomstperspectief

4.5.1 Discoursverschillen in beleving?

Mening provincies: landschappelijk bouwen leeft in het professionele discours

De (maatschappelijke) relevantie van landschappelijk bouwen kan niet alleen afgeleid worden uit kwantitatieve aantallen, maar ook uit de mate waarin het leeft binnen de samenleving. Men kan de vraag stellen *of* en *in welk discours* landschappelijk bouwen leeft. In ieder geval lijkt er sprake van een toenemende aandacht voor landschappelijk bouwen bij beleidsmakers. Zeker wanneer het gaat om landschappelijk bouwen in de brede zin, dus in de zin van de kwaliteit van de omgeving (Hanskamp, provincie Drenthe, 2007, persoonlijk gesprek; Wienia, provincie Drenthe, 2007, persoonlijk gesprek). Van Tilburg (provincie Noord-Brabant, 2008, enquête) denkt dat die aandacht van de beleidsmakers een reactie is op de geluiden uit de samenleving.

Ook de overige vertegenwoordigers van de provincies zijn de mening toegedaan dat de belangstelling van beleidsmakers voor landschappelijk bouwen niet op zichzelf staat: op de vraag of landschappelijk bouwen ook bij anderen dan beleidsmakers leeft, antwoordt 91% bevestigend[324]. Wienia (2007, persoonlijk gesprek) stelt dat landschappelijk bouwen leeft bij andere actoren die beroepsmatig te maken hebben met de kwaliteit van het landelijk gebied op het terrein van water, landschap, natuur en bebouwing. Hoek (provincie Groningen, 2008, enquête) onderschrijft dit: *"Veel bij bouw, wonen en bij ruimtelijke ontwikkeling betrokken partijen hebben het begrip landschappelijk bouwen in de mond."* Het meest belangrijk achten de provincies dat er ook aandacht is voor landschappelijk bouwen van bestuurlijke kant: het bestuur/de politiek wordt door de provincies het vaakst (in 45% van de gevallen) expliciet genoemd als categorie waarbinnen landschappelijk bouwen leeft. Dit verdient wel enige nuancering, zoals Berkelaar (provincie Utrecht, 2008, enquête) aangeeft: *"In projecten is de belangenafweging al dusdanig complex, dat veel bestuurders niet zitten te wachten op de extra complexiteit van landschappelijke kwaliteit."* Geconcludeerd kan worden dat landschappelijk bouwen in toenemende mate lijkt te leven binnen het professionele discours.

Meer maatschappelijke aandacht voor landschappelijke kwaliteit en inpassing

De vraag is vervolgens of landschappelijk bouwen ook speelt buiten professionele discours. Veel wijst in die richting. Deskundigen in de literatuur en ook de door mij ondervraagde provincies en architecten constateren bijna unaniem dat de maatschappelijke aandacht voor landschappelijke kwaliteit groeit[325]. En zoals onder meer Noorman (in Kok, 2002, op www.noorderbreedte.nl (3)) en Hoks (provincie Friesland, 2008, enquête) aangeven, brengt dit met zich mee dat de maatschappelijke weerstand groeit tegen uniforme bouwvormen die weinig tot

[321] Waarbij Utrecht (Berkelaar, 2008, provinciale enquête) ook nog eens geen inhoudelijke reden aanvoert voor de relatie tussen landschappelijk bouwen en Nationale Landschappen, maar de simpele praktische reden dat er weinig keus is. *"Bijna de hele provincie is Nationaal Landschap, EHS cq provinciaal landschap."*

[322] Deze 70% is inclusief de provincie Limburg (Peeters, 2007, enquête), die enigszins dubbelzinnig stelt dat haar 'Bouwen met kwaliteit' ook buiten kwetsbare gebieden geldt, maar dat golfbaan Bleijenbeek (aangepaste bouw naar maat en vormgeving) juist gebouwd is met kwaliteit omdat het een kwetsbaar gebied betreft (Nationaal Park).

[323] Deze visie klinkt ook door in de woorden van Hanskamp (2007, persoonlijk gesprek) en Wienia (2007, persoonlijk gesprek) die stellen dat de kern van landschappelijk bouwen, namelijk de harmonie met het landschap, los staat van het feit of het al dan niet om locaties gaat binnen Nationale Landschappen. Als er al sprake is van een verband, ziet Wienia (2007, persoonlijk gesprek) die eerder omgekeerd: *"Ik vind landschappelijk bouwen juist relevant voor gebieden buiten Nationale Landschappen. Gebieden waar alles kan, moeten ook kwaliteit behouden. Bij Nationale Landschappen zit iedereen er toch al bovenop."*
Sommige provincies noemen daarbij andere factoren die relevanter zijn voor de locatie van landschappelijk bouwen dan Nationale Landschappen. Zo vindt Wienia (2007, persoonlijk gesprek) de locatie van landschappelijk bouwen in de Drentse situatie eerder verband houden met de plaats in het dorp: *"Drenthe is een agrarische provincie waar het landschap altijd dichtbij is. Daarom zou er aan dorpsranden eigenlijk altijd landschappelijk gebouwd moeten worden."* En voor Noord-Brabant (Van Tilburg, 2008, enquête) geldt dat de beleidsregel landgoederen of de prijsvraagstatus relevanter zijn.

[324] N=11, de vraag is niet opgenomen in de verkorte vragenlijst voorgelegd aan de provincie Noord-Holland. Alleen Limburg (Peeters, 2008, enquête) meent dat het bij anderen niet zozeer leeft.

[325] Zo spreekt Hoek (provincie Groningen, 2008, enquête) van een breed gedragen *"grote wil om het landschap 'mooi' te houden"*. En Hoepman en Van der Veur (2006) van een roep uit de (Friese) samenleving om sterker te sturen op het landschap en op die manier verrommeling tegen te gaan. Het landschap leeft zodanig dat de Milieufederatie het zelfs zinvol heeft geacht om een speciale *website* (verkniptlandschap.nl) te openen waarop verontruste burgers melding kunnen maken van verrommeling. Architect Giezen (2007, persoonlijk gesprek) constateert ook een grote, zij het papieren, belangstelling voor landschappelijk bouwen (in de smalle betekenis), hij heeft het 'Agrarisch Landschappelijk Bouwen verhaal' namelijk al ontelbare malen moeten vertellen.

geen relatie met de omgeving hebben.Verschillende auteurs constateren dan ook een toenemende belangstelling voor streekeigen bouwen[326].Verder stelt men dat vanuit de samenleving in toenemende mate aangedrongen wordt op inpassing van agrarische gebouwen[327]. Landschapsarchitecte Bierema (in Abrahamse en Webbink, 1999g) ziet een tendens dat over de hele linie de aandacht verschuift van kwantiteit naar kwaliteit[328].

De toegenomen maatschappelijke aandacht voor landschappelijke kwaliteit vindt ook zijn weerslag in het populaire discours. Zo heeft De Volkskrant in 2007 onder de naam 'Ruimtelijke Agenda' een discussie georganiseerd over ruimtelijke ordening en de manier waarop omgegaan wordt met de omgeving omdat volgens de krant veel mensen zich zorgen maken over het landschap[329]. Een ander voorbeeld van de groeiende aandacht voor landschappelijke kwaliteit binnen het populaire discours is het VPRO tv-programma Landroof, waarin de strijd (van gewone burgers) tegen verrommeling in beeld wordt gebracht. Deze aandacht in de media kan er weer toe leiden dat de belangstelling voor landschappelijk bouwen in het professionele of het leken discours groeit[330].

Leken discours: landschap(pelijk bouwen) leeft

De toegenomen maatschappelijke aandacht voor landschappelijke kwaliteit en landschappelijk bouwen lijkt zich ook uit te strekken tot het leken discours. De provincies zijn in ieder geval van mening dat landschappelijk bouwen speelt onder de bevolking. Vier provincies (36%) noemen burgers expliciet als groep waaronder landschappelijk leeft, in antwoord op de open vraag of landschappelijk bouwen ook leeft onder anderen dan beleidsmakers. Passend binnen de trend dat mensen in toenemende mate oog hebben voor de kwaliteit van het leven, storen gewone burgers zich steeds meer aan lelijke nieuwbouw van bedrijventerreinen, dorpsuitbreidingen en landbouwschuren (Brink, 2007, persoonlijk gesprek; Giezen, 2007, persoonlijk gesprek; Wienia, 2007, persoonlijk gesprek). Zowel Brink als Wienia verwijzen naar de resultaten van een publieksenquête uitgevoerd in het kader van de landschapscampagne 'Kiek op Drenthe' van de Milieufederatie Drenthe en Het Drentse Landschap[331]. Deze organisaties komen tot de conclusie dat inwoners van Drenthe zich zorgen maken om het landschap, en stellen naar aanleiding van de grote respons dat het landschap en landschappelijke inpassing duidelijk leeft onder het gewone publiek (www.kiekopdrenthe.nl (2)). Ook De Volkskrant (2008b) stelt dat gewone burgers erg betrokken zijn bij hun woon- en leefomgeving[332].

---

[326] Zie o.a. Nio et al. (2003); Van Kol en Van der Wal (2006, op www.landschapsbeheer.nl (1)).

[327] Zo schrijft Kusiak (2003) met het oog op de Limburgse BOM+ (Bouwkavel op Maat-plus) regeling dat agrariërs alleen nog een nieuw bedrijf mogen vestigen of stallen bijbouwen als de landschappelijke omgeving niet aan aantrekkelijkheid inboet omdat de samenleving dat vraagt. Ook de Provincie Groningen (2006, p. 10) merkt dat op: *"overheden, maatschappelijke organisatie en burgers vinden het belangrijk dat vooral de grootschalige landbouwschuren goed worden ingepast … Uit onderzoek in Noord Groningen is gebleken dat het belangrijk wordt gevonden dat de agrarische bebouwing aan bepaalde architectonische eisen voldoet (Wierde en Dijk 2003) en ook de erfinrichting, en met name het ontbreken van beplanting is aan forse maatschappelijke kritiek onderhevig ('t Hogeland Opnieuw 2003)."*

[328] Ze onderbouwt dit onder meer door te wijzen op het feit dat de in 3.4 geschetste tegenstelling in de houding tegenover landschapsbehoud tussen *insiders* (oorspronkelijke dorpsbewoners, agrariërs) en *outsiders* (o.a. nieuwkomers) bij het project 'Dorpen in het Groen' in Noordwest-Overijssel niet bleek te bestaan. Zij het dat de nieuwkomers wel het voortouw namen, en de oorspronkelijke dorpbewoners en agrariërs volgden.

[329] Schoo (in De Volkskrant, 2007d) stelt echter dat de beweging die zich zorgen maakt over het landschap nog niet erg volks lijkt: *"De zorgen over een falende ruimtelijke ordening en de gevolgen daarvan voor het landschap lijken voornamelijk een zaak van deskundigen en direct betrokkenen. Hoewel de provincies op dit terrein een hoofdrol vervullen, wilde ruimtelijke ordening in de campagne voor de afgelopen Statenverkiezingen maar niet tot een* ***issue*** *uitgroeien."* (In de originele tekst staat *issue* al cursief gedrukt, daarom hier vetgedrukt.) De Volkskrant (2007f) geeft toe dat zo'n discussie weliswaar vaak uitmondt in een discussie binnen het professionele discours, maar dat toch ook veel gewone lezers hun betrokkenheid laten zien: *"Toen* ***De Volkskrant*** *begin maart lezers om een reactie vroeg, gaven honderden gehoor. Aan de stellingen van het panel van wijzen voegden lezers er tientallen toe. Meer dan tienduizend stemmen werden uitgebracht."* (In de originele tekst staat *De Volkskrant* al cursief gedrukt, daarom hier vetgedrukt.)

[330] Zo is Peeters (provincie Limburg, 2008, enquête) van mening dat in Limburg het populaire discours een bepalende uitstraling heeft richting andere discoursen: *"het begint hier pas te leven als er via de media veel aandacht aan besteed wordt, bijvoorbeeld vanuit de discussie over de verrommeling van het landschap. Dan kan er wel eens gewezen worden in de richting van niet-landschappelijk gebouwde bouwwerken."*

[331] In samenwerking met het Drents Plateau, Landschapsbeheer Drenthe, Bond Heemschut, de BNA en de KNHM.
Het doel van deze campagne was om de inwoners van Drenthe, Drentse ambtenaren en bestuurders, en ontwerpers als architecten en stedenbouwkundigen meer bewust te maken de kwaliteiten van het Drentse landschap door de vraag te stellen wat er past en wat niet (Drents Plateau et al., 2006; www.kiekopdrenthe.nl (2)).
Daartoe is onder meer de bewoners van Drenthe gevraagd wat het Drentse landschap mooi en lelijk maakt. Tot de drie mooiste plekken van Drenthe werden een gaaf beekdallandschap, veenlandschap en een zandlandschap verkozen (www.kiekopdrenthe.nl (1)). Niet toevallig representeren deze drie ook de belangrijkste identiteiten van het Drentse landschap, het vragen naar aantrekkelijkheid is een praktische manier van vragen naar identiteit (Kompier, 1999). De fysieke aantrekkelijkheid heeft namelijk ook te maken met de betekenissen van de plek, met *place*. Hoog in de categorie lelijke plekken scoorden bedrijventerreinen, nieuwbouw(wijken), agrarische bebouwing (vooral lange boerenschuren) en industriële objecten zoals windmolens (www.kiekopdrenthe.nl (1)).
De campagne heeft ook resultaat gehad, in de zin dat de actie nu op politiek-bestuurlijk niveau een vervolg heeft gekregen in het atelier Mooi Drenthe van de provincie Drenthe.

[332] Die grote betrokkenheid stelt Tuimaka (in Abrahamse en Webbink, 1999f) ook vast ten aanzien van (de kwaliteit van) dorpsuitbreidingen in Friesland. Volgens Bierema (in Abrahamse en Webbink, 1999g) krijgen zelfs agrariërs oog voor het landschap. Architect Giezen (in Kok, 2003c, p. 14) is het hier mee eens: *"ook veel boeren zijn om esthetische redenen niet gelukkig met het reguliere aanbod."* (van landbouwschuren). Aan de andere kant constateert Giezen (2007, persoonlijk gesprek) toch ook dat de meeste agrariërs nog onmiddellijk contact opnemen met een hallenbouwer voor het bouwen van een nieuwe schuur.

Dat bescherming van (discussie behoud versus ontwikkeling) en zorg voor de bebouwde en onbebouwde omgeving niet alleen leeft onder professionals maar ook bij gewone burgers, wordt geïllustreerd door de opiniestukken uit het Dagblad van het Noorden (zie tekstvak rechts). Dit vertaalt zich volgens Groenendijk (2003) en Hardus (1999) ook in interesse van burgers voor streekeigen en landschappelijk bouwen[333]. Architect Giezen (2007, persoonlijk gesprek) en de provincies Utrecht (Berkelaar, 2008, enquête) en Gelderland (Firet en Van der Linden, 2008, enquête) nuanceren dit en wijzen er op dat landschappelijk bouwen zeker niet bij alle burgers leeft, maar alleen bij bepaalde groepen. Zo stellen Firet en Van der Linden dat *"burgers gericht zijn op eigen belang wat vaak niet strookt met wat voor het landschap goed zou zijn."*

Hoewel moeilijk vast te stellen is in welke mate, lijkt het er toch op dat landschap en landschappelijk bouwen wel degelijk leven binnen het leken discours. Het is echter geen gewaagde veronderstelling dat landschappelijk bouwen meer leeft in het professionele discours dan in andere discoursen. Landschappelijk bouwen is geen term die door veel gewone burgers in hun *everyday life* gebruikt wordt. Desalniettemin stelt Hanskamp (provincie Drenthe, 2007, persoonlijk gesprek) dat iedereen een mening heeft over de wezenlijke vraag hoe je moet omgaan met de omgeving. Brink (2007, persoonlijk gesprek) komt tot de conclusie: *"Waarschijnlijk leeft het meer dan we misschien beseffen."*

Opinies

Ingezonden opiniestukken uit het Dagblad van het Noorden (2007a en 2007b) met als onderwerp de bescherming van de bebouwde en onbebouwde omgeving. De mening links is ingestuurd door een bezorgde burger (17-10-2007), de rechter door professionals (18-10-2007).

Landschap

Vernieuwen of vernielen?

Met schrik las ik 3 oktober de mening van volksvertegenwoordiger Wim Haasken over het niet beschermen van landschap en historische landschapselementen. Hij propageert diefstal; het stelen van landschappen, gebouwen en historische informatie van ons nageslacht. Eenmaal platgewalst en met beton overgoten is het einde verhaal - alles weg. Als jongetje kwam ik op de Moere (bij Grolloo) in Drenthe waar wij uren konden dwalen en verdwalen op de toen nog echt eindeloze hei. Toen ik in 1992 terug kwam in Drenthe kon ik mijn ogen niet geloven. De heidevelden waren vakjes, geëgaliseerde cultuurgronden met prikkeldraad. Oude boerderijen verdwenen om plaats te maken voor lelijke nieuwbouw. Landbouwgronden en akkers verworden tot industrieterreinen en eenvormige woonwijken. Dit gaat in rap tempo door. We kunnen de vooruitgang niet stopzetten. Voor onze kinderen is een balans tussen hebzucht en verstandig conserveren urgent. Vernieuwing en vernieling liggen dicht bij elkaar.

Borger, Bert van der Moer

Groningen een openluchtmuseum?

Vrees dat Oldambt op slot gaat als het de status Beschermd Landschapsgezicht krijgt toegewezen, is ongegrond.

In zijn stuk op de opiniepagina van 3 oktober waarschuwt Wim Haasken de Groningers voor het verlenen van de status Beschermd Landschapsgezicht aan het Oldambt. Het gebied zou dan op slot gaan en wie weet zijn na het Oldambt andere delen van de provincie aan de beurt en heel Groningen dreigt zo een openluchtmuseum te worden, aldus Haasken. Die vrees is misschien begrijpelijk, maar ongegrond. Kijk maar eens naar de Groninger binnenstad. Die is sinds 1991 een beschermd stadsgezicht. Is het een openluchtmuseum? Integendeel: mede dankzij het feit dat de binnenstad beschermd is, bruist Groningen dat het een lieve lust is. Die status van beschermd stadsgezicht verhinderde niet dat het gebied achter het stadhuis een geheel ander en beter aanzien kreeg. Hij staat de volgende omvangrijke ingreep in de vorm van de bouw van het 'Groninger Forum' evenmin in de weg. (Dat een beschermd landschapsgezicht een 'Blauwe Stad' onmogelijk gemaakt zou hebben, zoals Haasken meent, is dan ook onwaarschijnlijk). Bij beschermde landschapsgezichten gaat het om voortgaande ontwikkeling met behoud van de bestaande kwaliteit. Bovendien pleiten we ervoor aan het beschermd landschapsgezicht een verbrede doelstelling mee te geven, waarin nadrukkelijk belangen van dorpen en agrarische ondernemers in het gebied worden meegenomen.

Groningen, Erik Ader (Werkgroep Oldambt) en Tineke Vooijs (Bond Heemschut)

4.5.2 Discoursverschillen in architectonische smaak

Inleiding

Landschappelijk bouwen leeft per discours in verschillende mate. Een interessante vraag is of er ook verschillen bestaan tussen discoursen voor wat betreft de betekenis die men landschappelijk bouwen toedicht. Dat wat als passend en/of aantrekkelijk ervaren wordt voor een bepaald gebied of voor een bepaalde locatie zou tussen discoursen kunnen variëren. Vanwege tijdsbeperkingen heb ik dit niet onderzocht. Vervolgonderzoek is noodzakelijk. De verwachting lijkt echter gerechtvaardigd dat verschillende discoursen er (gedeeltelijk) verschillende zienswijzen op na zullen houden ten aanzien van datgene dat passend en/of aantrekkelijk is. Deze verwachting is gebaseerd op het feit dat eerder is gebleken dat er qua architectuur en stedenbouw, zoals bijvoorbeeld Brink (2007, persoonlijk gesprek), Van der Bilt (op www.kiekopdrenthe.nl (1)) en de Provincie Drenthe (1999) aangeven, verschillen in smaak bestaan tussen deskundigen (ontwerpers) en het gewone publiek.

[333] Groenendijk (2003, p. 81) stelt: *"De roep om het benutten en behouden van cultuurhistorie … komt niet alleen uit de culturele kringen van architecten, historici en beleidsmakers, maar is ook merkbaar bij bewoners van nieuwe wijken en kopers van nieuwe woningen."* En Hardus (1999, p. 19) stelt dat *"inwoners hechten aan de instandhouding van karakteristieke zaken in hun dorp"*, en dat veel mensen wel landschappelijk willen bouwen. Hardus trekt deze conclusie uit discussieavonden die zijn gehouden in het kader van een bewustwordingscampagne Landschappelijk Bouwen van de provincie Groningen eind jaren negentig van de vorige eeuw. Het bleek dat een kleine 30% van de leden van de Vereniging Kleine Dorpen Groningen (VKDG) belangstelling had om mee te doen aan een landschappelijk bouwen project. Het blijft echter altijd de vraag hoe representatief uit discussieavonden getrokken conclusies zijn, omdat op die avonden alleen de meest bij het onderwerp betrokken burgers aanwezig zijn.

Leek houdt van retro, architect van modern

Ook recent onderzoek van architectenbureau FARO wijst uit dat er een discrepantie bestaat tussen wat leken mooie architectuur vinden en wat door professionals als nastrevenswaardig wordt gezien (De Volkskrant, 2007i; 2008a). De voornaamste uitkomst van het onderzoek is dat de leek van retro houdt en de architect niet (De Volkskrant, 2007i)[334]. Terwijl ongeveer de helft van de leken die stijl kan waarderen (zie foto's 20/23-24), vindt 90% van de architecten retro lelijk. Architecten zijn beduidend positiever over een sobere, moderne bouwstijl (zie foto's 21/25-26). Ze hebben een voorkeur voor strakke, donkere gebouwen, terwijl de leek daarvan juist niet gecharmeerd is (De Volkskrant, 2008a). Hoewel wordt gesteld dat er een grote afstand bestaat tussen de architect en de gewone burger, moet De Volkskrant (2007i; 2008a) tegelijkertijd ook erkennen dat er opvallend veel overeenkomsten bestaan tussen de smaken van leken en professionals[335]. In beide discoursen worden naoorlogse hoogbouwflats en jaren zeventig woningbouw lelijk gevonden. Terwijl moderne retro, die traditionele vormen met een moderne uitvoering combineert, door zowel architecten als de gewone burger mooi wordt gevonden. Mooi is bijvoorbeeld een landhuis in een traditionele vorm met kap, maar uitgevoerd in moderne materialen (zie foto's 22/27-28). Van der Ploeg (in De Volkskrant, 2008a): *"Leken kunnen moderne gebouwen wel waarderen als er iets herkenbaars inzit, bijvoorbeeld een puntdak of een sierlijke vorm."* Verder blijken details en de gebruikte materialen belangrijk (De Volkskrant, 2007i). Twee identieke woningen worden heel verschillend gewaardeerd als de ene is opgetrokken uit mooier steen en gedetailleerd met diepe voegen en mooie voordeur.

Foto's 20-28: Smaakverschillen in architectuur

Bron: www.faro-architecten.nl

De uitkomst van het FARO onderzoek dat leken van retro houden en architecten van modernistische ontwerpen is niet verrassend. Zo heeft de Provincie Drenthe (1999) zich afgevraagd waaraan architectuur en stedenbouw moeten voldoen om te kunnen rekenen op brede publieke waardering. Het antwoord luidde dat er ten eerste, anders dan in Moderne ontwerpen, sprake moest zijn van een menging van functies. En ten tweede van het teruggrijpen op historische stijlkenmerken, ofwel historiserend bouwen. In 2.3 is ook al aangegeven dat het Modernisme de leidende stroming vormt onder de heersende (culturele) elite. Door ontwerpers is soms weinig rekening gehouden met publiekswensen. De Provincie Drenthe geeft aan dat de mate waarin bewoners zich prettig zullen voelen niet altijd als uitgangspunt werd genomen voor stedenbouwkundige plannen, maar dat het doel eerder was om met originaliteit goed te scoren in vakkringen[336]. Toch is in 2.3 ook gesteld dat er sprake is van een trend weg van het Modernisme. Dat constateert ook de Provincie Drenthe (1999, p. 7), zich daarbij baserend op het boek **VERLANGEN NAAR ROMANTISCHE ARCHITECTUUR**[337] waarin wordt gesteld dat *"het functionalistische modernistische idioom (dat wil zeggen strakke vormgeving zonder versiering) terrein verliest ten gunste van een postmoderne of regionaal geïnspireerde vormgevingstaal, die al dan niet historiserend van karakter is."* De Provincie Drenthe verklaart dit deels uit de beperktere invloed van architecten[338]. Aan de ene kant zal een groeiend deel van de woningmarkt bestaan uit cataloguswoningen (zoveel mogelijk woning voor zo weinig mogelijk geld), aan de andere kant van de markt zullen door de toegenomen welvaart meer mensen in

[334] *"De grootste smaakkloof is te vinden in de categorie "retro"-zoals de Vinexwijk Brandevoort in Helmond- die is aangelegd in de stijl van een 17de-eeuws stadje."*

[335] Dit is ook conform Van Wingerden (1998a) die stelt dat over wat mooi en lelijk is vrij veel consensus blijkt te bestaan. Wel gaat het in FARO onderzoek over gebouwen en doet Van Wingerden zijn uitspraak met betrekking tot plekken in het algemeen. Ook Brink (2007, persoonlijk gesprek) komt naar aanleiding van Kiek op Drenthe tot de conclusie dat deskundigen en inwoners van Drenthe het *"verrassend eens"* zijn over de onaantrekkelijkheid van dorpsuitbreidingen en bedrijventerreinen.

[336] Van der Ploeg (in De Volkskrant, 2008a) zegt hierover: *"Het wereldje houdt zichzelf in stand: met strakke, modernistische ontwerpen oogst je lof bij collega's en de vakpers."*

[337] In de Provincie Drenthe (1999) staat de volgende verwijzing genoteerd: Verlangen naar romantische architectuur - een project van SFB Vastgoed en bpf-bouw. Uitgave Architectura & Natura Amsterdam, 1997.

[338] *"Verscheidene jaren heeft de vakwereld van bekende architecten de toon gezet voor wat er werkelijk gebouwd werd. De laatste jaren begint dat te veranderen. De veranderende marktomstandigheden hebben daar mee te maken. Er zijn nu steeds meer grote opdrachtgevers, die de wensen van het publiek als uitgangspunt nemen"* (Provincie Drenthe, 1999, p. 13).

staat zijn om hun eigen woonwensen realiseren. De dalende invloed van architecten en het feit dat de smaak van het publiek meer richtinggevend wordt, betekent dat de vraag naar retro architectuur in romantische stijl nog zal toenemen.

De manier waarop de historie aangewend wordt, vormt de aanleiding voor het grootste verschil van mening tussen deskundigen en leken. De manier waarop binnen de retro architectuur het verleden gebruikt wordt, is vaak onderwerp van kritiek in de vakwereld. Zo vinden Habets et al. (2004, p. 88): *"Referenties aan de traditie worden in Nederland vooral aangetroffen in de catalogusbouw. De verwijzingen zijn vaak onbehouwen: wolfsdak op te hoge gevel, roedenverdeling in te groot raam, rieten kap vol dakkapellen. Ze worden zonder schroom gecombineerd met plaatmaterialen en lichte steensoorten."* Het belangrijkste kritiekpunt van professionals is echter dat architectuur en stedenbouw gerelateerd moet blijven aan het moderne leven. Daarom staat in het professionele discours op het rechtstreeks kopiëren uit het verleden, ofwel het historiseren, in de woorden van Van der Bilt (op www.kiekopdrenthe.nl (1)) de doodstraf[339]. Onder de bevolking leeft echter een grote behoefte om te wonen in het verleden (Van der Lugt, 2001)[340]. Zoals Metz (2000, p. 26) stelt: *"Of het nu echt is of niet, of er enig verband is tussen de vorm en de plek, is voor de meeste mensen volkomen irrelevant."*

Landschappelijk bouwen: balans tussen publiekswens en smaak van professionals

De toenemende invloed van een, al dan niet historiserende, postmoderne of regionaal geïnspireerde vormgevingstaal ten koste van het Modernisme, betekent dat er meer aandacht besteed wordt aan verschillen tussen regio's. Landschappelijk bouwen past in deze trend. In 2.3 is al gesteld dat landschappelijk bouwen ook een reactie is op het Modernisme, en in 3.2 dat historie een grote rol speelt bij landschappelijk bouwen. Dat blijkt ook als de kenmerken van landschappelijk bouwen (zie 4.3) worden vergeleken met kenmerken van traditioneel bouwen versus Modern bouwen. De kenmerken van landschappelijk bouwen vertonen grote overeenkomsten met de door De Jong (1998, in Provincie Drenthe, 1999) opgesomde kenmerken van traditioneel bouwen, zoals bebouwing met een dorps karakter, kleinschaligheid, en verscheidenheid in het uiterlijk van gebouwen. De Provincie Drenthe (1999) geeft aan dat een van het mogelijkheden tot het bouwen met identiteit het teruggrijpen op historische stijlelementen, het historiserend bouwen, is[341]. Nio et al. (2003, p. 33) zijn echter van mening dat er hier sprake is van nep streekeigen bouwen: er *"ontwikkelt zich een steeds grotere voorkeur voor een romantische postmoderne architectuur met kastelen, Romeinse en middeleeuwse nederzettingen, dertiger jaren wijken, die helemaal niets met lokale culturen te maken hebben, want ze verwijzen naar andere plaatsen en zijn louter het product van een globale markteconomie."*

Toch blijken er ook opvallend veel overeenkomsten te bestaan tussen de kenmerken van landschappelijk bouwen en de kenmerken van historiserend bouwen zoals beschreven in het boek **A VISION ON BRITAIN** van Prince Charles (in De Jong, 1998, in Provincie Drenthe, 1999). Hij noemt als kenmerken van historiserend bouwen bijvoorbeeld: inpassing in en aanpassing aan bestaande stedenbouwkundige, architectonische en landschappelijke structuur, aansluiting bij de schaal van de omgeving, harmonische relaties tussen de componenten van de bebouwing en ten slotte participatie van de lokale bevolking. Daarnaast zijn er echter ook belangrijke verschillen aan te wijzen tussen historiserend bouwen en landschappelijk bouwen. Een eerste verschil zit in de manier waarop in het gedeelde streven naar verscheidenheid geprobeerd wordt elk huis een eigen gezicht te geven. Bij historiserend bouwen probeert men dat te bereiken door middel van verregaande regelgeving, terwijl bij landschappelijk bouwen ingezet wordt op een beperkt aantal regels en bebouwingsvoorschriften. De BOKD (1998) schrijft dat het gaat om het neerleggen van een sterke, duidelijke structuur waardoor het aantal regels voor bebouwing beperkt kan worden. Een tweede verschil zit in de manier waarop historie aangewend wordt. In beide bouwwijzen speelt historie weliswaar een grote rol maar voor landschappelijk bouwen geldt: *"nostalgie is niet de drijfveer"* (p. 2). Bij landschappelijk bouwen wordt voortgebouwd op het verleden door de toepassing van streekgebonden metaforen. Er wordt gezocht naar *"eigentijdse harmonie"* (p. 2), een interpretatie van het verleden in plaats van een kopie. Hoewel er door de gedeelde grote rol die het verleden wordt toegekend veel gelijkenis bestaat tussen traditioneel bouwen en landschappelijk bouwen, betekent landschappelijk bouwen dus zeker niet het klakkeloos overnemen van publiekswensen. Landschappelijk bouwen zoekt qua ontwerpopgave veel meer een balans tussen de smaak van professionals en die van het gewone publiek. Daarom wordt in de procesopgave van landschappelijk bouwen

[339] Deze teneur valt ook waar te nemen in de door mij geraadpleegde literatuur (zie ook 3.2). Auteurs als Herngreen (2002) en Nio et al. (2003) noemen de door leken hooglijk gewaardeerde Helmondse wijk Brandevoort (zie foto's 20/23-24, vorige pagina) juist als ultiem voorbeeld van hoe het niet moet. Deskundigen zijn het over een ding volkomen eens: Brandevoort is valse nostalgie en nostalgie is per definitie volkomen fout.

[340] Daarom is de boerderette die met zijn boerderijachtige vorm naar een nostalgisch verleden verwijst ook één van de populairste cataloguswoningen.

[341] Een voorbeeld van dit nostalgisch bouwen is New Urbanism, dat *"de herleving voorstaat van het oude dorp met herkenbare stedebouwkundige elementen als plein, laan en straat en met een menging van functies"* (p. 14). Brandevoort is gebouwd volgens de principes van deze stroming.

projecten ook geprobeerd de zienswijze van ontwerpers en plaatselijk bevolking samen te voegen in een dorpsomgevingsplan. De uitkomst qua bouwstijl zou dan 'modern retro' (zie foto's 22/27-28, pag. 155) kunnen zijn.

4.5.3 Toekomstperspectief landschappelijk bouwen

Mening professionals: geen kortdurende modegril

Tot slot van dit hoofdstuk zal ik enige voorzichtige opmerkingen maken ten aanzien van de toekomst van landschappelijk bouwen. In dit hoofdstuk is geschreven dat er meer aandacht is voor landschappelijk bouwen. De vraag luidt of landschappelijk bouwen een tijdelijk of toch een blijvend verschijnsel is?

Met vraag of landschappelijk bouwen een modegril is, heb ik hierover in eerste instantie de meningen gepeild van de provincies[342]. De gegeven antwoorden zijn in te delen in vijf categorieën:

A. Er is helemaal geen grote aandacht voor landschappelijk bouwen. Limburg – 9%.
B. Geen heel vluchtige trend, maar toch een beetje een modegril. Noord-Brabant – 9%.
   Van Tilburg (Noord-Brabant, 2008, enquête): enerzijds zal het *"van de uitwerkingen afhangen of deze denkwijze een blijvertje is of niet."* Anderzijds is het *"onderdeel van een serie van actie en reactie, waardoor er hierna vast weer een tegenreactie komt."*
C. Geen modegril, want de aandacht is er altijd geweest. Gelderland/Utrecht – 18%.
D. Geen modegril, maar van blijvende of toenemende aandacht. Drenthe/Groningen – 18%.
   Hoek (Groningen, 2008, enquête) omschrijft landschappelijk bouwen als: *"Een blijvende modegril."*
E. Niet duidelijk of het tijdelijk of blijvend is (tot deze categorie reken ik ook de provincies die geen antwoord op de vraag hebben durven geven).
   Flevoland/Friesland/Overijssel/Zeeland/Zuid-Holland – 45%.
   Hoks (Friesland, 2008, enquête): *"De tijd zal leren of dit een blijvende trend is."*

De grootste groep waagt zich dus niet aan een voorspelling. In de groep die zich wel aan een voorspelling waagt, is de heersende opinie dat er blijvende aandacht al zijn voor landschappelijk bouwen. Die mening is ook architect Giezen (2007, persoonlijk gesprek) toegedaan.

Vruchtbare voedingsbodem

De voortekenen voor landschappelijk bouwen lijken inderdaad gunstig. Deze stelling baseer ik op een drietal structurele ontwikkelingen die verklaren waarom de aandacht voor landschappelijk bouwen groot is. Deze factoren vormen ook de voedingsbodem voor het van de grond komen van landschappelijk bouwen en zijn daarom uitgebreid aan de orde gekomen in hoofdstuk 3. De eerste factor is dat er over de gehele breedte van de samenleving steeds meer belang gehecht wordt aan landschappelijke kwaliteit. De tweede factor is de populariteit van (regionale) identiteit. En de derde factor is dat landschappelijke kwaliteit (vaak op basis van identiteit) een speerpunt vormt in het overheidsbeleid.

Dat door de maatschappij meer waarde toegekend wordt aan landschappelijke kwaliteit heeft een aantal samenhangende oorzaken. Een centrale rol speelt de in 3.4 beschreven transformatie van het platteland van productieruimte naar consumptieruimte. De toenemende betekenis van het platteland als consumptieruimte betekent dat het belang van de belevingswaarde toeneemt en dat houdt vervolgens weer in dat cultuurhistorische, landschappelijke en ecologische waarden belangrijker geacht worden. Landschap wordt meer decor, *place* in de opvatting van May. De ontwikkeling dat het landschap steeds meer vanuit dit stedelijk perspectief wordt gezien, is al geruime tijd aan de gang: omdat veel mensen niet meer economisch afhankelijk zijn van het bezit van land *"ontstond ruimte voor een esthetische blik op het landschap"* (Sijmons, 2002, in Uitdehaag, 2003, p. 12). De vraag naar omgevingskwaliteit wordt mogelijk gemaakt door de economische welvaartsstijging. Landschappelijk bouwen kan gezien worden als een luxe, en de hedendaagse welvaart maakt ruimte en aandacht voor welzijn mogelijk. Hoks (provincie Friesland, 2008, enquête) en Wienia (provincie Drenthe, 2007, persoonlijk gesprek) kunnen daarom stellen dat landschappelijk bouwen/ruimtelijke kwaliteit goed aansluit op wensen en behoeften in de samenleving als duurzaamheid, aandacht voor *slow*, *wellness*, kwaliteit van de leefomgeving en beleving. De transformatie van het platteland naar consumptieruimte brengt ook verrommeling en verstedelijking met zich mee. Deze *"verdichting van grote delen van Nederland"*, schrijft Hoek (provincie Groningen, 2008, enquête), *"doet de waardering voor landelijk gebied, landelijk wonen en de landschapsetalagefunctie zeer toenemen."* De aandacht voor landschappelijke kwaliteit kan deels verklaard worden door deze *"herwaardering van de rust, ruimte en schoonheid van het platteland"* (Klompe, provincie Overijssel, 2008, enquête).

[342] Noord-Holland is deze vraag niet voorgelegd, n=11.

De hier beschreven oorzaken voor de toenemende aandacht voor landschappelijke kwaliteit zijn lange termijn ontwikkelingen die structureel van aard zijn. Dat biedt perspectief met het oog op de toekomst van landschappelijk bouwen. Voor de toekomst van landschappelijk bouwen is het tegelijkertijd wel van groot belang dat bouwen op het platteland niet gezien wordt als afbreuk doend aan die landschappelijke kwaliteit. Lange tijd is dat namelijk wel de heersende visie geweest. De maatschappelijke omslag in het denken, dat buiten bouwen niet langer per definitie gezien wordt als kwaliteitsdaling (zie 3.5.3), heeft pas kort geleden plaats gevonden. Hoewel ik 3.5.3 heb geconcludeerd op dat er geen tekenen zijn dat op korte termijn de restrictieve visie weer in populariteit zal groeien, is het veel te vroeg om te concluderen dat de visie dat bouwen een positief effect kan hebben op het landschap tot in de lengte van jaren leidend zal zijn. Deels zal dat afhangen van de uitwerkingen die in de praktijk aan buiten bouwen en landschappelijk bouwen zal worden gegeven.

Een tweede lange termijn ontwikkeling die een gunstig toekomstperspectief voor landschappelijk bouwen doet vermoeden is de populariteit van regionale identiteit (zie 3.3). Dit is ook een van de redenen waarom Giezen (2007, persoonlijk gesprek) en Hoek (provincie Groningen, 2008, enquête) denken dat landschappelijk bouwen een blijvend fenomeen is. Giezen: *"Mensen zijn kritisch naar grootschaligheid. Mensen hechten aan herkenbaarheid. Aan eigenheid."* En Hoek stelt: naast de uitwerking die verdichting van Nederland heeft, *"is er door de mondialisering meer behoefte aan geborgenheid en eigen identiteit."* De vraag is of de populariteit van regionale identiteit structureel van aard is. Dit heeft ook Simon (2001/2004) zich afgevraagd. Ze waagt zich echter niet aan een voorspelling. Wel geeft ze aan dat factoren die bijdragen aan de huidige populariteit van streekidentiteit zich over vijftig jaar mogelijk (en in een aantal gevallen ook waarschijnlijk) in een heel andere (negatief op de populariteit van streekidentiteit uitwerkende) richting hebben kunnen ontwikkeld[343]. Daarmee geeft ze eigenlijk aan dat het een modegril zou kunnen zijn, hoewel de term modegril hier niet de meest toepasselijke term is gezien de lange termijn van vijftig jaar waarover Simon in de toekomst kijkt. Simon (2004, p. 172) concludeert: *"De vraag of er 'ruimte is voor identiteit' is niet eenduidig te beantwoorden. Wel kan er ruimte voor gemaakt worden, indien er genoeg geld voor over is, het de 'mode' is, de welvaart hoog is en wanneer er behoefte is aan contrast en nostalgie."*

Ten aanzien van de behoefte aan contrastbeelden schrijft Simon (2004) dat die groter wordt naarmate het gevoel opkomt dat de eigen identiteit wordt aangetast. Dat gevoel heerst op het ogenblik bij een deel van de samenleving (zie 3.3), en dit is ook waar Giezen en Hoek op doelen. De globalisering wordt als bedreiging ervaren, en regionale identiteit dient vervolgens als baken (Huigen en Meijering, 2005). Het mechanisme dat als men zich bedreigd voelt, men zoekt naar houvast en zich daarom op het eigene richt, is echter van alle tijden. Zoals Van der Zeijden (1999) aangeeft, is de belangstelling voor regionale identiteit door de geschiedenis heen altijd het grootst geweest in tijden van bedreiging van het eigene[344]. De belangstelling voor regionale identiteit is in het verleden dus wisselend geweest. Toch voorspel ik dat de populariteit van regionale identiteit op korte termijn zal aanhouden. In de nabije toekomst zal het gevoel van gevaar en bedreiging blijven bestaan: behalve door de globalisering voelen segmenten van de samenleving zich bedreigt door het terrorisme, de islam, de voortdurende uitbreiding van EU en de economische opkomst van China. Met het oog op het toekomstperspectief voor landschappelijk bouwen is dit gunstig.

De derde factor die een positieve toekomst voor landschappelijk bouwen doet vermoeden is het feit dat landschappelijke kwaliteit een belangrijk uitgangspunt vormt in zowel het nationale (zie 3.5) als ook het provinciale overheidsbeleid (zie 4.2). Zo noemt architect Giezen (2007, persoonlijk gesprek) het feit dat de **NOTA BELVEDERE** inmiddels integraal wordt opgenomen in beleidsstukken ook als tweede reden waarom hij denkt dat landschappelijk bouwen een blijvend fenomeen zal zijn. Van Kol en Van der Wal (2006, op www.landschapsbeheer.nl (1)) constateren bovendien dat het beleid van de (nationale) overheid een positief effect heeft op de aandacht voor bouwen op basis van landschap en cultuurhistorie. In 3.5 is ook beschreven dat het overheidsbeleid minder restrictief is geworden ten aanzien van buiten bouwen. Het beleid biedt meer ruimte voor buiten bouwen, waar tegenover staat dat nieuwe bebouwing wel aan kwalitatieve voorwaarden moet voldoen. Landschappelijk bouwen sluit daarom naadloos aan op het overheidsbeleid, en dus kan er gesproken worden van een vruchtbare voedingsbodem.

[343] Door Simon (2001) worden vier factoren besproken. Tevens stelt ze dat streekidentiteit daarbij aan de ene kant een vorm van entertainment is, die onder invloed van marktwerking staat en een uitvloeisel is van de globalisering. Er is daarom sprake van een oppervlakkige belangstelling die inwisselbaar is. Gunstig voor de toekomstige populariteit van streekidentiteit is aan de andere kant dat op individueel niveau de bewustwording ten aanzien van streekidentiteit zal groeien door de huidige maatschappelijke preoccupatie.

[344] Waar Huigen en Meijering (2005) de tegenwoordige tijd beschrijven waarin de globalisering de bedreiging vormt, schetst Van der Zeijden (1999) het historisch perspectief. Hij noemt twee vroegere periodes waarin de belangstelling voor regionale identiteit groot was. De eerste periode was eind 18e, begin 19e eeuw waarin ten eerste perifere regio's bloot stonden *"aan unificerende tendensen vanuit het Hollandse"* (p. 73), en ten tweede het moderniseringsproces van de Verlichting bij de burgerlijke elite een identiteitscrisis teweegbracht. De tweede periode van grote belangstelling voor regionale identiteit vormde de jaren '30-'40 van vorige eeuw. In de eerste plaats was dat het gevolg van de Duitse dreiging van buitenaf en in de tweede plaats zetten regionale culturen zich af tegen een sterk Hollands centraliseringsproces.

Discrepantie met lage kwantiteit landschappelijk bouwen in de praktijk

Deze gunstige voortekenen en de aandacht voor landschappelijk bouwen staan echter in schil contrast met de dagelijkse praktijk. Van Wingerden constateert (1998a, p. 45) dat de groeiende belangstelling voor de eigen identiteit *"vooralsnog echter weinig invloed heeft op de huidige bouwpraktijk."* Die constatering is nog steeds actueel. De stap van studie naar daadwerkelijk bouwen, van het omzetten van beleid naar bouwpraktijk, blijkt een grote stap[345]. In 4.2.2 is geconstateerd dat landschappelijk gebouwde nieuwbouw in kwantitatief opzicht te verwaarlozen is. Dit beeld is nog een keer bevestigd in 4.4.3 waarin bleek dat het bij daadwerkelijk landschappelijk bouwen van dorpsuitbreidingen en landbouwschuren om zeer lage aantallen gaat. In het voorwoord van het ALB boek schrijft Wierde en Dijk (2003): *"Wierde en Dijk hoopt dat er spoedig meer van deze moderne, fraaie schuren zullen worden gebouwd en dat agrarisch landschappelijk bouwen een trend wordt in het wierden- en dijkenlandschap."* Die hoop is echter ijdel gebleken[346]. Architect Giezen (2007, persoonlijk gesprek) geeft aan dat er weliswaar veel papieren belangstelling is getoond voor het ALB project, zoveel zelfs dat hij er maar een filmpje over heeft gemaakt, maar dat hij in de praktijk meer van agrarisch landschappelijk bouwen had verwacht. *"De respons op het Wierde en Dijk project valt me tegen. Maar misschien kwam het project te vroeg. Want je ziet dat burgers te hoop lopen tegen ingrepen in het landschap."*

Als mogelijke verklaring voor het weinige daadwerkelijke landschappelijk bouwen in de praktijk noemt Giezen (2007, persoonlijk gesprek) dus dat landschappelijk bouwen zich nog in een aanloopfase zou kunnen bevinden. Het zou kunnen dat het daadwerkelijke bouwen pas op gang komt na een bepaalde periode. Immers zoals Hoks (provincie Friesland, 2008, enquête) aangeeft: *"Verbetering van ruimtelijke kwaliteit is wel een zaak van lange adem en vergt dus een langdurige beleidsinspanning."* Gezien het feit dat landschappelijk bouwen leeft bij partijen die met bouwen te maken hebben (zie 4.5.1), en de vele studies die aan landschappelijk bouwen gewijd worden, lijkt dit ook een plausibele verklaring. Het is echter niet reëel om alleen op basis van deze verklaring een zonnige toekomst voor landschappelijk bouwen te verwachten. Er bestaan enkele belemmerende factoren die er aan bijdragen dat landschappelijk bouwen in de praktijk nog bijna niet van de grond gekomen is, en die ook in de toekomst roet in het eten kunnen blijven gooien.

Belemmerende factoren

1. Financiën

Hoewel landschappelijk bouwen niet per definitie duurder hoeft te zijn dan standaard bouwen, is dat in de praktijk vaak wel zo. Eerder stelde Simon (2004) dat er ruimte gemaakt kan worden voor identiteit indien er genoeg geld voor over is, het de 'mode' is, de welvaart hoog is en wanneer er behoefte is aan contrast en nostalgie. Dat geldt niet alleen voor identiteit maar ook voor landschappelijk bouwen. Aan de laatste drie voorwaarden wordt wat betreft landschappelijk bouwen voldaan, maar aan de eerste heel vaak niet. Dat landschappelijk bouwen niet van de grond komt is dus gedeeltelijk een financiële kwestie. Zo is in 3.5.3 gesteld dat machtige partijen die invloed uitoefenen op de inrichting van de ruimte zoals grote projectontwikkelaars om financiële redenen vaak geen boodschap hebben aan landschappelijke kwaliteit. Giezen (2007, persoonlijk gesprek[347]) concludeert ook dat boeren geen extra geld over hebben voor agrarisch landschappelijk bouwen. Ook bij het project Streekeigen Bouwen Noordwest-Overijssel en Vechtstreek bleek financiering door de deelnemers een van de twee belangrijkste knelpunten te zijn (www.belvedere.nu (15)). Habets et al. (2004) stellen dat de doorbraak van dorpsarchitectuur in de weg gestaan wordt door de seriebouw. Ook dat is grotendeels een kwestie van geld: catalogusbouw is relatief goedkoop. De toekomst van landschappelijk bouwen zal ten dele bepaald worden door de mate waarin men erin zal slagen de pluspunten van de catalogusbouw te incorporeren. De samenleving lijkt niet voldoende geld over te hebben voor landschappelijk bouwen, terwijl er (in ieder geval voor de crisis) toch voldoende geld beschikbaar is, en dat belooft niet veel goeds voor de toekomst.

2. Overheidsbeleid

Dat het overheidsbeleid een belemmerende factor vormt, klinkt vreemd omdat eerder is gesteld dat ruimtelijke kwaliteit juist een uitgangspunt vormt in het overheidsbeleid en daarmee ook een vruchtbare voedingsbodem

[345] De provincie Zeeland ervaart bijvoorbeeld dat het organisch groeien van dorpen in de (gemeentelijke) praktijk lastig te realiseren is. Ook Van Assen en Daan (in Van Kol en Van der Wal, 2006, op www.landschapsbeheer.nl (1)) constateren ten aanzien van het studieproject Dorps DNA in Friesland dat dorpsbewoners, gemeenten, provincie en andere betrokken partijen weliswaar zonder uitzondering bouwen op basis van ruimtelijke en cultuurhistorische structuren en kwaliteiten waarderen, maar dat het vervolgens een moeilijke opgave blijkt om daar iets mee te doen.

[346] Niet alle schuren die gepland waren in het kader van het Wierde en Dijk project zijn ook daadwerkelijk gebouwd. Datzelfde was het geval bij het project Streekeigen Bouwen Noordwest-Overijssel en Vechtstreek, uitgevoerd van 1998 tot 2001. Maar twee van de zes oorspronkelijk geplande nieuwe schuren zijn ook daadwerkelijk gebouwd (www.belvedere.nu (15)). Dat aantal van zes geplande nieuwe schuren resteerde uit een veel grotere hoeveelheid plannen. Ook hier rijst weer het beeld op dat landschappelijk gebouwde nieuwbouw een kwestie van lage aantallen is, en het daadwerkelijke bouwen moeilijk van de grond komt.

[347] Ook expliciet aangegeven door Giezen in een telefoongesprek op 10-08-2007.

vormt voor landschappelijk bouwen. Het overheidsbeleid blijkt in de praktijk echter niet voldoende te werken als gevolg van een mengeling van een gebrek aan macht, onwil om macht te gebruiken ten gunste van landschappelijke kwaliteit, en institutionele hindernissen om het volledige machtspotentieel te kunnen aanwenden (zie 3.5.3). In theorie maakt de overheid zich sterk voor landschappelijke kwaliteit, maar in de praktijk zijn de kwaliteitsgaranties niet hard genoeg gebleken. Zoals Elerie (2004, p. 4) aangeeft, is er weliswaar sprake van kwaliteitsdenken, maar niet van kwaliteitshandelen: *"Bij een kritische blik op de alledaagse leefomgeving verliest het kwaliteitsdenken al snel zijn glans en geloofwaardigheid. Dat geldt zeker voor de dorpsuitbreidingen van de afgelopen tien jaar … We moeten helaas vaststellen dat de zoektocht naar kwalitatieve groei is blijven steken in verleidende ontwerpen en retoriek."* Het blijkt dat landschappelijke kwaliteit het onderspit delft in het politieke en bestuurlijke besluitvormingsproces, een kwestie van onwil om macht te gebruiken ten gunste van landschappelijke kwaliteit.

Een eerste verklaring hiervoor is dat landschappelijke kwaliteit een zachte waarde vormt die, zoals aangegeven in 3.2.1, moeilijk te concretiseren en te kwantificeren valt. *"Het is niet te vangen in cijfertjes en vaak zijn er meerdere mogelijkheden"* (Berkelaar, provincie Utrecht, 2008, enquête). *"Besluitvorming is lastig: want wat is 'mooi' en wat is 'hoogwaardig'"* (De Volkskrant, 2007f). Zoals Berkelaar (provincie Utrecht, 2008, enquête) te kennen geeft, zitten veel bestuurders in de belangenafweging niet te wachten op de extra complexiteit van landschappelijke kwaliteit. Een van drie redenen waarom het PBL in het rapport **LANDSCHAP BESCHERMEN EN ONTWIKKELEN** (2008, in de Volkskrant, 2008e) claimt dat het landschapsbeleid dreigt te mislukken is dat het beleid te vaag en te weinig concreet is (zie 3.5.3). Met het oog op de toekomst zou de nationale overheid volgens het PBL meer concrete doelstellingen moeten hanteren. Om zinnige concrete doelstellingen te kunnen formuleren en de complexiteit voor bestuurders te verminderen is het echter wel noodzakelijk dat landschappelijke kwaliteit geconcretiseerd wordt. In 3.2.1 is echter geconcludeerd dat het deels mogelijk is kwaliteit te objectiveren, maar dat anderzijds subjectiviteit nooit uitgebannen kan worden.

Een tweede, nog belangrijkere reden waarom landschappelijke kwaliteit in het politieke en bestuurlijke besluitvormingsproces het onderspit delft, is het feit dat ruimtelijke kwaliteit geen directe waarde vertegenwoordigt. In het wegingsproces tussen belangen bestaat een spanningsveld tussen aan de ene kant economie of functionele doelmatigheid en aan de andere kant landschappelijke kwaliteit of schoonheid. Vaak is er sprake van tegengestelde belangen. Soms ook niet[348]. Maar ook in de gevallen dat de belangen lijken samen te vallen, blijft het spanningsveld bestaan. Ook dan is het belangrijk welk belang prioriteit heeft. Keer op keer op blijkt dat de economie het wint van esthetiek. Zo landschappelijke kwaliteit al een aandachtspunt vormt, dan wordt het mooie streven dus vaak niet gerealiseerd omdat het bestuurlijk krachtenveld in de weg zit[349]. Ten aanzien van woningbouw geeft Van Twist (in De Volkskrant, 2007f) aan dat de projectontwikkelaar vaak meer winst wil maken of anders de gemeente wel meer wil verdienen aan de grond. De uitkomst is dat er zo praktisch mogelijk wordt verkaveld. Net als ander partijen lijken ook overheden niet voldoende geld over te hebben om de kwaliteit van de gebouwde en ongebouwde omgeving veilig te stellen. Ook het PBL (2008, in de Volkskrant, 2008e) noemt het tekort aan financiële middelen dat voor beheer beschikbaar gesteld wordt een van de oorzaken voor het falende landschapsbeleid van de nationale overheid[350]. Landschappelijke kwaliteit mag belangrijk zijn in het beleid, maar in de vergelijking met de economie of 'geld' trekt kwaliteit aan het kortste eind. En dat is een moeilijk oplosbaar en hardnekkig probleem[351]. Het lijkt aannemelijk om te veronderstellen dat 'geld' ook in de toekomst prioriteit zal houden. Voor een rooskleurige toekomst van landschappelijk bouwen is het noodzakelijk dat landschappelijke kwaliteit voorop staat, of op zijn minst dat er een betere balans gevonden wordt in de belangenafweging. Het PBL (2008, in de Volkskrant, 2008e) stelt voor om gebieden aan te wijzen waar landschappelijke kwaliteit prioriteit krijgt.

[348] Zo schept welvaart ruimte voor welzijn. En stellen Firet en Van der Linden (provincie Gelderland, 2008, enquête) bijvoorbeeld dat de aandacht voor landschappelijke kwaliteit deels voortkomt uit de notie dat een mooi landschap inkomsten betekent voor de toeristische sector. Van Engelsdorp Gastelaars (1996, in Thissen en Drooglever Fortuijn, 1998) spreekt van de groeiende betekenis van de waarde van het woningbezit als te beschermen kwaliteit, en die waarde wordt mede bepaald door de kwaliteit van de directe woonomgeving.

[349] Zelfs als desondanks landschappelijke bebouwing gerealiseerd wordt, kan het nog ten prooi vallen aan economische belangen. Zo blijkt althans uit een artikel in De Volkskrant (2007g) over de voorgenomen doortrekking van de rijksweg A15 naar de A12 ten zuiden van Zevenaar. Het rijk had dit tracé eind jaren negentig geschrapt, maar heeft het plan opnieuw uit de kast gehaald om het verkeer in de regio Arnhem en Nijmegen te laten doorstromen. De A15 zal het dorp Goessen (gemeente Duiven) schampen precies op de plek waar het splinternieuwe woonwijkje Diesfeldt is verrezen. Deze recente dorpsuitbreiding is volgens het artikel ingepast in de landelijke omgeving. *"De term 'witte schimmel', voor achteloze bouw aan dorpsranden, is hier niet van toepassing … De huizen in twee kleuren baksteen zijn omringd door oude bomen. De gerestaureerde middeleeuwse boerderij Klein Rijswijck troont aan kop."* De moeite die gedaan is om inpassing te realiseren, lijkt dus voor niets te zijn geweest.

[350] Zoals Winsemius (2004) aangeeft, is het belangrijker welke kwaliteit op lange termijn wordt gegarandeerd dan welke kwaliteit wordt gemaakt.

[351] Zo wijst het Ministerie van LNV er al op in de **VISIE STADSLANDSCHAPPEN** (1995a, p. 27): *"Bij de realisering van het beleid blijken randvoorwaarden voor ecologie, landschap en milieu uiteindelijk niet of nauwelijks gehonoreerd te kunnen worden, met name omdat er bestuurlijke of financiële problemen rijzen."*

3. Institutionele factoren

Door bepaalde institutionele factoren is de overheid niet in staat om het volledige machtspotentieel ten gunste van landschappelijke kwaliteit aan te wenden:

● Landschappelijk bouwen valt buiten huidige beleids- en institutionele kaders.

Dit noemt Hanskamp (2007, persoonlijk gesprek) als oorzaak van het weinige landschappelijk bouwen in de praktijk. Hanskamp zegt met zoveel woorden dat om landschappelijk bouwen in de praktijk te brengen (te)veel verschillende partijen, disciplines, invalshoeken en wetten moeten samenvallen en samenkomen[352]. Het is noodzakelijk om buiten gebaande paden te treden en verkokering te doorbreken. Uit tabel 7 (pag. 144) blijkt ook dat bij landschappelijk bouwen inderdaad veel partijen samenwerken. Ook Van Assen en Daan (in Van Kol en Van der Wal, 2006, op www.landschapsbeheer.nl (1)) constateren met het oog op een mogelijk vervolgtraject van de studie Dorps DNA dat landschappelijk bouwen buiten huidige beleidskaders valt. Ze wijzen er verder op dat kennis en gebruik van cultuurhistorische en landschapskwaliteiten ook afhankelijk zijn van samenwerkingsverbanden en informatie-uitwisseling.

Ook uit de bouwpraktijk blijkt dat landschappelijk bouwen buiten het huidige institutionele kader valt. Zo bleek het verkrijgen van vergunningen binnen de projectperiode een groot knelpunt bij het project Streekeigen Bouwen Noordwest-Overijssel en Vechtstreek (www.belvedere.nu (15)). Landschappelijk bouwen is nu nog *ad hoc* beleid. Dat kan ook afgeleid worden uit resultaten van dit onderzoek: provincies geven een heel verschillende uitleg en uitwerking aan landschappelijk bouwen, er worden veel verschillende termen gebruikt voor landschappelijk bouwen, en landschappelijk bouwen projecten worden door veel verschillende partijen geïnitieerd. Het meest illustratief voor het feit dat landschappelijk bouwen buiten bestaande kaders valt, is misschien nog wel dat het voor landschappelijk bouwen uiterst belangrijke stedenbouwkundige of landschapsarchitectonische plan helemaal niet getoetst wordt, zelfs niet aan de voorkant. Ter begunstiging van landschappelijk bouwen zou analoog aan de architectonische toetsing via welstand zou stedenbouwkundige en landschapsarchitectonische toetsing, het liefst juridisch verankerd, in het planologische kader moeten worden geïncorporeerd.

● Het ontbreken van stokken achter de deur.

Het hanteren van stokken achter de deur is per definitie noodzakelijk omdat kwaliteit een zachte waarde is. Het hele proces van stimuleren van kwaliteit door de overheid wordt mede onder invloed van wetgeving steeds meer geconcentreerd aan de voorkant van het plannings- en bouwproces. Zo wordt achteraf toetsing steeds meer gereduceerd. Nu valt er best het nodige te zeggen voor de 'wortel' benadering, maar als daarbij de 'stok' vergeten wordt, verwordt de aanpak, zoals ik het in 3.5.3 heb verwoord, tot *spielerei*. Een belangrijke stok achter de deur vormt juridische afdwingbaarheid. Het gebrek aan juridische afdwingbaarheid heeft bijvoorbeeld een negatief effect op de doorwerking van het Belvedere beleid (Kistenkas, 2006) en vormt een knelpunt bij rood-voor-groen verevening (Nieuwenstein en Van de Klundert, 2004)[353]. Verder wijt het PBL (2008, in de Volkskrant, 2008e) het falende landschapsbeleid deels ook aan een gebrek aan handhaving door de (lokale) overheid. Tenslotte wordt op www.belvedere.nu (15) ten aanzien van Streekeigen Bouwen Noordwest-Overijssel en Vechtstreek opgemerkt dat deelname aan het project een te vrijblijvend karakter had, waardoor projecten soms niet werden uitgevoerd. Als landschappelijk bouwen *echt* belangrijk wordt gevonden, zou men het institutionele kader op een zodanige manier kunnen inrichten dat landschappelijk bouwen wordt afgedwongen. Men zou meer in de richting van verplicht landschappelijk bouwen kunnen gaan, onder het motto niet goedschiks dan maar kwaadschiks. Hoewel deze uitspraak misschien getuigt van een gebrek aan gevoel voor maatschappelijke en bestuurlijke verhoudingen en een te groot vertrouwen in de maakbaarheid van de samenleving, lijkt me dit niet meer dan een logische gevolgtrekking uit de claim dat ruimtelijke kwaliteit uitgangspunt vormt van het overheidsbeleid.

● Een te ver doorgevoerd decentralisatieproces.

Elerie constateert al in 1999 als negatief effect *"een gebrek aan regionale samenhang in de planvorming als gevolg van bestuurlijke versnippering en concentratie van bevoegdheden bij gemeenten"* (p. 146). Elerie (op

[352] *"Als Jan Giezen zegt dat er in de praktijk toch niet zoveel van terechtkomt, ligt de oorzaak in het feit dat mensen in hun eigen straatje zitten, bijvoorbeeld milieu, ruimtelijke ordening, landbouw of architectuur. Als je als architect iets wilt, zitten er zeg twintig wetten in de weg. Als je als boer iets wilt, mag er in het kader van het milieubeleid binnen een straal van zoveel meter geen andere functie worden uitgeoefend. Verder heb je te maken met ruimtelijke ordening en ga zo maar door. Als je iets wilt, bijvoorbeeld landschappelijk bouwen, moet je het van zeg vijf kanten bekijken. Je moet verbanden leggen."*

[353] *"Het al of niet verlenen van planologische toestemming op basis van een financiële voorwaarde kent geen wettelijke grondslag."* (Nieuwenstein en Van de Klundert, 2004, p. 18). Winsemius (2004) pleit daarom voor het koppelen van verplichtende kwaliteitseisen aan het bestemmingsplan. *"In het bestemmingsplan zou dan een soort voorwaardelijke bestemming komen te staan: woningbouw is toegestaan, mits er sprake is van vooraf omschreven investeringen in het landschap"* (p. 31). De provincie Limburg lost dit knelpunt bij BOM+ (rood-voor-groen verevening) op door gebruik te maken van privaatrechtelijke overeenkomsten. Net zoals de provincie Groningen dat doet om inpassing af te dwingen als agrariërs grotere schuren willen bouwen.

www.belvedere.nu (1)) wijt het feit dat de BOKD methode nog niet tot de alledaagse praktijk is doorgedrongen ook aan de te grote autonomie van gemeenten waardoor *"lokale politieke belangen en geldelijk gewin de woningbouwagenda bepalen"* (zie 3.5.3). Sturing op kwaliteit staat op lokaal niveau verder onder druk door bezuinigingen en uitbreiding van het takenpakket. Het decentralisatieproces moet daarom deels teruggedraaid worden, er is meer inhoudelijke sturing nodig van provincie en Rijk. De nationale overheid zal onder meer moeten aanwijzen wie verantwoordelijk is voor het landschap (PBL, in de Volkskrant, 2008e). Ook de provincie heeft een belangrijke rol. Zoals het MNP in de **NATUURBALANS 2006** (www.mnp.nl (2)) te kennen geeft: de nivellering van het landschap kan alleen gekeerd worden als: *"provincies er daadwerkelijk in slagen regie te voeren op de inrichting van de fysieke ruimte."*

Op het ogenblik geven de provincies aan, deels onder verwijzing naar de decentralisering, dat ze zich niet willen en kunnen bezig houden met de alledaagse bouwpraktijk. Ze leggen de verantwoordelijkheid voor de kwaliteit van de gebouwde en ongebouwde omgeving bij de gemeenten. Ze achten het niet hun taak om inhoudelijk te sturen in zoverre dat ze alleen beleidskaders aangeven. Wanneer provincies meer willen sturen, blijkt dat vaak moeilijkheden op te leveren. Het ontbreekt de provincies soms aan institutionele (of financiële) middelen om te kunnen sturen. Zo kan een gemeente weliswaar zonder de toestemming van de provincie niet zomaar bouwen, maar wordt voor het voor een provincie al veel lastiger om kwalitatieve voorwaarden aan het bouwen te verbinden (Winsemius, 2004). Regie voeren is ook moeilijk zonder grondposities (Nieuwenstein en Van de Klundert, 2004). Zoals ik betoogd heb in 4.2.1 moeten provincies desalniettemin hun verantwoordelijkheid nemen en een strakkere regie gaan hanteren. Het is namelijk niet zo dat provincies machteloos zijn (zie 4.2.2). Er zouden echter wel institutionele veranderingen doorgevoerd kunnen worden om hun taak makkelijker te maken en hun macht te vergroten.

Positieve ontwikkelingen

Ondanks deze belemmeringen vallen er positieve ontwikkelingen waar te nemen ten aanzien van landschappelijk bouwen en landschappelijke kwaliteit. Al moet daarbij wel aangetekend worden dat het in absolute termen soms nog kleine stapjes voorwaarts zijn. Enkele positieve ontwikkelingen zijn:

● De tanende invloed van het Modernisme.

Dat betekent voor de architectuur dat meer nadruk gelegd wordt op inpassing in harmonie met de omgeving, geschiedenis, beleving en een begrip als schoonheid. Dat houdt ook in dat meer dan voorheen het landschap in de Nederlandse stedenbouw en landschapsarchitectuur benut wordt als onderlegger voor de verkaveling (Nio et al., 2003).

● Binnen de ruimtelijke ordening en ontwikkeling heeft een omslag plaatsgevonden naar kwaliteit.

De Modernistische, *tabula rasa* planologie verdwijnt ten gunste van de culturele planologie *"doordesemd van culturele gegevens, respectvol jegens plaatsen van herinnering en de cultuur- en natuurhistorie van de streek"* (De Volkskrant, 2007d).

● Er een onderzoeksproces gaande met als doel meer grip te krijgen op de betekenis van kwalitatieve begrippen als verrommeling, regionale identiteit en landschappelijk bouwen, en deze voor zover mogelijk ook te concretiseren.

Zo heeft het MNP zich bezig gehouden met het conceptualiseren van verrommeling, en het Ministerie van LNV met de vraag wanneer bouwen een verrijking van het landschap is (zie 3.2.1). Er zijn ook veel studies gedaan naar hoe bouwen op basis van landschap en identiteit er op bepaalde plekken uit zou kunnen zien. Het Projectbureau Belvedere heeft in september 2008 **DORP+HANDREIKING DORPSEIGEN UITBREIDEN** gepubliceerd, waarin de opgedane kennis omtrent het landschappelijk bouwen van dorpsuitbreidingen is verzameld. Door kwaliteit meer handen en voeten te geven wordt de bruikbaarheid voor bestuurders, beleidsmakers en planologen vergroot. Het is belangrijk dat kwaliteit hanteerbaarder wordt gemaakt voor bestuurders omdat de vaagheid en complexiteit van deze begrippen er deels voor zorgt dat kwaliteit het onderspit delft in het bestuurlijk krachtenveld. In de tweede plaats is het ook voor beleidsmakers en planologen belangrijk dat kwaliteit meer handen en voeten krijgt. Voor een echte doorbraak van de culturele planologie kan alleen sprake zijn als (regionale) identiteit bruikbaar blijkt te zijn in beleid en ruimtelijke ordening. Daarvoor is het noodzakelijk dat identiteit inhoudelijke substantie heeft. Volgens Huigen et al. (2000) wordt identiteit in beleidsstukken echter vaak gebruikt als holistisch concept zonder concrete inhoud. Uitdehaag (2003) komt tot de conclusie dat regionale identiteit niet bruikbaar is in ruimtelijke planvorming: met het begrip regionale identiteit kan inhoudelijk niet worden gestuurd omdat betekenissen voor iedereen verschillend zijn. Huigen et al. (2000) stellen daarentegen dat het wel mogelijk is identiteit te incorporeren in het regionale ontwikkelingsbeleid op voorwaarde dat erkenning van deze diversiteit centraal staat. *"Not only diversity in the identities ascribed to an area, but also the diversity … in terms of economic, cultural and environmental resources. Since each … place is unique, no policy or action is directly transferrable to other regions. Therefore, it is intrinsically impossible to provide a general prescription for identity policies. Only heuristics is available: regional development policy which employs identity needs a time -and place- specific implementation"* (p. 150).

● Langzaam maar zeker verruimen provincies de mogelijkheden voor hergebruik vrijkomende (agrarische) bebouwing, rood-voor-rood en rood-voor-groen (o.a. nieuwe landgoederen).
Dat blijkt uit een vergelijking van onderzoek uit 2005 van Van Middelkoop et al. (op www.stichtingrecreatie.nl) met de resultaten van de enquête die ik zelf heb gehouden onder de provincies. En steeds vaker wordt er in de praktijk ook gebruik gemaakt van de verruimde mogelijkheden om landschappelijk te *ver*bouwen. Hoewel in de gemeentelijke praktijk deze regelingen soms misbruikt worden, is er volgens de provincies in ieder geval bij henzelf een oprecht streven om daarbij kwaliteitswinst te halen.
● Landschappelijk bouwen raakt langzaam maar zeker meer geïnstitutionaliseerd.
In Drenthe ontwikkelt landschappelijk bouwen weliswaar langzaam maar gestaag tot een geïnstitutionaliseerde praktijk (zie 3.6). Men overweegt om landschappelijk bouwen verplicht te stellen voor waardevolle dorpen. In Noord-Holland en Zeeland zijn respectievelijk 'bouwen met identiteit' en 'organisch groeien' tot officieel beleid gemaakt. Noord-Holland en Zeeland hopen landschappelijk bouwen af te dwingen door gemeenten (of andere bouwende) partijen voorafgaand aan het bouwen tot het maken van een BKP te verplichten. Omdat met name Noord-Holland de verdere verantwoordelijkheid bij de gemeenten legt en BKP's niet juridisch bindend zijn, valt nog af te wachten of het verplichten tot BKP's *de facto* ook betekent dat landschappelijk bouwen verplicht is.
● De provincies denken na over de manier waarop kwaliteitsbelemmerende factoren kunnen worden weggenomen en over maatregelen waarmee kwaliteit kan worden gestimuleerd.
Dat betekent dat het nationale overheidsbeleid ten gunste van kwaliteit, zo niet tot de werkvloer van de lokale overheid, wel is doorgesijpeld naar het lagere bestuursniveau van de provincies. Om hun macht te vergroten overwegen enkele provincies bijvoorbeeld het opzetten van een grondbank. Alleen de provincie Groningen voert echter de strakke regie die noodzakelijk is. Alleen in Groningen kan gesproken worden van een echte verplichting tot landschappelijk bouwen. Daar staat dan wel weer een zodanig restrictief beleid ten opzichte van buiten bouwen tegenover dat van landschappelijk bouwen in de praktijk weinig terecht komt.
● Er is sprake van kwantitatieve groei van landschappelijk bouwen.
Noorman nam al in 2002 (in Kok, op www.noorderbreedte.nl (3)) een stijging waar van praktijkvoorbeelden van bouwprojecten waarbij rekening is gehouden met de landschappelijke omgeving. Haar perceptie wordt in zoverre ondersteund door de cijfers voor wat betreft de aantallen landschappelijk bouwen projecten in de smalle benadering dat er inderdaad sprake is van een stijgende lijn. En het lijkt er ook op dat deze tendens zal doorzetten. Daar staat tegenover dat deze stijging in kwantitatief opzicht nog altijd marginaal is: landschappelijk bouwen is nog altijd een zaak van minieme aantallen. Maar misschien is er sprake van een kentering. Zo is begin 2009 is door de provincie Noord-Holland in samenspraak met het Rijk besloten dat er ook daadwerkelijk gebouwd gaat worden in het kader van het project 'Waterlands Wonen'. Omdat de locaties niet bekend zijn, heb ik deze niet kunnen opnemen in tabel 8 en kaart 2. In het kader van 'Waterlands Wonen' zijn duizenden woningen gepland. Het gaat hier dus om heel andere aantallen, een veel grotere dimensie, dan de enkele gevallen die op kaart 2 (pag. 150) en in bijlage 5 (pag. 349) zijn weergegeven. Het verwachte bouwen in Noord-Holland gecombineerd met het verwachte bouwen in het kader van de *pilot* 'Nieuw Dorps Bouwen' door de provincie Noord-Brabant betekent ook dat de lege plekken op de landschappelijk bouwen kaart zo langzamerhand ingevuld worden. De nabije toekomst zal een landelijke spreiding te zien geven in plaats van de concentratie in het noorden en oosten weergegeven in bijlage 5 (pag. 349)/op kaart 2 (pag. 150).

Conclusie: enerzijds een gunstig klimaat, anderzijds te veel belemmerende factoren
De vraag of landschappelijk bouwen een tijdelijk of een blijvend fenomeen is, valt niet eenduidig te beantwoorden. Het hangt af van de vraag op welke manier men met de omgeving om wil gaan. En deze vraag wordt door de samenleving op een duale manier beantwoord: men wil er goed mee omgaan, maar tegelijkertijd krijgen andere belangen vaak voorrang. Op dit moment is er aandacht voor de kwaliteitsdaling van het landschap, en daarom is men ook bezig met middelen en manieren waarop dat zou kunnen worden tegengegaan, zoals landschappelijk bouwen. Er bestaat breed maatschappelijk draagvlak om iets te ondernemen tegen de kwaliteitsdaling, maar tegelijkertijd zet de kwaliteitsdaling van de omgeving onverminderd door. Dat komt omdat andere, vaak financieel-economische belangen voorrang krijgen boven zachte waarden als omgevingskwaliteit. Voor de toekomst van het landschap en landschappelijk bouwen is het van belang dat meer dan nu het geval is lange termijn effecten op de omgeving worden meegewogen in (bestuurlijke) besluitvormingsprocessen. Met het oog op de toekomst van landschappelijk bouwen is het belangrijk dat er een balans gevonden wordt tussen welzijn en welvaart. Die balans is echter nog niet gevonden. En het mag ook sterk worden betwijfeld of die ooit wordt gevonden want 'geld' zal altijd prioriteit houden. Bovendien blijkt keer op keer dat korte termijn overwegingen prevaleren.

Toch ben ik evenals de ondervraagde deskundigen niet alleen pessimistisch over de toekomst van landschappelijk bouwen. Omdat landschappelijk bouwen geen puur groene opgave is, en in de praktijk zelfs eerder een rode opgave blijkt te zijn, kan landschappelijk bouwen als tussenoptie misschien een rol spelen in het vinden van een balans: bij landschappelijk bouwen is immers in theorie sprake van *en* bouwen *en*

landschappelijke kwaliteit. Veel zal afhangen van de uitwerkingen van landschappelijk bouwen in de praktijk. In theorie zou bijvoorbeeld bij een teveel aan succes van het concept, dus bij landschappelijk bouwen in te grote aantallen een negatieve situatie voor de landschappelijke kwaliteit kunnen ontstaan. Landschappelijk bouwen betekent namelijk ook kleinschalig bouwen, en zeker niet het volbouwen van het landschap. Provincies als Limburg, Noord-Holland, Zuid-Holland en Zeeland lijken echter helemaal geen bezwaar te hebben tegen bouwen op grote schaal in het landelijk gebied. Voor een rooskleurige toekomst van landschappelijk bouwen dienen ook institutionele knelpunten te worden opgeheven. Hoewel het niet makkelijk zal zijn, en men ook niet genegen lijkt alle knelpunten weg te nemen, zullen er in het heersende gunstige klimaat van zorg over landschappelijke kwaliteit institutionele veranderingen worden doorgevoerd. Dan doel ik met name op het zodanig organiseren en coördineren van landschappelijk bouwen dat het in de toekomst binnen beleidskaders zal vallen: zoals gezegd raakt landschappelijk bouwen langzaam maar zeker meer geïnstitutionaliseerd.

Daarnaast zou het inderdaad wel eens kunnen zijn dat het geringe landschappelijk bouwen in de praktijk deels te wijten is aan de lange benodigde aanlooptijd, en dat in de nabije toekomst de aantallen zullen stijgen nu deze aanloopfase zo hier en daar is doorlopen. Een aanwijzing hiervoor is de *case* 'Waterlands Wonen'. De provincie Noord-Holland is al vanaf het begin van deze eeuw bezig met 'bouwen met identiteit', terwijl begin 2009 is besloten dat er gebouwd gaat worden. Er zit dus een tijdspanne van meer dan tien jaar tussen het begin van de studiefase en daadwerkelijke realisatie van de bebouwing. Het valt kortom niet uit te sluiten dat landschappelijk bouwen alsnog een hoge vlucht zal nemen. Daarvoor zal het wel noodzakelijk zijn om het maatschappelijk en bestuurlijk draagvlak te onderhouden (Hoks, provincie Friesland, 2008, enquête; Wienia, provincie Drenthe, 2007, persoonlijk gesprek). Ook is het mogelijk dat landschappelijk bouwen in de loop van de tijd van betekenis verandert (Wienia, provincie Drenthe, 2007, persoonlijk gesprek) of dat de term in onbruik zal raken (Giezen, 2007, persoonlijk gesprek; Berkelaar, provincie Utrecht, 2008, enquête)[354].

Vanwege de complexiteit van het vraagstuk is het niet mogelijk alle factoren te behandelen die invloed hebben op de toekomstige status van landschappelijk bouwen. Zo is bijvoorbeeld de vraag interessant welk effect de toekomstige bevolkingsdaling zal hebben. Zal er in de toekomst daarom veel minder gebouwd gaan worden? Vanwege de complexiteit is het ook moeilijk een zinnige voorspelling te doen ten aanzien van de toekomst van landschappelijk bouwen. Op basis van de huidige situatie valt te beargumenteren dat landschappelijk bouwen een marginale rol zal blijven spelen, maar valt net zo goed een meer rooskleurige toekomst te voorspellen. Waarschijnlijk zal de uitkomst in het midden liggen: een grote doorbraak zal uitblijven, maar landschappelijk bouwen zal wel een grotere rol gaan spelen. Belangrijker is echter de realisatie dat niemand in de toekomst kan kijken en er dus niets feitelijk niets te voorspellen valt. Over vijftig jaar zal de situatie per definitie anders liggen. De enige constante vormt het feit dat er altijd onvoorziene omstandigheden zullen plaatsvinden.

Zelfs op korte termijn kan er veel veranderen. Zo heeft de recente kredietcrisis gevolgen voor landschappelijk bouwen. Ook hier is echter geen sprake van eenduidige effecten. De kredietcrisis zou op termijn een positieve uitwerking kunnen hebben op de toekomst van landschappelijk bouwen. Ten eerste is de perceptie ten gunste van overheidsingrijpen veranderd. Een strakkere regie wordt meer maatschappelijk geaccepteerd. Dit lijkt echter een kortstondig effect. En ten tweede lijkt het draagvlak voor lange termijn denken en duurzaamheid te zijn vergroot. De negatieve effecten zijn echter vooreerst groter. Dit zijn ten eerste, in kwantitatieve zin, dat er minder gebouwd gaat worden, en ten tweede, in kwalitatieve zin, dat door de conjunctuursdaling het belang van de economie wint ten opzichte van het landschap. Zoals Hanskamp (2007, persoonlijk gesprek) aangeeft, zit er beweging in de belangenafweging tussen 'geld' versus esthetiek. Tijdens een economische recessie slaat de balans door in de richting van het belang 'geld' ten koste van esthetiek.

Misschien wel grootste probleem met betrekking tot het verhogen van de landschappelijke kwaliteit in het algemeen en landschappelijk bouwen in het bijzonder is dat gemeenten graag geld willen verdienen aan woningbouw en daarbij financiële belangen te veel laten prevaleren boven de belangen van het landschap. Onder invloed van de crisis komt bovenop de wil om geld te verdienen ook nog de grotere noodzaak om geld te moeten verdienen. Volgens de VNG hebben gemeenten, grotendeels als gevolg van de economische crisis, over 2009 en 2010 tekort van gemiddeld ruim 1,5 miljard euro per jaar. Vooral de inkomsten zijn sterk teruggelopen doordat er minder wordt gebouwd en grondexploitatie dus veel minder oplevert. De VNG heeft bovendien becijferd dat, als de huizenmarkt aantrekt en economische crisis vermindert, de gezamenlijke gemeenten blijven zitten met

[354] Giezen (2007, persoonlijk gesprek): *"De naam zou misschien wel kunnen verdwijnen. Landschappelijk bouwen is een duurzaam begrip. Maar soms zijn begrippen gewoon af. Ik geloof dat ze duurzaam bouwen bijvoorbeeld ook CO2 bouwen beginnen te noemen."*
Dit is conform het beeld dat Simon (2001) schetst ten aanzien van de term streekidentiteit. Ze stelt dat begrippen maar een beperkte tijd populair zijn. Daarom zullen de populariteit van het begrip streekidentiteit voor promotiedoeleinden en de mogelijkheden voor subsidieverlening niet eeuwigdurend zijn: *"zodra de interesses van subsidieverleners verschuiven, andere begrippen zullen worden gebruikt om subsidies binnen te halen"* (Simon, 2004, p. 170).

structureel tekort van een half miljard euro. Onafhankelijk van de verdere ontwikkeling van de economische crisis kan men stellen dat zolang gemeenten structurele tekorten hebben, maar (zoals in het huidige decentrale overheidsbestel) wel de verantwoordelijkheid dragen voor het lokale bouwen, landschappelijk bouwen nooit algemeen ingang zal vinden.

Hoofdstuk 5 Landschappelijk bouwen in de praktijk

5.1 Inleiding

In hoofdstuk 1(.5) en 4(.3) is landschappelijk bouwen gedefinieerd en zijn de kenmerken beschreven. Er is vastgesteld dat er overeenstemming bestaat over de manier waarop landschappelijk bouwen gedefinieerd kan worden, en dat landschappelijk bouwen en tot op zekere hoogte teruggebracht kan worden tot een aantal gedeelde kenmerken. Toch scheppen definitie en kenmerken op zijn best niet meer dan kwalitatieve randvoorwaarden voor landschappelijk bouwen. De contouren zijn weliswaar vastgesteld, maar daarbinnen bestaat nog veel ruimte voor eigen interpretatie. In 4.3 is landschappelijk bouwen beschreven als bestaand uit een aantal gedeelde kenmerken plus een aantal variabele kenmerken die per situatie verschillen. Die variabele kenmerken komen voort uit het feit dat landschappelijk bouwen multi-interpretabel is. Ook de vaste kenmerken kunnen echter op verschillende manieren geïnterpreteerd worden. Kenmerken als 'inpassing in de strucuur van het dorp en het omliggende landschap' en 'een goede overgang naar het buitengebied' zijn niet eenduidig uit te leggen en kunnen op verschillende manieren uitgewerkt worden. Over de betekenis van landschappelijk bouwen blijft dus nog altijd een zekere mate van onduidelijkheid bestaan. In een poging deze onduidelijkheid weg te nemen moet ingegaan worden op de vraag hoe deze vaste kwaliteitscriteria in de praktijk ingevuld worden. In dit hoofdstuk wordt daarom aandacht besteed aan het concrete vormgevingsproces bij landschappelijk bouwen en wordt gekeken hoe landschappelijk gebouwde woningen, dorpsuitbreidingen of landbouwschuren eruit zien.

De vraag die in dit hoofdstuk centraal staat is:

- hoe wordt landschappelijk bouwen concreet in de praktijk uitgewerkt?

Dit wordt besproken aan de hand van vier ingangen. Allereerst probeer ik de vraag te beantwoorden wat landschappelijk bouwen in de praktijk betekent door meer grip te krijgen op het centrale element bij landschappelijk bouwen: het inpassen op de plek (5.2). De tweede ingang is de beleidsmatige uitwerking in de lokale praktijk van gemeenten (5.4). De derde en vierde ingang, architecten (5.3) en landschappelijk bouwen projecten (5.3.4 en 5.4), hebben te maken met het belangrijkste onderwerp van dit hoofdstuk: de bouwkundige uitwerking van het concept landschappelijk bouwen.

5.2 Landschappelijke inpassing in de praktijk

Ongrijpbaarheid

Landschappelijk bouwen bestaat uit drie componenten: inpassen op de plek, afstemmen op (de identiteit van) het landschap en aansluiten op de regionale identiteit. Regionale identiteit en het landschap van Drenthe en de Drentsche Aa worden behandeld in het volgende hoofdstuk (6). Inpassing is echter afhankelijk van de specifieke locatie waar gebouwd gaat worden. Wat passend is, zal daarom per individueel geval beoordeeld moeten worden. Op deze plaats is het de bedoeling om inpassing in meer algemene termen te beschrijven. In het theoretische hoofdstuk 2.3 is aangegeven dat inpassing omschreven kan worden als het leggen van een relatie tussen gebouw en omgeving. Bij landschappelijk bouwen wordt dat onder meer gerealiseerd door rekening te houden met regionale identiteiten en kenmerken van het landschap. Kritisch regionalisten maken daarbij eerder gebruik van het harmonie model dan van contrastwerking. In hoofdstuk 4.3 is daar aan toegevoegd dat inpassing bij landschappelijk bouwen mogelijk is via vier kanalen: aansluiten op de landschappelijke structuur, aansluiten op de stedenbouwkundige structuur, via architectuur aansluiten op de omgeving of via beplanting inpassing realiseren. Dit neemt niet weg dat inpassing een enigszins vaag begrip blijft. De in 2.3 getrokken conclusie dat inpassing multi-interpretabel is, blijft overeind. Ook bijvoorbeeld 'via architectuur aansluiten op de omgeving' kan op veel manieren worden uitgelegd. Wordt de nadruk gelegd op de huidige omgeving of historische omgeving? Wordt het voegen in de omgeving gerealiseerd via bouwvorm, stijlelementen, maatvoering, kleur of materialen? De vraag is dan hoe inpassing in de praktijk uitgewerkt wordt. Hoe zijn gebouwen of wijken in de praktijk ingepast? Wanneer voegt een gebouw zich in het landschap? Wat wordt als passend ervaren?

Tijdens een workshop 'landschappelijk bouwen' onder leiding van Hans Elerie is men tot de conclusie gekomen dat landschappelijke inpassing van woningen in of aan de rand van (es)dorpen op verschillende manieren gerealiseerd kan worden (www.middendrenthe.nl). Deze instrumenten zijn:

- gebruik van hoogtelijnen;

- gebruik van een esrand, door middel van wandelpad, boomweide of wijze van erfbeplanting;
- gebruik van zichtlijnen;
- doorborduren op reeds aanwezige structuren in het dorp, zoals bijvoorbeeld een brink.

Deze vier instrumenten hebben vooral betrekking op het aansluiten op de landschappelijke structuur en enigszins op inpassing via de stedenbouwkundige structuur en beplanting. Verder blijkt de vraag wat inpassing in de praktijk betekent moeilijk te beantwoorden aan de hand van literatuuronderzoek, waartoe ik me wegens praktische redenen wil beperken. In een aantal nota's van de Provincie Drenthe (1998/1999/2000) worden weliswaar enkele voorzetten gegeven (zie hoofdstukken 4 en 6), maar daarin wordt alleen gesproken over inpassing in relatie tot de provincie Drenthe. Wat wel duidelijk wordt is dat de interpretatie van landschappelijke inpassing nogal uiteen kan lopen. De Provincie Drenthe (2007) wijst er bijvoorbeeld op dat camouflage van lelijke elementen via beplanting in de praktijk vaak landschappelijke inpassing heet, en stellen vervolgens dat het aanleggen van dit schaamgroen geen landschappelijke inpassing is. 'Echte' inpassing betekent *"dat zowel het bestaande landschap als het nieuwe element tot zijn recht komt"* (p. 87). Verder wordt in de literatuur niet ingegaan op de betekenis van inpassing, het onderwerp is blijkbaar te ontwerp-technisch of te vaag om inhoudelijk te analyseren. Inpassing wordt overgelaten aan ontwerpers, maar de door mij gesproken architecten konden ook niet precies vertellen wat inpassing betekent of op welke manier inpassing in generieke zin gerealiseerd kan worden. Inpassing lijkt ongrijpbaar. Dit is terug te voeren op het feit dat kwaliteit niet te objectiveren is (zie 3.2.1). Ook architectonische kwaliteit niet. Weeber (in Bayer, 2004b, p. 27): *"Neem het kleurgebruik. De kleur, de helderheid kun je vastleggen. En ook nog dat de kleur van de gevel en het schilderwerk moet overeenkomen met de gevels van de buren. Maar wanneer je gaat stellen: het moet bij elkaar passen, kom je in de problemen. In de praktijk kan de architect daar niets mee."*

Vormgeving: geen regels

Om toch tot enig inzicht te komen ten aanzien van de manier waarop inpassing (via architectuur) in de praktijk gestalte kan krijgen, heb ik een eenvoudige analyse toegepast op een aantal artikelen uit **NOORDERBREEDTE**. In het eerste artikel wordt door Peerbolte et al. (2006) aan enkele deskundigen gevraagd om een goed voorbeeld te noemen van landschappelijk bouwen. In de tweede serie artikelen uit het themanummer 'Boerderijen in beweging' zijn Kok (2003b/c) en Karstkarel (2003) nieuwe boerderijen gaan bekijken die naar hun mening als goed voorbeeld kunnen dienen voor bouwen in het landelijk gebied. In bijlage 6 (pag. 350) zijn de redenen opgetekend die aangevoerd worden voor het feit dat de besproken gebouwen ingepast zijn in de omgeving en uitspraken aangaande inpassing in het algemeen. Het blijkt dat de auteurs/deskundigen een bont palet aan redenen noemen. Het blijkt ook dat de gebouwen enorm van elkaar verschillen qua uiterlijk en karakter, zowel qua bouwstijl, vorm, maat, kleur of materiaal. Inpassing kan in de praktijk dus heel divers uitpakken, en is dus inderdaad multi-interpretabel. Datzelfde mag dan ook geconcludeerd worden voor landschappelijk bouwen, niet alleen omdat het in de artikelen veelal expliciet handelt om voorbeelden van landschappelijk bouwen, maar ook omdat inpassing de kern vormt van landschappelijk bouwen.

Hoewel ook aan de hand van deze artikelen blijkt dat generieke kenmerken van inpassing lastig zijn aan te geven, komen er toch een aantal aspecten naar voren die herhaaldelijk genoemd worden. Aan de andere kant zijn deze aspecten zijn weer niet eenduidig te interpreteren. In de eerste plaats kan gesteld worden dat inpassing betekent dat het landschap het gebouw opneemt op een manier dat het lijkt alsof het gebouw er altijd al heeft gestaan. Het gebouw hoort thuis op de betreffende plek. Vaak gaat dit voegen in het landschap via het harmoniemodel. Meestal wordt als reden voor het passend zijn genoemd dat het gebouw onopvallend is, terughoudend, bescheiden of sober. Op afstand (vanaf de weg) is het gebouw nauwelijks te ontwaren, het valt als het ware weg in het landschap. *"Als je twee keer moet kijken om te zien dat er wat staat en wat er staat, dan is het goed"* (Van der Bilt, in Peerbolte et al., 2006, p. 53). Soms wordt als reden voor het passend zijn echter ook gegeven dat het gebouw oprijst uit het landschap, soms betekent inpassing dus ook dat er gebruik gemaakt wordt van contrastwerking. Deze dualiteit geldt niet alleen voor de vorm maar ook voor kleur. Meestal is het gebouw ingepast doordat er gebruik gemaakt is van aardkleuren, soms echter ook omdat is gekozen voor een contrasterende kleur.

In de tweede plaats betekent inpassing ook dat traditie op een nieuwe, eigentijdse manier vormgegeven wordt. Inpassing betekent dus ook dat aangesloten moet worden op het verleden. Uitgaande van de onderzochte artikelen is inpassing meer dan aansluiten op alleen de huidige omgeving door een gebouw bijvoorbeeld de groene kleur van de omgeving te geven. Het is moeilijk aan te geven in hoeverre de nadruk gelegd wordt op de historie, want dat verschilt per gebouw. Soms zit de verwijzing naar de historie alleen in een verwijzing naar de dakvorm of in het gebruik van streekeigen materialen. Soms wordt ook gebruik gemaakt van het hele pallet aan instrumenten, en gaat inpassing via de combinatie van vorm, maat, kleur, materiaal of stijl(elementen). Verder staan alle tussenliggende opties open. Dat maakt de vraag of inpassing gaat via vorm, maat, kleur, materiaal of stijl(elementen) ook weer moeilijk te beantwoorden, ook dit verschilt per gebouw. Daarnaast geldt dat ook voor

elk van deze afzonderlijke aspecten inpassing op vele manieren te realiseren is. Ten aanzien van materiaalkeuze kan inpassing gerealiseerd worden door het gebruik van traditioneel streekeigen materiaal als baksteen (in Noordoost-Friesland). Soms kan het gebouw zich ook voegen in landschap door gebruik te maken van natuurlijke materialen die in de huidige omgeving voorkomen (hout of riet, in het geval van de recreatiewoning aan de oever van het Idskenhuistermeer). Soms valt dit ook samen door het gebruik van inheems hout.

Behalve op deze twee veel genoemde manieren, het gebouw valt weg in het landschap en is een eigentijdse interpretatie van het verleden, kan inpassing ook nog op veel andere manieren geïnterpreteerd worden. Inpassing kan bijvoorbeeld betekenen dat het bestaande landschap gerespecteerd wordt door het zoveel mogelijk onveranderd te laten. Een voorbeeld is dat bij de recreatiewoning aan de oever van het Idskenhuistermeer het haventje naar binnen is gehaald zodat de rietkraag langs oever intact blijft. Inpassing kan ook gerealiseerd worden door de omgeving als het ware het huis binnen te halen. Binnen en buiten lopen dan in elkaar over. Dat is mogelijk door een overgangszone te creëren tussen binnen en buiten. Zoals bijvoorbeeld architect Daan bij het boerenhuis van de familie Ludolphie te Kollumerpomp heeft gerealiseerd door een *vide* (open doorgang) te ontwerpen aan de zijkant van het huis, die open is aan voor- en achterzijde, maar wel voorzien van een dak dat gefilterd licht doorlaat. De omgeving kan ook het huis binnen gehaald worden door een zichtas te creëren of door de compositie van de vensters. Illustratief voor de ongrijpbaarheid van inpassing is dat ook in de tegenovergestelde situatie, bij gebouwen die gesloten zijn naar de omgeving, toch weer sprake kan zijn van goede inpassing.

Het binnenhalen van de omgeving in het huis is een manier om samenhang te creëren tussen gebouw(en) en landschap. Deze externe samenhang, in het geval van boerderijen gaat het om het vinden van een balans tussen de verschillende bedrijfsonderdelen en het landschap, kan behalve door het binnenhalen van de omgeving in het gebouw ook op vele, totaal andere manieren worden uitgewerkt. Zo is deze balans door architect Brink in het geval van boerderij Westert te Havelte gevonden in een combinatie van de situering van de oprit naast de loopstal, de beplanting langs de oprit en de ruime afstand van het bedrijf tot de weg. Een laatste voorbeeld van wat inpassing kan inhouden is het creëren van interne samenhang, in het geval van boerderijen de samenhang tussen woning en bedrijfsdeel. Brink is hier in Ruinerwold bij de boerderij van Remmelts in geslaagd door de toepassing van zwart damwandprofiel voor de gevels van zowel de woning, de stal als de werktuigberging. Met andere woorden door en combinatie van materiaal en kleur. Maar men kan zich voorstellen dat ook het creëren van interne samenhang weer op heel veel verschillende manieren kan worden gerealiseerd.

De belangrijkste conclusie luidt dat er geen algemeen geldende regels zijn voor inpassing. Er bestaan geen objectieve criteria om bijvoorbeeld vast te kunnen stellen wanneer harmonie passend is en wanneer juist contrast. Van Groen (in Wienia, 2007, persoonlijk gesprek): *"Wat past of mooi is blijft altijd subjectief."* Als er gevraagd wordt om te benoemen waarom gebouwen ingepast zijn, blijken de redenen zeer uiteenlopend. Weliswaar komen enkele aspecten vaak terug, maar dat doet niets af aan de zeer ruime marge voor eigen interpretatie. Deze interpretatieruimte is zelfs zo groot dat er voor elk gebouw wel een reden te bedenken valt waarom dat gebouw passend is. Architecten (of ontwerpers) vinden hun eigen ontwerp uiteraard altijd passend. En als de architect zegt dat het passend is, bestaan er geen criteria op basis waarvan die claim ontkracht kan worden. Architecten stellen als het ware de regels per ontwerp naar eigen inzicht op een verschillende manier vast.

Tijd en functie

Tot nu toe is geprobeerd antwoord te geven op de vraag hoe inpassing gecreëerd kan worden. Voor een deel is inpassing echter geen ontwerpvraagstuk, geen product van een creatief proces maar slechts van het verstrijken van de tijd. Soms wordt door de ontwerper al geanticipeerd op de werking van tijd. Zo heeft De Jong bij de recreatiewoning aan het Idskenhuistermeer gebruik gemaakt van hout en riet. Deze natuurlijke materialen vergrijzen waardoor het huis na verloop van tijd nog meer opgaat in het landschap. Maar ook zonder dat er op geanticipeerd wordt in het ontwerpproces, vergroeien nieuwe gebouwen na verloop van tijd als vanzelf met de omgeving (Weeber, in Bayer, 2004b; Provincie Drenthe, 2007; Strijker, persoonlijk gesprek, 2007). Tijd om te *settelen* kan soms genoeg zijn om inpassing te bewerkstelligen. Inpassing is deels een functie van het verstrijken van de tijd, en dus deels een proces. Dat betekent dat inpassing ook niet volledig maakbaar en afdwingbaar is aan de ontwerptafel.

Behalve met vormgeving hangt inpassing ook samen met ruimtelijke inrichting. De economische functie van gebied en gebouw hebben invloed op de mate waarin het gebouw als passend wordt ervaren. In het landelijk gebied worden landbouwschuren sneller passend gevonden dan woningen omdat landbouw daar functioneel-economisch gezien thuishoort en woningbouw minder. Functie werkt ook door op vormgeving. Het uiterlijk van bedrijfsgebouwen wordt veel meer dan bij woningen functioneel-economisch bepaald. Architectuur speelt

daarom een minder grote rol bij de bouw van boerderijen en bijgebouwen (Havik, in Abrahamse en Webbink, 1998b). Bij bedrijfsgebouwen is de vormgeving aangepast en ondergeschikt aan het economisch-functionele aspect. Zo staat ook bij het Agrarisch Landschappelijk Bouwen project 'Wierde en Dijk' de bedrijfsvoering voorop: de ontwerpen zijn weliswaar toegesneden op de ruimtelijke situatie, maar vooral ook op het gebruiksdoel. Het gaat om landschappelijk, cultuurhistorisch *en* bedrijfseconomisch goed ingepaste bouwvormen (zie pagina 2, Wierde & Dijk, 2003). Vormgeving van boerderijen vindt plaats binnen de relatief beperkte mogelijkheden die het bedrijfstechnisch-economisch kader toelaat (Libau, 2000, in Wierde & Dijk, 2003). De mate waarin een bedrijfsgebouw ingepast is, lijkt daarom ook minder bepaald te worden door de vormgeving dan bij woningen. Zo schrijft Karstkarel (2003, p. 13) bijvoorbeeld over de nieuwe boerderij van De Jong tussen Harich en Balk: *"Het is een modern boerenbedrijf, totstandgekomen in karakteristieke vormen en kleuren. De efficiënte bedrijfsvoering en oog voor traditie zijn in een nieuwe balans gekomen."* Het bedrijfseconomisch-functionele is dus een element in het verkrijgen van de balans, en maakt dus mede dat het complex passend is.

Of inpassing zelfs meer afhangt van functie dan van vormgeving, zou nader onderzoek moeten uitwijzen. De vraag lijkt lastig te beantwoorden, omdat er geen objectieve criteria bestaan waaraan inpassing kan worden afgemeten. Wel verwacht ik dat verschillende discoursen verschillende meningen zullen zijn toegedaan. Zo veronderstel ik dat ontwerpers en andere deskundigen inpassing meer in termen van vormgeving zullen zien.
Keegstra (2011, schriftelijk interview) van de BOKD is het bijvoorbeeld oneens met de stelling dat (agrarische) bedrijfsgebouwen, vanwege het feit dat het aanzien van de gebouwen voor een deel functioneel-economisch wordt bepaald, minder controverse op zullen leveren dan woningen ten aanzien de vraag wat passend is of streekeigen. Dit omdat zowel bij boerderijen als woningen sprake is van hetzelfde probleem: uniforme bouw en het verlies aan worteling in de streek. Daarentegen zullen boeren het functionele aspect van groter belang achten. En Hanskamp (2007, persoonlijk gesprek) vindt agrarische bedrijfsgebouwen passender in het landelijk gebied dan woningen, omdat die daar functioneel gezien thuishoren. Delen (in Abrahamse en Webbink, 1999b) stelt naar aanleiding van onderzoek in Westergo dat ook lokale burgers het landschap vooral zien als productiemiddel. Daarom hield wat mensen er vonden passen verband met de lokale economie. In Westergo bleken mensen kassen het minst storend te vinden, omdat glastuinbouw deel uitmaakt van hun leefwereld. Het lijkt erop dat autochtone burgers datgene passend vinden wat in een gebied functioneel gesproken thuishoort. Dit is in ieder geval conform de tegenstelling die in hoofdstuk 3.4 is geschetst: *locals* zien het landschap meer als productieruimte, nieuwe plattelandsbewoners en 'mensen van buiten' meer als consumptieruimte.

5.3 Architecten

> ***"De architectuurelite gebruikt het woord schoonheid nooit. Architect Ashok Bhalotra: '… uit angst, net als gelovigen die God niet ter discussie stellen. Het woord mooi mag niet gebruikt worden vanuit een dogmatisch denken.' Het is tijd te ontdekken hoe het gevoel voor schoonheid weer vorm kan krijgen in de gebouwde omgeving".***
>
> De Volkskrant (2007c)

5.3.1 Inleiding: architect bepaalt betekenis landschappelijk bouwen

Na twee stappen te hebben genomen, het vaststellen van een definitie (1.5) en van kenmerken (4.3), resteert nog altijd onduidelijkheid over de precieze betekenis van landschappelijk bouwen. Dat is ook niet verwonderlijk gezien het feit dat zowel definitie en kenmerken als ook de drie componenten waaruit landschappelijk bouwen bestaat, regionale identiteit, landschap en inpassing multi-interpretabel zijn. In dit hoofdstuk is dat nog eens aangetoond voor wat betreft de landschappelijke inpassing van individuele woningen en boerderijen. De betekenis die landschappelijk bouwen krijgt, hangt uiteindelijk af van de interpretatie van de architect. Omdat landschappelijk bouwen een containerbegrip is, kan de architect kiezen welke betekenis aan landschappelijk bouwen toegekend wordt. De architect bepaalt hoe definitie en vervolgens kenmerken als 'inpassing in de structuur van het dorp en het omliggende landschap' en 'een goede overgang naar het buitengebied' uitgelegd worden, en op welke manier deze in de praktijk uitgewerkt worden. Binnen de grenzen die opdrachtgever, regelgeving (welstand), budget, en speciaal bij landschappelijk bouwen landschapsarchitect (of stedenbouwkundige) stellen, hangt de betekenis van landschappelijk bouwen af van vakmanschap, smaak, visie en stijl van de individuele architect. Net zoals de architectonische kwaliteit van gebouwen afhangt van de individuele architect (Van Groen, in Wienia, 2007, persoonlijk gesprek). Landschappelijk bouwen is deels een gevoel. *"De architect moet voelen wanneer harmonie passend is voor de plek en wanneer juist contrast."* De

architect moet gevoel hebben voor de plek, en het vakmanschap om dat gevoel om te zetten in gebouwde kwaliteit.

De vraag is dan wat de smaak en stijl is van de individuele architecten die landschappelijk bouwen zoals Brink, Giezen en Kalfsbeek[355]. Wat is de ontwerptechnische uitwerking van landschappelijk bouwen? De vraag is ook welke visie op (landschappelijk) bouwen hier achter zit. Is er sprake van een grote gemene deler in de visie en uitwerking van deze Kritisch Regionalisten, of is er toch vooral sprake van onderlinge verschillen omdat landschappelijke inpassing nu eenmaal multi-interpretabel is? Het blijkt dat er zowel overeenkomsten als verschillen bestaan. Aan de overeenkomsten (in visie) wordt aandacht besteed in 5.4.2. Hoewel daarbij ook al een enkel verschil aan het licht komt, vormen verschillen in visie het voornaamste onderwerp van 5.4.3. Vervolgens is de vraag waar de visies van de architecten in concreto toe leiden. In 5.4.4 en 5.4.5 wordt de architectuur van Giezen, Brink en Kalfsbeek beschreven en verbeeld. Betekent landschappelijk bouwen vooral een zelfde type, vorm of stijl bebouwing en worden er dezelfde materialen gebruikt of leidt landschappelijk bouwen tot heel verschillende gebouwen? Daarbij is 5.4.4 volledig gewijd aan één van de vier landschappelijk bouwen projecten uit de smalle benadering (*cases* landschappelijk bouwen): de door Giezen ontworpen agrarische schuren van het 'Wierde en Dijk' project. Tenslotte worden in 5.4.6 conclusies getrokken.

5.3.2 Landschappelijk ontwerpen: overeenkomsten

> ***"Bij het bouwen cq het ontwerpen van een object of gebouw, moet je dus altijd kijken naar het landschap."***
>
> (Kalfsbeek, 2007, persoonlijk gesprek)

Overeenkomsten (1)

Tussen de architecten Brink, Giezen en Kalfsbeek bestaat consensus over het feit dat bouwen op het platteland onder voorwaarden mogelijk moet zijn. In de 'kwantiteitsdiscussie bouwen op het platteland' (zie 3.5.2) staan ze aan de meer liberale kant. De mening van Brink (2007, persoonlijk gesprek) is illustratief: *"Het platteland moet niet op slot blijven. Je kunt op veel meer plekken bouwen. De mens heeft het landschap altijd aangepast aan veranderende behoeften en functies."* Er bestaat ook overeenstemming over bepaalde aspecten aangaande de manier waarop gebouwd moet worden, weerspiegeld in de wijze waarop ze ontwerpen. Deze zijn te herleiden tot de in 2.3 genoemde kenmerken van het Kritisch Regionalisme (of regiospecifiek bouwen), als architectonische 'ideologie' achter landschappelijk bouwen. Ze zijn ook conform het in 4.3, door deskundige organisaties als de BOKD, overheden (beleidsmakers of aan de overheid gelieerde instanties) en landschapsarchitectenbureaus, gekenschetste karakter van landschappelijk bouwen.

De overeenkomsten tussen de landschappelijk bouwende architecten zijn:

● **Landschappelijk of plekgebonden bouwen**

Corresponderend kenmerk 2.3: toepassen van regiospecifieke oplossingen in plaats van generieke eenheidsconcepten.

"Cor Kalfsbeek, Jan Giezen en ik zijn alledrie met meer bezig dan alleen de vorm", zegt Brink (persoonlijk gesprek, 2007). Hiermee doelt Brink op het feit dat voor alledrie het ontwerpen van een gebouw meer omvat dan alleen architectuur. De grootste gemene deler tussen de architecten Brink, Giezen en Kalfsbeek is *dat* ze landschappelijk willen bouwen. Hun visie op bouwen is dat het ontwerp zich moet laten leiden door het omliggende landschap. *"Het allerbelangrijkste bij bouwen is dat de landschappelijke setting prioriteit krijgt."* Alledrie hanteren een contextuele benadering waarin de plek centraal staat. Ze zoeken voor elke plek een unieke, op de identiteit van de specifieke plek gebaseerde oplossing. Bij het creëren van een plekgebonden ontwerp *"is het bestaande de bron van het nieuwe. Het bestaande landschap en de landschappelijke infrastructuur vormen … de fysieke factor om letterlijk en figuurlijk op voort te borduren"* (www.belvedere.nu (16)).

● **Bouwen op het verleden**

Corresponderend kenmerk 2.3: Kritisch Regionalistische ontwerpen zijn geworteld in het verleden.

Brink, Giezen en Kalfsbeek bouwen voort op historie. Hun contextuele benadering houdt ook een erkenning in van de geschiedenis van de plek, het landschap en de regio. De vorm waarin het bestaande landschap, dat de basis vormt voor een ontwerp, zich manifesteert, is bepaald door haar ontwikkelingsgeschiedenis. Bovendien zijn identiteiten van plek, landschap en regio gebaseerd op kenmerken uit het verleden. Zowel Brink, Giezen als Kalfsbeek vinden niet dat passen in het landschap alleen met de huidige omgeving te maken heeft, verwant zijn aan vroeger is noodzakelijk. Ze onderschrijven de conclusie uit hoofdstuk 3.2.2 dat bij landschappelijk bouwen altijd een rol weggelegd is voor historie.

● **Eigentijdse interpretatie van het verleden, hedendaagse landschap is leidend**

[355] Andere exponenten van het Kritisch Regionalisme in het noorden zijn Gunnar Daan en het architectenbureau DAAD uit Beilen (1997, voortzetting van bureau Cor Kalfsbeek).

Corresponderend kenmerk 2.3: regiospecifiek ontwerpen betekent weg van beeldgerichte architectuur, de 'losgeslagen' beelden zonder context.

Ondanks de belangrijke rol die is weggelegd voor het verleden, vormt het heden bij Brink, Giezen en Kalfsbeek het uitgangspunt voor een ontwerp. Brink (2007, persoonlijk gesprek): *"Kritisch slaat op het feit dat er wel sprake is van de nieuwe tijd. Ontwerpen moeten niet historiserend zijn, maar van nu. Anders zou het regionalisme zijn."* Ontwerpen moeten een relatie hebben met de tijdsperiode waaruit ze voortkomen. Regiospecifiek of landschappelijk bouwen is niet alleen plekgebonden, maar ook tijdsgebonden. Dit houdt een erkenning in van de veranderlijkheid van identiteiten en landschappen. Beelden moeten niet losgeslagen worden van de tijd waarin ze thuishoren, en dat betekent dat het verleden niet rechtstreeks gekopieerd moet worden. Brink, Giezen en Kalfsbeek wijzen deze zogenoemde decorbouw af. Ze streven in plaats daarvan naar vernieuwing. Kritisch Regionalisten willen bouwen op basis van regionale identiteit, maar tegelijkertijd het verleden op een eigentijdse, nieuwe manier interpreteren. Ze proberen als het ware samenhang te creëren tussen het nieuwe en het oude of bestaande. Het oude fungeert als inspiratiebron voor het nieuwe, en het nieuwe refereert aan het oude.

● Samenwerking met landschapsarchitecten

Corresponderend kenmerk 2.3: regiospecifieke ontwerpen zijn een pleidooi voor herstel van de natuurlijke eenheid tussen landschapsarchitectuur, stedenbouw en architectuur.

De centrale gedachte achter landschappelijk bouwen is het verbinden van gebouwen met de omgeving. Zowel Brink, Giezen als Kalfsbeek werken bij projecten samen met een landschapsarchitect om de kwaliteit van het ontwerp te verhogen. Met behulp van een landschapsarchitect is een architect beter in staat samenhang aan te brengen tussen de verschillende schaalniveau's gebouw, erf/tuin, dorp, landschap en regio. De landschapsarchitect helpt de architect om de landschapsstructuur te doorgronden, waarbinnen de architectuur vervolgens wordt ingepast. Brink (2007, persoonlijk gesprek): *"Voor het krijgen van gevoel voor het landschap en de identiteit van het landschap is samenwerking van architecten met een landschapsarchitect … heel belangrijk."* Landschapsarchitecten met wie de architecten veel werken zijn bijvoorbeeld Ank Bleeker en Greet Bierema. Zo heeft Bierema een aandeel gehad in het Agrarisch Landschappelijk Bouwen project 'Wierde en Dijk' van Giezen.

● Planmatige werkwijze via stappenplan, met architectuur als laatste stap

Brink, Giezen en Kalfsbeek werken planmatig. In hun ontwerpstrategie volgen Brink, Giezen en Kalfsbeek een aantal min of meer vaste stappen. De stappenplannen die Giezen en Kalfsbeek hanteren zijn weergegeven in tabel 8. De eerste (Giezen) respectievelijk eerste twee stappen (Kalfsbeek) bestaan uit het maken van een landschapsanalyse. Bij Giezen heeft deze werkstrategie middels een stappenplan een haast formeel karakter[356]. Brink (2007, persoonlijk gesprek) hanteert een minder strak plan van aanpak, maar ook voor hem bestaat het ontwerpproces uit drie fases: *"Je kijkt ten eerste naar de functie, ten tweede naar het landschap en pas ten derde naar de architectuur."* Net als bij Giezen en Kalfsbeek vormt het ontwerpen van een gebouw het sluitstuk van een ontwerpproces: *"Het gaat er pas in laatste instantie om hoe je moet bouwen, dus architectuur. Het gaat erom waar je bouwt."*

● Landschapsanalyse

Omdat landschap voor hen leidend is, starten Brink, Giezen en Kalfsbeek het ontwerpproces, in samenwerking met een landschapsarchitect, met het maken van een landschapsanalyse. Dat is ook conform de in 4.3 geformuleerde 'theorie' over landschappelijk bouwen: het uitvoeren van landschapsanalyse is een onmisbaar onderdeel genoemd, omdat het inpassen in de landschappelijke structuur een van de belangrijkste kenmerken vormt van landschappelijk bouwen.

Tabel 8: Ontwerpproces via stappenplan van de architecten Giezen en Kalfsbeek

	Giezen	Kalfsbeek
Stap 1	Onderzoek naar de ontstaansgeschiedenis van het landschap (topografisch, cultuurhistorisch en ecologisch)	Bodemanalyse
Stap 2	Landschapsplan	Landschapsonderzoek (inrichting, landschappelijke structuur)
Stap 3	Landschapsbeheerplan	Stedenbouw/landschapsarchitectuur/erfinrichting
Stap 4	Passend bouwontwerp	Architectuur

Landschapsanalyse: bepalen van identiteit

In de eerste stap(pen) van het stappenplan wordt de plek in zijn omgeving bestudeerd, om de identiteit van die omgeving te bepalen. Hoe bepalen architecten identiteit? Wordt identiteit eigenlijk wel bepaald door architecten

[356] Voor de uitwerking van het stappenplan en de werkstrategie van Giezen aan de hand van concrete projecten zie verder Wierde en Dijk (2003) en Giezen (2006, op www.dongeradeel.nl).

of toch door anderen? Wiens identiteit wordt geïmplementeerd? Hoewel een landschapsanalyse natuurlijk is bedoeld om een zo objectief mogelijke weergave van de situatie te verkrijgen, zal de architect in samenspraak met de landschapsarchitect deze landschapsanalyse op eigen wijze interpreteren. Aangezien een omgeving altijd meerdere identiteiten kent (zie 2.1), gaat het bij het bepalen van identiteit eigenlijk om het maken van een keuze uit een aantal mogelijke identiteiten. Een architect kiest daarom bij landschappelijk bouwen in het ontwerpproces ook op welke identiteit (van plek, landschap en regio) wordt voortgebouwd. De identiteit waarop het landschappelijk te bouwen gebouw of verzameling gebouwen gebaseerd is, wordt dus altijd bepaald door het architectendiscours[357]. De architect implementeert zijn eigen identiteit(skeuze). De architect bepaalt welke identiteit bij landschappelijk bouwen gebruikt wordt, en hoe die identiteit wordt omgezet in gebouwen. De architect bepaalt hoe de drie componenten van landschappelijk bouwen in de praktijk ingevuld worden: wat inpassing betekent, welk landschap als uitgangspunt dient, en op welke regionale of lokale identiteit voortgebouwd wordt.

Deze door de architect gekozen identiteit hoeft niet gelijk te zijn aan wat gezien wordt als *de* identiteit van een regio of landschap, oftewel de dominante identiteit. Zo wordt bouwen in het landschap of buiten bouwen in het architectendiscours vaker als conform de identiteit gezien dan in het dominante discours. De keuze van een bepaalde identiteit door actoren is vaak afhankelijk van nagestreefde doelen (zie 2.1), en architecten willen graag ontwerpen en bouwen. Zo is buiten bouwen volgens Giezen conform de identiteit van het Groninger landschap: *"in de loop der eeuwen is altijd al in het open landschap gebouwd"* (www.belvedere.nu (16)). Daarentegen is de provincie Groningen is van mening dat het Groninger landschap juist gekenmerkt wordt door het open karakter. Daarom voert ze ook restrictief beleid ten aanzien van buiten bouwen (zie 4.2.2). Het beleid vloeit met andere woorden voort uit de identiteit. De relatie kan echter ook andersom liggen: de provincie Groningen heeft een bepaald doel, namelijk restrictief beleid voeren, en kiest daar een congruente identiteit bij. Feit is dat het Groninger landschap gezien wordt als een open landschap, de identiteit van de provincie is dominant.

Ook de visie van Brink ten aanzien van de identiteit van Drenthe verschilt van die van de provincie. De provincie Drenthe vindt Drenthe een agrarische provincie. Met het oog op maatschappelijke veranderingen (transformatie van het platteland van agrarisch productiegebied naar multifunctioneel consumptiegebied, zie 3.4) betwijfelt Brink (2007, persoonlijk gesprek) of dat nog steeds een correct beeld geeft van de huidige situatie. Een identiteit is gebaseerd op (veronderstelde) kenmerken uit het verleden (zie 2.1). En Brink kiest zijn identiteit op basis van nieuwer kenmerk (een recenter verleden), namelijk een Drenthe dat meer een woonfunctie heeft. Hij stelt daarom voor om een nieuw landschap te creëren dat in zijn ogen beter aansluit op de nieuwe, hedendaagse realiteit en dus ook identiteit: een woonlandschap. Brink stelt ook dat de provincie daar geen oren naar heeft: *"de provincie wil het agrarisch landschapstype behouden."* Dat blijkt ook uit de woorden van Hanskamp, die in 4.2.2 aangeeft dat hij geen nieuwbouw van burgerwoningen (woonfunctie) in het buitengebied wil. Het buitengebied moet gereserveerd blijven voor datgene wat daar volgens de provincie functioneel gesproken thuishoort. En dat is de landbouw. Het heersende beeld dat van Drenthe bestaat, is dat van een agrarische provincie. De identiteit die de provincie Drenthe uitdraagt, is de dominante identiteit.

Het antwoord op de vraag of ontwerpers en architecten identiteit bepalen, is ontkennend als het gaat over *de* identiteit, of beter gezegd de dominante identiteit van een bepaald landschap of regio. Andere discoursen dan het ontwerpers- of architectendiscours bepalen die identiteit. Andere actoren, zoals provincies, hebben meer macht in de maatschappelijke arena en zijn daarom beter in staat hun identiteit op te leggen aan anderen. Desalniettemin zijn het de architecten die vormgeven en daarmee uiteindelijk het uiterlijk van gebouwen bepalen. Architecten kunnen daarom wel invloed uitoefenen op (de dominante) identiteit. Niet alleen direct omdat ze een betrokken partij zijn in de landschapsarena, waarbinnen landschapsidentiteit wordt 'uitgevochten'. Maar ook omdat de gebouwde omgeving een van de aspecten vormt waarop regionale of lokale identiteiten gebaseerd zijn. Daarom kunnen architecten door op een bepaalde manier te bouwen een bepaalde dominante identiteit reproduceren of juist een andere identiteit produceren. Via de vormgeving van gebouwen oefenen architecten een directe invloed uit op de omgeving, en daarmee een indirecte invloed op identiteit.

Resteert de vraag hoe architecten (hun) identiteit bepalen. Hanteren ontwerpers de essentialistische of constructivistische benadering van identiteit? Hebben ontwerpers vooral oog voor fysieke kenmerken of ook voor niet-fysieke kenmerken, baseren ontwerpers hun identiteit op de componenten cultuur, economie of landschap? Verstaan ontwerpers onder identiteit vooral historie of vooral de huidige landschappelijke omgeving? Welke methoden of middelen gebruiken ontwerpers om identiteit vast te stellen? Kuypers (1998, p. 41) stelt dat

[357] Dit betekent niet dat andere partijen geen invloed uitoefenen. Opdrachtgevers oefenen indirecte invloed uit door middel van de keuze voor een bepaalde architect (of catalogusontwerper) en de wensen betreffende de te bouwen gebouwen. Bij het landschappelijk bouwen van dorpsuitbreidingen in Drenthe oefenen dorpsbewoners zelfs directe invloed uit op de keuze voor een bepaalde identiteit omdat hun mening omtrent de identiteit van de omgeving wordt onderzocht en meegenomen in het ontwerpproces.

ontwerpers op zoek zijn naar samenhang, en daarom ook naar het identiteitsbepalende *genius of the region*: *"Zij proberen de identiteit van een landschap te vangen en in een design om te zetten"*. Bovendien is in 2.3 geschreven dat Kritisch Regionalisten hun inspiratie vinden in de *genius loci*, de geest van de plek. Giezen (2007, persoonlijk gesprek) geeft ook blijk van deze insteek als hij aangeeft dat het zoeken naar de essentie van de identiteit belangrijk is. Dit ondersteunt de bewering in 3.5.2 dat ontwerpers, evenals beleidsmakers, de essentialistisch benadering van (regionale) identiteit hanteren in plaats van de constructivistische (bijlage 1). Architecten zijn op zoek naar de harde kern van een plek, landschap of regio[358]. Dit staat in tegenstelling tot de binnen de hedendaagse culturele geografie gehanteerde constructivistische zienswijze van een vloeibare identiteit (zie 2.1). In de essentialistische benadering is daarentegen sprake van een gestolde regionale identiteit, en dat betekent dat een 'gevangen' essentie ook kan worden omgezet in een ideaaltype bebouwing. Oftewel een zogenaamd referentiebeeld dat *de* identiteit van een plek, landschap of regio uitdrukt.

In de zoektocht naar de identiteit hebben ontwerpers, wederom analoog aan beleidsmakers, vooral oog voor fysieke aspecten van identiteit, en, zoals Nio et al. (2003) ook aangeven, minder voor de niet-fysieke dragers zoals cultuur, mentaliteit of verhalen. Dat geldt ook voor Brink, Giezen en Kalfsbeek[359]. Zo schrijft Giezen (2006, p. 11, op www.dongeradeel.nl): *"Herkenbaarheid verwijst … naar een duidelijk te begrijpen samenhang van karakteristieke, tastbare kenmerken … in een bepaald landschap: dijk, vaart, bomenrij, slingerende weg etc.. Herkenbaarheid verwijst tevens naar een duidelijk te begrijpen aard van een object: toren, molen, pijp, boerderij, brug etc.. Herkenbaarheid komt tot stand door functie-uitstraling en karakteristieke, zichtbare kenmerken. Samen vormen ze de identiteit van een landschap."* Dit citaat is terug te voeren op wat Giezen (2007, persoonlijk gesprek) de theoretische basis noemt voor zijn interpretatie van identiteit: het boek **THE IMAGE OF THE CITY** van Kevin Lynch[360]. In navolging van Lynch legt Giezen de nadruk op fysieke kenmerken waarbij zowel objecten als patronen of structuren van belang zijn[361]. Dezelfde interpretatie van identiteit komt ook terug in het rapport **BUITENBOUW** (Artès, 1999, in Molema en Olthof, 2001, op www.rug.nl), waarin aangegeven wordt dat het vastleggen van de identiteit van het landschap (stap1 van het stappenplan) bestaat uit het noteren van objectief waarneembare landschappelijke elementen die in samenhang de identiteit/herkenbaarheid bepalen.

De nadruk op de zichtbare, fysieke aspecten van identiteit houdt ook in dat omgeving de belangrijkste component vormt van regionale identiteit. De essentiële kenmerken (of identiteit) van het landschap waar de architecten Brink, Giezen en Kalfsbeek aan de hand van een landschapsanalyse naar op zoek zijn, zijn voor hen ook de voornaamste pijler onder de regionale of lokale identiteit. Dat Giezen in stap1 van zijn stappenplan de identiteit van het *landschap* vast wil leggen is illustratief. Binnen de component 'landschap' leggen deze drie architecten daarentegen heel verschillende accenten. Er bestaat dus aan de andere kant ook een groot verschil tussen Brink, Giezen en Kalfsbeek in wat ze zien als bepalende factor voor de (regionale) identiteit. Giezen vindt zoals gezegd dat landschappelijke elementen[362] in samenhang de identiteit bepalen (Artès, 1999, in Molema en Olthof, 2001, op www.rug.nl). Giezen acht zowel topografische, cultuurhistorische als ecologische factoren van belang bij het vaststellen van de identiteit van het landschap (www.belvedere.nu (16)), maar hij vindt toch *"het cultureel-historisch erfgoed de belangrijkste drager van regionale identiteit"* (www.gemmabv.nl (3)). Giezen legt de nadruk op de gebouwde omgeving. Op de vraag hoe hij bepaalt wat typisch Gronings is, antwoordt

[358] Dat architecten uitgaan van het bestaan van een essentie van een plek is een paradoxaal gegeven als men het afzet tegen hun afwijzing van decorbouw. Zowel in het geval van de essentialistische benadering van identiteit als ook bij decorbouw is er sprake van een loskoppeling van de levende cultuur (Herngreen, 2002). Decorbouw, waarbij alleen esthetiek en beeld belangrijk zijn en vorm geen relatie hoeft te hebben met de functie, noemt Herngreen daarom esthetisch essentialisme.

[359] Dit betekent dus niet dat deze architecten geen oog hebben voor niet-fysieke dragers van identiteit. Zo spreekt Brink (2007, persoonlijk gesprek) over bescheidenheid als een aspect van de Drentse identiteit.

[360] Lynch, K. (1960), *The image of the city*. Cambridge, Massachusetts: M.I.T. Press.

[361] In In **THE IMAGE OF THE CITY** wordt antwoord gegeven op de vragen wat de betekenis van de stedenbouwkundige vorm van steden is voor hun bewoners en hoe een stad herkenbaarder gemaakt kan worden. Hiertoe is cognitief onderzoek gedaan naar beelden die individuen hebben van hun omgeving (beleving van hun omgeving) en naar hun voorkeuren ten aanzien van die stedelijke omgeving, onder meer door mensen zogenoemde *mental maps* te laten tekenen om aan te geven hoe ze zich in een stad oriënteren. Lynch bestudeert de mentale beelden die mensen hebben van een stad om aan de hand daarvan de kwaliteit van een stad te bepalen. Kwaliteit wordt gezien in termen van *legibility* (leesbaarheid), in dit geval te omschrijven als het gemak waarmee de stad in in zijn delen wordt herkend en geordend tot een samenhangend geheel. Hij vraagt zich vervolgens af welke ruimtelijke kenmerken van een stad (vorm of schaal bebouwing, structuur stratennet, differentiatie bebouwde en open ruimte) de helderheid van een beeld kunnen stimuleren. De herkenbaarheid van een stad in een voorstelling (stadsbeeld) wordt bepaald door drie aspecten: identiteit, structuur en betekenis. Identiteit verwijst naar de individualiteit en onderscheidbaarheid van een object als afzonderlijke eenheid. Structuur slaat op de ruimtelijke relatie tussen waarnemer en een object en op de relatie tussen objecten onderling. Het gaat om de situering van onderdelen in een patroon of samenhangend geheel. De term betekenis heeft betrekking op de niet-fysieke kenmerken van een stedelijk element. Betekenis verwijst naar een persoonlijke relatie tussen waarnemend subject en waargenomen object, zowel praktisch als emotioneel. Lynch beperkt zich vooral tot structuur en identiteit. Hij concentreert zich op de fysieke kenmerken van stedelijke elementen, oftewel datgene wat zichtbaar is. Betekenissen (oftewel niet-fysieke kenmerken) zijn minder makkelijk te objectiveren en te veralgemeniseren. Deze collectieve voorstelling kan gebruikt worden om een omgeving te ontwerpen die aansluit bij de behoeften van gebruikers.

[362] Toegespitst op de provincie Groningen zijn dat landschapscomponenten (slotenpatronen, wegenstructuur, bomen en groenelementen), niveauverschillen (dijken en wierden) en bouwelementen (borgen, heerden, gehuchten, bruggen, molens en torens).

Giezen (2007, persoonlijk gesprek): *"In de zoektocht naar streekeigenheid vind je uiteindelijk bijvoorbeeld soorten boerderijen die elders niet voorkomen. Dat is dan streekeigen."* Bij de karakteristieken van de gebouwde omgeving die bepalend zijn voor de identiteit van het gebied gaat het volgens Giezen (2006, p. 44, op www.dongeradeel.nl) *"niet alleen om de architectuur, maar ook om de rangschikking van gebouwen, de verkaveling, de situering aan de weg, de situering naar het landschap en om de kenmerken van de (openbare) ruimte tussen de bebouwing."*

Voor Kalfsbeek daarentegen vormt juist de ongebouwde omgeving de bepalende factor voor de regionale identiteit. En dan met name de ecologie of fysische geografie. De gebouwde omgeving *kan* geen factor zijn, omdat streekeigen bebouwing in de ogen van Kalfsbeek (2007, persoonlijk gesprek) niet (meer) bestaat: *"Men heeft het tegenwoordig over streekeigen architectuur. Maar streekeigenheid in architectuur bestaat niet meer. Het is verdwenen door schaalvergroting. Schaalvergroting in de ruimtelijke structuur, maar ook qua gebouw zelf. Mensen zijn langer geworden, dus moet alles hoger, ruimer en groter gemaakt worden."* Daarnaast heeft het rationelere bouwen, noodzakelijk geworden vanwege wereldwijde concurrentie in een geglobaliseerde wereld, volgens Kalfsbeek een rol gespeeld in de verdwijning van streekeigen architectuur. De landschapsanalyse van Kalfsbeek beslaat de stappen 1 en 2 van zijn ontwerpproces (zie tabel 8, pag. 171)[363]. De tweede stap, een landschapsonderzoek waarin gekeken wordt naar de inrichting van het gebied en de ruimtelijke structuur, volgt op een bodemanalyse. *"Je doet onderzoek naar de bodemgesteldheid. Is het veen of zand? Daar past een bepaalde vegetatie bij. Een beuk kan niet in water, een eik weer wel. Een wilg past zelfs helemaal in water, hoort bij water. Via vegetatie kom je tot streekeigenheid."* Identiteit wordt in de ogen van Kalfsbeek dus vooral bepaald door ecologie, en is met name af te leiden van de vegetatie.

Brink tenslotte heeft weer een heel andere insteek. Brink (2007, persoonlijk gesprek) vindt het verdwijnen van het agrarische landschaptype in zijn oude vorm in combinatie met de toenemende woonfunctie van het platteland het meest kenmerkend voor het landschap. De eerste fase in zijn ontwerpproces beslaat ook het analyseren van het landschapstype in functionele zin. Hier valt uit af te leiden dat Brink het (huidige) functionele gebruik van het landschap als belangrijkste pijler onder de landschappelijke en regionale identiteit ziet. De economisch-functionele component van regionale identiteit is voor hem misschien wel even belangrijk als de component 'omgeving'. Samenvattend wordt identiteit in de ogen van Giezen vooral bepaald door de gebouwde omgeving, in de ogen van Kalfsbeek door vegetatie en naar de mening van Brink door functie[364].

De vraag of ontwerpers onder identiteit vooral historie of vooral de huidige landschappelijke omgeving verstaan, kan tweeledig beantwoord worden. Aan de ene kant kan de vraag kort beantwoord worden met: beide. Er is er geen sprake van een prioriteit. Ontwerpers zoeken naar een balans tussen heden en verleden, die uiteraard ook in elkaar overlopen omdat het heden een product is van het verleden. Zo schrijft Giezen (2006, p. 44, op www.dongeradeel.nl) dat in stap 1 van zijn stappenplan *"zoveel mogelijk kennis wordt vergaard van … de ontstaansgeschiedenis van het gebied rond de verschillende bouwlocaties. Tevens wordt er veldwerk verricht naar de kenmerken die bepalend zijn voor de huidige waarde van het landschap en die behouden of versterkt dienen te worden."* Aan de andere kant is de vraag moeilijk te beantwoorden, ook omdat de nadruk per ontwerper toch (lichtelijk) verschilt. In 5.4.3 kom ik hier op terug.

Het Projectbureau Belvedere stelt ten aanzien van dorpsuitbreidingen in haar publicatie **DORP + HANDREIKING DORPSEIGEN UITBREIDEN** (2008, www.belvedere.nu (14))[365] dat voor het definiëren van de dorpsidentiteit naast historisch onderzoek naar de onstaans- en groeigeschiedenis van het dorp en onderzoek naar het huidige functioneren (huidige identiteit) tenminste nog een derde soort onderzoek relevant is: perceptieonderzoek onder de dorpsbevolking (informele identiteit) [366]. De ontstaansgeschiedenis van een dorp valt af te leiden uit historische bronnen (oude kaarten, teksten, (archeologisch) bodemonderzoek) en de huidige ruimtelijke structuur (landschapstype, dragers en dorpsstructuur). Vervolgens is het schaalniveau van de afzonderlijke kavels, de korrel (eigenschappen als kavelmaat, gebouwgrootte en begroeiing, en in het ritme dat ontstaat door de afwisseling en het samenspel tussen de kavels), van belang. *"Het is de combinatie van verschillende korrels die ieder dorp zo eigen maakt. Geven landschapstype en dorpsstructuur al aan wat de bestaansbron van het dorp*

[363] En als men stedenbouw tot het landschap rekent zelfs uit de de stappen 1, 2 en 3.
[364] Dit grote verschil moet men vooral zien als een verschil in nadruk. Zo heeft Giezen (2006, op www.dongeradeel.nl) immers ook functie-uitstraling mede bepalend voor identiteit genoemd (zie p. 11), en bestudeert hij om de identiteit vast te leggen, behalve het ontstaan van een landschap, landschappen rond de locatie, boerderijen en andere beeldbepalende gebouwen rond de locaties en dorpssilhouetten, ook flora en fauna (zie p. 44). Op pagina 53 schrijft Giezen vervolgens dat op basis van reliëf, waterhuishouding en bodem flora en fauna kan worden ontwikkeld zodat het eigen karakter van het landschap waarin we wonen wordt versterkt.
[365] Het Projectbureau Belvedere (2008, www.belvedere.nu (14)) wijdt een heel hoofdstuk (2) aan de manier waarop een analyse van de (gebouwde en onbebouwde) omgeving uitgevoerd kan worden en welke bronnen gebruikt kunnen worden.
[366] Ook Giezen erkent overigens het belang van de persoonlijke betekenis die mensen aan hun omgeving toekennen voor de identiteit van die omgeving (zie pag. 11 van Wierde & Dijk (2003) en pag. 9 van Giezen (2006, op www.dongeradeel.nl)), maar doet er geen onderzoek naar.

was, de combinatie van korrels zegt meer over hoe de bewoners samenleefden en –leven en daarmee over de cultuur van het dorp." (p. 40). Aan de evolutie van de korrels is ook de groeigeschiedenis van het dorp en de verandering in het bestaan en de bewoning af te lezen. Daarnaast is informatie over de geschiedenis van het dorp af te leiden uit het nog kleinere schaalniveau van de bebouwing: *"De specifieke vorm … De plattegronden van de bouwvolumes, maar ook de gevelindeling en de materialen, weerspiegelen diverse ontwikkelingsstadia."* (p. 41). Het historisch onderzoek leidt vanzelf naar de actualiteit. Onderzoek van de huidige situatie is mogelijk door middel van observatie. Het Projectbureau Belvedere constateert dat *"het huidige gebruik van het dorp vaak verschilt van het oorspronkelijke functioneren"* (p. 42) door de transformatie van het dorp van werk- naar woongemeenschap en de instroom van niet-dorpelingen (zie 3.4), en dat daarmee ook de dorpsidentiteit is veranderd.

Tenslotte is ook onderzoek nodig naar de informele historie en identiteit, oftewel de perceptie van dorpsbewoners: *"Voor bewoners is de ontwikkeling van hun dorp echter ook nauw verbonden met gebeurtenissen of verhalen die niet zijn vastgelegd en in de ruimtelijke structuur niet (meer) zichtbaar zijn, maar die voor bewoners wel degelijk deel uitmaken van de dorpsgeschiedenis. Een onderzoek naar de cultuurhistorische identiteit van het dorp kan niet aan zulke informele historie voorbijgaan"* (www.belvedere.nu (14), p. 42). De landschapsanalyse, zoals die wordt voorgesteld door het Projectbureau Belvedere, omvat dus ook niet-fysieke factoren (verhalen, betekenissen). Verder is er sprake van een meer constructivistische benadering van identiteit (i.e. regio of plek heeft meerdere identiteiten) door niet alleen formele (of officiële) identiteit te incorporeren maar ook de informele identiteit van bewoners (lekendiscours). In deze *thesis* is gesteld dat beleidsmakers en ontwerpers een essentialistische benadering van identiteit hanteren met een nadruk op fysieke kenmerken. Daarbij is ook opgemerkt dat er in de loop der tijd sprake lijkt te zijn van enige voorzichtige verandering. Aan de hand van **DORP + HANDREIKING DORPSEIGEN UITBREIDEN**, voornamelijk gebaseerd op door ontwerpbureaus uitgevoerde beleidsstudies, kan anno september 2008 geconstateerd worden dat beleidsmakers en ontwerpers inderdaad een gewijzigde benadering hanteren.

In stap 1 van het stappenplan van Giezen (2007, persoonlijk gesprek) is het de bedoeling om zoveel mogelijk informatie over de plek verkrijgen. De methoden die de ontwerpers gebruiken om die informatie te verkrijgen, zijn logischerwijs afhankelijk van welke gebiedskenmerken of componenten van identiteit men wil bestuderen. Ze kunnen variëren van een bodemanalyse tot studies van de gebouwde omgeving. De middelen hangen uiteraard ook af van het feit of men het verleden wil bestuderen of het heden. Het huidige landschap kan men zelf observeren, het verleden niet. De middelen die ontwerpers gebruiken zijn veelal dezelfde die zijn genoemd door het Projectbureau Belvedere (2008, www.belvedere.nu (14)). Zo noemt Groenendijk (2003) het bestuderen van de geschiedenis van de regio, het gebied zelf bekijken en dus ervaren en het voeren van gesprekken met bewoners en andere partijen en gebruikers. Giezen (2007, persoonlijk gesprek) stelt: *"Op internet kun je tegenwoordig snel een globaal idee krijgen door bijvoorbeeld het vergelijken van topografische kaarten."* Behalve topografische kaarten gebruikt hij bodem-, geomorfologische, hoogte- en waterstaatskaarten, luchtfoto's en historische atlassen (2006, op www.dongeradeel.nl)[367]. Giezen (2007, persoonlijk gesprek) zoekt verder naar streekeigenheid door middel van boeken en eigen observaties. De eigen observaties van de omgeving worden fotografisch of middels driedimensionale tekeningen vastgelegd (2006, op www.dongeradeel.nl).

Ontwerpstrategie: aanknopingspunten op basis van de landschapsanalyse

De vraag is vervolgens hoe de resultaten uit de landschapsanalyse omgezet worden in 'landschappelijke' ontwerpen. Dat lijkt op veel verschillende manieren mogelijk. In 5.2 heb ik geconstateerd dat er geen regels bestaan voor inpassing. Het lijkt ook niet eenvoudig. Zo stelt Groenendijk (2003, p. 86): *"De culturele, sociale en economische kenmerken van de regio zijn nauwelijks in architectuur te vertalen zonder te verzanden in platvloerse beelden. Het zijn eerder elementen die de ontwerpers onbewust hanteren en op een persoonlijke, intuïtieve manier verwerken."* Giezen (2006, p. 7, op www.dongeradeel.nl) verwijst naar Haagsma om aan te geven dat het niet gaat *"om een nadrukkelijke inspiratie door de oude traditionele bouwstijlen … maar om transformatie of hergebruik van elementen die toen en nu nog functioneel waren of die we gewoon mooi vinden."* Hij formuleert de opgave als volgt: *"De uitdaging is om deze streekeigen identiteit als extra dimensie in het gehele*

Figuur 13: Ontwerpproces als zandlopermodel

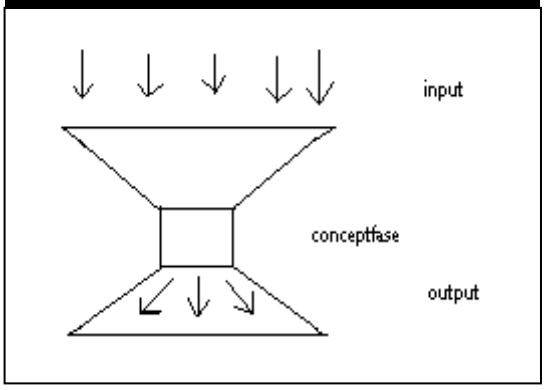

[367] In navolging van suggesties uit een brochure van de VNG uit 1996: **BOUWSTENEN VOOR EEN DUURZAME STEDEBOUW**.

ontwerp- en bouwproces mee te laten spelen" (www.wierde-en-dijk.nl (1); Wierde en Dijk, onbekend).

Brink (2007, persoonlijk gesprek) stelt dat de mate waarin men hierin slaagt, afhangt van het vakmanschap van de architect. Hij legt dit uit aan de hand van het zandlopermodel (zie figuur 13, vorige pagina). Bij landschappelijk bouwen is men met meer ingrediënten (*input*) bezig dan de standaard ingrediënten en dat vereist een groter vakmanschap van de architect. Landschappelijk bouwen vraagt van architecten dat ze veel *input* kunnen meenemen. Voor landschappelijk bouwen moet men in staat zijn streekeigenheid en het landschap mee te nemen in het ontwerpproces en gevoel hebben voor de plek. Sommige architecten zijn in staat veel *input* mee te nemen, en anderen minder. Brink constateert dat de meeste architecten niet in staat zijn landschappelijk te ontwerpen: *"De meeste architecten zeggen dat ze er mee bezig zijn. Maar inhoudelijk is het vaak flinterdun. Niet veel architecten hebben gevoel voor het landschap."*

Zowel Brink, Giezen als Kalfsbeek hanteren een ontwerpstrategie waarin bepaalde aanknopingspunten, die voortkomen uit de landschapsanalyse, de basis vormen voor een ontwerp (conform de opmerking van Hanskamp in 4.3 dat landschappelijk bouwen begint bij aanknopingspunten). Deze aanknopingspunten zijn het scharnier waarmee het nieuwe ontwerp gekoppeld wordt aan het landschap en het verleden aan het heden. Giezen (www.gemmabv.nl (6)) schijft hierover: *"De ontwerpopgave is dan ook te zoeken naar aanknooppunten die iets zeggen over de ontstaansgeschiedenis van de plek. Zo kan er tot een plekgebonden wijze van bouwen worden gekomen. Door de ecologische of historische kwaliteit van de bestaande situatie als vertrekpunt te nemen in het ontwerpproces onstaat een architectuur die is afgestemd op de locale context. Zo kan een waardevolle watergang aanleiding zijn om er overheen te bouwen of de groene omgeving reden om een woning te bedekken met vegetatie."*

Ook Brink gaat in zijn ontwerpstrategie uit van een aanknopingspunt. Brink (2007, persoonlijk gesprek) omschrijft zijn strategie als volgt: *"Bij het ontwerpen ga ik uit van een element van het landschap. Het landschap maakt altijd een natuurlijke evolutie door. Een evolutie gestalte gegeven door de mens. De mens verandert het landschap en heeft het landschap altijd veranderd. Landschap is een cultuurlandschap. Ik probeer vervolgens die evolutie door te trekken naar de toekomst. Een esdorp bijvoorbeeld is op een logische manier ontstaan. Een esdorp is ontstaan samen met het landschap. Functies binnen een esdorp volgen namelijk hoogtelijnen. Dus ik kijk naar de relatie tussen landschapslijnen en locatie, tussen structuur en locatie, tussen natuurlijke vegetatie en locatie. Er is sprake van verandering, van een nieuwe cultuur, een nieuwe functie.Vervolgens vraag ik me af: kun je dat niet weer doen? Zorgen voor een logische samenhang met het landschap. Zorgen voor de logische relatie met de plek."*

In het licht van het 4-stappenplan van Giezen vormt het vaststellen van deze aanknooppunten het uiteindelijke doel van stap 1 en tegelijkertijd het begin van stap 2. De in stap1 *"geïnventariseerde ecologische, landschappelijke en cultuurhistorische kenmerken, oftewel identiteitsdragers van de locatie, vormen het leidende principe van de te formuleren ontwerpuitgangspunten"* (2006, p. 48, op www.dongeradeel.nl). Stap 1 leidt tot een visie op waar en hoe gebouwd kan worden in het landschap. Met andere woorden tot een visie op welke landschappelijke, cultuurhistorische en ecologische kwaliteiten als randvoorwaarden moeten dienen voor zowel het landschapsontwerp (stap 2) als het bouwontwerp (stap 4). Vervolgens wordt in stap 2 een landschapsplan ontwikkeld gebaseerd op deze aanknopingspunten, waarin een nieuwe landschapsinfrastructuur ontworpen wordt die de bestaande infrastructuur versterkt. Dit landschapsplan kan bestaan uit één of meerdere onderdelen gerelateerd aan de ruimtelijke entiteiten die relevant zijn voor de opdracht. Zo heeft het landschapsplan in het Agrarisch Landschappelijk Bouwen project 'Wierde en Dijk' betrekking op het boerenerf en is er bij 'Bouwen aan dorpsranden in Dongeradeel' sprake van een dorpssilhouettenplan. Het opstellen van een landschapsbeheerplan is stap 3. Giezen (p. 69): "*Kwaliteit eindigt en begint bij het detail èn bij een zorgvuldig beheer."* Onderdeel van het landschapsbeheerplan kan zijn dat alvast nieuwe landschapsinfrastructuur, zoals bijvoorbeeld groenvoorzieningen, aangelegd wordt (landschapsbouw ruim voor aanvang nieuwbouw gebouwen).

Voorbeeld aanknopingspunten: Agrarisch Landschappelijk Bouwen project 'Wierde en Dijk'

Giezen heeft ook bij het Agrarisch Landschappelijk Bouwen project 'Wierde en Dijk' voor het formuleren van een ontwerpstrategie gezocht *"naar aanknooppunten die aansluiten bij de ontstaansgeschiedenis van het landschap"* (Wierde & Dijk, 2003, p. 15). *"Kijkend naar erven in een bepaalde omgeving valt vanzelf op wat veel en wat weinig in die bepaalde omgeving voorkomt. De elementen die regelmatig voorkomen behoren over het algemeen tot wat je een basispatroon kunt noemen: topografie, mantel, gracht, bebouwing, kleur, materiaal etc. Deze kenmerken zijn het vertrekpunt bij het ontwikkelen van ontwerpstrategieën voor het bouwen aan boerenerven"* (p. 41). Voor het bouwen aan boerenerven komt Giezen uit op drie geëigende strategieën die verschillen per plek-specifieke situatie:

1. conserveren (rijksmonumenten, boerderijen met een gave en samenhangende bebouwing en erfbeplanting);
2. optimaliseren (door achterstallig onderhoud en onzorgvuldige aanpassing aangetaste boerenerven, waarbij nog wel de rudimentaire erfkenmerken aanwezig zijn);
3. transformeren (ontwikkelen van een nieuw boerenerf voor bedrijven die zo sterk groeien dat de nieuwe bebouwing niet meer valt in te passen in de aanwezige groene infrastructuur).

Bij het ALB project is vooral de strategie 'optimaliseren' gehanteerd. *"Op basis van kennis van de kenmerkende eigenschappen van Groninger boerenerven zijn voor zes locaties voorstellen gedaan voor het aanpassen en herinrichten van het erf door het benutten van de bestaande landschappelijke kwaliteiten ter plaatse"* (p. 41).

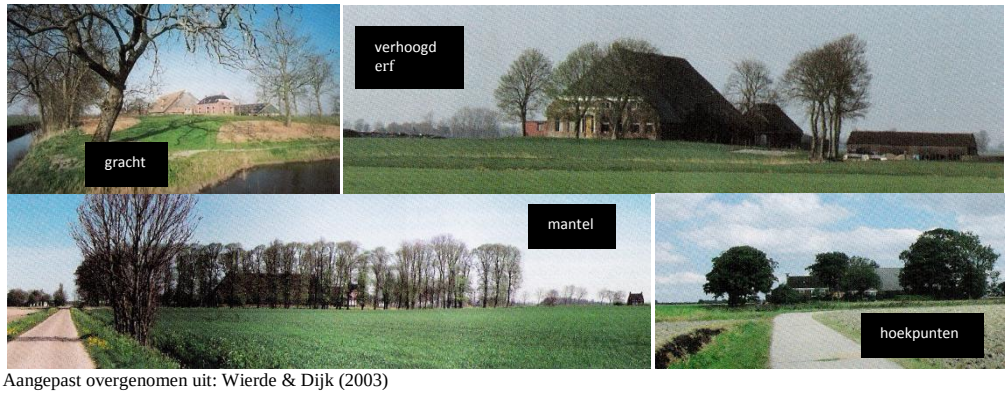

Foto's 29-32: Kenmerken van het Groninger boerenerf

Aangepast overgenomen uit: Wierde & Dijk (2003)

Eigenschappen van boerenerf en omringend landschap die het streekeigen karakter bepalen, hebben betrekking op de volgende aspecten: bodem, verkaveling, mate van openheid/beslotenheid van het landschap, boerderijtypen met bijgebouwen, beplanting (Wierde & Dijk, 2003). De kenmerkende eigenschappen van Groninger boerenerven die door Bierema/Giezen genoemd worden als aanknooppunten, oftewel als ontwerpuitgangspunten voor het landschapsplan (stap 2) van het ALB project, zijn:

- locatie: vrij in het veld of aan verbindingswegen;
- rechthoekig of vierkant erf (gedeeltelijk) omsloten door een gracht (foto 29);
- topografie: een verhoogd erf (foto 30);
- mantel (singel): beplanting met één of meer rijen bomen rond het erf (foto 31). Mantel rond erven dicht langs de kust zwaarder dan de mantels van boerderijen verder landinwaarts, vanwege doel van mantel; bescherming tegen wind/stormschade. De mantels bestaan vooral uit iepen, populieren, schietwilg, es, Noorse esdoorn, zwarte els, inlandse eiken en grauwe abeel. Als struikbeplanting staat er gewoonlijk meidoorn, diverse wilgen en vlier. In de tuin komen linde, paardekastanje, rode of gewone beuk, acacia, suikersesdoorn, plataan, Italiaanse populier, tamme kastanje en goudes voor. De struikbeplanting bestaat er uit taxus, hulst, sering, ribus, forsythia, klapbes, gouden regen, sneeuwbal. Ook staan er diverse fruitbomen: appel, peer, pruim, noot, mispel, moerbei en soms kers;
- hoekpunten en monumentale bomen (foto 32). In de loop van de tijd werd niet meer rondom het hele erf beplant, maar de hoekpunten bleven wel met bomen en struiken beplant. In het silhouet bleef de boerderij daardoor binnen een groene lijst liggen. Alleen gebouwen die sterk leken op de grote, bestaande schuur konden zo'n hoekpunt vervangen. Voor nieuwbouw betekent dit: *"Het silhouet van een boerenerf is uit te breiden met een volgend vierkant of rechthoek, als de hoekpunten maar zijn beplant. Ook hier geldt steeds dat een bijpassend gebouw de beplanting in een hoekpunt kan vervangen"* (p. 44).
- erfindeling in 'voor' en 'achter' (figuur 14)[368]. Op boerenerven (met inbegrip van de boerderij) bestaat vanouds een tweedeling in 'voor' en 'achter'. 'Voor' en 'achter' weerspiegelen in de eerste plaats een

Figuur 14: Boerema's erfindeling – voor en achter

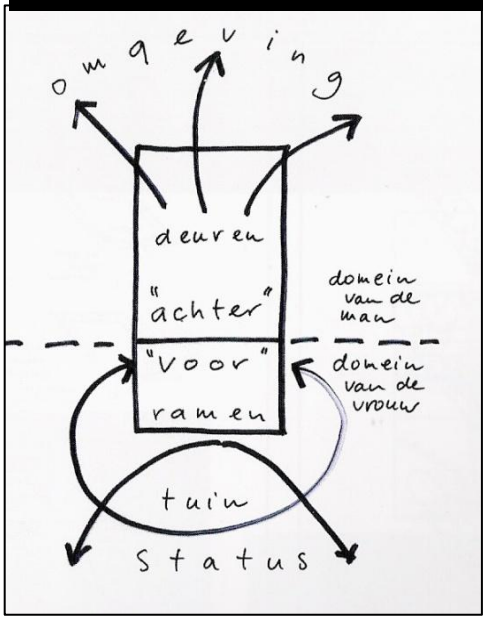

Bron: Wierde & Dijk (2003)

[368] Boerema's 'voor en achter' filosofie is gebaseerd op de publicatie:

functionele scheiding. Het woongedeelte, 'voor', was de verantwoordelijkheid van de vrouw en bestond uit het woongedeelte van de boerderij en het omliggende terrein met de bleek, de moestuin, de boomgaard en de siertuinen. Het werkgedeelte met de bedrijfsgebouwen, 'achter', was het domein van de man. In de tweede plaats hebben 'voor'en 'achter' een verschillende relatie met de omgeving. 'Voor' was naar binnen gericht op het gezin (besloten), maar was ook bedoeld om status zichtbaar te maken (via woning, siertuin). 'Achter' was meer naar buiten gericht. Hier vonden de contacten met de buitenwereld plaats en lag ook de verbinding met de bij het bedrijf horende percelen. Kenmerkend voor boerderijen is dat de toegang tot het erf zich aan de achterzijde van de boerderij bevindt. Tussen 'voor' en 'achter' kan een denkbeeldige lijn getrokken worden. Nieuwbouw moet deze lijn respecteren. *"Wat je nu ziet is dat schuren voorbij de lijn gebouwd worden met verrommeling als gevolg"* (Giezen, 2007, persoonlijk gesprek).

Foto's 33-36: Kenmerken van Groninger schuren

Aangepast overgenomen uit: Wierde & Dijk (2003)

Als kenmerkende eigenschappen van Groninger boerderijen/schuren, die fungeren als de aanknooppunten en ontwerpuitgangspunten voor de schuren van het ALB project (stap 4: passend bouwontwerp), noemt Giezen (Wierde & Dijk, 2003):

- Typen boerderijen verschillend: kop-hals-rompboerderij, kop-rompboerderij, boerderij met dwarshuis, Oldamsterboerderij. De vorm van oudere boerenbedrijfsgebouwen is steeds afgeleid van de Friese schuur.
- Maat: groot met hoge muur.
- Hoogopgaande achtergevel met grote deeldeuren. Na het midden van de 19e eeuw werd de achtergevel afgesloten met een lijstgoot met forse kroonlijst (foto 33). Boven de deuren een korfboogconstructie met sluitsteen (foto 34).
- Stijlelement: uilenbord (foto 35). Aanvankelijk constructief bedoeld, geplaatst op de meest kwetsbare punten van het dak.
- Vorm bijgebouwen: (meer)kapschuren (foto 36). Vanaf de tweede helft van de 18e eeuw maakte de behoefte aan steeds ruimere schuren voortdurende aanpassing van bedrijfsgebouwen noodzakelijk. Op het Hogeland komen vier soorten schuuruitbreidingen veel voor: een dwars uitgebouwde schuur, een hut, een grote bijschuur die door een open tussenruimte (koude gat) van de hoofdschuur is afgescheiden, en één grote schuurruimte onder twee of meer kappen (zie figuur 15). In het Oldamt, maar ook op het Hogeland, komt het veel voor dat de kapschuren open zijn.

Figuur 15: Vier typen bijgebouwen

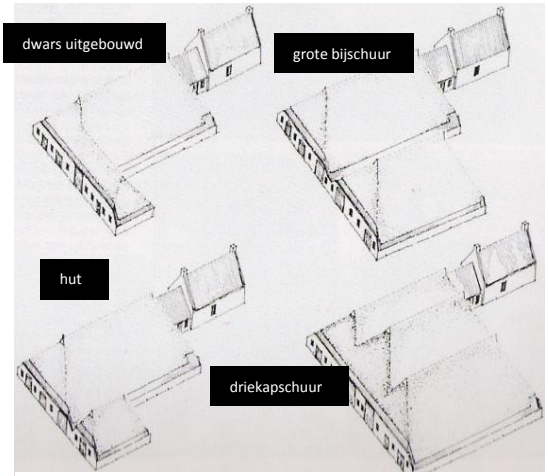

Aangepast overgenomen uit: Wierde & Dijk (2003)

- Situering bijgebouwen: uitbreidingen vonden plaats in het verlengde van de achtergevel, waardoor het statige beeld van de achtergevel in stand bleef.
- Materiaal:
    - rieten daken met boven de goot enkele rijen dakpannen. Instandhouding dermate kostbaar dat ze vrijwel zijn verdwenen en vervangen door golfplaten.
    - baksteen langs- en achtergevels
    - houten goten en kozijnen.

Het Oversticht (1994), *Boerenerven van de vier noordelijke provincies*. Heino: Sonodruk.

Giezen (2007, persoonlijk gesprek) wees in 3.7 al op het feit dat boeren kunnen doen wat ze willen qua erfinrichting. Hij is van mening dat er beleid moet komen om dat tegen te gaan. Veranderingen zouden alleen moeten worden toegestaan als die plaatsvinden op een bij het erf passende manier. Giezen verwijst vervolgens ook naar de publicatie van Oversticht: *"een catalogus van boerderijen en erven. Er staan aanwijzingen in voor allerlei soorten boerderijen. Per gebied dient er zorgvuldig gebouwd te worden volgens bepaalde principes."*

- Kleuren: gedekt. Het eenvoudige kleurenpalet is beeldbepalend. Kleurstelling harmonieert met groene erfbeplanting.
    - baksteen langs- en achtergevels: rood
    - witte goten en kozijnen
    - groene deuren
    - wit en groen geschilderde uilenborden.
- Dak schuur: wolfseind. Schuurdaken eindigden vaak in een wolfseind.
- Oriëntatie/vorm schuur: lage kant gericht naar het landschap en de openbare weg, hoge kant gericht naar de hoge achtergevels van de bestaande boerderij. Een typisch Groninger schuur kent twee zijden: de landschappelijke of belevingszijde (lage kant) en de functionele zijde (hoge kant) (zie figuur 16). Groninger boerderijen laten zich vergelijken met liggende koeien in de wei. Dat beeld wordt bepaald door de forse kap en de lage gootlijnen. De lage gootlijnen zijn meestal gericht naar het landschap, zodat de wind minder grip had op de schuur. Behalve een belevingszijde heeft de Groninger schuur ook een functionele zijde met een hoge gevel, die op het erf is gericht. De hoge schuurdeuren stonden voor een hoge opbrengst. Een hoge wand maakt een schuur ook geschikt voor meerdere functies.

Figuur 16: Twee kanten Groninger schuur – landschappelijke en functionele kant

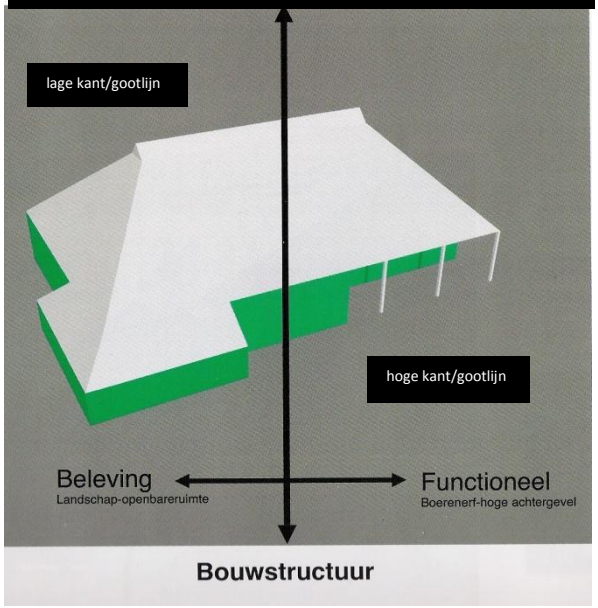

Aangepast overgenomen uit: Wierde & Dijk (2003)

Giezen en dorpsuitbreidingen

Behalve met agrarisch landschappelijk bouwen heeft Giezen zich ook bezig gehouden met het landschappelijk ontwerpen van dorpsuitbreidingen in het project 'Bouwen aan dorpsranden in Dongeradeel'. Ook hier is als ontwerpstrategie gezocht naar aanknooppunten die aansluiten bij de ontstaansgeschiedenis van het landschap. Giezen geeft impliciet aan dat deze aanknooppunten analoog zijn aan de zogenoemde groeidragers uit de studie **NIEUWE KIJK OP OUDE DORPEN** van de provincie Friesland. Deze karakteristieken die bepalend zijn voor de identiteit van de betreffende locatie, in **NIEUWE KIJK OP OUDE DORPEN** 'dorps DNA' genoemd, hebben voor Giezen in het geval van dorpen betrekking op vier aspecten: bestaande bebouwing, detaillering en sfeer van de openbare ruimte, aanwezige landschappelijke elementen en ecologische kwaliteiten (bodem, waterhuishouding, flora en fauna). In zijn studie **DUURZAAM BOUWEN AAN DORPSRANDEN IN DONGERADEEL** noemt Giezen (2006, op www.dongeradeel.nl) enkele karakteristieken die gelden voor dorpen in het algemeen, en dus ook tot de ontwerpuitgangspunten behoren voor de uitbreiding van alle betrokken dorpen in het project. Deze vertonen grote overeenkomsten met de in 4.3 genoemde kenmerken van het landschappelijk bouwen van dorpsuitbreidingen. Giezen stelt de overgang tussen dorp en landschap (corresponderend met kenmerk 4 van landschappelijk bouwen 'een goede overgang naar het buitengebied') centraal: *"De dorpsrand is geen toevallig bijproduct van een verkaveling, maar een bewust ontworpen aanzicht, een nieuwe compositie van gebouwen en beplanting. In zijn dorpsrand onderscheidt het dorp zich van andere dorpen en van de stad"* (p. 51). Veel staat in het teken van het, beeldbepalende, dorpssilhouet. Zoals de inpassing in de landschappelijke en stedenbouwkundige structuur (kenmerk 1 landschappelijk bouwen) en streekeigen groen (kenmerk 6): *"De positie, omvang en vorm van de bouwmassa's in relatie tot zowel het landschap als de stedenbouwkundige structuur van het dorp is een belangrijke ontwerpopgave. Ook beplantingen en het ontwikkelen van uitloopmogelijkheden spelen in de vormgeving van de nieuwe dorpsrand een belangrijke rol"* (p. 51).

Uit de vier eerder door Giezen genoemde aspecten die het 'dorps DNA' bepalen, blijkt bovendien dat hij aandacht heeft voor de openbare ruimte en architectuur (kenmerken 3 en 5). Voor de invulling van deze aspecten put Giezen (2006, op www.dongeradeel.nl) deels uit dezelfde bronnen die direct (stedenbouwkundige Habets) of indirect (**KLEINE KERNEN KOOKBOEK** van LA4Sale in opdracht van de provincie Noord-Holland) zijn geraadpleegd om in 4.3 de betekenis van landschappelijk bouwen vast te stellen. Dorps 'dorpsilhouet' bouwen is voor Giezen een ontwerpuitgangspunt in het project 'Dorpsranden Dongeradeel'. Dat houdt in[369]:

[369] Niet toevallig lijken deze punten sterk op de 10 gouden regels voor het dorp uit **DORP ALS DAAD** van Habets et al. (zie hs 4.3, pag. 136) en de aanbevelingen van Projectbureau Belvedere (waarvoor het **KLEINE KERNEN KOOKBOEK** als een van de bronnen gediend heeft) in **DORP + HANDREIKING DORPSEIGEN UITBREIDEN** (zie hs 4.3, inzetten rechts pag.'s 128, 133, 134).

- variatie in bebouwing. Een afwisselend beeld van individuele woningen, dus een kleine korrel. Dit dorpse karakter is ontstaan door geleidelijke, organische groei. Geen stadse vormen als rijtjeshuizen en bouwblokken, geen seriebouw.
- streekeigen architectuur. Samenhang in dakvorm, maat en schaal. Ondanks het feit dat ieder huis individueel herkenbaar is, vertonen de woningen wel een nauwe verwantschap.
- dorpse woningen zijn doorgaans eenvoudig. Vaak bestaan ze uit één laag met een kap.
- relatief ruime kavels (=kenmerk 2 landschappelijk bouwen).
- ieder huis heeft een eigen stuk grond.
- de kavel is een ensemble van woning(en) en bijgebouwen (stallen en schuren voor dieren etc.). Veel uitbreidingen.
- grote, markante gebouwen (kerk, molen en boerderij) horen (op strategische plekken) in een dorp. Ze mogen best wat hoger zijn, maar maat en volumeopbouw dienen in balans te zijn met de overige dorpsbebouwing.
- dorpen hebben een groen karakter.
- in stand houden ruggengraat waar kleine kernen langs of op gegroeid zijn. Woningen zijn ingepast in de landschappelijke basis.
- kleine openbare ruimte. Kiezen voor één hoofdruimte met grote bomen.
- voortbouwen op landschap en ecologie (o. a. bodem). Moderne technieken maken het mogelijk dat natte gebieden andere huizen en andere ontwikkelingsstructuren krijgen dan droge gebieden. Voor natte gebieden is bouwen op palen een mogelijkheid.
- klinkerwegen.
- mengen van functies. Monotone wijken met alleen maar gezinswoningen en bedrijvenparken zijn ondorps.

Voor woonhuizen geldt volgens Giezen (2007, persoonlijk gesprek) als belangrijkste stelregel: *"hou het eenvoudig!"* Giezen (2006, op www.dongeradeel.nl) blijkt de mening van Havik en Meindersma (1998) te onderschrijven dat de verluxing misschien wel het belangrijkste probleem vormt voor het behoud van landschappelijke kwaliteit en cultuurhistorische waarden. Op pagina 69 citeert Giezen hen letterlijk: *"Immers, de soberheid, de eenvoud en de bijbehorende rationaliteit die eeuwenlang het hoofdkenmerk is geweest van het platteland maakt nu in rap tempo plaats voor protserigheid en kapsones"* (vergelijk hs 3.4, pag. 57). Giezen prefereert de *"charme van de soberheid"*, die overigens wel gecombineerd kan worden met *"de behoefte aan luxe die nu eenmaal bij het moderne leven hoort"*.

Overeenkomsten (2): harmonie via een combinatie van zoveel mogelijk middelen

Ik ben dit hoofdstuk begonnen met een opsomming van een zestal overeenkomsten tussen Brink, Giezen en Kalfsbeek. Ook heb ik aangegeven dat de architecten als vertrekpunt voor het ontwerp aanknopingspunten uit de landschapsanalyse nemen. Tenslotte bestaan er nog twee overeenkomsten die betrekking hebben op de volgende twee vragen:

1) Worden de middelen waardoor inpassing en de relatie met de regionale identiteit gestalte krijgen herhaald in het nieuwe gebouw (harmonie) of wordt juist de tegenstelling met de omgeving gezocht (contrast)?
2) Via welke middelen krijgen inpassing en de relatie met regionale identiteit gestalte? Via vorm, of stijlelementen, of maatvoering, of materialen of kleur?

Het antwoord op de eerste vraag luidt dat Brink, Giezen en Kalfsbeek vooral het harmoniemodel gebruiken om inpassing (en streekeigenheid) tot stand te brengen. Het streven naar harmonie is ook conform de uitgangspunten van het Kritisch Regionalisme (2.3). Het doel van landschappelijk bouwen is dat de nieuwe gebouwen één worden met de plek waar ze staan. Om dat te bereiken zoeken de architecten naar een harmonieuze aansluiting op de omgeving, en niet de tegenstelling met die omgeving. Kalfsbeek (2007, persoonlijk gesprek): *"In het algemeen geldt dat gebouwen en objecten altijd moeten opgaan in het landschap. Contrasteren kan alleen dan wanneer er sprake is van kwalitatief heel hoogstaande architectuur, en daar zijn maar weinig architecten toe in staat. Of wanneer het object of gebouw te groot en te machtig is, zoals bijvoorbeeld de gasopslag in Langelo"* (zie foto 40, pag. 186). Kalfsbeek prefereert harmonie omdat *"contrastwerking snel zijn betekenis verliest in de tijd"*. Brink (2007, persoonlijk gesprek) onderschrijft dit: *"Het afstemmen op een gegeven landschap kan via contrast of harmonie. Maar contrast alleen ben ik niet zo voor omdat het beperkt houdbaar is."* Daarnaast noemt Kalfsbeek (2007, persoonlijk gesprek) als nadeel van contrastwerking dat *"Gebouwen die met de landschappelijke omgeving contrasteren, ook nog eens contrasteren ten opzichte van elkaar. Dan wordt het een allegaartje."*

Een harmonieuze aansluiting op de omgeving betekent onder meer dat de (historische of hedendaagse) referentieomgeving op een bepaalde manier terugkomt in het nieuwe gebouw. De vraag is via welke middelen.

De architecten geven aan dat ze proberen inpassing (en streekeigenheid) vorm te geven door een combinatie van zoveel mogelijk middelen. Zo probeert Brink de *input* aan de bovenkant van de zandloper zo breed mogelijk te maken (fig. 13, pag. 175). Op de vraag of hij vorm, stijlelementen, of maatvoering, of materialen of kleur gebruikt voor inpassing in de omgeving en het gestalte geven aan streekeigenheid antwoordt Brink (2007, persoonlijk gesprek): *"Al deze elementen samen."* Het lijkt er ook op dat een groot arsenaal aan middelen ingezet wordt. Dit moet verder duidelijk worden in 5.4.4 en 5.4.5 bij de bespreking van door Brink, Giezen en Kalfsbeek ontworpen gebouwen.

De vraag welke middelen het meest belangrijk zijn of meest gebruikt worden, is niet expliciet voorgelegd aan de architecten. Maar bij Kalfsbeek (2007, persoonlijk gesprek) is het wel aan de orde gekomen. Hij noemt als belangrijkste aspecten voor het verankeren aan een plek (bij agrarisch bouwen): vegetatie, landschap, kleurstelling en bouwvorm. Kalfsbeek kijkt ten eerste naar de vegetatie (stap 1 van het stappenplan, tabel 8, pag. 171). Zoals gezegd bepaalt vegetatie voor hem streekeigenheid. In stap 2 kijkt Kalfsbeek naar het landschap, vooral de inrichting van het gebied en de ruimtelijke structuur. Met betrekking tot passen in het landschap vindt Kalfsbeek schaalgrootte erg belangrijk. De maat van de gebouwen moet hierop afgestemd worden. Stedenbouw/ erfinrichting vormt stap 3: *"Gebouwen moeten niet alleen opgaan in het landschap, ook van belang is hoe het erf eruit ziet."* Met het erf *"zijn we terug bij de vegetatie"*, vervolgt Kalfsbeek. *"Mijn persoonlijke mening is dat er bij rationele bouw sprake moet zijn van irrationele beplanting. Rationele beplanting past wel bij het rationele gebouw maar niet in het landschap."*

De twee laatste aspecten die Kalfsbeek van bijzonder belang noemt voor verankering aan de plek, kleurstelling en bouwvorm, hebben betrekking op architectuur (stap 4). Daarbij maakt, zoals gezegd, globalisering volgens Kalfsbeek bouwen op een rationele manier noodzakelijk. Hij legt uit: *"Boeren hebben bijvoorbeeld te maken met wereldwijde concurrentie. Uit bedrijfseconomische overwegingen zullen boeren daarom vragen om rationeel opgezette agrarische bouwwerken."* Om vervolgens aan te geven: *"En zowel bij niet-agrarisch als ook bij agrarisch bouwen moet de bouwvorm altijd de functie volgen."*[370] Voor het creëren van goede en ingepaste architectuur is achtereenvolgens van belang: aansluiten bouwvorm versus functie van het bedrijf, aansluiten bouwvorm versus landschap, aansluiten kleur versus landschap, en tenslotte ook aansluiten materiaal versus landschap. Het gebruikte materiaal moet afhangen van de bouwvorm. Daarnaast heeft *"ook de toenemende rationalisatie invloed op de materiaalkeuze. Hout is bijvoorbeeld niet meer te betalen. Staal is veel economischer."*

5.3.3 Verschillen in visie

Giezen

Jan Giezen is al lange tijd is verbonden aan architectenbureau Artès uit Groningen. De laatste jaren ontwerpt hij ook *part-time* in eigen beheer via Gemma BV. Giezen (2006, op www.dongeradeel.nl) is van mening dat stedenbouw en architectuur in het landelijk gebied zich in een crisis bevinden. Ontwerpers en overheden zijn niet in staat bestaande kwaliteiten van dorpen en omgeving te behouden, net zo min als ze er in slagen nieuwe identiteiten te scheppen die de regionale verscheidenheid van het landschap zou kunnen vergroten. *"Door het realiseren van algehele vormuniformiteit negeren architecten en stedenbouwkundigen de landschappelijke en ecologische kwaliteit van de onze omgeving"* (p. 5). In zijn ontwerpstrategie gaat Giezen daarom uit van de ontstaansgeschiedenis van het landschap en de landschappelijke identiteit. De kern van zijn visie noemt hij plekgebonden bouwen (2007, persoonlijk gesprek). In hoofdstuk 3 is geconstateerd dat bouwvormen behalve in toenemende mate uniform, elkaar in de tijd ook steeds sneller opvolgen. Middels plekgebonden architectuur is het mogelijk te ontkomen aan de waan van de dag (www.gemmav.nl (3)) en regionale differentiatie en identiteit te behouden (Giezen, 2006, op www.dongeradeel.nl)[371].

De werkstrategie volgens het stappenplan die hij daartoe ontwikkeld heeft onder de *"paraplunaam buitenbouw"*, heeft hij na het project Wonen aan de Winsumervecht onder de noemer duurzaam bouwen/landschappelijk bouwen achtereenvolgens toegepast op de projecten Duurzaam bouwen van schuren in Oost-Groningen, Westerkwartier (Groningen), Agrarisch Landschappelijk Bouwen Wierde en Dijk, Boerderij De Nijensteen in Veessen (grens Gelderland-Overijssel), Groevenbeek (Gelderland), en Duurzaam bouwen dorpsranden Dongeradeel (Friesland). Daarmee is volgens Giezen wel aangetoond dat deze werkstrategie een werkbare methode is. Het laatste project Duurzaam bouwen dorpsranden Dongeradeel is een rapport geschreven in opdracht van de gemeente Dongeradeel. Het is een uitwerking van het provinciale (respectievelijk nationale)

[370] Hierover verschilt Kalfsbeek van mening met Giezen (2007, persoonlijk gesprek) die met betrekking tot het Functionalistische adagium '*form follows function*' zegt: *"Nee, dit is geen dogma voor mij. Je kunt beginnen met de vorm."*

[371] Voor richtlijnen betreffende plekgebonden architectuur haalt Giezen op pagina 40 Habets als bron aan. Giezen noemt zes van de tien gouden regels voor het dorp uit Habets et al. (2004), zoals die ook zijn genoteerd in deze *thesis* in 4.3.

'ruimtelijke kwaliteits' beleid, zoals dat is beschreven in 4.2 (respectievelijk 3.5), waarvan de praktische invulling (en uitvoering) en de verantwoordelijkheid in het kader van de decentralisatie doorgeschoven wordt naar de gemeenten[372]. Giezen (2007, persoonlijk gesprek): *"Wat ik gedaan heb, is het beleidsvoornemen van de provincie visualiseren."*

Giezen (www.gemmabv.nl (1)) typeert zijn ontwerpen door drie aspecten:

1. oog voor de menselijke maat;
2. duurzaam bouwen;
3. en, de laatste jaren ook steeds meer, cultuurhistorie als leidraad.

Duurzaam bouwen betekent voor Giezen dat zoveel mogelijk rekening gehouden wordt met mens en milieu[373]. Dit kan volgens hem door:

- uit te gaan van de ecologische, landschappelijke en cultuurhistorische kwaliteiten van de bestaande situatie en deze zoveel mogelijk te benutten;
- te kiezen voor duurzame energiebronnen;
- het gebruiken van zoveel mogelijk natuurlijke en bij voorkeur streekgebonden materialen;
- het centraal stellen van de gebruiker.

In de grote nadruk die Giezen legt op duurzaamheid[374], *"zorg voor het milieu was en is ... mijn voornaamste drijfveer"* (www.gemmabv.nl (2)), wijkt Giezen af van Brink en Kalfsbeek. Terugkerend thema in dit onderzoek is dat, hoe men het ook wendt of keert, het concept landschappelijk bouwen altijd ruimte laat voor eigen interpretatie. De visie van Giezen onderstreept dit nog een keer. Bij Giezen gaat het niet alleen om de relatie tussen gebouw en landschap en tussen gebouw en gebouw, maar ook om de relatie tussen gebouw en natuur. Giezen onderscheidt zich van de meest gebruikelijke interpretatie van landschappelijk bouwen, en daarmee ook van Brink en Kalfsbeek, door landschappelijk bouwen en duurzaam bouwen te beschouwen als twee kanten van dezelfde medaille. Naar de mening van Giezen (2007, persoonlijk gesprek) vormt landschappelijk bouwen een onlosmakelijk onderdeel van duurzaam bouwen. Duurzaam bouwen is dus in de ogen van Giezen meer dan het minimaliseren van de milieubelasting. Het betekent ook levensloopbestendig bouwen[375]. En het betekent ook landschappelijk bouwen. Andersom vormt duurzaamheid voor hem ook een aandachtspunt bij landschappelijk bouwen. Het landschappelijk bouwen van Giezen is niet alleen maatwerk afgestemd op de plek, maar ook maatwerk afgestemd op de persoonlijke situatie van de bewoners. Ergo, *"er is sprake van een integrale aanpak."*[376]

Het tweede verschil tussen Giezen enerzijds en zijn collega's Brink en Kalfsbeek anderzijds is de relatief grotere nadruk die Giezen legt op het verleden. Zoals gezegd is de vraag of ontwerpers onder identiteit vooral historie of vooral de huidige landschappelijke omgeving verstaan, moeilijk te beantwoorden. Voor landschappelijk bouwen geldt dat historie altijd een rol speelt, ontwerpen moeten verwant zijn aan vroeger. Hoe groot de rol van het verleden is, valt lastig aan te geven omdat het bij het voortbouwen op identiteit en landschap gaat om elementen die ontwerpers onbewust hanteren en op een persoonlijke, intuïtieve manier verwerken. Landschappelijk bouwen betekent het vinden van evenwicht tussen verleden, heden en toekomst op een voor ontwerpers persoonlijke manier. Ook Giezen zoekt naar het evenwicht tussen traditie en vernieuwing, indachtig het Belvedere credo 'behoud door ontwikkeling'. Net als andere Kritisch Regionalisten probeert Giezen te vernieuwen door voort te bouwen op het verleden. Toch kan Giezen in de 'kwaliteitsdiscussie bouwen op het platteland' (zie 3.2.2) in vergelijking met de andere Kritisch Regionalisten behoudend worden genoemd[377].

---

[372] Uit het voorontwerp **STREEKPLAN FRŶSLAN 2006** citeert Giezen als beleidsvoornemen (2006, p. 5, op www.dongeradeel.nl): *"Blijvende herkenbaarheid van de kernkwaliteiten van de landschapstypen speelt een richtinggevende rol in totale belangenafweging bij ruimtelijke ontwikkeling op alle schaalniveaus. Wij zijn van mening dat veel ruimtelijke ontwikkelingen ingepast kunnen worden in de bestaande landschappelijke structuren waarbij de landschappelijke kernkwaliteiten van Fryslân herkenbaar blijven. Dit vraagt wel om een zorgvuldig uitgekozen locatie en een goede inpassing in de omgeving. Vooral gemeenten zijn aan zet bij het leveren van dit lokale maatwerk, waarbij de omschreven elementen en structuren zowel ijkpunten als inspiratiebronnen vormen."* Op pagina 41 worden de nader uitgewerkte beleidsdoelen van de provincie uit het **STREEKPLAN FRŶSLAN 2006** (thema landschap en cultuurhistorie) door Giezen genoemd die hij wil omzetten in de praktijk.

[373] In het project 'Duurzaam Bouwen aan dorpsranden in Dongeradeel' heeft Giezen zoveel mogelijk de principes toegepast voor duurzame stedenbouw zoals die zijn verwoord in de brochure **BOUWSTENEN VOOR EEN DUURZAME STEDEBOUW**, uitgegeven door de VNG in 1996.

[374] Praktijkvoorbeelden van de hand van Giezen zijn de DuBo voorbeeldprojecten: Waterland in Groningen, Noord-Groningen/Opwierde in Appingedam, Nieuwland in Amersfoort en Oikos in Enschede.

[375] Levensloopbestendig bouwen betekent dat er flexibel gebouwd wordt met het oog op de verschillende levenfases die mensen doorlopen. Dat houdt in dat de mogelijkheden tot uitbreiding, aanpassing of opsplitsing van de woningen vergroot worden. Vanuit het oogpunt van duurzaam bouwen en het toekomstwaarde aspect van ruimtelijke kwaliteit *"is het van belang dat een woning op eenvoudige wijze valt aan te passen aan de woonwensen van de bewoners. Vrije indeelbaarheid, flexibiliteit en mogelijkheden tot uitbreiding zijn de randvoorwaarden om voor mensen woningen op maat te kunnen realiseren"* (www.gemmabv.nl (7)). Dit principe ligt bijvoorbeeld ten grondslag aan de woning in Gravenburg (zie foto 67, pag. 200).

[376] Zie verder Giezen (2006, op www.dongeradeel.nl).

[377] Giezen (2006, p. 29, op www.dongeradeel.nl) verwoordt zijn zienswijze aan de hand van de publicatie **GEEN TOP ZONDER BERG** van Havik en Meindersma uit 1997. Eerst wordt het belang van cultuurhistorie en regionale identiteit en het behouden daarvan aangestipt. Maar

Op de vraag wat Giezen onder identiteit en inpassing verstaat, luidt het antwoord dat in vergelijking met Brink en Kalfsbeek de balans bij Giezen doorslaat naar historie ten koste van de huidige (landschappelijke) omgeving. Zijn concept 'buitenbouw' betekent dat de ontstaans*geschiedenis* van het landschap centraal staat (2007, persoonlijk gesprek). Cultuur*historie* moet dienen als leidraad voor ruimtelijke ordening en architectuur. Ook vindt Giezen het cultuur*historisch* erfgoed de belangrijkste drager van regionale identiteit. De huidige landschappelijke omgeving valt voor hem onder cultuurhistorisch erfgoed; omdat het landschap is gemaakt door mensen zijn landschap en cultuurhistorie nauw met elkaar verweven. Ook noemt Giezen vaak de noodzaak tot *behoud* en integratie van cultuurhistorische kwaliteiten, zoals op www.gemmabv.nl (3): *"Het is van belang de identiteit van een dorp, stad of regio te behouden.Vanuit deze opvatting is ook het borg-, heerd- en steenfabriekwonen van het Belvedere project Wonen aan de Winsumer Vecht onstaan."* Voor het steenfabriekwonen (zie foto 37, figuur 2 (pag. 13), figuur 17), borgwonen (zie foto's 38-39, figuur 1 (pag. 13), figuur 18) en heerdwonen (zie foto's 55-57, pag. 198) gebruikt Giezen beelden uit het verleden als inspiratiebron.

Foto's 37-39/figuren 17-18: Steenfabriek(wonen) en borg(wonen) - verleden, heden en toekomst

Bronnen: Giezen (2006, op www.dongeradeel.nl) (foto's 37-39, figuur 17) en www.gemmabv.nl (figuur 18)

De vraag in hoeverre er hierbij sprake is van het kopiëren uit het verleden, blijft in vakkringen onderwerp van discussie. Met historiserend bouwen oogst men immers weinig respect binnen de eigen vakkring. Deze discussie lijkt inherent aan landschappelijk bouwen omdat teruggegrepen wordt op het verleden, terwijl het tegelijkertijd niet de bedoeling is het verleden te kopiëren. De scheidslijn lijkt dun en moeilijk te bepalen. Giezen (2007, persoonlijk gesprek): *"Ik praat steeds minder over het behoud van cultuurhistorische kwaliteiten. Want je komt steeds in de discussie terecht over 'Hans en Grietje' architectuur. Architectuur die niet gericht is op de toekomst maar slechts kopieert uit het verleden. Daarom praat ik steeds meer over de ontstaansgeschiedenis van de plek. Dit houdt echter nog steeds in dat je verplicht bent het beeld te continueren."* Het plekgebonden bouwen van Giezen betekent dus nog steeds dat de nadruk ligt op de historische omgeving. Maar continuering van het beeld hoeft naar de mening van Giezen dus niet te betekenen dat er ook sprake is van decorbouw. Historie wordt bij plekgebonden bouwen gebruikt als inspiratiebron en de dynamiek van de constructivistische regionale identiteit expliciet erkend[378].

vervolgens ook dat van vernieuwing: *"Behoud en versterking van regionale identiteit is makkelijker gezegd dan gedaan. Conserveren werkt alleen als de functieveranderingen niet al te zeer worden belemmerd door een strikte bescherming. Het zorgvuldig vormgeven aan 'nieuwe' regionale identiteit is dan ook minstens zo belangrijk als het behoud van het bestaande beeld."* Het typeert Giezen echter ook dat de kop van het geschrevene 'De historische factor als drager' luidt.

[378] Zoals blijkt uit Giezen (2006, p. 31, op www.dongeradeel.nl). Bij plekgebonden bouwen *"wordt uitgegaan van een brede definitie van regionale cultuur. Het gaat niet alleen om de gestolde of statische cultuur, maar ook om de opvattingen en gedragingen van mensen in hun maatschappelijke context. Cultuur is niet alleen geworteld in het verleden, maar ook verbonden met de hedendaagse realiteit. Op basis van die levende cultuur kunnen innovaties plaatsvinden. Doel van het onderzoek naar plekgebonden (regiospecifieke) architectuur is een eigentijdse interpretatie van het landschap en de geschiedenis in combinatie met inzicht in de structurele veranderingen in de maatschappij. Naast het voortbouwen op bestaande tradities moet er ruimte blijven voor nieuwe culturele expressies die voortvloeien uit de veranderingsprocessen en de behoeften van de toekomstige samenleving."*

Brink

Pieter Brink voert samen met collega architect Arnoud Olie de regie over Bureau B+O Architecten bv. Op www.bureaubeno.nl (1) laat men weten dat voor de architecten van B+O *"de context van de opdracht het uitgangspunt en de leidraad is voor hun ontwerpen ... Context omvat niet alleen de plek, maar is het geheel van opdrachtgever, het programma van eisen en het budget. Bovendien is context geen puur rationeel begrip, maar ook gevoel en emotie spelen een grote rol. Door het op deze manier aarden van het ontwerp in de context ontstaat betrokkenheid van zowel de architect als de opdrachtgever en daarmee kwaliteit."* B+O begeeft zich op tal van terreinen. Zo heeft men zich toegelegd op de bouw van woonhuizen, maar ook veel bedrijfs- en utiliteitsgebouwen ontworpen. Bovendien werkt B+O aan restauratieprojecten (verbouw en *upgrading*). Daarnaast richt men zich steeds meer op stedenbouwkundige en landschappelijke vraagstukken (b.v. kantoorcomplex, woonpark, bedrijventerrein, vakantiepark). Omdat "*ieder ontwerp en iedere studie is toegesneden op de plek, kent het werk een grote veelzijdigheid."* De architectuur is *"divers en niet in een stijlvorm te vatten."* Soms noemt Brink (2007, persoonlijk gesprek) dit landschappelijk bouwen maar soms ook niet. *"Op kantoor gebruiken we vaak landelijk bouwen. Dit slaat op architectuur op het platteland. Landschappelijk bouwen gaat verder. Naar een synthese van landschap en vorm."*

Nogmaals ter onderstreping van het feit dat landschappelijk bouwen een containerbegrip is, interpreteert ook Brink landschappelijk bouwen op eigen wijze. Brink (2007, persoonlijk gesprek) hanteert twee omschrijvingen voor landschappelijk bouwen. *"Kijk je puur naar de architectuur dan houdt landschappelijk bouwen in: het afstemmen op een gegeven landschap."* Maar zoals gezegd bestaat een ontwerpproces voor Brink uit drie fases: voordat architectuur of vorm van belang wordt, moet naar functie en landschap worden gekeken. *"Neem je alledrie mee dan houdt landschappelijk bouwen in dat functie, landschap en vorm elkaar versterken."* Brink legt uit: *"Als je in de architectonische fase bent beland dan is het landschap een gegeven; het landschap wordt niet meer veranderd. Meestal moet het landschap voordien echter wel veranderd worden omdat de functie is veranderd. Waar landschap in harmonie is met de functie hoeft er dus niets te veranderen. Wat we nu zien is verval van het landschap, dit noemt men verrommeling. Bepaalde factoren zijn gewijzigd, waardoor disharmonie ontstaat tussen functie en beeld."* Deze visie van Brink illustreert dat landschappelijk bouwen niet alleen geïnterpreteerd kan worden als betrekking hebbend op inpassing van architectuur in het bestaande landschap, zoals de conclusie luidde in hoofdstuk 1, maar dat landschappelijk bouwen soms ook aanpassing van het bestaande landschap kan betekenen. Landschappelijk bouwen is dan onderdeel van de creatie van een geheel nieuw landschap[379]. Er is met andere woorden dan geen sprake van inpassing van een bouwwerk of architectuur (microniveau) in een gegeven landschap (mesoniveau), maar van verandering van dat mesoniveau.

Dit streven van Brink naar een nieuw landschap leidt als vanzelf naar het tweede verschil tussen Brink en Giezen. Naast de discrepantie tussen hen beide met betrekking tot de manier waarop ze landschappelijk bouwen interpreteren, bestaat er ook een verschil in de rol die ze historie toedichten. In vergelijking tot Giezen speelt bij Brink historie een minder grote rol; hij is meer gericht op de huidige landschappelijke omgeving. En dan vooral op de economische functie van de huidige landschappelijke omgeving. In de 'kwaliteitsdiscussie bouwen op het platteland' (zie 3.2.2) slaat de balans tussen traditie en vernieuwing bij Brink door naar vernieuwing. Brink kiest zijn identiteit minder op basis van de vroegere omgeving, en in plaats daarvan op basis van een recent verleden (de huidige omgeving). In zijn visie is het noodzakelijk, nu agrarische activiteiten steeds minder vorm geven aan het platteland (zie 3.4), een nieuw nog niet bestaand landschap te ontwerpen: het woonlandschap. De redenatie van Brink (2007, persoonlijk gesprek) begint met de constatering dat het platteland veranderd is, en meer een woonfunctie heeft gekregen: *"De grootste trendbreuk binnen het landelijk gebied is de toename van de mobiliteit en dientengevolge het wonen op het platteland. Vroeger woonde en werkte je op het platteland. Omdat je op het platteland werkte, woonde je er ook. En wel vlakbij de plaats waar je werkte, in de dorpen. Nu kun je in de natuur wonen door de mobiliteit."* Vervolgens stelt Brink vast dat men niet wil dat het landschap mee veranderd. Naar zijn mening is dit streven naar het behoud van het landschap een verkeerd streven: *"Tegenwoordig moet het landschap beschermd worden. Waarom? Er is altijd verandering geweest. Het behouden van helderheid is daarentegen goed. Helderheid in de zin van een functionele relatie tussen het landschap en de bebouwing. Die is er altijd geweest. Als de functie veranderde, veranderde het landschap mee en omgekeerd."*

Het gevolg van behoud van het landschap is een disharmonie tussen functie en beeld en een gebrek aan samenhang (Brink, 2007, persoonlijk gesprek): *"Nu hebben we echter boerderijen, maar geen agrarisch*

[379] Ook Vreugdenhil (provincie Flevoland, 2008, enquête) onderschrijft dat landschappelijk bouwen soms het ontwerpen van een nieuw landschap met zich meebrengt. Ze legt uit: *"Momenteel werken wij een nieuw beleid uit: saneren van oude, lage molens en het opschalen daarvan tot zeer hoge molens. Wij zijn als provincie van mening dat deze grote molens niet meer zijn in te passen, maar tot een geheel nieuw landschap leiden en dat de ontwerpvraag dan ook geen inpassingsvraag is, maar een vraag om een nieuw landschap te ontwerpen."*

gebruik. De provincie wil landschapstypen behouden, in het geval van Drenthe dus het agrarisch landschap. Alleen dat bestaat niet meer in de oude vorm. Zo is ook de boerderette een schijncultuur, decor. Het lijkt op een boerderij, maar is nooit een boerderij geweest. Van de decorbouw moeten we af. Als een landschap z'n functie verliest, verliest het daarmee ook zijn waarde." De samenhang zou hersteld moeten worden door de creatie van een nieuw landschap, het woonlandschap: *"Het gaat er pas in laatste instantie om hoe je moet bouwen, dus architectuur. Het gaat erom waar je bouwt. Je moet zorgen voor samenhang met het landschap. Deze samenhang krijg je niet door het landschap te behouden als de functie is veranderd, dan krijg je decorbouw zoals Jan Giezen maakt. Je moet vanuit de nieuwe functie kijken. Dus vanuit de woonfunctie. Het landschap is dan simpelweg veranderd. Veranderd in een woonlandschap. Voor een architect is er dan sprake van een nieuwe opgave. Als de agrarische functie van bebouwing en landschap verplaatst is, kan op de oorspronkelijke plek de functie wonen komen. Gebeurt dit in de nabijheid van een dorp dan moeten de nieuwe woningen in het dorp komen, in plaats van een wijkje tegen het dorp aan te plakken. Wat we moeten doen is gewoon een nieuw landschap maken, een woonlandschap. En zo de relatie met de plek, dus het landschap, herstellen." "Maar,"* zegt Brink, *"dat woonlandschap moet nog ontworpen worden, het is er nog niet!"*

Ondanks de nadruk die Brink legt op vernieuwing, zoekt ook hij, net als andere ontwerpers die landschappelijk willen bouwen, naar een balans tussen heden en verleden, tussen behoud en ontwikkeling. Ook in zijn optiek behoren ontwerpen een relatie te hebben met het verleden. Passen in het landschap betekent niet alleen het afstemmen op de huidige omgeving, maar heeft ook te maken met historie en identiteit (2007, persoonlijk gesprek): *"Passen in het landschap heeft te maken met het totaalpakket. Zeker ook met regionale identiteit. Ze lopen ook door elkaar heen. Passen in de omgeving heeft te maken met het huidige landschap, bijvoorbeeld zoiets banaals als opgaan in het groen. Maar ook met de verkaveling, de structuur, de landschapslijnen. De identiteit van het huidige landschap. Het landschap is een uitkomst van een historisch proces van aanleg door mensen. Je kijkt dus ook naar de oude patronen, naar historie. De identiteit van het landschap is op het verleden gebaseerd. En het oude patroon is op de identiteit van het landschap gebaseerd."*

Sommige aspecten wil Brink (2007, persoonlijk gesprek) ook simpelweg behouden. Zo stelt hij: *"De Drentse identiteit is groen. Dat moet ook blijven"*. Met landschappelijk bouwen wil Brink versterking van het landschapsbeeld bereiken, en dat houdt voor hem onder meer in dat oude dorpsvormen moeten behouden blijven.*"Mijn visie is dat dorpen verkeerd worden uitgebreid. Je moet dorpen niet meer vergroten. Maar inbreiden. Uitbreiden met een visie van binnenuit. Een dorp, wat slaat op omvang en gevoel, heeft wortels in het landschap. Dus weer: je moet de relatie met het landschap herstellen. Door vanuit het landschap naar de kern van het dorp te kijken. En die relatie moet tot in het hart van het dorp voelbaar blijven!"* Dat betekent dat een uitbreiding in Drenthe (esdorpen) radiaal vanuit het centrum moet plaatsvinden, en niet door middel van het aanplakken van een vierkant of rechthoekig blok aan de buitenkant bij het dorp (figuur 19). Brink is het in dit geval dus wel eens met de provincie Drenthe, in de persoon van Wienia, die in 4.3.3 stelde dat landschappelijk bouwen voor Drenthe betekent dat de vingerstructuur van dorpen gehandhaafd blijft.

Figuur 19: Standaard dorpsuitbreiding versus ideaaltype landschappelijk bouwen in Drenthe (esdorpen)

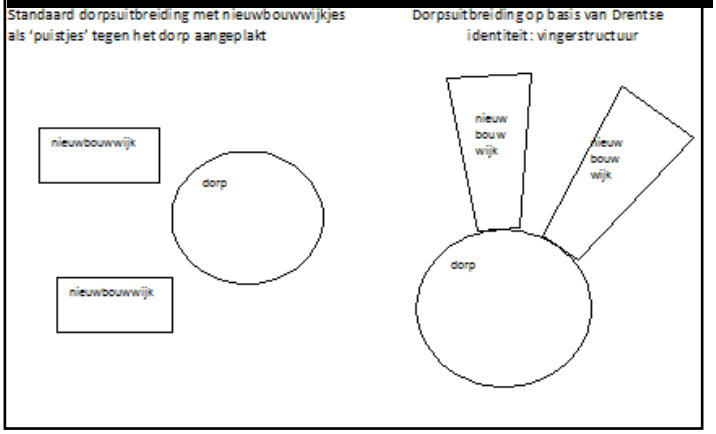

Kalfsbeek

Hoewel Cor Kalfsbeek niet behoort tot de Modernistische *avant garde*, mag hij beschouwd worden als een gerenommeerd en gelauwerd architect. Het werk van Kalfsbeek kan onderscheiden worden in twee periodes: een Structuralistische en een Neorationalistische periode (www.encyclopediedrenthe.nl (1)). Kalfsbeek werd aanvankelijk sterk beïnvloed door de architecten Aldo van Eyck en Herman Herzberger, protagonisten van het Structuralisme. Dit Structuralisme ontwikkelde zich eind jaren ´60, begin jaren ´70 van de vorige eeuw uit een hang naar kleinschaligheid en herbergzaamheid, als reactie op de grootschalige wederopbouwarchitectuur van na de oorlog (www.encyclopediedrenthe.nl (2)). De stroming wordt gekenmerkt door een vormgeving van strakke, geometrische organisatiepatronen. Voorbeelden van Structuralistische ontwerpen van het bureau van Kalfsbeek uit de jaren ´70 zijn Hotel Bieze in Borger, ontmoetingscentrum de Brinkhof te Norg, gemeenschapshuis De Spinde te Dalen en het gemeentehuis van Borger.

Foto 40: Gasopslag Langelo

Bron: www.hosper.nl

Vanaf 1983 ontwikkelde Kalfsbeek een meer rationalistische stijl (www.encyclopediedrenthe.nl (1)). Het Neorationalisme, waartoe Kalfsbeek zich bekeerde, ontstond eind jaren ´70, begin jaren ´80 uit kritiek op de 'Nieuwe Truttigheid': *"de vaak tot een 'maniertje' verworden veelvormige kleinschalige architectuur en de doolhofachtige stedenbouwkundige plannen die daarbij hoorden"* (www.encyclopediedrenthe.nl (2)). Neorationalistische architectuur wordt kenmerkt door eenvoudige vormen en pragmatische oplossingen. Het resultaat zijn heldere geometrische gebouwen. Voorbeelden van Kalfsbeek's rationele architectuur zijn het (oude) VAM kantoor in Wijster, de uitbreiding van de gevangenissen Norgerhaven en Esserheem in Veenhuizen, en de op www.encyclopediedrenthe.nl (1) als belangrijk en controversieel omschreven gasopslag in Langelo (1992-1995, ontworpen in samenwerking met Bureau Alle Hosper landschapsarchitectuur & stedebouw Haarlem) (foto 40). Kalfsbeek's werk draagt vanaf begin jaren ´90 de sporen van de samenwerking met het Italiaanse architectenbureau Giorgio Grassi bij de Openbare Bibliotheek van Groningen (1989-1992). Ook de samenwerking met een andere Italiaan, Adolfo Natalini, bij het Waagstraatcomplex in Groningen (1991-1996) heeft een stempel gedrukt op later werk. In 1997 trok Kalfsbeek zich terug uit zijn architectenbureau, dat is voortgezet onder de naam DAAD architecten. Ontwierp hij vroeger vooral publieke gebouwen, tegenwoordig legt Kalfsbeek zich toe op woningen en landgoederen.

Op www.architectenweb.nl valt te lezen dat Kalfsbeek streeft naar de creatie van karakteristieke en tijdloze ontwerpen door middel van:

- een intensieve samenwerking tussen opdrachtgever en architect;
- de geschiedenis van een bestaand gebouw wordt in zijn betekenis eerst geanalyseerd waarna vervolgens een conceptuele ontwerpmethode wordt voorbereid;
- veel aandacht en gevoel voor materiaal en detaillering zowel voor de bouwkundige afwerking als voor de inrichtingselementen; deze optelling leidt tot veel meer dan 'lege' esthetiek.

Kalfsbeek (2007, persoonlijk gesprek) vindt dat het verreweg de meeste architecten aan visie ontbreekt. Dat leidt niet alleen tot lege esthetiek, maar is ook een van de redenen waarom er tegenwoordig zoveel huizen en wijken gebouwd worden waarbij geen aandacht wordt geschonken aan het creëren van samenhang met de bestaande bebouwing en het landschap. Kalfsbeek wil bouwen in de traditie van vroegere architecten als Kuypers, Berlage en Rietveld, die wel oog hadden voor de omgeving en bijvoorbeeld interieur en exterieur op elkaar afstemden.

Kalfsbeek (2007, persoonlijk gesprek) stelt dat voor het scheppen van goede architectuur het hebben van een richting, een plan noodzakelijk is. Creatieve ingevingen moeten niet het uitgangspunt zijn, maar voortkomen uit en ingebed zijn in het plan. Hierbij zijn drie aspecten van belang: integriteit, de studie van de plek en een rationeel programma. In de meer rationalistische stijl van ontwerpen die Kalfsbeek vanaf 1983 ontwikkelde, speelt verankering aan de plek een belangrijke rol (www.encyclopediedrenthe.nl (1)). *"Een verankering aan de plek moet het uiteindelijke doel zijn,"* zegt Kalfsbeek (2007, persoonlijk gesprek), *"maar indien men geen plan heeft, ter verankering aan de plek, ontstaat formalisme. Lege architectuur."* Met verankering aan de plek als centraal ontwerpuitgangspunt lijkt Kalfsbeek te passen binnen het ruime, losse kader van het Kritisch Regionalisme. Zijn werk voldoet ook aan de karakteristieken van het Kritisch Regionalisme zoals die in 2.3 zijn beschreven. Toch wordt Kalfsbeek lang niet altijd tot de Kritisch Regionalisten gerekend (onder meer niet op www.encyclopediedrenthe.nl). Kalfsbeek maakt naar eigen zeggen ook geen streekeigen architectuur. Zoals gezegd stelt hij namelijk dat streekeigenheid in *architectuur* niet meer bestaat. Dat is iets uit het verleden. Desalniettemin is het werk van Kalfsbeek meestal een goed voorbeeld van regiospecifieke architectuur zoals Romeijn dat in 2.3 heeft omschreven: een dialoog tussen Modernistisch vormidioom en contextuele eigenschappen, zonder daarbij te vervallen in historiserende interpretaties en imitaties.

Ook Kalfsbeek wil zowel aansluiten op de huidige als op de historische omgeving, waarbij de stelregel geldt: *"Architectuur moet altijd hedendaags blijven"* (2007, persoonlijk gesprek). De huidige omgeving is dus leidend. Toch is het moeilijk aan te geven in hoeverre Kalfsbeek de nadruk legt op huidige of historische omgeving. Hij lijkt een middenpositie in te nemen tussen Brink en Giezen. Kalfsbeek spreekt minder over het behouden van het beeld dan Giezen. Kalfsbeek kan ook beschouwd worden als een vernieuwend architect, die oog heeft voor ontwikkelingen in de samenleving. Veranderingen in de maatschappij leiden tot nieuwe functies voor gebouwen.

En zeker als men het Functionalistische (= Modernistische) credo '*form follows function*' onderschrijft, zoals Kalfsbeek, leidt dit tot aan de hedendaagse (maatschappelijke) omgeving aangepaste, nieuwe vormen. Zo ziet Kalfsbeek zijn gasopslag in Langelo niet als een negatieve vorm van verstedelijking (zoals bijvoorbeeld Elerie) maar als ontwikkeling waarbij *"nieuwe vormen eigen posities innemen in het landschap en tegelijkertijd onderdeel zijn van het landschap"* (Boonstra, 1995, op www.noorderbreedte.nl (1)). Het grootschalige, industriële complex contrasteert weliswaar met het beekdallandschap waarin het ligt en het nabijgelegen brinkdorp Langelo, maar de locatie is ingebed in de radiale landschappelijke structuur waarbij gebruik is gemaakt van zichtlijnen.

Hoewel Kalfsbeek streeft naar vernieuwing, stelt hij dat ook de geschiedenis zeer belangrijk is (2007, persoonlijk gesprek). Zo vindt hij bijvoorbeeld dat in de Veenkoloniën geen centrum gemaakt moet worden in de dorpen. De rol van historie schetst hij als volgt: *"Geschiedenis gebruik je met als doel de verankering aan de plek. De creatie van een illusie is belangrijk ... Je gebruikt historie als referentiebeeld, iets om naar te verwijzen. Nooit alleen kopiëren!"* De geschiedenis staat dus in dienst van de verankering aan de hedendaagse omgeving. Ondanks het verbod op kopiëren, lijken recente grote projecten van Kalfsbeek qua beeld echter sterk op architectuur uit het verleden. Dat geldt zowel voor het Waagstraatcomplex van Natalini in Groningen waaraan Kalfsbeek heeft meegewerkt, als voor de volledig door Kalfsbeek zelf ontworpen architectuur van het recreatie*resort* Hof van Saksen in Nooitgedacht dat in 2007 zijn deuren geopend heeft. Met betrekking tot het werk van Giezen en landschappelijk bouwen in het algemeen is opgemerkt dat de grens tussen architectuur dat een kopie van het verleden is (dus de in vakkringen met *dedain* behandelde historiserende decorbouw) en architectuur dat het verleden als inspiratiebron gebruikt (dus moderne, eigentijdse architectuur waaruit respect voor de omgeving blijkt) soms moeilijk te trekken is. Het Waagstraatcomplex en het Hof van Saksen zijn hiervoor exemplarisch. Hoofdarchitect Natalini (op www.volkskrant.nl) zelf zegt dat *"Bij de Waagstraat de tijd is samengebald om te proberen het verleden, het heden en de toekomst samen te brengen in een reconstructie op de lijnen van de oude bebouwing. Oud en nieuw worden met elkaar verbonden."*

Foto 41: Waagstraatcomplex

Het Waagstraatcomplex oogt traditioneel (zie foto 41 en foto's 108-113 op pag. 210). De architecten hebben zich voor het ontwerp laten inspireren door de nog aanwezige (historische) gebouwen aan de Grote Markt, maar ook door de verdwenen historie. Het *"terrain vague is ingevuld met behulp van historische kaarten en oude foto's, zoekend naar de tekens en sporen die kenmerkend waren voor deze plek"* (www.volkskrant.nl). Het beeld ademt tevens de sfeer van het 18e eeuwse Italiaanse Neo-classicisme. Dit Waagstraatcomplex wordt door sommigen beschouwd als eigentijdse, moderne architectuur, en zelfs trendsettend genoemd. Maar anderen zoals architectuurhistoricus Martin (in Abrahamse, 1999, op www.noorderbreedte.nl (5)) bestempelen het juist als historiserend. Natalini wordt ook geschaard onder het zogenoemde Neo-traditionalisme[380]. In de lijn van het Waagstraatcomplex vertoont ook het uiterlijke beeld van het Hof van Saksen een grote gelijkenis met architectuur uit het verleden. De opdrachtgever spreekt van een authentiek Drents dorp, iets dat uit commercieel-toeristische overwegingen te begrijpen valt. Kalfsbeek daarentegen stelt dat er sprake is van een eigentijds ontwerp. Het lijkt op verleden, maar is het niet. Het Hof van Saksen is een volgens Kalfsbeek (2007, persoonlijk gesprek; in Bergstra, 2007, op www.noorderbreedte.nl (4)) een voorbeeld van het creëren van een illusie. Kalfsbeek (in Bergstra, 2007, op www.noorderbreedte.nl (4)) omschrijft zijn stijl als: architectuur met een knipoog naar het verleden. Deze stijl is niet de romantische stijl die vaak gehanteerd wordt door Neo-traditionalisten, maar juist een rationalistische stijl.

5.3.4 Gebouwen (1): Agrarisch Landschappelijk Bouwen Project 'Wierde en Dijk'

Streekeigen catalogusbouw

Het maken van een passend bouwontwerp is de vierde en laatste stap in Giezen's ontwerpstrategie. De gedachte achter het maken van passende bouwontwerpen voor het project 'Agrarisch landschappelijk bouwen' is het creëren van een alternatief voor de alomtegenwoordige uniforme landbouwschuren, oftewel de standaard stalen

[380] En dus in één adem genoemd met de architecten Rob Krier (masterplan Brandevoort), Charles Vandenhove, Michael Graves en de Nederlander Sjoerd Soeters.

dozen uit de catalogus van hallenbouwers (www.gemmabv.nl (4)). De ontwerpstrategie voor het ALB project is daarom *"een strategie die uitgaat van de ecologische, cultuurhistorische en landschappelijk ruimtelijke kwaliteiten van het Groninger landschap"* (Wierde & Dijk, 2003, p. 4). Toch merkt Kok (2003c) op dat de schuren (vooral de werktuigenschuur van Rietema in Pieterburen, zie foto's 42-43) op het eerste gezicht niet veel van het bekende afwijken. *"Geprofileerde groene metalen damwanden en donker golfplaat bepalen het aanzien"* (p. 14). Het ontwerp is ook relatief sober gehouden. Dat komt omdat Giezen een kleine catalogus heeft ontwikkeld met 'voorbeeld standaardschuren'. De ALB schuren zijn opgebouwd uit een aantal standaard modules, kenmerkend voor catalogusbouw. Aan de andere kant vindt Kok (p. 14) de schuur in Pieterburen wel *"ingetogener ogen dan de rechttoe-rechtaanhallen"*. De schuren hebben namelijk wel een streekeigen karakter; Giezen spreekt over de ALB schuur als de 'standaardschuur streekeigen aangepast' (Wierde & Dijk, 2003).

Foto's 42-43: Werktuigenschuur in Pieterburen – moderne materialen, streekeigen maat en kleur

Bron: Koomen en Weijschede (2003, op library.wur.nl)

Een belangrijk kenmerk van de streekeigen schurenbouw van het ALB project is dat het een soort tussenvorm betreft van aangepaste catalogusbouw, een mengvorm van bouwen onder architectuur en catalogusbouw. Zoals Elerie (1998b) en Sijmons (1998) aangeven, is het veranderen van de catalogus een van de opties om de verschimmeling te bestrijden, in de woorden van de laatste: *"Wanneer de kwaliteit van de cataloguswoning ons niet bevalt, zijn verschillende maatregelen te treffen. Het meest trefzekere en directe is binnen de succesfactoren van catalogusbouw, de kwaliteit in die catalogus te verbeteren"* (p. 42). Dit is wat Giezen gedaan heeft voor landbouwschuren. Tot de succesfactoren van de catalogusbouw behoren in de eerste plaats de betaalbaarheid en voor wat betreft agrarische schuren ook de functionaliteit. De bouw van de agrarisch landschappelijke schuren kent ten opzichte van de gebruikelijke standaardschuren weinig meerkosten. *"Anders zal geen boer zo'n schuur willen neerzetten"* (Giezen, in Kok, 2003c, p. 15). Dit is indicatief voor het feit dat bij landbouwschuren minder belangrijk is, de bedrijfsvoering staat voorop. Een belangrijke voorwaarde is dan ook dat de gebouwen voldoen aan moderne gebruikseisen.

Figuur 20: Van inspiratiebron tot ontwerp

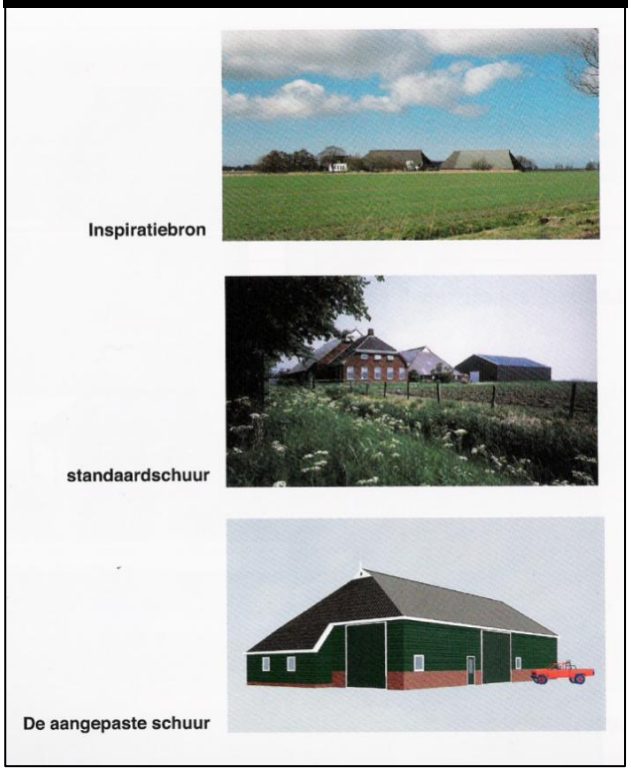

Bron: Wierde & Dijk (2003)

Inspiratiebron: kapschuur

Naast het incorporeren van de voordelen van de standaardschuur, de betaalbaarheid en de functionaliteit, streeft Giezen in het ALB project ook naar de creatie van mooie en streekeigen schuren. In de ontwerpstrategie van Giezen wordt het bouwontwerp gebaseerd op aanknopingspunten uit cultuurhistorie, landschap of ecologie (zie 5.4.2). Deze aanknopingspunten, die de identiteit van plek

en regio verbeelden, dienen als inspiratiebron voor het ontwerp (de aanknopingspunten voor het ALB project zijn beschreven op pag. 178/179). Op pagina 4 van Wierde & Dijk (2003) staat dan ook geschreven dat in de ontwerpstrategie voor het ALB project uitgegaan wordt *"van de opvatting dat het bestaande de inspiratiebron kan zijn van het nieuwe."* De belangrijkste inspiratiebron voor de ALB schuren is de kapschuur (zie figuur 20, vorige pagina). Giezen (2007, persoonlijk gesprek) over het ontwerpproces: *"In het ALB project begin ik bij een inspiratiebron. In dit geval de kapschuur. In Groningen waren losse schuren altijd kapschuren, verder had je alleen vaste schuren. Dit is de reden waarom ik de kapschuur heb genomen."* De kapschuur vormt de lijn naar cultuurhistorie en regionale identiteit. Niet alleen de vorm, maar ook de *"eeuwenoude multifunctionaliteit"* (Wierde & Dijk, 2003, p. 53) van de kapschuur vormde de inspiratiebron en het vertrekpunt voor het ontwerp. Oude Groninger boerderijen waren vee-, werktuigen- en opslagschuur ineen. De zes ontwikkelde ALB variaties zijn daarom ontworpen onder het thema 'onder een dak'. Streekeigenheid wordt op deze wijze gecombineerd met functionaliteit. De door Giezen ontworpen basisschuur (de maximale uitwerking van de aangepaste standaardschuur) is geschikt voor alle voorkomende werkzaamheden; er zijn verschillende functies in onder te brengen: zowel opslag van stro, hooi, kisten als landbouwwerktuigen, een koelopslag, een gesloten wagenschuur, een gesloten werkplaats, en zowel een open als een gesloten veeschuur.

Vormaanpassingen en andere ontwerpuitgangspunten

Vanwege de beperkte mogelijkheden die de relatief lage kostprijs en het bedrijfstechnisch-economisch programma van eisen toelaten, wordt het streven de bekende standaardschuren (zie figuur 20, vorige pagina) een streekeigen en fraai uiterlijk te geven op een eenvoudige wijze gematerialiseerd. Het doel van het ALB project wordt omschreven als: *"De nu gebruikelijke standaardschuren met betrekkelijk eenvoudige vormaanpassingen weer de uitstraling te geven van een typisch Groningse schuur"* (Wierde & Dijk, 2003, p. 48). Zoals Wienia (2007, persoonlijk gesprek) in 4.3.2 opmerkte, kunnen een paar simpele ingrepen al veel verschil maken en zorgen voor samenhang met de omgeving. Dit heeft Giezen bij de ALB schuren vooral gerealiseerd door middel van aanpassing van de (dak)vorm. *"De zoektocht is die naar een vorm die past bij het hoofdgebouw. Simpel gesteld: een dakconstructie die past bij het hoofdgebouw"* (Giezen, 2007, persoonlijk gesprek). *"Ik ben uitgekomen op open schuren met steile dakhellingen en wolfseinden."* Open schuren zijn volgens Giezen behalve streekeigen ook fijner voor het vee vanwege het gunstiger microklimaat (overigens is de open veeschuur maar een van de zes ontwikkelde variaties).

Behalve de twee grondtrekken van de Groninger (dak)vorm, de kap met wolfseind, heeft Giezen nog een derde streekeigen Gronings vormaspect toegepast: de ALB schuren hebben een kant met een lage gootlijn en een kant met een hoge gootlijn afhankelijk van de oriëntatie (Wierde & Dijk, 2003). De lage kant, de belevingszijde, is gericht op de openbare ruimte en het landschap terwijl de hoge kant, de functionele zijde, gekeerd is naar het erf en de hoge achtergevel van de bestaande boerderij (zie foto 43, vorige pagina). De standaard veeschuren hadden veelal rondom een lage gootlijn en flauwe dakhellingen. Behalve vanuit esthetisch oogpunt, de lage gootlijn verhoudt zich slecht tot de hoge achtergevels van de bestaande bedrijfsgebouwen, is het ook vanuit functioneel oogpunt beter deze schuren *"te voorzien van een hoger dak met een steilere dakhelling, omdat zo een betere ventilatie onstaat"* (p. 60). Het probleem van standaardschuren die bedoeld zijn voor opslag zijn juist rondom voorzien van hoge gootlijnen om zoveel mogelijk bestemmingen te kunnen accomoderen en zoveel mogelijk opslagruimte (volume) te creëren.Nu zijn hoge gootlijnen om functionele redenen (hogere opbrengsten, dus zoveel mogelijk volume is noodzakelijk) ook bij de ALB schuren geboden, maar die hoge kant kan zich volgens Giezen beperken tot de functionele gevels. Door het creëren van een hoge kant verhouden de ALB schuren zich tot de bestaande bedrijfsgebouwen, terwijl door de lage kant tegelijkertijd het landschapsbeeld van de Groninger boerderij als een koe liggend in de wei, bepaald door de forse kap en lage gootlijnen, in stand wordt gehouden. Dit kenmerk *"staat als ontwerpuitgangspunt centraal"* (p. 54). Het doel van het ALB project, standaardschuren middels eenvoudige vormaanpassingen streekeigen te maken, wordt op deze manier bereikt: *"De wolfseinden en het verschil tussen beide zijden zorgen voor een typisch Groningse uitstraling"* (p. 55).

Zoals gezegd beschrijft Kok (2003c, p. 14, 15) de werktuigenschuur in Pieterburen als ingetogener dan de standaardschuren *"dankzij de toevoeging van baksteen, de vrij lage wanden met raampjes, de dakhelling die is afgestemd op de twee 150 jaar kapschuren, en de schuin aflopende kopse kant. In de nok kwam als extra streekkenmerk een uilenbord."* Het blijkt niet alleen via vorm mogelijk om de samenhang op het erf en met de omgeving als ook de streekeigen uitstraling te vergroten, maar ook via andere (simpele) ingrepen. Giezen (Wierde & Dijk, 2003) heeft de volgende in 5.4.2 genoemde aanknopingspunten voor landbouwschuren in Groningen omgezet in het ontwerp:

- vorm
    - kap
    - wolfseind
- oriëntatie (en vorm)

  - twee zijden: een lage kant georiënteerd op het landschap en een hoge kant op de hoge achtergevels van de bestaande boerderij (vergelijk middelste afbeelding figuur 20 (pag. 188) en bovenste afbeelding figuur 21).
- situering
  - niet dwars geplaatst, maar evenwijdig aan de gevel (fig. 21, middelste afbeelding).
  - niet te dicht op het voorhuis, 'achter' de lijn van Bierema
- beplanting
  - beplanting had altijd een beschuttende functie, maar wordt nu vaak gebruikt om lelijke bebouwing aan het gezicht te onttrekken. Is de bebouwing passend gemaakt, dan krijgt beplanting weer zijn samenhangende functie door middel van mantel of hoekpunten (fig. 21, onderste afbeelding).
- stijlelement
  - uilenbord (zie foto 42, pag. 188)
- maat
  - groot
    Groninger schuren zijn historisch gezien altijd groot geweest. De ALB schuren zijn daarom qua maatvoering zowel functioneel als streekeigen en passend bij de bestaande bedrijfsgebouwen (foto 43, pag. 188). De ALB schuren zijn wel kleiner dan nieuwgebouwde standaard aardappel- en veeschuren die vaak kolossaal zijn en daarmee niet passen in het landschap en bij de bestaande bedrijfsgebouwen.

Figuur 21: Aanpassingen – vorm/orientatie, situering, beplanting

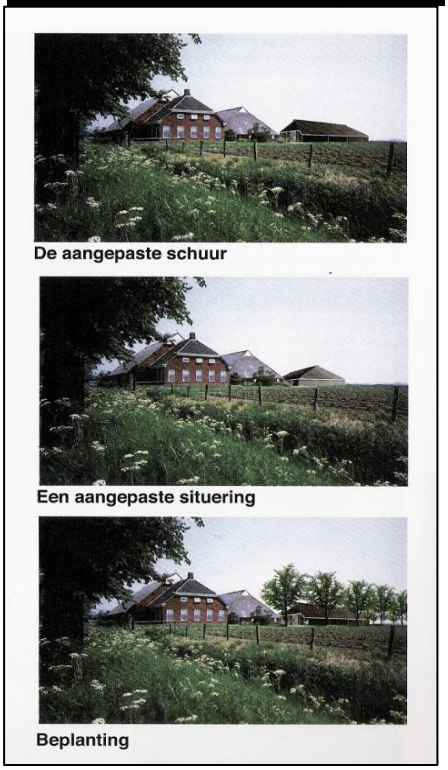

Bron: Wierde & Dijk (2003)

- kleur
  - bescheiden, onopvallend, niet uitgesproken
    De kleuren zijn in lijn met de cultuurhistorie en passen ook in de huidige omgeving. Dit in tegenstelling tot de felle kleuren van muren en daken van nieuwgebouwde standaardaardappel- en veeschuren die niet passen in het landschap en bij de bestaande bedrijfsgebouwen.
- materiaal (en kleur)
  - rode bakstenen wanden.

Het materiaal waaruit de schuren zijn opgebouwd bestaat echter niet volledig uit typisch Groningse rode baksteen: de wanden zijn grotendeels ook opgetrokken uit golfplaten (damwanden) met aardse kleuren (vaak groen), in combinatie met donkergrijze dakplaten. Giezen (2007, persoonlijk gesprek) geeft aan dat in de zoektocht naar een dakconstructie die past bij het hoofdgebouw ook modern materiaal gebruikt *kan* worden. Modern materiaal dat ook aangewend wordt bij de bouw van de standaardschuren. Er zijn twee redenen voor het volgen van de standaard bouwwijze qua constructie en materiaalgebruik: functionaliteit en kostenbeheersing. De ALB schuren moeten voldoen aan moderne gebruikseisen, maar bij (open) kapschuren zitten de gebinten en spantconstructies vaak in de weg (Wierde & Dijk, 2003). Moderne materialen zoals staal, maar ook hedendaagse houtconstructies, bieden hiervoor een oplossing. De tweede reden vormt de betaalbaarheid: *"Om concurrerend te zijn ten opzichte van de gangbare standaard schuren worden de schuren in een vergelijkbare constructie uitgevoerd: stalen spanten, houten gordingen, standaard (on)geïsoleerde damwandprofielen en vezelcementgolfplaatdakplaten"* (p. 58). In de normale (of meest basale) uitvoeringen van de ALB schuur past Giezen dus niet zijn in 5.4.3 gememoreerde voorkeur voor natuurlijke materialen als hout en riet toe. Ook wordt de lijn met cultuurhistorie inzake materiaal niet gevolgd (afgezien van de rode baksteen): als streekeigen aanknopingspunt noemde Giezen namelijk rieten daken (zie 5.4.2). Daarbij tekende Giezen wel aan dat rieten daken vanwege het kostenaspect bij hedendaagse agrarische bebouwing sowieso overal al is vervangen door golfplaten en in die zin passen de golfplaatdaken van de ALB schuren wel bij bestaande bedrijfsgebouwen. Er hoeft overigens geen modern materiaal gebruikt te worden in de zoektocht naar een dakconstructie die past bij het hoofdgebouw, de ALB schuren zijn ook in een luxere uitvoering te bouwen. *"Tegen meerprijs is de schuur in andere materialen uit te voeren: houten spanten en metselwerk of houten wanden"* (p. 58).

Zes schuren: maatwerk

Het resultaat van het ALB project is een catalogus van boerenschuren met streekeigen karakter (Wierde & Dijk, 2003). Voor een zestal locaties (fig. 22) zijn door Giezen 'voorbeeld standaardschuren' ontworpen met bijpassende erfontwerpen van Bierema (fig. 33, pag. 194):
1. werktuigenschuur te Pieterburen (akkerbouwbedrijf Rietema) (foto's 42-43 (pag. 188), foto 44 (volgende pagina))
2. multifunctionele schuur te Godlinze (biologisch gemengd bedrijf Wiersema) (foto's 45-47, volgende pagina)
De schuur wordt gebruikt voor de opslag en verwerking van akkerbouwproducten, als koelscel, en het open gedeelte voor de opslag van strobalen.
3. opslagschuur te Munnikezijl (foto 48 en figuren 23-24, volgende pagina)
4. aardappelopslagschuur te Uithuizermeeden (figuren 25-27, pag. 193)
5. open veeschuur te Stedum-Hemert (foto's 49-51 en figuren 28-29, pag. 193)
6. hergebruik schuur te Kommerzijl (foto 52 en figuren 30-31, pag. 194) en Houwerzijl (foto's 53-54 en figuur 32, pag. 193). In deze categorie gaat het niet om de bouw van nieuwe schuren, maar om de verbouw (restauratie) of (geheel of gedeeltelijke sloop met) herbouw van bestaande bedrijfsgebouwen. Het doel is het behoud van kleine schuren, de zogenoemde hutten (Kommerzijl), en van karakteristieke voorhuizen (Houwerzijl).
* Ter completering van de 'voorbeeld standaardschuren' heeft Giezen een ontwerp gemaakt voor een geheel 'nieuwe Groninger boerderij' opgezet in de traditie van de kop-hals-romp boerderij. Deze kan de vorm aannemen van een dwarskapboerderij of van langskapboerderij (figuur 34, pag. 195).
De werktuigenschuur in Pieterburen en de multifunctionele schuur in Godlinze zijn in 2002 gerealiseerd. Nadien is ook de open veeschuur in Stedum (-Hemert) gebouwd. De overige drie schuren (vier inclusief voorhuis Houwerzijl) zijn inmiddels ook gerealiseerd (Giezen, op www.gemmabv.nl (4)).

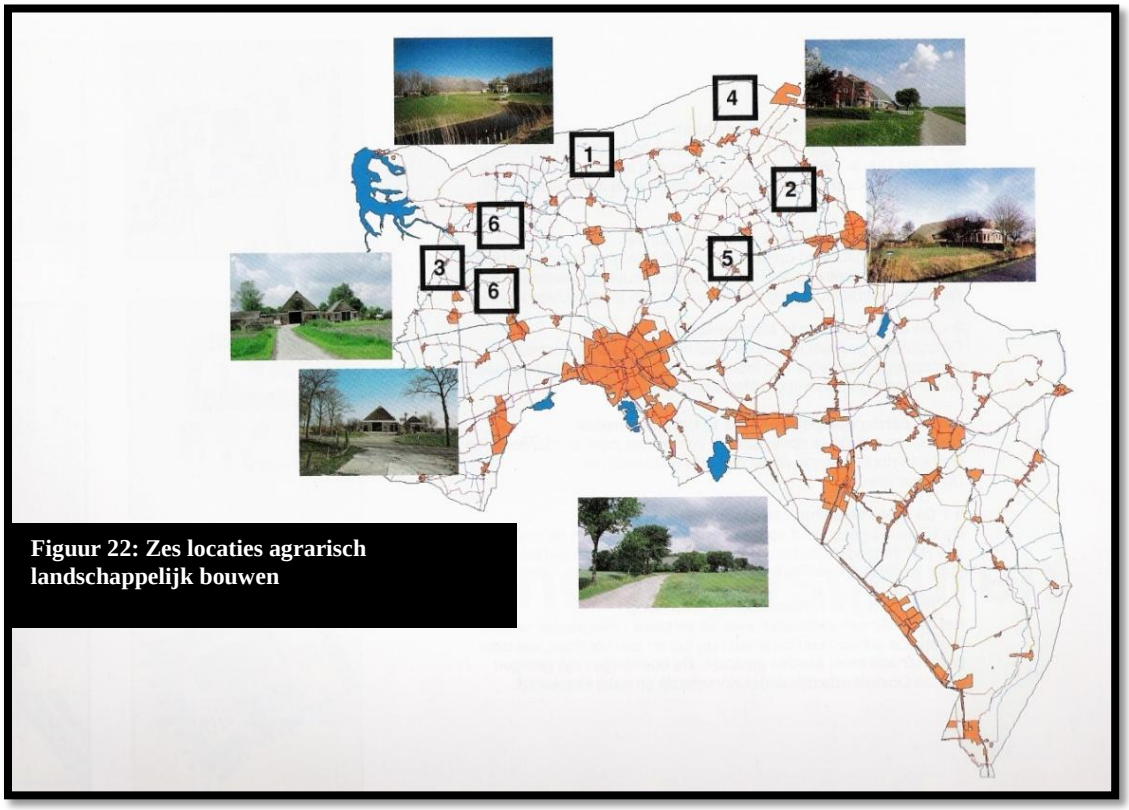

Figuur 22: Zes locaties agrarisch landschappelijk bouwen

Bron: Wierde & Dijk (2003)

De ALB schuren vertonen qua beeld een grote gelijkenis, onder meer vanwege de toepassing van standaard modules. Toch verschillen de schuren en erven onderling ook enigszins van elkaar. De eerste oorzaak hiervoor is de genoemde mogelijkheid om de schuur naar wens luxer uit te voeren. Zo verschilt de multifunctionele schuur in Godlinze van de schuur in Pieterburen door de royale toepassing van baksteen (zie foto 43, pag. 188), wat de schuur in Godlinze duurder maakt dan de meer basale uitvoering in Pieterburen. De tweede oorzaak is dat alle ALB schuren *"in nauw overleg met betrokken boer toegesneden zijn op het gebruiksdoel en ruimtelijke situatie"* (Kok, 2003c, p. 15). Voor elk ontwerp is per schuur en per plek gebruik gemaakt van een verschillende combinatie van modules; *"onder de kap is in principe elke indeling mogelijk"* (p. 15). Hoewel op elke locatie de ontwerpuitgangspunten voor erf en schuur zoveel mogelijk zijn gevolgd, kan of moet er soms op basis van de

specifieke functie of de ruimtelijke situatie van afgeweken worden. Met andere woorden: niet alle uitgangspunten zijn op alle schuren en erven toegepast.

Foto 44: Werktuigenschuur Pieterburen

Aangepast overgenomen uit: Wierde & Dijk (2003)

Foto's 45-47: Multifunctionele schuur Godlinze

Aangepast overgenomen uit: Wierde & Dijk (2003)

Foto 48/figuren 23-24: Opslagschuur Munnikezijl

Aangepast overgenomen uit: Wierde & Dijk (2003)

Bron: Wierde & Dijk (2003)

Foto's 49 en 51 aangepast overgenomen van: www.gemmabv.nl; figuren 28-29 uit: Wierde & Dijk (2003)

Omdat de bedrijfsvoering voorop staat, zijn de ontwerpen op maat gemaakt per specifieke functie: *"leidraad is dat er weer schuren gemaakt worden voor de functie waarvoor ze nodig zijn"* (Wierde & Dijk, 2003, p. 60). Zo is de multifunctionele schuur van Wiersema in Godlinze vrij groot uitgevallen, omdat groentekisten tegen lagere wanden minder hoog kunnen worden opgestapeld (Kok, 2003c). Ook de aardappelschuur in Uithuizermeeden is groter dan voor de beeldkwaliteit misschien wenselijk zou zijn (fig. 25). Hier is voor gekozen omdat het vanuit functioneel oogpunt (aardappelopslag) van belang is het volume zo groot mogelijk te houden. Het ontwerpuitgangspunt voor wat betreft de maat, groot maar niet kolossaal, is niet gevolgd; andere middelen worden gehanteerd om de schuur streekeigen te maken en de belevingswaarde te verhogen. Wierde & Dijk (2003, p. 60): *"Toch zijn er ook bij deze schuur vormaanpassingen mogelijk die op een logische wijze voortvloeien uit de functie. Zo kunnen de harde contourlijnen worden verzacht door de schuur te voorzien van*

dakoverstekken, aankappingen en wolfseinden. Deze toevoegingen bieden de mogelijkheid om opslagkisten droog in de buitenlucht op te slaan" (zie fig. 26-27, vorige pagina).

Foto 52/figuren 30-31: Verbouw of herbouw hut Kommerzijl

Foto 52 en figuur 30 aangepast overgenomen uit: Wierde & Dijk (2003); figuur 31 van: www.gemmabv.nl

Foto's 53-54/figuur 32: Sloop en herbouw voorhuis Houwerzijl

Bron: Wierde & Dijk (2003)

Figuur 33: Erfontwerpen ALB project

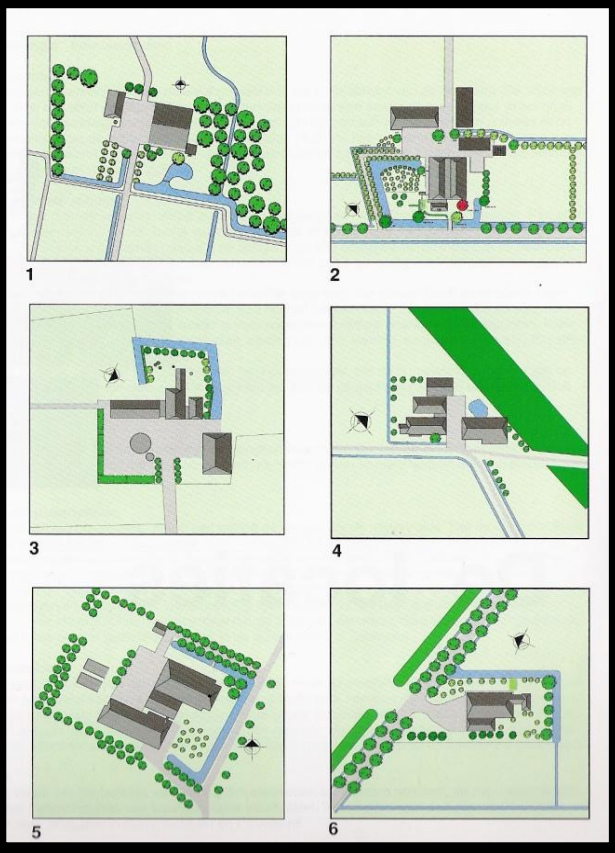

Bron : Wierde & Dijk (2003)

De ontwerpen zijn tenslotte ook afgestemd op de plek-specifieke ruimtelijke situatie; kenmerkend voor landschappelijk bouwen is immers dat er sprake is van maatwerk toegesneden op de plek. Ook dit kan leiden tot onderlinge verschillen en afwijkingen van de ontwerpuitgangspunten. Zo heeft de schuur in Munnikezijl, dat in tegenstelling tot de andere ALB locaties in Friesland ligt, een steilere dakhelling dan de overige schuren omdat dakhellingen van Friese schuren van oudsher steiler zijn dan die van Groninger schuren. Een ander voorbeeld is dat zowel de werktuigenschuur in Pieterburen als de multifunctionele schuur in Godlinze in hun situering afwijken van de aangegeven ontwerpuitgangspunten. Hoewel conform de ontwerpuitgangspunten keurig 'achter' geplaatst, staan deze schuren niet evenwijdig aan de bestaande

schuren maar zijn ze juist dwars geplaatst (zie figuren 33.1 en 33.2, vorige pagina). In Pieterburen is de schuur links achter op het erf gesitueerd los van de bestaande schuur zodat de doorkijk over en doorgang op het erf niet belemmerd wordt (zie foto 43 (pag. 188) en foto 44 (pag. 192)), en bovendien dwars geplaatst zodat de kopgevel op de openbare weg is gericht (Wierde & Dijk, 2003). Voor de plaatsing van de multifunctionele schuur in Godlinze op enige afstand van, en met de dakrichting haaks op, de bestaande schuren (zie foto 47, pag. 192) wordt als reden gegeven dat de forse schuur op die manier beter landschappelijk ingepast is. Door deze situering en het feit dat de hoge kant op het erf en de achtergevels van de bestaande boerderij gericht is, ontstaat bovendien een compact en besloten erf. Daarentegen is bijvoorbeeld de open veeschuur in Stedum-Hemert tegen de bestaande boerderij aangebouwd, conform het ontwerpsuitgangspunt evenwijdig geplaatst (figuur 28, pag. 193). De voorzijde sluit aan op de bijschuur, waardoor er een driekapschuur is ontstaan (zie fig. 29, pag. 193).

Figuur 34: Nieuwe Groninger boerderij - langskapboerderij

Bron: Wierde & Dijk (2003)

Ook in het afstemmen van de beplanting op de ruimtelijke situatie zijn er voor de respectievelijke erfontwerpen verschillende keuzes gemaakt. In Pieterburen en Godlinze is uitgegaan van het principe dat een mooie schuur niet door beplanting aan het oog onttrokken hoeft te worden (Wierde & Dijk, 2003). Hoewel in Godlinze overwogen is de achterzijde van de schuur te beplanten, is daarom zowel in Pieterburen (zie foto 43, pag. 188) als in Godlinze (zie foto 46, pag. 192) geen afschermbeplanting aangebracht rondom de schuur. In Godlinze dient nieuwe erfbeplanting slechts de bestaande erfbeplanting aan te vullen en het tochtgat te dichten. In Pieterburen kent het erf al een zorgvuldige beplanting, en wordt daarom in het geheel niet aangepast. Ook bij de aardappelopslagschuur in Uithuizermeeden is weinig nieuwe beplanting voorzien, maar dat is simpelweg omdat de ruimtelijke situatie weinig ruimte laat voor beplanting (zie fig. 33.4). In Munnikezijl daarentegen is veel nieuwe erfbeplanting voorzien. Deze wordt vooral links van en haaks op de oprijlaan aangebracht (zie fig. 33.3), en is bedoeld om de ooit gesloten mantel te herstellen, die in de loop der jaren is aangetast door het bouwen van schuren buiten het erf. Bovendien wordt op deze manier de bestaande veeschuur, die met zijn lage nokhoogte het beeld van de nog gave achtergevels van de boerderij verstoort (foto 48, pag. 192), aan het oog onttrokken. In een enkel geval, de open veeschuur in Stedum, is het erfontwerp om onbekende redenen niet in de praktijk gebracht. In Stedum past de uitbreiding niet op het bestaande erf. Rondom het vergrootte erf is daarom een nieuwe mantel voorzien (33.5, onderkant). Maar in werkelijkheid is die niet geplant (zie foto 50, pag. 193). Dit ontbreken van nieuwe beplanting zou echter net als in Pieterburen en Godlinze verdedigd kunnen worden met het argument dat de nieuwe schuur gezien mag worden, en dat het daarom zonde zou zijn de schuur aan het oog te onttrekken. Het zich voordoen van verschillende interpretatiemogelijkheden is tekenend voor het concept landschappelijk bouwen.

Case ALB project afgezet tegen 'theorie' landschappelijk ontwerpen

Zijn inpassing en streekeigenheid gerelateerd aan de historische of aan de hedendaagse omgeving?

Uit het aanhalen van Libau (2000, in Wierde & Dijk, 2003, p. 39) valt op te maken dat inpassing van agrarische bedrijfsgebouwen in de ogen van Giezen sterk afhankelijk is van het functionele aspect. In het geschrevene over het ALB project (i.e. folder: Wierde & Dijk (onbekend); boek: Wierde & Dijk (2003); *website*: www.wierde-en-dijk.nl) wordt vooral ingegaan op de esthetische of vormgevingskant van inpassing. Daaruit komt naar voren dat de inpassing van de nieuwe boerenschuren betrekking heeft op het passen bij het landschap (of omgeving), bij de bestaande bedrijfsgebouwen en bij (al dan niet nog bestaande) historische (of traditionele) bedrijfspanden. Zowel de erfinrichting, waaronder erfbeplanting, als de vormgeving van de schuren zijn daarbij van belang. Het belangrijkst is dat de nieuwe schuren passen bij het hoofdgebouw. Zo kan althans de uitspraak van Giezen (2007, persoonlijk gesprek) geïnterpreteerd worden dat het ontwerpproces van de ALB schuur een zoektocht is naar een vorm, of simpel gesteld een dakconstructie, passend bij het hoofdgebouw.

Conform de 'landschappelijk ontwerpen theorie' is streekeigenheid (en inpassing) in de *case* ALB Wierde en Dijk zowel gerelateerd aan de huidige als aan de historische omgeving. Bij agrarisch landschappelijk bouwen *"wordt uitgegaan van het bestaande erf en haar historie"* (Wierde & Dijk, onbekend). Zoals voor landschappelijk bouwen in het algemeen geldt, is ook in het geval van het ALB project moeilijk aan te geven hoe

de verhouding tussen de historische component en de hedendaagse component exact ligt. Historie is belangrijk. Zo wordt aangegeven (in Wierde & Dijk, onbekend; op www.wierde-en-dijk.nl (1)) dat *"de historische waarden van het gebied moeten worden meegewogen"*, en dat *"vorm, karakter, kleur, gebruik en bebouwing van het landschap cultureel en historisch bepaald zijn"*. Ook in het ALB project begint Giezen zijn zoektocht naar samenhang in de ontstaansgeschiedenis van het landschap. In die Groningse geschiedenis vindt hij bijvoorbeeld dat *"bijna alle wat oudere boerenbedrijfsgebouwen een grote samenhang hebben in vorm, kleur en materiaalgebruik"* (Wierde & Dijk, 2003, p. 7). In het ALB project gaat het, zoals bij landschappelijk bouwen in het algemeen, om het terugvinden en terugbrengen van die vroeger aanwezige samenhang. Zoals beschreven in 5.4.3 legt Giezen enigszins de nadruk op de historische component van streekeigenheid (en inpassing) door te wijzen op het belang van het continueren van het (historische) beeld. Ook in het ALB project wordt de nagestreefde samenhang aangebracht door *"aansluiting te zoeken bij het beeld van de traditionele schuren"* (www.wierde-en-dijk.nl (1)). Even zo goed wordt daarnaast ook aangesloten op de huidige omgeving. Zo is het groen van de werktuigenschuur in Pieterburen bijvoorbeeld aangepast aan de kleur van de naastgelegen boomgaard. Conform de landschappelijk bouwen theorie is het ALB project volgens Giezen een eigentijdse interpretatie van het verleden, het ALB project betreft *"hedendaagse schuren"* (Wierde & Dijk, 2003, p. 53). *"Er is niet op voorhand gekozen voor een historiserende architectuur"* (p. 58).

Via welke middelen krijgen inpassing en de relatie met regionale identiteit gestalte? Via vorm, of stijlelementen, of maatvoering, of materialen of kleur?
In 5.4.2 is aangegeven dat bij landschappelijk bouwen betrokken architecten ernaar streven zoveel mogelijk ingrediënten te gebruiken om inpassing en regionale identiteit gestalte te geven. Conform deze 'theorie' heeft Giezen bij het ALB project veel middelen ingezet om inpassing en streekeigenheid te realiseren: vorm, situering, kleur, materiaal, beplanting, oriëntatie, maat en een stijlelement. In het ALB project is vorm(herhaling) het belangrijkste instrument om samenhang te creëren. Met name de vorm van het dak. Dit heeft zijn basis in het verleden. De duidelijke samenhang die tot in de jaren zestig van de vorige eeuw tussen de schuren en de oude boerderijen bestond (Wierde & Dijk, 2003), werd namelijk *"in hoge mate bepaald door de vorm"* (p. 48). Het door Giezen gezochte herstel van deze samenhang *"wordt in hoofdzaak gevonden in de realisering van de karakteristieke kapvorm, die in de loop der eeuwen altijd de herkenbaarheid van het open Groninger landschap heeft bepaald"* (p. 58). Het belang van de dakvorm als middel om in het ALB project gestalte te geven aan regionale identiteit en inpassing blijkt ook uit het benadrukken van zowel de toepassing van een wolfseind in de daken van de nieuwe schuren als de tweedeling van het dak in een gedeelte met een hoge gootlijn en een kant met een lage gootlijn. In het ALB project is verder ook een stijlelement een belangrijk middel; bij de bespreking van de individuele schuren in hoofdstuk 6 van Wierde & Dijk (2003) wordt de toepassing van het uilenbord namelijk het meest genoemd als middel om de samenhang op het erf te herstellen. Materiaal is in het ALB project daarentegen minder belangrijk om streekeigenheid tot uitdrukking te brengen: het verleden waarop streekeigenheid is gebaseerd komt weliswaar terug in de Groninger rode baksteen, maar verder worden vooral moderne materialen gebruikt.

Worden de middelen waardoor inpassing en de relatie met de regionale identiteit gestalte krijgen herhaald in het nieuwe gebouw (en erf) of wordt juist de tegenstelling met de omgeving gezocht?
In het ALB project wordt niet de tegenstelling met de omgeving gezocht, oftewel samenhang wordt niet nagestreefd door middel van het contrastprincipe. Via de genoemde middelen worden de hedendaagse en historische omgeving herhaald, met andere woorden er wordt getracht de nieuwe bebouwde en onbebouwde omgeving te laten harmoniëren met de referentieomgeving.

De conclusie luidt dat het ALB project op alle punten voldoet aan het beeld (de 'theorie') zoals dat in 5.4.2 is geschetst voor landschappelijk ontwerpen:

- een specifiek ontwerp per specifieke plek (maatwerk);
- streekeigenheid en inpassing zijn zowel gerelateerd aan de historische als de hedendaagse omgeving (waarbij de nadruk in lijn met de in 5.4.3 geschetste visie van Giezen ligt op het verleden);
- een eigentijdse interpretatie van het verleden;
- omdat landschappelijk bouwen in de eerste plaats 'voegen in de landschapsstructuur' betekent, is eerst een erfontwerp gemaakt waarin vervolgens de architectuur is ingepast;
- samenwerking met landschapsarchitect;
- aanknopingspunten op basis van een landschapsanalyse vormen de inspiratiebron en het vertrekpunt voor het ontwerp;
- zoveel mogelijk middelen zijn aangewend om inpassing en streekeigen bebouwing te realiseren;
- de nieuwe bebouwing moet harmoniëren met het erf, waaronder de bestaande bebouwing, en het omliggende landschap.

5.3.5 Gebouwen (2)

Giezen

De buitenbouw strategie van het Agrarisch Landschappelijk Bouwen heeft Giezen gehanteerd bij meerdere projecten, waaronder woningbouwprojecten. Een voorbeeld is het 'Duurzaam bouwen aan dorpsranden van Dongeradeel' waarin Giezen ontwerpen heeft gemaakt voor afrondingen van (nieuwe wijken van) vijf dorpen: Engwierum, Ee, Anjum, Lioessens en Niawier. In 'Duurzaam bouwen dorpsranden Dongeradeel' gaat het vooral om sloop van bestaande woningen en het toevoegen van nieuwbouwwoningen voor de eigen bewoners. Giezen (2006, p. 70, op www.dongeradeel) heeft voor dit project *"een vijftal woningtypes ontwikkeld, waarbij is ingespeeld op de verschillende specifieke locaties"*:

1. levensloopbestendig bouwen
2. plekgebonden vrijstaande woning
3. multi dubo-woning
4. statewonen
5. boerderijwonen.

Giezen (p. 69) geeft aan dat de plekgebonden verankering in het landschap van deze woningtypes betrekking heeft op *"de relatie tussen gebouw en natuur, tussen gebouw en gebouw, tussen gebouw en landschap."* Oftewel Giezen wil voorbouwen op ecologie, cultuurhistorie en landschap. Het blijkt echter dat Giezen vooral de gebouwde omgeving als referentiekader neemt voor zijn plekgebonden bouwen (conform de eerdere conclusie dat Giezen vooral de gebouwde omgeving ziet als basis van identiteit). De twee woningtypes 'levensloopbestendig bouwen' (fig. 35) en 'vrijstaand plekgebonden' (fig. 36) sluiten aan op de bebouwing die al in Dongeradeel aanwezig is. Aan deze huidige bebouwing kleeft een sterk historisch aspect: veel dorpen in Dongeradeel worden gekenmerkt door woningen uit de jaren dertig.

De nieuwe woningen worden afgestemd op de bestaande bebouwing via de herhaling van vorm, materiaal, kleur, beplanting, stijlelementen en maat. Giezen (2006, p. 71 en p. 73, op www.dongeradeel.nl) omschrijft de belangrijkste kenmerken van de woningen van Dongeradeel als volgt: *"De bestaande woningen in de kernen kenmerken zich door een mix van dwars- en langskappen, de jaren dertig woningen hebben meestal een dwarskap, en zijn in hoofdzaak uitgevoerd in baksteen in een wisselende kleurstelling. De voortuinen zijn langs de straat meestal begrensd door hagen, waardoor er een sterke ruimtelijke samenhang ontstaat. Kleine verschillen in de voorgevel (erker, bloembak, andere kozijnen) geven ieder huis zijn eigen uitstraling."* Deze kenmerken (o.a. kapvorm, metselwerk, hagen) komen terug: *"De nieuwe woningen reageren op deze sfeer."* Dit betekent ook dat de nieuwe woningen sterk op elkaar lijken, maar wel verschillen: *"De woningen zijn in een familiereeks ontworpen, maar worden in verschillend metselwerk uitgevoerd."* En dat bijvoorbeeld stijlelementen worden toegepast: *"Aan de achterzijde zijn ze voorzien van dakschilden die heel karakteristiek zijn voor woningen die grenzen aan het open landschap. Alle woningen zijn voorzien van een schoorsteen."* Levensloopbestendig gebouwde woningen zijn seniorenwoningen, maar zijn tevens geschikt voor starters omdat de woningen op verschillende wijzen in te delen en uit te breiden zijn. Ook de multiwoning (fig. 37) is geschikt voor zowel starters als senioren: flexibel bouwen is een uitgangspunt voor deze woning. Hoewel alle woningtypen van het project duurzaam zijn ontworpen, staat duurzaamheid bij de multiwoning voorop zoals ook blijkt uit de overige uitgangspunten waaronder zongericht bouwen (ter voorkoming van oververhitting in de zomer zijn alle woningen wel voorzien van veranda's aan de zuidzijde) en bouwen met natuurlijke materialen. De woning is naar keuze uit te voeren in een baksteen- of houtarchitectuur en is daardoor zowel inpasbaar in een bestaande omgeving als in een natuurlijke omgeving.

Figuren 35-37: Levensloopbestendig bouwen, vrijstaand plekgebonden, multiwoning

Bron: Giezen (2006, op www.dongeradeel.nl)

Behalve als duurzaam bouwen heeft Giezen zijn plekgebonden architectuur in 5.4.3 ook getypeerd als bouwen met cultuurhistorie als uitgangspunt. Het heerdwonen, borgwonen en steenfabriekwonen, woonvormen die Giezen heeft ontwikkeld voor het project 'Wonen aan de Winsumer Vecht' in de provincie Groningen, zijn hier de ultieme voorbeelden van. Het vierde (statewonen) en vijfde type (boerderijwonen) woningen van 'Duurzaam

bouwen in Dongeradeel' zijn de lichtelijk aangepaste Friese varianten van respectievelijk heerdwonen en borgwonen. Met name voor het steenfabriek- en borgwonen maar tot op zekere hoogte ook voor boerderijwonen geldt dat de als inspiratiebron dienende gebouwde omgeving een niet meer bestaande omgeving is. Giezen (www.gemmabv.nl (6)) spreekt zelf van een *"historische kwaliteit van een bestaande situatie als vertrekpunt nemen"*. De factor historie is echter de dominante factor: de nieuwbouw sluit (qua beeld) aan op de gebouwde omgeving uit het verleden. Zo zijn de tientallen beeldbepalende en karakteristieke steenfabrieken als gevolg van saneringen in de baksteenindustrie nagenoeg uit het Groninger landschap verdwenen. Met het steenfabriekwonen (zie foto 37 (pag. 183), figuur 2 (pag. 13), figuur 17 (pag. 183)) wordt het beeld echter teruggehaald: de kenmerken van de steenfabriek vormen de inspiratiebron *"om op door te borduren op een zodanige wijze dat je zou kunnen spreken van een hergebruik indien de gebouwen er nog gestaan zouden hebben"* (Giezen, 2006, p. 38, op www.dongeradeel.nl). Dan gaat het allereerst om de vorm: van de droogloodsen en de ovens met hoge pijp(en). Deze *"schoorstenen manifesteerden zich als landmarks in het landschap"* (p. 38). En het materiaal: *"De droogloodsen waren in zijn algemeenheid uitgevoerd als houten schuren, waarvan de wanden bestonden uit klapluiken om een goede doorventilatie mogelijk te maken. De hoofdgebouwen en schoorstenen waren meestal uitgevoerd in baksteen"* (p. 38). Tenslotte worden schaal, maat, kleur en situering herhaald: *"Ondanks de omvang van de complexen oogden de steenfabriek bescheiden van schaal. Dit vanwege de gedrukte hoogte van de droogloodsen, de materiaalvoering en kleur. De compositie van de situering van de droogloodsen … leidde tot prachtige ruimtevormen met een patioachtige uitstraling"* (p. 38).

Het borgwonen (foto's 38-39 (pag. 183), figuur 1 (pag. 13), figuur 18 (pag. 183) is gebaseerd op de borgen waarmee het Groninger platteland vroeger bezaaid was, maar die inmiddels ook bijna allemaal verdwenen zijn (Giezen, 2006, op www.dongeradeel.nl). In het verleden was de woonfunctie ook de belangrijkste functie van deze borgen, ze *"konden in omvang variëren van sobere, vierkante torens van twee of meer verdiepingen zonder wooncomfort tot kasteelachtige complexen, omgeven door grachten, singels en tuinen"* (p. 36). Door de ontwikkeling van nieuwe borgplaatsen worden nieuwe *landmarks* gecreëerd die als typisch Gronings maar ook als Fries beschouwd kunnen worden. De borgen waren namelijk kenmerkend voor het gehele zeekleigebied van Noord-Nederland. In Friesland worden deze versterkte huizen staten of stinsen genoemd. *"De Friese kastelen waren zonder uitzondering van geringe omvang. Sterk en nuttig moesten ze zijn, zonder overbodige versieringen"* (p. 78). Met het concept voor nieuwe borgen of staten heeft Giezen het nationale overheidsbeleid voor nieuwe buitenplaatsen (3.5.2) een architectonische invulling gegeven. *"De nieuwe 'borgen' of 'staten' hebben architectonisch een autonome compacte vorm, waarin verschillende appartementen, ook in combinatie met werkruimten, zijn ondergebracht. Een 'borg' of 'state' kan bestaan uit meerdere gebouwen, ingepast in een sterk samenhangende openbare groene omgeving, waarbij ecologische principes van bouwen, groenaanleg en beheer centraal staan"* (p. 37 en p. 79). Voor de aansluiting van de borgen of staten op de historische omgeving is de vorm weer een belangrijk middel, maar ook de beplanting. Verder zijn ook de situering, materiaal (metselwerk) en kleur afgestemd op de oude borgen of staten.

Foto's 55-57: Boerderijwonen Scharmer

Bronnen: Giezen (2006, op www.dongeradeel.nl) (foto 52); www.gemmabv.nl (foto's 53-54)

Net zoals steenfabrieken en borgen nagenoeg uit het Groninger landschap verdwenen zijn, verdwijnen boerderijen langzamerhand uit de dorpen. En in Nederland als geheel daalt ook het aantal boerderijen in het buitengebied. Giezen acht het van belang (het beeld van) dit cultuurhistorisch erfgoed te behouden. Als derde vorm van plekgebonden bouwen in Groningen met historie als inspiratiebron heeft Giezen daarom het woonconcept 'heerdwonen' ontwikkeld. In Scharmer is dit boerderijwonen daadwerkelijk in de praktijk gebracht (foto's 55-57, vorige pagina). Het doel van Giezen's plekgebonden bouwen is zoals gezegd het behoud van regionale differentiatie en identiteit, en dat is naar zijn mening slechts mogelijk door het bestaande of historische beeld te continueren. Ook in Scharmer is sprake van het probleem van verdwijnende differentiatie en identiteit (Giezen, 2006, p. 32, op www.dongeradeel.nl): *"De Hoofdweg laat zich lezen als een geschiedenisboek. Als een kralensnoer rijgen zich de verschillende bebouwingselementen uit de afgelopen eeuwen langs de weg aaneen: kerken, woningen, boerderijen, fabrieken, afgewisseld met open plekken. Het is deze afwisseling in grootte, schaal en functie die de Hoofdweg zijn bijzondere sfeer geeft. Helaas gebeurt het maar al te vaak dat de plek van bijvoorbeeld een voormalige boerderij na sloop wordt ingevuld met een of meerdere woonhuizen. Het gevolg is dat de bovenomschreven herkenbaarheid drastisch wordt aangetast. Typerende regionale bouwstijlen en beplantingen, kenmerkende kavelpatronen en allerlei kleine landschapselementen leggen daarbij het loodje."* Als oplossing voor dit probleem van vervagende identiteit en differentiatie heeft Giezen vier woningen gesitueerd binnen een enkele boerderijvorm. Met andere woorden binnen een oude vorm is een nieuwe functie geplaatst. Op dezelfde plek stond tot tien jaar terug ook een boerderij. Omdat de boerderijvorm bovendien van het streekeigen kop-hals-romp type is, wordt het historische beeld in stand gehouden. Verder heeft het voorhuis, de 'kop', een klassieke indeling. Toch *"wil het project geen kopie van het verleden zijn"* (p. 53). Vandaar bijvoorbeeld dat het voorhuis nu naar de begraafplaats toe ligt, *"dat oogde gewoonweg het best"* (p. 53), terwijl de vroegere boerderij met de achtergevel gericht was op de begraafplaats. Giezen (p. 53) noemt de het nieuwe wooncomplex *"een modern gebouw, dat evenwel sterk door de geschiedenis van de plek is geïnspireerd."* [381]

Het kop-hals-romp type noemt Giezen (2006, op www.dongeradeel.nl) niet alleen kenmerkend voor Groningen maar ook voor het Noord(oost)-Friese landschap. Daarom refereert ook het boerderijwonen aan dorpsranden van Dongeradeel via de vorm aan dit type boerderij. In Dongeradeel komt de kop-hals-romp boerderij bovendien nog veel voor in de dorpen zelf. Er is dus niet alleen sprake van aansluiten op de historische omgeving maar ook van aansluiten op de bestaande, hedendaagse gebouwde omgeving. Binnen het beeld van voorhuis, hals en romp kunnen verschillende aantallen woningen worden gerealiseerd. Het boerderijwonen in Dongeradeel is niet alleen bedoeld om de boerderijvorm in stand te houden, maar ook het dorpssilhouet van de terpdorpen. Door hun situering aan de rand van het dorp waren de boerderijen daar in hoge mate bepalend voor. *"Met name de afwisseling van verschillende bouwvolumes is daarbij karakteristiek"* (p. 74). Het boerderijwonen in Dongeradeel is daarom behalve via de vorm, ook via situering, schaal en maat afgestemd op de bestaande boerderijen.

Aan de IJsseldijk bij het Gelderse dorp Veessen ligt op de grens met Overijssel boerderij De Nijensteen. Vernieuwd gebruik (een charitatieve stichting) cq verbreding van activiteiten maakte her- en verbouw van de historische boerderij noodzakelijk. *"In de nieuwe Nijensteen zijn verschillende ruimtes ondergebracht zoals kantoorruimten, een gastenverblijf en een potstal. Ook is een aardappelkoelloods omgebouwd tot werkruimte en beheerderswoning"* (www.gemmabv.nl (5)). Ook bij de bouw van De Nijensteen is cultuurhistorie als uitgangspunt genomen: *"Het streven was de cultuurhistorische kwaliteiten van het bestaande landschap zoveel mogelijk te behouden en te integreren."* Dit bestaande landschap rond De Nijensteen is een open landschap dat wordt bepaald door de rivier de IJssel (Giezen, 2006, op www.dongeradeel.nl).

Kenmerkend voor Giezen (2006, op www.dongeradeel.nl) blijkt niet het bestaande landschap, maar de bebouwing het meest bepalend voor de regionale identiteit. Net als bij de agrarische schuren van het ALB project *"vormde het karakteristieke, samenhangende beeld van erf en bebouwing het vertrekpunt voor het ontwerp van de nieuwe Nijensteen"* (p. 34). De regionale identiteit omschrijft Giezen (p. 34) als volgt: *"De boerderijen langs de IJssel hebben in landschapsstijl aangelegde tuinen met monumentale bomen die opvallen in het landschap. De erven lijken op die van de kleigronden. Ze missen echter de voor de kleigronden zo*

[381] Giezen's boerderijwonen is het concretiseren van het recente 'behoud door ontwikkeling' overheidsbeleid waarbij de nieuwe functie wonen wordt toegestaan in vrijkomende agrarische bebouwing. Dan gaat het over verbouw van bestaande bebouwing of, zoals in het geval van Scharmer, herbouw. Ook kunnen de woon'boerderijen' gesitueerd worden op nieuwe, beeldbepalende locaties in dorpen. Giezen (2006, op www.dongeradeel) vindt echter dat het boerderijwonen niet alleen conform het recente overheidsbeleid toegepast kan worden op oude boerderijlocaties in het buitengebied of bij nieuwbouw in dorpen, maar ook in weerwil van het overheidsbeleid op nieuwe locaties in het buitengebied. *"Als ze goed worden vormgegeven kunnen nieuwe boerderijplaatsen of 'hofsteden' met hun bijbehorende groene entourage identiteitsloze en gedegradeerde gebieden opwaarderen als daarbij het accent gelegd wordt op een zorgvuldige ecologische en landschappelijke inpassing"* (p. 75). Het behoud van cultuurhistorisch erfgoed is naar de mening van Giezen op deze wijze te combineren met de wens te wonen in het groen.

karakteristieke mantelbeplanting, want het waait in deze streek niet zo hard. De boerderijen langs de IJssel zijn verwant aan die van de zandgronden. Kenmerkend voor het gebied rond de Nijensteen is de dwarsschuur waarvan de voorgevel op een klein huisje lijkt." Deze bouwvorm (dwarsschuur, zie foto 63) en beplanting komen dan ook terug in het nieuwe ontwerp. Verder zijn hoofdzakelijk (streekeigen) natuurlijke materialen gebruikt zoals inlands larikshout en riet (foto's 58-59). Net als bij de andere tot nu toe genoemde projecten probeert Giezen op eigentijdse wijze via een groot aantal middelen een harmonieuze aansluiting op de huidige omgeving te bewerkstelligen, waarbij het erg belangrijk is ook de (ontstaans)geschiedenis van de plek tot uitdrukking te brengen. Daartoe wil Giezen het beeld van de bebouwing (in combinatie met de beplanting) in stand houden (vergelijk foto 62 met foto's 63 en 64).

Foto's 58-64: Boerderij Nijensteen te Veessen

Bronnen: Giezen (2006, op www.dongeradeel.nl) (foto's 58, 59, 61, 62); www.gemmabv.nl (foto's 60, 63, 64)

Foto's 65-67: Woonhuis Nieuwolda, zomerhuis Vlieland, woonhuis Groningen- nieuwbouwwijk Gravenburg

Bron: www.gemmabv.nl

Hoewel uit het werk van Giezen blijkt dat hij de historische kwaliteit van de bebouwing uit de omgeving vaak als ontwerpuitgangspunt neemt, kan, zoals Giezen aangaf in 5.4.2, landschappelijk ontwerpen ook betekenen dat een ecologische kwaliteit als vertrekpunt genomen wordt. Een groene omgeving kan bijvoorbeeld een reden zijn om een woning te bedekken met vegetatie (foto 65). *"Maar ook een duinlandschap kan inspireren tot het ontstaan van een nieuwe, plekgebonden vorm van recreatief wonen"* (www.gemmabv.nl (6)) (foto 66). Soms creëert Giezen dus ook architectuur die is afgestemd op de huidige niet-gebouwde omgeving. Tot zover is alleen werk van Giezen aan bod gekomen dat gesitueerd is in het landelijk gebied, en daarom is tot slot op foto 67 een gebouw van Giezen afgebeeld dat is gebouwd in een stedelijke omgeving. Omdat de plek een geheel nieuwe stadswijk betreft, is het kader waaraan het gebouw zou moeten refereren in de vorm van een historische gebouwde of huidige gebouwde of ongebouwde omgeving minder uitgesproken. Giezen (www.gemmabv.nl (7))

heeft ervoor gekozen de Amerikaanse prairiehuizen van Frank Lloyd Wright als inspiratiebron te gebruiken: *"Het is een stijl met een grote aantrekkingskracht, onder meer door de ver overstekende daken, het materiaalgebruik en de nauwe relatie tot de omringende natuur"*. Dezelfde Frank Lloyd Wright die door Romeijn in hoofdstuk 2.3 is aangemerkt als een inspirator voor de regiospecifieke architectuur. En ook in dit woonhuis zijn streekeigen kleuren en materialen verwerkt: het gebouw is voornamelijk opgetrokken uit materiaal dat refereert aan de Groninger rode baksteen gecombineerd met de rode pannendaken die men veel ziet in de Groninger wijken uit de jaren ´20 en ´30 van de vorige eeuw.

Conclusie

In 5.4.3 is aangegeven dat bij het plekgebonden bouwen van Giezen de historische omgeving een belangrijke rol speelt als inspiratiebron. Dat is ook gebleken uit een nadere beschouwing van het werk van Giezen in 5.4.4 (ALB project) en in deze paragraaf 5.4.5: zijn architectuur is erop gericht het beeld uit het verleden in stand te houden (maar wel met een eigentijdse draai), en heeft daarom een traditionele uitstraling. Daartoe gebruikt Giezen een keur aan verschillende middelen, waarvan vormherhaling het belangrijkste is. Ook materiaal is belangrijk. De claim van Giezen dat hij vooral werkt met natuurlijke materialen (5.4.3) blijkt in de praktijk te kloppen, hoewel uit kostenoverwegingen soms ook modern materiaal wordt toegepast (ALB project). Verder komt naar voren dat Giezen altijd werkt via harmonieprincipe, in geen enkel besproken bouwwerk gebruikt hij contrastwerking. En dat in een stijl die de eenvoud en soberheid van het platteland uitdrukt.

Brink

Op de vraag hoe Brink (2007, persoonlijk gesprek) landschappelijk bouwen in de architectonische praktijk invult, zegt hij: *"Wat betreft de functie wonen, bouwen we vaak een woning in de vorm van een schuur."* Hier zijn twee redenen voor:

1) een schuur is van een non-stedelijke typologie en daarmee passend op het platteland

"Voor het wonen op het platteland moet een nieuwe typologie bedacht worden. De bestaande woningbouwtypologie past niet in het buitengebied, met uitzondering van het landhuistype. Wij bedachten de 'schuurwoning'. De schuur bleek verrassend schaalloos. Er zijn grote en kleine schuren, en mits als schuur herkenbaar (en dat is vooral afhankelijk van de toegepaste materialen) passen die heel goed in het agrarische landschap."

2) een schuur straalt geen rijkdom uit maar soberheid en past daarmee binnen de Drentse identiteit

In lijn met de gedachte dat niet alleen de architectuur belangrijk is bij landschappelijk bouwen maar ook de locatie of situering, plaatst Brink zijn woonschuur op een specifieke plek, namelijk 'achter de lijn' van landschapsarchitect Bierema (zie fig. 14, pag. 177). Een principe dat ook Giezen heeft gehanteerd bij het Agrarisch Landschappelijk Bouwen project. *"Je kunt boerderijen onderverdelen in twee gedeelten: het voorhuis met woonfunctie en daarachter de schuur waar gewerkt werd. Wij zetten de schuur, die nu een woonfunctie heeft, ook achter die scheidslijn. De schuur heeft dus dezelfde locatie die hij vroeger ook had alleen nu met een andere functie."*

Foto's 68-69: Woonschuur Balloo (2003)

Bron: www.bureaubeno.nl, overgenomen van: www.bouwenbijboerderijen.nl

Een voorbeeld van zo'n woonschuur is afgebeeld op de foto's 68 en 69. Op www.bouwenbijboerderijen.nl wordt het gebouw gekarakteriseerd als een woonboerderij naar Saksische typologie. En als volgt omschreven: *"De gevels van het huis zijn gemaakt van verticaal geplaatst hout, waarin enkele lange planken zijn uitgespaard waardoor ramen ontstaan. De verticale houten planken refereren aan de boerenschuren in de omgeving en daarmee voegt de woning zich naadloos in de organische gegroeide bebouwing van het gehucht. Opvallend aan de gevels is dat ze bijna als voorzetstukken voor de woning zijn geplaatst. Hierdoor ontstaan ruime glasvlakken die een geweldige lichtinval in de woning geven."* Men concludeert dat B+O er *"met deze woning in geslaagd is hun eigen 'kritisch-regionalistische' filosofie daadwerkelijk om te zetten in een mooi beheerst gebouw dat zich omzichtig maar stevig in de eeuwenoude omgeving voegt."* Frasen als 'naadloos' of 'omzichtig maar stevig' in

de omgeving voegen geven aan dat er sprake is van een harmonieuze afstemming op de (gebouwde en ongebouwde) omgeving. En het gebruik van de term 'beheerst' om het gebouw te omschrijven getuigt van de sobere stijl waarin de woonschuur is uitgevoerd. Ook de andere aspecten die Brink van belang acht om aan te sluiten op de Drentse identiteit zijn bij deze woonschuur toegepast. In de eerste plaats is de Saksische vorm aangehouden: het dak is groot en in kapvorm uitgevoerd. En hoewel de woonschuur geen rieten dak heeft, is in de tweede plaats hout als materiaal gebruikt om het gebouw de passende sobere uitstraling te geven.

Landschappelijk bouwen houdt in de ogen van Brink in eerste instantie in dat het landschap aangepast moet worden aan functionele veranderingen. Landschappelijk bouwen is een hoogstaande vorm van architectuur: een synthese van vorm en functie. Aangezien het woonlandschap, waarvan Brink vindt dat het er zou moeten komen, nog niet bestaat, betekent landschappelijk bouwen vooralsnog het afstemmen van gebouwen op het bestaande, agrarische landschap. De woonschuur, die specifiek bedacht is om aan te sluiten op dit agrarische landschap, is weliswaar een nieuw woningtype, maar tevens een oude vorm uit dat landschap. Ondanks de nadruk die Brink legt op de hedendaagse functionele veranderingen en huidige omgeving (vernieuwing), stelde Brink in 5.4.3 ook dat landschappelijk bouwen leunt op identiteit en historie. En inderdaad blijkt een groot deel van het werk van Brink/B+O sterk te refereren aan het verleden. Veel werk van Brink/B+O sluit op harmonieuze wijze aan op de omgeving, en oogt traditioneel. Dat heeft grotendeels te maken met het gebruikte materiaal (hout en riet geven een sobere Drentse uitstraling en maken een schuur als schuur herkenbaar), maar het allerbelangrijkst is de (dak)vormherhaling die wordt toegepast. Voor Drenthe noemde Brink het dak essentieel, omdat de voor de Drentse zandgronden kenmerkende Saksische boerderij vooral uit dak bestaat (zie 6.2).

Foto's 70-71: Rietgedekte woonboerderij van het Saksische type met bijbehorende veldschuur

Bron: Brink

Foto's 72-73: Woonschuur – groot, rieten dak in kapvorm

Bron: Brink

De meest traditioneel ogende woningen ontworpen door B+O lijken op een Saksische boerderij (vergelijk foto 70 met foto 231 (pag. 297)). Op foto 70 is zo'n woonboerderij in de vorm van een hallenhuis afgebeeld, met op foto 71 een bijbehorende veldschuur. Saksische boerderijen hadden vaak bijschuren. Zowel de woonboerderij als de veldschuur, zijn voorzien van het kenmerkende grote dak in kapvorm. De Drentse veldschuur, waarin op foto 71 houtopslag is ondergebracht, heeft ook als inspiratiebron gediend voor de woonschuur (foto's 72-73). Deze traditioneel ogende woningen voldoen ook aan een ander kenmerk dat Brink belangrijk noemde: het dak is rietgedekt. Daarmee lijken ze ook qua materiaalgebruik op een Saksische boerderij en krijgen ze de sobere uitstraling die Brink een kernpunt noemde van de Drentse identiteit. Verder is voor de veldschuur (foto 71) donkergeverfd hout gebruikt en voor de schoorsteen van de woonboerderij (foto 70) vergrijzend hout. Toch is deze 'retro' boerderijwoning geen kopie van het verleden. Zo is aan de zijkant een uitsparing gemaakt in de boerderijvorm waar glasvlakken in geplaatst zijn en is de muur uit (niet-streekeigen) baksteen opgetrokken.

Foto's 74-76: Woonhuis Beilen

Bronnen: www.bureaubeno.nl (foto's 74-75); Brink (foto 76)

Dat landschappelijk bouwen een eigentijdse interpretatie van het verleden is, wordt ook door geïllustreerd door het op de foto's 74 tot 76 afgebeelde woonhuis te Beilen. In deze woning vloeien moderniteit en traditie samen. Aan de ene kant zijn alle genoemde streekeigen kenmerken in het huis zijn verwerkt. Zo heeft het huis een grote kap. Vanuit het landschap ziet men het zogenoemde Drentse silhouet: het dak (foto 75). Het dak is rietgedekt terwijl de rest van de woning is opgetrokken uit donkergeverfd hout. Ook is op de kavel een bijgebouw geplaatst analoog aan de bijschuren van de Saksische boerderij. Streekeigen details zijn de vele kleine ramen en de op een schijnbaar willekeurige plek geplaatste schoorsteen. Toch valt het woonhuis op door het moderne ontwerp. Dat komt omdat de lengte en breedte van de Saksische boerderij gespiegeld, dus historisch onjuist, onder de kap zijn geplaatst.

Foto's 77-78: Gedekte kleuren – passend bij Drentse identiteit; laat gebouw wegvallen in het landschap

Bron: Brink

Ook de op foto's 77 en 78 afgebeelde woning heeft een traditionele uitstraling. Net zoals bij de andere tot nu toe besproken woningen heeft dat deels te maken met de donkere kleurstelling die is toegepast. In zijn uitleg over de woonschuur heeft Brink kleur niet specifiek genoemd, maar toch blijkt ook kleur middel om inpassing te realiseren. De gedekte kleuren (veelal bruintinten) verbeelden niet alleen de historische soberheid van Drenthe, maar laten de gebouwen ook wegvallen in het (huidige) landschap (zie foto 78). Ondanks de traditionele uitstraling ontbreekt het deze woning aan een rieten dak, een aspect dat door Brink juist van groot belang wordt geacht voor de relatie van een gebouw met de Drentse identiteit. Een belangrijke constatering is dat landschappelijk bouwen niet inhoudt dat per definitie alle bekende streekeigen, historische kenmerken verwerkt worden in het ontwerp. Sterker nog, aan de hand van het werk van B+O kan geconcludeerd worden dat landschappelijk bouwen niet per definitie de creatie van gebouwen die sterk lijken op gebouwen uit het regionale of lokale verleden hoeft te betekenen. B+O blijkt namelijk ook woonhuizen te ontwerpen die een veel minder traditionele uitstraling hebben dan de tot dusver getoonde bouwwerken.

In de moderne interpretatie van het verleden die landschappelijk bouwen is, kan bij B+O het eigentijdse ook de boventoon voeren. De referentie aan de regionale identiteit en het verleden kan zich beperken tot weinige of zelfs een enkel streekeigen kenmerk. Voorbeelden van gebouwen met een moderne uitstraling zijn woonhuizen in Havelte (foto's 79-80, volgende pagina) en in Midlaren (foto's 81-82, volgende pagina). Bij deze woonhuizen is de vorm van respectievelijk de Saksische boerderij en de veldschuur nog herkenbaar, maar van een grote gelijkenis is geen sprake meer. Het gebruik van moderne

materialen speelt hierbij de belangrijkste rol. Bovendien is in Midlaren de vorm aangepast door de plaatsing van glazen serre's aan weerskanten van het huis. Ondanks het moderne ontwerp blijft het grote Saksische dak in zijn kapvorm gehandhaafd. Voor het uitdrukken van de Drentse identiteit in bebouwing noemde Brink dit dak immers essentieel.

Foto's 79-80: Woonhuis Havelte

Bronnen: Brink (foto 79); www.bureaubeno.nl (foto 80)

Foto's 81-82: Woonhuis Midlaren

Bronnen: Brink (foto 81); www.bureaubeno.nl (foto 82)

Foto's 83-85: Landhuis Veeningen

Bronnen: Brink (foto 83-84); www.bureaubeno.nl (foto 85)

Behalve de woonschuur vindt Brink ook landhuistype passend voor het platteland. Op een terpje in het Reestdal heeft B+O zo'n landhuis ontworpen (foto's 83-85). Ook dit landhuis nabij Veeningen is in moderne stijl opgetrokken, waarbij wel de streekeigen dakvorm gehandhaafd is. Net als in Havelte en Midlaren is er gebruik gemaakt van een combinatie van moderne materialen en hout. Het landhuis lijkt enigszins op de woonschuur in

Balloo, maar is minder gesloten. Dat komt omdat er meer glas in is verwerkt. *"De achterzijde van het huis … oriënteert zich met zijn glasgevel openlijk op het omliggende landschap"* (www.bureaubeno.nl (2)). Bovendien is de compacte vorm aangepast. *"Bij nadere beschouwing blijkt het huis te bestaan uit twee volumes, verbonden door een overwegend transparant, glazen middenstuk"*.

Foto's 86-87: Woonboot Muggenbeet

Bron: www.bureaubeno.nl

Een van de bekendere ontwerpen van B+O is de woonboot in Muggenbeet (Nationaal Park Weerribben, Overijssel) (foto's 86-87). Dit is een voorbeeld van landschappelijk bouwen waarbij niet gerefereerd wordt aan enige regionale of lokale, huidige of historische bebouwing. Het doel is het tot stand brengen van een synthese tussen het nieuwe gebouw en het bestaande omliggende (ongebouwde) landschap. Inpassing op de plek krijgt gestalte door het spelen met geslotenheid en openheid, en door het gebouw (interieur) en het landschap (exterieur) in elkaar over te laten lopen. *"Als er niemand is, is de boot een gesloten doos in het landschap. Als de mens komt, verandert de dichte doos in een glazen huis. De zijkanten klappen langzaam open aan drie zijden van het huis ontstaan zo terrassen. Op die manier haalt het ontwerp van de woonboot, in geopende toestand, buiten naar binnen, en staat zelfs toe dat binnen wordt opgenomen door buiten"* (www.bureaubeno.nl (3)). Ook dit gebouw heeft een moderne uitstraling door het materiaalgebruik, veel glas, en een geometrische, strakke vorm.

Foto's 88-90: Villa B te O

Bron: www.bureaubeno.nl

Ook bij het op een landelijk plek gelegen woonhuis dat is afgebeeld op de foto's 88-90 is veelvuldig gebruik gemaakt van glas en zijn strakke, geometrische vormen (o.a een vierkant dak) toegepast. Het landelijk of landschappelijk bouwen van B+O blijkt zelfs te kunnen uitmonden in Modernistische stijl. Aan dit gebouw valt weinig traditioneels meer te herkennen, er is geen sprake meer van een verwijzing naar, of een herhaling van kenmerken van, streekeigen bebouwing. Wel noemt B+O het ontwerp *"stevig verankerd in de traditie van moderne landhuizen"* (www.bureaubeno.nl (4)). B+O geeft aan dat naast onder andere het thema 'modern' ook 'landschap' als basis heeft gediend bij de totstandkoming van deze woning. Plekingepast

bouwen wordt net als bij het project woonboot Muggenbeet vorm gegeven door het laten samensmelten van gebouw en omgeving. *"Dwars door het huis lopen twee zichtlijnen die binnen en buiten in elkaar laten overvloeien. De woonkamer en de keuken zijn voorzien van grote glazen wanden, die het landschap naadloos opnemen in het interieur."* Daarbij is in de kleurstelling zowel gebruik gemaakt van harmonie (bruin) als contrast (wit) met de omgeving.

Foto's 91-92: Patiowoonhuis De Wijk

Bron: www.bureaubeno.nl

B+O blijkt deze Moderne vormentaal niet slechts per hoge uitzondering toe te passen. Zo zijn ook woningen in De Wijk (foto's 91-92) en Hoogeveen (foto's 93-94) in Modernistische stijl opgetrokken. Over het patiowoonhuis in De Wijk schrijft B+O dat *"het ontwerp een duidelijke voeling heeft met het hedendaagse architectuurklimaat"* (www.bureaubeno.nl (5)). Daarbij moet wel aangetekend worden dat het hier woonhuizen betreft die in een stedelijke omgeving (i.e. Hoogeveen) zijn gesitueerd, en Brink verstaat onder landschappelijk bouwen toch vooral bouwen op het platteland. Het patiowoonhuis bestaat uit twee volumes: een evenwijdig aan de weg geplaatst langwerpig volume en haaks daarbovenop een eveneens langwerpig volume met een opmerkelijk afgeronde dakhelling. Daarmee contrasteert het gebouw qua vorm sterk met de omringende bebouwing. Anderzijds harmonieert de villa ook met de omgeving: de grijze kleur van de villa is dezelfde als de dakkleur van de naastgelegen bebouwing. B+O kenschetst de vormgeving van de villa en de binnentuin als ingetogen. Dat is een typering die van toepassing is op het gehele oeuvre van B+O.

Foto's 93-94: Woonhuis Hoogeveen

Bron: www.bureaubeno.nl

Ook het woonhuis in de nieuwe uitbreidingswijk van Hoogeveen heeft een Moderne vorm: *"het tracht een eigentijdse vorm te zoeken voor het wonen in de stad. De architecten hebben zich niet laten verleiden tot een retro-landelijke stijl, maar juist gezocht naar een kruising tussen stedelijk en ruimtelijk wonen"* (www.bureaubeno.nl (6)). Het ruimtelijk wonen wordt vormgegeven door de nadruk op beslotenheid, het scheppen van afstand tot en afscherming van de buren. Ondanks het ontbreken van referenties aan streekeigen bebouwing is wel rekening gehouden met de plek: de stedelijke identiteit wordt weerspiegeld in het gebouw, en bovendien is het gebouw via de vorm ingepast in de bestaande stedenbouwkundige structuur. *"Het huis reageert met haar ronde vorm niet alleen op de ligging in de wijk: als laatste in de straat en tegen een fors dijklichaam, tegelijkertijd geeft deze vorm het huis een grote mate van beslotenheid mee."* De vorm contrasteert daarentegen met de naastgelegen bebouwing.

B+O ontwerpt niet alleen nieuwbouw, maar maakt ook ontwerpen voor herbouw of verbouw van VAB (foto's 95-96 en figuren 38-39, alle op volgende pagina). Zowel in de kwaliteits- als in de kwantiteitsdiscussie 'bouwen op het platteland' staat Brink 'ontwikkeling' voor naar het woonlandschap waarin meer nieuwbouw kan plaatshebben. Herbouw en verbouw van VAB betekent 'behoud door ontwikkeling', het beeld wordt behouden terwijl tegelijkertijd ontwikkeling plaatsvindt door functieverandering. Dat houdt in de ogen van Brink in dat er

een disharmonie tussen beeld en functie ontstaat, en dus decorbouw. En van decorbouw, zoals de standaard woonboerderij in retro-landelijke stijl, *"de boerderette oogt als een boerderij, maar is het nooit geweest"*, wil Brink juist af. Herbouw of verbouw van VAB is in zoverre conform de visie van Brink dat meer ruimte gegeven wordt aan de functie wonen op het platteland, maar druist dus ook in tegen zijn visie dat als gebouwd wordt, er eigenlijk sprake moet zijn van een synthese tussen functie, vorm en landschap. Bij herbouw of verbouw van VAB kan wel sprake zijn van landschappelijk bouwen, maar dit is de 'lagere' categorie landschappelijk bouwen van Brink: het 'afstemmen (van vorm) op het landschap'. In tegenstelling tot de boerderette heeft de herbouw of verbouw van VAB zoals ontworpen door Brink (en andere landschappelijk bouwende architecten) een relatie met de plek, het betreft bijvoorbeeld een oude boerderijlocatie en de nieuwe woonbebouwing heeft streekeigen kenmerken (zie bijvoorbeeld Drents dak, figuur 38 en 39). Maar het blijft 'behoud'van het beeld. Decorbouw of niet, feit is dat Brink door het ontwerpen van herbouw of verbouw van VAB in de praktijk uitkomt bij dezelfde typologie bebouwing als Giezen: meerdere woningen in een streekeigen boerderijvorm.

Foto's 95-96/ figuren 38-39:
Herbouw – woningen op plek VAB

foto 92:
oude situatie – boerderij

foto 93:
maquette nieuw woningcomplex – meerdere woningen per gebouw

figuren 38 en 39:
nieuwe architectuur – behoud beeld door woningen in boerderijvorm

Bron: Brink

Conclusie

Het werk van B+O overziend, kan geconcludeerd worden dat B+O, conform de beschrijving op de eigen *website* (5.4.3), ook inderdaad verschillende stijlen hanteert. Het werk Van B+O varieert van architectuur met een traditionele uitstraling, waarbij veel streekeigen bebouwingskenmerken worden herhaald, tot architectuur met een vooral moderne uitstraling en zelfs tot regelrecht Modernistische ontwerpen. De gemene deler van de verschillende gebouwen van B+O is dat ze alle in een rationele, sobere stijl zijn ontworpen die aansluit op de eenvoud van het platteland. De 'landschappelijke ontwerpen' van B+O houden rekening met de huidige omgeving, en in veel gevallen wordt ook gerefereerd wordt het verleden. Het belangrijkste middel dat daarvoor wordt gebruikt is het herhalen van de vorm van historische bebouwing. Zo zijn de meeste ontwerpen van B+O in Drenthe, zowel de ontwerpen met een traditionele als ook met een meer moderne uitstraling, voorzien van het streekeigen grote dak. Ook de door B+O gecreëerde nieuwe vorm voor het wonen op het (Drentse) platteland, de woonschuur, is voorzien van deze grote kap.

Naast de Saksische (dak)vorm is ook materiaal erg belangrijk om inpassing te bewerkstelligen. Brink vindt het belangrijk om hout of riet gebruiken: het maakt een schuur als schuur herkenbaar en sluit aan op de Drentse identiteit. De woonhuizen met een traditionele uitstraling zijn opgetrokken uit deze natuurlijke materialen. Daar waar het werk van B+O een meer moderne uitstraling heeft, wordt dat vaak veroorzaakt door het gebruik van moderne materialen. Er is dan gewerkt met een combinatie van natuurlijke materialen en moderne materialen. Bij de ontwerpen met een moderne uitstraling (soms in Modernistische stijl) blijkt glas belangrijk voor inpassing in het (huidige) omliggende landschap, glas wordt gebruikt om gebouw en landschap in elkaar over te laten lopen. B+O let ook op situering. De nieuw ontworpen vorm voor het wonen op het platteland, de woonschuur, wordt in een historische context geplaatst door de woonschuur op dezelfde plaats neer te zetten waar schuren vroeger, in de hoedanigheid van agrarische schuur, ook stonden. Tenslotte wordt veelal ook kleurstelling aangewend om inpassing te realiseren, zeker bij de gebouwen met een meer traditionele uitstraling. Deze woonhuizen in traditionele stijl zijn op harmonieuze wijze ingepast in de omgeving, bij de gebouwen in moderne stijl gebruikt B+O harmonie in combinatie met contrastwerking.

Kalfsbeek

Kalfsbeek heeft zich pas in deze eeuw toegelegd op het bouwen van woningen op het platteland. Daarvoor richtte hij zich meer op bedrijfsgebouwen en vooral openbare gebouwen. In het stadscentrum van Groningen zijn belangrijke voorbeelden te zien. Kalfsbeek (2007, persoonlijk gesprek) is van mening dat bouwen in historische binnensteden vaak niet op de juiste manier gebeurt; nieuwe gebouwen worden vaak niet goed ingepast en hebben geen respect voor de bestaande omgeving. Als negatief voorbeeld noemt Kalfsbeek het ontwerp voor het nog te bouwen Groninger Forum. Dat gaat te veel de hoogte in. *"Als je op de Grote Markt staat, heb je twee blikvangers samen op een plek. Dat kan niet."* Het Forum moet om goed ingepast te zijn *"minder de hoogte in. Het heeft meer ruimte nodig. Groningen is echter arm, bezit niet veel grond. Een financieel arme stad produceert zo arme architectuur."* Met het oog op inpassing blijkt voor Kalfsbeek maatvoering dus een belangrijke factor. Ook het Groninger Museum vindt Kalfsbeek niet ingepast, *"Maar kan nog. Je kunt het zien als een broche."* Eerder bleek dat Kalfsbeek van mening is dat inpassing betekent dat architectuur moet harmoniëren met de omgeving, terwijl het Groninger Museum op alle mogelijke manieren contrasteert met de omringende bebouwing. Het museum kan echter beschouwd worden als heel hoogstaande architectuur, en dat bleek eerder een van de twee situaties waarin contrastwerking in de optiek van Kalfsbeek toch geoorloofd is.

Foto's 97-102: Openbare Bibliotheek Groningen

Toch is het volgens Kalfsbeek (2007, persoonlijk gesprek) wel mogelijk om op een moderne manier te bouwen in historische binnensteden. Dat bewijst bijvoorbeeld de bouw van de Openbare Bibliotheek (foto's 97-102), een gedeeld ontwerp van Kalfsbeek en hoofdarchitect Grassi uit begin jaren ´90: *"Niet eens zozeer qua architectuur, maar vooral stedenbouwkundig prachtig ingepast in de omgeving."* Het gebouw is qua maatvoering door middel van twee smalle beukbreedtes aangepast aan de omringende gebouwen. Op deze wijze is een harmonieuze aansluiting op de omgeving tot stand gebracht. Tegelijkertijd is toch een groot volume gecreëerd door de diepte in te gaan. Elke kant van het grote complex heeft een eigen aanzien. Ook de tuin vindt Kalfsbeek mooi ingepast en vormgegeven. In de tuin komen de geometrische vormen en rationele stijl van het gebouw terug.

Zoals gezegd is de Openbare Bibliotheek van invloed geweest op latere, eigen architectuur van Kalfsbeek. Een voorbeeld is het uit begin jaren ´90 stammende kantoor voor het PTT pensioenfonds aan het Stationsplein in Groningen (foto's 103-107, volgende pagina). Ook dit gebouw wordt gekenmerkt door een strakke, rationele stijl

en geometrische vormen. Qua stijl en vorm is het daarmee afgestemd op het in Modernistische stijl opgetrokken gebouwencomplex waar het deel van uitmaakt, met onder andere het in 1990 ingebruik genomen KPN gebouw. Ook middels een subtiel spel van horizontale (hoogte)lijnen wordt aangesloten op de omringende bebouwing. Het meest opvallende aan het gebouw is echter de rode kleur waarmee het juist contrasteert met de omliggende bebouwing. Van veraf (af Museumeiland) vormt het gebouw zo de beeldbepalende markering van het moderne gebouwencomplex, centraal in het midden (tweedimensionaal) en op de voorste punt (driedimensionaal) geplaatst. Via de kleurstelling sluit het bouwwerk wel aan op het naast het gebouwencomplex gelegen stationsgebouw van Groningen. Dit uit het eind van de 19e eeuw daterende station, ontworpen door Gosschalk in Eclectische (meest Neorenaissancistische) stijl, is opgetrokken uit (streekeigen) Groninger rode baksteen. Het gebouw van Kalfsbeek vormt zo de brug tussen de moderne en de historische bebouwing: het past qua stijl en vorm bij de nieuwe gebouwen en qua kleur (en materiaal) bij het 19e eeuwse stationsgebouw. Er is sprake van een dialoog tussen Modernistisch vormidioom en contextuele eigenschappen, kortom van eigentijdse regiospecifieke architectuur.

Foto's 103-107: Kantoor PTT pensioenfonds Groningen

Het Waagstraatcomplex (zie foto 41 (pag. 187) en foto's 108-113 (volgende pagina)), waaraan Kalfsbeek heeft bijgedragen, is als gezegd sterk geïnspireerd door het verleden. Het bestaat uit kantoren en winkels op straatniveau en de eerste verdieping, met woningen daarboven. De drie bouwblokken zijn rond het Goudkantoor uit 1635 gesitueerd. Dit in Renaissance stijl opgetrokken gebouw is organisch opgenomen in het ontwerp door via een overkapping het dak te verbinden met het dak van een nieuw bouwblok. De overkapping is uitgevoerd in moderne materialen: staal en glas. In contrast met de romantiek van het Goudkantoor, wordt het nieuwe gedeelte gekenmerkt door de strakke, rationele vormen van het Neoclassicisme. Daarmee harmonieert de Waagstraat wel met het naastgelegen en in de Hollands classicistische en de Neoclassicistische stijl gebouwde stadhuis. Het stadhuis is één van de nog bestaande gebouwen van de vooroorlogse Grote Markt, waardoor de ontwerpers zich zoals gezegd hebben laten inspireren. Het door Husley ontworpen gebouw is in twee fasen (1793-1795 en 1802-1810) gebouwd. In een derde fase (1872) werd de gedeeltelijk open westzijde (oorspronkelijk had het gebouw een U-vormige plattegrond) volgebouwd. Tegen deze achterkant grenst ook het Waagstraatcomplex, en het verschil in kleur tussen het in de tweede helft van de 19e eeuw en het eerder gebouwde deel valt nog te onderscheiden (zie foto 110, volgende pagina). Deze rode kleur en de lichte (gele) kleur komen ook terug in het Waagstraatcomplex. Net als de maatvoering, het materiaal (baksteen), het ramenpatroon en de horizontale belijning. Ook stijlelementen bepalen mede het neoclassicistische beeld van de Waagstraat: op straatniveau zijn

de rechthoekige, geometrische vormen van de hogere lagen gecombineerd met boogvormen en pilaren. Het geheel ademt een klassieke en Italiaanse sfeer.

Foto's 108-113: Waagstraatcomplex Groningen

108: historische Goudkantoor versus nieuwe bebouwing
109: verbindende overkapping tusssen Goudkantoor en nieuwe bebouwing
110: afstemming op historische Stadhuis via Neoclassicistische stijl, kleurstelling,materiaal, geometrisch raampatroon en horizontale lijnen
111:plaatsing gevels op een lijn met bebouwing Herestraat
112 en 113: Neoclassicistische detaillering: boogvorm en pilaren op straatniveau, daarboven geometrische, rationele vormen

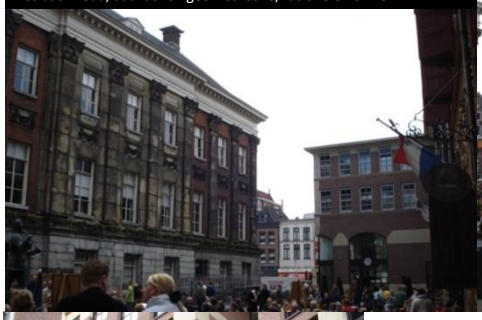

Het recreatie*resort* Hof van Saksen (foto's 114-118, volgende pagina) in het Drentse Nooitgedacht bij Rolde[382] is volledig van de hand van Kalfsbeek zelf. Hoewel landschappelijk bouwen voornamelijk van toepassing is op woningen, dorpen en agrarische uitbreidingen, zouden ook recreatiewoningen en –parken op een landschappelijke manier gebouwd kunnen worden. Omdat Hof van Saksen is opgezet in de vorm van een dorp, laat het zich bovendien vergelijken met het landschappelijk bouwen van dorpsuitbreidingen. Het blijkt dat Hof van Saksen voldoet aan de kenmerken van landschappelijk bouwen zoals die in 4.3 zijn opgesomd. Uiteraard wordt voldaan aan het kwaliteitscriterium 'aandacht voor architectuur'. Daarnaast is er sprake van inpassing in de Drentse landschappelijke en dorpsstructuur in de zin dat het park is opgezet naar het voorbeeld van een esdorp. Elerie (in Bergstra, 2007, op www.noorderbreedte.nl (4)) geeft aan dat het nieuwe recreatiedorp conform de belangrijkste principes van het oorspronkelijke esdorp is gebouwd:

1. Het landschap en het dorp vloeien geleidelijk in elkaar over. Het landschap trekt het dorp binnen, het dorp trekt het landschap in,
2. Het dorp communiceert via zichtlijnen met het landschap,
3. De overgang van privégebied naar de openbaarheid verloopt geleidelijk,

[382] Het Hof van Saksen past volgens de provincie in het Drentse beleid. Drenthe wil alleen uitbreiding van vakantieparken als dat leidt verbetering van de landschappelijke kwaliteit. Nieuwe recreatieparken mogen niet in natuurgebieden en andere kwetsbare landschappen, maar wel bij streekcentra zoals Rolde.

4. De vormentaal is die van de Saksische boerderij.

Kalfsbeek heeft dus in sterke mate teruggegrepen op het verleden, er is sprake van een continuering van het vroegere beeld.

Foto's 114-118: Hof van Saksen

Bron: www.hofvansaksen.nl

Hoewel opdrachtgever Phanos pretendeert dat het gaat om een authentiek Drents dorp, stelt Kalfsbeek (in Bergstra, 2007, op www.noorderbreedte.nl (4)) dat er geen sprake is van een kopie van het verleden maar van een eigentijdse interpretatie. *"Ik heb de symbolentaal van het esdorp teruggehaald, meer niet."* Elerie (in Bergstra, 2007, op www.noorderbreedte.nl (4)) is het met Kalfsbeek eens: *"het is geen reconstructie van een esdorp, het is een kunstmatig landschap waarin verschillende elementen zijn samengesmeed. Een collagelandschap met het decor van een esdorp … Dit is geen nabootsing, maar een toepassing van de principes op een eigentijdse manier."* Kalfsbeek heeft wel de sfeer van een Saksisch dorp willen benaderen. Het resultaat is de creatie van een illusie. De, zoals Kalfsbeek het noemt, architectuur met een knipoog naar het verleden, is in nauwe samenwerking met landschapsarchitect Ank Bleeker ingepast in de dorpsstructuur van een esdorp. Daarbij is, conform de kenmerken van landschappelijk bouwen, het recreatiedorp ruim opgezet, aandacht besteed aan de openbare ruimte, is streekeigen beplanting aangebracht, en is aandacht besteed aan een goede overgang naar het buitengebied. In de openbare ruimte is geprobeerd de intieme sfeer van typisch Drentse brinken te creëren. Bergstra (2007, op www.noorderbreedte.nl (4)): *"De recreatiehoeves zijn op de meeste plaatsen gegroepeerd rond open plekken, begroeid met gras en verspreide bomen. Zo wordt Hof van Saksen een nieuw Drents dorp met ettelijke brinkachtige plekken. De gasten kunnen bij hun tijdelijke onderkomen buiten zitten, maar een eigen tuin hebben ze niet. Bij huis zitten ze eigenlijk meteen ook op de 'brink', slechts van hun buren gescheiden door bescheiden muurtjes en beukenheggen."* De streekeigen aanplant bestaat, behalve uit beukenhagen, vooral uit eiken. De oriëntatie van de recreatiehoeves en de grote daken dragen bij aan een goede overgang naar het omliggende landschap. Vanuit het landschap ziet men vooral dak, het zogenoemde 'Drents silhouet'. Bergstra (2007, op www.noorderbreedte.nl (4)): *"Vanuit de verte lijkt Hof van Saksen een zee van rietgedekte hoeves."*

Het beeld van dichtbij is anders. Kalfsbeek (in Bergstra, 2007, op www.noorderbreedte.nl (4)): *"Een Saksisch dorp bestaat uit grote en kleine boerderijvormen die elkaar afwisselen. Ze staan plotseling dicht op elkaar en plotseling zijn er grote open groene ruimten. Sterke beslotenheid dus naast sterke openheid."* Het hoofdgebouw, waarin een keur aan recreatieve faciliteiten geconcentreerd is, heeft Kalfsbeek ontworpen in de vorm van een havezate (een grote herenboerderij). Bergstra (2007, op www.noorderbreedte.nl (4)): *"Ook hier knipoogt Kalfsbeek naar het verleden. De plint die havezaten aan de buitenkant kenmerkt, komt terug in een donkere bakstenen rand om het hele gebouw heen."* De omliggende recreatiewoningen zijn gebouwd in de vorm van een Saksische boerderij of van een Drentse veldschuur. *"Om een vriendelijke sfeer op te roepen koos de architect*

voor natuurlijke materialen: hout, riet en baksteen." De rieten kapvormen van de daken van de Saksische boerderijen dekken twee tot zes woningen voor elk vier- tot acht personen. Op deze manier wordt de kenmerkende afwisseling tussen grote en kleine boerderijvormen binnen een Saksisch dorp bewerkstelligd. *"De rieten kappen zijn gestileerd met rondingen. In strakke uitsparingen, waar het riet kort geschoren lijkt, rusten dakramen."* Dit ontwerp is ook een dwingende ontwerptruc, legt Kalfsbeek (in Bergstra, 2007, op www.noorderbreedte.nl (4)) uit. *"Riet was vroeger het goedkoopste materiaal, nu het duurste. Ik heb de daken zo ontworpen dat het riet niet uit bezuinigingsoverwegingen door dakpannen vervangen kon worden." "De zeeg, de zo kenmerkende knik in Saksische boerderijdaken, heeft Kalfsbeek gesuggereerd in de vorm van de daklijsten. De dakhellingen zelf verlopen strak"* (Bergstra, 2007, op www.noorderbreedte.nl (4)).

Geconcludeerd kan worden dat de architectuur van Hof van Saksen op een harmonieuze manier is afgestemd op de landschappelijke en historische omgeving. Daarvoor zijn zoveel mogelijk instrumenten in gezet: vorm, stijl, materiaal, kleur, situering, oriëntatie, beplanting, maat, en tenslotte de zeeg als stijlelement.

Foto's 119-122: Woningen

Bronnen: www.corkalfsbeek.nl (foto's 119-121); www.archined.nl (foto 122)

Vanaf het begin van deze eeuw is Kalfsbeek zich meer en meer gaan toeleggen op het ontwerpen van woningen op het platteland. Deze moderne ontwerpen laten zich karakteriseren door een combinatie van natuurlijke, traditionele materialen en de hem kenmerkende rationele stijl. Kalfsbeek (2007, persoonlijk gesprek) benadrukt dat deze materiaalkeuze slechts staat voor een knipoog naar het verleden: *"Alle materialen, inclusief riet, zijn overigens altijd modern. Historisch materiaal bestaat niet."* Voor de meeste op de foto's 119 tot 122 afgebeelde huizen is hout gebruikt. Meestal worden bij deze in verschillende vormen gegoten gebouwen de natuurlijke materialen gecombineerd met moderne materialen als glas (zie bijvoorbeeld foto 119 en 121). Meestal zoekt Kalfsbeek naar harmonie, maar soms maakt hij ook gebruik van contrastwerking (slechts geoorloofd bij heel hoogstaande architectuur) om samenhang aan te brengen tussen bestaande en nieuwe bebouwing. Een voorbeeld is de verbouw van een monumentale boerderij in Vledder (foto 119). De nieuwe uitbouw bestaat uit een rationele, Moderne bouwvorm van glas die sterk contrasteert met de oorspronkelijke boerderij[383]. Op de laatste foto (122) is Kalfsbeek's eigen woonhuis annex kantoor (Cor Kalfsbeek Architectuur) in Paterswolde afgebeeld. De rationele stijl van Kalfsbeek lijkt in dit door een volstrekte soberheid gekenmerkte gebouw te zijn

[383] Niet iedereen is even overtuigt van de mogelijkheid dat ook door middel van een sterk contrast de nagestreefde afstemming op de omgeving verwezenlijkt kan worden. Kalfsbeek (2007, persoonlijk gesprek) vertelt dat hij slag moet leveren met de welstand om dit soort ontwerpen geaccepteerd te krijgen.

geculmineerd. Onder het motto '*less is more'* is de kunst van het weglaten beoefend. Het gebouw is opgetrokken uit vergrijzend hout. Dit materiaal- en kleurgebruik laat het bouwwerk één worden met het landschap. Inpassing krijgt verder onder meer gestalte door de afwisseling tussen openheid en geslotenheid. Het gebouw is aan de ene kant open en transparant waarin binnen en buiten in elkaar over lopen, maar oogt aan de andere kant juist gesloten als de aan de buitenkant aangebrachte lamellen dicht zijn.

Conclusie
De architectuur van Kalfsbeek wordt gekenmerkt door een rationele stijl waarbij gebruik gemaakt wordt van geometrische vormen. Deze stijl blijkt te passen bij de eenvoud en soberheid van het platteland. Toch blijken Kalfsbeek's ontwerpen qua stijl ook sterk te kunnen verschillen. De toegepaste stijl varieert van Neoclassicistisch tot Modernistisch. Sommige gebouwen hebben een traditionele uitstraling (Waagstraat, Hof van Saksen), andere gebouwen juist een moderne (kantoor PTT pensioenfonds, Openbare Bibiotheek Groningen). Dat betekent dat inpassing soms gestalte krijgt door een sterke nadruk te leggen op de historie, terwijl in andere gevallen veel minder teruggevallen wordt op het verleden als inspiratiebron. In alle gevallen besteedt Kalfsbeek wel ruime aandacht aan inpassing in de bestaande omgeving. Het als een landschappelijk gebouwd dorp te beschouwen recreatiepark Hof van Saksen sluit op harmonieuze wijze aan op zowel de landschappelijke als de (cultuur)historische omgeving via een keur aan verschillende middelen: vorm, stijl, materiaal, kleur, situering, oriëntatie, beplanting, maat en stijlelementen. Hoewel Kalfsbeek in 5.4.2 aangaf dat functie en qua vormgeving vorm, materiaal, kleur, schaal en maat belangrijk zijn om inpassing te bewerkstelligen blijkt het werk van Kalfsbeek in de praktijk steeds op verschillende manieren aan te sluiten op de omgeving via een verschillende combinatie van middelen.

Een belangrijk instrument voor Kalfsbeek om inpassing te bewerkstelligen is in ieder geval maatvoering (soms middels suggestie met gebruikmaking van hoogtelijnen). En lijken kleur, materiaal en ook stijl belangrijk. Vormherhaling lijkt Kalfsbeek minder toe te passen dan Brink en Giezen. Toch noemde Kalfsbeek in 5.4.2 vorm ook erg belangrijk. Ook blijkt Kalfsbeek inpassing niet altijd vorm te geven via harmonie. Vaak is er sprake van een ingenieus, elkaar versterkend gebruik van harmonie en contrast. Zoals bijvoorbeeld in het geval van het kantoor van het PTT pensioenfonds. Landschappelijk bouwen houdt in dat in figuurlijke zin een brug geslagen wordt tussen nieuwe bebouwing en het niet meer bestaande verleden, maar dit ontwerp vormt ook een verbinding tussen concrete, nog bestaande historische bebouwing en nieuwe, Moderne bebouwing. Het gebouw sluit qua stijl en vorm aan bij de nieuwe bebouwing en qua kleur (en materiaal) bij het 19^{e} eeuwse stationsgebouw, en zoekt daarmee tegelijkertijd de tegenstelling qua stijl en vorm met de historische bebouwing en qua kleur met de nieuwe bebouwing. In sommige gevallen maakt Kalfsbeek zelfs simpelweg alleen gebruik van contrast. Zoals in Vledder, waar Kalfsbeek ook in letterlijke zin oud en nieuw verbonden heeft door een glazen, Moderne vorm tegen een monumentale, historische boerderij te plaatsen. De combinatie van oude en nieuwe vormen, natuurlijke en moderne (of zoals Kalfsbeek het noemt rationele) materialen resulteren in de mengeling van traditie en vernieuwing die Kalfsbeek's landelijke woningen kenmerken.

5.3.6 Conclusies

Tabel 9: Overeenkomsten in visie tussen de landschappelijk ontwerpende architecten Giezen, Brink en Kalfsbeek

	Inhoudelijk	Procesmatig
Confirmatie eerdere bevinding*	- plekgebonden bouwen - bouwen op het verleden/rol voor historie - eigentijdse interpretatie van het verleden, hedendaagse landschap is leidend	- samenwerking met landschapsarchitecten - planmatige werkwijze via stappenplan, met architectuur als laatste stap - maken landschapsanalyse
Nieuwe bevinding	- inpassing realiseren/uitdrukking geven aan identiteit via een combinatie van zoveel mogelijk middelen - zoeken van harmonie (en niet de tegenstelling) met de omgeving is leidend	- aanknopingspunten, vastgesteld op basis van landschapsanalyse, vormen inspiratiebron en vertrekpunt voor ontwerp

*Conform eerdere uitleg landschappelijk bouwen in (1.5/3.2/4.3) van deskundige organisaties als BOKD, beleidsmakers/aan de overheid gelieerde instanties, landschapsarchitecten.

Meningen architecten over landschappelijk bouwen: meer overeenkomsten dan verschillen
In dit hoofdstuk 5.3 staat de vraag centraal hoe architecten het concept landschappelijk bouwen bouwkundig uitwerken. Die vraag is beantwoord door zowel de visie die Brink, Giezen en Kalfsbeek hebben op (landschappelijk) bouwen te inventariseren als ook door de gebouwen die ze hebben ontworpen te analyseren.

Uit de geventileerde visies blijkt dat er een groot aantal overeenkomsten bestaat tussen de architecten die landschappelijk ontwerpen, zowel qua ontwerpstrategie (proceskant) als qua inhoudelijke architectonische en stedenbouwkundig-landschappelijke uitwerking. Deze in 5.4.2 besproken overeenkomsten zijn nog een keer opgesomd in tabel 9 (vorige pagina). De zes in de eerste rij genoemde overeenkomsten zijn conform de beweringen die in eerdere hoofdstukken (1.5/3.2/4.3) meest aan de hand van de uitleg van deskundige organisaties als BOKD, beleidsmakers/aan de overheid gelieerde instanties en landschapsarchitecten ten aanzien van de betekenis van landschappelijk bouwen zijn gedaan. Met andere woorden de architecten blijken de betekenis van landschappelijk bouwen op deze zes punten te bevestigen. Daarmee is de validiteit verhoogd van het in hoofdstuk 4 gegeven antwoord op de hoofdvraag van deze *thesis* wat landschappelijk bouwen is. De in rij twee genoemde overeenkomsten zijn niet eerder in deze *thesis* aan de orde geweest en vallen daarom te beschouwen als aanvullende informatie verstrekt door architecten oftewel nieuwe 'theorievorming'. Naast overeenkomsten vertonen de meningen over landschappelijk bouwen, inpassing en regionale identiteit ook verschillen. Deze zijn weergegeven in tabel 10. De overeenkomsten zijn echter groter dan de verschillen.

Tabel 10: Verschillen in visie tussen de landschappelijk ontwerpende architecten Brink, Giezen en Kalfsbeek

	Interpretatie landschappelijk bouwen	Relatief meer nadruk op historische of huidige omgeving ?	Nadruk op welke component van regionale identiteit?
Giezen	landschappelijk bouwen is sterk gerelateerd aan duurzaam bouwen	historische	gebouwde omgeving
Brink	landschappelijk bouwen betekent niet alleen inpassen van gebouwen in een bestaand landschap, maar ook het aanpassen van het bestaande landschap aan de veranderende economische functie van de ruimte/ het platteland	huidige	economisch-functioneel
Kalfsbeek		beide	ongebouwde omgeving/vegetatie

Vier deelonderwerpen

Bij de beantwoording van de vraag hoe architecten landschappelijk bouwen bouwkundig uitwerken, zijn ook een aantal andere vragen aan de orde gekomen. De beantwoording van deze deelvragen valt deels af te leiden uit de tabellen 9 (vorige pagina) en 10, maar is aangevuld met informatie uit de analyse van de door Brink, Giezen en Kalfsbeek ontworpen gebouwen.

1. Identiteit

- Hoe bepalen architecten identiteit? Wordt identiteit eigenlijk wel bepaald door architecten of toch door anderen? Wiens identiteit wordt geïmplementeerd?

Landschappelijk bouwen kan gedefinieerd worden als voortbouwen op regionale identiteit en landschap(pelijke identiteit). De landschappelijk ontwerpende architecten proberen identiteit te vangen door voor aanvang van het eigenlijke ontwerpproces een landschapsanalyse uit te voeren (tabel 9, vorige pagina). Omdat een *place* echter altijd meerdere identiteiten kent, zal er altijd sprake zijn van een keuze. De architect bepaalt op welke landschappelijke identiteit wordt voortgebouwd, welke aanknopingspunten uit de landschapsanalyse dienen als inspiratiebron voor het ontwerp. De drie architecten verschillen van mening over de component die het meest bepalend is voor streekeigenheid (tabel 10), maar uit de analyse van de door de architecten ontworpen gebouwen blijkt dat ze alledrie ook voortbouwen op de bouwkundige oftewel gebouwde omgeving.

2. Historie versus huidige omgeving

- Nemen ontwerpers altijd het verleden mee in hun ontwerpen? Zo ja, wat is de rol van historie? Of is verwant zijn aan vroeger niet noodzakelijk en is passen in het landschap alleen iets dat met de huidige omgeving te maken heeft? Zo historie een rol speelt, zijn identiteit en inpassing dan vooral gerelateerd aan het verleden of meer aan de huidige landschappelijke omgeving?

Landschappelijk bouwen betekent volgens de architecten dat zowel aangesloten wordt op de hedendaagse als op historische omgeving. En deze lopen door elkaar. Brink verwoordt dit door te stellen dat passen in de omgeving te maken heeft met opgaan in het groen (het huidige landschap). Maar ook met de identiteit van het huidige landschap: de verkaveling, de structuur, de landschapslijnen. Deze aspecten zijn weer historisch gegroeid en gebaseerd op kenmerken uit het verleden. Landschappelijk bouwen begint daarom, in de woorden van Giezen, in de ontstaansgeschiedenis van het landschap. Omdat architectuur naar de mening van de architecten altijd eigentijds moet blijven, is de huidige omgeving altijd leidend (tabel 9, vorige pagina). Verwant zijn aan vroeger is dus noodzakelijk, maar de rol van architectuurhistorie beperkt zich tot die van inspiratiebron. In de praktijk blijken de ontwerpen van Brink, Giezen en Kalfsbeek soms een traditionele uitstraling te hebben, en soms ook een moderne. In sommige gevallen krijgen inpassing en regionale identiteit dus gestalte door het leggen van een sterke nadruk op het verleden, terwijl in andere gevallen de historie een minder grote rol speelt. De relatie met

het verleden kan zich beperken tot slechts een enkel aspect, bijvoorbeeld een herhaling van een streekeigen dakvorm. De in 'theorie' noodzakelijke verwantschap met de historische omgeving lijkt soms zelfs totaal afwezig[384]. Hoewel de relatie met de historische omgeving dus lang niet altijd waarneembaar is, besteden de architecten bij alle ontwerpen aandacht aan inpassing in de bestaande omgeving. De huidige omgeving blijkt dus inderdaad leidend.

In de mate waarin aangesloten wordt op de huidige respectievelijk historische omgeving leggen de drie architecten wel verschillende accenten (tabel 10, vorige pagina): Giezen hecht vooral aan de continuering van het beeld van de historische omgeving, Brink streeft meer naar aansluiting op de (veranderende) hedendaagse omgeving en Kalfsbeek lijkt een tussenpositie in te nemen. In de praktijk is dit onderscheid ook waar te nemen. Giezen ontwerpt in tegenstelling tot Kalfsbeek en Brink geen gebouwen in Functionalistische of Modernistische stijl, maar laat (vormen uit) het verleden herleven middels bijvoorbeeld borgwonen. Deze 'traditie versus vernieuwing' discussie is echter deels een academische discussie omdat de grens niet te bepalen is tussen het gebruik van het verleden als inspiratiebron en het kopiëren van het verleden. Verder vlakt het op het eerste gezicht misschien scherpe onderscheid in visie af in de bouwpraktijk. Ook veel werk van Brink oogt traditioneel, net als bijvoorbeeld Hof van Saksen van Kalfsbeek. De 'traditie versus vernieuwing' discussie is een kwestie van accentverschillen binnen de positie 'behoud door ontwikkeling'. Zo betekent landschappelijk bouwen in Drenthe volgens Brink bijvoorbeeld ook het behoud van oude dorpsvormen. Verder continueert ook Brink het beeld door bij herbouw van VAB woningen te plaatsen in een streekeigen boerderijvorm, gelijk het boerderijwonen van Giezen. Omdat het woonlandschap dat er naar de mening van Brink moet komen nog niet bestaat, betekent landschappelijk bouwen voor Brink het afstemmen van gebouwen op het agrarische landschap. Daarvoor ontwerpt hij weliswaar een nieuw type, de woonschuur, maar dat is gebaseerd op een oude vorm: de agrarische (veld)schuur. Landschappelijk bouwen blijft namelijk altijd voortbouwen op het verleden.

3. Middelen om inpassing te realiseren/om uitdrukking te geven aan regionale identiteit

- Op het platteland kende men vroeger alleen wonen in combinatie met werk, nu ook woningen met alleen een residentiële functie; zo historie een rol speelt, hoe zijn dan gebouwen die er vroeger nooit waren verwant aan vroeger? Gebruiken architecten stijlelementen, of vorm, of maatvoering, of materialen of kleur uit de huidige omgeving cq het verleden om te komen tot inpassing en uitdrukking te geven aan de vastgestelde identiteit?

Gebouwen die er vroeger nooit waren op het platteland, zoals woningen met alleen een residentiële functie, kunnen bijvoorbeeld gerelateerd worden aan het verleden door de nieuwe woningen te plaatsen in een bouwvorm behorend bij een economische functie die vroeger wel voorkwam op het platteland. Voorbeelden zijn het steenfabriekwonen en het boerderijwonen van Giezen. Zo is bij het boerderijwonen de vorm van de bij de agrarische functie horende boerderij overgenomen, maar deze vorm heeft een andere inhoud en materialisatie gekregen. Ook bijgebouwen van deze nieuwe woningen kunnen op deze manier gekoppeld worden aan de agrarische functie uit het verleden. Zo opperde Schuit in hoofdstuk 4 de mogelijkheid gebouwen als garages en bij woningen horende schuren onder één kap brengen door vijf kavels te clusteren; het ontstane nieuwe gebouw refereert dan in zijn vorm aan een machineschuur. Ook het nieuwe type woning van Brink, de woonschuur, refereert via de vorm (of type) aan de agrarische ruimte, maar daarnaast ook via de locatie (of situering). Ook via andere middelen dan vorm is het mogelijk aan te sluiten op de historische omgeving.

Dezelfde middelen kunnen ook gebruikt worden om aan te sluiten op de bestaande omgeving. De architecten geven aan dat ze proberen inpassing (en streekeigenheid) vorm te geven door een combinatie van zoveel mogelijk middelen. Dat blijkt ook uit de praktijk. Zo streeft Giezen bij het het Agrarisch Landschappelijk Bouwen project naar samenhang tussen gebouw, erf en omgeving door middel van vorm, situering, kleur, materiaal, beplanting, oriëntatie, maat en een stijlelementen een heel palet aan middelen om inpassing en streekeigenheid gestalte te geven. Dezelfde middelen, nog aangevuld met stijl, heeft Kalfsbeek gebruikt bij het Hof van Saksen[385]. De belangrijkste middelen die Giezen, Brink en Kalfsbeek inzetten om inpassing te realiseren en streekeigenheid gestalte te geven zijn weergegeven in tabel 11 (volgende pagina). Het gebruik van vorm blijkt het belangrijkste middel. Nog specifieker: de vorm van het dak. Dat is conform de uitkomst van het SEV project Regiospecifiek Bouwen: ook hier is in de woningontwerpen de vormovereenkomst het meest verwerkt (Groenendijk, 2003). Groenendijk noemt als belangrijkste overeenkomsten van de regiospecifieke ontwerpen het gebruik van boerderijvormen als uitgangspunt voor eigentijds ontwerp en het gebruik van schuine daken. Het ontwerpen van woningen in boerderijvorm valt ook te zien bij Brink en Giezen. Behalve de boerderijvorm wordt

[384] Het al dan niet ontbreken van de relatie met de historische omgeving kan moeilijk door mij vastgesteld worden omdat de historische landschappelijke en stedenbouwkundige omgeving van de plek waar de gebouwen zijn gesitueerd mij meestal niet bekend is. Van de opgenomen afbeeldingen is alleen de architectuur en de directe bestaande omgeving van de gebouwen af te lezen.

[385] Bij de kleinere afgebeelde projecten in 5.4.5 die vaak een enkel gebouw (meestal een woning) behelzen is het moeilijker een compleet beeld te geven van alle ingezette middelen omdat de volledige stedenbouwkundige en landschappelijke achtergrond niet uit de gebruikte bronnen is af te leiden.

ook de kap als landelijk gezien. Deze keuze voor schuine daken noemt Groenendijk (p. 85) opvallend: *"Eén ding is duidelijk: de post-Koolhaas generatie heeft niet langer last van de modernistische dogma's dat een kap fout of historiserend is."* Het gebruik van de kapvorm voor het dak is ook conform het 'dorps bouwen', zoals beschreven in 4.3 en de mening van Giezen ten aanzien van dorpsuitbreidingen (5.4.2). Bovendien blijkt in de praktijk de kapvorm voor het dak van landelijke woningen het belangrijkste middel voor Brink, Giezen en Kalfsbeek om inpassing en regionale identiteit gestalte te geven. Ook bij het ALB project is de kapvorm van de schuren de belangrijkste ontwerpsleutel. Naast vorm blijkt voor Brink, Giezen en Kalfsbeek ook materiaal belangrijk met het oog op inpassing. Het gebruik van natuurlijke materialen als hout, riet en baksteen is een belangrijk middel om het ontwerp weg te laten vallen in de omgeving en aan te sluiten op de historie. Net zoals bij de meer moderne ontwerpen glas belangrijk is om binnen en buiten in elkaar te laten overlopen. Tenslotte is ook kleur een belangrijk middel om uiting te geven aan regiospecifiteit en inpassing te realiseren.

Tabel 8: Uitkomsten analyse bouwpraktijk Brink, Giezen en Kalfsbeek

	Traditionele of moderne stijl	Belangrijkste middelen om inpassing te verwezenlijken/regionale identiteit uit te drukken	Harmonie of contrast
Giezen	-traditioneel -sober, rationeel (functioneel)	- vorm - materiaal (natuurlijk) - ALB project: ook stijlelement	- harmonie
Brink	- verschillend: meest traditioneel, ook veel modern, soms Modernistisch - sober, rationeel (functioneel)	- vorm - materiaal (natuurlijk) - kleur	- meest harmonie, ook veel combinatie harmonie en contrast
Kalfsbeek	- verschillend: veel traditioneel, veel modern; van Neoclassicistisch tot Functionalistisch - sober, rationeel (functioneel)	Aan de hand van ontwerpen ('praktijk') lijken qua stedenbouwkundige inpassing belangrijk: - maat - kleur - materiaal - stijl -vorm Kalfsbeek noemt qua landschappelijke inpassing belangrijk ('theorie', zie 5.4.2): -beplanting - maat/schaal - vorm (aansluiten op landschap, maar ook op functie gebouw) - kleur - materiaal (= afhankelijk van vorm)	- veel harmonie, veel combinatie harmonie en contrast, soms contrast

Naast deze generaliseringen moet ook vastgesteld worden dat de vraag op welke inpassingselementen de nadruk ligt enigszins per architect maar vooral ook per ontwerp verschillend beantwoord wordt. Zo is bij de dorpsuitbreiding Almersma (voorheen Holwinde) van Uithuizen de vormherhaling van ondergeschikt belang ten opzichte van stijl (Groninger Stijl), materiaal (baksteen), maat (robuust) en stijlelementen. Verder kan de nadruk ook per streek verschillen en speelt het feit of het een landelijke of een stedelijke omgeving betreft een rol. Zo is het gebruik van (natuurlijke) materialen belangrijk bij bouwen in het landschap (buitengebied), maar minder relevant in de stad. Voor gebouwen in dorpen en steden is maatvoering weer relatief belangrijker. Het maakt ook verschil of vooral gekeken wordt naar architectuur of meer naar landschappelijke en stedenbouwkundige aspecten. Bij landschappelijk bouwen is landschappelijke en stedenbouwkundige inpassing het allerbelangrijkst en dan worden ligging, schaal en beplanting van het grootste belang. Tenslotte heeft Kalfsbeek er op gewezen dat inpassing van gebouwen niet alleen te maken heeft met vormgeving, maar ook met de functie van het gebouw. De bouwvorm moet in eerste instantie afgestemd zijn op de functie, en daarna pas op het landschap.

4. <u>Harmonie versus contrast</u>

- Herhalen architecten deze aspecten (harmonie) of zoeken architecten juist de tegenstelling (contrast) met de omgeving?

Brink, Giezen en Kalfsbeek gaven in 5.4.2 aan dat ze streven naar een harmonieuze afstemming van hun architectuur op de omgeving. Brink en Kalfsbeek gaven echter ook aan dat ze soms van deze algemene stelregel afwijken, en constrastwerking dus niet bij voorbaat uitsluiten. Waarbij Brink aantekende hij niet zocht naar het contrast alleen. Hun ontwerpen blijken recht te doen aan deze uitspraken (zie tabel 11). Giezen gebruikt het harmoniemodel, waarvan ook Brink en Kalfsbeek zich vaak bedienen. Brink en Kalfsbeek passen daarnaast ook vaak een combinatie van harmonie en contrast toe. Vanwege het toepassen van herhaling van het verleden is er in het algemeen altijd sprake van harmonie bij die ontwerpen die een sterke gelijkenis vertonen met beelden uit

het verleden. Hoe moderner de ontwerpen ogen, hoe meer er ook vaak gebruik wordt gemaakt van enige vorm van contrastwerking.

Verschillende gebouwen

De belangrijkste conclusie die getrokken kan worden uit de analyse van de ontwerpen van Giezen, Brink en Kalfsbeek is dat landschappelijk bouwen (qua stijl, vorm of type) tot heel verschillende gebouwen kan leiden. Dit is conform de bewering uit 2.3 dat het Kritisch Regionalisme niet te beschouwen valt als een specifieke stijl of stroming, maar slechts voor een aantal karaktertrekken staat. Kritisch Regionalisten vormen immers een gemêleerde groep van architecten. Er blijken in de praktijk zowel overeenkomsten als verschillen te bestaan tussen de ontwerpstijl van de drie architecten. Alledrie de architecten ontwerpen veel gebouwen die een grote gelijkenis vertonen met gebouwen uit het regionale of lokale verleden, dus met een traditionele uitstraling (tabel 11, vorige pagina). Deze gebouwen met een traditionele uitstraling zijn echter niet in een retro-romantische stijl ontworpen, maar in een terughoudende, sobere stijl die past bij de eenvoud van het platteland (tabel 11, vorige pagina). In tegenstelling tot Giezen ontwerpen Brink en Kalfsbeek naast gebouwen met een traditionele uitstraling echter ook veel gebouwen met een meer moderne uitstraling. Het stijlverschil tussen de architecten komt vooral tot uitdrukking in het materiaalgebruik. Kalfsbeek werkt met verschillende materialen; hij benadrukt dat bij landschappelijk bouwen ook modern materiaal gebruikt kan worden. Een markant en typisch voorbeeld is zijn glazen uitbouw van een historische boerderij in Lieveren. Vaak gebruikt Kalfsbeek een mengeling van natuurlijke en moderne materialen. Hoewel Brink het gebruik van natuurlijke materialen belangrijk acht, worden in zijn ontwerpen met een moderne uitstraling natuurlijke materialen gecombineerd met eigentijdse materialen, terwijl de Modernistische ontwerpen uit moderne materialen opgetrokken zijn. Volgens het principe van Kalfsbeek dat het gebruikte materiaal afhankelijk moet zijn van de vorm. Daarentegen past Giezen vooral natuurlijke materialen toe.

Uit het werk van Brink, Giezen en Kalfsbeek blijkt dat er eerder sprake is van onderling sterk verschillende gebouwen, dan dat de architecten in vergelijking tot elkaar heel verschillende stijlen hanteren. Soms kunnen de gebouwen van de verschillende ontwerpers overigens ook sterk op elkaar lijken. Zo vertoont Kalfsbeek's veldschuur in het Hof van Saksen (foto 115, pag. 211) qua vorm, kleur en materiaal (kap bedekt met rode pannen en donkergeverfde houten gevel) een grote gelijkenis met B+O's woonhuis in Midlaren (foto 81, pag. 204). Ook opvallend is de gelijkenis die het nieuwe woonhuis annex kantoor van Kalfsbeek zelf in Paterswolde qua vorm (woonschuur) en materiaal (houten gevel) vertoont met het landschappelijk bouwen van B+O in Balloo (vergelijk foto 122 (pag. 212) met foto 68 (pag. 201)). Meer dan bestaande overeenkomsten of verschillen tussen de architecten onderling valt echter op dat er grote verschillen bestaan tussen de ontwerpen van een en dezelfde architect (tabel 12). Brink varieert in stijl van woningen met een traditionele uitstraling tot woningen met een moderne uitstraling, tot regelrecht Modernistische ontwerpen. Ook Kalfsbeek varieert van traditioneel ogende ontwerpen tot heel moderne ontwerpen, van een Neoclassicistische stijl tot een Functionalistische stijl. Geconcludeerd kan worden dat landschappelijk bouwen vaak wel, maar lang niet altijd een retro stijl van bouwen betekent. De conclusie van Groenendijk (2003) dat regiospecifieke architectuur in de praktijk een mix van traditionele vormen en eigentijdse materialen blijkt te zijn, wordt aan de ene kant onderschreven door een analyse van het werk van Giezen, Brink en Kalfsbeek: op veel gevallen, zoals bijvoorbeeld het Agrarisch Landschappelijk Bouwen project, is deze typering van toepassing. Aan de andere kant zijn er ook genoeg voorbeelden te vinden waarop deze omschrijving niet van toepassing is. Bij landschappelijk bouwen kunnen heel verschillende stijlen gehanteerd worden.

Hoewel dat niet zo hoeft te zijn, kan de architectonische uitwerking van landschappelijk bouwen kortom heel verschillend uitpakken. Dit begint al met de constatering dat de Brink, Giezen en Kalfsbeek (deels) een verschillende visie hebben op landschappelijk bouwen. In de eerste plaats interpreteren ook architecten het begrip landschappelijk bouwen (deels) verschillend (zie tabel 10, pag. 214). Een belangrijke bevinding van deze *thesis*, namelijk dat landschappelijk bouwen een containterbegrip is waarbij altijd sprake zal zijn van eigen interpretatie, wordt opnieuw bevestigd. Daarnaast kunnen de drie componenten van landschappelijk bouwen 'inpassen op de plek', 'afstemmen op (de identiteit van) het landschap' en 'aansluiten op de regionale identiteit' op veel manieren uitgelegd worden. En het blijkt dat de architecten Brink, Giezen en Kalfsbeek deze elementen ook daadwerkelijk verschillend interpreteren (enigszins verschillende nadruk historische versus hedendaagse omgeving/enigszins verschillende uitleg van regionale identiteit). Ondanks de verschillen bestaat er ook een grote gemene deler in de visies van de architecten op regionale identiteit en inpassing in het landschap (en op landschappelijk bouwen). De architecten onderschrijven ook de grote lijnen waarop deze componenten in 4.3 verder zijn uitgewerkt. Maar zelfs als men het eens is over de betekenis van inpassing en regionale identiteit, en landschappelijk bouwen dezelfde inhoudelijke kenmerken als 'inpassing in de structuur van het dorp en het omliggende landschap', 'een goede overgang naar het buitengebied' en 'aandacht voor architectuur' toedicht, en tenslotte het ook eens is over de ontwerpstrategie (de procesmatige manier waarop de uitwerking van deze

kenmerken het beste kan worden aangepakt), zien de daadwerkelijk ontworpen en gebouwde woningen, wijken en schuren er nog heel verschillend uit. Kenmerken van landschappelijk bouwen als 'inpassing in de structuur van het dorp en het omliggende landschap' en 'aandacht voor architectuur' worden door de architecten omgezet in heel verschillende bouwwerken. Dat blijkt niet alleen uit het werk van Brink, Giezen en Kalfsbeek. Ook het ontwerpend onderzoeksproject Regiospecifieke Architectuur uit het SEV voorbeeldprogramma Streekeigen Bouwen genereerde volgens Noorman (2003) heel verschillende uitkomsten.

Landschappelijk bouwen kan in concreto velerlei vormen, typen of stijlen aannemen, de architectuur kan zowel een traditionele als een moderne uitstraling hebben. Zo spreekt men in het SEV project over regiospecifieke architectuur als Modernistisch vormidioom geplaatst in een regiospecifieke context, maar de ontwerpuitkomsten van het project hebben juist hun traditionele vorm gemeen. En terwijl in 2.3 gesteld is dat het Kritisch Regionalisme een reactie is op het Modernisme, blijkt B+O ook gebouwen in Modernistische stijl te ontwerpen. Ondanks het brede scala aan toegepaste stijlen valt toch wel enige duidelijkheid te scheppen ten aanzien van de architectonische uitwerking van landschappelijk bouwen. *Grosso modo* ontwerpen Giezen, Brink en Kalfsbeek onder de noemer landschappelijk bouwen meest traditioneel ogende gebouwen. Dit is ook conform de vaststelling in hoofdstuk 4.5.2 dat landschappelijk bouwen veel kenmerken gemeen heeft met traditionele bouw. Hoewel landschappelijk bouwen in theorie moet leiden tot eigentijdse ontwerpen, en de ontwerpers de moderniteit van hun ontwerpen ook altijd benadrukken, is landschappelijk bouwen wel gebaseerd op identiteit, en identiteit is gebaseerd op kenmerken uit het verleden. Meer dan de dichotomie traditioneel versus modern is echter de tegenstelling sober versus overdadig relevant bij landschappelijk bouwen. Zo er een stijletiket op landschappelijk bouwen geplakt kan worden, dan is dat sober, eenvoudig of bescheiden. De grootste gemene deler in de architectuur van Kalfsbeek, Giezen en Brink is dat ze alledrie een sobere, functionele stijl hanteren. Dit sluit ook aan op het landschappelijk bouwen van de BOKD (1998): het meest opvallende kenmerk van (vroegere) Drentse dorpen noemt men het ontbreken van enig uiterlijk vertoon. Desalniettemin moet worden vastgesteld dat landschappelijk bouwen geen bepaalde stijl vertegenwoordigt. De analyse van de landschappelijke ontwerpen van architecten onderstreept de uitleg van Hanskamp dat landschappelijk bouwen meer een grondhouding is van op een respectvolle manier omgaan met de omgeving. De sterk variërende architectonische uitwerking van landschappelijk bouwen houdt in dat de betekenis van landschappelijk bouwen ook na een analyse van landschappelijke ontwerpen niet geheel vast omlijnd kan worden: er blijft nog altijd ruimte voor eigen interpretatie. Zelfs indien men de betekenis van landschappelijk bouwen op min of meer dezelfde manier uitlegt (Kritisch Regionalisten), ontstaan heel verschillende gebouwen.

Landschappelijk bouwen van architecten leidt tot heel verschillende gebouwen

5.4 Gemeenten en de procesopgave van landschappelijk bouwen

5.4.1 Inleiding

> ***"Uiteindelijk hangt het bereiken van kwaliteit in de gebouwde omgeving vooral af van de wensen, de ideeën, de kunde van degenen die de opdrachten verlenen voor de plannen en van degenen die ze maken en uitvoeren."***
>
> Provincie Drenthe (1999, p. 9)

Weinig dorpsuitbreidingen worden landschappelijk gebouwd. In hoofdstuk 3 is de rol van de nationale overheid hierin tegen het licht gehouden en in hoofdstuk 4 die van de provincies. Op deze beleidsniveaus houdt men zich echter niet bezig met de dagelijkse uitvoeringspraktijk. Gemeenten daarentegen bevinden zich op de scheidslijn tussen het papieren beleidsniveau en de uitvoering van beleid in de lokale praktijk. Gemeenten zijn vaak opdrachtgevers voor plannen tot dorpsuitbreiding (of andere landschappelijke ontwikkelingen). En bovendien sterk betrokken bij het maken en uitvoeren van die plannen door ontwerpers. De provincie Drenthe stelt daarom in **POP II** (2004, p. 117): *"Gemeenten en ontwerpers zijn als eerste verantwoordelijk voor de realisering van goede stedenbouwkundige en architonische kwaliteit."* In de vorige paragraaf is het werk van enkele ontwerpers besproken, in deze paragraaf komen gemeenten aan bod.

De onderwerpen die in dit hoofdstuk behandeld worden zijn:

- Gemeenten en landschappelijke kwaliteit. Er wordt verder ingegaan op het intrigerende gegeven dat velen de mond vol hebben van het belang van het behoud van landschappelijke kwaliteit, maar dat men tegelijkertijd een steeds verdergaande daling ervan moet constateren. Er wordt op een rij gezet wat de rol van gemeenten hierin is.
- De drie belangrijkste aspecten van de procesopgave bij het landschappelijk bouwen van dorpsuitbreidingen.
- Een introductie van de dorpen waar landschappelijk gebouwd is: Zeijen, Zwinderen en Eexterzandvoort.
- Het ruimtelijk beleid ten aanzien van Eexterzandvoort en omgeving.
- Het beleid van de gemeente Aa en Hunze ten aanzien van het landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort.

5.4.2 Gemeenten en landschappelijke kwaliteit

Grote invloed gemeenten op gebouwde en ongebouwde omgeving

Gemeenten oefenen veel invloed uit op, en zijn in veel opzichten betrokken bij, de terreinen bouwen en inrichting van de ruimte. Zo speelt de gemeente bij landschappelijk bouwen projecten een belangrijke rol: als initiator, opdrachtgever of betrokken partij, als (mede)financier, maar ook als toetser, vergunningverlener en handhaver. De gemeente is niet in de laatste plaats invloedrijk omdat ze het meest gedetailleerde en het formeel-juridische kader stelt voor de vormgeving van bebouwing via welstandsbepalingen en inrichting van de ruimte via het bestemmingsplan. Er kan geen ruimtelijke ontwikkeling plaats hebben zonder dat deze zijn goedkeuring vindt in het bestemmingsplan. In haar rol van het lokale, uitvoerende overheidsbestuur zijn gemeenten daarom in beginsel verantwoordelijk voor de kwaliteit van de omgeving. Deze gemeentelijke verantwoordelijkheid benadrukt de Provincie Drenthe ook in **POP II** (p. 147): *"In de planvorming vraagt de provincie aandacht voor de afstemming tussen (vernieuwing van) de woningvoorraad en de uitbreiding daarvan, de landschappelijke inpassing van het wonen en de ontwikkeling van nieuw groen in samenhang met de uitbreiding van de kernen. De kwaliteit van de inrichting van de woonomgeving is in de eerste plaats een gemeentelijke verantwoordelijkheid."*

Indien er dus sprake is van een dalende omgevingskwaliteit zijn volgens de provincie Drenthe bij monde van Hanskamp (2007, persoonlijk gesprek) gemeenten daarvoor dan verantwoordelijk. In 3.5.3 is ook geschreven dat gemeenten een aanzienlijk rol spelen in het falen van het landschapsbeleid van de overheid. En in 3.6.2 is de grotere gemeentelijke autonomie (door Elerie) een van de oorzaken genoemd voor de verschimmeling. Het is de vraag in hoeverre gemeenten schuld dragen: zijn het vooral factoren waarop gemeenten geen invloed kunnen uitoefenen (institutionele factoren) die bijdragen aan het landschappelijke kwaliteitsverlies of is het vooral het gedrag van gemeenten zelf dat bepalend is (behavioralistische factoren). In de hoofdstukken 3.5 en 3.6 is al gesteld dat het vaak een combinatie van deze factoren is, waarbij de grens ook niet altijd duidelijk te trekken is. Als de eerste categorie factoren die buiten de macht van gemeenten liggen de belangrijkste vormen, dragen gemeenten ook minder schuld.

Institutionele factoren

De belangrijkste institutionele factoren die van invloed zijn op de daling van de omgevingskwaliteit waarbij gemeenten een rol spelen (en genoemd in 3.5.3/3.6.2/4.5.3), zijn hieronder op een rij gezet[386]:

[386] In 3.5.3 zijn nog twee andere institutionele factoren genoemd die de macht van gemeenten beperken regie te voeren op ruimtelijke ontwikkelingen. Deze zijn echter van minder belang voor dorpsuitbreidingen van kleine dorpen of nieuwbouw van agrarische schuren.
Ten eerste hebben gemeenten te weinig slagkracht ten opzichte van actoren die werken op grotere schaal (o.a. grote projectontwikkelaars). Voor het landschappelijk bouwen van uitbreidingen van kleine dorpen en voor het landschappelijk bouwen van landbouwschuren is deze factor echter niet relevant. Over Belvedere projecten schrijft men op www.belvedere.nu ((14), p. 69*): "Meestal werken gemeenten samen met regionale bouw- en ontwikkelingsbedrijven of met corporaties. Voor grote projectontwikkelaars zijn deze projecten doorgaans te klein van schaal."* Zo zijn ook bij kleinschalige dorpsuitbreidingen of bij het bouwen van landbouwschuren geen partijen betrokken die veel machtiger zijn dan gemeenten.
Een tweede factor die de macht van gemeenten beperkt om invloed uit te oefenen op ruimtelijke ontwikkelingen is dat gemeenten niet altijd beschikken over de grond waar de nieuwe ontwikkeling plaats zal vinden als gevolg van het verlies van de gemeentelijke monopoliepositie op grondmarkt. Dit is echter ook geen factor die sterk bepalend is bij het bouwen van landbouwschuren of kleinschalige dorpsuitbreidingen. Bij kleinschalige ontwikkelingen zal speculatie of concurrentie om de grondpositie een minder grote rol spelen. De laatste jaren is bovendien een ontwikkeling gaande dat steeds meer grond in handen komt van gemeenten omdat ze zeer actief grond verwerven in de concurrentieslag met projectontwikkelaars. Daarbij bestaat voor de gemeente altijd de mogelijkheid om in het bezit te komen van grond door het (tijdig) vestigen van het voorkeursrecht (Wet voorkeursrecht gemeenten maakt het mogelijk een voorkeursrecht te vestigen op een terreinen waarop een uitbreiding geprojecteerd of in voorbereiding is), of in laatste instantie (als de eigenaar niet wil verkopen en evenmin de nieuwe bestemming zelf wil realiseren) door middel van onteigening. Als de grond eenmaal in bezit is, kan gebruik worden gemaakt van privaatrechtelijke overeenkomsten om kwaliteitseisen te stellen. Als gemeenten grond niet kunnen krijgen omdat eigenaren zelf de locatie

1. Het structurele geldtekort van gemeenten.

Ten gevolge van de decentralisering hebben gemeenten meer taken uit te voeren. Deze extra taken worden echter niet gecompenseerd door het toekennen van extra financiële middelen vanuit het Rijk. Dat betekent dat gemeenten minder snel geneigd zullen zijn geld te besteden aan zachte waarden of 'luxe' goederen als landschap en landschappelijk bouwen.

2. Decentrale en gefragmenteerde zeggenschap over, en beleidsvoering ten aanzien van, het landschap.

Ten gevolge van de decentralisering is het landschap meer een beleidsterrein voor gemeenten geworden. Rijk en provincie kunnen en willen daarom te weinig regie voeren op het landschap. Het gemeentelijke schaalniveau is echter niet geschikt om landschapsvraagstukken op te lossen. Voor een dorpslandschappenbenadering is een regionale aanpak noodzakelijk.

3. Het ontbreken van juridische middelen tot sturing op landschappelijke inpassing van gebouwen.

In 3.5.2 is geconcludeerd dat gemeenten hebben de beschikking hebben over een te beperkt aantal publiekrechtelijke instrumenten om landschappelijk bouwen te kunnen afdwingen. Zeker als de overheid de grond niet in bezit heeft waarop de nieuwe ontwikkeling gaat plaatsvinden, kan het ook moeilijk zijn om tot een privaatrechtelijke overeenkomst te komen wat betreft landschappelijke inpassing van nieuwe bebouwing.

Tegelijkertijd met de vaststelling dat er bepaalde institutionele factoren zijn waardoor de macht van gemeenten om invloed uit te oefenen op landschappelijke kwaliteit ingeperkt wordt, kan ook geconstateerd worden dat binnen het institutionele kader een proces gaande is waarbij gemeenten meer macht krijgen en dus meer mogelijkheden hebben om regie te kunnen voeren. Het 'decentraal wat kan, centraal wat moet' beleid van de **NOTA RUIMTE** geformaliseerd in de nieuwe Wro brengt het zwaartepunt van de ruimtelijke ordening nog verder richting gemeenten. Wanders (2008, p. 21) concludeert zelfs dat *"de nieuwe wet ruimtelijke ordening de gemeente de mogelijkheid biedt om de ruimtelijke ontwikkeling te sturen"*. Ook belangrijk is dat de nieuwe Wro volgens Wanders verantwoordelijkheden binnen de ruimtelijke ordening duidelijk maakt. In 3.5.3 is immers gesteld dat een van de redenen waarom het decentraliseringsproces een rol heeft gespeeld in de daling van de omgevingskwaliteit is dat het leidt tot onduidelijke verantwoordelijkheden.

Behavioralistische factoren

Als de rol van gemeenten in de landschappelijke kwaliteitsdaling besproken wordt, dan gaat het er niet alleen om hoeveel macht een gemeente heeft, maar ook om de vraag in hoeverre gemeenten hun invloed weten te gebruiken of willen gebruiken ten gunste van landschappelijke kwaliteit. Bepaalde institutionele factoren kunnen gemeenten weliswaar hinderen om regie te voeren op landschappelijke kwaliteit, maar dat neemt niet weg dat het gedrag van gemeenten binnen deze vaststaande kaders een grote rol heeft gespeeld in de daling van de kwaliteit van de omgeving. Om landschappelijke kwaliteit te behouden of te vergroten, en in het bijzonder landschappelijk bouwen te stimuleren, moet als voorwaarde de politieke wil en bestuurlijke daadkracht aanwezig zijn als ook draagvlak gecreëerd worden (zowel binnen het gemeentelijk apparaat als daarbuiten).

De belangrijkste behavioralistische factoren die van invloed zijn op de landschappelijke kwaliteitsdaling zijn hieronder op een rij gezet:

1. Slecht opdrachtgeverschap.

Gemeenten zijn vaak opdrachtgever van ruimtelijke ontwikkelingen als dorpsuitbreidingen. En zoals in 3.6.2 door (landschaps)architecten is aangegeven is opdrachtgeverschap essentieel voor het bereiken van een bepaalde kwaliteitsstandaard. In **DE TELOORGANG VAN HET DRENTSE ESDORP** stelt Elerie (1994, op www.noorderbreedte.nl (6)) dat gemeenten op een verkeerde manier met het landschap omgaan. Hij spreekt van *"een eenzijdige gemeenteplanologie die het landschap uitsluitend consumeert"* (p. 96). Het volbouwen van de Drentse essen is te wijten aan het groeisyndroom waaraan veel gemeenten lijden. Verschimmeling is naast een teveel aan kwantiteit, ook een kwestie van te weinig kwaliteit. Elerie stelt in 3.6.2 dat het kwaliteitsprogramma voor dorpsuitbreidingen dat vanuit het gemeentehuis stedenbouwkundige bureaus wordt aangeleverd past op de achterkant van een bierviltje. Gemeenten hechten (in de praktijk) te weinig waarde aan landschappelijke kwaliteit, en stellen vooral economische prioriteiten (3.5.3/3.6.2). Deels valt dit te verklaren uit statusoverwegingen, deels uit de machtige positie die het grondbedrijf heeft verworven binnen gemeenten, maar de voornaamste reden is dat er steeds minder financiële middelen beschikbaar komen vanuit het Rijk.

2. Het hanteren van generiek beleid in plaats van specifiek beleid in aanvulling op het generieke beleid van hogere overheden.

willen ontwikkelen, geeft *"de Grondexploitatiewet de gemeente instrumenten om de particuliere grondexploitatie te geleiden"* (Wanders, 2008, p. 21). Deze nieuwe wetgeving vormt voor gemeenten de *"stok achter de deur bij ontwillige particuliere bouwgrondexploitanten"* als ontwikkelingen niet kunnen worden geregeld per privaatrechtelijke overeenkomst. Omdat de meeste ontwikkelingen worden geregeld per privaatrechtelijke overeenkomst, hoeft er ook niet per definitie sprake te zijn van gemeentelijk grondbezit bij landschappelijk bouwen (zie maatwerkbenadering provincie Groningen: landschappelijke inpassing per privaatrechtelijke overeenkomst verplichten in ruil voor de toestemming voor uitbreiding agrarisch bouwblok).

In (gemeentelijke) overheidsdocumenten ontbreekt vaak de concrete uitwerking van zaken die met (lokale) identiteit en landschappelijke kwaliteit te maken hebben. Gemeenten voeren alleen generiek landschapsbeleid. En geen specifiek beleid op bijvoorbeeld landschappelijke inpassing van nieuwe bebouwing. Zo vormt, naast dat vaak onvoldoende duidelijk is welke instrumenten gemeenten tot hun beschikking hebben, voor Jacobse et al. (2005, op www.landschapsbeheer.nl (2)) de aanleiding voor hun onderzoek dat in de huidige gemeentelijke praktijk in veel gevallen nog onvoldoende beleid geformuleerd is op het punt van landschappelijke inpassing van nieuwe gebouwen.

3. Gebrek aan handhaving.

Een van de redenen waarom het landschapsbeleid van de (nationale) overheid volgens het PBL dreigt te mislukken is dat handhaving op lokaal niveau tekort schiet (zie 3.5.3). Eerder is aangegeven dat dit te wijten is aan het gedeelde gebrek aan (deskundig) personeel en prioriteit. Wanders (2008) geeft aan dat een belangrijke oorzaak van de problemen rondom handhaving is dat de gemeentelijke bevoegdheden niet toereikend zijn[387].

Gemeenten kunnen veel doen

Uit deze opsomming kan men de conclusie trekken dat het gedrag van gemeenten bijdraagt aan de daling van de landschappelijke kwaliteit. Vooral slecht opdrachtgeverschap is een belangrijke factor. Dit betekent dat gemeenten door hun gedrag aan te passen afhankelijk van kunde en vooral wil, een gunstige invloed kunnen uitoefenen op de kwaliteit van de omgeving. Door goed opdrachtgeverschap (kwaliteit een grotere prioriteit geven, minder gericht zijn op bouwkwantiteit en alleen economische overwegingen), handhaving en het voeren van specifiek beleid. Met het oog op landschappelijk bouwen betekent het laatste behalve expliciet beleid voeren op landschappelijke inpassing van nieuwe bebouwing, ook het duidelijk maken wat concreet wordt verstaan onder regionale en vooral lokale identiteit (omdat gemeenten opereren op lokale schaal kan men bij het voeren *identity based policy* het best uit de voeten met lokale identiteit), en kwaliteit van het bebouwde en onbebouwde landschap. Omdat landschappelijk bouwen omgeven is door een zekere mate van onduidelijkheid, is het voor gemeenten belangrijk om duidelijkheid te scheppen. Aan de proceskant kan een centraal punt bij de gemeente worden ingesteld waar toekomstige bewoners terecht kunnen en kwaliteitsbewaking plaatsvindt (BOKD, 1998). Ook inhoudelijk dienen gemeenten duidelijkheid te geven omtrent de betekenis van landschappelijk bouwen. Belangrijk is bijvoorbeeld dat bewoners duidelijkheid gegeven moet worden omtrent wat wel en niet mag qua architectuur en landschapsarchitectuur. Een bewoner van de landschappelijk gebouwde nieuwbouwwijk in Zwinderen gaf aan dat de gemeente geen duidelijkheid verschafte ten aanzien wat mocht en niet mocht en dat dat niet alleen lastig was voor bewoners maar ook invloed heeft gehad op de (architectonische) kwaliteit van de uitbreiding[388].

Verantwoordelijkheid (gemeentelijke) overheid kent grenzen

Tot nu toe is een grote nadruk gelegd op de verantwoordelijkheid van de overheid met betrekking tot de kwaliteit van het landschap in het algemeen en landschappelijk bouwen in het bijzonder. Met het oog op de toekomst van het landschappelijk bouwen in Drenthe moet men zich ten eerste echter realiseren dat de overheid weliswaar voor belangrijke aspecten die met landschappelijk bouwen te maken hebben verantwoordelijk is, maar niet voor alle aspecten. Ten tweede is, ook daar waar de overheid verantwoordelijk is, een positieve houding van particulieren vaak onontbeerlijk. De overheid is verantwoordelijk voor de locatie van dorpsuitbreidingen, en ten aanzien van de verdere landschappelijke en stedenbouwkundige inpassing bij landschappelijk bouwen voor de inrichting en het beheer van de openbare ruimte. Ook particulieren kunnen door hun aanwezigheid echter veel invloed uitoefenen op de openbare ruimte. De inrichting van kavels en bebouwing zijn bovendien hoofdzakelijk een particuliere verantwoordelijkheid. De overheid kan hier alleen op een indirecte manier enigszins sturen (enige regels voor de bebouwing, enige suggesties voor de inrichting van de kavel).

Ook particulieren dienen dus hun bijdrage te leveren als het gaat om het tegengaan van de daling van de kwaliteit van het landschap. Het zou daarom interessant zijn om te onderzoeken hoe particulieren aankijken tegen concepten als landschappelijk bouwen en wat particulieren zou bewegen hun verantwoordelijkheid te nemen. Eerste aanzetten hiertoe zijn al gegeven. In Eexterzandvoort is bescheiden onderzoek gedaan onder particulieren naar hun mening over landschappelijk bouwen. En op de vraag naar wat particulieren zou kunnen bewegen hun verantwoordelijkheid te nemen, geeft de BOKD (1998) al gedeeltelijk antwoord: door betrokkenheid van

[387] De overheid erkent ook dat er problemen zijn rondom de handhaving, en daarom vormt doeltreffende handhaving een van de doelen van de nieuwe Wro (Wanders, 2008). Hiertoe *"biedt de nieuwe wet gemeenten adequate bevoegdheden en instrumenten … Naast de bestaande bestuursdwang en dwangsom kunnen overtredingen van het bestemmingsplan nu ook worden aangemerkt als een economisch delict. Daarmee kan de strafmaat tegen (met name onomkeerbare) overtredingen aanzienlijk worden verhoogd. Bovendien krijgen toezichthouders bevoegdheden conform de Algemene wet bestuursrecht"* (p. 18).

[388] Deze bewoner gaf dat aan in een persoonlijk gesprek op 14-05-2010. Een bewoner van Zeijen deelde deze ervaring, hij stelde in een persoonlijk gesprek op 13-05-2010 dat de gemeente niet wist wat ze wilde en daarom gedurende het project met steeds meer regels kwam waardoor bijvoorbeeld zijn eerste woningontwerp van een boerenschuur opeens niet meer werd toegestaan.

bewoners te waarborgen. Niet alleen vanaf het begin van het planproces en tijdens de uitvoeringsfase, maar ook nadat de aanleg van de wijk is afgerond. Dit kan bijvoorbeeld door de bewoners te betrekken bij het onderhoud van de openbare ruimte. In Zeijen was het bijvoorbeeld de bedoeling om de burgers zelf (mede) verantwoordelijk te maken voor de openbare ruimte door ze het groen zelf te laten beheren.

Desalniettemin blijft de rol van gemeenten belangrijk. Te meer daar de provincie Drenthe landschappelijk bouwen niet wil initiëren. Gemeenten kunnen verschil maken. Dit wordt geïllustreerd door het landschappelijk bouwen in Zwinderen. De gemeente Coevorden lijkt zich veel minder aan het landschappelijk bouwen gelegen te laten liggen dan de voormalige gemeente Oosterhesselen die het landschappelijk bouwen mede geïnitieerd had. Dit althans is de indruk van een bewoner. Zo is een groenstrook ontmanteld, die een belangrijk onderdeel vormde van het stedenbouwkundig plan in Zwinderen, omdat de gemeente Coevorden de grond voor €1 heeft verpatst.

Vervolgonderzoek
Het is interessant om te weten hoe de Drentse gemeenten hun eigen rol waarderen in de daling van de landschappelijke kwaliteit. Wat vinden ze ervan dat onder meer de provincie en BOKD hen zien als hoofdverantwoordelijke? Wat voor maatregelen nemen ze om landschappelijke kwaliteit te stimuleren/behouden? In hoeverre zijn ze genegen om landschappelijk te gaan bouwen? Welke handvaten hebben gemeenten nodig om landschappelijk te kunnen bouwen? Welke handvaten hebben ze nodig om initiatieven die negatief zullen gaan uitpakken met het oog op landschappelijke kwaliteit (van dorpsuitbreidingen) te verhinderen? Vanwege tijdgebrek is het niet mogelijk om deze vragen te beantwoorden in deze *thesis*. Vervolgonderzoek zal dit moeten uitwijzen.

5.4.3 Procesopgave landschappelijk bouwen dorpsuitbreidingen: drie aspecten

Drie aspecten
Bij landschappelijk bouwen gaat het in beginsel om een regulier bestemmingsplan (BOKD, 1998). Toch zal het landschappelijk bouwen qua procedure en ruimtelijke planning lichtelijk afwijken van een normale procedure[389]. Geconcludeerd kan worden dat er drie belangrijke aspecten zijn waarop het proces bij landschappelijk bouwen afwijkt van 'normaal' bouwen. Het doorvoeren van deze drie maatregelen draagt er op indirecte wijze toe bij dat de landschappelijke kwaliteit wordt versterkt, doordat zo optimaal mogelijke randvoorwaarden voor de inhoudelijke opgave worden gecreëerd.

In de *eerste* plaats wordt er bij landschappelijk bouwen aan het begin van het proces een landschapsarchitect ingehuurd, die een *landschapsanalyse* maakt waarop het uitbreidingsplan wordt gebaseerd. De landschapsanalyse is dus ook bepalend voor de locatiekeuze van de nieuwbouw. In een normale procedure staat het stuk grond waarop de ontwikkeling plaats zal vinden al van te voren vast[390]. Zoals Giezen (2006, op www.dongeradeel.nl, p. 51) opmerkt *"zijn de locaties vaak niet bepaald op basis van een analyse van de opbouw van de structuur van het landschap en van hoe daarop kan worden ingespeeld, maar lijken ze vaak puur en alleen ingegeven door de beschikbaarheid van bouwgrond."* Vaak gaat het dan nog om de beschikbaarheid van bouwgrond dat in handen is van de gemeente. De locatie wordt dan bepaald door het grondbezit van de gemeente. In de *tweede* plaats moet het bestemmingsplan worden aangevuld door een *beeldkwaliteitsplan*. Zo stelt de (BOKD, 1998, p. 6.)[391]: *"Het beeldkwaliteitsplan is een instrument bij uitstek om het karakter van het Drentse dorp in het plan te bewaren."* Een beeldkwaliteitsplan bepaalt niet alleen de inrichting van de open(bare) ruimte, maar maakt het ook mogelijk richting te geven aan de inrichting van (particuliere) erven.

Het *derde* verschil tussen de procedure bij 'normaal' bouwen en landschappelijk bouwen heeft te maken met de participatie van burgers. In een normale procedure besteedt een gemeente het stedenbouwkundige ontwerp voor de nieuw te bouwen wijk of woningen uit aan een stedenbouwkundig bureau dat vervolgens met een stedenbouwkundig plan komt. Burgers kunnen alleen achteraf invloed uitoefenen via de inspraakronde. Bij landschappelijk bouwen daarentegen zijn *burgers vanaf het begin bij het plan betrokken*, en wordt er ook naar ze

[389] Zoals Boersma (in BOKD, 1998, p. 16), beleidsambtenaar van de voormalige gemeente Vries, aangeeft: *"Vaak zal het bij Landschappelijk Bouwen om een invulling gaan die net even anders is dan we tot dan toe gewend waren."*
[390] Tekenend is de volgende uitspraak van Leeuw (in BOKD, 1998, p. 10), hoofd sector Grondgebied van de toenmalige gemeente Oosterhesselen, over de gevolgde procedure bij dorpsuitbreidingen die plaats vonden voor het landschappelijk bouwen in Zwinderen: *"Vroeger zeiden we tegen een stedenbouwkundig bureau: Hier hebben we een lapje grond, maak er eens een plannetje voor."*
[391] Ook de provincie Drenthe (op www.drenthe.nl, p. 9) benadrukt het belang van een beeldkwaliteitsplan voor de landschappelijke kwaliteit: ze stelt dat het opstellen van een beeldkwaliteitsplan (naast een stedenbouwkundig plan) *"een voorwaarde is om te zorgen dat de vrij te bebouwen kavels het gewenste karakter krijgen, zowel qua bebouwing als qua beplanting."*

geluisterd[392]. Landschappelijk bouwen is een *bottom-up* procedure waarbij bewoners ook op informele momenten bij de planvorming betrokken worden (BOKD, 1998). Zo wordt de landschapsanalyse van ontwerpers aangevuld met een onderzoek naar de visie van dorpsbewoners op (de identiteit van) het landschap. *"In de volgende fase worden de belevings- en deskundigenonderzoeken samengesmeed tot een geheel en doorvertaald in een dorpsomgevingsplan, tijdens participatieve ontwerpsessies tussen bewoners en ontwerpers"* (www.belvedere.nu (14), p. 34). Dit omgevingsplan bestond bij het eerste experiment landschappelijk bouwen uit een stedenbouwkundig, een groen- en een welstandsplan (BOKD, 1998; Provincie Drenthe, 1998).

De crux is om alle betrokken partijen in een zo vroeg mogelijk stadium bij de plannen te betrekken om op die manier te komen tot afstemming van belangen aan het begin van het proces[393]. In 3.6.4 is de kern van de procesopgave van de dorpslandschappen benadering aan de hand van Elerie (2004) omschreven als een combinatie van een regionale aanpak met interactieve planvorming, waarbij het tot standkomen van een vruchtbare dialoog tussen bewoners, bestuurders en deskundigen de essentie vormt. De relatief grote participatie van bewoners kan daarom worden beschouwd als het belangrijkste procesaspect van het landschappelijk bouwen van de BOKD[394].

Voor- en nadelen

Een evident pluspunt van het in sterke mate betrekken van dorpsbewoners bij het proces is dat het democratische gehalte van het openbaar bestuur verhoogd wordt. De verschillende in **LANDSCHAPPELIJK BOUWEN IN DRENTHE** (BOKD, 1998) aan het woord gelaten politici en ambtenaren noemen verder de volgende voordelen van de gehanteerde werkwijze bij het landschappelijk bouwen in Zeijen en Zwinderen:

- afstand tussen burger en politiek wordt zo klein mogelijk gehouden[395];
- bevordert de samenwerking tussen de verschillende betrokken partijen (met name tussen gemeentebestuur en verenigingen voor plaatselijk belang);
- werkt prettiger vanwege korte, snelle lijnen;
- een breed gedragen plan is zowel leuk als ook makkelijker te realiseren;
- vroegtijdige betrokkenheid van burgers zorgt voor een snelle procedure (geen bezwaren inspraakronde) en dat betekent tijdwinst.

De praktische voordelen van deze werkwijze liggen kortom vooral op het terrein van een grotere betrokkenheid en een groter draagvlak[396].

Tot een nadeel van landschappelijk bouwen rekenen de gemeentelijke vertegenwoordigers het feit dat het betrekken van de bevolking meer tijd kost. Verder refereren alle door de BOKD (1998) opgevoerde politici en ambtenaren aan het belang van het (in de hand houden van het) kostenaspect. Zo zegt Boersma (beleidsambtenaar toenmalige gemeente Vries): *"Ook de kosten zijn een factor die je van het begin af goed in de gaten moet houden. Meer investeren in het plan betekent onherroepelijk een hogere grondprijs"* (p. 16). En Leeuw (hoofd sector Grondgebied toenmalige gemeente Oosterhesselen): *"Het grote spanningsveld zijn natuurlijk de kosten en baten van het plan. Gelukkig hadden we hier in Zwinderen de wind mee, omdat we in één koop de beschikking kregen over veel en relatief goedkope grond"* (p. 10). Ook voor het College van de gemeente Aa en Hunze was, naast het draagvlak onder dorpsbewoners, de economische uitvoerbaarheid de belangrijkste overweging bij het besluit ten aanzien van landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort (www.eexterzandvoort.com (8)). De kosten zijn volgens de gemeente voor Eexterzandvoort in de hand te houden: *"Ook al omdat de bouwlocaties zijn gelegen aan bestaande wegen en nagenoeg geen infrastructurele maatregelen nodig zijn, zullen de directe exploitatiekosten voor de gemeente gering zijn. Voor wat betreft het*

[392] Het lijkt normaal dat overheden naar burgers luisteren, maar dit blijkt in de praktijk niet zo vanzelfsprekend. Zo stelt Van Wingerden (1998a, p. 46) dat plannen van dorpsbelangenverenigingen vaak nul op het rekest krijgen: *"Er lijkt sprake te zijn van een vierde macht die allerlei plannen in voorbereiding of reeds afgerond heeft en die niet luistert"*.

[393] Deze manier van werken hoeft zich overigens niet te beperken tot landschappelijk bouwen, maar kan in principe gevolgd worden bij alle inrichtingsvraagstukken. Zo heeft de Dienst Landelijk Gebied de 'schetsschuit' methode ontwikkeld. En hier positieve ervaringen mee opgedaan.

[394] Typerend is in dit verband dat Bleeker & Nauta en *m*RO (2003, p. 5) in **LANDSCHAPPELIJK BOUWEN IN EEXTERZANDVOORT** in het hoofdstuk over de betekenis van landschappelijk bouwen niet alleen kenmerken beschrijven die te maken hebben met de ontwerpopgave maar dat ze ook schrijven: *"Landschappelijk bouwen moet nadrukkelijk tot stand komen in een dialoog met omwonenden."*

[395] Landschappelijk bouwen kan een middel zijn om de kloof tussen burger en politiek op lokaal niveau te overbruggen. De Volkskrant (2008b) stelt dat mensen zeer betrokken zijn bij hun eigen leefomgeving, maar dat bestuurders en politici van inspraak bij bouwprojecten vaak een wassen neus maken. Landschappelijk bouwen garandeert dat gewone burgers serieus genomen worden door hen in een vroeg stadium bij plannen te betrekken die hun woon- en leefomgeving zal veranderen.

[396] De relatief grote rol voor bewoners, waaronder hun vroegtijdige participatie in het plan, kan ook een positieve invloed op de inhoudelijke opgave (versterken van de landschappelijke kwaliteit) hebben. Zo kan bijvoorbeeld de openbare ruimte makkelijker ingepast gemaakt en beheerd worden door de directe betrokkenheid van bewoners. Daarnaast verhoogt het betrekken van dorpsbewoners bij de landschapsanalyse de kwaliteit ervan, omdat, zoals Elerie (in Van der Veen, 2000a, p. 7) aangeeft, *"juist bewoners de specifieke eigenschappen van hun woonomgeving als geen ander kennen"*. Bovendien betekent vroegtijdige participatie van alle betrokken partijen dat iedereen ook vroegtijdig op de hoogte is van elkaars ideeën waardoor een betere afstemming van architectuur op stedenbouw plaats kan hebben.

verhaal van de kosten voor het bouwrijp maken zal de exploitatieverordening worden gehanteerd met op de achterhand het instrument van baatbelasting. In dat verband zal in het vervolgtraject ondermeer een bekostigingsbesluit moeten worden vastgesteld. De (externe) planontwikkelingskosten zullen kunnen worden gedekt uit de opbrengsten van de twee of maximaal drie uitgeefbare gemeentelijke locaties."

Een voorbeeld van (externe) planontwikkelingskosten die bij landschappelijk bouwen bovenop de normale (externe) planontwikkelingskosten komen, zijn de kosten voor het inhuren van een landschapsarchitect. In het geval van Eexterzandvoort is dat geld betaald door de provincie. Ook het verwerven van grond kan duurder uitpakken, indien uit de landschapsanalyse blijkt dat de landschappelijk meest verantwoorde locatie(s) niet handen zijn van de gemeente. Wat betreft de stedenbouwkundige inhoud van het 'landschappelijk bouwen' plan kan het probleem in een notedop als volgt geschetst worden. Het doel van landschappelijk bouwen is het landschappelijke karakter van een dorp behouden, en de essentie van een dorp is de ruimte hebben (BOKD, 1998). En ruimte kost geld. In de kern blijft men bij landschappelijk bouwen ook in de gevallen van de drie Drentse dorpen Zeijen, Zwinderen en Eexterzandvoort terugkomen bij het spanningsveld in de belangenafweging tussen financiën en esthetiek. Overheden belijden met de mond het grote belang van landschappelijke kwaliteit, maar kwaliteit kost geld. Zijn de kosten in de hand te houden? En vooral: heeft men het geld er voor over? In de drie Drentse dorpen Zeijen, Zwinderen en Eexterzandvoort hebben de gemeentelijke overheden deze vragen bevestigend beantwoord.

5.4.4 De dorpen Zeijen, Zwinderen en Eexterzandvoort

Zeijen

Landschappelijk bouwen

Eind 1995 kwam er in Drenthe een Experimentgroep Landschappelijk bouwen van de grond waarin de BOKD als ook de provincie Drenthe een belangrijke rol speelden (en waarin ook gemeenten zitting hadden). Zeijen en Zwinderen zijn als voorbeeldlocaties uitgekozen. In Zeijen werd in januari 1996 werd begonnen met de voorbereiding van de plannen (BOKD, 1998). De gemeente kocht 4,7 hectare grond aan weerszijden van de Rheeërweg (zie kaart 7, pag. 245) van een boer die wilde vertrekken. Hiermee kon tot 2010 in de woningbehoefte van Zeijen worden voorzien, aangezien er als kleine kern ongeveer twee woningen per jaar mochten worden gebouwd. Het betrof een kleine locatie van dertig woningen op vrij uitgegeven kavels. De aanleg van de wijk is afgerond aan het einde van het eerste decennium van deze eeuw.

Ligging

Zeijen ligt in het zuidwesten van de gemeente Tynaarlo in Noord-Drenthe (ten zuidwesten van Vries, ten zuidoosten van Norg en ten noorden van Assen, zie bijlage 7 - kaarten 7a en 7d (pag. 353)). Ten tijde van de papieren beleidsfase van het landschappelijk bouwen, voor de gemeentelijke herindeling van 1 januari 1998, behoorde Zeijen nog tot de gemeente Vries. Het inwonertal is de laatste jaren gestegen tot ongeveer 770[397], maar toch kent het dorp weinig eigen voorzieningen.

Karakterisering dorp

Zeijen is een esdorp waar nog vrij veel Saksische boerderijen staan (zie 6.2 voor een beschrijving van het esdorp(enlandschap)). Op www.encyclopediedrenthe.nl (3) valt te lezen dat *"de oude structuur van Zeijen nog goed herkenbaar is: de elkaar kruisende parallelle straten tegen de es weerspiegelen een veel oudere structuur dan de losse groepering van boerderijen, die steeds typisch Drents worden genoemd … Aan de westzijde staat de oorspronkelijke bebouwing van Saksische boerderijen uit de 18e eeuw. De oostzijde van de oude dorpskern was aanvankelijk open, maar is naderhand opgevuld door woningen uit de periode 1850-1880."* Zeijen wordt ook wel getypeerd als brinkdorp: *"Het dorp wordt gedomineerd door de brinken, met regelmatig geplante eikenbomen."* Het dorp heeft de voor esdorpen kenmerkende vingerstructuur met vanaf de brink afwisselend bebouwing langs de uitvalswegen en stroken groen.

Op kaart 10, de cultuurhistorische waardenkaart, van **POP II** (Provincie Drenthe, 2004) is de oude dorpskern van Zeijen dan ook geplaatst in het esdorpenlandschap met de hoogste gaafheidsgraad (zie kaart 9, pag. 297, is min of meer dezelfde kaart). Toch wordt Zeijen niet in zijn geheel de hoogste gaafheidgraad toegedicht. Opvallend genoeg is de grens tussen het esdorpenlandschap van de hoogste gaafheidsgraad (1e categorie) en het esdorpenlandschap van de laagste gaafheidsgraad (3e categorie) dwars door het dorp getrokken. De grens volgt de geografische scheiding die de bebouwing van het huidige dorp kenmerkt. De huidige bebouwing van Zeijen bestaat in namelijk uit twee 'vingers'. De oude dorpskern ligt aan de noord(west)kant van de huidige centraal gelegen brink (zie kaart 7, pag. 245). Het gedeelte ten zuiden van de brink wordt Haverkampsveen genoemd. In

[397] Dit getal is gebaseerd op gegevens van de gemeente Tynaarlo (zie: http://www.tynaarlo.nl/live/attachment.db?679530) voor 2009. Op Wikipedia staat vermeld dat het inwonertal op 1 januari 2004 680 bedroeg (zie: http://nl.wikipedia.org/wiki/Zeijen).

het zuidelijke gedeelte is ook de nieuwbouw van het landschappelijk bouwen gepleegd. Dit gedeelte ten zuiden van de brink (afgezien van het gebied ten westen van de Hoofdweg) is een lage gaafheidsgraad toegekend.

Ruimtelijk beleid provincie

Ook op kaart 1, de functiekaart, van **POP II** (Provincie Drenthe, 2004) ligt Zeijen op een zonegrens. Het gebied ten zuiden en oosten van het zuidelijke gedeelte van Zeijen is gecategoriseerd als zone I 'grondgebonden landbouw met mogelijkheden voor recreatie'. De landbouw staat hier voorop. De rest van Zeijen (richting noorden, noordoosten en westen) is omgeven door zone III 'verwevingsgebied landbouw en landschap'. *"In deze zone zijn landbouw, recreatief gebruik en de waarden van natuur, landschap en cultuurhistorie gelijkwaardig… Inrichtingsmaatregelen binnen deze zone worden afgestemd op behoud, herstel en ontwikkeling van de waarden van natuur, landschap en cultuurhistorie, alsmede op landbouwkundig en recreatief gebruik"* (p. 84). De grens tussen zone I en III correspondeert min of meer met de scheiding op de cultuurhistorische waardenkaart, met het grote verschil dat de gehele bebouwing van Zeijen binnen zone III valt.

Omgeving

Het feit dat Zeijen zich op de kaarten 1 en 10 van het POP bevindt op scheidslijnen indiceert al dat de omgeving van Zeijen een grote diversiteit kent. De marke (het tot het dorp behorende gebied) van Zeijen wordt gekenmerkt door essen en kleine bospercelen. In de omgeving vindt men zowel (akker)bouwland als grasland (zie kaart 3). Ten noorden van Zeijen liggen de weidegebieden Zeijerlaar en Zeijermaden (www.encyclopediedrenthe.nl (3)), en ten noordoosten van het dorp de Zeijerstroeten (graspercelen met houtwallen). Ten zuidwesten van Zeijen bevinden zich het Zeijerveld en het Zeijerveen met verspreide bebouwing. Het esdorpenlandschap met de hoogste gaafheidsgraad strekt zich vanaf Zeijen uit in noordwestelijke richting. De Zeijer es (Noorder-esch) ten noordwesten van het dorp is aan drie zijden omgeven door de Zeijerstrubben (zie bijlage 7 – kaart c (pag. 353)). Deze uit eiken bestaande bosstrook kent een hoge archeologische waarde en wordt in **POP II** (Provincie Drenthe, 2004) aangemerkt als zone V 'natuur'. *"Binnen deze zone gaat het om behoud, herstel of ontwikkeling van natuurwaarden. Daarbij zijn ook aspecten van cultuurhistorie en landschap van belang"* (p. 87).

Verder naar het noordwesten, aan de noordrand van de marke van Zeijen, bevindt zich het Noordsche Veld (zie bijlage 7 – kaart c (pag. 353)), een 265 hectare groot heide- en bosgebied, dat net als de Zeijerstrubben van grote archeologische waarde is. Een gedeelte van het Noordsche Veld is gecategoriseerd als zone V, en een gedeelte als zone VI 'Bos met recreatie, houtproductie en natuur'. *"Het gaat in deze zone om de meervoudige doelstelling van de bossen. Dit betreft zowel houtproductie, recreatief medegebruik, als behoud en ontwikkeling van waarden van natuur, cultuurhistorie en landschap"* (p. 89). Verder liggen er ook nog zone II 'grondgebonden landbouw met mogelijkheden voor recreatie binnen de landschappelijke en cultuurhistorische hoofdstructuur' en zone VI 'verwevingsgebied landbouw en natuur' gebieden rondom Zeijen. Het voorkomen van alle in het POP onderscheiden zones weerspiegelt de grote mate van afwisseling in het landschap rondom Zeijen.

Zwinderen

Landschappelijk bouwen

Nadat Plaatselijk Belang Zwinderen en de toenmalige gemeente Oosterhesselen de planontwikkeling hadden aangemeld, werd het Zwinderen het tweede voorbeeldproject van het experiment landschappelijk bouwen in Drenthe (BOKD, 1998). De gemeente kreeg de mogelijkheid om 2,7 hectare grond te kopen aan de zuidwestkant van het dorp. Na de zomer van 1996 werd begonnen met de plannen, en in mei 1997 werd de voorbereiding afgerond. Ook Zwinderen is een kleine kern. Dit betekent dat nieuwbouw op zeer beperkte schaal mag plaatsvinden voor mensen die een sociale of economische binding hebben met het dorp. De kavels zijn anno 2010 nog steeds niet allemaal verkocht. Daarom kunnen inmiddels ook mensen die geen binding hebben met Zwinderen in aanmerking komen voor een kavel. Het door de gemeente Coevorden inmiddels 'uitbreidingsplan Toldijk' genoemde woningbouwproject bestaat uit 12 woningen (oorspronkelijk 11 gepland), waarvan er 10 zijn gebouwd (2 kavels nog niet verkocht).

Ligging

Zwinderen ligt in het zuiden van Drenthe in de gemeente Coevorden (ten zuidwesten van Oosterhesselen, ten oosten van Hoogeveen en ten noordwesten van Coevorden, zie bijlage 7 - kaarten a en d (pag. 353)).Tijdens de planfase van het landschappelijk bouwen (tot 1 januari 1998) behoorde Zwinderen tot de gemeente Oosterhesselen. Zwinderen is een kleiner dorp dan Zeijen met 423 inwoners en 143 woningen[398]. De geografie van het dorp is sterk bepaald door de aanwezigheid van infrastructuur: het dorp ligt als het ware op een 'schiereiland' ingeklemd tussen de Verlengde Hoogeveensche Vaart in het noorden en de snelweg A37 (Hoogeveen-Meppen (DE)) in het zuiden.

[398] Gepeild door de gemeente Coevorden op 1 januari 2009 (zie http://www.coevorden.nl/over-de-gemeente/stad-dorpen/gees-zwinderen/).

Karakterisering dorp

Zwinderen is een esdorp met een bewoningsgeschiedenis die 800 jaar terug gaat. De oorspronkelijke structuur van het dorp is nog goed herkenbaar (www.encyclopediedrenthe.nl (4)). Het dorp heeft de typische kenmerken van een esdorp zoals een brink als centrum van het dorp. De brink van Zwinderen is omzoomd door drie bomenrijen, de binnenste twee uit eiken en de buitenste uit beuken. Langs de brink staan thans naast de boerderijen, omgeven door de vroegere huisweiden, ook burgerwoningen. De oude hoeven (18e/19e eeuw) worden gekenmerkt door een groene baander in witte omlijsting in de achtergevel. Nieuwere bebouwing is te vinden in de zuidoosthoek van het dorp, apart van de oude kern rond de brink. Ook zijn nieuwe woningen langs de vaart en aan de westkant van het dorp gebouwd aan de Toldijk. Aan de Toldijk/Stobbenakkerweg in de zuidwesthoek van het dorp bevindt zich ook de nieuwbouw van het landschappelijk bouwen project (zie kaart 8, pag. 245). De voor zanddorpen kenmerkende vingerstructuur is in Zwinderen minder herkenbaar dan in Zeijen. Het groen loopt wel door tot in het dorp, maar er is minder sprake van 'vingers' bebouwing vanaf de brink langs uitvalswegen. Het dorp is meer compact van vorm.

De Zwindersche Esch is gelegen ten noorden van Zwinderen. De oorspronkelijke indeling in essen, veld en groengronden is bij Zwinderen echter moeilijk terug te vinden (www.encyclopediedrenthe.nl (4)), veroorzaakt door de aanleg van de Verlengde Hoogeveensche Vaart in 1851, een ruilverkaveling in de jaren '70 van de vorige eeuw en de aanleg en verdubbeling van de N37 (nu A37). Daarom ligt Zwinderen ook in een gebied dat op kaart 10 (cultuurhistorische gaafheden) van **POP II** (Provincie Drenthe, 2004) is geclassificeerd als esdorpenlandschap met de laagste gaafheidsgraad.

Ruimtelijk beleid provincie

In het functionele zonesysteem dat de provincie Drenthe hanteert, valt Zwinderen binnen een zone II gebied 'grondgebonden landbouw met mogelijkheden voor recreatie binnen de landschappelijke en cultuurhistorische hoofdstructuur'. Grondgebonden landbouw op bedrijfseconomische grondslag staat in deze zone voorop. Dit zone II gebied strekt zich in een strook tussen de Verlengde Hoogeveensche Vaart en de A37 uit naar het oosten. Het zone II gebied waarin Zwinderen ligt, is aan de west- en zuidkant omgeven door zone I 'grondgebonden landbouw met mogelijkheden voor recreatie' gebied.

Omgeving

Het gebied ten noorden van Zwinderen verschilt van de omgeving ten zuiden, oosten en westen van het dorp. Zwinderen bevindt zich op de scheidslijn tussen het esdorpenlandschap met de laagste en de hoogste gaafheidsgraad (van onder andere de dorpen Aalden-Zweeloo). De exacte grens vormt de Verlengde Hoogeveensche Vaart: valt Zwinderen nog binnen de laagste gaafheidsgraad, aan de andere kant van het kanaal begint het esdorpenlandschap met de hoogste gaafheidsgraad. Het gebied aan de noordkant van de vaart is in functionele zin niet slechts agrarisch: het is gedeeltelijk gecategoriseerd als zone III 'verwevingsgebied landbouw en landschap' en deels als zone V 'natuur' gebied. Deze zone V beslaat het beekdal van de Geeserstroom. De Geeserstroom doorsteekt de Verlengde Hoogeveensche Vaart net buiten Zwinderen (noordoostkant). In het 'nieuwe natuur' gebied Geeserstroom, waarvan het zwaartepunt ten oosten van boswachterij Gees ligt (zie bijlage 7 - kaart d, pag. 353), krijgt ruim 620 hectare grond zijn oorspronkelijk aanzien van voor 1900 terug door het in te richten als beeklandschap.

Behalve op de scheidslijn tussen het esdorpenlandschap met hoogste en laagste gaafheidsgraad, ligt Zwinderen ook min of meer op de scheidslijn tussen veenkoloniën en esdorpenlandschap. In termen van de hoed, zoals Drenthe wordt verbeeld in de **NOTA LANDSCHAP** (Provincie Drenthe, 1998) met de zandgronden van het Drents Plateau in het midden en de veengebieden aan de randen, bevindt Zwinderen zich vlakbij de zuidelijke rand van de hoed. De omgeving ten noorden en oosten (en zuidoosten) van Zwinderen behoort tot het esdorpenlandschap, ten zuiden en westen van Zwinderen bevindt zich veengebied. Zo ligt ten zuidwesten van Zwinderen het Zwindersche Veld (zie bijlage 7 - kaart d, pag. 353). Dit is een uitgestrekt gebied van 925 hectare met een sterk verspreide bebouwing (nl.wikipedia.org). *"Het Zwindersche Veld bestond vroeger uit heide en veen, maar nu voornamelijk uit bouwland met enkele weide- en boscomplexen. Door het veld lopen twee zijkanalen van de Hoogeveensche Vaart: het Zwindersche Kanaal en het Kanaal Coevorden-Zwinderen. De bebouwing aan weerszijden van dit laatste kanaal wordt Nieuw-Zwinderen genoemd."* Het Zwindersche Veld wordt in **POP II** (Provincie Drenthe, 2004) beoordeeld als veenkolonie van de middelste gaafheidsgraad. Het is een agrarisch gebied: grotendeels aangewezen als zone I 'grondgebonden landbouw met mogelijkheden voor recreatie'. Een gedeelte bestaat echter uit zone V 'natuur'. Dit is het natuurreservaat Zwindersche Veld met onvergraven hoogveen, heide en berkenbossen.

Eexterzandvoort

Landschappelijk bouwen

Met een gezamenlijk persbericht van provincie en gemeente werd eind 2002 het startschot gegeven voor het project 'Landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort' (Gemeente Aa en Hunze, op www.eexterzandvoort.com (8)). Een jaar eerder was door de provincie bij de vaststelling van de **NOTA WONEN** budget beschikbaar gesteld voor de ruimtelijke kwaliteit van de gebouwde omgeving, waarmee onder andere een spoor voor landschappelijk bouwen werd uitgezet. Net als in Zeijen en Zwinderen kon hierdoor in Eexterzandvoort aangehaakt worden bij een programma van de provincie Drenthe. Eexterzandvoort is de daarmee ook de opvolger van de eerdere landschappelijk bouwen projecten in die dorpen. Net als in Zeijen en Zwinderen gaat het ook hier om kleinschalige woningbouw (6 woningen). Hoewel het 'landschappelijk bouwen project' officieel is afgerond, moet anno 2011 nog 1woning van het plan gebouwd worden.

Ligging

Eexterzandvoort ligt in Noordoost Drenthe in de gemeente Aa en Hunze (tot 1998 Anloo) ten noordoosten van Eext en Gieten (zie bijlage 7, kaarten a en b, pag. 353). Eexterzandvoort is gelegen in het gebied tussen de Hondsrug en de laaglandbeek de Hunze. Even ten zuiden van het dorp loopt de N33 (Assen-Eemshaven).

Karakterisering dorp[399]

Eexterzandvoort is een nog kleiner dorp dan Zwinderen. *"Het dorp is niet meer dan een zekere clustering van een vijftigtal verspreid staande huizen"* (Bleeker & Nauta en *m*RO, 2003, p. 3); een buurtschap met verspreide bebouwing van 146 inwoners[400]. Zoals veel (Drentse) dorpen is Eexterzandvoort van oorsprong een agrarisch dorp. Eexterzandvoort is een zanddorp.

Omgeving

De omgeving van Eexterzandvoort kan dan ook worden gekarakteriseerd als esdorpenlandschap (van middelste gaafheidsgraad, zie cultuurhistorische waardenkaart 10, behorende bij **POP II**, Provincie Drenthe, 2004). Daarbij moet aangetekend worden dat Eexterzandvoort in een overgangsgebied ligt. In de schematische voorstelling van Drenthe als een oude vilten hoed vormt de Hondsrug de hoge welving aan de rechterkant, oftewel de oostkant van Drenthe. Het aan de oostkant van de Hondsrug gelegen Eexterzandvoort bevindt zich op daarmee op de rand van de hoed. En ligt conform het model in veengebied. Desalniettemin is het gebied ten westen van de Hunze nog geclassificeerd als esdorpenlandschap. Eexterzandvoort ligt namelijk op een zandrug die parallel loopt aan de Hondsrug en de Hunze (zuidoost-noordwest). Deze rivierduin (dekzandruggen en kopjes) wordt gezien als aardkundig waardevol gebied. De nabije omgeving van Eexterzandvoort, Breevenen in het westen en het Hunzedal in het oosten (zie bijlage 7 - kaart b, pag. 353), kenmerkt zich door het vlakke en open landschap. Aan de oostkant van de Hunze beginnen de veenrandontginningen (met wegdorpen). Nog verder oostelijk, tegen de grens met Groningen, bevinden zich de Veenkoloniën (met kanaaldorpen).

In 5.5 wordt het landschap en de bebouwing van Eexterzandvoort nog nader beschreven aan de hand van de landschapanalyse gemaakt door de bij het landschappelijk bouwen project betrokken landschapsarchitecten en stedenbouwkundigen van Bleeker & Nauta en *m*RO. Het restant van deze paragraaf beschrijft het (gemeentelijke) overheidsbeleid ten aanzien van (het landschappelijk bouwen in) Eexterzandvoort (als belangrijkste *case* van deze *master thesis*).

5.4.5 Ruimtelijk beleid ten aanzien van Eexterzandvoort en omgeving

Hunzelaagte: ontwikkeling door vernieuwing

Gebiedsgericht beleid is een van de middelen waarmee de overheid stuurt op ruimtelijke kwaliteit (zie hs 3). De verschuiving van themagericht beleid naar gebiedsgericht beleid ten aanzien van plattelandsontwikkeling is ook waar te nemen in het **PROVINCIAAL OMGEVINGSPLAN II** van de provincie Drenthe. Het gebiedsgericht beleid voor Noordoost-Drenthe is omschreven in het kader 'gebiedsgericht beleid' op de volgende pagina. Het beleid voor het Drentsche Aa gebied, gericht op behoud, is relevant voor het toekomstige agrarisch landschappelijk bouwen aldaar. In hoofdstuk 6 wordt verder ingegaan op het Drentsche Aa gebied. Het gebiedsgerichte beleid voor het Hunzedal, relevant voor Eexterzandvoort, is daarentegen gericht op ontwikkeling.

Gebiedsgericht beleid houdt in dat een integrale en een projectgerichte benadering gehanteerd wordt. Zo is het gebiedsgerichte beleid voor het Hunzedal en het Drentsche Aa gebied vormgegeven door middel van het Hunzeproject respectievelijk het Drentsche Aa project. **POP II** (Provincie Drenthe, 2004, p. 243): *"In het Hunze- en in het Drentsche Aa project werken gemeenten, bewoners, bedrijfsleven, instellingen en de provincie samen. In deze gebieden worden het Plattelandsontwikkelingsplan, de SGB en LEADER+ ingezet om*

[399] Bron achtergrondfoto: Bleeker & Nauta en *m*RO (2003), aangepast overgenomen van www.drenthe.nl.
[400] Cijfer gemeente Aa en Hunze voor 1-1-2010 op:
http://www.aaenhunze.nl/Wonen_Leven/De_Gemeente/Kerngetallen/Aantal_inwoners_per_1_1_2010

doelstellingen te bereiken. Een deel van het Drentsche Aa gebied is aangewezen als Nationaal Beek- en Esdorpenlandschap. Hiervoor is een overlegorgaan opgericht. Het overlegorgaan is tevens stuurgroep voor het milieubeschermingsgebied." Het Hunzeproject is een inititatief van de gemeenten Aa en Hunze, Borger-Odoorn, Zuidlaren (nu Tynaarlo) en de provincie Drenthe, waarin men streeft naar een optimale ruimtelijke rangschikking van functies binnen de marge van het provinciaal beleid, en dat gericht is op het bieden van economisch perspectief binnen de kaders van duurzame ontwikkeling (Stuurgroep Hunzeproject, 1999). De projectgerichte aanpak voor het Hunze- en het Drentsche Aa gebied wordt vervolgens verder ingevuld met concrete projecten. Een integrale benadering vraagt om afstemming tussen de verschillende in een gebied actieve actoren: evenals de provincie voert de gemeente Aa en Hunze gebiedsgericht beleid (zie www.aaenhunze.nl). De gemeente Aa en Hunze onderscheidt hierbij drie gebieden: naast de Drentsche Aa en de Hunzelaagte ook de Veenkoloniën. Net als in de Hunzelaagte ligt het accent in de Veenkoloniën op ontwikkeling door vernieuwing.

Gebiedsgericht beleid voor Drentsche Aa en Hunzedal

"In Noordoost-Drenthe ligt, ten westen van de Hondsrug, het vrijwel ongeschonden beekdal van de Drentsche Aa en, ten oosten van de Hondsrug, het Hunzedal. De uitvoering van het provinciaal beleid is in deze hoek van Drenthe gericht op de bescherming van de Drentsche Aa en de ontwikkeling van het Hunzedal. Het Drentsche Aa gebied is een goed bewaard gebleven beekdallandschap. De bescherming van deze waarden, en waar nodig herstel, vragen om een samenhangende aanpak van natuur, landschap, landbouw en recreatie. In het Hunzedal zijn goede mogelijkheden voor grondwaterwinning, ten behoeve van de drinkwatervoorziening. Hierbij wordt gezocht naar de combinatie van grondwaterwinning en natuurontwikkeling. Zowel het Hunzedal als de Drentsche Aa zijn milieubeschermingsgebied. Daarnaast ligt er een opgave in het Hunzedal om goede mogelijkheden te bieden om "de druk" op de Hondsrug te verminderen. De wijze van bouwen draagt bij aan de kwaliteit van het gebied. Bijvoorbeeld door versterking van de veenkoloniale linten of door landschappelijk bouwen langs de oostrand van het Hunzedal."

Uit: **POP II** (Provincie Drenthe, 2004, p. 242)

De provincie streeft voor het Hunzedal naar functievernieuwing en naar vernieuwing van de landschappelijke identiteit. Dit streven naar vernieuwing kan vooral gestalte krijgen door drinkwaterwinning en grootschalige natuurontwikkeling. Het belangrijkste element in de creatie van nieuwe natuur vormt de hermeandering van de laaglandbeek de Hunze, hier wordt geprobeerd het oorspronkelijke beekdallandschap terug te brengen. Het gemeentelijk beleid sluit aan op dit provinciaal beleid. Zo geeft de gemeente Aa en Hunze (2000, in Bleeker & Nauta en *m*RO, 2003) in het **TROP 2001-2006** aan dat in het Hunzedal de versterking van de economische structuur centraal staat. Behalve naar natuur- en landschapsontwikkeling en waterwinning streeft men ook naar ontwikkeling van de toeristisch-recreatieve sector. Zo is er aandacht voor de aanleg van een netwerk van fiets-, voet- en ruiterpaden. In dit streven naar versterking van de economische structuur blijft de gemeente een rol voorzien voor de agrarische sector.

Bleeker & Nauta en *m*RO (2003) wijzen erop dat functionele vernieuwing een bedreiging vormt voor de agrarische identiteit van het Hunzegebied. Door de afname van landbouwgronden krijgen agrariërs het gevoel dat hen kansen worden ontnomen met het oog op de gewenste bedrijfsvoering. In het gebied rond Eexterzandvoort is de agrarische sector echter nog altijd belangrijk. In het bestemmingsplan voor het buitengebied van de gemeente Anloo uit 1998 was Eexterzandvoort bestemd als 'agrarisch gebied met landschappelijke en natuurlijke waarden'. Landbouw vormde de hoofdfunctie, waaraan andere functies ondergeschikt waren, en het gemeentelijk beleid was er dan ook op gericht om de bestaande, voornamelijk grondgebonden, agrarische sector goede ontwikkelingsmogelijkheden te bieden. Ook in het functionele zonesysteem dat de provincie Drenthe (**POP II**, 2004) hanteert, zijn Eexterzandvoort en directe omgeving gecategoriseerd als zone II 'grondgebonden landbouw met mogelijkheden voor recreatie binnen de landschappelijke en cultuurhistorische hoofdstructuur' gebied. *"Binnen deze zone staat uitoefening van grondgebonden landbouw op bedrijfseconomische grondslag voorop. Recreatief medegebruik en de ontwikkeling van toeristisch/recreatieve bedrijven wordt bevorderd. Daarbij mag de landbouwkundige hoofdfunctie niet wezenlijk worden aangetast en wordt gestreefd naar het instandhouden van waarden van natuur, landschap en cultuurhistorie"* (p. 82).

Het zone II gebied waarin Eexterzandvoort ligt, wordt aan drie kanten (west-, noord- en oostzijde) omringd door zone III 'verwevingsgebied landbouw en landschap'. Aan de noord/noordoostzijde wordt dit zone III gebied afgewisseld met zone V gebieden (natuur). Het gaat hier *in casu* om het beekdal van de Hunze. In het westelijke gedeelte van het Hunzedal ten oosten van Eexterzandvoort, de Duunsche Landen, leent natuurontwikkeling zich voor extensief recreatief medegebruik met wandel- en fietspaden en een kanoroute. Ten westen van de dekzandrug van Eexterzandvoort ligt het belangrijkste drinkwaterwinningsgebied Breeveenen (tevens natuurontwikkelingsgebied). Breevenen vormt de overgang tussen de gesloten bossen van de Hondsrug en de openheid rond de Hunze. Nieuwe grondwaterwinning is hier ten behoeve van natuurontwikkeling gecombineerd

met ingrepen in de waterhuishouding gericht op vernatting. Tevens zijn er enige recreatiemogelijkheden gecreëerd.

Overheden streven overigens niet alleen naar vernieuwing van de landschappelijke identiteit van het Hunzedal, maar op sommige aspecten ook naar behoud. Als bedreigingen worden gezien (Bleeker & Nauta en *m*RO, 2003):

- bedreiging van de openheid door de uitbreiding van beplantingen buiten de dekzandruggen (o.a. door natuurontwikkeling)
- onzichtbaarheid van de Hunze
- identiteitsvervaging ten opzichte van de Veenkoloniën doordat grondgebruik en verkavelingspatroon meer en meer gelijk worden
- aantasting van de duidelijke overgang naar de Hondsrug.

Het belangrijkste kenmerk dat overheden willen behouden en herstellen is de openheid van het landschap, vooral in westelijke richting zodat de markante overgang naar de Hondsrug herkenbaar blijft.

De speerpunten van de strategie 'ontwikkeling door vernieuwing' in het Hunzedal vormen dus natuurontwikkeling en drinkwaterwinning. Als derde pijler probeert men recreatie en toerisme te stimuleren. Tenslotte worden ook mogelijkheden geboden voor woningbouw.

Woningbouwbeleid

Het nationale rijksoverheidsbeleid ten aanzien van woningbouw op het platteland is dat in het buitengebied vaak helemaal niet gebouwd mag worden, en dat in kleine dorpen als Eexterzandvoort slechts op beperkte schaal en alleen voor eigen inwoners gebouwd mag worden (voor kleine dorpen geldt migratiesaldo 0). Zeker ten tijde van het definitieve gemeentelijke besluitvormingsmoment voor Eexterzandvoort in 2003 werd van overheidswege nog de hand gehouden aan het restrictieve beleid van voor de **NOTA RUIMTE** uit 2004. Bouwen voor eigen behoefte betekent bouwen voor bijvoorbeeld jongeren die in het dorp zijn opgegroeid en toe zijn aan een eigen woning (starterswoning) of ouderen die behoefte hebben aan een ander type woning (seniorenwoning). Verder worden tot 'eigen behoefte' wel mensen gerekend die een sociale binding met het dorp hebben. Dit zijn mensen die in het dorp zijn opgegroeid of er later hebben gewoond, vervolgens zijn verhuisd, maar terug willen keren.

Zoals Bleeker & Nauta en *m*RO (2003) ook constateren, is er bij het 'bouwen voor eigen inwoners' sprake van een belangrijk probleem: het mag voor plattelandsgebieden een nationale beleidsverplichting zijn, maar de juridische sturingsmogelijkheden op het voorrang geven aan eigen inwoners zijn beperkt. Voorrang geven aan eigen inwoners kan alleen via het gemeentelijk gronduitgiftebeleid (wachtlijsten). Een noodzakelijke voorwaarde voor het gebruik van dit instrument is dat de gemeente de grond in eigendom heeft. Het verkrijgen van eigendom door gemeente en de uitgifte van grond (prijsklasse e.d.) zou, indien nodig, geregeld kunnen worden via de Wet Voorkeursrecht Gemeenten of via een samenwerking tussen gemeente en grondeigenaren (anti-speculatiebeding). De conclusie luidt dat er eigenlijk geen regelgeving bestaat die het mogelijk maakt om bouwen voor eigen inwoners af te dwingen. Sterker nog, het tegendeel is het geval. Bouwen voor eigen inwoners is namelijk strijdig met Europese wetgeving. Europese regelgeving schrijft een vrije woningmarkt voor, waarin onderscheid naar herkomst (discriminatie) verboden is.

Het beleid van de provincie Drenthe is in principe hetzelfde als dat van de nationale overheid. Drenthe is in het algemeen zeer terughoudend met woningbouw op platteland; men volgt nog veelal het restrictieve beleid van voor de **NOTA RUIMTE** (zie 4.2). Net als in het eerste Provinciaal Omgevingsplan wordt in **POP II** (2004) voor kleine kernen in het algemeen geen bevolkingsgroei nagestreefd. Als er al gebouwd mag gebouwd mag worden, geldt dat voor eigen inwoners en op voorwaarde dat de woningbouw goed past in het landschap. In 4.4 is bovendien gesteld dat de doelstelling ten aanzien van landschappelijk bouwen door de provincie Drenthe (www.drenthe.nl, p. 8) wordt geformuleerd in termen van landschappelijke kwaliteit: *"Landschappelijk bouwen heeft als doel het landschappelijk karakter van dorpen te behouden en nieuwe ontwikkelingen voldoende kwaliteit geven."* De provincie Drenthe heeft echter nog een ander doel: voor sommige gebieden, die niet landschappelijk waardevol zijn en die een economische impuls behoeven, zoals het Hunzedal, past woningbouw in het beleid om nieuwe economische dragers te ontwikkelen voor platteland. **POP II** (Provincie Drenthe, 2004) stelt daarbij wel de voorwaarde dat de woningbouw kwaliteitsverhogend moet zijn (zie kader 'gebiedsgericht beleid' op de vorige pagina). Net als voor enkele andere provincies, die dat zelf hebben aangegeven in 4.4.2, blijkt landschappelijk bouwen (soms) ook voor de provincie Drenthe een middel of excuus om te kunnen bouwen op het platteland.

In **POP II** (Provincie Drenthe, 2004) wordt daarom een uitzondering gemaakt op de algemene regel dat bouwen in kleine kernen alleen toegestaan is voor eigen inwoners: soms kan de woonfunctie ook worden ontwikkeld voor andere groepen in het streven naar de realisering van kwalitatief goede woonmilieus (omschreven als: ruim

opgezette woonmilieus met een royale hoeveelheid groen in en bij de directe woonomgeving). Niet alleen om functievernieuwing in het betreffende gebied te realiseren, maar ook ter ontlasting van andere kernen in de omgeving waarvoor groeibeperkingen gelden. Omdat de kernen op de Hondsrug de grootste vestigingsdruk kennen, ligt in Hunzedal wat deze woonmilieus betreft zelfs de prioriteit. Met woningbouw als onderdeel van de strategie 'ontwikkeling door vernieuwing' voor het Hunzedal geeft de provincie in lijn met de **NOTA RUIMTE** enigszins toe aan de verstedelijkingsdruk, maar tegelijkertijd wil ze de richting ervan sturen, en ombuigen van de Hondsrug naar het Hunzedal en de Veenkoloniën. In het vigerende (restrictieve) beleid van de provincie Drenthe zou woningbouw vooral moeten plaatsvinden in streekcentra, substreekcentra en hoofdkernen. In het Hunzedal bevinden zich echter geen grotere centra/kernen, woningbouw in het Hunzedal betekent dus nieuwbouw in kleine kernen of het landelijk gebied.

Het gebiedsgerichte beleid uit het **POP** is nader uitgewerkt in de, met het oog op het Hunzeproject geschreven, nota **KANSEN IN HET HUNZEGEBIED: KADERNOTA VOOR UITVOERING** (Stuurgroep Hunzeproject, 1999). Ten aanzien van wonen hanteert hierin men de volgende doelstellingen:

1. de kwaliteit van het woonmilieu versterken door:
    - het creëren van (dorpsuitbreidingen bestaande uit) ruim opgezette woonmilieus met veel groen
    - landgoedwonen tussen de Hunze en de randveenontginningen
    - dorpsvernieuwing
2. ruimte bieden voor de opvang van de eigen bevolking
3. ruimte bieden voor afleiding van vestigingsdruk op de Hondsrug.

Hier wordt nog aan toegevoegd dat men tegelijkertijd de openheid van het Hunzedal wil behouden, de ruimtelijke identiteit van het Hunzedal versterken en nieuwe functies vooral voorziet in de randveenontginningen.

Dit laatste punt is belangrijk met betrekking tot de locatie van woningbouw als onderdeel van de strategie 'ontwikkeling door vernieuwing' voor het Hunzedal. De provincie wil geen nieuwbouw plegen in het westelijke gedeelte van het Hunzedal waar Eexterzandvoort ligt. Uit **KANSEN IN HET HUNZEGEBIED** (Stuurgroep Hunzeproject, 1999) blijkt dat woningbouw is voorzien in de ten oosten van de Hunze gelegen dorpen Spijkerboor en Eexterveen. Deze lijn wordt doorgetrokken in **POP II** (Provincie Drenthe, 2004). Zo komt op pagina 242 naar voren dat de provincie het landschappelijk bouwen voorziet langs de oostrand van het Hunzedal (zie kader 'gebiedsgericht beleid', pag. 228). En geeft men eerder al op pagina 146 aan dat ten aanzien van het beleid om in het Hunzegebied kwalitief hoogwaardige, ruim opgezette woonmilieus te creëren:*"met het Hunzegebied in dit geval gedoeld wordt op de randveenontginningsdorpen en de veenkoloniale dorpen ten oosten van de Hunze."* In tegenstelling tot wat Bleeker & Nauta en *m*RO (2003) suggereren in de eerste alinea van **LANDSCHAPPELIJK BOUWEN IN EEXTERZANDVOORT**, is het provinciale beleid om tegemoet te komen aan de wens om buiten te wonen (middels de creatie van ruime, groene woonmilieus) dus niet van toepassing op het ten westen van de Hunze gelegen zanddorp Eexterzandvoort.

In **POP II** (Provincie Drenthe, 2004) worden echter geen contingenten woningen verdeeld per dorp, maar alleen per gemeente. Dat betekent dat de gemeente Aa en Hunze uiteindelijk bepaalt of er ook daadwerkelijk langs de oostrand van het Hunzedal gebouwd wordt. In **POP II** (p. 279) staat vermeld dat voor de categorie 'kleine kern', waartoe Eexterzandvoort behoort, in de gehele gemeente Aa en Hunze een berekende toename geldt van 90 woningen voor de planperiode 2005-2009 en van 10 voor de periode 2010-2014. Het eerste POP uit 1998 bood echter de mogelijkheid om specifiek in het dorp Eexterzandvoort 6 woningen te bouwen gedurende de planperiode 1995-2010. Daarbij is nog ruimte opengelaten voor een extra aantal woningen. Voor die extra woningen zou echter aanvullende bestuurlijke besluitvorming van gemeente en consensus met de provincie noodzakelijk zijn.

Deze aanwijzing van Eexterzandvoort tot potentiële woningbouwlocatie in **POP I** in 1998 vormde de basis voor het landschappelijk bouwen project in Eexterzandvoort. De eerste stap was echter al eerder gezet: bewoners van Eexterzandvoort hadden met de vroegere gemeente Anloo de afspraak gemaakt dat er in het dorp enkele woningen mochten worden gebouwd, conform het overheidsbeleid voor 'eigen behoefte' (zie www.drenthe.nl, p. 8). Als uitvloeisel van deze afspraak was in het, uiteindelijk niet vastgestelde, ontwerp bestemmingsplan voor Eexterzandvoort uit 1997 al sprake van een soort van landschappelijk bouwen (Bleeker & Nauta en *m*RO, 2003). Het doel was om met het oog op 'buiten wonen en werken' groenzones te creëeren (conform doelstelling 1 **KANSEN IN HET HUNZEGEBIED**) en daarmee het landschap rond Eexterzandvoort te verfraaien. Binnen de groenstructuur zou een beperkt aantal woningen gebouwd kunnen worden. *"Uitgangspunt was dat de bouw van nieuwe woningen een meerwaarde moet geven aan het bestaande landschap en daarin niet mag domineren"* (p. 13). Dat betekent dus dat het landschap voorop staat, en de bouw van woningen een middel is om het doel, een fraaier landschap, te bereiken. Het zou daarmee ook voldoen aan de voorwaarde van de provincie dat

woningbouw in het Hunzedal moet bijdragen aan de kwaliteit van het gebied. Dit eerste plan stuitte echter op groot verzet in het dorp, onder meer omdat het voorzag in kernbebouwing wat volgens de bewoners geen recht doet aan de identiteit van het dorp, en is verder niet geconcretiseerd.

5.4.6 Beleid gemeente Aa en Hunze voor landschappelijk bouwen Eexterzandvoort

Vier doelstellingen

Nadat de intentie was uitgesproken om daadwerkelijk te gaan bouwen, en het landschappelijk bouwen project in Eexterzandvoort van start ging, was de vraag *hoeveel*, *hoe*, *wat en voor wie* er gebouwd zou gaan worden. In het dorp leefden deze vragen sterk, en men wilde de antwoorden graag vroegtijdig vastgesteld hebben. De **NOTITIE WONINGBOUWBELEID VOOR EEXTERZANDVOORT** van de gemeente Aa en Hunze uit 2002 kon volgens de gemeentelijke projectleider van het landschappelijk bouwen Thieme (op www.eexterzandvoort.com (3)) als basis dienen voor het project en de daarbij te maken kwantitatieve en kwalitatieve woningbouwkeuzes. In kwantitatief opzicht wordt Eexterzandvoort beschreven als een klein dorp, met een stabiel inwonertal in de periode van 1981 (140) tot 2001 (141). De woningvoorraad is gestegen van 44 woningen in 1981 tot 52 in 1995. In de jaren daarna heeft er geen nieuwbouw in het dorp plaatsgevonden. Als klein dorp is Eexterzandvoort namelijk geen groeikern. Tot slot wordt in de **NOTITIE WONINGBOUWBELEID VOOR EEXTERZANDVOORT** het punt aangestipt dat het **POP** een berekende toename voor het dorp geeft van 6 woningen. Thieme adviseert met andere woorden beperkte woningbouw (voor een klein dorp als Eexterzandvoort) en hanteert daarbij het door de provincie genoemde aantal van 6 nieuwe woningen als richtlijn. De *eerste* doelstelling van de gemeente is beperkte woningbouw.

Als kwalitatieve kenmerken van de woningvoorraad van Eexterzandvoort worden in de **NOTITIE WONINGBOUWBELEID VOOR EEXTERZANDVOORT** (Gemeente Aa en Hunze, 2002, in Thieme, op www.eexterzandvoort.com (3)) genoemd:

- De woningvoorraad van het dorp bestaat vrijwel geheel uit koopwoningen. Het aantal sociale huurwoningen bedraagt slechts 3.
- De woningen zijn bijna allemaal eengezinswoningen of (voormalige) agrarische bedrijfswoningen.

Thieme haalt vervolgens ook het **WOONPLAN GEMEENTE AA EN HUNZE** uit 2001 aan als leidraad voor de beantwoording van de vragen hoe en voor welke doelgroep (m.a.w. wat en voor wie) er gebouwd moet worden in Eexterzandvoort. Een belangrijk beleidsdoel uit deze nota is het in kwalitatief opzicht beter afstemmen van de woningvoorraad (verhouding koop versus huur, type woning) op de behoefte van de inwoners, en dit moet onder meer worden bereikt door in het Hunzedalgebied op een kwalitatief hoogwaardige en duurzame wijze te bouwen. Thieme leidt hieruit in de eerste plaats af dat er in Eexterzandvoort landschappelijk moet worden gebouwd: *"De vitaliteit van een dorp wordt bepaald door met name de identiteit, de sociale structuur en de voorzieningen. Iedere kern heeft een eigen geschiedenis en karakter; het gaat om het gevoel, de binding. De ruimtelijke structuur (ruimte, grote tuinen) moet herkenbaar zijn en blijven."* De *tweede* doelstelling van de gemeente bij de nieuwbouw in Eexterzandvoort is dat er gebouwd moet worden op basis van de identiteit en de ruimtelijke structuur van het dorp.

In de tweede plaats leidt Thieme (op www.eexterzandvoort.com (3)) uit het **WOONPLAN GEMEENTE AA EN HUNZE** af dat er in kleine kernen als Eexterzandvoort een strategische benadering moet worden gevolgd, d.w.z. *"er zullen huizen gebouwd moeten worden waar vraag naar is en waarvan er geen of weinig zijn."* Thieme stelt dat: *"middels het bouwen van … een klein aantal woningen in het dorp een echte doorstroming op gang zal kunnen komen."* Hierdoor zullen vanzelf betaalbare woningen vrij komen. De verbeterde doorstroming zal een prijsdrukkend effect met zich meebrengen, waarbij het dorp en haar inwoners (zowel oud als jong) baat zullen hebben. Om strategisch te kunnen bouwen is inzicht in de vraag nodig. Thieme schrijft dat in het **WOONPLAN GEMEENTE AA EN HUNZE** weliswaar aangegeven staat dat er in de gemeente Aa en Hunze een tekort is aan betaalbare en middeldure seniorenwoningen (zowel huur als koop), maar dat het niet bekend is of dat ook voor Eexterzandvoort geldt. Omdat gegevens over de vraag vanuit het dorp (en vanuit de categorie 'spijtoptanten': oorspronkelijke bewoners die elders zijn gaan wonen en terug willen keren) niet voorhanden waren, is naar de woningbouwbehoefte van de eigen bevolking geïnformeerd in een in januari 2003 onder dorpsbewoners gehouden draagvlakonderzoek voor landschappelijk bouwen.

Het primaire doel van deze enquête was om nog een keer te verifiëren of de inwoners van Eexterzandvoort *überhaupt* wilden bouwen, nadat het dorp zich begin 2000 in de eigen notitie **EEXTERZANDVOORT EN HET HUNZEPROJECT** al had uitgesproken voor beperkte woningbouw op een manier die past bij het karakter van Eexterzandvoort. De gemeente had weliswaar de intentie uitgesproken om te gaan bouwen, maar als bewoners het niet zouden willen zou het daadwerkelijke bouwen worden afgeblazen. Uit de enquête bleek dat de grote meerderheid (72% tegen 28%) van de dorpsbewoners wilde bouwen in Eexterzandvoort (Bleeker & Nauta en

*m*RO, 2003). De gemeente Aa en Hunze (op www.eexterzandvoort.com (8)) kan daarom concluderen *"dat de insteek voor landschappelijk bouwen vrij breed wordt gedeeld."* Een belangrijk argument van de voorstanders was dat uitbreiding van Eexterzandvoort belangrijk zou zijn voor de leefbaarheid van het dorp. In Eexterzandvoort speelt echter ook de tegenstelling tussen nieuwkomers op het platteland en autochtone bewoners met betrekking tot behoud versus ontwikkeling van het landschap (zie 3.4)[401]. Deze uit zich in een verschillende uitleg van het begrip leefbaarheid[402] en een verschillende mening ten aanzien van het al dan niet gewenst zijn van nieuwbouw. Autochtone bewoners willen verandering, in de zin van nieuwe woningbouw, om het voorzieningenniveau (winkels, scholen) op peil te houden cq het vroegere peil te herstellen. Zij beschouwen leefbaarheid in termen van het voorzieningenniveau[403]. Nieuwkomers daarentegen willen geen woningbouw, maar juist het behoud van de bestaande situatie. Nieuwbouw tast de rust en ruimte aan, de reden waarom juist ze op het platteland zijn komen wonen. Nieuwkomers zien leefbaarheid dus geheel anders: in termen van de rurale idylle.

In de bewonersenquête is niet alleen gevraagd of de dorpsbevolking wilde bouwen, maar ook hoeveel nieuwe woningen men wenselijk achtte als men zou gaan bouwen (Bleeker & Nauta en *m*RO, 2003). De meeste mensen bleken 6 nieuwe woningen te willen bijbouwen. Waarom men het aantal van 6 woningen wilde bijbouwen is niet onderzocht (in hoeverre het door de dorpsbevolking genoemde aantal beïnvloed is door het in het **POP** genoemde aantal is dus niet bekend). Tenslotte is in de enquête zoals gezegd ook de vraag vanuit het dorp gepeild. Het bleek dat de meningen onder de dorpsbewoners ernstig verdeeld waren over de vraag of in Eexterzandvoort, zoals voor de totale gemeente Aa en Hunze geldt, een tekort is aan betaalbare en middeldure seniorenwoningen. Eenderde van de inwoners vond dat er geen tekort is aan seniorenwoningen in Eexterzandvoort, eenderde vond juist van wel, en eenderde had geen mening. Meer dan de helft van de respondenten gaf daarentegen aan dat het aanbod van (gezinswoningen) voor jongeren te gering was. Desalniettemin waren de meningen hierover niet eensluidend: onder 'overige opmerkingen' werden veelvuldig vraagtekens geplaatst bij de vraag naar en behoefte aan nieuwbouw onder jongeren, ouderen en spijtoptanten. Enerzijds gaf het dorp dus in meerderheid aan te willen bouwen, anderzijds bleek dat men het oneens was of er binnen het dorp ook een vraag bestond naar nieuwe woningen. Omdat de enquête geen duidelijkheid verschafte omtrent de vraag, is bewoners later nog een keer expliciet gevraagd kenbaar te maken of men concrete bouwvoornemens had. Er bleek belangstelling voor een bouwkavel te bestaan bij één familie uit het dorp zelf en bij twee andere gegadigden van buiten met een sociale binding met Eexterzandvoort (Gemeente Aa en Hunze, op www.eexterzandvoort.com (8)).

Over het aantal te bouwen woningen (6) en de manier waarop (landschappelijk) is de gemeente van meet af aan duidelijk geweest. Over de vraag voor welke doelgroep (wat en voor wie?) er gebouwd zou gaan worden, is men minder transparant geweest. Desalniettemin kan worden gesteld dat de *derde* doelstelling bij het landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort het bouwen voor eigen inwoners is. Dit kan worden afgeleid uit de verschillende beleidsnota's. In de eerste plaats is het een nationale beleidsverplichting om in plattelandsgebieden alleen te bouwen voor eigen inwoners. Dit wordt door Bleeker & Nauta en *m*RO (2003, p. 34) in **LANDSCHAPPELIJK BOUWEN IN EEXTERZANDVOORT** ook vermeld: *"Het is de bedoeling dat alleen de lokale bevolking de nieuwe woningen in plattelandsgemeenten mag kopen."* Dit nationaal beleid wordt ook weerspiegeld in het beleid van de provincie Drenthe: in kleine kernen (zoals Eexterzandvoort) mag alleen gebouwd worden voor eigen inwoners. Specifiek voor het Hunzegebied staat bouwen voor eigen inwoners bovendien aangemerkt als doelstelling 2 met betrekking tot wonen in **KANSEN IN HET HUNZEGEBIED**. Tenslotte heeft ook de door Thieme (op www.eexterzandvoort.com (3)) uit het **WOONPLAN GEMEENTE AA EN HUNZE** aangehaalde doelstelling om juist die woningen te bouwen waar vraag naar is onder bewoners, althans in theorie, betrekking op eigen inwoners. Daarom is de woningbouwbehoefte van de inwoners van Eexterzandvoort ook nadrukkelijk onderzocht.

Zoals gezegd kent het bouwen voor eigen inwoners twee problemen: er is een gebrek aan juridische sturingsmogelijkheden om dit beleid af te dwingen en bovendien is het strijdig met Europese wetgeving. Bleeker & Nauta en *m*RO (2003, p. 34) stellen daarom dat *"in de praktijk de komst van bewoners van elders niet tegen te houden is"*. Maar ook al zouden bewoners van elders wel tegengehouden kunnen worden, dan nog zou de gemeente Aa en Hunze (en de provincie Drenthe) dat voor Eexterzandvoort niet willen. Hoewel het nergens expliciet staat aangegeven, lijkt het er sterk op dat de gemeente nog een *vierde* doel voor ogen had bij het landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort: bouwen voor welgestelden van buiten het dorp. Dat wordt althans

[401] Naast de procesopgave en de inhoudelijke fysieke opgave kent de dorpslandschappenbenadering, die de filosofie vormt achter het landschappelijk bouwen van de BOKD, ook een culturele opgave (Elerie, 1998a). De culturele opgave heeft te maken met het hanteren van de vergrote culturele heterogeniteit van dorpen. Het in goede banen leiden van de tegenstellingen tussen import en oorspronkelijke inwoners is hier onderdeel van.
[402] Het begrip leefbaarheid is voor velerlei uitleg vatbaar, zie noot 35 in hoofdstuk 3.2.
[403] Analoog aan Kuiper et al. (2003).

geïmpliceerd door het volgende citaat uit Bleeker & Nauta en *m*RO (2003, p. 3): *"Er is een grote vraag naar woningen in de rust van het landelijk gebied, woningen die niet te krap op hun kavel staan en die de bewoners het gevoel geven echt buiten te wonen. Aan die vraag willen de provincie Drenthe en de gemeente Aa en Hunze op beperkte schaal en onder strikte voorwaarden tegemoet komen. Eén van de locaties die in aanmerking komen voor de ontwikkeling van landschappelijk wonen is Eexterzandvoort."* Men laat hierbij onvermeld dat dit betekent dat men wil bouwen voor de doelgroep welgestelden van buiten het dorp. Bleeker & Nauta en *m*RO refereren aan ontwikkelingen die in hoofdstuk 3 zijn geschetst. Het platteland maakt een functionele verandering door van agrarische productieruimte naar multifunctionele consumptieruimte, waarvan de transformatie van agrarische dorpen naar woondorpen een onderdeel vormt. Het landelijk gebied staat onder verstedelijkingsdruk, die wordt gevoed doordat hogere inkomens cq stedelingen op het platteland willen wonen omdat ze de rurale idylle willen beleven. Op www.drenthe.nl (p. 8) wordt Eexterzandvoort in dit verband omschreven als een aantrekkelijke vestigingsplaats: *"Het heeft dezelfde ontwikkeling doorgemaakt als de meeste dorpen, maar ademt nog steeds de sfeer van rust en ruimte en soms lijkt het of de tijd stilstaat. Die sfeer trekt ook mensen van buiten."* De vraag naar nieuwbouw op het platteland, die Thieme (op www.eexterzandvoort.com (3)) deels leidend verklaart voor het landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort, komt vooral uit de hoek van de stedelijke hogere inkomens. De wens om buiten te wonen wordt weliswaar maatschappijbreed gedeeld, maar alleen hogere inkomens kunnen zich dit veroorloven.

In Bleeker & Nauta en *m*RO (2003) zijn nog meer indirecte aanwijzigen te vinden voor de stelling dat het bouwen voor hogere inkomens van buiten het dorp een beleidsdoel vormt. Zo noemen ze, naast het maken van een plan van hoge kwaliteit met een groot draagvlak, als derde doelstelling van het landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort om woningen te bouwen die *"bereikbaar te zijn voor een gevarieerde groep kopers"* (p. 39). Hier wordt vervolgens nader over uitgeweid met: *"de wens om een breed aanbod te doen waarbij ook mensen met een kleinere beurs kansen krijgen"*. Dit kan men niet anders interpreteren dan dat het brede aanbod in ieder geval ook uit woningen voor hogere inkomens bestaat. Het bouwen voor hogere inkomens van elders is bovendien conform de in de nota **KANSEN IN HET HUNZEGEBIED** geformuleerde doelstellingen. Woningbouw wordt door gemeente en provincie immers gezien als een middel om de Hunzelaagte te ontwikkelen. De verstedelijkingsdruk waaronder het landelijk gebied staat, geldt in Drenthe in sterke mate voor de Hondsrug. Ruimte bieden voor afleiding van vestigingsdruk op de Hondsrug (doelstelling 3 **KANSEN IN HET HUNZEGEBIED**) betekent dat er voor mensen van buiten Eexterzandvoort wordt gebouwd (tenzij in het onwaarschijnlijke geval dat alle potentiële verhuizers onder de bewoners van Eexterzandvoort zich willen vestigen op de Hondsrug). Een middel om voor afleiding van de vestigingsdruk op de Hondsrug te zorgen is het creëren van ruim opgezette woonmilieu's (doelstelling 1 **KANSEN IN HET HUNZEGEBIED**). Dit houdt ook in dat er niet gebouwd wordt voor eigen inwoners, maar accomodeert in plaats daarvan de wens van welgestelden om buiten te wonen. Ruime kavels betekenen duurder wonen, terwijl de starters- en seniorenwoningen voor de eigen behoefte juist behoren tot het goedkopere segment. De meeste autochtone inwoners van een dorp zullen zich niet de luxe van 'ruim opgezette woonmilieu's' kunnen permitteren. Het bouwen voor welgestelden van elders betekent enerzijds dat het dorp wordt voorzien van nieuw bloed, maar anderzijds ook dat de doorstroming op de woningmarkt voor bewoners van Eexterzandvoort, waar de gemeente bij monde van Thieme (op www.eexterzandvoort.com (3)) een groot belang aan hecht, niet gerealiseerd zal worden. Het bouwen voor hogere inkomens van buiten het dorp kan als strijdig worden gezien met het beleidsdoel 'bouwen voor eigen inwoners', maar ook als een aanvulling erop.

Resumerend kan gesteld worden dat provincie, gemeente en dorpsbewoners het eens waren over de vragen *of* (ja), *hoeveel* (6 woningen) en *hoe* (kwalitatief hoogwaardig, passend in het landschap en bij de dorpsidentiteit) er gebouwd zou gaan worden in Eexterzandvoort. Voor welke doelgroepen de gemeente wilde gaan bouwen, eigen inwoners maar ook hogere inkomens van buiten het dorp, is vooral wat betreft de laatste categorie minder duidelijk gecommuniceerd (m.a.w. niet 'officieel' vastgesteld).

Procedure

In planologisch opzicht betekent landschappelijk bouwen in principe *"een gewoon bestemmingsplan maken dat vervolgens de normale wettelijke procedure moet doorlopen"* (BOKD, 1998, p. 21). In Eexterzandvoort bleek het landschappelijk bouwen niet in het bestaande bestemmingsplan te passen. Er werd vervolgens niet gekozen voor een onmiddellijke bestemmingsplanherziening, maar voor het volgen van een artikel 19 procedure waarin provincie de gemeente, in de oude WRO van voor juli 2008, vrijstelling van het bestemmingsplan kon verlenen op basis van een gedegen ruimtelijke onderbouwing. Het ruimtelijk beleid en het juridisch/planologisch kader ten aanzien van het landschappelijk bouwen project in Eexterzandvoort heeft de gemeente Aa en Hunze vervat in een vijftal notities. Deze vijf nota's vormen samen ook de voor de artikel 19 procedure noodzakelijke ruimtelijke motivering (Gemeente Aa en Hunze, 2005). De vijf titels zijn:

- **LANDSCHAPPELIJK BOUWEN IN EEXTERZANDVOORT: VERKENNING VAN DE MOGELIJKHEDEN**

- **VAN VISIE NAAR VORM**
- **BEELDKWALITEITPLAN: LANDSCHAPPELIJK BOUWEN IN EEXTERZANDVOORT**
- **DE OMGEVING ONDERZOCHT: OMGEVINGSASPECTEN LANDSCHAPPELIJK BOUWEN IN EEXTERZANDVOORT**
- **LANDSCHAPPELIJK BOUWEN IN EEXTERZANDVOORT IN UITVOERING.**

De in deze nota's uiteengezette ruimtelijke uitgangspunten van het 'Landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort' moesten verplicht in een volgende bestemmingsplanherziening worden overgenomen.

In 4.3 is aangegeven dat de eerste stap in het ontwerptraject van een landschappelijk bouwen project een landschapsonderzoek zou moeten vormen. In Eexterzandvoort is dit ook gebeurt. De eerste belangrijke stap in het sturen op landschappelijke kwaliteit was het inhuren van een landschapsarchitect. Daarmee is voldaan aan het eerste aspect dat in de procesopgave van belang is bij landschappelijk bouwen (zie 5.4.2). In 2002 is door Landschapsarchitectenbureau Bleeker & Nauta in samenwerking met stedenbouwkundigen van bureau *m*RO gestart met het maken van een visie op de eigenschappen van het dorp en zijn omgeving. Daarbij is ruggenspraak gehouden met het dorp. In de resulterende dorpsvisie **LANDSCHAPPELIJK BOUWEN IN EEXTERZANDVOORT: VERKENNING VAN DE MOGELIJKHEDEN** (Bleeker & Nauta en *m*RO, 2003) zijn de kenmerken van landschappelijk bouwen beschreven, is het hedendaagse landschap rondom Eexterzandvoort en de ontstaansgeschiedenis ervan geanalyseerd, de huidige beeldkwaliteit van de bebouwing beschreven, evenals het geldende beleid, en zijn de wensen van de bewoners geïnventariseerd. Op 19 november 2003 is de nota door de gemeenteraad vastgesteld als kader voor beperkte woningbouwontwikkeling in Eexterzandvoort en zijn 9 potentiële woningbouwlocaties aangewezen (waarvan er maximaal 6 mochten worden gebouwd). De dorpsvisie diende hierbij als *"landschappelijke verantwoording van de geselecteerde bouwlocaties"* maar *"geeft ook uitgangspunten ten behoeve van de te realiseren kwaliteit van de bebouwing"* (Gemeente Aa en Hunze, 2005, p. 3). En vormt daarmee ook de *input* voor bestemmingsplan, stedenbouwkundig plan en beeldkwaliteitsplan.

Vervolgens is begin 2004 de notitie **VAN VISIE NAAR VORM** opgesteld. Hierin zijn de verschillende planologische instrumenten vergeleken met het oog op *"het omzetten van de landschapsvisie naar een adequate planologische regeling voor de bouw van de nieuwe woningen, de inrichting van de percelen en de functie van de aangrenzende bosjes"* (Gemeente Aa en Hunze, 2005, p. 3). In relatie tot het sturen op (of zelfs afdwingen van) ruimtelijke kwaliteit zijn twee conclusies getrokken. In de eerste plaats is op basis van de nota in overleg met de provincie besloten gebruik te maken van een procedurele verklaring artikel 19 (lid 2, oude WRO). *"De belangrijkste voordelen van die strategie zijn, dat er sprake is van een evenredige kosten- en risicoverdeling tussen gemeente en toekomstig bouwer en dat het vrijstellingsinstrument meer mogelijkheden biedt om te sturen op de beoogde kwaliteit van de bebouwing en inrichting van de locaties"* (Gemeente Aa en Hunze, 2004, bijlage p. 1). In 3.5.2 is uit de doeken gedaan dat deze artikel 19 procedure een van de weinige (publiek)rechtelijke instrumenten vormde om landschappelijk bouwen te kunnen afdwingen, doordat voorwaarden tot landschappelijke inpassing van nieuwe bebouwing kunnen worden gekoppeld aan een vrijstelling van het bestemmingsplan. Met het oog op de voor de artikel 19 procedure verplichte gedegen ruimtelijke onderbouwing werd afgesproken dat enkele omgevingsapecten zouden worden onderzocht (→ **DE OMGEVING ONDERZOCHT**).

In de tweede plaats kwam ook de gemeente Aa en Hunze (2005, p. 3) tot de conclusie dat de beste manier om te sturen op de *"ruimtelijke kwaliteit van de bebouwing"* het opstellen van een beeldkwaliteitsplan was. Daarmee is voldaan aan het tweede procesaspect dat bij landschappelijk bouwen van belang is (zie 5.4.2). In het **BEELDKWALITEITPLAN: LANDSCHAPPELIJK BOUWEN IN EEXTERZANDVOORT** (Gemeente Aa en Hunze, 2004) wordt voortgeborduurd op de dorpsvisie. Het vormt de *"beleidsmatige vertaling van de ruimtelijke kwaliteit die met de beperkte woningbouwontwikkeling in Eexterzandvoort … wordt beoogd"* (bijlage p. 1). Zoals aangegeven in 3.5.2 kunnen in een beeldkwaliteitsplan uitgangspunten worden geformuleerd die betrekking hebben op stedenbouwkundige en landschappelijke inpassing, en dus aanvullend zijn op eisen ten aanzien van de de gewenste locatie, omvang of vorm van bebouwing te regelen middels bestemmingsplan en/of welstand. Er kan worden vastgesteld dat om te kunnen sturen op de ruimtelijke kwaliteit van de *bebouwing* de gemeente Aa en Hunze het noodzakelijk achtte om aan kavelkopers ook voorwaarden te stellen met betrekking tot de inrichting van percelen. Zo *"is het voor een goede landschappelijke inpassing wenselijk te voorkomen dat gehele percelen als tuin worden ingericht"* (2005, p. 4).

Kopers van kavels uit het landschappelijk bouwen project van Eexterzandvoort dienden zich te committeren aan het beeldkwaliteitsplan. Met betrekking tot de eigen status valt in dit beeldkwaliteitsplan te lezen dat het echter slechts *"informatie geeft aan potentiële bouwers en bewoners over de wijze waarop bebouwing en inrichting van de geselecteerde kavels bij **voorkeur** tot stand dient te komen"*[404] (Gemeente Aa en Hunze, 2004, p. 5). Zoals in

[404] In de originele tekst al schuin gedrukt, daarom hier ook vetgedrukt.

3.5.2 is aangegeven, heeft het beeldkwaliteitsplan namelijk geen wettelijke grondslag en is dus ook niet juridisch afdwingbaar. Desalniettemin heeft de gemeente Aa en Hunze de meest effectieve strategie kunnen volgen om de uitgangspunten van het BKP in de praktijk doorgevoerd te krijgen (m.a.w. de landschappelijke kwaliteit te versterken) door een combinatie van aan de ene kant voorlichten, stimuleren en inspireren met aan de andere kant vooral ook verplichten en dwingen. *"Enerzijds is het beeldkwaliteitplan bedoeld om de toekomstige bouwer te inspireren, bijvoorbeeld door het geven van beplantingssuggesties"* (Gemeente Aa en Hunze, 2005, p. 4), *"anderzijds heeft het beeldkwaliteitplan een dwingend karakter in die zin dat bepaalde aspecten als voorwaarden zullen worden verbonden aan de middels vrijstelling te verlenen bouwvergunning"*. Het probleem van het ontbreken van een juridische status voor het BKP kon dus ondervangen worden doordat het volgen van een artikel 19 procedure de mogelijkheid bood tot het koppelen van bepaalde landschappelijke voorwaarden aan het verstrekken van een bouwvergunning. Het BKP moest daartoe een officieel onderdeel vormen van de ruimtelijke onderbouwing behorende bij een artikel 19 procedure. In Eexterzandvoort is bijvoorbeeld de plaats op het perceel van de oprit afgedwongen via een koppeling aan de bouwvergunning. Een tweede mogelijkheid om het beeldkwaliteitsplan een wettelijke basis te geven was door middel van een verankering aan de welstandsnota (zie 3.5.2). Ook dit instrument is aangewend door de gemeente Aa en Hunze[405]. Dat maakt de functie van het **BEELDKWALITEITPLAN: LANDSCHAPPELIJK BOUWEN IN EEXTERZANDVOORT** vanuit juridisch oogpunt kortom tweeledig (Gemeente Aa en Hunze, 2004). Enerzijds maakt het beeldkwaliteitsplan deel uit van de **NOTA WELSTANDSBELEID** van de gemeente Aa en Hunze en is daarmee ingevolge de Woningwet toetssteen voor de welstand. *"Anderzijds is het onderdeel van de ruimtelijke onderbouwing van de benodigde verklaring van geen bezwaar ingevolge artikel 19, lid 2 WRO en de concrete vrijstelling van het bestemmingsplan voor de zes te bouwen woningen"* (p. 4 bijlage)[406].

Het voor een goede ruimtelijke onderbouwing noodzakelijk geachte onderzoek naar omgevingsaspecten heeft zijn beslag gekregen in de notitie **DE OMGEVING ONDERZOCHT: OMGEVINGSASPECTEN LANDSCHAPPELIJK BOUWEN IN EEXTERZANDVOORT** (Gemeente Aa en Hunze, 2005). De onderzochte aspecten zijn: archeologie, ecologie, bodem en water, en infrastructuur. Tenslotte zijn in de folder **LANDSCHAPPELIJK BOUWEN IN EEXTERZANDVOORT IN UITVOERING** (Gemeente Aa en Hunze, onbekend) de procedureregels die het gemeentebestuur hanteert in het uitvoeringsproces opgetekend. Voordat vervolgens een verklaring van geen bezwaar ingevolge artikel 19 (lid 2) WRO kon worden aangevraagd bij Gedeputeerde Staten, was de gemeente verplicht vooroverleg over het beleid inzake het landschappelijk bouwen te voeren, conform artikel 10 van het Besluit op de ruimtelijke ordening (Bro). Bij dit vooroverleg zijn betrokken: de provincie, Waterschap Hunze en Aa's, VROM-inspectie, LNV-directie Noord, Stichting het Drentse Landschap, NLTO en Drents Plateau.

Na afgifte van de verklaring van geen bezwaar door de provincie kon de realisatiefase van het project ingaan aan de hand van de opgetekende procedureregels. De eerste 'spelregel' die gold in het uitvoeringsproces was de geprioriteerde uitgifte van gemeentekavels. Opvallend was namelijk dat niet alle bouwkavels behorende tot het landschappelijk bouwen project in het bezit waren van de gemeente. De insteek van het project was dat het particuliere initiatief zouden bepalen of de bebouwingsmogelijkheden zouden worden benut (Gemeente Aa en Hunze, op www.eexterzandvoort.com (8)). De andere 'spelregels' hebben betrekking op de door het college vastgestelde prijs voor gemeentekavels (zie 5.5.7), op de fasering van de bouw, en op de beoordeling en selectie van plannen. Wat betreft de fasering van de bouw heeft de Raad besloten om maximaal 4 woningen de bouwen in de periode 2005-2006, en de resterende kavels vanaf 2007. De procedureregel 'beoordeling en selectie van de plannen'(Gemeente Aa en Hunze, onbekend) heeft betrekking op de te volgen procedure voor bouwers van de individuele woningen. Kandidaat bouwers moesten een totaalplan indienen dat bestond uit: een schetsplan voor te bouwen woning, een inrichtingsplan voor gehele kavel, en stukken waaruit bleek dat de kandidaat bouwer eigenaar van de grond was of zou worden. *"De plannen worden getoetst aan het beeldkwaliteitplan en de andere beleidsdocumenten van het project 'Landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort'. Een advies van de welstandscommissie is onderdeel van de toets."*[407] Pas na een positieve beoordeling van het plan[408] kon de

[405] De gemeente had ook nog een andere reden voor de (juridische) koppeling van het **BEELDKWALITEITPLAN: LANDSCHAPPELIJK BOUWEN IN EEXTERZANDVOORT** aan de **NOTA WELSTANDSBELEID AA EN HUNZE**. Om bouwaanvragen op welstand te mogen toetsen, moet (als uitvloeisel van de nieuwe Woningwet van 2003) per 1 juli 2004 elke nieuwe ruimtelijke ontwikkeling, zoals ook het landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort, voor wat betreft de welstandsaspecten onder het regime van het welstandsbeleid worden gebracht. Omdat het **BEELDKWALITEITPLAN: LANDSCHAPPELIJK BOUWEN IN EEXTERZANDVOORT** ook welstandsaspecten bevatte, moest het onder het regime van de **NOTA WELSTANDSBELEID AA EN HUNZE** worden gebracht om er voor zorg te dragen dat de gemeente Aa en Hunze het recht bleef houden in de gemeente op welstand te toetsen.

[406] Het beeldkwaliteitsplan is als aanvulling op de **NOTA WELSTANDSBELEID AA EN HUNZE** en als onderdeel van de ruimtelijke onderbouwing van terzake te verlenen vrijstelllingen per raadsbesluit op 26 januari 2005 officieel vastgesteld.

[407] In noot 327 is vermeld dat het **BEELDKWALITEITPLAN: LANDSCHAPPELIJK BOUWEN IN EEXTERZANDVOORT** ook welstandsaspecten bevatte. Dit betekende onder meer dat voor de kavels van het landschappelijk bouwen project een ontheffing gold van de normale welstandsbepalingen (Strijker, 2007, persoonlijk gesprek). Deze ontheffing gold echter alleen gedurende de officiële looptijd van het project bij de gemeente Aa en Hunze. Opvallend genoeg moest na afloop van de looptijd van het project bij een hernieuwde aanvraag van

procedure voor het verlenen van vrijstelling ex artikel 19, lid 2 WRO worden doorlopen. Afhankelijk van de locatie moest daarbij een goede ruimtelijke onderbouwing, nader onderzoek en/of verantwoording plaatsvinden voor rekening en risico van de aanvrager. Tenslotte golden voor het aanvragen van de bouwvergunning de reguliere indieningseisen.

Met het noemen van de procedureregels is het beleid van de gemeente Aa en Hunze ten aanzien van het landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort beschreven. In de volgende paragraaf wordt beschreven hoe dit beleid in de praktijk heeft uitgepakt.

5.5 Projecten landschappelijk bouwen: dorpsuitbreidingen Drenthe

5.5.1 Inleiding

In 5.4 is de *case* ALB project aan de orde gekomen, tot slot van dit hoofdstuk wordt aandacht besteed aan de concrete uitwerking van de overige drie onder de noemer landschappelijk bouwen uitgevoerde projecten: de uitbreiding (met woningen) van de Drentse dorpen Eexterzandvoort, Zeijen en Zwinderen. Het project in Eexterzandvoort is daarbij als leidraad genomen. Zeijen en Zwinderen worden soms als aanvulling gebruikt, zodat overeenkomsten duidelijk worden en daarmee een gemene deler in landschappelijk gebouwde dorpsuitbreidingen. Soms worden Zeijen en Zwinderen ook afgezet tegen Eexterzandvoort om verschillen duidelijk te maken. De centrale vraag die in 5.5 beantwoord wordt, heeft betrekking op de inhoudelijke ontwerpopgave bij landschappelijk bouwen: hoe is landschappelijk bouwen in de praktijk van Drentse dorpsuitbreidingen vormgegeven? Het landschappelijk bouwen in 'theorie' uit 4.3 wordt op deze manier getoetst aan de praktijk. Behalve de fysieke opgave komen nog twee andere onderwerpen aan bod: de procesopgave en andere doelen dan het behouden of verhogen van landschappelijke kwaliteit die gemeenten kunnen nastreven bij landschappelijk bouwen. Deze drie bouwstenen van dit hoofdstuk worden weerspiegeld in de doelstelling van Bleeker & Nauta en *m*RO (2003, p. 39) met de ontwikkelingsvisie **LANDSCHAPPELIJK BOUWEN IN EEXTERZANDVOORT**: *"het maken van een plan van hoge kwaliteit met een groot draagvlak en bereikbaar voor een gevarieerde groep kopers."* In dit hoofdstuk wordt nagegaan of en hoe die doelstellingen zijn gerealiseerd.

In 5.5.2 komt het het creëren van draagvlak onder de plaatselijke bevolking aan de orde. Dit in het bredere kader van het vaststellen van de mate waarin aan de procesopgave bij landschappelijk bouwen is voldaan in Eexterzandvoort, Zeijen en Zwinderen. Van 5.5.3 t/m 5.5.6 wordt ingegaan op het doel om een dorpsuitbreiding van hoge (landschappelijke) kwaliteit te genereren. De inhoudelijke uitwerking van de projecten wordt langs de meetlat gelegd van de kenmerken van landschappelijk bouwen (zie 4.3). Na de inleiding in 5.5.3, waarin de identiteit van de dorpen is weergegeven waarop de ontwerpers de uitbreidingen hebben gebaseerd, wordt in 5.5.4 aandacht geschonken aan de locaties van de uitbreiding. Het onderwerp van 5.5.5 vormt de verdere uitwerking van de landschapsarchitectonische en stedenbouwkundige opgave. In 5.5.6 wordt aandacht geschonken aan de architectonische uitwerking. Hoofdstuk 5.5.7 gaat in op de redenen die gemeenten kunnen hebben om juist *landschappelijk* te bouwen op het platteland, en de doelen die met het bouwen van woningen op het platteland worden nagestreefd zoals in het geval van Eexterzandvoort het bouwen voor een gevarieerde groep kopers. Een belangrijke vraag daarbij is of het versterken van de landschappelijke kwaliteit het belangrijkste doel is. In 5.5.8 tenslotte worden conclusies samengevat.

5.5.2 Invulling procesopgave

Vraagstelling

Ter stimulering van inhoudelijke ontwerpkwaliteit is het van belang dat bij dorpsuitbreidingen aan bepaalde randvoorwaarden wordt voldaan die betrekking hebben op de proceskant. In 5.4.3 zijn de drie belangrijkste aspecten van de procesopgave bij individuele landschappelijk bouwen projecten opgesomd: ten eerste het maken van een beeldkwaliteitsplan, ten tweede het inhuren van landschapsarchitect voor het maken van een landschapsanalyse en ten derde een hoge mate van participatie van dorpsbewoners vanaf het begin van het planproces. De vraag kan gesteld worden in hoeverre er sprake is geweest van proceskwaliteit in Eexterzandvoort, Zeijen en Zwinderen, af te meten aan de mate waarin deze drie aspecten zijn toegepast. In 5.4.6 is al vastgesteld dat in Eexterzandvoort de eerste twee aspecten van de procesopgave zijn toegepast. De vraag is vervolgens of dat ook voor het derde aspect geldt.

---

een bouwvergunning voor een van de kavels uit het landschappelijk bouwen project weer worden voldaan aan de normale welstandseisen. De kwaliteitsverhogende werking van het landschappelijk bouwen wordt daarmee weer enigszins teniet gedaan.

[408] Bij een teveel aan positieve beoordelingen in relatie tot het aantal beschikbare kavels vormde loting het selectiecriterium.

Eexterzandvoort: relatief grote rol bewoners

De procesopgave van de dorpslandschappenbenadering valt te typeren als interactieve planvorming waarbij het tot standkomen van een vruchtbare dialoog tussen bewoners, bestuurders en deskundigen de essentie vormt. Dat betekent dat bij landschappelijk bouwen een grotere rol is weggelegd voor bewoners dan in normale dorpsuitbreidingsprocedures. In het geval van Eexterzandvoort kan men stellen dat de rol van bewoners ook daadwerkelijk groot is geweest. In de eerste plaats kan er gesproken worden van een *bottom up* model omdat het initiatief voor het bouwen kwam vanuit het dorp. *"Na lang aandringen door het dorp is in september 2001 het project Landschappelijk bouwen Eexterzandvoort van start gegaan"* (www.drenthe.nl, p. 9). De basis voor het traject dat heeft geleid tot landschappelijk bouwen vormde de afspraak van de bewoners met de voormalige gemeente Anloo dat er in het dorp enkele woningen gebouwd mochten worden. Voor landschappelijk bouwen is het creëren van draagvlak onder alle betrokken partijen een vereiste (Vrijer, in BOKD, 1998). Dit draagvlak voor landschappelijke woningbouw was in het dorp al aanwezig. Er diende eerst draagvlak voor woningbouw onder de provincie Drenthe en de gemeente Aa en Hunze gecreëerd te worden.

Niet alleen zijn de inwoners van Eexterzandvoort een drijvende kracht geweest achter het besluit om (landschappelijk) te gaan bouwen, maar in de tweede plaats is ook gedurende het gehele vervolgproces sprake geweest van serieuze participatie van de bewoners. Volgens de gemeente Aa en Hunze, bij monde van wethouder Kruit, hadden de bewoners zelfs een beslissende stem: *"Kruit benadrukte dat de wensen van de bevolking uiteindelijk de doorslag geven bij de uitwerking en het al dan niet doorgaan van de plannen"* (in Huisman, op www.eexterzandvoort.com (5)). In ieder geval is vanaf het begin van het proces de bewoners de mogelijkheid tot inspraak geboden in plaats van dat de normale standaardprocedure bij dorpsuitbreidingen is gevolgd, waarbij bewoners alleen formele inspraak achteraf wordt geboden, en de bewoners alleen invloed kunnen uitoefenen door bezwaar aan te tekenen tegen reeds vastgestelde plannen. In de dialoog met de dorpsbewoners vormde voor ontwerpers en bestuurders de plaatselijke dorpsbelangenvereniging het eerste aanspreekpunt, maar ook de totale bevolking is meerdere keren in staat gesteld zich te laten horen. Zo is bewoners door Bleeker & Nauta en *m*RO als *input* voor de dorpsvisie gevraagd naar wat voor hen de identiteit van het dorp uitmaakt. En zowel voor als na opstelling van de dorpsvisie konden bewoners op informatieavonden ideëen spuien en commentaar leveren. De gemeente Aa en Hunze (2004) schrijft dan ook dat de dorpsvisie **LANDSCHAPPELIJK BOUWEN IN EEXTERZANDVOORT** is vastgesteld na verschillende besprekingen, enquêtes, overleg en informatieavonden met de bevolking van Eexterzandvoort.

Dialoog voeren met, en inspraakmogelijkheden bieden aan, de plaatselijke bevolking (participatie) is één ding, ze serieus nemen door naar ze te luisteren (*serieuze* participatie) is een tweede. Zoals Vereniging Dorpsbelangen (Huisman en Witting, op www.eexterzandvoort.com (7)) erkent, is er echter ook naar de dorpsbewoners geluisterd. Vanaf het begin van het traject heeft de mening van het dorp gewicht in de schaal gelegd. Allereerst is er juist op verzoek van bewoners woningbouw gepleegd. Verder was kritiek van de inwoners van het dorp aanleiding voor de toenmalige gemeente Anloo het allereerste plan voor woningbouw in Eexterzandvoort, dat door een stedenbouwkundig bureau in opdracht van de gemeente was opgesteld, naar de prullenbak te verwijzen. De plaatselijke bevolking heeft vervolgens in 2000 in het kader van het Hunzeproject zelf getekend voor de dorpsvisie **EEXTERZANDVOORT EN HET HUNZEPROJECT** waarin de dorpsbewoners nog een keer aangaven dat beperkte woningbouw (maximaal 6 woningen) in overeenstemming met de identiteit van het dorp, met andere woorden landschappelijk bouwen, wenselijk zou zijn. Bouwen in overeenstemming met de identiteit betekende in de ogen van de dorpsbewoners concreet dat er verspreid gebouwd zou moeten worden. Deze notitie heeft zowel als basis gediend voor de dorpsvisie van Bleeker & Nauta en *m*RO, als vervolgens ook z'n uitwerking gehad in de praktijk. Er is kortom rekening gehouden met de wensen van de bevolking omtrent het hoeveel (6), het hoe (landschappelijk) en de stedenbouwkundige structuur (verspreide nieuwbouw) van de uitbreiding. Daarnaast zijn de bewoners ook in staat gesteld invloed uit te oefenen op de locaties van de nieuwe woningen. Tenslotte zijn enkele wensen van de dorpsbewoners gehonoreerd in relatie tot kenmerk 7 van landschappelijk bouwen (zie 4.3) 'positieve effecten op andere functies als recreatie en natuur'[409]. Er is onder meer gehoor gegeven aan de wens om een nieuwe meer centraal gelegen ijsbaan te realiseren en de wens om nieuwe wandelpaden aan te leggen[410]. De conclusie kan, in de woorden van de provincie Drenthe (www.drenthe.nl, p. 9), luiden dat men voor Eexterzandvoort *"kan spreken van een geslaagd voorbeeld van interactieve planvorming"*.

Zwinderen en Zeijen: ook interactieve planvorming

[409] *"Men kan dan bijvoorbeeld denken aan het aanleggen van nieuwe wandel-, fiets en ruiterroutes en aan nieuwe ecologische verbindingszones. De bewoners kunnen hiervoor hun wensen inbrengen"* (Bleeker & Nauta en *m*RO, 2003, p. 5).

[410] In eerste instantie was het de bedoeling dat door de aanleg een dorpsommetje zou ontstaan, maar uiteindelijk is gekozen voor grotere omloop in de richting van de Hunze.

Ook in Zwinderen en Zeijen hebben dorpsbewoners een actieve rol gespeeld in het proces. De verantwoordelijke wethouder (in BOKD, 1998) in Zwinderen spreekt van goed en nauw contact tussen burgers en politiek en een plan dat *"gedragen wordt door de mensen van het dorp"* (p. 10). Plaatselijk Belang beaamt dat er is geluisterd naar ideëen uit het dorp (o.a. extra parkeergelegenheid langs de Toldijk omdat het er zomers druk kan zijn bij het zwembad en de suggestie om de Stobbenakkerweg een zandpad te laten en niet te verharden). Ook in Zeijen waren de bewoners erg tevreden over werkwijze van de gemeente, zo vertelt Deunk (in Abrahamse en Webbink, 2001a) van Dorpsbelangen. In de eerste plaats omdat gehoor is gegeven aan verzoek van het dorp tot het bouwen van een ingepaste wijk. Daarnaast werden de bewoners ook serieus genomen. *"Wij kregen veel informatie op een aantal speciale hoorzittingen en veel inspraak tijdens het proces"* (p. 240). Ook voor Zwinderen en Zeijen lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat er sprake was van interactieve planvorming vanaf het begin van het planproces.

Conclusie
In tabel 12 (zie onder) is weergegeven of de drie aspecten van de procesopgave bij landschappelijk bouwen zijn ingevuld in de dorpsuitbreidingsprojecten van Eexterzandvoort, Zeijen en Zwinderen. Naast de drie genoemde aspecten is in Eexterzandvoort met het volgen een artikel 19 procedure (anno 2010 via projectbesluit) nog een aanvullende maatregel aan de proceskant genomen waardoor verdere kwaliteitseisen konden worden gesteld aan de ontwerpopgave. Opvallend is dat in Zeijen en Zwinderen geen landschapsanalyse is gemaakt, een aspect dat steeds weer naar voren komt als een zeer belangrijk onderdeel van de werkwijze bij landschappelijk bouwen (zie 'theorie' 4.3 en werkwijze architecten 5.3). De resultaten uit tabel 13 indiceren dat in Eexterzandvoort de meest gunstige voedingsbodem voor de inhoudelijke kwaliteit te gecreëerd is.

Tabel 12: Invulling procesopgave landschappelijk bouwen in de dorpen Zeijen, Zwinderen en Eexterzandvoort

	Zeijen	Zwinderen	Eexterzandvoort
Gebruik van beeldkwaliteitsplan door gemeente	Ja	Ja	Ja
Landschapsanalyse door landschapsarchitect	Nee	Nee	Ja
Relatief grote participatie dorpsbewoners vanaf het begin van het planproces	Ja	Ja	Ja

5.5.3 Inhoudelijke opgave (1): vaststellen identiteit door landschapsanalyse

Inleiding
In hoofdstuk 3 is geschetst dat de achtergrond van landschappelijk bouwen, zowel in het algemeen als van dorpsuitbreidingen in Drenthe, gezien moet worden in het licht van een daling van landschappelijke kwaliteit. In hoofdstuk 4 is daarom ook geschreven dat het primaire doel van landschappelijk bouwen het behouden of versterken van de landschappelijke kwaliteit is. Althans, in de meeste gevallen blijken de doelen geformuleerd in termen van landschappelijke kwaliteit. Bebouwing moet kwaliteit worden meegegeven, vooral door aandacht te besteden aan de relatie met de omgeving. Ten aanzien van het project in Zeijen spreekt Bouma (in Abrahamse en Webbink, 2001a, p. 238), stedenbouwkundig medewerker van de gemeente Tynaarlo, van een speciale insteek omdat (in het stedenbouwkundig plan) *"niet zozeer vanuit het wonen geredeneerd is, maar vooral vanuit het landschap."* En Bleeker & Nauta en *m*RO (2003, p. 5) schrijven met betrekking tot Eexterzandvoort: *"Niet alleen individuele woonwensen zijn sturend maar vooral ook het karakter van de plek."* Het met landschappelijk bouwen nagestreefde doel van de BOKD voor Zeijen en Zwinderen (en ook voor Eexterzandvoort) kan omschreven worden als: bij dorpsuitbreidingen *het landschappelijke en dorpse karakter van dorpen behouden* en *aansluiten op historisch gegroeide structuren*. De manier waarop dit doel bereikt kan worden is door de in 4.3 genoemde kwaliteitscriteria in de praktijk te brengen.

Om die kwaliteitscriteria in de praktijk te kunnen brengen, is het wel eerst noodzakelijk de vraag te beantwoorden wat het landschappelijke karakter en de historisch gegroeide structuur van het betreffende dorp is, met andere woorden om de *identiteit(en)* van het dorp te bepalen. Gedeeltelijk is die voor ieder dorp hetzelfde, in 4.3 is aangegeven dat er zoiets bestaat als een dorps karakter. Een dorps karakter betekent kort gezegd: veel ruimte en veel groen. Zoals de BOKD (1998) aangeeft is de essentie van een dorp: de ruimte hebben. Het behoud van het landschappelijke karakter en inpassing in de (landschappelijke en stedenbouwkundige) historisch gegroeide structuur houdt dan in dat er ruimte vrijgehouden wordt voor een goede aansluiting met het oude dorp (bijvoorbeeld via de wegen- en padenstructuur en de beplantingsstructuur) en ruimte voor een goede overgang naar het buitengebied. Het betekent ook dat er voldoende open(bare) ruimte gecreëerd wordt en dat de kavels

relatief groot zijn met een juiste balans tussen kavelgrootte en bouwmassa (relatief klein). De gecreëerde ruimte wordt vervolgens aangekleed met veel groen. Beplanting kan een rol spelen in de aansluiting met oude dorp en de creatie van een goede overgang naar het buitengebied en de aankleding van de publieke open ruimte en de particuliere kavels. Naast kenmerken die over de gehele linie voor dorpen min of meer dezelfde zijn, beschikken dorpen ook over unieke kenmerken. Het gaat dan om streekeigen architectuur en beplanting, maar ook om de eigen, lokale landschappelijke en stedenbouwkundige structuur.

Om vast te stellen waaruit de identiteit van dorp en omgeving bestaat (of constructivistisch correct: om een visie te kunnen geven op de eigenschappen van het dorp en zijn omgeving), is de eerste inhoudelijke stap bij landschappelijk bouwen het maken van een landschapsanalyse door een landschapsarchitect. Stedenbouw en architectuur van het landschappelijk bouwen worden hier vervolgens op gebaseerd. Zoals in tabel 13 is aangegeven is echter in het geval van Zeijen en Zwinderen niet voldaan aan dit aspect van de procesopgave bij landschappelijk bouwen: er is geen landschapsarchitect ingehuurd die een landschapsanalyse heeft gemaakt. Wel is in Zeijen en Zwinderen door een stedenbouwkundig bureau een serieus stedenbouwkundig plan gemaakt op basis van eigenschappen van het dorp. In Eexterzandvoort is wel een landschapsanalyse gemaakt, en deze visie van landschapsarchitecten Bleeker & Nauta met hulp van de stedenbouwkundigen van *m*RO op de identiteit van het dorp, heeft het landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort in sterke mate gekleurd.

Identiteit Eexterzandvoort: analyse landschap en bebouwing

Bleeker & Nauta en mRO (2003) hebben voor Eexterzandvoort in eigen woorden een landschapsanalyse gemaakt en de beeldkwaliteit beschreven en in beeld gebracht. Deze landschapsanalyse en de beeldkwaliteitsinventarisatie (kenmerken van bebouwing en erf) zijn hieronder per onderwerp samengevat, te beginnen met de landschapsanalyse.

Ontstaansgeschiedenis[411]

Eexterzandvoort is niet op een toevallige plek ontstaan. Eexterzandvoort ligt iets hoger dan de omgeving op een dekzandrug die parallel loopt aan de Hondsrug en de Hunze (zuid-oost naar noord-west). Het geringe hoogteverschil (0,5-1,5 m) met de meer moerige, lager gelegen gronden bij de Hunze en Breevenen heeft tot een zeer verschillende ontginningsgeschiedenis geleid. De eerste handelsnederzettingen in Drenthe ontstonden op enkele hoger gelegen corridors (waaronder de Hondsrug) in het lager gelegen omringende moeras. Buiten de corridors kon men zich in oostelijke richting alleen vestigen op de *zandkoppen in het veengebied*. Zo is Eexterzandvoort ontstaan. De overgang van nat (Hunze) naar droog (Hondsrug) maakte de omgeving van Eexterzandvoort al vroeg aantrekkelijk voor menselijke bewoning. Later is het veen rond de Hunze afgegraven, en is het ingericht als landbouwgebied. Het gebied rond Eexterzandvoort is pas aan het eind van de 19^{e} eeuw grootschalig bebouwd.

Economie

Eexterzandvoort is van oorsprong een *agrarische* nederzetting. Ook tegenwoordig is de landbouw nog van belang voor de werkgelegenheid. Nieuwbouw van woningen zou geen belemmering moeten opleveren voor de ontwikkelingsruimte van bestaande bedrijven.

Oriëntatie

Vanouds is Eexterzandvoort op de dorpen van de *Hondsrug* georiënteerd. Dit geldt zowel fysiek (bereikbaarheid, uitzicht) als sociaal-cultureel (voorzieningen, het gevoel van bewoners). De Hunze is sociaal-cultureel altijd als scheiding gezien.

Dorpsstructuur

Eexterzandvoort kent een *zeer gespreide*, over het algemeen *vrijstaande*, agrarische bebouwing. Er is weliswaar sprake van een kleine concentratie van woningen bij de kruising Dalweg-Oudedijk, maar het dorp heeft geen echte dorpskern. De korte *wegen* door het dorp zijn vaak *aan één kant bebouwd* waardoor het landschap overal nadrukkelijk aanwezig is.

Wegenpatroon en situering woningen/boerderijen

Het wegenpatroon is vooral *rechtlijnig*. De onder meer tijdens de ruilverkaveling rechtgetrokken wegen tussen de Hondsrug en de Hunze lopen van zuid-west naar noord-oost. Daarnaast bestaat er op de zandrug van Eexterzandvoort een haaks op deze richting lopende verbinding. Niet alle kavelgrenzen lopen in Eexterzandvoort in elkaars verlengde, waardoor er een bajonet is ontstaan in de loop van de wegen.
Woningen en boerderijen liggen niet allemaal aan de rechte 'dijken' (Krommedijk, Oudedijk, Nieuwedijk), maar zijn veelal gesitueerd op de hogere ruggen en kopjes. Dit levert een beeld van *verspreid* liggende erven op.

[411] Ter verduidelijking is hiervoor behalve Bleeker & Nauta en *m*RO (2003) ook Munniksma (2000) als bron gebruikt.

Beplanting

Eexterzandvoort heeft een *groene* uitstraling. Dit beeld wordt vooral bepaald door erfbeplantingen en een aantal in de jaren ′60-′70 van de vorige eeuw aangelegde ruilverkavelingsbosjes. Daarnaast is een deel van de wegen beplant. Langs de Oudedijk staan forste abelen en eiken, de Dwarsdijk heeft aan de oostkant een beplantingssingel, en ook in de berm van de Zwienhemsdijk en de Dalweg staan eiken. Door de veelheid aan (erf)beplantingen vormt Eexterzandvoort een *besloten* en intieme wereld. Aan de ene kant beschut maar ook met weidse uitzichten op het omringende open gebied.

Foto's 123-125: Groene uitstraling Eexterzandvoort

Naast het landschap hebben Bleeker & Nauta en *m*RO (2003) ook de bebouwing inclusief erven van Eexterzandvoort onder de noemer beeldkwaliteit geanalyseerd. Deze beeldkwaliteitsinventarisatie is samengevat in tabel 13.

Tabel 13: Kenmerken kavels en bebouwing Eexterzandvoort

BEBOUWINGS/INRICHTINGS ASPECT	KENMERKEN BEBOUWING/ERVEN
Aantal	52 woningen, waarvan 15 boerderijen.
Type	Alle huizen zijn *vrijstaand*, op een enkele twee-onder-een kap na. Bijna alle woningen hebben *bijgebouwen* (berging, schuur, garage) in de vorm van een aanbouw of een los bouwvolume.
Bouwvolume	Grote *variatie*, van klein tot groot.
Vorm	Alle woningen zijn gebouwd in *één bouwlaag met een kap*. *Lage goothoogte*, alleen de begane grond heeft rechte muren. Oude woningen en boerderijen zijn herkenbaar aan de *gebroken kopse voorgevel* (terugspringende entree).
Dakvorm (materiaal/kleur dak)	Alle woningen hebben *schuine* daken (dakhelling 45° tot 60°), gedekt met *pannen* (kleur: donkerblauw, rood, grijs), verder een enkele rieten kap (geen kunstriet of golfplaat).
Kleur/materiaal	Woningen hebben een *donkere* tint, ze zijn gemaakt van rood-bruine tot rode *baksteen*. Kozijnen zijn meestal licht (wit, beige, e.d.) van kleur.
Situering	Woningen staan veelal keurig in het gelid en *recht* op een *rechthoekige kavel*.
Oriëntatie	Voorgevel georiënteerd *op de openbare weg*.
Erven	*Ruim* en *groen*.
Erfafscheiding	Vaak *geen* opgaande erfafscheiding (in de helft van de gevallen), indien er wel een erfafscheiding bestaat dan is die meestal *groen* in de vorm van een haag of beplantingssingel (verder zijn er sloten, greppels en een enkel hekje).

Uit deze beeldkwaliteitsinventarisatie trekken Bleeker & Nauta en *m*RO (2003) de conclusie dat Eexterzandvoort een landelijk, dorps en groen karakter heeft. Verder kan geconcludeerd worden dat *streekeigen* (of *dorpseigen*) *architectuur* in Eexterzandvoort het bouwen van vrijstaande woningen betekent in één bouwlaag met kap (en lage goothoogte) en een gebroken kopse voorgevel. De schuine daken worden bedekt met pannen. De woningen zijn van een donkere kleur (met lichte kozijnen) en opgetrokken uit (rood/roodbruine) baksteen. De woningen hebben bijgebouwen. De huizen staan recht op een rechthoekige kavel en zijn georiënteerd op de openbare weg. Erven zijn ruim en groen, met geen of groene opgaande erfafscheidingen. De woningen zijn van een verschillend bouwvolume.

Identiteit en Eexterzandvoort: lokaal, dynamisch en geschikt voor woningbouw

Uit deze landschapsanalyse kan worden opgemaakt dat de *case* Eexterzandvoort ten aanzien van de betekenis van het begrip identiteit in tweeërlei opzichten illustratief is. In de eerste plaats vormt Eexterzandvoort een goed voorbeeld van het belang van de lokale schaal (naast de regionale schaal) voor de identiteit van een plek. De

identiteit van Eexterzandvoort kent een sterke lokale component. Eexterzandvoort is een zanddorp omringd door (vroeger) veengebied. De nabije omgeving van het Hunzedal en de Breevenen is een vlak en open landschap, terwijl het hoger gelegen Eexterzandvoort juist besloten is door beplanting. In de tweede plaats laat Eexterzandvoort ook de dynamiek van identiteit zien. Eexterzandvoort is fysiek en sociaal-cultureel altijd gericht geweest op de Hondsrug en minder op de Hunze, maar dat verschil is aan het vervagen. Eexterzandvoort heeft nog steeds een agrarische identiteit, maar het dorp krijgt meer een woonfunctie. Veel oorspronkelijk agrarische bebouwing is inmiddels verbouwd tot woonboerderij. Ook de omgeving heeft te maken met functiewijzigingen: minder landbouw en meer natuur, waterwinning en recreatie. En een toename van natuur en recreatie om de Hunze zal ook de relatie van Eexterzandvoort met de Hunze te versterken.

Daarnaast kan uit de landschapsanalyse ook nog een conclusie getrokken worden ten aanzien van de passendheid van woningbouw in Eexterzandvoort in relatie tot het provinciale en gemeentelijke overheidsbeleid en de landschappelijke identiteit van de Hunzelaagte. Provincie en gemeente streven voor het Hunzedal naar versterking van de economische structuur door middel van nieuwe functies waarbij woningbouw een potentieel middel tot ontwikkeling kan zijn. Tegelijkertijd wil men de openheid van het landschap behouden, omdat men dit als belangrijkste kenmerk ziet van de landschappelijke identiteit. Uit de landschapsanalyse blijkt dat de directe omgeving van Eexterzandvoort geen open landschap is, maar juist besloten. Als men nieuwbouw wil plegen in de Hunzelaagte, is Eexterzandvoort een passende locatie omdat de openheid van de Hunzelaagte niet verder aantast wordt.

Identiteit Zeijen en Zwinderen

De belangrijkste kenmerken van Zeijen en Zwinderen zijn vastgesteld door de stedenbouwkundigen van BügelHajema. Deze uit **LANDSCHAPPELIJK BOUWEN IN DRENTHE** (BOKD, 1998) af te leiden kenmerken zijn hieronder weergegeven.

Zeijen

1. dorp: brinkdorp
2. omgeving: vroeger beekdal

Tot een belangrijk kenmerk van de omgeving rekenen de ontwerpers het feit dat het gebied aan de oostkant van de landschappelijk bouwen locatie vroeger een beekdal was. Tot in de jaren twintig van de vorige eeuw was de Masloot niet gekanaliseerd en het Oostersche Veld aan de overkant van de Masloot onontgonnen heide.

3. uitzicht op dorp en landschap

Vanaf de landschappelijk bouwen locatie aan de Rheeërweg had men zowel zicht op de Zeijer brink als op het landschap van het voormalige Oostersche Veld.

4. perceelstructuur: schuine hoek met de weg

Kenmerkend aan de perceelstructuur van de bebouwing aan de Rheeërweg is de schuine hoek die de percelen met de weg maken.

Foto's 126-127: Identiteit Zwinderen – openheid van het dorp, met willekeurig verspreide bebouwing

Zwinderen

1. dorp en omgeving: openheid

Zowel het dorp zelf als het landschap in de richting van de kleine es wordt gekenmerkt door openheid.

2. dorpsbebouwingsstructuur: schijnbaar willekeurig verspreide bebouwing

De boerderijen liggen schijnbaar willekeurig verspreid rond dorpsweitjes.

3. erfgrootte en type bebouwing: ruime kavels met vrijstaande bebouwing

Zwaan (in BOKD, 1998, p. 8) van Plaatselijk Belang Zwinderen zegt over de aanleiding voor het landschappelijk bouwen in Zwinderen: *"Er was in het dorp veel onvrede over de manier waarop de laatste jaren de nieuwbouw gerealiseerd was. De nieuwe woningen stonden veel te dicht op elkaar. In Zwinderen zijn we gewend dat je om je huis heen kunt lopen."*

4. beplanting: veel groen

Op de locatie van het landschappelijk bouwen stonden prachtige bomen.

5.5.4 Inhoudelijke opgave (2): locatie

Drie vragen

Het belangrijkste kenmerk van (en kwaliteitscriterium voor) landschappelijk bouwen is inpassing in de landschappelijke structuur en de stedenbouwkundige structuur van het dorp. De eerste en belangrijkste stap ter realisering van inpassing in de landschappelijke structuur is het kiezen van de locatie van de dorpsuitbreiding op basis van de landschappelijke en stedenbouwkundige structuur. In deze paragraaf worden drie vragen beantwoord ten aanzien van de locatie van de dorpsuitbreidingen van Zeijen, Zwinderen en Eexterzandvoort:

1) Zijn de locaties van de landschappelijk bouwen projecten ook daadwerkelijk bepaald op basis van de landschappelijke structuur? Of zijn ze toch evenals bij standaard dorpsuitbreidingen gerealiseerd waar de gemeente toevallig grond bezat?
2) In hoeverre zijn de locaties ingebed in de landschappelijke structuur voor wat betreft de vorm van de dorpsuitbreiding?
3) Is door de gekozen locatie de vingerstructuur van Drentse zanddorpen/esdorpen behouden?

Locatiebepaling

Bij een landschappelijk bouwen project zou men mogen verwachten dat de locatie van de uitbreiding bepaald wordt op basis van de landschappelijke structuur, en zeker niet alleen op basis van beschikbaarheid van bouwgrond (al dan niet in handen gemeente). Hiertoe is het maken van een gedegen landschapsanalyse door een landschapsarchitect voorafgaand aan de locatiekeuze noodzakelijk. Zoals aangegeven in tabel 12 (pag. 238) is dat in Eexterzandvoort gebeurd. In Zeijen en Zwinderen is niet zo'n landschapsanalyse uitgevoerd, maar is gelijk de situatie bij een standaard uitbreiding een stedenbouwkundig bureau gevraagd om een plan te maken voor een al vaststaande locatie De vaststaande locatie is vervolgens ingepast in de landschappelijke en stedenbouwkundige structuur. Navraag bij BOKD (Elerie, in Keegstra, 2011) leert overigens dat er wel degelijk een landschappelijke analyse aan de grondverwerving door de gemeente vooraf ging, maar dat was een standaard locatieonderzoek. Men zou op grond van het feit dat een gedegen landschapsanalyse is uitgevoerd door een landschapsarchitect verwachten dat de woninglocaties in Eexterzandvoort eerder bepaald zijn op basis van de landschappelijke structuur dan in Zeijen en Zwinderen. En die verwachting blijkt te kloppen.

Zeijen en Zwinderen

In **LANDSCHAPPELIJK BOUWEN IN DRENTHE** schrijft de BOKD (1998) dat in Zeijen een tekort aan bouwkavels dreigde te ontstaan voor de toegestane nieuwbouw van maximaal twee nieuwe woningen per jaar. Om te vervolgen met: *"Het kwam dan ook niemand slecht uit dat een boer aan de Rheeërweg te kennen gaf dat hij wilde vertrekken. De gemeente kocht in totaal 4,7 hectare grond aan weerszijden van de Rheeërweg"* (p. 14). Het lijkt er dus op dat de (toevallige) beschikbaarheid van grond de voornaamste determinant was voor de locatie van de dorpsuitbreiding in Zeijen. Over het project in Zwinderen valt te lezen (BOKD, 1998, p. 7): *"Toen enige tijd geleden in het dorp Zwinderen … de laatste bouwkavel werd uitgegeven, ging men op zoek naar nieuwe locaties. Tijdens het locatieonderzoek deed zich de mogelijkheid voor dat de gemeente 2,7 hectare aan de zuidwestkant bij de Kleine Esch kon kopen."* Ook in Zwinderen lijkt de locatie dus vooral bepaald door het grondbezit van de gemeente.

Eexterzandvoort

In Eexterzandvoort kunnen de woningbouwlocaties in ieder geval niet alleen zijn ingegeven door de locatie van bouwgrond in handen van de gemeente, simpelweg omdat de gemeente Aa en Hunze niet in het bezit was van alle kavels die vielen onder het landschappelijk bouwen project. In Eexterzandvoort was de locatiekeuze van de nieuwbouw nog relatief belangrijker omdat het zo'n klein dorpje is. Zoals op www.belvedere.nu (18) wordt aangegeven: *"Op een totaal woningbestand van zo'n 50 woningen betekenen 6 nieuwe woningen een aanzienlijke uitbreiding."* De uitbreiding heeft dus een relatief grote *impact* op het landschap. Er kan echter zonder meer gesteld worden dat in Eexterzandvoort zorgvuldig met de locatiekeuze is omgegaan. *"De nieuwe bouwlocaties zijn na uitvoerig overleg met de bevolking, gemeente, provincie, BOKD, en deskundigen op het gebied van landschap en stedenbouw bepaald"* (Gemeente Aa en Hunze, 2004). Bleeker & Nauta en *m*RO hebben de gemaakte landschapsanalyse vertaald in een aantal landschappelijke randvoorwaarden waarbinnen de

nieuwbouw zich moet voegen. Op basis van deze landschappelijke randvoorwaarden zijn onder meer zeventien mogelijke bouwlocaties vastgesteld. De belangrijkste randvoorwaarde met betrekking tot de landschappelijke structuur was dat de uitbreiding bestaat uit verspreide woningen. Alle potentiële locaties passen in de huidige landschappelijke structuur. De landschappelijke structuur vormt dus de basis voor de locatiekeuze.

Daarnaast hebben andere factoren mede bepaald hoe de zeventien potentiële locaties teruggebracht zijn naar de zes definitieve bouwlocaties. Naast het landschap is de eerste factor die invloed heeft gehad op de locatiekeuze het draagvlak onder de dorpsbewoners. In samenspraak met bewoners zijn de zeventien potentiële locaties teruggebracht naar elf (later twaalf). Op een bewonersbijeenkomst (2 april 2003) konden inwoners van Eexterzandvoort voor of tegen de aangedragen potentiële locaties stemmen en alternatieve locaties voorstellen[412]. Zes locaties kregen uiteindelijk meer voor- dan tegenstemmen, en konden dus als door de dorpsbevolking gewenst worden beschouwd. In het verdere proces speelden nog veel andere factoren een rol. Bleeker & Nauta en *m*RO (2003) voorzagen de volgende: de wens om een breed aanbod te doen waarbij ook mensen met een kleinere beurs kansen krijgen, bestuurlijke keuzes, de beschikbaarheid van grond, de vraag naar bouwlocaties, de kosten van het bouwrijpmaken, de verdere inspraakreacties en de fasering. In de keuze voor de 6 te realiseren bouwkavels blijft het landschap een rol spelen: *"Het gaat er immers ook om om vanuit de opbouw van het landschap een consistent geheel te maken"* (p. 39).

Figuur 40: Locatie nieuwbouw Eexterzandvoort

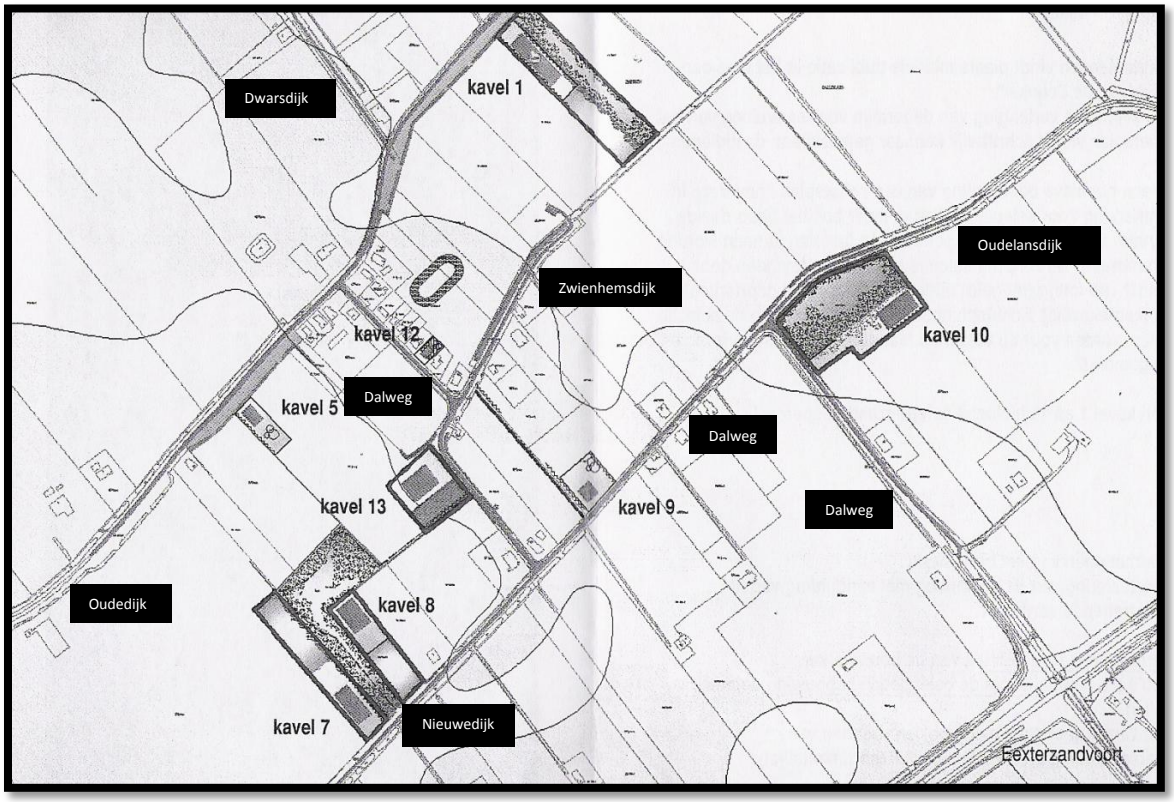

Aangepast overgenomen uit: Gemeente Aa en Hunze (onbekend)

[412] Het is een interessant vraagstuk welke overwegingen dorpsbewoners laten meespelen bij het bepalen van hun keuze voor een locatie. Bij landschappelijk bouwen zou in principe landschappelijke kwaliteit centraal moeten staan, en de bewoners is daarom voorgehouden dat ze alleen rekening zouden moeten houden met landschappelijke factoren bij het bepalen van hun kavelkeuze. Er zullen echter ook andere doelen nagestreefd worden. De keuzes zullen deels gebaseerd zijn op rationele overwegingen. Een reden om een bepaalde locatie af te keuren kan bijvoorbeeld het dreigende verlies van eigen uitzicht zijn. Tijdens de raadsvergadering waarbij het landschappelijk bouwen is vastgesteld, stelde Koops (op www.eexterzandvoort.com (9)) van de VVD zelfs dat de keuze van de bewoners voor de verspreide situering van de nieuwbouwlocaties in strijd is met het door Bleeker & Nauta en *m*RO geformuleerde kenmerk van landschappelijk bouwen 'inspelen op de historisch gegroeide ruimtelijke structuur van het dorp'. Hij uit het vermoeden dat bewoners hebben gekozen voor verspreide nieuwbouw omdat men geen woningbouw in zijn naaste omgeving wil (NIMBY). Menselijke keuzes worden daarnaast ook beïnvloed door irrationele factoren. Zo stelde Strijker (2007, persoonlijk gesprek) dat bij het stemmen over locaties in Eexterzandvoort oude rekeningen werden vereffend. Immers dorpsbewoners die de grond bezitten van een gekozen bouwlocatie gaan in figuurlijke zin met zak geld naar huis, terwijl anderen achter het net vissen. Men dient zich er dus van bewust te zijn dat als men ervoor kiest om dorpsbewoners invloed te laten uitoefenen op de plannen (kenmerk landschappelijk bouwen), irrationele (en rationele) overwegingen die niets te maken hebben met het verhogen van landschappelijke kwaliteit invloed krijgen op het resultaat. Net zoals dat overigens ook het geval zal zijn in het bestuurlijk besluitvormingsproces.

Bij het raadsbesluit ten aanzien van landschappelijk bouwen op 19 november 2003 is het aantal potentiële kavels gereduceerd van twaalf tot negen, waarvan er maximaal zes bebouwd zouden mogen worden. Tot deze negen behoorden de zes door de dorpsbevolking gewenste locaties, aangevuld met die drie ongewenste locaties (kavelnrs. 3, 9 en 10) met de minste tegenstemmen. De gemeente Aa en Hunze (op www.eexterzandvoort.com (8)) wilde namelijk nog enige flexibiliteit inbouwen door enkele reservelocaties aan te houden. Ten eerste omdat de gemeente niet alle grond in bezit had, wat betekende dat het aan het particuliere initiatief zou liggen of de zes beoogde bebouwingsmogelijkheden wel volledig zouden worden benut. Ten tweede kon enige druk op de grondprijs van de beoogde locaties worden weggenomen. En ten derde zodat ruimte geschapen werd om vanuit landschappelijk oogpunt locaties die eventueel niet in het stedenbouwkundige plan zouden passen te kunnen strepen.

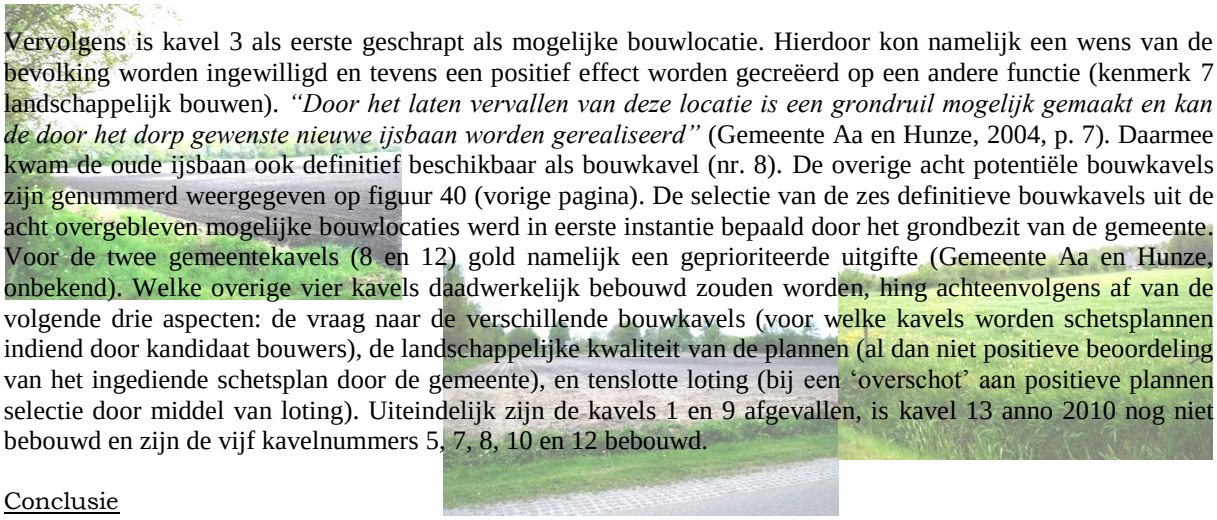

Vervolgens is kavel 3 als eerste geschrapt als mogelijke bouwlocatie. Hierdoor kon namelijk een wens van de bevolking worden ingewilligd en tevens een positief effect worden gecreëerd op een andere functie (kenmerk 7 landschappelijk bouwen). *"Door het laten vervallen van deze locatie is een grondruil mogelijk gemaakt en kan de door het dorp gewenste nieuwe ijsbaan worden gerealiseerd"* (Gemeente Aa en Hunze, 2004, p. 7). Daarmee kwam de oude ijsbaan ook definitief beschikbaar als bouwkavel (nr. 8). De overige acht potentiële bouwkavels zijn genummerd weergegeven op figuur 40 (vorige pagina). De selectie van de zes definitieve bouwkavels uit de acht overgebleven mogelijke bouwlocaties werd in eerste instantie bepaald door het grondbezit van de gemeente. Voor de twee gemeentekavels (8 en 12) gold namelijk een geprioriteerde uitgifte (Gemeente Aa en Hunze, onbekend). Welke overige vier kavels daadwerkelijk bebouwd zouden worden, hing achteenvolgens af van de volgende drie aspecten: de vraag naar de verschillende bouwkavels (voor welke kavels worden schetsplannen indiend door kandidaat bouwers), de landschappelijke kwaliteit van de plannen (al dan niet positieve beoordeling van het ingediende schetsplan door de gemeente), en tenslotte loting (bij een 'overschot' aan positieve plannen selectie door middel van loting). Uiteindelijk zijn de kavels 1 en 9 afgevallen, is kavel 13 anno 2010 nog niet bebouwd en zijn de vijf kavelnummers 5, 7, 8, 10 en 12 bebouwd.

Conclusie

In theorie wordt de locatie van landschappelijk bouwen projecten bepaald op basis van de landschappelijke structuur. In de praktijk blijkt dat op te gaan voor Eexterzandvoort, maar niet voor Zeijen en Zwinderen.

Vorm dorpsuitbreiding

Eexterzandvoort

Zoals uit de landschapsanalyse van Bleeker & Nauta en *m*RO (2003) naar voren komt, wordt Eexterzandvoort gekenmerkt door een geringe concentratie van bebouwing. Het dorp kent een verspreide bebouwing, deels langs dijken en deels in het landschap op hoger gelegen zandkoppen. De vorm van de dorpsuitbreiding is aangepast aan die bestaande landschappelijke en stedenbouwkundige structuur. De nieuwbouw heeft plaatsgevonden volgens een 'uitwaaierend' model van verspreide, los liggende woningen (langs de dijken of meer in het landschap) waaronder één woning in het 'centrum' (kruising Dalweg-Oudedijk, omgeving dorpshuis) van het dorp[413]. De verspreide nieuwbouw past bij het karakter van het dorp en sluit aan op historisch gegroeide structuren, kortom heeft plaatsgevonden op een qua landschappelijke structuur 'juiste' locatie. Daarmee wordt de identiteit van het dorp behouden. Het bouwen op in en rond het dorp verspreid liggende kavels betekent dat in Eexterzandvoort geen nieuw wijkje is aangebouwd. Er is daarom ook geen sprake van een puistje zoals vaak het geval is bij standaard dorpsuitbreidingen.

Zeijen en Zwinderen

Ook in Zeijen en Zwinderen was het niet de bedoeling een 'puistje' te realiseren, zoals onder meer blijkt uit de volgende uitspraak van de secretaris van dorpsbelangen in Zeijen Dijkstra (in BOKD, 1998, p. 15): *"Als bestuur van de belangenvereniging Zeijen hebben we van het begin af gezegd dat we geen nieuwbouwwijkje als een 'puist' aan het dorp willen."* Vooral in Zeijen is de nieuwbouw echter desalniettemin te karakteriseren als een puistje, zoals ook Hanskamp (2007, persoonlijk gesprek) aangeeft: *"in Zeijen is er weliswaar geen sprake van witte schimmel, maar het blijft een puistje tegen het dorp aangeplakt."* Zowel in Zeijen als Zwinderen is er sprake van een nieuw compact wijkje van geconcentreerde bebouwing aan de rand van het dorp (zie kaarten 7 en 8, volgende pagina). In Zeijen staat het gedeelte ten oosten van de Rheeërweg in fysiek opzicht bovendien los van de overige dorpsbebouwing. In Zwinderen is minder sprake van een 'puistje': grenzend aan het landschappelijk bouwen staat aan drie kanten andere bebouwing (op kaart 8 niet te zien, wel op figuur 42: de

[413] Opvallend genoeg gaf Nauta bij de presentatie van de dorpsvisie twee mogelijke groeivarianten aan: niet alleen het 'uitwaaierende' model van verspreide bebouwing in het landschap, maar ook het tegenovergestelde: verdere groei van bebouwing in het centrumgebied van het dorp (kernmodel). *"Ze merkt daarbij op dat het geen absolute waarheid is maar dat keuzes of combinaties mogelijk zijn"* (Huisman, op www.eexterzandvoort.com (5)). Desalniettemin is het de vraag in welk opzicht er bij het landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort nog sprake zou zijn van landschappelijk bouwen indien het kernmodel als uitgangspunt zou zijn genomen, omdat de landschapsanalyse immers uitwijst dat Eexterzandvoort bestaat uit verspreide bebouwing.

gehele westkant van de Toldijk ter hoogte van de nieuwbouw is ook bebouwd). Het kenmerk van landschappelijk bouwen 'inpassing in de landschappelijke en stedenbouwkundige structuur' is vooral in Zeijen niet af te zien aan de vorm van de dorpsuitbreiding.

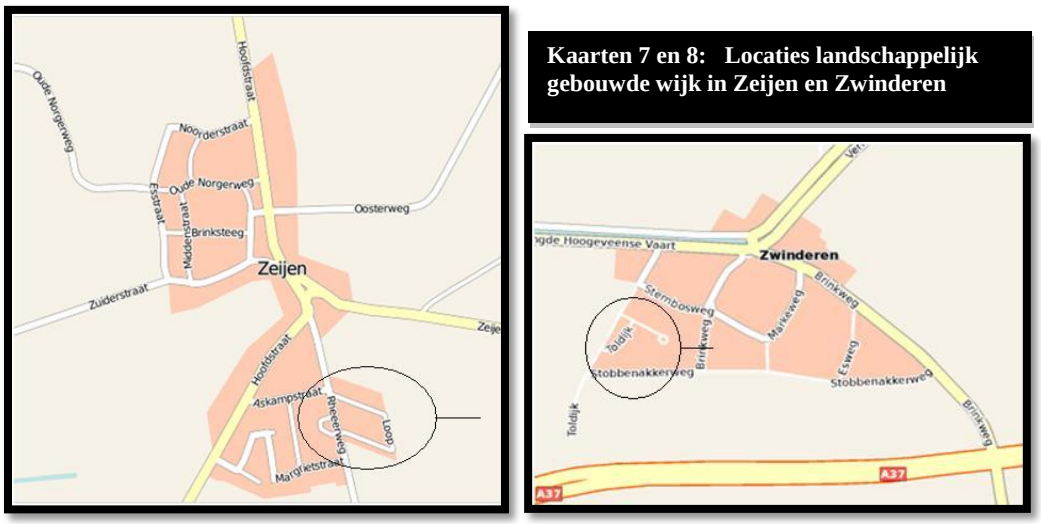

Kaarten 7 en 8: Locaties landschappelijk gebouwde wijk in Zeijen en Zwinderen

Aangepast overgenomen van: www.detelefoongids.nl

Vingerstructuur

Kenmerkend voor Drentse zanddorpen is de vingerstructuur met bebouwing radiaal vanuit het centrum langs uitvalswegen en tussen de radialen het groen dat doorloopt tot in het dorp. De vraag is dan in hoeverre deze structuur in de respectievelijke dorpen behouden is door de situering van de landschappelijk gebouwde uitbreidingen.

Eexterzandvoort

Hoewel Eexterzandvoort vanwege de geringe grootte niet helemaal past in het schematische vingerstructuurmodel van de figuren 4 (pag. 129) en 19 (pag. 185), is de vingerstructuur in Eexterzandvoort toch herkenbaar met de bebouwing veelal langs de uitvalswegen (de 'dijken') en de vele beplanting in het dorp. De nieuwbouw heeft geen afbreuk gedaan aan de vingerstructuur. De verspreid liggende nieuwe woningen langs de dijken en in het landschap betekenen dat de bebouwingsstructuur langs uitvalswegen gehandhaafd blijft en het groen blijft doorlopen tot in het dorp.

Zeijen

In Zeijen is de vingerstructuur zeer duidelijk herkenbaar (vergelijk de figuren 4 (p. 129) en figuur 19 (p. 185) met kaart 7). De locatiekeuze voor het landschappelijk bouwen project in Zeijen heeft enigszins afbreuk gedaan aan de vingerstructuur van het dorp. De locatie is weliswaar gelegen langs een uitvalsweg, maar er is inbreuk gemaakt op de groene vinger oostkant Rheeërweg/zuidkant Zeijerweg (zie kaart 7). Betere bouwlocaties vanuit vingerstructuur perspectief zouden bijvoorbeeld zijn geweest: aan weerskanten van de Hoofdstraat richting het zuidwesten aansluitend op de bebouwing (aan de westkant van de Hoofdstraat mag echter niet gebouwd worden vanwege een rode contour) of aansluitend op de bebouwingsradiaal tussen Hoofdstraat en Rheeërweg richting zuiden. Aan de andere kant zijn er ook slechtere plaatsen denkbaar. Als het nieuwbouwwijkje verder naar het noorden was opgeschoven tegen de centrumbebouwing rondom brink aan, dan was er eerder sprake geweest van aantasting van de vingerstructuur. Bovendien is in de landschappelijk gebouwde wijk ook het groen van buiten het dorp doorgetrokken de wijk in (zie figuur 41, pag. 249).

Zwinderen

In Zwinderen is de vingerstructuur qua beplanting herkenbaar. Het dorp wordt gekenmerkt door openheid waarbij het groen ver doorloopt in het dorp. Qua bebouwingspatroon is de vingerstructuur in Zwinderen veel minder herkenbaar. Er is weinig sprake van 'vingers' bebouwing vanaf de brink langs uitvalswegen, het dorp is meer compact van vorm (5.4.3). Vegelin (in BOKD, 1998), de bij het landschappelijk bouwen project betrokken stedenbouwkundige van BügelHajema Adviseurs, geeft ook aan dat Zwinderen zich altijd is blijven ontwikkelen binnen zijn historische grenzen. Men kan daarom stellen dat het plaatsen van een nieuw wijkje ten noorden van de Stobbenakkerweg en ten oosten van de Tolweg (zie kaart 8) precies past binnen de compacte dorpsstructuur van Zwinderen. Bovendien is in de uitbreiding het groen van de Kleine Esch de wijk ingetrokken (zie figuur 42, pag. 252). Wat de dorpsstructuur betreft is de identiteit van Zwinderen daarmee behouden.

Samenvatting: drie antwoorden

Tabel 14: Vergelijking locaties dorpsuitbreidingen

	Bepaling locatie op basis van landschappelijke en stedenbouwkundige structuur?	Locatie passend in landschappelijke en stedenbouwkundige structuur qua vorm dorpsuitbreiding?	Voor Drentse zanddorpen kenmerkende vingerstructuur behouden?
Standaard uitbreidingen	Nee	Nee	Nee
Landschappelijk bouwen in theorie	Ja	Ja	Ja
Eexterzandvoort	Ja	Ja	Ja
Zeijen	Nee	Nee	Deels behouden, deels aangetast
Zwinderen	Nee	Ja	Ja, voor zover bestaand behouden

5.5.5 Inhoudelijke opgave (3): inpassing landschappelijke structuur en andere kenmerken

Inleiding

Het behouden van de identiteit van een dorp vraagt na de bepaling van de locatie van de nieuwe uitbreiding op basis van de landschappelijke structuur als tweede stap ook een verdere landschappelijke inpassing van de dorpsuitbreiding. Dat betekent dat de kenmerken van landschappelijk bouwen zoals die in 4.3 zijn genoemd worden toegepast. Als belangrijkste kenmerk van landschappelijk bouwen gaat de tweede stap bij landschappelijk bouwen met name om verdere inpassing in de landschappelijke en stedenbouwkundige structuur. En verder: ruime kavels, aandacht voor open(bare) ruimte, goede overgang naar het buitengebied, en veel groen (vooral streekeigen beplanting). Omdat het kenmerk 'positief effect op andere functies' meer te maken heeft met het vergroten van het draagvlak voor landschappelijk bouwen en minder met de inhoudelijke ontwerpopgave is het aangestipt in 5.5.2/5.5.4 en wordt dit kenmerk verder meest buiten beschouwing gelaten. In deze paragraaf wordt ingegaan op het landschapsarchitectonische en stedenbouwkundige schaalniveau. Het kenmerk 'aandacht voor architectuur' komt in 5.5.6 aan de orde. Nu volgend wordt per dorp de vraag beantwoord op welke manier verdere inpassing in de landschappelijke (en stedenbouwkundige) structuur heeft plaatsgevonden en of daarmee voldaan is aan de in 4.3 genoemde kwaliteitscriteria voor landschappelijk bouwen. Ook wordt per dorp een opvallend aspect genoemd dat vanuit de praktijk van de landschappelijk bouwen projecten een aanvulling betekent op de theoretische inzichten ten aanzien van de aard van landschappelijk bouwen uit de hoofdstuk 4.

Eexterzandvoort

Hoe is inpassing in in de landschappelijke en/of stedenbouwkundige structuur vormgegeven?

Bleeker & Nauta en *m*RO (2003, p. 31) hebben hun landschapsanalyse vertaald in een aantal randvoorwaarden waaraan de dorpsuitbreiding van Eexterzandvoort zou moeten voldoen *"om de bestaande landschappelijke kwaliteiten te beschermen."* Ze onderscheiden drie categorieën: randvoorwaarden ten aanzien van de landschappelijke kwaliteiten, criteria ten behoeve van nieuw te bouwen woningen en overige randvoorwaarden en wensen. De eerste twee categorieën zijn relevant voor de inhoudelijke opgave bij landschappelijk bouwen[414]. De eerste categorie heeft betrekking op het bovenarchitectonische schaalniveau van de landschappelijke en stedenbouwkundige structuur. De manier waarop landschappelijke inpassing in Eexterzandvoort gepland is, en ook daadwerkelijk gestalte heeft gekregen, is door middel van:

1. Aansluiten bij het patroon van verspreid bouwen (foto's 128-129, volgende pagina);
2. Nieuwe bebouwing bij voorkeur alleen op de zandruggen/hogere delen in aansluiting op de historische landschapsontwikkeling (foto's 128-129, volgende pagina);
3. Patroon van bebouwing aan één zijde van de wegen handhaven;
4. De visuele en zo mogelijk ook functionele relatie met de Hunze versterken;
5. Rekening houden met zichtlijnen en uitzichten (van oude en nieuwe bebouwing);
6. Vrijstaande woningen bouwen op relatief grote bouwkavels (foto's 130-131, volgende pagina);
7. Veel groen tegenover relatief weinig bouwmassa op de kavels(foto's 130-131, volgende pagina);
8. Nieuwe bebouwing een forse inheemse erfbeplanting meegeven (foto's 132-135, pag. 248);
9. Bestaande bosjes functioneler maken: opnemen in wandelrouting, gebruiken als bouwsteen voor 'groen buiten wonen' door er bouwlocaties aan toe te voegen. Bestaande bosjes blijven dus gehandhaafd en worden waar nodig ingepast in het plan.

[414] De derde categorie 'overige randvoorwaarden en wensen' gaat om zaken als: de nieuwe bebouwing moet aansluiten op de bestaande riolering, landbouwbedrijven mogen niet belemmerd worden in hun bedrijfsvoering, rekening houden met milieucirkels etc..

Foto's 128-129: Verspreid bouwen, op hogere delen in het landschap

De punten 1 t/m 4 hebben specifiek betrekking op het belangrijkste kenmerk van landschappelijk bouwen: inpassing in de landschappelijke en stedenbouwkundige structuur. Deze punten 1 t/m 4 zijn ook 'unieke' plekspecifieke kenmerken van Eexterzandvoort, de punten 5 t/m 9 beslaan min of meer generieke kenmerken van toepassing op dorpen in het algemeen. Ook aan de andere kwaliteitscriteria van landschappelijk bouwen wordt voldaan, die behalve *an sich* van belang ook onderdeel zijn van de inpassing in de landschappelijke en stedenbouwkundige structuur: aandacht voor de open(bare) ruimte (5/9), ruime kavels (6/7) en veel (streekeigen) groen (7-9). Aandacht voor de open(bare) ruimte en vooral aandacht voor een goede overgang naar het buitengebied zijn in Eexterzandvoort vanwege de verspreide nieuwbouw minder urgent dan in het geval van een compact nieuwbouwwijkje omdat de bestaande landschappelijke situatie minder ingrijpend veranderd. De overgang naar het buitengebied wordt per kavel geregeld in het beeldkwaliteitsplan (Gemeente Aa en Hunze, 2004) via de kavelspecifieke beeldkwaliteitseisen (zie bijlage 10, pag. 356 e.v.). Streekeigen beplanting speelt hierin een belangrijke rol (zie ook punt 8).

Behalve in de negen randvoorwaarden ten aanzien van landschappelijke kwaliteiten, komt de toepassing van de kwaliteitscriteria van landschappelijk bouwen ook terug in de ontwikkelingsvisie van Bleeker & Nauta en *m*RO (2003) op pag. 33-34. De randvoorwaarden hebben betrekking op het inpassen in de beplantingsstructuur en vooral de bebouwingsstructuur. Dorps bouwen betekent echter ook dat er ingespeeld wordt op de bestaande dorpse infrastructuur. Bleeker & Nauta en *m*RO stellen in de ontwikkelingsvisie daarom dat nieuwe wegen en paden op één niveau worden aangelegd, er wordt geen niveauverschil aangebracht tussen trottoir en rijweg. Verder noemen ze bijvoorbeeld de aanleg van bomen in de bermen van die nieuwe (wandel)wegen. Hiermee wordt zowel ingespeeld op de bestaande beplantingsstructuur als voldaan aan de kwaliteitscriteria aandacht voor de openbare ruimte en het toepassen van streekeigen beplanting.

Foto's 130-131: Vrijstaande woningen op ruime kavels, met relatief veel groen tegenover weinig bouwmassa

Ten aanzien van Eexterzandvoort kan worden geconcludeerd dat aan de kwaliteitscriteria van landschappelijk is voldaan voor wat betreft inpassing in de landschappelijke en stedenbouwkundige structuur, aandacht voor de open(bare) ruimte, ruime kavels, een goede overgang naar het buitengebied en veel (streekeigen) groen.
De randvoorwaarden ten aanzien van de landschappelijke kwaliteiten weerspiegelen ook de kenmerken van het landschap van Eexterzandvoort zoals die zijn vastgesteld in de landschapsanalyse (5.5.3). De identiteit van Eexterzandvoort wordt daarmee behouden.

Foto's 132-135: Veel (streekeigen) groen

Aanvulling op theorie ten aanzien van landschappelijk bouwen
Wel opvallend in de lijst met randvoorwaarden ten aanzien van de landschappelijke kwaliteiten is punt 4. In de landschapsanalyse is immers vastgesteld dat Eexterzandvoort van oudsher georiënteerd is op de Hondsrug. Het versterken van de relatie met de Hunze is daarom juist tegenovergesteld aan het 'aansluiten op historisch gegroeide structuren'. De verklaring voor deze paradox is te vinden in hoofdstuk 2 waar is gesteld dat een identiteit een sociale constructie is. Identiteiten ontstaan door keuzes van actoren uit kenmerken van het verleden afhankelijk van nagestreefde doelen, en deze keuzes veranderen in de tijd. Voor het Hunzedal wordt naar ontwikkeling gestreefd, het zoeken naar nieuwe kansen brengt economische functieverandering met zich mee, en uiteindelijk ook verandering van identiteiten. Bleeker & Nauta en *m*RO (2003) kiezen voor het recente verleden 'de band met de Hunze' met als doel toeristisch-recreatieve kansen voor Eexterzandvoort te genereren. Bij landschappelijk bouwen definiëren, zowel in theorie als in de praktijk, de in de landschapsanalyse blootgelegde historisch gegroeide structuren veelal de invulling van een project. De praktijk van Eexterzandvoort wijst uit dat daarnaast ook nieuwe kenmerken, of anders gezegd nog te ontwikkelen identiteiten, een uitgangspunt kunnen vormen. Dit illustreert dat landschappelijk bouwen naast behoud ook vernieuwing in kan houden. In lijn met de omschrijving van landschappelijk bouwen van de BOKD: het creëren van een *eigentijdse* harmonie met de historisch gegroeide basisstructuur van dorp en landschap.

Landschappelijk bouwen in de praktijk: naast behoud ook vernieuwing.

Zeijen
Hoe is inpassing in in de landschappelijke en/of stedenbouwkundige structuur vormgegeven?
De locatie in Zeijen was van de drie onderzochte dorpen de moeilijkste om landschappelijk te bouwen omdat de oostkant van de Rheeërweg, waar het grootste deel van de locatie zich bevindt, bestond uit weiland. En zoals Bouma (in Abrahamse en Webbink, 2001a) aangeeft, is het moeilijk bouwen in een weiland omdat er geen tastbaar referentiekader voorhanden is. Dit gezegd hebbende, is eerder vastgesteld dat de locatie van het landschappelijk bouwen project in Zeijen niet bepaald is op basis van de landschapsstructuur. Bovendien is er net als bij een standaard dorpsuitbreiding een wijkje bij het dorp aangebouwd en is er enigszins sprake van een aantasting van de vingerstructuur van Zeijen. Waarom kan men dan toch stellen dat de nieuwbouw in Zeijen is ingepast, en er dus sprake is van 'echt' landschappelijk bouwen in plaats van een standaard puistje? Omdat er samenhang gecreëerd is met het bestaande dorp en de onbebouwde omgeving. De schaal van de uitbreiding is bovendien nog passend bij de grootte van het dorp.

Inpassing in Zeijen heeft plaatsgevonden door de vier in 5.5.3 genoemde kenmerken van de locatie, die voor BügelHajema identiteitsbepalend zijn, te verwerken in het stedenbouwkundig plan (zie figuur 41, volgende pagina). En het plan vervolgens ook daadwerkelijk te implementeren (zie foto's 136-144, pag. 250).
In de eerste plaats is samenhang met het dorp gecreëerd door een nieuwe brink te situeren in het midden van de nieuwe wijk aan weerszijden van de Rheeërweg. *"De gave structuur van brinken wordt voortgezet in het lager gelegen, open veenweidegebied"* (Bouma, in Abrahamse en Webbink, 2001a, p. 238). De strategie 'doorbrinken'

van Bosch Slabbers is gevolgd (zie 4.3). *"In alle grotere Drentse dorpen zag je dat vroeger ook al: als het dorp groter werd, kwam er een nieuwe brink bij"* (BOKD, 1998, p. 18).
Ten tweede is het gegeven dat de Masloot oorspronkelijk een beek was als volgt vertaald: *"Aan de oostkant van het plan ligt bij de Masloot een randzone die onbebouwd zal blijven. Een deel van deze strook zal ontwikkeld worden tot een natuurlijk drasland voor de zuivering van het regenwater dat zich hier gaat verzamelen"* (BOKD, 1998, p. 18). Op deze manier is samenhang aangebracht met het (oorspronkelijke) landschap.
In de derde plaats zijn de zichtlijnen richting de Zeijer brink en het voormalige Oostersche Veld aan de overkant van de Masloot bewaard gebleven. De BOKD (1998, p. 18) omschrijft de kern van het stedenbouwkundig plan voor Zeijen als volgt: *"Zicht blijven houden op dorp en landschap"*.
En ten vierde *"volgt het plan de schuine hoek die de percelen sinds mensenheugenis met de Rheeërweg maken. De twee boomsingels in het noorden en zuiden versterken deze structuur en fungeren als een soort houtwallen in het beekdal"* (BOKD, 1998, p. 18).

Figuur 41: Stedenbouwkundig plan Zeijen

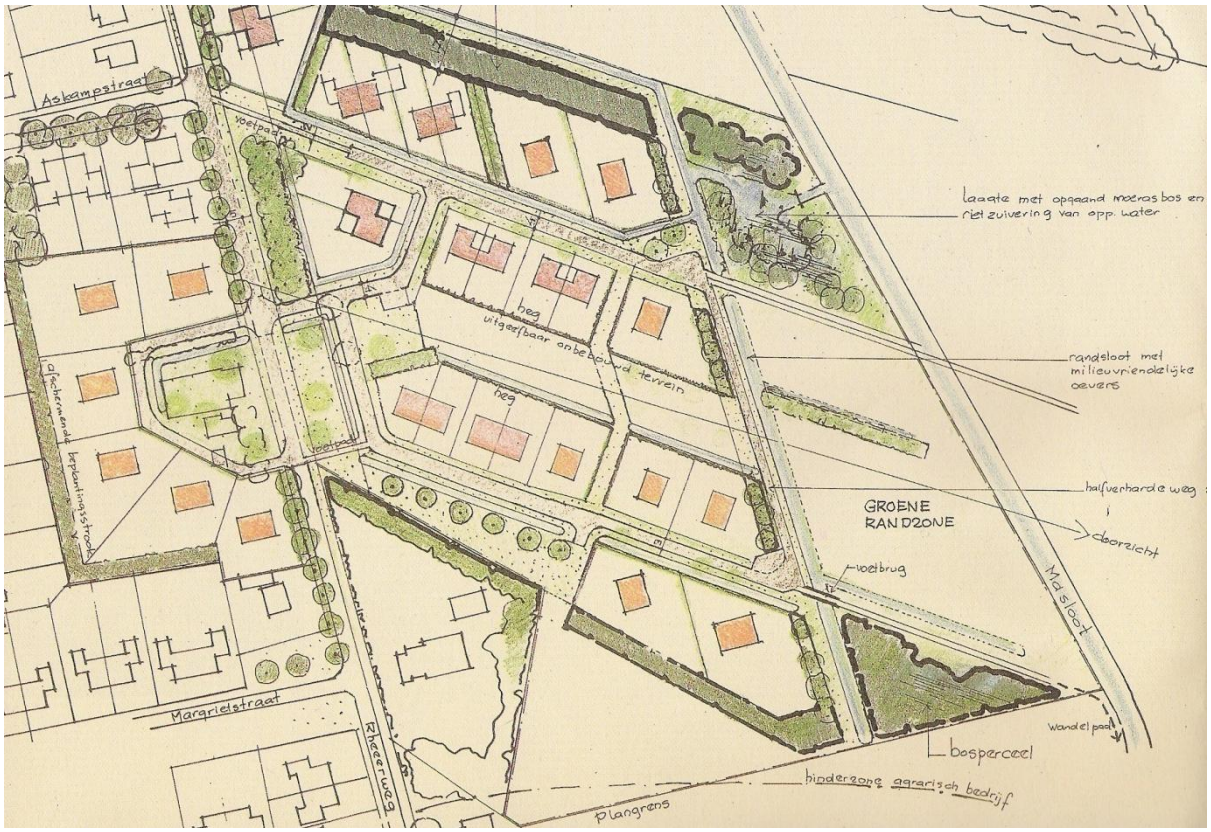

Bron: BOKD (1998)

Vastgesteld kan worden dat de meeste elementen uit het plan ook daadwerkelijk in de praktijk hun beslag hebben gekregen. Verder blijkt dat het project in Zeijen de kenmerken heeft van landschappelijk bouwen, met andere woorden dat er is voldaan aan de kwaliteitscriteria voor landschappelijk bouwen (voor kenmerk 5 'aandacht voor architectuur' zie 5.5.6).
Van *inpassing in landschappelijke structuur* is bijvoorbeeld sprake door het behouden van het zicht op het voormalige Oostersche Veld, een draslandzone in het beekdal van de Masloot, en de aanleg van boomsingels die fungeren als houtwallen in het beekdal.
Inpassing in de stedenbouwkundige structuur heeft plaatsgevonden door het behoud van zicht op de Zeijer brink, via de schuine hoek die de nieuwbouwwijk maakt met de Rheeërweg en via de creatie van nieuwe brink die zorg draagt voor de aansluiting op het oude dorp.
De *kavels* in Zeijen zijn niet heel ruim, maar wel groter dan gemiddeld. Ze zijn groter dan bij standaard dorpsuitbreidingen. De kavels kennen daarom een 'juiste' verhouding: weinig bouwmassa in verhouding tot de kavelgrootte, met veel groen.
Het landschappelijk bouwen in Zeijen wordt gekenmerkt door de grote *aandacht* die is besteed aan (de inrichting van) de *open(bare) ruimte*[415]. De openbare ruimte is in vergelijking met standaard dorpsuitbreidingen zeer ruim

[415] Zoals ook Vrijer (in BOKD, 1998, p. 16), stedenbouwkundige van BügelHajema Adviseurs, aangeeft: *"Het bijzondere aan dit plan is hoe we de openbare ruimte hier kunnen aanpakken."*

bemeten. En eenvoudig van opzet. De open(bare) ruimte is niet stenig, maar groen. Er is een brink gecreëerd waarop lindes zijn aangeplant en ook in het overige plan is sprake van het grootschalig aanbrengen van beplanting. Het brinkje is, onvoorzien, door de bewoners in gebruik genomen als speelplaats voor de kinderen. Op deze wijze wordt ook voldaan aan kenmerk 7 van landschappelijk bouwen: positieve effecten op andere functies. De aandacht voor de openbare ruimte blijkt ook uit het feit dat zichtlijnen zijn behouden. Tenslotte is in het beeldkwaliteitsplan bovendien het materiaalgebruik in de openbare ruimte vastgelegd (Bouma, in Abrahamse en Webbink, 2001a).
Voor een *goede overgang naar het buitengebied* is zorg gedragen door middel van onbebouwd drasland en een groene randzone aan de oostkant van de wijk en beplantingssingels in het noorden en zuiden. Het behoud van de zichtlijn richting het Oostersche Veld draagt ook bij aan de overgang naar het buitengebied.
Bouma (in Abrahamse en Webbink, 2001a) noemt als hoofdelementen van het stedenbouwkundig plan behalve de zichtlijnen en het water ook het *groen*. Er is dan ook sprake van grootschalige aanplant van (streekeigen) groen. Centraal in de wijk ligt de brink met lindes. De linde is een inheemse boom die van nature voorkomt in beekdalen. Vanaf het brinkje in het westen loopt er een onbebouwde zone groen richting de Masloot in het oosten. Deze vormt een soort centrale groene ader door de wijk. Hier zijn ook enkele fruitbomen geplant. Verder zijn er boomsingels aangelegd aan de noord-en zuidkant. Aan de oostkant is als oever van de Masloot een groene randzone gerealiseerd bestaande uit bosperceeltje, boomsingel en drasland. Ten opzichte van de bestaande bebouwing aan de westkant van de Rheeërweg is een afschermende beplantingsstrook gecreëerd. Tenslotte is beplanting aangebracht langs de Rheeërweg en de nieuwe (wandel)wegen. Op de kavels is de erfafscheiding vaak vorm gegeven door middel van een streekeigen lage (beuken)haag.

Foto's 136-144: Samenhang aanbrengen met dorp en landschap – identiteit van Zeijen verbeeld in de nieuwe wijk

De grote open(bare) ruimtes opgevuld met groen geven het geheel een dorps karakter (zie foto's 145-153, volgende pagina). Daartoe draagt ook de dorpse infrastructuur bij: er is geen scheiding of niveauverschil tussen trottoir en weg, en aan de westkant van de Rheeërweg zijn geen hoeken in de openbare weg aangebracht, maar vormt de straat een grote halve cirkel rond het nieuwe brinkje. Geconcludeerd kan worden dat door het in de praktijk brengen van de kwaliteitscriteria voor landschappelijk bouwen het landschappelijke en dorpse karakter van Zeijen in de nieuwe wijk behouden is, en dat er sprake is van aansluiting op historisch gegroeide structuren.

<u>Aanvulling op theorie ten aanzien van landschappelijk bouwen</u>

Bestond de locatie van het landschappelijk bouwen project in Zeijen ten oosten van de Rheeërweg uit weiland, aan de westkant stond een oude ontginningsboerderij. Weliswaar *"na lang wikken en wegen"* (BOKD, 1998, p. 18) is toch besloten deze boerderij af te breken en er zes nieuwe vrijstaande woningen voor in de plaats te bouwen: *"Integratie van de boerderij in de nieuwbouwplannen bleek financieel-economisch namelijk niet haalbaar, omdat de grondprijs veel te hoog zou worden."* Dit illustreert in de eerste plaats dat landschappelijk bouwen niet alleen nieuwbouw kan betreffen, maar ook sloop van VAB en vervolgens herbouw van woningen. In de tweede plaats illustreert de afbraak van de oude ontginningsboerderij het primaat van economische overwegingen: zelfs bij landschappelijk bouwen kan cultuurhistorie sneuvelen in de afweging financiën versus landschapskwaliteit. Dit betekent tevens dat landschappelijk bouwen in de praktijk letterlijk het uitwissen van (waardevolle) cultuurhistorie kan inhouden in plaats van het voortbouwen op cultuurhistorie. Hierbij zij aangetekend dat in de definitie van landschappelijk bouwen als voortbouwen op cultuurhistorie en landschap 'voortbouwen' uiteraard een figuurlijke betekenis heeft.

Landschappelijk bouwen: in theorie voortbouwen op cultuurhistorie, in de praktijk kan cultuurhistorie ook letterlijk worden uitgewist.

Foto's 145-153: Dorps bouwen in Zeijen – Ruimte en groen

Zwinderen

Hoe is inpassing in in de landschappelijke en/of stedenbouwkundige structuur vormgegeven?

Net als bij een standaard dorpsuitbreiding bleek de locatie van het landschappelijk bouwen project in Zwinderen niet bepaald op basis van de landschapsstructuur. Ook is er gelijk een standaard uitbreiding een compleet wijkje bij het dorp aangebouwd. Daar staat tegenover dat de nieuwbouw in Zwinderen niet te karakteriseren is als een

'puistje': rondom bevindt zich veelal andere bebouwing omdat het landschappelijk bouwen heeft plaatsgevonden binnen de natuurlijke grenzen van het dorp in een nog onbebouwde hoek. Er is eerder sprake van inbouwen in het dorp, dan van aanbouwen. De nieuwbouw past in de compacte dorpsvorm van Zwinderen, en tast ook het dorpssilhouet niet aan. Via de locatie is dus al samenhang gecreëerd met het bestaande dorp. De schaal van de uitbreiding is bovendien dermate klein dat deze past bij de grootte van het dorp.

Figuur 42: Stedenbouwkundig plan Zwinderen

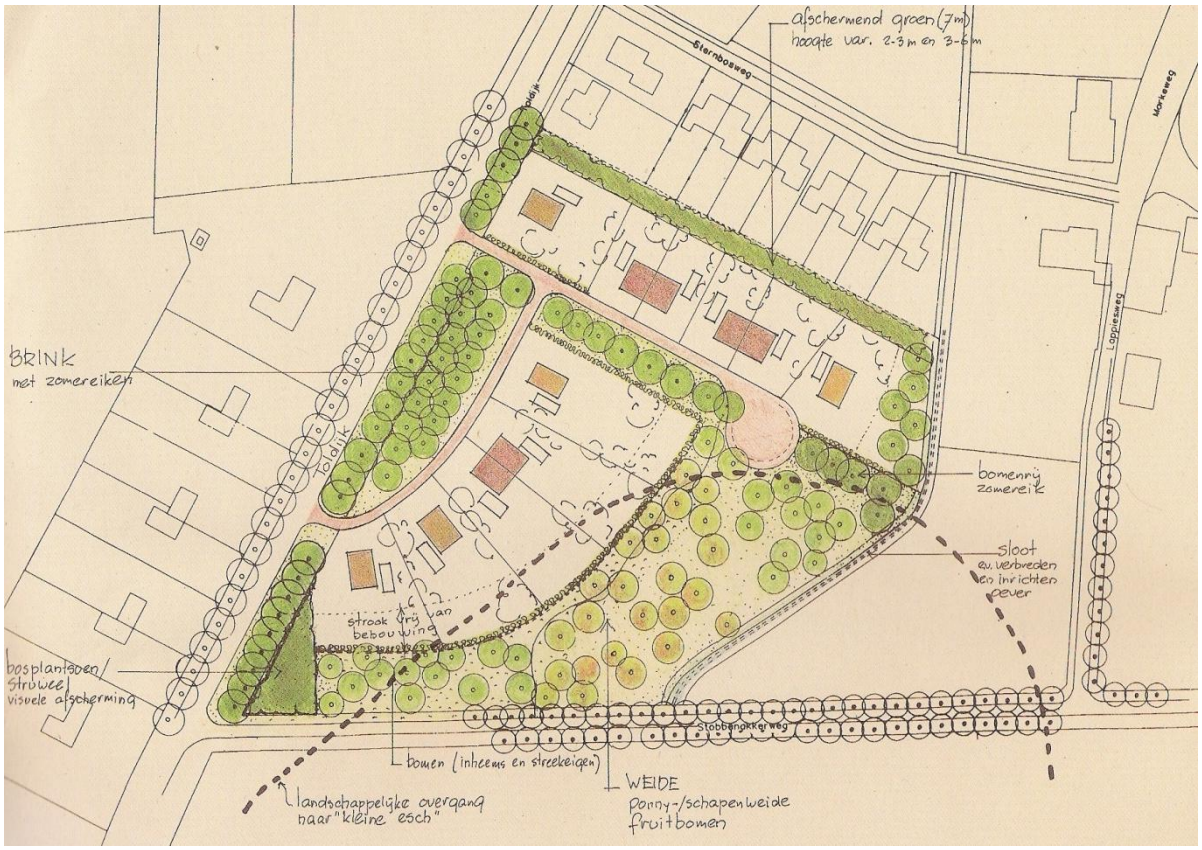

Bron: BOKD (1998)

Verder heeft inpassing in Zwinderen, net als in Zeijen, plaatsgevonden door de vier in 5.5.3 genoemde kenmerken van de locatie, die voor BügelHajema identiteitsbepalend zijn, te verwerken in het stedenbouwkundig plan (zie figuur 42). Het stedenbouwkundig plan is in Zwinderen echter veel minder consciëntieus in de praktijk gebracht dan in Zeijen. Stedenbouwkundige Vegelin (in BOKD, 1998) bleek over een enigszins vooruitziende blik te beschikken toen hij vertelde dat zijn grote angst was dat na het opstellen van het plan nog veel mis kon gaan. Een belangrijk onderdeel van het plan, het beplantingsplan, is flink uitgekleed, maar desalniettemin hebben de afwijkingen niet veel afbreuk gedaan aan de representatie van de identiteit van Zwinderen. Het nieuwe wijkje heeft samenhang gekregen met het bestaande dorp en het landschap (zie foto's 154-170, volgende pagina's).
De BOKD (1998, p. 11) vat het stedenbouwkundig plan als volgt samen: *"De openheid van dorp en landschap bewaren"*. In de eerste plaats is er veel aandacht besteed aan het behouden van de openheid richting de Kleine Esch. Zo is er aan de zuidkant van de wijk op de overgang naar de es een grote open ruimte gecreëerd bestaande uit een schapenwei met fruitbomen. Ook mocht een deel van de tuin achter de huizen middenin het plan grenzend aan de schapenwei niet worden bebouwd (met bijvoorbeeld een schutting, tuinhuis of schuurtje), tenzij gekozen werd voor *"een typisch Drentse oplossing als een lage beukenhaag"* (p. 11). Het eenzame schuurtje op foto 157 (volgende pagina) staat net buiten het verboden gebied.
In de tweede plaats is getracht de openheid van het dorp, met een bebouwingsstructuur van om dorpsweitjes heen gelegen willekeurig verspreide bebouwing, te behouden. Behalve de schapenwei is een nieuw brinkje gerealiseerd waar omheen de woningen zijn gesitueerd. De woningen liggen niet allemaal naast elkaar, maar er is een T-vorm gecreëerd. In het verticale (noord-zuid) gedeelte van de T vormen de gezamenlijke kavelgrenzen aan de voor- en achterkant een boog, waardoor de kavelgroottes verschillen en de woningen niet geheel naast elkaar liggen. Onbedoeld dragen ook de braakliggende, nog niet verkochte kavels, bij aan de openheid.
Ten derde bestaat de nieuwbouw uit ruime kavels met vrijstaande bebouwing. Over het algemeen staan de woningen niet krap op de kavel, en zijn de kavels groter dan gemiddeld. Wat dit betreft bestaat er wel een groot verschil tussen het noordelijke en het zuidelijke gedeelte van het wijkje. Het zuidelijke gedeelte bestaat geheel

uit ruime kavels (groter dan 1ha) met vrijstaande bebouwing. In het noordelijke gedeelte staan er wel enkele woningen eingszins krap op de kavel (met name het huis op foto 210, pag. 267). Het stedenbouwkundig plan voorzag weliswaar in 11 nieuwe woningen, maar de planning is nu 12. Deze extra woning is toegevoegd aan de noordelijke helft, waardoor deze kavels kleiner zijn geworden dan in eerste instantie de bedoeling was. Het weinig consciëntieus volgen van het stedenbouwkundig plan heeft ironisch genoeg niet alleen negatieve gevolgen gehad met het oog op het representeren van de identiteit van Zwinderen in het nieuwbouwwijkje. Het plan bestond namelijk voor iets meer dan de helft (6 om 5) uit twee-onder-een kap woningen. Dit zijn er 2 van de 10 geworden[416], terwijl het bij de 2 nog onverkochte kavels ook om vrijstaande woningen gaat. Deze 2 twee-onder-een kap woningen staan ook in het noordelijke gedeelte.
In de vierde plaats zijn de bomen die op de locatie stonden ingepast in het plan, en is er daarnaast veel groene ruimte gecreëerd. Zo is er een nieuwe brink gerealiseerd, zijn de bestaande rijen grote eiken aangevuld met jonge eiken tot een boomsingel dwarsdoor het plan, en is de landschappelijke overgang naar de es vormgegeven door een schapenwei met fruitbomen. Daar staat tegenover dat van het beplantingsplan uit het stedenbouwkundig plan toch niet veel is terecht gekomen. Een belangrijk onderdeel van het stedenbouwkundig plan was om een dichte groenstrook aan te brengen tussen de nieuwbouw en de bestaande bebouwing aan de Sternbosweg om de lelijke achterkanten van de Sternbosweg weg te werken (en de bewoners van de nieuwbouw privacy te garanderen). Die strook is in eerste instantie ook aangeplant. Nadat de gemeente Coevorden echter had besloten de grond voor 1 euro te verkopen, is de beplanting echter weer grotendeels verdwenen[417]. Verder ontbreekt deels de beplanting die de overgang naar de es vorm moest geven. Zo was op de zuidwest hoek van de wijk (kruising Stobbenakkerweg-Toldijk) een klein bosje gepland, *"zo'n 'overhoek' die je in vrijwel ieder dorp wel ergens op de overgang van het dorp en de es vindt"* (p. 11). Deze blijkt gesneuveld, evenals de strook (streekeigen) bomen die direct ten oosten ervan was voorzien. De weides en de oude bomen geven de nieuwbouw desalniettemin een groene uitstraling. Daar doet het ontbreken van in het stedenbouwkundig plan voorziene bomen of struiken niets aan af.

Foto's 154-170: Samenhang aanbrengen met dorp en landschap – representatie identiteit van Zwinderen in de nieuwe wijk

[416] Twee bewoners van het wijkje die ik gesproken heb op 14-05-2010 vonden het ook volstrekt logisch dat er niet volgens het stedenbouwkundig plan 2 twee-onder-een kapwoningen zijn gebouwd in het zuidelijke wijkgedeelte. Ze vroegen zich af wie er nu een dermate grote kavel wilde kopen om er vervolgens geen vrijstaand huis op te zetten.
[417] Bron van informatie: persoonlijk gesprek met een bewoner van het wijkje op 14-05-2010.

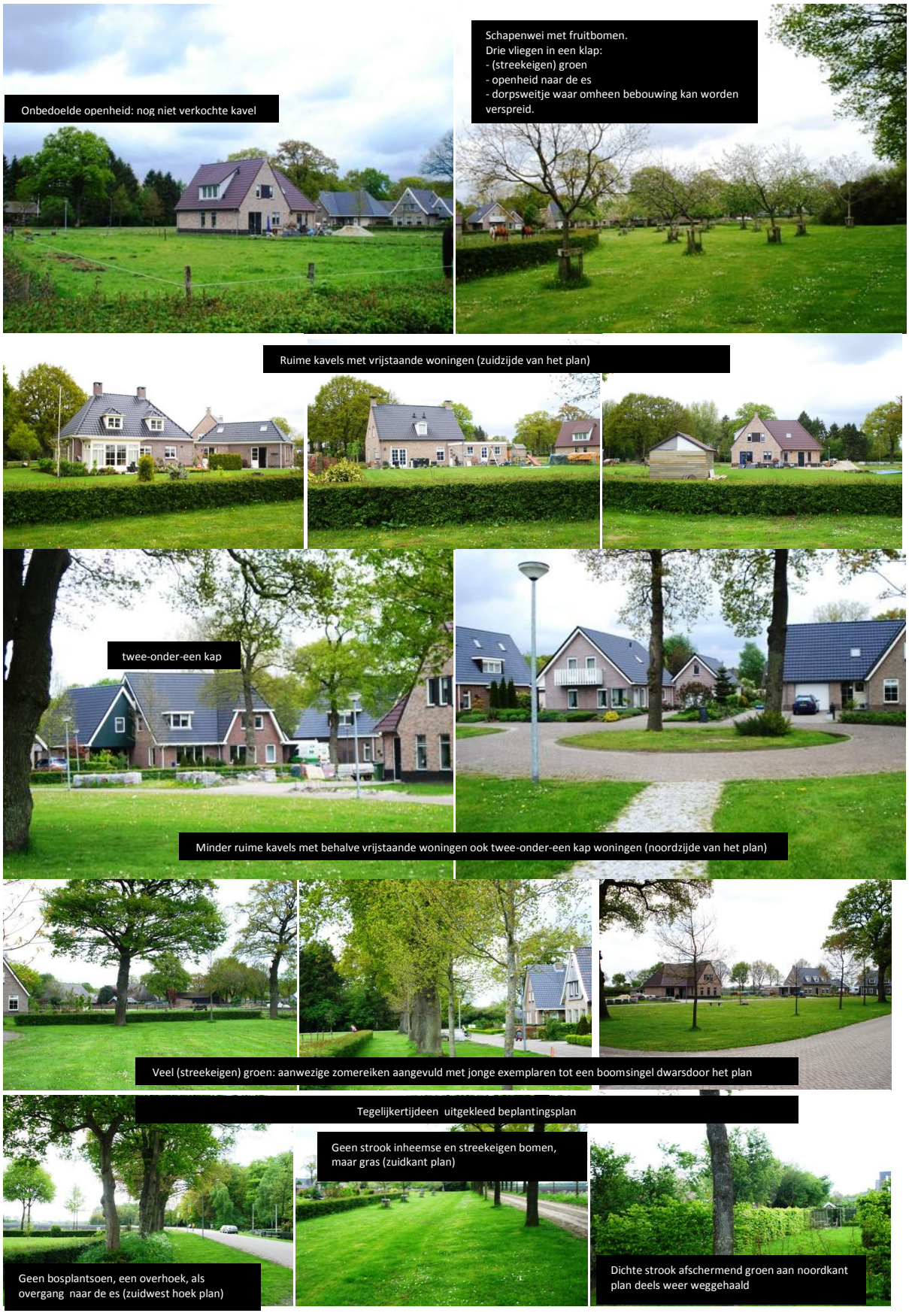

Gesteld kan worden dat de nieuwbouw in Zwinderen de kenmerken heeft van landschappelijk bouwen. Drie voor BügelHajema identiteitsbepalende kenmerken van Zwinderen (*grote open ruimte*, *ruime kavels*, *veel groen*) zijn immers tegelijkertijd ook kenmerken van landschappelijk bouwen. Illustratief voor de ruime opzet van het plan,

met ruime kavels en een grote open(bare) ruimte, is de volgende uitspraak van Korterink (in BOKD, 1998, p. 10), toenmalig wethouder van Oosterhesselen: *"De enige kritiek die ik me van de inspraakavond herinner, is dat iemand zei: Dat is toch wel heel veel grond voor die paar woningen"*. De aandacht die in Zwinderen is gegeven aan het realiseren van een dorpse open(bare) ruimte blijkt, behalve uit de grootte, uit het aanbrengen van zichtlijnen (de meeste huizen kijken uit op de es), het gebruik van bepaalde materialen (o.a. klinkerwegen), de dorpse eenvoud van de openbare ruimte, en het behouden en aanbrengen van groen. Behalve het behoud van de bomen op de locatie, zijn eiken en fruitbomen aangeplant in de openbare ruimte en vormt een streekeigen lage beukenhaag veelal de afscheiding tussen de particuliere en de openbare ruimte.

Daarnaast is ook aan de kwaliteitscriteria 'inpassing in de landschappelijke en stedenbouwkundige structuur' en 'een goede overgang naar het buitengebied' voldaan (voor kenmerk 5 'aandacht voor architectuur' zie 5.5.6).
Het *inpassen in de landschappelijke en stedenbouwkundige structuur* heeft voornamelijk plaatsgevonden door de openheid van het dorp en de openheid naar het landschap te behouden. Voor wat betreft de relatie met de es vond stedenbouwkundige Vegelin (in BOKD, 1998) het belangrijk om uit respect voor de es de lelijke achterkanten van de Sternbosweg weg te werken. De daarvoor bedoelde dichte afschermende groenstrook is echter zoals gezegd weer grotendeels weggehaald. Maar gezien vanaf de es zijn die lelijke achterkanten door de situering van de nieuwe bebouwing even zo goed weggewerkt; er is sprake van de door Bosch Slabbers genoemde strategie voor dorps bouwen in Drentse zanddorpen 'afranden van de es'. Met de creatie van een nieuwe brink, waarom heen de nieuwbouw is gesitueerd, is tegelijkertijd nog gebruik gemaakt van een tweede door Bosch Slabbers genoemde strategie: doorbrinken. Verder is er aangesloten op de bebouwingsstructuur door ruimte rond de woningen te laten (en enigszins verspreid te bouwen) en op de beplantingsstructuur door de op de locatie aanwezige bomen intact te houden en uit te breiden tot een singel.
In Zwinderen is ook gezorgd voor een *goede overgang naar het buitengebied*. De landschappelijke overgang naar de Kleine Esch is vormgegeven door beplanting en open ruimte. De openheid richting de Kleine Esch is hierdoor bewaard gebleven.

Het landschappelijk bouwen project in Zwinderen kenmerkt zich, net als het project in Zeijen, door de ruim opgezette en groene open(bare) ruimte. Op de belangrijkste kenmerken van een dorp, de ruimte en het groen, is op deze wijze voortgeborduurd. Zoals ook naar voren komt uit de foto's 154-170 (vorige pagina's) geeft dit het nieuwe wijkje een dorps karakter. De dorpse infrastructuur versterkt dit beeld: er is geen scheiding of niveauverschil tussen trottoir en weg, en bovendien vormt de weg waaraan de zuidelijke woningen zijn gelegen een bocht. Ook voor de uitbreiding in Zwinderen kan geconcludeerd worden dat door het in de praktijk brengen van de kwaliteitscriteria voor landschappelijk bouwen het landschappelijke en dorpse karakter van Zwinderen in de nieuwe wijk behouden is en dat er sprake is van aansluiting op historisch gegroeide structuren.

Aanvulling op theorie ten aanzien van landschappelijk bouwen
Vegelin (in BOKD, 1998) noemt landschappelijk bouwen eigenlijk heel eenvoudig. Hij leerde in Zwinderen dat *"als je landschappelijk bouwt, zo'n plan zich in feite zelf tekent."* (p. 9). Het is slechts kwestie van kijken naar de omgeving. Landschappelijk bouwen betekent simpelweg behouden wat mooi is. In het geval van Zwinderen de prachtige bomen die op de locatie staan. En wat lelijk is veranderen. In het geval van Zwinderen de lelijke achterkanten van de Sternbosweg wegwerken[418].

Landschappelijk bouwen: behouden wat mooi is, wat lelijk is veranderen

5.5.6 Inhoudelijke opgave (4): architectuur

Inleiding
De laatste en ultieme stap bij het landschappelijk bouwen van een dorpsuitbreiding is het bouwen van de woningen. Ook op dit laagste schaalniveau dient aandacht te worden geschonken aan de kwaliteit. Gelijk de overige kenmerken van landschappelijk bouwen biedt echter ook kenmerk 5 'aandacht voor architectuur' ruime interpretatiemogelijkheden. In 4.3 bleek bovendien dat de BOKD (1998) weinig zegt over de invulling van architectuur bij landschappelijk bouwen (met betrekking tot Zeijen en Zwinderen), behalve dan dat er voor bebouwing regels gelden voor het gebruik van materialen en kleuren. Bleeker & Nauta en *m*RO (2003) weiden (met betrekking tot Eexterzandvoort) iets meer uit over de betekenis van 'aandacht voor architectuur'. Dit

[418] Vanuit het perspectief van het genereren van landschappelijke kwaliteit is behouden wat mooi is en veranderen wat lelijk is een simpel edoch geniaal uitgangspunt. Het probleem is echter dat de begrippen 'mooi' en 'lelijk' nogal subjectief aard zijn. Zoals bijvoorbeeld met betrekking tot architectuur is aangegeven (4.5.2), kunnen de meningen tussen discoursen nogal verschillen over wat mooi is en wat lelijk. Het is misschien toepasbaar in Zwinderen, maar wordt al moeilijker in Zeijen. De ontginningsboerderij had behouden kunnen worden, maar er is ook deels in een weiland gebouwd en daar is weinig materiaal voorhanden dat in aanmerking komt om als 'moois' behouden te worden.

betekent voor hen: regels voor kleur- en materiaalgebruik, geen cataloguswoningen, maar woningen geënt op vormen, kleuren en materialen uit de omgeving (dus streekeigen), meest vrijstaande woningen, en tenslotte woningen hoeven niet historiserend te zijn, eigentijds mag ook.

De vraag is in eerste instantie hoe deze punten zijn uitgewerkt in Eexterzandvoort, Zeijen en Zwinderen. En vervolgens kan men dezelfde vragen stellen als in het hoofdstuk over architecten zijn gesteld. Blijkt in de drie Drentse dorpen uit de uitwerking van het kenmerk 'aandacht voor architectuur' dat landschappelijk bouwen een bepaalde eenzelfde architectonische manier of stijl van bouwen is? Welke middelen worden aangewend om inpassing van woningen te realiseren? Heeft inpassing meer te maken met de historische omgeving of alleen met de huidige omgeving? Gaat inpassing via harmonie of contrast?

In de uitwerking van het kenmerk 'aandacht voor architectuur' speelt het beeldkwaliteitsplan een belangrijke rol. Anders dan bij standaard bouwen waarvoor vaak alleen bestemmingsplan en welstand gelden, moeten woningen bij landschappelijk bouwen ook passen in het landschaps en/of stedenbouwkundig plan en het beeldkwaliteitsplan. Nadat zorg is gedragen voor inpassing van de dorpsuitbreiding in de landschappelijke en stedenbouwkundige structuur, zijn voor een goede landschappelijke inpassing nodig: 1. inrichtingsmaatregelen voor het openbaar gebied, 2. inrichtingseisen voor de bouwkavels, 3. kwaliteitseisen voor de nieuwe bebouwing. De inrichtingsmaatregelen voor het openbaar gebied zijn normaalgesproken een verantwoordelijkheid van de gemeente. De in Eexterzandvoort, Zeijen en Zwinderen genomen maatregelen zijn in 5.5.5 aan bod gekomen. Inrichting van bouwkavels (inrichting en beheer erven, inclusief situering van hoofd- en bijgebouwen op de kavel) en architectuur van de woningen zijn in de drie Drentse dorpen een particuliere verantwoordelijkheid. Om toch kwaliteit te garanderen stelt de gemeente voorwaarden aan particulieren met betrekking tot archituur en inrichting van kavels in het beeldkwaliteitsplan.

Eexterzandvoort

Voorwerk voor beeldkwaliteitsplan van Bleeker & Nauta en *m*RO (2003)

De inhoud van het beeldkwaliteitsplan voor Eexterzandvoort is gebaseerd op het voorwerk van Bleeker & Nauta en *m*RO (2003). Zij hebben hun interpretatie van het architectonische aspect aan landschappelijk bouwen in eerste instantie uitgewerkt in hun tweede categorie randvoorwaarden voor het landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort. Ze noemen vier criteria ten behoeve van nieuw te bouwen woningen. Deze zijn weergegeven in tabel 15[419]. Vervolgens hebben Bleeker & Nauta en *m*RO (2003) deze randvoorwaarden aangevuld en uitgewerkt tot beeldkwaliteitseisen die voor de nieuwe, individuele bouwkavels (woning en erf) gehanteerd zouden moeten worden. Deze zijn weergegeven in bijlage 8, (p. 354).

Tabel 15: Randvoorwaarden bebouwing bij landschappelijk bouwen Eexterzandvoort

BEBOUWINGS/INRICHTINGS ASPECT	RANDVOORWAARDEN BEBOUWING
1. Situering	- Bouwen aan één zijde van de weg zodat uitzicht over de weg mogelijk is.
2. Type/soort	- Vrijstaande woningen moeten het individuele karakter van de bebouwingsstructuur versterken, - projectmatig bouwen alleen toestaan indien verschillende woningtypen worden ontwikkeld, - cataloguswoningen niet toegestaan.
3. Vorm/goothoogte	- Bouwen in één bouwlaag met kap, - lage goothoogte.
4. Kleur/materiaal	- Kleuren afstemmen op de bebouwing in de omgeving, - gevels: donkerrode baksteen en hout, - dak: de kap met pannen of riet gedekt, golfplaat of kunstriet is niet toegestaan.

De randvoorwaarden ten behoeve van de nieuw te bouwen woningen en de beeldkwaliteitseisen hebben Bleeker & Nauta en *m*RO (2003) geabstraheerd uit de bebouwingsanalyse van Eexterzandvoort (tabel 13, p. 240). De resultaten van dit identiteitsonderzoek zijn grotendeels overgenomen. De randvoorwaarden en beeldkwaliteitseisen dienen immers de identiteit van Eexterzandvoort te weerspiegelen, en hierdoor te garanderen dat de nieuwe bebouwing past bij het dorp. Toch blijkt opnieuw dat identiteiten geen 'objectieve gegevens' zijn, maar sociale constructies (zie hoofdstuk 2). Bleeker & Nauta en *m*RO bepalen uiteindelijk zelf de gewenste identiteit van Eexterzandvoort door te kiezen uit de vastgestelde kenmerken (uit het verleden). Zo bleken zowel twee-onder-een kap woningen als rieten daken een enkele keer voor te komen in Eexterzandvoort, het grootste gedeelte van het woningbestand bestaat uit vrijstaande woningen met pannendaken, maar zijn rieten

[419] Deze criteria blijken dus enige overlap te vertonen met de eerste categorie randvoorwaarden ten aanzien van de landschappelijke kwaliteiten: de criteria 1 en 2 zijn eerder genoemd (vooral de eerste randvoorwaarde heeft ook meer te maken met de stedenbouwkundige structuur dan met architectuur).

daken wel overgenomen in de lijst met bebouwingsrandvoorwaarden terwijl twee-onder-een kap woningen niet zijn toegestaan.

Ook de beeldkwaliteitseisen blijken enigszins af te wijken van de in de bebouwingsanalyse vastgestelde kenmerken van Eexterzandvoort, zo blijkt uit de vergelijking tussen bijlage 8 (pag. 354) en tabel 13 (pag. 240). Met andere woorden: de beeldkwaliteitseisen zijn niet geheel conform de vastgestelde identiteit (of beter gezegd kenmerken) van Eexterzandvoort. Een omissie is de gebroken kopse voorgevel (terugspringende entree) waardoor oude woningen en boerderijen in Eexterzandvoort gekenmerkt worden. Aan de andere kant hebben de ontwerpers ook elementen opgenomen in de beeldkwaliteitseisen die niet af te leiden zijn uit de bebouwingsanalyse. Een eerste toevoeging is het gebruik van hout als materiaal. De ontwerpers vinden natuurlijke materialen kennelijk belangrijk bij de 'creatie' van inpassing (een verdere aanwijzing hiervoor is dat ook rieten daken worden toegestaan). Buiten het gebruik van hout zijn er nog enkele andere elementen toegevoegd die maken dat er voldaan wordt aan andere kwaliteitscriteria voor landschappelijk bouwen dan aandacht voor architectuur alleen. Het gaat in de eerste plaats om streekeigen beplanting. En in de tweede plaats onder de vlag van het kenmerk 'ruime kavels' om een juiste verhouding tussen kavelgrootte en bouwmassa: relatief weinig bouwmassa in verhouding tot de grootte van de kavel.

Identiteit van de plek: behalve gebaseerd op regionale en lokale kenmerken, ook op kenmerken van een kavel.

Beeldkwaliteitsplan (Gemeente Aa en Hunze, 2004)

Tenslotte heeft de Gemeente Aa en Hunze (2004) de kwaliteitseisen met betrekking tot bebouwing en inrichting van de bouwlocaties, zoals die zijn opgesteld door Bleeker & Nauta en *m*RO (2003), nader uitgewerkt en definitief vastgesteld in het beeldkwaliteitsplan. Deze beeldkwaliteitseisen zijn langs twee lijnen onder te verdelen in vier categorieën afhankelijk van het feit of ze gelden voor alle kavels of alleen voor specifieke kavels, en of ze verplicht zijn (de zgn. criteria) of dat het slechts niet verplichte suggesties betreft (de zgn. aanbevelingen). De eerste categorie, de algemene criteria, zijn verplichtingen ten aanzien van de welstand die gelden voor alle kavels van het landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort. De voor bouwwerken (de woningen) geldende algemene criteria zijn weergegeven in bijlage 9a (pag. 355), de voor licht vergunningsplichtige bouwwerken (puien/bijgebouwen/aan- en uitbouwen) in bijlage 9b. De tweede categorie, de (niet verplichte) aanbevelingen die van toepassing zijn op alle kavels zijn weergegeven in bijlage 9c. De verplichtingen hebben betrekking op de situering van de woning op het perceel (inrichting) en bouwmassa, vorm, gevelopbouw, detaillering, materiaal en kleur van de woning (bebouwing). Bij aan- en uitbouwen bovendien om maat en stijl. Niet-verplichte zaken hebben betrekking op stijlelementen en detaillering van de bebouwing, en qua inrichting op erfafscheidingen en infrastructuur (i.e. inritten).

In het beeldkwaliteitsplan (Gemeente Aa en Hunze, 2004) worden bovenop de algemene, voor alle bouwlocaties geldende beeldkwaliteiteisen aanvullende eisen gesteld per specifieke kavel. Deze bestaan ook weer enerzijds uit verplichte criteria per specifieke kavel (categorie drie) en anderzijds aanbevelingen per specifieke kavel (categorie vier). De kavelspecifieke aanvullende criteria en aanbevelingen zijn per kavel weergegeven in bijlage 10 (pag. 356). Deze zijn gebaseerd op de *"landschappelijke structuur ter plaatse"* (p. 2 bijlage). De 'landschappelijke structuur ter plaatse' blijkt niet volledig te kunnen worden afgeleid van de landschaps- en dorpsanalyse van Bleeker & Nauta en *m*RO (2003), omdat deze een te generiek karakter heeft om het individuele karakter van elke kavel te omvatten. De kavelspecifieke beeldkwaliteitseisen zijn daarom niet alleen gebaseerd op de randvoorwaarden ten behoeve van nieuw te bouwen woningen en de beeldkwaliteitseisen zoals die zijn opgesteld door Bleeker & Nauta en *m*RO. Ook een kavel blijkt nog onderscheidende, individuele kenmerken te kunnen bezitten. In hoofdstuk 4.3 is er met het oog op dorpseigen uitbreiden al aan gerefereerd dat er zich onder het schaalniveau van een dorp nog een schaalniveau, dat van de kavel, bevindt, en is aangegeven dat de geaggregeerde kavelkenmerken en het patroon van afwisseling tussen de kavels belangrijke bepalende factoren vormen voor een dorpsidentiteit. Tot nu toe is er echter geen onderscheid gemaakt tussen lokale identiteit en identiteit van de plek, maar men kan concluderen dat lokale identiteit en identiteit van de plek betrekking kunnen hebben op twee verschillende schaaldimensies. Dit betekent dat een identiteit van een plek, waarover de architecten in 5.3 veelvuldig spreken, behalve op regionale en lokale (=dorps)kenmerken, ook gebaseerd kan zijn op kenmerken van een kavel.

Voorafgaand aan de kavelspecifieke beeldkwaliteitseisen is daarom in het beeldkwaliteitsplan (Gemeente Aa en Hunze, 2004) een korte beschrijving van de kavel opgenomen waarin de individuele kenmerken van de kavel worden weergegeven (zie ook bijlage 10, pag. 356). De kavels zijn onderling verschillend op het gebied van:

grootte, geografische ligging ten opzicht van het dorp, ligging/oriëntatie ten opzichte van de openbare weg, aanwezigheid van natuurlijke elementen, het al dan niet bezitten van een vrije ligging ten opzichte van bebouwing, mate waarin de kavel deel uit maakt van de bebouwingsstructuur van Eexterzandvoort/mate van geïsoleerdheid van de ligging. De beschrijving van de kavel valt te beschouwen als een identiteitsbeeld van het allerlaagste schaalniveau, nog onder het niveau van de lokale identiteit van het dorp Eexterzandvoort. In Eexterzandvoort is dit schaalniveau, veel meer dan in Zeijen en Zwinderen, relevant omdat het gaat om afzonderlijke, verspreid in het dorp en landschap liggende kavels. Een voorbeeld van het aansluiten op de historisch gegroeide structuur via het laagste schaalniveau van de kavel is de voorziene plaatsing van de woning op kavel 8 (p. 19): *"Door de woning achter op het perceel te plaatsen ontstaat afwisseling in het bebouwingspatroon zoals dat aan de Nieuwe Dijk/Dalweg voorkomt."*

De procedurele kant van het beeldkwaliteitsplan kenmerkt zich door het volgende principe: hoe groter en qua ligging geïsoleerder de kavel, hoe minder regels er gelden. De individuele kenmerken van de kavels hebben dus niet alleen invloed op de inhoud van de beeldkwaliteitseisen, maar ook op de verhouding tussen het aantal verplichte criteria versus het aantal niet-verplichte aanbevelingen. Voor relatief kleine kavels dichtbij of in Eexterzandvoort houdt dit in dat niet alleen andere regels gelden maar ook meer (verplichte) regels. In deze categorie vallen de kavels 5, 9 en 12. De grotere kavels in het buitengebied waarvoor ook min of meer dezelfde regels gelden zijn de kavels 1, 7, 8 en 10. Als grote kavel vlakbij de kern van Eexterzandvoort neemt kavel 13 een tussenpositie in, met niet alleen veel verplichte criteria voor de bebouwing zoals bij de kleine kavels vlakbij de kern, maar ook veel inrichtingssuggesties van het perceel zoals bij de grote kavels in het buitengebied. De criteria voor de grotere kavels in het buitengebied hebben ruwweg betrekking op: situering, oriëntatie en gevelopbouw/detaillering. Voor de kleinere kavels in (de nabijheid van) Eexterzandvoort gelden daar bovenop criteria met betrekking tot: massa, vorm, hoogte en materiaal. De aanbevelingen kunnen gezien worden als een inrichtingsvoorstel op hoofdlijnen. Voor alle kavels worden aanbevelingen gedaan met betrekking tot beplanting. Daarbij zijn gebiedseigen soorten aangegeven. Bij de grotere kavels in het buitengebied gaat het verder hoofdzakelijk om de mate waarin het perceel ingericht kan worden als tuin. Bovendien worden voor de grotere kavels ook suggesties gedaan met betrekking tot kleur en materiaal van de bebouwing.

Beeldkwaliteitsplan: regels voor meer dan alleen kleur- en materiaalgebruik

Het eerste punt dat Bleeker & Nauta en *m*RO (2003) noemen bij hun nadere uitleg van het kenmerk 'aandacht voor architectuur' van landschappelijk bouwen is: regels voor kleur- en materiaalgebruik (zie 4.3). Het blijkt dat de gemeente Aa en Hunze in het beeldkwaliteitsplan voor het landschappelijk bouwen project behalve regels voor kleur- en materiaalgebruik ook regels heeft gesteld aan andere bebouwings- en inrichtingsaspecten.

De inhoud van het beeldkwaliteitsplan resumerend hebben de verplichte beeldkwaliteitseisen enerzijds betrekking op de *situering* (en de *oriëntatie*) van de bebouwing op het perceel en de *massa*. Alle woningen moeten worden geplaatst op minimaal vijf meter van de erfgrens. Het bouwvlak, waarbinnen de woning geplaatst moet worden, en het te bebouwen percentage van het bouwvlak (bouwmassa) zijn afhankelijk van de kavelgrootte. Meestal (want afhankelijk van de individuele kenmerken van een kavel die verschillend kunnen zijn) geldt daarbij dat het hoofdgebouw georiënteerd moet zijn op openbare weg, met de nokrichting haaks op de as van de openbare weg. Anderzijds hebben de verplichte beeldkwaliteitseisen betrekking op *vorm*, *kleur* en *materiaal* van woningen en daken en de *gevelopbouw/detaillering*. Als stelregel voor de vorm wordt gehanteerd: één bouwlaag met kap, de kap domineert het beeld. Daarbij is aangegeven dat een zadeldak, al dan niet met wolfseind, karakteristiek is voor de regio. Qua materiaal is schoon metselwerk voor alle kavels verplicht gesteld, waarbij men bij de grotere kavels in het buitengebied de aanbeveling doet om natuurlijke materialen te gebruiken. Voor de woning dienen donkere, aardse kleuren gebruikt te worden met lichte kozijnen. Het dak moet gedekt worden met gebakken donkerrode/ grijszwarte dakpannen of riet. De gevel tenslotte moet gesloten zijn met verticale openingen. Voor de grotere kavels in het buitengebied geldt bovendien de verplichting dat de onderzijde (plint) en bovenzijde (goot of kroonlijst) een horizontale geleding geven en het gevelvlak afbakenen.

Naast deze harde, concrete criteria wordt ook *afstemming* veelvuldig verplicht gesteld. Het gaat dan om het afstemmen van de vorm van het dak op de stijl van het gebouw of om het afstemmen van de kleur van de daken op de kleur van de gevels. Het gaat ook om het afstemmen van bijgebouwen en aanbouwen qua situering, massa, maatvoering, stijl, materiaal, kleur en detaillering op de hoofdgebouwen. Relatief kleine kavels in of dichtbij het dorp moeten bovendien qua massa, vorm, hoogte en het voor het dak te gebruiken materiaal afgestemd worden op de omringende bebouwing. Dat betekent onder meer dat bebouwing van een grotere massa en hoogte dan de direct omringende bebouwing op grotere afstand tot de zijerfgrens en de weggrens geplaatst moet worden. De kavels dichtbij de kern van Eexterzandvoort moeten ook aansluiten op de ritmiek (samenhang en afwisseling) van bestaande bebouwing in de omgeving. Afstemming in welke relatie dan ook is echter weinig concreet, en zal daarom interpretatieruimte laten bij het ontwerp van de woningen. Dat betekent dat deze beeldkwaliteitseisen,

ondanks dat ze verplicht zijn, een veel minder sturende werking hebben dan de voornoemde eisen met betrekking tot situering, oriëntatie, vorm, kleur- en materiaalgebruik.

De meest belangrijke aanbevelingen hebben betrekking op de inrichting van het perceel door middel van beplanting. Daarbij beveelt men vooral *streekeigen beplanting* aan. Beplanting heeft verschillende functies. Zo dienen hagen en heggen als erfafscheiding. Streekeigen struwelen en boomsingels kunnen aangeplant worden als afscherming naar bos en agrarisch gebied of andere woonpercelen. Een tweede aanbeveling (voor de grotere kavels) is om slechts een gedeelte van het perceel direct om het hoofdgebouw als tuin in te richten. Beplanting is dan weer belangrijk ter inrichting van de overige gronden. Behalve beplanting noemt men bijvoorbeeld ook een dierenwei als mogelijke manier om deze zone in te richten. Ook daarbij wordt rekening gehouden met inpassing: de dierenwei moet niet omzoomd worden door witte hekken. Tenslotte dient de aanplant van groen ook ten gunste van wilde planten en dieren te gebeuren (daartoe is een derde aanbeveling voor de grotere kavels ook het flauwer maken van slootoevers).

Beeldkwaliteitsplan Gemeente Aa en Hunze (2004) versus Bleeker & Nauta en *m*RO (2003)

Geconcludeerd kan worden dat de voorzet van Bleeker & Nauta en *m*RO aangaande de beeldkwaliteitseisen door de gemeente serieus is genomen: in het beeldkwaliteitsplan komen vrijwel alle beeldkwaliteitseisen terug zoals die zijn opgesteld door de ontwerpers (vergelijk de bijlagen 9 (pag. 355) en 10 (pag. 356) met bijlage 8 (pag. 354). Met één zeer belangrijke uitzondering: het bouwen onder architectuur is niet opgenomen in het beeldkwaliteitsplan. Wel gelden extra verplichtingen ten aanzien van gevelopbouw/detaillering van de bebouwing: voor alle kavels is een gesloten gevelopbouw met verticale openingen verplicht, voor grotere kavels in het buitengebied bovendien nog dat de onderzijde (plint) en bovenzijde (goot of kroonlijst) een horizontale geleding geven en het gevelvlak afbakenen.

De grote overeenkomst tussen de definitieve beeldkwaliteitseisen uit het beeldkwaliteitsplan en de door Bleeker & Nauta en *m*RO opgestelde beeldkwaliteitseisen betekent ook dat de door Bleeker & Nauta en *m*RO genoemde randvoorwaarden voor de bebouwing (tabel 15, pag. 256) de kern vormen van het beeldkwaliteitsplan. Zoals gezegd zijn zowel kleur en materiaal (metselwerk in aardse kleuren, of natuurlijke materialen/ daken van gebakken donkerrode of grijszwarte dakpannen, soms riet) als vorm (kap) belangrijke verplichtingen. De lage goothoogte is niet specifiek genoemd in het beeldkwaliteitsplan, maar er is wel als verplichting opgenomen dat de kap het beeld moet domineren. Daarnaast laten het beeldkwaliteitsplan en de grootte van de kavels slechts ruimte voor individuele bebouwing. De kavels zijn dermate groot (en dus dermate prijzig) dat de bouw van vrijstaande woningen gegarandeerd wordt. Daarom wordt bijvoorbeeld bij de uitleg in het beeldkwaliteitsplan over de verplichte situering van de woning op het perceel ook uitgegaan van individuele bebouwing. Voor de zekerheid is in het beeldkwaliteitsplan bij de relatief kleinere kavels als verplichting gesteld: het in stand houden van het open bebouwingsbeeld van herkenbare individuele panden. De laatste randvoorwaarde, situering van de woningen aan één kant van de weg om het uitzicht te behouden, is slechts specifiek als verplichting vermeld bij kavel 12. Maar ook de overige kavels zijn zo gekozen dat ze aan dezelfde kant van de weg liggen als de belendende bebouwing.

Tot slot kan ook geconcludeerd worden dat het beeldkwaliteitsplan conform het streekeigen bouwen is (zoals vastgesteld in bebouwingsanalyse), en dat het streekeigen bouwen door middel van het beeldkwaliteitsplan ook afgedwongen wordt. Uit de vergelijking in bijlage 11 (pag. 364) tussen enerzijds tabel 13 (pag. 240) en anderzijds de bijlagen 9 (pag. 355) en 10 (pag. 356) blijkt dat verreweg de meeste elementen uit de bebouwingsanalyse opgenomen zijn als verplichtingen in het beeldkwaliteitsplan. Men kan zelfs vaststellen dat het beeldkwaliteitsplan (bijlagen 9 en 10) nog meer dan de door Bleeker & Nauta en *m*RO genoemde beeldkwaliteitseisen (bijlage 8, pag. 354) conform de bebouwingsanalyse, en daarmee het streekeigen bouwen, opgesteld is. Zo is de belangrijkste omissie in de door Bleeker & Nauta en *m*RO genoemde beeldkwaliteitseisen gecorrigeerd, als algemene aanbeveling wordt gedaan: het gebruik van karakteristieke (streekeigen) stijlelementen en details, zoals de terugliggende hoek in de voorgevel. Ook valt het gebruik van riet als materiaal voor het dak (dat zoals blijkt uit de bebouwingsanalyse wel eens voorkomt in Eexterzandvoort) onder de algemene verplichtingen, terwijl het gebruik van hout als materiaal voor de gevels (dat niet voorkomt in Eexterzandvoort) slechts als aanbeveling geldt voor de grotere kavels.

Praktijk Eexterzandvoort: 5 woningen

De interpretatie van landschappelijk bouwen van Bleeker en Nauta en *m*RO is dus via het beeldkwaliteitsplan omgezet in een eisenpakket aan bouwers. Ingediende schetsplannen van kandidaatbouwers zijn op het gebied van bebouwing en inrichting (w.o. beplanting) getoetst aan het beeldkwaliteitsplan[420]. De kavels 5, 7,8, 10 en 12

[420] De schetsplannen (vooral bestaande uit tekeningen) dienden de volgende zaken duidelijk te maken (Gemeente Aa en Hunze, onbekend):

zijn inmiddels bebouwd, kavel 13 gaat bebouwd worden zodra de eigenaren hun huidige woning verkocht hebben. Het resultaat is te zien op de foto's 171-175.

Foto's 171-175: De vijf woningen van het landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort

Foto's 171 en 172 links: kavelnrs 5 en 12. Kleinere kavels dichtbij bebouwingsconcentratie Eexterzandvoort.

Foto's 173-175 onder: kavelnrs 7,8 en 10. Grotere kavels in het buitengebied.

Praktijk Eexterzandvoort: type en soort woningen

In hun uitleg over de betekenis van landschappelijk bouwen noemen Bleeker & Nauta en *m*RO (2003) als tweede punt met betrekking tot architectuur dat het bij landschappelijk bouwen meestal gaat om vrijstaande woningen (zie 4.3). Met het oog op het behouden van de identiteit van het dorp betekent landschappelijk bouwen in hun ogen in het geval van Eexterzandvoort zelfs uitsluitend het bouwen van vrijstaande woningen omdat dit het individuele karakter van de bebouwingsstructuur van Eexterzandvoort versterkt (zie tabel 15, pag. 256). Dit blijkt ook omgezet naar de praktijk: de nieuwbouw van het landschappelijk bouwen project bestaat volledig uit *vrijstaande* woningen (zie foto's 171-175).

Ten derde houdt 'aandacht voor architectuur' bij landschappelijk bouwen naar de mening van Bleeker & Nauta en *m*RO in dat er geen cataloguswoningen mogen worden gebouwd (4.3). Maar dat er gebouwd moet worden onder architectuur (zie beeldkwaliteitseisen, bijlage 8, pag. 354). Deze regel is zoals gezegd niet overgenomen in het beeldkwaliteitsplan van de gemeente Aa en Hunze (2004) (zie bijlagen 9 (pag. 355) en 10 (pag. 356). Toch zijn alle nieuwe woningen in Eexterzandvoort *onder architectuur* gebouwd.

Praktijk Eexterzandvoort: streekeigen bouwen

Het tegengaan van de daling van de landschappelijke kwaliteit van dorpsuitbreidingen betekende in Eexterzandvoort dat men door middel van landschappelijk bouwen de bouw van standaard bebouwing (in de vorm van cataloguswoningen) wilde verhinderen. Niet alleen door te bouwen onder architectuur, maar ook door streekeigen te bouwen. Als vierde aandachtspunt voor architectuur bij landschappelijk bouwen noemen Bleeker & Nauta en *m*RO dat woningen geënt moeten zijn op vormen, kleuren en materialen uit de omgeving.

In bijlage 11 (pag. 364) is weergegeven in hoeverre de in de praktijk gebouwde woningen voldoen aan de in het beeldkwaliteitsplan gestelde eisen en de kenmerken van streekeigen bouwen. Uit bijlage 11 kan de conclusie getrokken worden dat de in de praktijk gebouwde woningen bijna volledig conform het beeldkwaliteitsplan zijn uitgevoerd. En aangezien het beeldkwaliteitsplan is opgesteld op basis van de bebouwingsanalyse van Eexterzandvoort kunnen de woningen daarmee beschouwd worden als streekeigen architectuur. De woningen in Eexterzandvoort zijn niet alleen streekeigen qua vorm, kleur en materiaal. Ze zijn ook streekeigen (of dorpseigen) op het gebied van (goot)hoogte, detaillering, oriëntatie, situering (zowel op de kavel als ten opzichte van de belendende bebouwing), erfinrichting (waaronder erfafscheiding), erfgrootte, bouwvolume en het voorkomen van bijgebouwen. Zo hebben bijvoorbeeld alle nieuwe woningen (behalve kavel 8) de voor het dorp kenmerkende bijgebouwen (foto's 176-177, zie volgende pagina). Op kavel 10 (foto 176) zijn de bijgebouwen bovendien op typische Drentse wijze gesitueerd: de voor de Drentse zandgronden kenmerkende Saksische boerderij kent een losse, willekeurige groepering van de bijschuren.

---

kavelinrichting: situering van het bouwwerk, wijze van ontsluiting, erfscheidingen met verharding en wijze van uitvoering, plaats van beplanting/reliëf/waterpartijen en overige (tuin)elementen, aangrenzende terreinen met daarop eventuele bebouwing en groen, detaillering van de beplanting met aanduiding van sortimenten;

bebouwing: plattegrond van iedere verdieping/dwarsdoorsneden/gevelaanzichten van het bouwwerk, afmetingen van het bouwwerk, kleur- en materiaalgebruik van de bouwwerken, de relatie met beledende bebouwing (duidelijk te maken met behulp van foto's).

Foto's 176-177 (inzet foto 129): Streekeigenheid – woningen hebben bijgebouwen

Afstemming op bestaande bebouwing

Het beeldkwaliteitsplan had tot doel om inpassing van de nieuwbouw in de omgeving te bewerkstelligen door de nieuwe woningen streekeigen en dorpseigen (bebouwings)kenmerken mee te geven. Hierbij gaat het dus om identiteit op het schaalniveau van een streek of een dorp. Zoals is gebleken, hebben echter ook kavels nog eigen individuele (omgevings)kenmerken. Samenhang creëren met bestaande bebouwing betekent niet alleen aansluiten op bebouwing van de streek of het dorp, maar ook op onmiddellijk naastgelegen woningen. Voor de kavels 7, 8 en 10 is dit minder relevant omdat ze in het buitengebied liggen, maar kavel 5 ligt vlakbij de kern van Eexterzandvoort, en kavel 12 er midden in. In het beeldkwaliteitsplan is daarom nog een keer specifiek verplicht gesteld dat de nieuwe woningen op kavel 5 en 12 qua vorm, massa en hoogte op de bestaande bebouwing in de omgeving worden afgestemd en dat de bestaande samenhang en afwisseling in vormgeving en materiaalgebruik van kappen in de omgeving gehandhaafd moet blijven.

Foto's 178-181: Afstemmen op de bestaande bebouwing

Bestaande bebouwing links versus nieuwbouw rechts

Foto 178: naastgelegen bestaande bebouwing kavel 12.
Nieuwe woning kavel 12 zesde kap van links (lijkt op eerste gezicht vijfde omdat twee-onder-een kap buurwoning moeilijk te zien is).

Foto 179: nieuwe woning kavel 12

Afstemming: ***zelfde*** kant van en afstand tot de weg, zelfde hoogte, massa, kapvorm, materiaal gevel (baksteen) en grijszwarte pannen.

Foto 180: naastgelegen bestaande bebouwing kavel 5.
Nieuwe woning uiterst rechts tussen de bomen door te zien.

Foto 181: nieuwe woning kavel 5

Afstemming: ***zelfde*** hoogte, massa, vorm (kap) en materiaal dak en gevel (pannen/baksteen), ***afwisseling*** kleur en detaillering van het dak

Van zowel de woning op kavel 5 als die op kavel 12 kan men stellen dat ze afgestemd zijn op de direct naastgelegen bebouwing (foto's 178-181). Beide nieuwe woningen blijken dezelfde (kap)vorm, massa en hoogte te hebben als de belendende bebouwing. Voor de afstemming van kavel 12 op de naastgelegen woningen is verder vooral van belang dat de woning aan de goede kant van de weg staat (bestaande bebouwing aan een zijde van de straat) en op een zelfde afstand van de weg als de naastgelegen bebouwing (bestaande bebouwing staat keurig in het gelid, recht op een rechthoekige kavel). In de praktijk is de woning ook inderdaad op deze manier geplaatst. Daarnaast draagt het materiaal van de gevel (baksteen) bij aan de afstemming op de belendende

bebouwing. De nieuwe woning op kavel 12 kent bovendien ook een zelfde vormgeving en materiaalgebruik van de kappen als de buurwoningen. Als dakbedekking zijn net als bij de buurwoningen grijszwarte (blauwe) gebakken pannen gebruikt. De afwisseling in de bestaande bebouwing heeft vooral betrekking op de nokrichting en het type woning (vrijstaande woningen met nokrichting dwars op de weg, twee-onder-een kap woningen evenwijdig aan de weg). De nieuwe woning op kavel 5 draagt bij aan de bestaande afwisseling tussen de nabijgelegen woningen in de vormgeving (detaillering) van de kappen. In tegenstelling tot de naastgelegen woningen die te zien zijn op foto 180 (zie vorige pagina) is de kap van de nieuwe woning voorzien van een (streekeigen) wolfseind (foto 181, zie vorige pagina). Het materiaalgebruik van kap en gevel is daarentegen hetzelfde als bij de omringende woningen (gebakken dakpannen/baksteen), de afwisseling zit in de kleur van de dakpannen. Vanuit de kern van Eexterzandvoort gezien (foto 180) volgen eerst twee woningen met grijszwarte dakpannen, dan een woning met rode dakpannen, dan de nieuwe woning met grijszwarte dakpannen, terwijl de dichtstbijzijnde, niet op de foto te ziene, boerderijen weer voorzien zijn van rode dakpannen.

Behalve dat dus geconcludeerd kan worden dat de kavels 5 en 12 ingepast zijn ten opzichte van de bestaande bebouwing, kan ook geconcludeerd worden dat afstemming vaak betekent dat de nieuwe woning een zelfde kenmerk krijgt als de bestaande bebouwing (harmonie), maar dat er soms juist sprake is van afwisseling ten opzichte van de bestaande bebouwing (contrast).

Praktijk Eexterzandvoort: interpretatieruimte met als resultaat zeer verschillende woningen

Ondanks de overeenkomsten die bestaan tussen de woningen die in Eexterzandvoort onder de vlag van landschappelijk bouwen zijn gebouwd, het zijn onder architectuur gebouwde, individuele en streekeigen woningen, blijkt uit de foto's 171-175 (pag. 260) dat de woningen er (deels) nogal verschillend uitzien. Ook een stringent eisenpakket, zoals neergelegd in het beeldkwaliteitsplan voor landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort, blijkt nog zodanig veel speelruimte te laten dat heel verschillende woningontwerpen mogelijk zijn. In de eerste plaats bestaat een deel van de eisen uit zachte, niet verplichte aanbevelingen. Bouwers hebben de keuzevrijheid om deze suggesties al dan niet op te volgen. In de tweede plaats kunnen verschillen ontstaan omdat de opstellers van het beeldkwaliteitsplan zelf expliciet verschillende mogelijkheden laten aan bouwers. Dit heeft als achtergrond dat inpassing en streekeigenheid niet niet volledig te kwantificeren en niet eenduidig zijn. Zo vinden Bleeker & Nauta en *m*RO dat inpassing zowel mogelijk is door het gebruik van baksteen voor de gevels als door het gebruik van natuurlijke materialen. Verder bleek bijvoorbeeld uit de bebouwingsanalyse van Eexterzandvoort dat de helft van de woningen geen erfafscheiding had en de helft een groene erfafscheiding. 'Dorpseigen' kan dan twee verschillende dingen betekenen.

Ook waar de opstellers van het beeldkwaliteitsplan geen keuzemogelijkeheden laten, en er sprake is van harde, verplichte eisen blijken echter verschillende interpretaties door bouwers mogelijk. In de derde plaats kunnen verschillen tussen woningen ontstaan omdat het bij veel van de harde eisen gaat om een verplichting tot afstemming. En ook afstemmen is niet te concretiseren en dus verschillend uit te leggen. Soms kan afstemming betekenen dat een nieuw gebouw een zelfde kenmerk krijgt als het gebouw waarop het wordt afgestemd, maar soms ook juist met opzet een contrasterend kenmerk. Een goed voorbeeld van het multi-interpretabel zijn van afstemming is te zien op de foto's 176 en 129 (zie vorige pagina). De schuren zijn qua materiaal van de daken (zelfde: pannen) en massa (kleiner en daarmee ondergeschikt aan het hoofdgebouw) afgestemd op het hoofdgebouw. Tegelijkertijd zijn zowel het materiaal dat voor de gevels van de schuren is gebruikt (hout voor de schuren, baksteen voor het hoofdgebouw) als de kleuren van zowel dak als gevel verschillend aan die van het hoofdgebouw. De vraag of de schuren afgestemd zijn op het hoofdgebouw of niet, is moeilijk te beantwoorden. Men zou kunnen stellen van wel, maar net zo goed van niet. Daarnaast spelen nog een andere dimensies. Bij de vraag of er sprake is van afstemming kan men niet alleen de vraag betrekken of de schuur is afgestemd op het hoofdgebouw, maar ook of de schuur is afgestemd op de bebouwing van het dorp en de architectuur van de streek. De schuren op de foto's 177 en 129 (zie vorige pagina) zijn, met het donkere hout en en rode pannendak in een losse groepering gesitueerd rond het hoofdgebouw, streekeigen. Betekent dit dat de schuren sowieso afgestemd zijn op de omgeving, of niet?

Tenslotte kunnen zelfs harde, verplichte criteria die wel te concretiseren zijn, zoals bijvoorbeeld de eis tot een kapvorm, tot aardse kleuren of tot een bepaalde gevelopbouw/detaillering, tot verschillende uitkomsten leiden. De eis tot een kapvorm kan betekenen dat de woning een kap met wolfseind krijgt of een kap zonder wolfseind. De eis tot een aardse kleur kan betekenen dat de woning baksteenrood wordt, of donkergroen of donkerbruin. De verplichting tot een gesloten gevelopbouw met verticale openingen laat ook ruimte voor horizontale openingen (zie foto's 171, 173 en 175, pag. 260). Blijkbaar zelfs voor even grote horizontale openingen (zie foto 173). De verplichting voor de grotere kavels in het buitengebied 'onderzijde (plint) en bovenzijde (goot of kroonlijst) geven horizontale geleding en bakenen gevelvlak af' kan op klassieke wijze geïnterpreteerd worden door het aanbrengen van een goot of kroonlijst (zie foto's 174 en 175). Het kan ook op een eigentijdse wijze worden vormgegeven door met een horizontale baan uit roodbruine baksteen onderlangs de verder groene, houten gevel

de suggestie van een plint te wekken (zie foto 173). Men kan concluderen dat zelfs verplichte, concrete eisen met betrekking tot bebouwing en inrichting weliswaar een bepaalde richting en eenheid geven, maar nog altijd veel ruimte voor interpretatie laten.

Foto 182: Behoud van uitzicht - geen streekeigen beplanting op erfgrens

De interpretatieruimte kan soms zelfs zo groot zijn dat twee tegengestelde opties toch 'correct' zijn, gemeten aan de kenmerken van landschappelijk bouwen. Zowel qua inrichting van de kavels als qua bebouwing valt dit ook waar te nemen in Eexterzandvoort. Een duidelijk voorbeeld qua inrichting heeft betrekking op het al dan markeren van de erfgrens door streekeigen beplanting. Bij landschappelijk bouwen is streekeigen beplanting een belangrijk middel om de overgang naar het buitengebied op een goede manier vorm te geven. In het beeldkwaliteitsplan is dit opgenomen als aanbeveling. Zoals te zien is op foto's 133 en 134 (pag. 248), hebben sommige bouwers in Eexterzandvoort deze suggestie ook ter harte genomen. Maar even zo goed is in Eexterzandvoort landschappelijk gebouwd door juist weinig of geen streekeigen beplanting aan te brengen als erfafscheiding met als motivatie het behoud van uitzicht (foto 182). Ook deze tegenovergestelde optie is conform de uitleg van de kenmerken van landschappelijk bouwen en de randvoorwaarden ten aanzien van de landschappelijke kwaliteiten van Bleeker en Nauta en *m*RO.

Landschappelijk bouwen kan leiden tot heel verschillende woningen.

In 5.3 kwam naar voren dat ook qua bebouwing heel verschillende interpretaties van landschappelijk bouwen mogelijk zijn. Na vergelijking van de woningen in Eexterzandvoort kan dezelfde conclusie worden getrokken. De diversiteit van de in Eexterzandvoort gebouwde woningen vloeit deels voort uit het feit dat de huizen door verschillende architecten zijn gebouwd. Maar wordt toch vooral veroorzaakt doordat streekeigenheid niet te kwantificeren is, en daarom, richtinggevende beeldkwaliteitseisen ten spijt, op heel verschillende manieren kan worden geconcretiseerd. De vraag aan hoeveel kenmerken een woning moet voldoen om als streekeigen te mogen worden bestempeld kan bijvoorbeeld niet exact worden beantwoord; men kan de vraag alleen omdraaien en zich afvragen of een kenmerk streekeigen is of niet. Streekeigenheid kan, zoals bleek in 5.3, soms via veel kenmerken worden verbeeld, maar soms ook slechts in een enkel kenmerk, zoals een dakvorm, tot uitdrukking komen.

Foto's 183-184: Streekeigenheid – verschillende interpretaties

Landschappelijk bouwen heeft in Eexterzandvoort dus tot heel verschillende woningen geleid, en dit is goed te zien op de foto's 183-184. De woningen op de kavels 5 (foto 183) en 7 (foto 184) hebben beide dezelfde streekeigen kenmerken zoals: de kapvorm, de aardse kleur van de gevel, de lichte kleur van de kozijnen, volume, detaillering in de zin van de terugspringende hoek in de voorgevel en de horizontale afbakening van de gevel in de vorm van een plint of goot, het recht staan op een rechthoekige kavel, en het hebben van een bijgebouw. Toch

zijn beide woningen verschillend vormgegeven. Zo heeft de woning op kavel 5 de rode kleur van baksteen. Inpassing heeft gestalte gekregen door de kleur van de gebouwde omgeving als referentiepunt te nemen. De woning op kavel 7 heeft daarentegen een groene kleur. Hier is de kleur van het landschap (ongebouwde omgeving) als referentiepunt genomen. Ook de vorm is verschillend: de woning op kavel 5 lijkt op een boerderij, die op kavel 7 niet. Het meest opvallend is echter het verschil in uitstraling tussen beide woningen. Dit wordt veroorzaakt door het verschil in stijl. De woning op kavel 5 is opgetrokken in traditionele stijl, terwijl de woning op kavel 7 is gebouwd in eigentijdse stijl. Dit uit zich onder meer in het verschillende materiaalgebruik en detaillering. Voor de woning op kavel 7 is glas gebruikt voor zowel gevel als dak (behalve hout en wat baksteen voor de gevel, en pannen voor het dak). Terwijl het huis op kavel 5 volledig is opgetrokken uit baksteen met een dak van pannen. Qua detaillering en vorm is de woning op kavel 5 voorzien van een traditioneel zadeldak met wolfseind, en het huis op kavel 7 niet. De woning op kavel 7 is daarentegen eigentijds vormgegeven door de open zijvleugel (uitbouw) onder het doorgetrokken dak.

Landschappelijk bouwen is geen bouwstijl.

De woningen op de kavels 5 en 7 zijn als voorbeeld genomen ter illustratie van de conclusie dat landschappelijk bouwen kan leiden tot heel verschillende woningen. Maar ook als de vijf in Eexterzandvoort gebouwde woningen in hun geheel beschouwd worden, kan worden geconstateerd dat de woningen onderling verschillen in bijvoorbeeld stijl, vorm, kleur, materiaal en detaillering. Zo lijkt de woning op kavel 10 nog sterker op een boerderij dan de woning op kavel 5 (dit beeld wordt nog versterkt door het grote aantal bijgebouwde schuren), terwijl de huizen op de kavels 8 en vooral 12 geen boerderijvorm hebben. Ook qua stijl verschillen de woningen. Evenals in 5.3 is geconstateerd, kan aan de hand van de woningen in Eexterzandvoort worden geconcludeerd dat landschappelijk bouwen niet een bepaalde bouwstijl is. Van de vijf woningen in Eexterzandvoort is alleen kavel 7 bebouwd in eigentijdse stijl (er zijn geen woningen gebouwd in moderne stijl). Van de overige vier in traditionele stijl gebouwde woningen, zijn de kavels 5, 8 en 10 bebouwd in een klassieke stijl, maar onderscheidt de woning op kavel 12 zich door een retro-romantische stijl. Dat komt vooral tot uitdrukking in de gebogen zijmuren, maar ook door de lichte schakeringen in de kleur van de baksteen en de detaillering van de ramen (zie foto's 172 (pag. 260) en 179 (pag. 261)).

De conclusies die getrokken kunnen worden uit het praktijkvoorbeeld Eexterzandvoort zijn dat het beeldkwaliteitsplan richtinggevend is voor het ontwerp van de woning maar dat er daarnaast nog veel ruimte is voor eigen interpretatie, en vooral dat landschappelijk bouwen geen bepaalde bouwstijl is maar kan leiden tot heel verschillende woningen. Nadat eerder is vastgesteld dat de omschrijvingen (hs 1) en de kenmerken (hs 4) van landschappelijk bouwen ruimte laten voor interpretatie, wijst de praktijk uit dat de bouwkundige uitwerking van landschappelijk bouwen inderdaad heel verschillend kan zijn. Dit houdt in dat ook na bestudering van de praktijk de exacte betekenis van landschappelijk bouwen niet aan te geven is, en dus nog steeds onduidelijkheid resteert.

<u>Inpassing: drie vragen</u>
De beantwoording van de volgende drie vragen met betrekking tot de bouwkundige uitwerking van het landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort kan nog enige aanvullende informatie verschaffen omtrent de betekenis van landschappelijk bouwen.

1. Via welke middelen is inpassing vorm gegeven?
Bij de woningen in Eexterzandvoort is een groot aantal verschillende middelen gebruikt om inpassing te bewerkstelligen.
Dit zijn voor de woningen: situering (1. ten opzichte van andere huizen en weg 2. op de kavel), type, (dak)vorm, goothoogte, kleur (1. gevels 2. kozijnen), materiaal (1. gevels 2. kozijnen), massa/volume/maat, oriëntatie, gevelopbouw/detaillering/stijlelementen, stijl, hoogte, kavelvorm, kavelgrootte, erfafscheiding, streekeigen beplanting, infrastructuur (inritten), kavelinrichting (vooral de mate waarin het perceel ingericht kan worden als tuin).
De belangrijkste middelen zijn af te leiden uit de randvoorwaarden van de bebouwing zoals gegeven door de ontwerpers Bleeker & Nauta en *m*RO en het daarop gebaseerde beeldkwaliteitsplan. In de eerste plaats is de situering ten opzichte van de weg (één kant van de weg) en op de kavel (minimaal vijf meter van de erfgrens) belangrijk. Verder het type woning (vrijstaand). Erg belangrijk is de dakvorm (kap) in combinatie met de lage goothoogte (niet alleen 'dorps bouwen', maar ook voor Drentse zandgronden typerende boerderijbouw). Dit gaat dus om de verhouding van de grootte van het dak versus de muren. In het beeldkwaliteitsplan is dit vertaald in de eis dat de kap beeldbepalend moet zijn. Materiaal en kleur zijn belangrijk. En het volume, en dan met name de verhouding tussen massa en kavelgrootte (hoe groter de kavels, hoe groter de massa). Tenslotte is de stijl van de

woning belangrijk. Die is niet voorgeschreven in de randvoorwaarden of het beeldkwaliteitsplan, maar het hanteren van dezelfde bouwstijl als die waaruit de bestaande bebouwing van het dorp is opgetrokken, is voor de meeste bouwers de manier geweest om afstemming op de omgeving te bereiken.

2. Krijgt inpassing gestalte via harmonie of via contrast?
In Eexterzandvoort heeft inpassing meestal gestalte gekregen door harmonie met de omgeving na te streven. Soms is ook gewerkt met een combinatie van contrast en harmonie. Van puur en alleen contrastwerking is geen gebruik gemaakt.

3. Betekent inpassing vooral aansluiten op de historische of op de huidige omgeving?
De vijfde en laatste opmerking die Bleeker & Nauta en *m*RO (2003) maken over de betekenis van het voor landschappelijk bouwen geldende kwaliteitscriterium 'aandacht voor architectuur' is dat de architectuur bij landschappelijk bouwen niet historiserend hoeft te zijn, maar dat het ook eigentijds mag. Voor Eexterzandvoort nog verder gespecificeerd tot: *"In het algemeen geldt dat hoe dichter bij de dorpskern gebouwd wordt hoe meer aangesloten moet worden bij de huidige architectuur. Op grotere afstand mag het eigentijdser, maar met hoge kwaliteit en van dezelfde kleurstelling"* (p. 35). De huizen in (de buurt) van de dorpskern, op de kavels 5 en 12, zijn volgens deze richtlijn in retro stijl gebouwd. De bestaande bebouwing waarop aangesloten moet worden, is immers oudere bebouwing. Ook de huizen op de kavels 8 en 10 zijn in traditionele stijl gebouwd. Maar omdat de bestaande, huidige dorpsbebouwing als referentiekader is genomen, en niet bijvoorbeeld verdwenen 'streekeigen' bebouwing uit vroeger tijden is gekopieerd, heeft inpassing meer dan op de historisch omgeving vooral betrekking op de huidige omgeving. De in eigentijdse stijl (met zowel traditionele als moderne elementen) opgetrokken woning op kavel 7 lijkt het minst op de bestaande dorpsbebouwing. Het heeft enige 'historische' kenmerken, zoals de kapvorm, landschappelijk bouwen betekent immers dat er wordt voortgebouwd op het verleden, maar de hedendaagse omgeving is meer nog dan bij de andere woningen het leidende referentiekader. Inpassing betekent dan dat kleur en materiaal zijn afgestemd op het huidige omringende landschap in plaats van op in het verleden gebouwde, al dan niet nog bestaande, architectuur.

Zeijen en Zwinderen

Overeenkomst met Eexterzandvoort: regels voor kleur- en materiaalgebruik in beeldkwaliteitsplan

De BOKD (1998) geeft weinig concrete inhoud aan de invulling van het kenmerk 'aandacht voor architectuur' van het landschappelijk bouwen (met het oog op Zeijen en Zwinderen). De enige richtlijn die men geeft is dat er regels moeten gelden voor het kleur- en materiaalgebruik van de bebouwing. Dit is dan ook toegepast: net als in Eexterzandvoort zijn regels ten aanzien van de te gebruiken materialen en kleuren van de bebouwing in Zeijen en Zwinderen vastgelegd in een beeldkwaliteitsplan.

Foto's 185-190: De woningen in Zeijen - westkant van de Rheeërweg (van zuid naar noord)

In Zeijen blijken kleur- en materiaalgebruik inderdaad belangrijke in het beeldkwaliteitsplan vastgelegde middelen om inpassing te bewerkstelligen. Zoals te zien is op de foto's 185-206 (zie ook volgende pagina) is baksteen bij alle woningen het belangrijkste materiaal voor de gevel. Daarnaast zijn de woningen ten westen van de Rheeërweg bedekt met rode pannen (foto's 185-190), en de woningen aan de oostkant met grijszwarte

dakpannen (foto's 191-206). Andere belangrijke in het beeldkwaliteitsplan vastgelegde middelen om inpassing te bereiken zijn: materiaalgebruik in de openbare ruimte, dakvorm (schuine kappen), goothoogte (laag) en de oriëntatie van de huizen (nokrichting haaks op de Rheeërweg)[421]. Hier kan nog de manier van kavelafscheiding middels een streekeigen beukenhaag aan worden toegevoegd, en de situering ten opzichte van de andere huizen (de woningen staan keurig in het gelid).

Foto's 191-197: De woningen in Zeijen - oostkant van de Rheeërweg (aan de zuidelijke Loop)

Foto's 198-206: De woningen in Zeijen - oostkant van de Rheeërweg (aan de noordelijke Loop)

In Zwinderen zijn grotendeels dezelfde eisen aan de bebouwing gesteld (zie foto's 207-215, volgende pagina). De belangrijkste in het beeldkwaliteitsplan opgenomen middelen om inpassing te bereiken zijn de dakvorm (schuine kap) in combinatie met de (goot)hoogte en het kleur- en materiaal gebruik (baksteen voor de gevel, donkerkleurige pannen voor het dak)[422]. Verder mocht in het zuidelijke gedeelte van het plan het achterste deel van de tuin niet worden bebouwd (met schutting, tuinhuisje of schuurtje). Een typisch Drentse lage beukenhaag is daarom aangeplant als erfafscheiding aan de achterkant van de huizen (zie foto 157, pag. 253). Ook kan de situering ten opzichte van de andere huizen nog genoemd worden (aan de noordkant staan de woningen keurig in een rij, en aan de zuidkant in een halve boog).

Middelen die zowel in Eexterzandvoort als in Zeijen en Zwinderen zijn aangewend om inpassing van de bebouwing vorm te geven zijn dus: materiaal, kleur en dakvorm in combinatie met goothoogte. Evenals in

[421] Bronnen: deze middelen noemen zowel Deunk en Bouma (in Abrahamse en Webbink, 2001a) als een bewoner van het wijkje in een persoonlijk gesprek op 14-05-2010.
[422] Dit valt af te leiden uit de foto's 207-212 (zie volgende pagina). Bovendien zijn deze middelen genoemd als verplichte bebouwingseisen door een inwoner van het wijkje in een persoonlijk gesprek op 15-05-2010.

Eexterzandvoort is in Zeijen en Zwinderen getracht aan te sluiten op de omgeving door de nieuwe bebouwing te laten harmoniëren met elkaar en het landschap (van contrastwerking wordt zelden gebruik gemaakt in Zeijen en Zwinderen), waarbij wordt voortgebouwd op de historische omgeving, maar de hedendaagse omgeving het belangrijkste referentiekader vormt. Met het oog op de inpassing van de woningen wordt via middelen als kleur en materiaal gerefereerd aan de gebouwde omgeving (en niet aan de ongebouwde omgeving/het landschap).

Tenslotte stuit men in Zeijen en Zwinderen evanals in Eexterzandvoort weer op de ruime interpretatiemogelijkheden bij landschappelijk bouwen en daarmee samenhangend dat de betekenis van landschappelijk bouwen niet geheel duidelijk is. Illustratief hiervoor is dat de gemeenten (welstand) de bewoners niet duidelijk konden maken wat vanuit de landschappelijk bouwen gedachte wel of niet mocht. Een bewoner vertelde dat hij zijn woning niet in boerderijvorm mocht optrekken omdat dat qua grootte niet passend zou zijn, terwijl hij later wel toestemming kreeg om een Twents huis neer te zetten van ongeveer dezelfde grootte en vorm. En bij dezelfde woning werd een platte dakkapel niet toegestaan omdat het niet landschappelijk zou zijn, maar de bewoner vond zelf dat een schuine vorm juist niet paste bij de woning.

Foto's 207-212: De woningen in Zwinderen - noordkant van het plan (respectievelijk van west naar oost)

Foto 210 : smallere en kleinere kavel door toevoeging van extra woning aan het plan

Foto's 213-215: De woningen in Zwinderen - zuidkant van het plan (respectievelijk van noord naar zuid)

<u>Verschil met Eexterzandvoort: type en soort bouw</u>

Qua architectuur blijkt landschappelijk bouwen in de praktijk echter ook belangrijke verschillen te vertonen. Sterker nog, de verschillen zijn groter dan de overeenkomsten. Het eerste verschil tussen de landschappelijk bouwen projecten in Eexterzandvoort enerzijds en Zwinderen en Zeijen anderzijds betreft het type woning dat gebouwd is. Alle nieuwe woningen in Eexterzandvoort zijn vrijstaand, terwijl de nieuwbouw in zowel in Zeijen als Zwinderen bestaat uit zowel individuele bebouwing als twee-onder-een kap woningen. In Zeijen is het stedenbouwkundig plan tot op de letter nauwkeurig gevolgd: ongeveer de helft van de bebouwing van de nieuwe wijk bestaat uit twee-onder-een kap woningen[423]. In Zwinderen is, zoals eerder gezegd, de werkelijkheid

[423] En deze twee-onder-een kap woningen staan ook op de precieze plaats zoals dat is aangegeven in het stedenbouwkundig plan.

volledig anders dan het plan. De bedoeling was om ongeveer de helft twee-onder-een kap woningen te bouwen, maar in de praktijk zijn er maar twee twee-onder-een kap woningen gebouwd (20%)[424].

Het tweede verschil betreft het soort bouw. In Eexterzandvoort is gebouwd onder architectuur. In tegenstelling tot Eexterzandvoort is het landschappelijk bouwen in Zeijen en Zwinderen echter geen manier om (standaard) cataloguswoningen te kunnen weren. Zoals Deunk (in Abrahamse en Webbink, 2001a) aangeeft, is er in Zeijen, weliswaar binnen het stedenbouwkundig plan en het beeldkwaliteitsplan, in eerste instantie juist uitgegaan van catalogusbouw. Hij legt uit dat het in Zeijen vrij uitgegeven kavels betrof en dat mensen nu eenmaal in de meeste gevallen kiezen voor cataloguswoningen[425]. Deunk vertelt ook dat dorpsbelangen de bouw van cataloguswoningen helemaal niet erg vindt, omdat het stedenbouwkundig ontwerp de kapstok is waar het landschappelijk bouwen aan opgehangen wordt: *"Wij vonden de randvoorwaarden veel belangrijker dan de architectuur"* (p. 238). In de praktijk bestaat het overgrote deel van de nieuwe woningen in Zeijen ook uit cataloguswoningen. Een groot deel van deze cataloguswoningen zijn door dezelfde aannemer gebouwd; er is sprake geweest van projectmatig bouwen. Ook in Zwinderen zijn de meeste nieuwe woningen cataloguswoningen. Deze zijn door verschillende kleine aannemers gebouwd. In vergelijking met Zeijen is wel een veel groter percentage woningen gebouwd onder architectuur (40%)[426].

Tenslotte is er in Zeijen en Zwinderen, in tegenstelling tot Eexterzandvoort, lang niet altijd sprake van streekeigen architectuur. Deunk (in Abrahamse en Webbink, 2001a, p. 238, 240) zegt hierover: *"... streekgebonden architectuur, dat vinden we eigenlijk minder belangrijk. Het is onzin dat je in Drenthe alleen een kap met wolfseinden mag bouwen. Wat mij betreft mag je hier ook een Noord-Hollands type met een piramidevormig dak neerzetten, als hij voldoet aan de randvoorwaarden."* Deze randvoorwaarden garanderen weliswaar dat enkele typisch Drentse kenmerken zoals de lage gootlijn gecombineerd met de kapvorm terugkomen in de nieuwe woningen, maar hoewel deze vorm in Zeijen niet is gebouwd, zou ook een Noord-Hollands type met een piramidevormig dak in theorie aan de eis tot een kapvorm met lage goothoogte kunnen voldoen. Er bestaan ook standaard cataloguswoningen die voldoen aan deze kenmerken, en die zijn wel in Zeijen neergezet. Ook in Zwinderen leiden deze eisen niet altijd tot streekeigen bouwen. Zo is er een Twents huis gebouwd (foto 208, vorige pagina) en een huis dat een sterke gelijkenis vertoont met het voorhuis van een (Groninger) dwarskapboerderij (foto 212, vorige pagina).

Landschappelijk bouwen niet hetzelfde als streekeigen architectuur

Uit de projecten in Zeijen en Zwinderen kan dus de belangrijke conclusie worden getrokken dat landschappelijk bouwen niet hetzelfde betekent als streekeigen architectuur. Afgezien van het feit dat landschappelijk bouwen meer nog dan met architectonische aspecten te maken heeft met landschapsarchitectonische en stedenbouwbouwkundige aspecten, is in Zeijen en Zwinderen ook de architectuur lang niet altijd streekeigen. Bij de uitspraak dat niet alle woningen in Zeijen en Zwinderen niet streekeigen zijn, moet men zich wel realiseren dat het altijd moeilijk blijft om aan te geven wanneer een gebouw streekeigen is of niet. Zoals gezegd kan men eigenlijk alleen aangeven of een bepaald kenmerk streekeigen is; streekeigenheid kan zich soms manifesteren in slechts enkele kenmerken. Men zou daarom over de huizen in Zeijen en Zwinderen kunnen beweren dat ze door de kapvorm gecombineerd met de lage gootlijn (beeld: veel dak) typisch Drents en dus wel allemaal streekeigen zijn.

<u>Zeijen en het STAWON project 'Ontspannen Wonen': regiospecifieke catalogusbouw</u>

Hoewel voor de bebouwing van het landschappelijk bouwen project in Zeijen in eerste instantie is uitgegaan van standaard cataloguswoningen, hebben ook architecten woningontwerpen gemaakt voor de nieuwbouw in Zeijen. Dit betrof echter niet het normale bouwen onder architectuur, maar een mengvorm tussen de twee huidige keuzemogelijkheden bij woningbouw (bouwen onder architectuur of standaard catalogusbouw): catalogusbouw onder architectuur. Het ontwerpen op deze bijzondere manier kwam voort uit de participatie van Zeijen in de STAWON (Stichting Architecten Onderzoek Wonen en Woonomgeving) studie 'Ontspannen Wonen'. Het woningbouw project in Zeijen is namelijk behalve voor het project landschappelijk bouwen in Drenthe later ook aangemeld voor het STAWON project 'Ontspannen Wonen'. Ten tijde van de aanmelding was men echter al ver in het proces en lag veel al vast, waardoor het niet lang niet zeker was of de architectenplannen ook

[424] De enige twee-onder-een kap vorm staat ook nog op een andere plaats dan in het stedenbouwkundig plan was aangegeven.
[425] Ook Bouma (in Abrahamse en Webbink, 2001a) wijst op dit discoursverschil tussen architecten en dorpsbewoners (zie 4.5.2).
[426] Dit percentage van 40% bouwen onder architectuur wordt genoemd door twee inwoners van het wijkje in persoonlijke gesprekken op 15-05-2010. Ze vertelden dat deze de meeste van deze mensen in eerste instantie van plan waren zelf het huis te ontwerpen, maar dat uiteindelijk toch bij vier van de tien woningen een architect is ingeschakeld voornamelijk omdat de procedurele kant teveel moeite en tijd bleek te kosten.

daadwerkelijk gebruikt zouden worden (Deunk, in Abrahamse en Webbink, 2001a). Deunk noemt de mogelijkheid tot bouwen volgens de architectenplannen *"een soort extra service"* (p. 238) voor kavelkopers. "*Ze kunnen naast een standaardwoning eventueel nadenken om met een van deze architecten in zee te gaan."*

Zeijen vormde een van de vijf uitwerkingen van 'Ontspannen Wonen'. Van Wingerden en De Wit (2001) omschrijven het als een studie naar de mogelijkheid om een locatiespecifieke cataloguswoning te ontwerpen. Het gaat om het zoeken naar een derde weg tussen bouwen onder architectuur en catalogusbouw. Het doel van de studie behelsde de voordelen van de cataloguswoning (o.a. goedkoop en makkelijk voor kavelkopers) te combineren met een besef van identiteit en kwaliteit. En daartoe het grote nadeel van catalogusbouw, de eenvormigheid, door middel van het inbrengen van locatiespecificiteit te mitigeren. Het is een poging de smaakkloof tussen het professionele en het lekendiscours te overbruggen en de collectieve planningsambities ten aanzien van de inrichting van de ruimte (zoals het aansluiten van dorpsuitbreidingen op historisch gegroeide structuren en het behouden van het landschappelijke en dorpse karakter van dorpen) te koppelen aan individuele woonwensen. *"In de studie Ontspannen Wonen vindt een bewuste koppeling plaats tussen individuele verlangens, culturele identiteit en een stimulerende regie van basiskwaliteiten"* (p. 229).

'Ontspannen Wonen' kende vier uitgangspunten (Van Wingerden en De Wit, 2001). De eerste was dat beperkte woningbouw in het landelijk gebied een inspirerende optie vormt. Ten tweede vormde de identiteit (morfologische en sociaal-culturele kenmerken) van het dorpslandschap het uitgangspunt voor de plannen en ontwerpen. Het derde uitgangspunt was dat de nadruk op identiteit niet moest leiden tot nostalgische ontwerpen. En ten vierde moest de fundering van het locatiespecifieke op twee niveaus plaatsvinden. Op het eerste niveau is het de taak van landschapsdeskundigen en stedenbouwkundigen om te zoeken naar hoe en onder welke voorwaarden buiten wonen in het groen kan plaatsvinden, zonder dat dit ten koste gaat van de stad en zonder dat waardevolle cultuurlandschappen worden aangetast. Op het tweede niveau hebben *"architecten vervolgens op basis van het voorgaande en het succes en de bouwtechniek van de cataloguswoningen voorstellen gedaan voor een nieuwe generatie cataloguswoningen. Hier vormde de uitdaging het verbeteren van de architectonische kwaliteit van de cataloguswoning en een brug te slaan naar de alledaagse praktijk van (marktgericht) bouwen en wonen"* (p. 226). Met andere woorden ook STAWON hanteert de idee dat het belangrijk is om het landschappelijke en stedenbouwkundige niveau te betrekken bij de verbetering van de architectonische kwaliteit van woningen.

In de uitwerking van het STAWON project bleken sommige bureaus zelfs de prioriteit bij de stedenbouw gelegd te hebben en minder op de architectonische verschijningsvorm van de woningen (Van Wingerden en De Wit, 2001). Zoals in Zeijen. De bedoeling was om een stedenbouwkundig of landschapsplan van een zodanig robuuste kwaliteit te genereren dat het de 'mindere' kwaliteit van de cataloguswoning kan absorberen. Hierbinnen *"kunnen particulieren vervolgens meer vrijheid krijgen om op hun eigen kavel hun droom te verwezenlijken"* (p. 229). In veel studies zijn ook nieuwe typen cataloguswoningen ontworpen. Dit blijkt op veel verschillende manieren langs verschillende lijnen mogelijk te zijn. Enerzijds *"geeft een aantal bureaus een eigentijdse interpretatie van cultuur en architectuur van desbetreffende streek en ontwikkelt zogenaamde locatiespecifieke woningen"* (p. 229). Van Wingerden en De Wit zien deze ontwerpen als een mogelijke nieuwe impuls voor het Kritisch Regionalisme. Andere architecten nemen *"juist het contextloze van de huidige cataloguswoning"* als uitgangspunt, *"doordat de woningen ommuurd of omkaderd zijn, maken ze geen inbreuk op het landschap"* (p. 229). Enerzijds ontwikkelen veel architecten ook nieuwe woningtypen, anderzijds *"worden bestaande woningtypen verbeterd door simpelweg ook die onderdelen vorm te geven en te detailleren die nu worden vergeten"* (p. 229). Van Wingerden en De Wit (p. 229) concluderen: *"De ideeën vormen het ultieme bewijs dat de combinatie van de huidige bouwproductiesystemen met ontwerpkwaliteit daadwerkelijk goede cataloguswoningen oplevert."*

Met het stedenbouwkundig plan als basis hebben drie architectenbureau's plannen gemaakt voor locatiespecifieke woningen in Zeijen. De architecten hebben verschillende uitgangspunten gehanteerd, en de uitkomsten zijn ook zeer verschillend. Het eerste ontwerp van Arno de Vries is gebaseerd op de vorm van een Drentse boerderij (Bouma, in Abrahamse en Webbink, 2001a). *"De buitenkant van een wooneenheid is vrij gesloten, net als een boerderij. De naar binnen gekeerde gevel is open, zoals dat hoort bij een woongebouw"* (p. 238). Bouma vindt het aan de ene kant een sterk en helder ontwerp, maar aan de andere kant absoluut niet passen binnen het stedenbouwkundig plan, omdat het wonen niet benaderd wordt vanuit het landschap maar het wonen centraal stelt. Ook Deunk (in Abrahamse en Webbink, 2001a) is van mening dat het ontwerp ongeschikt is voor het landschappelijk bouwen in Zeijen omdat het niet past in het dorpsbeeld en niet voldoet aan de randvoorwaarden die in het beeldkwaliteitsplan zijn gesteld. *"Als je je niet aan de regels wilt houden omdat je nu eenmaal een andere smaak hebt, moet je hier geen kavel kopen"* (p. 240). Deunk noemt het ontwerp

illustratief voor de kloof in smaak tussen deskundigen en potentiële kopers van de woningen: *"architecten zullen erg gecharmeerd zijn"* (p. 240) van het ontwerp, potentiële kopers van de woningen minder.

Bobbink & Monchen architecten hanteren in het tweede plan een heel ander uitgangspunt (Bouma, in Abrahamse en Webbink, 2001a). *"Het probeert met stedenbouwkundige middelen een goede inpassing van de cataloguswoning in de omgeving te krijgen. De standaardwoning wordt vervormd en de huizen worden omgedraaid, zodat ze niet aan de weg maar aan het groen komen te liggen. Elk huis krijgt een paadje en een 'huisboom' aan de weg"* (p. 238). Deunk (in Abrahamse en Webbink, 2001a) stelt dat een positief punt van het plan het idee is om de woningen een eindje te laten zakken. *"Zo kun je hoge verdiepingen combineren met een lage gootlijn"* (p. 238). In het derde plan van Rempt van der Donk architecten wordt geprobeerd *"standaardwoningen een streekeigen karakter geven door een aantal karakteristieken van het locale boerderijtype over te nemen* (Bouma, in Abrahamse en Webbink, 2001a, p. 238). Deunk (in Abrahamse en Webbink, 2001a, p. 238) omschrijft het ontwerp dan ook als *"boerderij-achtig"*, en voegt eraan toe: *"Wij vonden het wel een mooi type woning. Hij past goed in het landschap. Het gaat uit van streekeigen architectuur"*.

Ook aan de hand van de ontwerpen voor het beoogde regiospecifieke bouwen in Zeijen kan men wederom concluderen dat landschappelijk bouwen niet een bepaalde architectonische stijl is of qua architectuur een bepaalde manier van bouwen. De architectonische ontwerpen voor 'Ontspannen Wonen' in Zeijen blijken heel verschillend te zijn: een modern ontwerp waarin slechts via de vorm gerefereerd wordt aan een Drentse boerderij, een meer traditioneel ontwerp dat via een groot aantal middelen streekeigen architectuur creëert en ten derde een ontwerp dat niet zozeer de nadruk legt op architectuur maar via een paar simpele ingrepen, zoals een andere oriëntatie en meer groen om de woning, probeert de kwaliteit van de catalogus te verhogen. Ook de daadwerkelijk gerealiseerde woningen in Zeijen en Zwinderen zijn niet te rangschikken onder een bepaalde stijl.

Ondanks deze verschillen blijkt echter ook dat voor Zeijen, en daarmee ook voor andere dorpen, volgens een soort algemene formule een regionaal woonhuis ontwikkeld kan worden (zie de figuren 43 en 44). Analoog aan het Agrarisch Landschappelijk Bouwen project blijkt ook voor woningen regiospecifieke catalogusbouw door architecten mogelijk te zijn. Op deze manier kan de toenemende eenvormigheid veroorzaakt door gestandaarde catalogusbouw een halt worden toegeroepen. En dat is een belangrijke constatering met het oog op het tegengaan van de algemeen gevoelde daling van de landschappelijke kwaliteit. Tegelijkertijd is het illustratief voor de huidige situatie dat zelfs bij een landschappelijk bouwen project als Zeijen, dat ook nog eens diende als *pilot* project voor regiospecifieke catalogusbouw, de nieuwbouw grotendeels bestaat uit normale cataloguswoningen. Er zijn in Zeijen zelfs helemaal geen regiospecifieke cataloguswoningen gebouwd.

Figuren 43 en 44: Formule regiospecifieke cataloguswoning en regiospecifieke modelwoning Zeijen

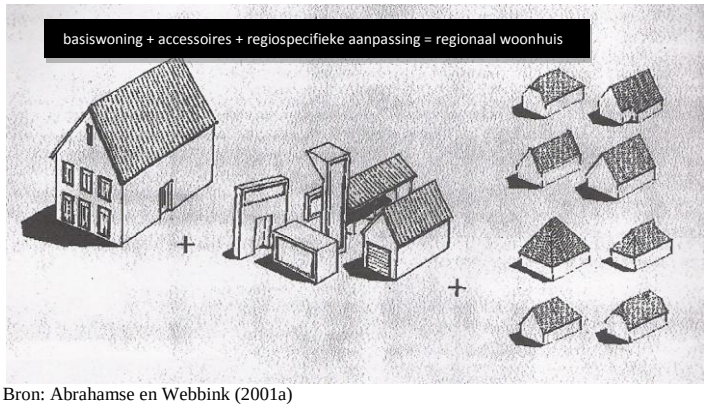

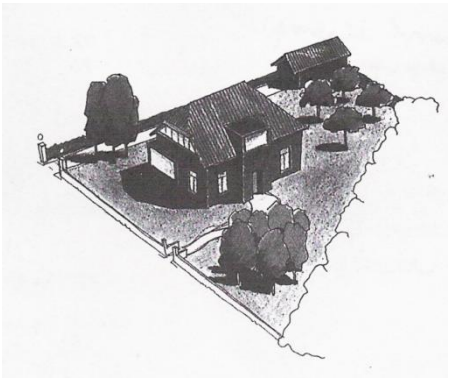

Bron: Abrahamse en Webbink (2001a)

Tegengaan verschimmeling: samenhang aanbrengen en tegelijkertijd eenvormigheid vermijden

In 3.6.3 is gesproken over de verschimmeling van huidige dorpsuitbreidingen van Drentse esdorpen waarbij het grootste probleem is dat er geen aandacht wordt geschonken aan het aanbrengen van samenhang tussen enerzijds de nieuwbouw en anderzijds het oude dorp, het landschap en de historie. In de hoofdstukken 2 en 4 is daarom gesteld dat bij landschappelijk bouwen inpassing in de landschappelijke en stedenbouwkundige structuur nog belangrijker is dan architectuur. Hoe heeft deze verhouding in Eexterzandvoort, Zeijen en Zwinderen in de praktijk uitgepakt?

In Zeijen en Zwinderen is een groter belang gehecht aan de landschappelijke en stedenbouwkundige structuur dan aan de architectuur, getuige ook de eerder aangehaalde uitspraak van Deunk: *"Wij vonden de*

randvoorwaarden veel belangrijker dan de architectuur". Hoewel er zeker aandacht is geschonken aan de architectuur in Zeijen en Zwinderen, zoals onder meer blijkt uit de studie in Zeijen naar regiospecifieke catalogusbouw en het nog redelijk grote aantal architecten dat betrokken is geweest bij de bouwen van de woningen in Zwinderen, vloeit hieruit voort dat er ook meer aandacht is geschonken aan de stedenbouw dan aan de architectuur. In Zeijen en Zwinderen heeft men zich geconcentreerd op stedenbouwkundige aspecten en daarmee op het aanbrengen van samenhang van de dorpsuitbreiding met het oude dorp en het landschap.

Het stedenbouwkundige plan vormde dus de belangrijkste pijler onder het landschappelijk bouwen. Over dat plan zegt Vrijer (in BOKD, 1998, p. 16): *"Hier in Zeijen hebben we een plan liggen met een heldere, sterke structuur. Het zorgt voor een hoge omgevingskwaliteit waardoor je het aantal regels dat je aan de bebouwing stelt, kunt beperken. Misschien kun je wel zeggen dat ons plan de huizen die zullen worden gebouwd, zal overleven. Als hier over een jaar of tachtig, negentig de eerste huizen weer worden afgebroken, moet het plan nog staan als een huis."* Uit dit citaat blijkt dat men slechts weinig regels wilde stellen aan de bebouwing. Behalve dat men moeilijk architectonische kwaliteit kan afdwingen via regelgeving en bovendien de creativiteit van architecten aan banden legt, kan een teveel aan regels ten aanzien van de bebouwing ook leiden tot eenvormigheid. En grootschalige eenvormigheid vormt nu juist een ander negatief aspect aan de verschimmeling van dorpen. Deze dreiging van eenvormigheid is ook de achtergrond van de weinige voorwaarden die de BOKD (1998) bij landschappelijk bouwen stelt aan architectuur. En daarom is ook in eerdere hoofdstukken geconcludeerd dat de waarschijnlijk beste methode om landschappelijke kwaliteit te genereren is om stringente en gedetailleerde landschapsarchitectonische en stedenbouwkundige voorwaarden te combineren met vrijheid in architectuur. Het idee is dan dat op deze manier het aanbrengen van samenhang gecombineerd kan worden met een grote diversiteit. Het beperkte aantal regels die er ten aanzien van bebouwing gesteld worden, moeten dan bijdragen aan een bepaalde structuur en eenheid in het beeld[427].

In theorie kan het aanhouden van weinig regels ten aanzien van architectuur de diversiteit vergroten. In Zeijen zijn echter veel cataloguswoningen gebouwd. Dat mag op het schaalniveau van een wijk leiden tot een grote diversiteit aan woningen, maar omdat deze woningen contextloos zijn, heeft dit op een hoger schaalniveau in de vergelijking tussen verschillende wijken juist tot een grote eenvormigheid tot gevolg: in elke nieuwbouwwijk treft men dezelfde huizen aan. Uit de praktijk blijkt dat de combinatie van een focus op de landschappelijke en stedenbouwkundige structuur met (al dan niet regiospecifieke) catalogusbouw ertoe leidt dat landschappelijk bouwen op het oog slechts lichtelijk afwijkt van standaard bouwen. Kok constateerde dit al ten aanzien van het Agrarisch Landschappelijk Bouwen, en Wienia (2007, persoonlijk gesprek) merkt dit ook op over Zeijen, geïllustreerd door de volgende uitspraak: *"Zeijen vind ik niet veel soeps met het oog op het kwaliteitsaspect. Het is eigenlijk niet meer dan een heg en een boom extra."* Bouma (in Abrahamse en Webbink, 2001a) is het daar weliswaar niet mee eens, maar komt om het verschil met standaardbouw aan te geven helemaal uit bij het gebruik van metaforen. Hij vindt: *"Ook al is het vaag, zo'n wijk krijgt toch iets bijzonders"* (p. 238).

De kwaliteit van de bebouwing mag in Zeijen niet bijzonder zijn, en er staan ook woningen die men overal in Nederland tegen zou kunnen komen, maar daar staan wel een aantal positieve zaken tegenover. In 5.5.5 is aangegeven dat via een aantal manieren samenhang met het oude dorp en het landschap is aangebracht. Verder tast de nieuwbouw het dorpssilhouet bekeken vanuit het landschap niet aan (vanaf wegen is de nieuwbouw bijna niet te zien). Dit komt door de groenstrook aan de oostkant van het wijkje, en dezelfde oriëntatie (met de nokrichting haaks op de Rheeërweg) die de nieuwe woningen hebben in vergelijking met enkele bestaande boerderijen aan de oostkant van de Rheeërweg. Ook past de nieuwe bebouwing bij de bestaande omringende bebouwing aan de westkant van de Rheeërweg, zowel qua kapvorm, qua pannendaken als qua oriëntatie. De afwisseling in de kleur van de daken (soms donkergrijs, soms rood) van de bestaande bebouwing is herhaald door de nieuwe woningen aan de westkant van de Rheeërweg te voorzien van rode pannendaken, en aan de oostkant van grijszwarte. De nieuwe huizen zijn over het algemeen iets groter dan de omringende bebouwing, terwijl de kavelgrootte vergelijkbaar is. Dat betekent dat de kavels ook groter zijn dan bij standaard nieuwbouwwijken, maar het is, zoals aangegeven in 5.5.5, vooral de grotere openbare ruimte die in Zeijen groter is dan bij standaard nieuwbouwwijken.

Wat Zeijen qua bebouwing bijzonder maakt, is de onderlinge samenhang tussen de nieuwe woningen binnen het nieuwe wijkje (foto's 216-223, pag. 273). De huizen zijn (meestal) niet hetzelfde, maar (vaak) wel een soort familie van elkaar. Men is er daadwerkelijk in geslaagd om een soort van uitgebalanceerde eenheid in diversiteit te creëeren. De diversiteit zit niet alleen in het type, maar ook vaak in (meest) kleine verschillen. Zo zijn er de verschillen in de kleur van de pannen tussen de west- en oostkant van Rheeërweg, verschillen in detaillering, verschillen in dakvorm (al dan wolfseind), verschillen in de kleur van de kozijnen, verschillen in gootlijn of

[427] Zoals Deunk (in Abrahamse en Webbink, 2001a, p. 238) het verwoordt: *"Zo kun je een grote diversiteit aan woningtypes krijgen, maar omdat er stringente randvoorwaarden worden gesteld, krijg je toch eenheid in het beeld."*

verschillen in het gebruikte materiaal voor de gevels (bij enkele huizen is naast baksteen ook hout gebruikt). Opvallender dan de verschillen tussen de woningen is de eenheid die de wijk uitstraalt. Dat veel huizen door dezelfde aannemer zijn gebouwd, heeft hier ongetwijfeld aan bijgedragen. De eenheid is tot stand gebracht via een combinatie van stedenbouwkundige en architectonische middelen. Belangrijk zijn vooral de oriëntatie, alle huizen staan met de nokrichting haaks op de Rheeërweg, en de situering, alle huizen staan keurig in het gelid (ten oosten van de Rheeërweg in een schuine lijn en ten westen van de Rheeërweg in een boog). Ook de kapvorm draagt wezenlijk bij aan de eenheid in het beeld. En verder spelen beplanting en inrichting van de openbare ruimte een rol. Ten eerste de erfafscheiding door middel van lage heg van streekeigen beplanting en ten tweede de geometrische inrichting van de straatkant met een strook gras aan beide zijden van de weg, waarop aan de ene kant op steeds dezelfde afstand een boom geplant is met daar recht tegenover aan andere kant van de straat lantaarnpalen. Het resultaat is fraai te noemen, zeker in vergelijking met standaard nieuwbouwwijken. Of is er misschien toch weer sprake van een tik teveel aan eenvormigheid?

Wat betreft de kwaliteit van het stedenbouwkundig plan in Zwinderen geeft stedenbouwkundige Vegelin (in BOKD, 1998) toe dat het plan eigenlijk een eenvoudig ontwerp is, maar hij is tegelijkertijd van mening dat in die eenvoud juist de schoonheid en de kracht zit. Door implementatie van het plan is samenhang aangebracht tussen het nieuwe wijkje enerzijds en het oude dorp en het landschap anderzijds (zie 5.5.5). Gezien vanaf de Kleine Esch of vanaf de A37 verstoort het nieuwe wijkje het dorpssilhouet niet. Dat de bomenrij die de grens vormt tussen het dorp en het buitengebied ter hoogte van het nieuwe wijkje intact is gelaten, heeft hier in hoge mate aan bijgedragen. Er is eerder sprake van verfraaiing van het dorpssilhouet door het wegwerken van de lelijke achterkanten van de Sternbosweg, via de bebouwing en de afwerking van de overgang naar de es. Daarentegen past de bebouwing van het nieuwe wijkje niet bij de omringende bebouwing aan de Toldijk. Maar dat moet men ook niet willen. Dit is namelijk een ratjetoe van oude Saksische boerderijen en (jaren ′70?) bungalows aan de westkant van de straat en een aantal kleine woninkjes en een opvallende Zweedse woning aan de oostkant. Hier is inpassing op zijn zachtst gezegd niet belangrijk gevonden. Het laten aansluiten van de nieuwe wijk op de bebouwing van het dorp betekent in Zwinderen het op eigentijdse wijze voortbouwen op de bestaande, historische bebouwing van het oude dorp; er wordt niet aangesloten op de omringende bebouwing aan de Toldijk.

In vergelijking met Zeijen zijn verhoudingsgewijs meer woningen in Zwinderen door architecten ontworpen en dat betekent dat de kwaliteit van de architectuur in Zwinderen iets hoger ligt. Daar staat tegenover dat de nieuwe woningen in Zwinderen veel minder dan in Zeijen een samenhangend geheel vormen. Ondanks het feit dat in Zeijen en Zwinderen grotendeels dezelfde regels golden ten aanzien van de bebouwing, heeft het credo ‘eenheid in diversiteit’ heeft in Zwinderen heel anders uitgepakt dan in Zeijen: de diversiteit is groter, maar de eenheid in het beeld veel kleiner. Het is moeilijk te zeggen of er nu eerder sprake is van diversiteit of toch van eenheid (foto’s 164 en 224-226, zie pag. 274). Door de implementatie van het stedenbouwkundig plan en de voor de bebouwing geldende regels is er zeker in vergelijking met standaard nieuwbouwwijken sprake van een zekere eenheid in het beeld. Dat de woningen desondanks veel minder bij elkaar passen dan in Zeijen, zal deels te maken hebben met het feit dat de woningen door verschillende kleine aannemers zijn gebouwd[428]. Ook (de interpretatie van) de regelgeving zal er invloed op hebben gehad[429]. In ieder geval zijn de verschillen tussen de woningen groter dan in Zeijen[430]. Het resultaat van deze afwisseling is een rommeliger, en naar mijn mening minder mooie, aanblik dan in Zeijen. Men kan daarentegen ook stellen dat in Zeijen sprake is van een tik teveel aan eenvormigheid, en dat die in Zwinderen is vermeden. Illustratief voor de onmogelijkheid om de mate van inpassing eenduidig te waarderen is dat men zelfs zou kunnen beweren dat de nieuwe wijk in Zwinderen in zijn onderlinge onsamenhangendheid tussen de woningen ook wel weer aansluit bij de bestaande bebouwing aan de Toldijk.

[428] Bron van informatie: persoonlijk gesprek met een bewoner van het wijkje op 15-05-2010.

[429] Er zijn in Zwinderen ofwel minder bebouwingseisen gesteld dan in Zeijen, ofwel zijn de eisen in het beeldkwaliteitsplan minder strak geformuleerd, ofwel is er door de welstand ruimte gelaten voor een vrijere interpretatie van de regels. Ik heb de beeldkwaliteitsplannen voor het landschappelijk bouwen in Zeijen en Zwinderen niet ingezien en dus ook niet vergeleken.

[430] Zo hebben sommige huizen een enkele kap en zijn ze op één kant georiënteerd, maar hebben ook meerdere huizen een dubbelzijdige nokrichting met aan twee kanten een kap. Deze uitbouwen zijn op hun beurt soms aan de linkerkant geplaatst en soms aan de rechterkant (foto 226, pag. 274). De huizen hebben grijszwarte (blauwe) pannendaken, maar één huis heeft weer een rood pannendak. Ook komen verschillende (dak)vormen naast elkaar voor. Op bijvoorbeeld foto 225 (pag. 274) en de foto’s 213-215 (pag. 267) is te zien dat niet alleen de huizen verschillen, maar ook de schuren qua situering en dakvorm. De woning aan de linkerkant heeft geen schuur, maar is de schuurruimte verwerkt in het huis. De woning in het midden heeft als uitbouw een schuur met een plat dak, geplaatst aan de zijkant van de woning. En de woning aan de rechterkant heeft een losstaande, achter de woning geplaatste, schuur die is afgestemd op het hoofdgebouw middels de dakvorm (kap met wolfseind). En tenslotte is soms wel een streekeigen lage beukenhaag aangeplant als erfafscheiding en soms ook niet.

Foto's 216-223: Samenhang bebouwing in Zeijen – oriëntatie (nokrichting), situering, kapvorm en beplanting

Twee verschillende wegen

Zelfde zijde van dezelfde weg, van twee verschillende kanten bekeken

Twee verschillende zijden van dezelfde weg

Eén zijde van de weg: voor- en achterkant

Foto's 224-226 (plus rechtsonder nog een keer foto 164): Bebouwing in Zwinderen – eenheid of diversiteit?

Blik op de wijk vanaf het noordwesten: foto 224 noordkant van het plan, foto 225 zuidkant van het plan

Foto 226: blik op de wijk vanaf het zuidwesten

Foto 164: woningen op de noordoost hoek

In Eexterzandvoort zijn, omdat men met het oog op de kwaliteit geen standaardbouw wenste, juist geen cataloguswoningen gebouwd. In Eexterzandvoort is meer aandacht besteed aan architectuur dan in Zeijen en Zwinderen. De architectuur was hier even belangrijk als de inpassing in de landschappelijke en dorpstructuur. Het bouwen onder architectuur in Eexterzandvoort betekent ten opzichte van de catalogusbouw in Zeijen en Zwinderen dat het landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort van een hogere architectonische kwaliteit is. Het feit dat de nieuwbouw in Eexterzandvoort bestaat uit individuele, onder architectuur gebouwde woningen, die bovendien door een aantal verschillende architecten zijn ontworpen, heeft ook een hoge mate van diversiteit opgeleverd.

Maar tegelijkertijd kan de vraag gesteld worden: is deze heel verschillende individuele bebouwing dan nog wel een samenhangend geheel? Ondanks de gehanteerde stringente randvoorwaarden, waarvan een deel bestond uit concrete harde criteria met betrekking tot de bebouwing, kan men toch niet spreken van een eenheid in het beeld. Er kan gesteld worden dat er sprake is van inpassing in het de landschap, aansluiting op het oude dorp, voortbouwen op de historie en het behoud van de dorpse of landschappelijke karakter. Mede door de inzet van verschillende architecten is er geen sprake van een onderlinge samenhang in de architectuur van de woningen. Misschien zou het plan mooier hebben uitgepakt als de huizen door één enkele architect waren ontworpen, maar in dat geval dreigt weer het gevaar van een teveel aan eenvormigheid. In Eexterzandvoort heeft men de combinatie gehanteerd van een strakke structuur en een vrije architectuur, maar in het tegengaan van verschimmeling blijkt het aanbrengen van samenhang en tegelijkertijd eenvormigheid vermijden een lastig karwei. In ieder geval passen de diverse huizen in Eexterzandvoort op een soort natuurlijke manier in het landschap (zie foto's 227-230, volgende pagina). Soms zijn ontwerptechnische hulpmiddelen aangewend om dat te bereiken. Zo is de woning op kavel 7, net zoals de schuren van het ALB project, met de lage kant van het dak naar het landschap geplaatst (foto 227). Maar het lijkt alsof de woningen er altijd al hebben gestaan. En dat is winst ten opzichte van standaardbouw[431].

[431] Afgezien van de discussie of er *überhaupt* gebouwd had moeten worden, m.a.w. of woningbouw al dan niet per definitie een aantasting van het landschap betekent. Uit de enquête die in Eexterzandvoort is gehouden om de positie van dorpsbewoners ten opzichte van woningbouw te bepalen, bleek dat 30% van de dorpsbewoners landschappelijk bouwen een aantasting vond van het dorpse karakter van Eexterzandvoort, tegen 60% niet (Bleeker & Nauta en *m*RO, 2003). Hierbij zij aangetekend dat de enquête in 2003 is afgenomen, dus voor het gaat om de mening van de dorpsbewoners voordat het daadwerkelijke bouwen heeft plaatsgevonden.

Foto's 227-230: Woningen Eexterzandvoort - wegvallen in het landschap

Samenvatting

Tabel 16: Vergelijking bebouwing dorpsuitbreidingen

	Type	Soort	Streekeigen?
Standaard uitbreidingen	Allerlei.	Cataloguswoningen.	Nee.
Landschappelijk bouwen in theorie	-	-	Ja, in zoverre dat bebouwing geënt moet zijn op kleuren en materialen (en vormen) uit de omgeving.
Eexterzandvoort	Vrijstaand.	Bouwen onder architectuur.	Ja.
Zeijen	Helft vrijstaand en helft twee-onder-een kap.	Veelal cataloguswoningen.	Soms, voldoen aan de eis tot het aanpassen van de bebouwing aan de kleuren, materialen en vormen uit de omgeving leidt lang niet altijd tot streekeigen bouwen.
Zwinderen	Plan: helft vrijstaand en helft twee-onder-een kap, praktijk: veel vrijstaand, weinig twee-onder-een kap.	Meest cataloguswoningen, maar ook een redelijk aantal woningen gebouwd onder architectuur.	Soms, voldoen aan de eis tot het aanpassen van de bebouwing aan de kleuren, materialen en vormen uit de omgeving leidt lang niet altijd tot streekeigen bouwen.

5.5.7 Landschappelijke kwaliteit: primaire gemeentelijke doelstelling van landschappelijk bouwen of toch niet?

Inleiding en vraagstelling

In theorie is landschappelijk bouwen een manier om te bouwen waarbij het behouden of versterken van landschappelijke kwaliteit zo niet voorop staat, dan toch een zeer belangrijke doelstelling is. In 4.4.2 is aangegeven dat doelen bij landschappelijk bouwen in de meeste gevallen ook geformuleerd worden in termen van landschappelijke kwaliteit, maar dat landschappelijk bouwen niet uitsluitend voortkomt uit een streven naar

behoud of verhoging van de landschappelijke kwaliteit. Ook andere (achterliggende) doelen kunnen een rol kunnen spelen of zelfs het streven naar landschappelijke kwaliteit overschaduwen. Uit hoofdstuk 4 blijkt dat sommige provincies landschappelijk bouwen (ook) zien als een middel of excuus, in het geval de hogere nationale overheid dat niet wil, om te kunnen bouwen in kwetsbare gebieden, met als economisch doel een nieuwe functionele drager te creëren (i.e. wonen) voor het landelijk gebied. Ook gemeentelijke beleidsmakers kunnen andere doelen nastreven, en in deze paragraaf wordt nagegaan in hoeverre dat ook geldt voor Eexterzandvoort, Zeijen en Zwinderen. In theorie is het landschappelijk bouwen in Drentse dorpen geen excuus om te kunnen bouwen waar dat van hogere overheden niet mag, zoals de BOKD (1998, p. 19) expliciet aangeeft: *"Als het Provinciaal Omgevingsplan een dorp geen uitbreidingsmogelijkheden biedt, is landschappelijk bouwen geen truc om toch nog iets uit het vuur te slepen."* De vraag is of dit in de praktijk ook zo is. De centrale vraag die in deze paragraaf beantwoord zal worden is:

- vormt het versterken van de landschappelijke kwaliteit het werkelijke of primaire doel van de landschappelijk bouwen projecten in Eexterzandvoort, Zeijen en Zwinderen, of vormt het streven naar landschappelijke kwaliteit eerder een dekmantel om toch te kunnen bouwen in kwetsbare gebieden waar dat door hogere overheden niet is toegestaan?

Rode of groene opgave?

Bij de beantwoording van de vraag in hoeverre de presentatie van landschappelijk bouwen als een manier om de landschappelijke kwaliteit te versterken correct is, dient allereerst vastgesteld te worden wat de primaire invalshoek is bij de dorpsuitbreidingen van Zeijen, Zwinderen en Eexterzandvoort.

- Is het primaire uitgangspunt werkelijk het versterken van landschappelijke kwaliteit waarbij woningbouw een middel is om dat doel te bereiken, of is woningbouw het primaire doel waarbij de landschappelijke kwaliteit behouden of versterkt dient te worden?

Als landschappelijke kwaliteit werkelijk het primaire uitgangspunt is, zal men niet snel geneigd zijn het landschappelijk bouwen aan te grijpen als een excuus om toch te kunnen bouwen in kwetsbare gebieden.

De essentie van landschappelijk bouwen is dat een rode bouwopgave gecombineerd wordt met een groene landschappelijke opgave. In hoofdstuk 4 is echter ook gesteld dat landschappelijk bouwen desalniettemin primair een rode opgave blijkt te zijn. Ook bij het landschappelijk bouwen van dorpuitbreidingen in Drenthe vormt woningbouw het primaire doel. In het geval van Zeijen en Zwinderen is dat duidelijk. Zo valt in BOKD (1998) te lezen dat zowel in Zeijen als Zwinderen het feit dat men door bouwkavels heen raakte het startpunt vormde voor de uitbreidingsplannen. Vanaf het begin af aan is er geen twijfel of er gebouwd zal worden, omdat woningbouw de activiteit is die centraal staat, en niet het verfraaien van het landschap (door middel van woningbouw). In het geval van Eexterzandvoort is het primaire doel minder duidelijk. Door Bleeker & Nauta en *m*RO (2003) wordt de suggestie gewekt dat het landschap meer voorop staat. Eexterzandvoort wordt beschreven alsof het een *potentiële* woningbouwlocatie betreft. Woningbouw zal alleen plaatsvinden als het landschap het toelaat. In het **POP** wordt de mogelijkheid geboden tot het bouwen van circa 6 nieuwe woningen, maar alleen als dat gebeurt op een manier die goed past in het landschap. Bleeker & Nauta en *m*RO schrijven dat deze voorwaarde de aanleiding vormt voor het opstellen van hun dorpsvisie. Zoals te lezen valt in de eerste zin van het beeldkwaliteitsplan van de gemeente Aa en Hunze (2004, p. 5) is zodoende onderzocht *"of er in de bestaande landschappelijke context van het dorp ruimte gevonden kan worden voor de bouw van enkele woningen."* De suggestie wordt kortom gewekt of er eerst gekeken wordt of passen in het landschap mogelijk is, en dat er vervolgens pas besloten gaat worden of er al dan niet daadwerkelijk gebouwd gaat worden.

Desalniettemin kan men er gevoeglijk vanuit gaan dat ook in Eexterzandvoort woningbouw het primaire doel is geweest. Alle actoren wilden namelijk dat er gebouwd zou gaan worden. De inwoners van het dorp wilden dat er enkele woningen bijgebouwd zouden worden. Bovendien wilden, zoals in de eerste alinea in Bleeker & Nauta en mRO (2003) is aangegeven, de provincie Drenthe en de gemeente Aa en Hunze de grote vraag naar buiten wonen accomoderen. Zij het onder de strikte voorwaarde van inpassing van woningbouw in het landschap. Om aan de regels te voldoen moet het landschap dus een belangrijke rol worden toegedicht. Het mag er misschien zelfs op lijken dat het landschap centraal staat, maar woningbouw blijft het primaire doel. Een landschapsanalyse of een dorpsvisie kan als middel dienen om woningbouw te faciliteren. Zoals uit voorgaande hoofdstukken blijkt, biedt 'passen in het landschap' namelijk zoveel eigen interpretatieruimte, dat er altijd argumenten aangevoerd kunnen worden waarom woningbouw passend zou zijn. Illustratief hiervoor is de (interpretatie van de) uitkomst van het landschapsonderzoek van Bleeker & Nauta en *m*RO. De gemeente Aa en Hunze (op www.eexterzandvoort.com (8)). schrijft dat het landschapsonderzoek *"resulteert in een tweetal ontwikkelingsstrategieën of groeivarianten: 1. bouwen in het 'centrumgebied' van het dorp 2. bouwen op relatief grote kavels in het landschap."* Met andere woorden: twee precies tegenovergestelde varianten zijn beide passend. De uitkomst van een onderzoek naar de mogelijkheid 'of er in de bestaande landschappelijke context van het dorp ruimte gevonden kan worden voor de bouw van enkele woningen' staat dus vantevoren vast,

afhankelijk van de doelen van actoren. Omdat alle betrokken partijen in Eexterzandvoort wilden bouwen, luidde een uitkomst van het landschapsonderzoek in Eexterzandvoort ook dat ingepaste woningbouw mogelijk zou zijn. Waar alle actoren het eens zijn dat woningbouw wenselijk is, dient een landschapsanalyse er niet toe om te onderzoeken *of* woningbouw passend is, maar slechts om vast te stellen *hoe* inpassing gerealiseerd kan worden.

In hoofdstuk 4 is gebleken dat men de rode bouwopgave meestal als primaire invalshoek ziet, en dat blijkt ook de praktijk in de Drentse dorpen te zijn. Daarbij kan aangetekend worden dat het landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort wel enigszins neigt naar een groene invalshoek.

Eexterzandvoort: bouwen voor eigen inwoners?

Met de bouwopgave als primaire invalshoek kan landschappelijk bouwen 'ontaarden' in een excuus om in kwetsbare gebieden te bouwen waar dat door hogere overheden eigenlijk niet is toegestaan. Als kwetsbaar gebied kan men bijvoorbeeld het platteland in zijn geheel aanduiden of meer specifiek natuurgebieden en landschappelijk of cultuurhistorisch waardevolle gebieden. Met het oog op de laatste categorie kan men de vraag stellen:

- Is het landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort een middel of excuus om te kunnen bouwen in een waardevol (natuur of cultuur)landschap?

Deze vraag kan kort beantwoord worden met 'nee'. Eexterzandvoort en onmiddelijke omgeving liggen niet in een natuurgebied, nationaal landschap of Belvedere gebied. In 5.4.4 is aangegeven dat Eexterzandvoort en omgeving in cultuurlandschappelijk opzicht niet zijn ingedeeld in de hoogste gaafheidscategorie. Bovendien is het gebied rond Eexterzandvoort in functionele zin gecategoriseerd als zone II, waarin de agrarische functie de hoofdfunctie vormt. Hieruit kan afgeleid worden dat het geen landschappelijk waardevol gebied betreft.

Met kwetsbaar gebied kan men ook het platteland als geheel aanduiden. Ten aanzien van de doelen van de gemeente Aa en Hunze kan men de vraag stellen:

- Vormt het landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort een middel of excuus om daar te kunnen bouwen op het platteland waar rijks- en/of provinciale overheid dat niet willen en/of niet toestaan?

De nationale rijksoverheid staat woningbouw in kleine dorpen als Eexterzandvoort slechts op beperkte schaal toe (zie 5.4.5). Er mag bovendien alleen voor eigen inwoners worden gebouwd. De provincie Drenthe stelt nog een aanvullende voorwaarde aan het bouwen in kleine kernen: de woningbouw moet goed ingepast worden. Dit betekent dat de vraag of het landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort een middel of excuus vormt om te kunnen bouwen op het platteland waar nationale en/of provinciale overheid dat niet toestaat, kan worden geconcretiseerd door de vraag te stellen:

- Is bij het landschappelijk bouwen project in Eexterzandvoort kleinschalige, goed in het landschap passende woningbouw gepleegd voor eigen inwoners?

In 5.4.6 zijn de doelen van de gemeente Aa en Hunze voor het landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort afgeleid uit beleidsnota's, en deze drie voorwaarden komen daarin ook terug. Conform het rijks- en provinciale overheidsbeleid en de afspraak van de dorpsbewoners met de vroegere gemeente Anloo kan het min of meer 'officiële' doel van de gemeente Aa en Hunze bij het landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort omschreven worden als: bouwen voor eigen inwoners, op beperkte schaal, en in combinatie met een streven naar landschappelijke kwaliteit. Daarnaast blijkt indirect uit beleidsnota's echter nog een andere meer *covert* reden om te bouwen in Eexterzandvoort, namelijk om te bouwen voor hogere inkomens van buiten het dorp. Indirect, omdat nergens expliciet gesteld wordt dat men wil bouwen voor deze doelgroep. Dat heeft er waarschijnlijk mee te maken dat het accomoderen de wens van de hogere inkomens van buiten het dorp om buiten en groen te wonen in het geval van Eexterzandvoort niet conform het beleid van hogere overheden en de oorspronkelijk afspraak van de bewoners met de vroegere gemeente Anloo is (zie 5.4.5). Het lijkt er dus op dat de gemeente Aa en Hunze van plan was landschappelijk bouwen te gebruiken als een middel om te kunnen bouwen op het platteland. De vraag is vervolgens wat de papieren beleidsdoelen van de gemeente Aa en Hunze bij het landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort in de praktijk waard zijn gebleken.

Ter beantwoording van de vraag of het landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort een middel of excuus vormt om daar te kunnen bouwen op het platteland waar rijks- en/of provinciale overheid dat niet willen en/of niet toestaan, kan ten eerste opgemerkt worden dat Eexterzandvoort in **POP I** als (potentiële) woningbouwlocatie is aangewezen. Dat betekent dat het landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort dus niet gebruikt is als truc om iets uit het vuur te slepen waar het **POP** een dorp geen uitbreidingsmogelijkheden biedt. Vanuit de provincie Drenthe was er toestemming om te bouwen.

De eerste twee doelen van de gemeente Aa en Hunze met het landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort, tevens de eerste twee randvoorwaarden die hogere overheden stellen aan woningbouw in kleine kernen op het

platteland, beperkte woningbouw en landschappelijk ingepaste woningbouw, hebben beide te maken met het streven naar landschappelijke kwaliteit. Ook het eerste doel, omdat maatschappijbreed de visie wordt gedeeld dat grootschalige woningbouw de kwaliteiten van het landelijk gebied zou aantasten (zie hoofdstuk 3). In Eexterzandvoort zijn 6 woningen gebouwd, dus er blijkt in de praktijk inderdaad sprake van kleinschalige woningbouw. Men heeft zich keurig aan het in het **POP** genoemde getal gehouden. Daarnaast zijn deze woningen goed ingepast in het landschap. Zoals in dit hoofdstuk is gebleken, kan het landschappelijk bouwen project in Eexterzandvoort beschouwd worden als zijnde van hoge landschappelijke (en architectonische) kwaliteit, en daarmee is het 'landschappelijke kwaliteits' doel van de gemeente Aa en Hunze bereikt. Ook is aan de door hogere overheden gestelde voorwaarden 'kleinschalige' en 'goed ingepaste' woningbouw in de praktijk voldaan.

De doelen drie en vier van de gemeente Aa en Hunze hebben te maken met de doelgroep waarvoor gebouwd is, en dus met andere doelen dan het streven naar landschappelijke kwaliteit. Men wilde een breed aanbod doen variërend van woningen voor eigen inwoners als welgestelden van buiten. Omdat bouwen voor de eerste doelgroep conform het overheidsbeleid bij bouwen in kleine kernen is en voor de tweede doelgroep niet, is het, met het oog op de vraag of het landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort een middel of excuus vormt om daar te kunnen bouwen op het platteland waar rijks- en/of provinciale overheid dat niet willen en/of niet toestaan, van groot belang om vast te stellen welke doelgroep de belangrijkste is. De indruk werd gewekt dat bouwen voor eigen inwoners het belangrijkst is (het bouwen voor welgestelden van buiten is een *covert* beleidsdoel)[432]. Maar is dat ook zo? De vraag of in Eexterzandvoort gebouwd is voor eigen inwoners, kan ook gekoppeld worden aan een sociaal-maatschappelijke vraagstuk. Als de bevolking van Eexterzandvoort een enigszins reële afspiegeling van de maatschappij vormt, hebben de meeste inwoners een niet voldoende dikke portemonnee om zich het buiten wonen in landschappelijk ingepaste 'ruim opgezette woonmilieus met een royale hoeveelheid groen' te kunnen veroorloven. En komt bouwen voor eigen inwoners erop neer dat er vooral gebouwd moet worden voor de lagere en middeninkomens. Het antwoord op de vraag of er daadwerkelijk gebouwd is voor eigen inwoners of juist niet, is dus ook het antwoord op de sociaal-maatschappelijke vraag:

- Is het landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort alleen voorbehouden aan hoge inkomens?

De praktijk, dat wil zeggen grootte en prijs van de kavels in samenhang met de daarop gebouwde woningen, wijst uit dat landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort bijna volledig gericht is geweest op de doelgroep hogere inkomens (van buiten het dorp) en dat het bouwen voor eigen inwoners en mensen met een smalle beurs maar een marginale rol heeft gespeeld. Het landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort bestaat uit individuele bebouwing uit grotendeels het duurdere segment. Deze woningen zijn, op één na, gesitueerd op kavels groter dan 2 hectare (soms veel groter). De kavel- en huizenprijzen zijn voor starters of ouderen uit het dorp onbetaalbaar. Uiteindelijk kan maar van één kavel (kavel 12) gesteld worden dat daar uitdrukkelijk gebouwd is voor eigen inwoners. Hier heeft zich echter niet iemand uit Eexterzandvoort of uit de gemeente Aa en Hunze gevestigd, maar iemand van buiten de gemeente zonder economische of sociale binding met Eexterzandvoort. Op twee van de vier overige kavels hebben zich ook mensen gevestigd van buiten Eexterzandvoort zonder binding met het dorp. Op de twee laatste kavels hebben zich wel inwoners uit het dorp zelf gevestigd, behorende tot de categorie 'eigen inwoner uit de hogere inkomensklasse'(Eexterzandvoort is een normaal dorp, geen dorp met meer dan gemiddeld hogere inkomens). Het bouwen voor eigen inwoners is kortom maar beperkt gerealiseerd.

De fysieke neerslag van het landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort in dure woningen in lage dichtheden op grote kavels is natuurlijk niet *out of the blue* ontstaan, maar het gevolg van eerdere keuzes. Er zijn een aantal factoren op te noemen waaruit kan worden afgeleid dat er niet zozeer gebouwd zou gaan worden voor eigen inwoners en/of mensen uit lagere inkomensgroepen, maar dat de meer welgestelden van buiten het dorp de belangrijkste doelgroep vormden. Deze factoren zijn:
- Alleen al de keuze voor bouwen op het platteland betekent vaak impliciet dat er niet gebouwd wordt voor eigen inwoners.
Zo laat de provincie Groningen ook bouwen voor eigen inwoners maar zeer beperkt toe op het platteland omdat, zoals Calon (in Leenes, 2006a) aangeeft, nieuwe woningen binnen de kortste keren toch weer worden verkocht aan 'rijkere' mensen van buiten.

[432] Zo valt bijvoorbeeld uit de brief, waarin Dorpsbelangen (Huisman en Witting, op www.eexterzandvoort.com (7)) de interesse bij de inwoners van Eexterzandvoort voor kavels binnen het landschappelijk bouwen project polste, op te maken dat bij hen het idee leefde dat de behoefte vanuit het dorp een van de meest bepalende factoren vormde voor het aantal te bouwen woningen.
Ook door de lokale politiek wordt gesteld dat dat de indruk werd gewekt dat voor eigen inwoners gebouwd zou gaan worden. Zo gaf dhr. Sijbring van Combinatie Gemeentebelangen (op www.eexterzandvoort.com (9)) tijdens de raadsvergadering over de vaststelling van de dorpsvisie **LANDSCHAPPELIJK BOUWEN IN EEXTERZANDVOORT** aan dat het idee leefde dat zich starters zouden kunnen gaan vestigen op de locaties voor het landschappelijk bouwen. Hij besluit zijn commentaar met: *"De verwachting werd gewekt dat mensen met een smallere beurs zich hier op een kleine kavel konden vestigen."*

- De ontwerpers Bleeker & Nauta en *m*RO (2003) geven impliciet aan dat het bouwen voor hogere inkomens van buiten de aanleiding vormt voor het landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort.
Zo kan althans de eerste alinea van **LANDSCHAPPELIJK BOUWEN IN EEXTERZANDVOORT** (p. 3) geïnterpreteerd worden: *"Er is een grote vraag naar woningen in de rust van het landelijk gebied, woningen die niet te krap op hun kavel staan en die de bewoners het gevoel geven echt buiten te wonen. Aan die vraag willen de provincie Drenthe en de gemeente Aa en Hunze op beperkte schaal en onder strikte voorwaarden tegemoet komen. Eén van de locaties die in aanmerking komen voor de ontwikkeling van landschappelijk wonen is Eexterzandvoort."* Hoewel ze dit onvermeld laten betekent dit accomoderen van het 'buiten wonen' het bouwen voor de doelgroep welgestelden van buiten het dorp (zie 5.4.5). En het feit dat het accomoderen van buiten wonen in de eerste alinea van de inleiding wordt beschreven, betekent met zoveel woorden dat het de aanleiding vormt voor het landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort.

- De door de ontwerpers Bleeker & Nauta en *m*RO gestelde randvoorwaarden met betrekking tot landschap en bebouwing/beeldkwaliteitseisen duiden op bouwen voor welgestelden (van buiten het dorp).
Hoewel Bleeker & Nauta en *m*RO (2003) in hun plan de campagne diverse malen benadrukken dat het landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort ook bouwen voor de kleinere beurs betekent[433], blijkt het bouwen voor eigen inwoners met een lager inkomen niet uit de geest van de door hen gestelde randvoorwaarden met betrekking tot landschap en bebouwing/beeldkwaliteitseisen. Integendeel, deze randvoorwaarden spreken een heel andere taal. Zo zijn potentiële kavelkopers verplicht een architect in de arm te nemen, en zijn cataloguswoningen verboden. Verder gaat het bij het landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort om vrijstaande woningen en om relatief grote bouwkavels met veel groen tegen relatief weinig bouwmassa. Dit bouwen onder architectuur van individuele woningen op grote kavels heeft als onontkoombaar gevolg dat de prijzen van de woningen hoog gaan uitvallen. En dat betekent dat er dus niet gebouwd wordt voor eigen inwoners met lagere of middeninkomens.
Daar komt nog bij dat iedereen, van dorpsbewoners, de lokale politiek tot de begeleidingsgroep landschappelijk bouwen, zich er ook van bewust was dat de kenmerken van het plan, als grote kavels en vrijstaande woningen, zouden gaan leiden tot bouwen voor hogere inkomens in plaats van bouwen voor eigen inwoners[434]. Net zoals bijvoorbeeld bij dorpsbewoners bekend was dat de gemaakte keuze voor verspreide bebouwing betekende dat het landschappelijke bouwen project uit grotere kavels zou komen te bestaan, wat vervolgens weer consequenties zou hebben voor de hoek waaruit de kopers zouden komen (i.e. meer bouwlustigen met een grote beurs) (zie www.eexterzandvoort.com (5))[435]. Met andere woorden: de gevolgen van het bouwen naar de (landschaps)architectonische voorwaarden van Bleeker & Nauta en *m*RO waren van te voren bekend en blijkbaar geaccepteerd.

- Terwijl bekend was dat maar 3 eigen inwoners bouwvoornemens hadden, heeft de gemeenteraad toch besloten om 6 woningen te gaan bouwen.
De concrete bouwbehoefte in Eexterzandvoort is met het oog op het definitieve besluit door de gemeente Aa en Hunze (op www.eexterzandvoort (8)) onderzocht en vastgesteld op 3: *"De concrete bouwbehoefte in het dorp is geïnventariseerd en geeft aan dat één familie bouwvoornemens heeft. Daarnaast hebben zich inmiddels twee*

[433] Over landschappelijk bouwen in theorie stellen Bleeker & Nauta en *m*RO (2003, p. 5):*"Het zal meestal gaan om vrijstaande woningen. Maar dat hoeft niet te betekenen dat er alleen grotere woningen worden gebouwd, ook kleinere (dus goedkopere woningen) passen goed in het gewenste landelijke karakter."* Ook noemen ze, naast het maken van een plan van hoge kwaliteit met een groot draagvlak, als derde doelstelling van het landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort om woningen te bouwen die bereikbaar te zijn voor een gevarieerde groep kopers. En dat houdt in: *"de wens om een breed aanbod te doen waarbij ook mensen met een kleinere beurs kansen krijgen"* (p. 39). Verder scharen ze de wens om variatie, zowel grotere als kleinere kavels en woningen, te bieden bijvoorbeeld onder de 'overige randvoorwaarden en wensen' op pagina 31.

[434] Zo zijn er door de bewoners vragen gesteld aan de verantwoordelijke wethouder op de bewonersavond van 2 april 2003 over de potentiële locaties zoals *"Een dorpsuitbreiding zou ten goede moeten komen aan bevolkingsaanwas van het dorp. Het is duidelijk geen sociale woningbouw, maar bestemd voor import?!"* (www.eexterzandvoort.com (10)) en *"Het zijn vrijwel allemaal ruime tot zeer grote kavels. Hoe kun je dan nog bouwen voor iemand met een kleinere beurs?"* Het antwoord is zowel enigszins ontwijkend als onzinnig: *"Een groter perceel heeft natuurlijk een prijskaartje, maar biedt ook ruimte voor het houden van dieren of uitoefenen van andere hobby's."* Met andere woorden landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort is eigenlijk wel een beetje voor de welgestelden, maar toch vooral voor mensen met hobby's. Het gaat niet om de tegenstelling kleinere versus grotere beurs, maar om de tegenstelling wel of geen ruimtevragende hobby's. Dit antwoord is veelzeggend, ook de wethouder is er zich van bewust.
Ook de lokale politiek constateert dat er niet gebouwd gaat worden voor eigen inwoners, zoals blijkt uit de onderstaande opmerking van dhr. Sijbring van Combinatie Gemeentebelangen (op www.eexterzandvoort.com (9)), tijdens de raadsvergadering over de vaststelling van de dorpsvisie **LANDSCHAPPELIJK BOUWEN IN EEXTERZANDVOORT**, over de meeste potentiële bouwlocaties: *"Deze zijn … gezien de ligging, de grote oppervlakten, de afgelegen plekken zonder nuts-voorzieningen en daardoor hogere kosten, niet aantrekkelijk voor starters."* Tenslotte was ook de begeleidingsgroep landschappelijk bouwen zich ervan bewust, getuige de op www.eexterzandvoort.com (5) weergegeven inhoudelijke discussie over de betekenis van het begrip landschappelijk bouwen: *"Passen daar ook twee-onder-een kappers bij of niet? Anneke Nauta vond eigenlijk van niet, maar in de begeleidingsgroep wordt daar genuanceerd over gedacht. Immers als ook voor de kleinere beurs moet worden gebouwd, dan worden ruime vrijstaande huizen op grote kavels daar niet direct mee geassocieerd."*

[435] Op www.eexterzandvoort.com (5)) worden als aan verspreide bebouwing klevende voordelen voor bewoners genoemd dat de rust en de vrije zichtlijnen van de bestaande bebouwing zouden blijven bestaan, daarentegen *"maakt bouwen in het centrum kleinere kavels mogelijk. Goed voor bouwlustigen met een kleinere beurs en wellicht ook voor de sociale structuur"* .

andere gegadigden gemeld die een sociale binding hebben met het dorp." Dit houdt in dat tenminste 3 woningen bestemd waren voor mensen van buiten het dorp en dus hooguit 3 voor eigen inwoners.

- De gemeente voerde een passieve grondpolitiek (Thieme, op www.eexterzandvoort.com (6)), terwijl maar 2 van de uiteindelijke 8 potentiële woningbouwlocaties eigendom waren van de gemeente.
Het voeren van een passieve grondpolitiek betekent dat de gemeente in principe geen gronden gaat verwerven, maar de uitvoering overlaat aan de grondeigenaren en de kopers van de te realiseren bouwlocaties. De particuliere grondeigenaren konden in principe vragen wat ze wilden. Daarbij stonden de locaties voor het landschappelijk bouwen van te voren vast. Het effect is prijsopdrijving. Het resultaat van de door de gemeente gevolgde grondpolitiek was duurdere kavels.
Het tot een tweetal kavels beperkte grondeigendom van de gemeente betekende tegelijkertijd ook dat voor hooguit 2 kavels het wachtlijst instrument ten behoeve van het bouwen voor eigen inwoners zou kunnen worden gehanteerd.
Via het voeren van een actieve grondpolitiek zou de gemeente iets hebben kunnen doen aan de eigendomssituatie van de kavels. Dit geeft ook Thieme aan: *"Indien een nadere woningbouwbehoefte bepaling aangeeft dat voor speciale doelgroepen zou moeten worden gebouwd, kan dat wel een actieve benadering vragen."* Uit dit citaat blijkt tevens dat daarvoor niet bijvoorbeeld het principe bouwen voor eigen inwoners leidend was, maar de behoefte. Zoals eerder aangegeven is er vooral vraag naar buiten wonen onder rijkere mensen van buiten. De gemeente bleek met andere woorden niet genegen om een actieve grondpolitiek te voeren ten behoeve van het bouwen voor eigen inwoners.

- Zelfs van de twee bouwkavels die in het bezit waren van de gemeente was maar één bestemd voor eigen inwoners.
De gemeente Aa en Hunze (onbekend, p. 3) schrijft over de eerste gemeentekavel (12): *"de centraal gelegen kavel aan de Dalweg zal worden verkocht overeenkomstig de gemeentelijke uitgiftecriteria."* Dit hield in dat eerst inwoners uit Eexterzandvoort en vervolgens uit de gemeente Aa en Hunze voorrang genoten. Deze kavels was de goedkoopste uit het landschappelijk bouwen project, met het oog op de doelgroep eigen inwoners gold voor de kavel een verkoopprijs van €75.000. Over de tweede gemeentekavel (8) schrijft men: *"Voor de ruime bouwlocatie op de voormalige ijsbaan aan de Nieuwedijk, zal de uitgifte op de vrije markt plaatsvinden middels inschrijving en opbod"* (p. 3). Dat deze kavel niet bestemd was voor de doelgroep starters of ouderen uit het dorp bleek niet alleen uit de manier van uitgifte maar ook uit de prijs. Voor deze kavel gold een minimum inschrijfbedrag van €200.000. Daar bovenop kwamen dan nog kosten voor onderzoek en de aanleg voor infrastructuur (o.a. nutsvoorzieningen). Ook daar waar de invloed van de gemeente het grootst was, is deze kortom niet aangegrepen om volledig voor eigen inwoners te bouwen.

De conclusie is dat het bouwen voor eigen inwoners en mensen met een kleinere beurs niet de prioriteit had in Eexterzandvoort, en dat dit dus ook niet de ware reden vormt voor het bouwen in Eexterzandvoort. De (door de gemeente gemaakte) keuzes in het besluitvormingsproces laten een ondergeschikte rol voor het bouwen voor eigen inwoners vermoeden, en deze vermoedens blijken in de praktijk bewaarheid. Die praktijk wijst zoals gezegd uit dat er bijna volledig is gebouwd voor de doelgroep welgestelden (van buiten). In sociaal-maatschappelijke zin kan men spreken van een aangelegenheid voor de maatschappelijke bovenlaag, slechts voorbehouden aan zeg de rijkste 10% van de bevolking.

In beleids-technische zin betekent dit dat het vierde beleidsdoel van de gemeente Aa en Hunze voor het landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort, bouwen voor welgestelden van buiten het dorp, heeft geprevaleerd boven het officiële (derde) beleidsdoel bouwen voor de doelgroep eigen inwoners. Het accomoderen van landelijk wonen voor de hogere inkomens van buiten het dorp in plaats van bouwen voor eigen inwoners was voor Eexterzandvoort in strijd met het beleid van hogere overheden ten aanzien van bouwen in kleine kernen op het platteland, waarbij men moet aantekenen dat bouwen voor eigen inwoners op zijn beurt ingaat tegen Europese regelgeving welke discriminatie naar herkomst verbiedt. Hieruit kan men concluderen dat de gemeente Aa en Hunze landschappelijk bouwen heeft gebruikt als een middel of excuus om te kunnen bouwen op het platteland.

Uit beleidsnota's kan worden opgemaakt dat de achterliggende reden voor het bouwen in Eexterzandvoort dezelfde is als die verschillende provincies genoemd hebben: om nieuwe economische dragers te creëren voor het landelijk gebied. Het is een interessante vraag of er nog andere redenen zijn waarom men eventueel zou willen bouwen waar dat niet is toegestaan, met andere woorden welke belangen daar mee gediend zijn. Voor gemeenten zijn dat vaak financiële belangen. Een aspect aan de verstedelijkingsdruk in het landelijk gebied is dat het verschil in prijs tussen grond met agrarische bestemming en grond met woning- of andere bouwbestemming dusdanig groot is, dat er met een wijziging van de bestemming in bouwgrond door grondeigenaren veel geld kan

worden verdiend. Gemeenten zagen met lede ogen aan dat projectontwikkelaars veel geld opstreken, en wilden van deze kans gebruik maken om dat zelf te gaan doen. Bij nieuwbouw was de laatste decennia geld verdienen het leidende principe, en niet de woningbouwbehoefte. En met bouwen voor welgestelden zoals in Eexterzandvoort kan het meest worden verdiend.

De verklaring dat geld verdienen middels het gemeentelijk grondbedrijf de ware reden voor het bouwen in Eexterzandvoort vormde, is echter geen plausibele verklaring. Financiële redenen kunnen voor de gemeente Aa en Hunze niet de voornaamste zijn geweest dat er is gebouwd in Eexterzandvoort omdat maar maar 2 van de 6 locaties eigendom waren van de gemeente. Deze twee kavels zijn met voorrang uitgegeven omwille van twee redenen: naast het feit dat er voor één kavel belangstelling bestond bij bewoners uit het dorp en mensen met een sociale binding met Eexterzandvoort (dus met het oog op het beleidsdoel bouwen voor eigen inwoners) konden vanuit het dorp ingebrachte wensen, met name de aanleg van een nieuwe ijsbaan en een wandelpad, uit de opbrengsten van de verkoop van de twee gemeentekavels gefinancierd worden (Gemeente Aa en Hunze, 2004, bijlage; Gemeente Aa en Hunze, onbekend). Men had dus slechts tot op zekere hoogte het doel om geld te verdienen: het landschappelijk bouwen moest uit de opbrengsten gefinancierd worden.

In hoofdstuk 4 is aangegeven dat achterliggende doelen het streven naar landschappelijke kwaliteit bij landschappelijk bouwen kunnen overschaduwen. Er kan echter kan geconstateerd worden dat het inhoudelijke kwaliteitsaspect aan landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort niet overschaduwd is door achterliggende redenen. Het inhoudelijke kwaliteitsaspect aan landschappelijk bouwen zou in Eexterzandvoort kunnen fungeren als alibi om er te kunnen bouwen, maar zo er al sprake is van een alibi, er is zeker geen sprake van een dun 'kwaliteits'vernisje. In Eexterzandvoort zijn de groene opgave (het bouwen vanuit het landschap) en het inhoudelijke kwaliteitsaspect absoluut serieus genomen en kan het 'landschappelijke kwaliteits' doel als bereikt worden beschouwd (tenminste als men er vanuit gaat dat bouwen niet per definitie een kwaliteitsdaling betekent). Dit is ook logisch aangezien gebouwd is voor de doelgroep welgestelden, en die wil wonen in een (gebouwde en ongebouwde) omgeving van hoge kwaliteit. In Eexterzandvoort is weliswaar in mindere mate sprake van bouwen voor eigen inwoners, maar tegelijkertijd wel van kleinschalige en goed ingepaste woningbouw. Deze laatste twee aspecten zijn dus wel conform de eigen beleidsdoelen (1 en 2) van de gemeente Aa en Hunze, en de voorwaarden die nationale en provinciale overheid hebben gesteld aan bouwen in kleine kernen op het platteland zoals Eexterzandvoort.

Zeijen en Zwinderen: excuus om te kunnen bouwen in kwetsbaar gebied?

Om een uitspraak te kunnen doen over de hypothese of het landschappelijk bouwen in Zeijen of Zwinderen misschien een middel of excuus vormde om toch te kunnen bouwen in kwetsbare gebieden waar dat door hogere overheden niet is toegestaan, kunnen dezelfde vragen gesteld worden als voor Eexterzandvoort. Te beginnen met:

- Vormt het landschappelijk bouwen in Zeijen of Zwinderen een middel of excuus om te kunnen bouwen in een waardevol (natuur of cultuur)landschap?

Zeijen en Zwinderen zijn beide niet gelegen in een natuurgebied, nationaal landschap of Belvedere gebied.
Zwinderen en onmiddelijke omgeving zijn op de **POP II** kaart 'cultuurhistorische gaafheden' zelfs gecategoriseerd als landschap van de laagste gaafheidsgraad. In 5.4.4 is aangegeven dat Zwinderen en omgeving functioneel zone II, oftewel agrarisch, gebied is. Zwinderen en onmiddelijke omgeving worden dus niet gezien als landschappelijk waardevol. Wel is op de functiekaart van **POP II** aan de zuidkant van het landschappelijk bouwen project een rode contourlijn getrokken, die min of meer de overgang tussen de bebouwing en de Kleine Esch markeert. Dit houdt in dat de Kleine Esch zodanig waardevol geacht wordt, dat het gevrijwaard dient te blijven van bebouwing. De zuidkant van het landschappelijk bouwen project grenst dus wel aan een stukje terrein dat als waardevol wordt ingeschaald.
Zoals in 5.4.4 is beschreven lopen de grens in cultuurlandschappelijke zin tussen verschillende gaafheidsgraden en de functionele zonegrens midden door het dorp Zeijen. De zuidoostkant van Zeijen, waar het landschappelijk bouwen project heeft plaatsgevonden, is op de cultuurhistorische gaafhedenkaart ingedeeld in de laagste gaafheidscategorie. Om de zuid- en zuidoostkant van Zeijen is ook geen rode contour getrokken. En tenslotte is het open landschap grenzend aan de bebouwing van het landschappelijk bouwen project op de functiekaart ingedeeld in zone I, agrarisch gebied, en de enige zone waarin waarden van natuur, landschap en cultuurhistorie niet van belang worden geacht. De zuidoostkant van Zeijen wordt kortom niet tot een waardevol landschap gerekend.
De conclusie is dat zowel in Zwinderen als Zeijen geen sprake is van bouwen in kwetsbaar gebied in de zin van waardevolle landschappen of natuurgebieden waar hogere overheden dat niet willen, en dat betekent dat er ook geen eventueel excuus nodig was om er te bouwen.

De vraag

- Vormt het landschappelijk bouwen in Zeijen of Zwinderen een middel of excuus om daar te kunnen bouwen op het platteland waar rijks- en/of provinciale overheid dat niet willen en/of niet toestaan?

kan verder worden geoperationaliseerd als:

- Is bij de landschappelijk bouwen projecten in Zeijen en Zwinderen kleinschalige, goed in het landschap passende woningbouw gepleegd voor eigen inwoners?

Zowel in Zwinderen als Zeijen was toestemming van de provincie om te bouwen, en vormde het landschappelijk bouwen met andere woorden geen truc om toch nog iets uit het vuur te slepen waar de provincie geen uitbreidingsruimte bood. Midden jaren ´90 van de vorige eeuw gold hetzelfde beleid als anno 2010 nog steeds geldt: er mochten in Zeijen en Zwinderen een paar woningen per jaar bijgebouwd worden[436].
In Zwinderen en in Zeijen kan men spreken van kleinschalige woningbouw. Het project in Zeijen was met dertig nieuwe woningen voor een kleine kern weliswaar aan de grote kant, in één klap werd het toegewezen contingent woningen tot 2010 verbruikt, maar in vergelijking met Eexterzandvoort is de uitbreiding even groot: een dikke 10% werd aan het woningbestand toegevoegd.
Met het landschappelijk bouwen is in beide dorpen ook sprake van goed ingepaste woningbouw.
Tenslotte kan gesteld worden dat in beide dorpen aan de voorwaarde van het bouwen voor eigen inwoners is voldaan. Daarbij bestaat er wel een belangrijk verschil tussen beide dorpen. Voor Zeijen is aan de hand van de kavelprijzen en de aard van de bebouwing vast te stellen dat er is gebouwd voor eigen inwoners. Dat geeft Dorpsbelangen Zeijen bij monde van Deunk (in Abrahamse en Webbink, 2001a, p. 240) ook aan: de woningen *"worden eerst aangeboden aan de dorpsbewoners, daarna aan mensen uit de gemeente Tynaarlo, en als er dan nog kavels over zijn, aan anderen … De nieuwe kavels zijn trouwens ook voor starters betaalbaar: ik denk dat je voor minder dan drie ton een kavel met een twee-onder-een kapwoning kunt hebben"* [437]. De bebouwing bestaat voor de helft uit deze twee-onder-een kapwoningen, en de individuele bebouwing is bovendien vaak catalogusbouw. In Zwinderen is er in eerste instantie ook gebouwd voor eigen inwoners. Maar met de overgang van Zwinderen naar de gemeente Coevorden, heeft het project zich in de loop van de tijd ontwikkeld naar woningbouw voor de hogere inkomens. De grondprijs voor de kavels bedroeg oorspronkelijk 125 gulden inclusief [438], maar deze is sterk gestegen naar €160 voor de twee nog onverkochte kavels[439]. Dat betekent bij een kavelgrootte van 1230 m^2 dat alleen de kavels al ongeveer twee ton in euro's kosten[440]. En dus onbetaalbaar zijn geworden voor eigen inwoners. De aard van de bebouwing duidt op eenzelfde ontwikkeling. Waren in het stedenbouwkundig plan nog zes twee-onder-een kap woningen voorzien, in werkelijkheid zijn dit er twee geworden. Bovendien is een verhoudingsgewijs hoog aantal van vier woningen onder architectuur gebouwd.

De conclusie is dat zowel voor Zeijen als voor Zwinderen de hypothese dat het landschappelijk bouwen misschien een excuus is voor gemeenten om te bouwen waar hogere overheden dat niet willen kan worden afgedaan als onwaar. Het heeft er alle schijn van dat het landschappelijk bouwen in Zeijen en Zwinderen juist een manier is om rekening te houden met kwetsbaarheid van de locatie, om op die manier de landschappelijke kwaliteit te bewaren. En daarmee is het landschappelijk bouwen in Zeijen en Zwinderen ook wat in het **LANDSCHAPPELIJK BOUWEN IN DRENTHE** (BOKD, 1998) pretendeert te zijn: zowel voor Zeijen als voor Zwinderen wordt gesuggereerd dat de reden van aanmelding door gemeente en dorpsbelangen bij het project 'Landschappelijk bouwen' de kwetsbaarbaarheid van de uitbreidingslocatie en de zorg voor de landschappelijke kwaliteit vormt. Hoewel gebleken is dat het vanuit bovenlokaal perspectief niet om kwetsbare locaties gaat, worden beide locaties toch kwetsbaar genoemd. Ten aanzien van de uitbreiding in Zwinderen stelt men: *"de locatie aan de zuidwest kant van het dorp bij de Kleine Esch was van alle mogelijke locaties de meest kwetsbare vanwege de open structuur en de waardevolle boombeplanting"* (p. 7). Zoals gezegd markeert de zuidgrens van het landschappelijk bouwen project in Zwinderen de overgang van de dorpsbebouwing naar de, ook vanuit provinciaal perspectief, als waardevol geziene Kleine Esch. Over de uitbreiding in Zeijen zegt men: *"Vanwege de ligging aan de rand van het dorp op de grens van het dal van de Masloot ging het hier echter om een bijzonder kwetsbare locatie"* (p. 14). In de visie van de BOKD zijn dorpsranden op lokaal niveau te beschouwen als kwetsbare gebieden en kunnen ook kleine stukjes terrein specifieke landschappelijke kenmerken bezitten die

[436] **POP II** (Provincie Drenthe, 2004) geeft voor de gezamenlijke kleine kernen in de gemeente Tynaarlo een berekende toename van 60 in de periode 2005-2009 en 0 voor 2010-2014 en voor de gezamenlijke kleine kernen in de gemeente Coevorden een berekende toename van 80 in de periode 2005-2008 en 50 voor 2010-2014.
[437] Voor de duidelijkheid: dit is de prijs in guldens (omgerekend naar euro's: 136.134,06).
[438] Dit bedrag wordt genoemd door Leeuw (in BOKD, 1998). Een wijkbewoner (persoonlijk gesprek op 14-05-2010) vertelde me dat hij € 57,91 betaald had, dus dat komt aardig overeen.
[439] Dit bedrag van €160 wordt genoemd door dezelfde wijkbewoner. Deze bewoner gaf bovendien de reden aan voor de sterke stijging van de grondprijs. Hij vertelde dat de boer die het land in bezit had, alleen wilde verkopen op voorwaarde dat de grond vervolgens door de gemeente (Oosterhesselen) tegen een vaste lage prijs werd doorverkocht aan de nieuwe wijkbewoners. Na de gemeentelijke herindeling kon de gemeente Coevorden niets van deze afspraak op papier vinden, en achtte zich er ook niet aan gebonden. De wijkbewoner concludeerde dat de gemeente Coevorden het nieuwbouw project zag als een mooie mogelijkheid tot geld verdienen.
[440] Kavelgrootte wederom genoemd door dezelfde wijkbewoner.

hen op lokaal niveau tot kwetsbaar en waardevol gebied maken. De kern is er dat bij alle dorpsuitbreidingen speciale aandacht dient te zijn voor de kwaliteit van de uitbreiding omdat dorpen kwetsbaar zijn voor landschappelijke vervuiling.

Tot slot nog aandacht voor de sociaal-maatschappelijke kwestie die aan de orde is gekomen in deze paragraaf:

- Is het landschappelijk bouwen in Zeijen en Zwinderen alleen voorbehouden aan hoge inkomens?

Het (deels) bouwen voor eigen inwoners in Zeijen en Zwinderen betekent tevens dat, in tegenstelling tot Eexterzandvoort, niet vooral gebouwd is voor de maatschappelijke bovenlaag. Kavelprijzen en aard van de bebouwing indiceren dat er ook gebouwd is voor de lagere en middeninkomens.

Beantwoording centrale vraag: landschappelijke kwaliteit primaire doelstelling?

De vraag of het versterken van de landschappelijke kwaliteit het werkelijke of primaire doel van de landschappelijk bouwen projecten in Eexterzandvoort, Zeijen en Zwinderen vormt, of dat het streven naar landschappelijke kwaliteit eerder een dekmantel vormt om toch te kunnen bouwen in kwetsbare gebieden waar dat door hogere overheden niet is toegestaan, moet voor Zeijen en Zwinderen aan de ene kant en Eexterzandvoort aan de andere kant verschillend worden beantwoord.

In Zeijen en Zwinderen is er zeker geen sprake van een dekmantel of excuus om te kunnen bouwen in kwetsbare gebieden (hetzij geoperationaliseerd als het platteland, hetzij als waardevol natuur- of cultuurlandschap). Daarbij is het behouden van de landschappelijke kwaliteit daadwerkelijk een belangrijk doel geweest. Dit was in Zeijen en Zwinderen evenwel niet de primaire invalshoek, dat was de rode bouwopgave.

In Eexterzandvoort is sprake van een heel andere, duale situatie: er is minder sprake van *of of* maar eerder van *en en*. Het landschappelijk bouwen kan in het geval van Eexterzandvoort gezien worden als een excuus om te kunnen bouwen op het platteland. Maar tegelijkertijd is het versterken van de landschappelijke kwaliteit een erg belangrijk doel geweest, misschien zelfs wel het belangrijkste doel, waarbij de primaire invalshoek bijna evenzeer een groene was als een rode.

De gemene deler in deze verschillende situaties is dat in beiden gevallen landschappelijk bouwen een middel is om bij het bouwen rekening te houden met de omgeving. Alledrie de landschappelijk bouwen projecten vormen een materialisatie van de gedachte dat bouwen met respect voor de omgeving van belang is op kwetsbare locaties, ongeacht of 'kwetsbare locatie' nu op meer geagregeerd niveau gedefinieerd wordt als het platteland in zijn geheel of als een waardevol natuur- of cultuurlandschap of op lokaal niveau als een plek aan de rand van het dorp of een plek met andere speciale landschappelijke kenmerken.

Samenvatting

Tabel 17: Vergelijking insteek dorpsuitbreidingen

	Eexterzandvoort	Zeijen	Zwinderen
Primair rode of groene benadering?	Rood, maar groen bijna even belangrijk (officieel primair groene opgave).	Rood.	Rood.
Bouwen voor eigen inwoners/alle inkomensgroepen of alleen voor maatschappelijke bovenlaag?	Niet voor eigen inwoners, maar voor hogere inkomens (officieel ook voor eigen inwoners).	Eigen inwoners/alle inkomensgroepen.	In eerste instantie eigen inwoners/alle inkomensgroepen, later ontwikkeld tot bouwen voor hogere inkomens (niet meer voor eigen inwoners).
Komt de wens om landschappelijk te bouwen voort uit de zorg om de landschappelijke kwaliteit of is het eerder een manier om te kunnen bouwen in kwetsbare gebieden waar dat door hogere overheden niet is toegestaan?	Landschappelijke kwaliteit een reëel en belangrijk speerpunt, maar ook een middel om te kunnen bouwen op het platteland waar dat eigenlijk niet is toegestaan.	Geen excuus om te kunnen bouwen in kwetsbare gebieden waar dat niet is toegestaan, komt voort uit zorg om de landschappelijke kwaliteit.	Geen excuus om te kunnen bouwen in kwetsbare gebieden waar dat niet is toegestaan, komt voort uit zorg om de landschappelijke kwaliteit.

5.5.8 Conclusies praktijkvoorbeelden landschappelijk bouwen

- **Identiteit: kenmerken (op het schaalniveau)van een kavel kunnen, naast regionale kenmerken en lokale (dorps)kenmerken, de bouwsteen vormen voor een identiteit van een plek.**

Tot nu toe is aan lokale identiteit en identiteit van de plek min of meer dezelfde betekenis toegedicht. Uit het project in Eexterzandvoort blijkt echter, zoals al impliciet was aangegeven in 4.3, dat ook individuele kavels nog specifieke kenmerken kunnen hebben. Lokale kenmerken kunnen op twee schaalniveau's betrekking hebben: op kenmerken van een dorp en op het nog lagere schaalniveau van kenmerken van een kavel. De identiteit van een plek heeft dus drie dimensies: een regionale dimensie, een lokale dimensie en één op het schaalniveau van de kavel.

- **Overeenkomst tussen Eexterzandvoort, Zeijen en Zwinderen: de dorpsuitbreidingen hebben de kenmerken van 'landschappelijk bouwen in theorie', en daarmee kan het kwaliteitsdoel in deze dorpen als bereikt worden beschouwd.**
- **Bij de landschappelijk bouwen projecten wordt de nadruk gelegd op inpassing in de landschappelijke en stedenbouwkundige structuur (=conform landschappelijk bouwen in theorie).**

Het doel van dit hoofdstuk is de 'theorie' ten aanzien van landschappelijk bouwen uit 4.3 te toetsen aan de landschappelijk bouwen projecten in de Drentse dorpen Eexterzandvoort, Zeijen en Zwinderen. Daartoe zijn deze dorpsuitbreidingen in 5.5.5 langs de meetlat gelegd van de in 4.3 genoemde kenmerken van landschappelijk bouwen. Het blijkt dat de dorpsuitbreidingen van zowel Zeijen, Zwinderen als Eexterzandvoort alle kenmerken hebben van 'landschappelijk bouwen in theorie'. Met andere woorden aan alle kwaliteitscriteria is voldaan, en dus kan men vaststellen dat het doel dat nagestreefd wordt met landschappelijk bouwen, het versterken of behouden van de landschappelijke kwaliteit, in deze drie dorpen is bereikt. Dat deze kwaliteitscriteria in de praktijk zijn gebracht, is niet alleen de grootste overeenkomst tussen de *cases* onderling, maar vormt ook het belangrijkste verschil met standaard dorpsuitbreidingen. Zo kennen de uitbreidingen van Eexterzandvoort, Zeijen en Zwinderen in vergelijking met standaard uitbreidingen veel ruimte en veel (streekeigen) groen. Net als in 'theorie' wordt er bij het landschappelijk bouwen in de praktijk de nadruk gelegd op inpassing in de landschappelijke en stedenbouwkundige structuur. Uit dit onderzoek blijkt dus dat men dit kan beschouwen als een kenmerk van landschappelijk bouwen. Het grote belang dat gehecht is aan inpassing in de landschappelijke en stedenbouwkundige structuur onderscheidt landschappelijk bouwen ook in de praktijk van 'normaal' bouwen.

- **Verschil tussen Eexterzandvoort enerzijds en Zeijen en Zwinderen anderzijds: Eexterzandvoort is qua locatie (inpassing in landschappelijke en stedenbouwkundige structuur) van een hogere kwaliteit en meer conform 'landschappelijk bouwen in theorie'.**
- **Landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort lijkt op (of is misschien wel) Op Dorpse Schaal bouwen.**
- **Ook bij landschappelijk bouwen wordt de locatie niet altijd bepaald op basis van, en sluit de locatie niet altijd aan op, de landschappelijke en stedenbouwkundige structuur (=niet conform landschappelijk bouwen in theorie).**

Tegelijkertijd kan ook geconcludeerd worden dat er tussen de projecten verschillen bestaan in het kwaliteitsniveau en de mate waarin er voldaan wordt aan 'landschappelijk bouwen in theorie'. In 5.5.2 is gesteld dat in Eexterzandvoort wat betreft de procesopgave de meest gunstige voedingsbodem voor de inhoudelijke ontwerpkwaliteit gerealiseerd was. Opvallend is dat in Zeijen en Zwinderen geen landschapsarchitect is ingehuurd om een landschapsanalyse te maken. Dit is in 4.3 ('theorie') belangrijk genoemd, en kenmerkt ook de werkwijze van de 'landschappelijk ontwerpende' architecten (zie 5.3). De nieuwbouw in Eexterzandvoort blijkt ook daadwerkelijk van hogere kwaliteit te zijn.

Voor wat betreft de inpassing in de landschappelijke en stedenbouwkundige structuur heeft dat vooral te maken met de locatie van de nieuwbouw (zie tabel 14, pag. 246). In Eexterzandvoort is de locatie van de uitbreiding bepaald op basis van de landschappelijke en stedenbouwkundige structuur. Het uitwaaierende bebouwingsmodel is een materialisatie van 'echte' inpassing op basis van de landschappelijke en stedenbouwkundige structuur van het dorp. In Eexterzandvoort is bovendien de vingerstructuur behouden. Daarentegen is in Zeijen en Zwinderen de locatie niet bepaald op basis van de landschappelijke en stedenbouwkundige structuur. Daarnaast heeft zowel in Zeijen als Zwinderen de uitbreiding de vorm van een compact wijkje van geconcentreerde bebouwing aan de rand van het dorp. Voor Zwinderen kan dit nog aangemerkt worden als passend binnen de compacte vorm van het dorp, maar in Zeijen heeft de nieuwbouw de vorm van een puistje dat tegen het oude dorp is aangeplakt. In Zeijen is de voor Drentse zanddorpen kenmerkende vingerstructuur enigszins aangetast: de nieuwe bebouwing bevindt zich weliswaar langs een uitvalsweg, maar er is inbreuk gemaakt op een grote groene vinger.

Het meest kenmerkende verschil tussen Eexterzandvoort enerzijds en Zeijen en Zwinderen anderzijds kan duidelijk gemaakt worden aan de hand van de door Keegstra in 3.6.4 gegeven omschrijvingen van 'Op Dorpse Schaal' en 'Landschappelijk Bouwen'. Zeijen en Zwinderen voldoen aan de omschrijving van Landschappelijk Bouwen (vaststaande bouwlocatie vaak in de vorm van een wijkje, vervolgens inschakeling van

landschapsdeskundigen voor inpassing in het dorpslandschap). Terwijl Eexterzandvoort juist volledig voldoet aan de omschrijving van Op Dorpse Schaal (eerst een landschappelijke analyse uitmondend in mogelijkheden voor eventuele bebouwing, de uitkomst van de mogelijkheden die op basis van de landschappelijke structuur zijn vastgesteld kan zijn dat woningen op diverse locaties gebouwd worden). Opvallend genoeg is het landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort dus helemaal geen landschappelijk bouwen volgens deze omschrijving van de BOKD. Op Dorpse Schaal van Keegstra kan in dit opzicht worden gelijkgesteld aan het door mij gehanteerde 'landschappelijk bouwen in theorie'.

Op basis van de landschappelijk bouwen projecten in de praktijk kan men dus stellen dat bij landschappelijk bouwen de locatie van de dorpsuitbreiding niet per definitie bepaald wordt door, en niet altijd aansluit op, de landschappelijke en stedenbouwkundige structuur. Dit is niet in lijn met de theorie. Evenals bij standaard uitbreidingen, wordt de locatie soms ook bepaald door het toevallige grondbezit van de gemeente. De verklaring hiervoor is uiteraard van financiële aard. Dus zelfs als er sprake is van landschappelijk bouwen, heeft landschappelijke kwaliteit niet altijd prioriteit boven financiën. Ook binnen een landschappelijk bouwen project blijft het zoeken naar de balans tussen financiën en kwaliteit doorgaan.

- **Verschil tussen Eexterzandvoort enerzijds en Zeijen en Zwinderen anderzijds: Eexterzandvoort is ook qua architectuur van een hogere kwaliteit.**
- **Het landschappelijk bouwen van dorpsuitbreidingen kan op het eerste gezicht slechts lichtelijk afwijken van standaard bouwen (=wel en niet conform landschappelijk bouwen in theorie[441]).**
- **Interpretatieruimte: qua bebouwing blijkt landschappelijk bouwen in de praktijk heel verschillend te kunnen worden uitgewerkt, de onder landschappelijk bouwen projecten gebouwde woningen kennen een hoge mate van diversiteit.**
- **Bij de landschappelijk bouwen projecten is landschappelijk bouwen niet een bepaald soort bouwstijl.**
- **Bij de landschappelijk bouwen projecten is niet altijd sprake van streekeigen architectuur.**
- **Bij de landschappelijk bouwen projecten is niet alleen sprake van behoud, maar ook van vernieuwing.**
- **Bij de landschappelijk bouwen projecten wordt een combinatie van een groot aantal middelen aangewend om inpassing te bewerkstelligen.**
- **Bij de landschappelijk bouwen projecten probeert men inpassing van de bebouwing vooral te bewerkstelligen door via harmonie aan te sluiten op de omgeving.**
- **Bij de landschappelijk bouwen projecten is de huidige omgeving als referentiepunt belangrijker dan de historische omgeving.**
- **Bij de landschappelijk bouwen projecten is de gebouwde omgeving als referentiepunt gebruikt voor de architectuur, de ongebouwde omgeving maar heel zelden.**

Behalve dat de locatie van de uitbreiding beter is gekozen, is de nieuwbouw in Eexterzandvoort ook qua architectuur van een hoger niveau dan de nieuwbouw in Zeijen en Zwinderen. In Eexterzandvoort is gebouwd onder architectuur, terwijl de bebouwing in Zwinderen en vooral Zeijen hoofdzakelijk uit catalogusbouw bestaat (zie tabel 16, pag. 275). Dit verschil in bebouwing komt, behalve uit een verschil in doelgroep waarvoor gebouwd is (zie 5.5.7), voort uit een fundamenteel andere denkwijze over landschappelijk bouwen. In Zeijen en Zwinderen is uit de gedachte dat bij landschappelijk bouwen inpassing in de landschappelijke en stedenbouwkundige structuur belangrijker is dan architectuur de gevolgtrekking gedaan dat architectuur dus minder aandacht behoeft. Terwijl in Eexterzandvoort is uitgegaan van de gedachte dat inpassing in de landschappelijke en stedenbouwkundige structuur weliswaar belangrijker is, maar dat om een zo hoog mogelijke landschappelijke kwaliteit te bereiken ook de architectuur op een zo hoog mogelijk peil gebracht moet worden.

Vanwege de locatiekeuze op basis van de toevallige beschikbaarheid van grond, de uitbreiding in de vorm van een compact wijkje van geconcentreerde bebouwing aan de rand van het dorp ('puistje') en vooral de catalogusbouw in Zeijen en Zwinderen is geconcludeerd dat landschappelijk bouwen (op het eerste gezicht) slechts lichtelijk kan afwijken van standaard bouwen. Hier gaapt dus een gat tussen landschappelijk bouwen in theorie en in de prakijk. In theorie zou landschappelijk bouwen natuurlijk anders moeten zijn dan standaard bouwen.

Niet alleen qua soort verschillen de woningen die bij landschappelijk bouwen projecten gebouwd zijn, ook qua type (zie tabel 16, pag. 275) of bijvoorbeeld qua vorm. De huizen die onder de noemer landschappelijk bouwen

[441] Landschappelijk bouwen in theorie geeft namelijk geen eenduidig beeld. Aan de ene kant moet landschappelijk bouwen als kwaliteitsvorm juist het tegenovergestelde zijn van standaard bouwen, maar aan de andere kant kan landschappelijk bouwen ook een aangepaste catalogusvorm aannemen en in dat geval kan landschappelijk bouwen inderdaad op het eerste gezicht slechts lichtelijk afwijken van standaard bouwen.

gebouwd zijn, verschillen ook qua stijl: het zijn kortom heel diverse woningen. Daaruit kan (gelijk in 5.4 is gedaan) geconcludeerd worden dat landschappelijk bouwen geen bepaalde bouwstijl is.

De woningen verschillen ook in de mate waarin streekeigen kenmerken in de woningen zijn verwerkt. In het licht van de definitie van landschappelijk bouwen, als voortbouwen op cultuurhistorie en landschap, is het opvallend dat in Zeijen juist cultuurhistorie (een oude ontginningsboerderij) is afgebroken in naam van het landschappelijk bouwen in plaats van dat het gebouw geïntegreerd is in het nieuwbouwplan. Ook hier blijken financiële redenen weer een bepalende rol te spelen. Nu betekent landschappelijk bouwen natuurlijk vooral voortbouwen op cultuurhistorie in overdrachtelijke zin. Maar ook in figuurlijke zin wordt bij landschappelijk bouwen soms niet voortgebouwd op cultuurhistorie. Een opvallende conclusie die namelijk uit de dorpsuitbreidingen van Zeijen, Zwinderen en Eexterzandvoort getrokken kan worden is dat bij landschappelijk bouwen niet altijd sprake is van streekeigen architectuur. In theorie houdt landschappelijk bouwen in dat de bebouwing geënt wordt op kleur, materiaal (en vorm) van de omgeving. Maar zoals blijkt uit de projecten in Zeijen en Zwinderen, hoeft het volgen van deze regels niet te leiden tot streekeigen architectuur. Er blijken ook cataloguswoningen te zijn die donker van kleur zijn, met baksteen als materiaal voor de gevels en pannen voor het dak, en een kapvorm. Daarnaast hoeft men bij het aanhouden van deze eisen niet uit te komen op een typisch Drentse woning, maar kan ook bijvoorbeeld een Twentse woning het resultaat zijn.

Indien men stelt dat er bij de landschappelijk bouwen projecten niet altijd sprake is van streekeigen architectuur of voortbouwen op cultuurhistorie, is de assumptie dat streekeigen architectuur betekent dat bebouwing een heel groot aantal streekeigen kenmerken heeft. Streekeigenheid kan echter ook in enkele kenmerken zitten. Ook bij toepassing van slechts enkele streekeigen kenmerken (of bijvoorbeeld veel streekeigen kenmerken met veel niet streekeigen, moderne kenmerken) kan men stellen dat er sprake is van voortbouwen op cultuurhistorie en misschien wel juist van een eigentijdse interpretatie van streekeigen architectuur. Landschappelijk bouwen betekent in theorie immers een eigentijdse interpretatie van het verleden, met naast behoud ook vernieuwing. Bij de landschappelijk bouwen projecten blijkt de toepassing van enkele streekeigen architectonische kenmerken (het verleden) gewaarborgd te worden (via de regels in het beeldkwaliteitsplan). En is er daarnaast ruimte voor vernieuwing. Voorbeelden zijn de oriëntatie van Eexterzandvoort op de Hunze in plaats van op de Hondsrug in de dorpsvisie maar ook de eigentijdse architectuur op kavel 7 in Eexterzandvoort. Zelfs de afbraak van de ontginningsboerderij in Zeijen zou men hieronder kunnen scharen.

Bij de landschappelijk bouwen projecten in Eexterzandvoort, Zeijen en Zwinderen worden veel middelen gebruikt om inpassing te bewerkstelligen. De belangrijkste zijn (dak)vorm, kleur, materiaal, situering, oriëntatie en beplanting. Van alleen contrastwerking is daarbij geen gebruik gemaakt, maar soms wel van een combinatie van contrast en harmonie. Het harmoniemodel (herhaling van streekeigen kenmerken) is echter verreweg het vaakst ingezet. Inpassing van bebouwing blijkt veelal aansluiten op de gebouwde omgeving te betekenen, de ongebouwde omgeving wordt als referentiekader weinig gebruikt. In Zeijen, Zwinderen en Eexterzandvoort vormt bestaande (historische) bebouwing het referentiepunt, en niet verdwenen vroegere bebouwing. Daarom kan geconcludeerd worden dat de hedendaagse omgeving belangrijker is als referentiekader dan de historische omgeving.

- **Overeenkomst tussen Eexterzandvoort, Zeijen en Zwinderen: geslaagde uitvoering procesopgave.**
- **Verschillen tussen Eexterzandvoort enerzijds en Zeijen en Zwinderen anderzijds: in tegenstelling tot Zeijen en Zwinderen waar de rode bouwopgave de duidelijke prioriteit genoot, was in Eexterzandvoort de groene landschappelijke opgave bijna even belangrijk als de rode. Desalniettemin komt het landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort niet zoals in Zeijen en Zwinderen alleen voort uit een zorg voor de landschappelijke kwaliteit, maar is het ook een middel om te kunnen bouwen op het platteland waar dat eigenlijk niet is toegestaan. Tenslotte is in Eexterzandvoort vooral gebouwd voor de hogere inkomens, terwijl in Zeijen en in het begin ook in Zwinderen voor eigen inwoners en alle inkomensgroepen is gebouwd.**
- **Bij de landschappelijk bouwen projecten is niet alleen voor hogere inkomens gebouwd (=conform landschappelijk bouwen in theorie).**
- **Soms vormt landschappelijk bouwen een middel om te kunnen bouwen in kwetsbare gebieden waar dat door hogere overheden niet is toegestaan (=niet conform landschappelijk bouwen in theorie).**

Een overeenkomst tussen de projecten in Eexterzandvoort, Zeijen en Zwinderen is dat in alle gevallen gesproken kan worden van een geslaagde procesuitvoering (zie 5.5.2). Het succes van de procesuitvoering slaat met name op de mate waarin burgers (dorpsbewoners) de kans kregen te participeren in het besluitvormingsproces. Ook diegenen die kanttekeningen plaatsen bij de manier waarop de ontwerpopgave is vormgegeven in Zeijen (en in mindere mate Zwinderen), zijn goed te spreken over de gehanteerde *bottom-up* benadering. Tekenend is de

volgende uitspraak van Wienia (2007, persoonlijk gesprek) over Zeijen: *"Positief aan het project was het overlegmodel. Jonge mensen uit eigen dorp konden er op deze manier blijven wonen. Normaal gesproken is landschappelijk bouwen duurder dan 'gewoon' bouwen. Maar een extra heg of boom kost niet veel meer. Zo bleef het betaalbaar voor mensen uit het eigen dorp."* Wienia ziet behalve het overlegmodel dus nog twee positieve kanten aan het landschappelijk bouwen in Zeijen: het bouwen voor eigen inwoners (en dus ook voor alle inkomensgroepen) en de betaalbaarheid.

Op deze twee punten onderscheidt het landschappelijk bouwen in Zeijen en Zwinderen zich ten opzichte van Eexterzandvoort. In Eexterzandvoort enerzijds en in Zeijen en Zwinderen anderzijds is een *verschillende* insteek (zie tabel 17, p. 283) gehanteerd, die invloed heeft gehad op de gerealiseerde ontwerpkwaliteit. Hoewel in alle drie de dorpen het landschappelijk bouwen primair vanuit de rode invalshoek is benaderd, was de groene opgave in Eexterzandvoort, in tegenstelling tot Zeijen en Zwinderen, bijna even belangrijk. Verder bestaat de nieuwbouw in Eexterzandvoort bijna geheel uit woningen uit het duurdere segment. Qua doelgroep is in Eexterzandvoort dus vooral voor de hogere inkomens gebouwd, en niet voor eigen inwoners. In Zeijen en Zwinderen is, zoals Wienia aangaf, wel voor eigen inwoners gebouwd. De huizenprijzen waren van dien aard, dat alle inkomensgroepen de mogelijkheid hadden een woning te kopen. Op basis van de landschappelijk bouwen projecten in de praktijk (i.e. Zeijen en Zwinderen) kan men analytisch generaliseren dat landschappelijk bouwen niet alleen voor de sociale bovenlaag is. Deze generalisatie is conform de theorie. Tenslotte betekent het feit dat dat in Eexterzandvoort niet gebouwd is voor eigen inwoners ook dat landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort als middel diende om te kunnen bouwen waar dat eigenlijk niet mag. Bouwen op het platteland is namelijk alleen toegestaan voor eigen inwoners. Het landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort moet gezien worden als een excuus om dit voorschrift te omzeilen. Op basis van de landschappelijk bouwen projecten in de praktijk (i.e. Eexterzandvoort) kan men analytisch generaliseren dat landschappelijk bouwen soms een middel is om te kunnen bouwen waar dat eigenlijk niet is toegestaan[442]. Deze generalisatie is niet conform de theorie[443].

- **Overeenkomst tussen Eexterzandvoort, Zeijen en Zwinderen: landschappelijk bouwen wijkt af van witte schimmel**

Tabel 9: Kenmerken van witte schimmel in vergelijking met de dorpsuitbreidingen van Zeijen, Zwinderen en Eexterzandvoort

Witte schimmel	Zeijen	Zwinderen	Eexterzandvoort
Woningen hebben een witte kleur.	Nee.	Nee.	Nee.
Grootschalige opzet.	Nee, kleinschalige uitbreiding.	Nee, kleinschalige uitbreiding.	Nee, kleinschalige uitbreiding.
Eenvormigheid van de woningen op geaggregeerd niveau (catalogusbouw), geen samenhang tussen de nieuwe woningen op wijkniveau.	Vooral catalogusbouw. Daarentegen wel sterke samenhang tussen de nieuwe woningen.	Catalogusbouw, maar ook bouwen onder architectuur. Ook samenhang tussen de woningen, maar minder dan in Zeijen	Geen catalogusbouw. Ook enige samenhang tussen de woningen, maar vooral een grote diversiteit.
Geen samenhang met de bestaande dorpsbebouwing.	Wel samenhang met de bestaande dorpsbebouwing (via beeldkwaliteitseisen).	Wel samenhang met de bestaande dorpsbebouwing (via beeldkwaliteitseisen).	Wel samenhang met de bestaande dorpsbebouwing (via beeldkwaliteitseisen).
Geen relatie met het omringende landschap.	Wel een relatie met het omringende landschap.	Wel een relatie met het omringende landschap.	Wel een relatie met het omringende landschap.
Geen aansluiting op de bestaande dorpsstructuur.	Wel aansluiting op de bestaande dorpsstructuur.	Wel aansluiting op de bestaande dorpsstructuur.	Wel aansluiting op de bestaande dorpsstructuur.
Stads bouwen in plaats van dorpenbouw/ landschapsbouw, ontbreken van landelijke sfeer.	Dorps bouwen, landelijke sfeer gecreëerd.	Dorps bouwen, landelijke sfeer gecreëerd.	Dorps bouwen, landelijke sfeer gecreëerd.
Verkeerde locatie: niet op basis van de landschappelijke structuur, maar op basis van toevallig grondbezit.	Locatie op basis van toevallig grondbezit. Locatie niet juist, maar kon slechter.	Locatie op basis van toevallig grondbezit. Desalniettemin op een juiste locatie.	Juiste locatie, op basis van de landschappelijke structuur.

[442] Deze generalisatie wordt ook ondersteund door de praktijk van de dorpsuitbreiding in Elp. Het 'bouwen op dorpse schaal' heeft plaatsgevonden buiten de rode contour. Ook hier vormt het dorps bouwen dus een manier om te kunnen bouwen waar dat niet is toegestaan.

[443] Wanneer men tenminste de visie van de BOKD als leidend neemt. Zoals gezegd bestaat er geen echte theorie over landschappelijk bouwen. In hoofdstuk 4 is geprobeerd een eerste aanzet te geven tot theorievorming door een gemene deler aan te geven in visies en meningen over landschappelijk bouwen. En sommige provincies hebben aangegeven dat landschappelijk bouwen voor hen wel een middel is om te kunnen bouwen in kwetsbare gebieden waar dat eigenlijk niet is toegestaan.

Het landschappelijk bouwen van dorpsuitbreidingen kan op het eerste gezicht lijken op standaard bouwen, maar bij nadere beschouwing blijkt dat de nieuwbouw projecten in Eexterzandvoort, Zwinderen en Zeijen vaak niet de kenmerken hebben van witte schimmel (3.6.2). De dorpsuitbreidingen van Zeijen, Zwinderen en Eexterzandvoort hebben dus gemeen dat ze afwijken van witte schimmel. Dit komt voornamelijk omdat in tegenstelling tot bij witte schimmel aansluiting is gezocht op de bestaande dorpsstructuur en het omringende landschap, en er een dorpse sfeer is gecreëerd (zie tabel 18, vorige pagina). In 3.6.2 was geopperd dat witte schimmel meer een landschapsarchitectonisch en stedenbouwkundig probleem vormde, dan een architectonisch probleem. En met die insteek is het landschappelijk bouwen van dorpsuitbreidingen in Drenthe ook vormgegeven.

Ook uit de praktijk blijkt weer: landschappelijk bouwen is niet vast te omlijnen.

- **Interpretatieruimte en onduidelijkheid**

Uit de landschappelijk bouwen projecten in Zeijen, Zwinderen en Eexterzandvoort komt naar voren dat er onduidelijkheid en interpretatieruimte bestaat met het oog op de betekenis van landschappelijk bouwen. Dit blijkt op drie niveaus. In de eerste plaats verschilt de bouwkundige uitwerking van landschappelijk bouwen binnen de projecten. Binnen een enkel project kunnen heel diverse woningen ontworpen worden. In de tweede plaats bestaan er verschillen tussen de projecten in Zeijen, Zwinderen en Eexterzandvoort. En in de derde plaats wijken de praktijkprojecten soms af van de 'theorie': er bestaan verschillen tussen de visies/meningen van deskundigen met betrekking tot landschappelijk bouwen en landschappelijk bouwen in de praktijk.

Tussen (en binnen) de dorpsuitbreidingen van Eexterzandvoort en Zeijen en Zwinderen bestaan grote overeenkomsten, maar tegelijkertijd dus ook (soms aanzienlijke) verschillen. Dat houdt in dat, behalve uit de omschrijving (hoofdstuk 1) en de kenmerken (hoofdstuk 4) van landschappelijk bouwen, ook uit de praktijk weer blijkt dat landschappelijk bouwen niet precies is af te bakenen en de betekenis niet precies is vast te stellen.

- **Landschappelijk bouwen: behouden wat mooi is, wat lelijk is veranderen.**

De onduidelijkheid met betrekking tot de betekenis van landschappelijk bouwen ten spijt, kan landschappelijk bouwen soms gelukkig ook simpel vertaald worden in de volgende richtlijn: behouden wat mooi is, en wat lelijk is veranderen. De uitvoering van deze richtlijn zal jammer genoeg weer minder simpel zijn omdat smaken verschillen.

- **Eexterzandvoort enerzijds en Zeijen en Zwinderen anderzijds: twee modellen voor landschappelijk bouwen**

Het landschappelijk bouwen in Zeijen en Zwinderen enerzijds en Eexterzandvoort anderzijds zou men kunnen beschouwen als twee verschillende modellen voor landschappelijk bouwen (tabel 19, volgende pagina). Het model 'Eexterzandvoort' kan beschouwd worden als hoogwaardig landschappelijk bouwen. In Eexterzandvoort is de nieuwbouw van een hogere landschappelijke en architectonische kwaliteit. Eexterzandvoort kan ontwerptechnisch ook beschouwd worden als geheel uitgevoerd conform het 'landschappelijk bouwen in theorie' uit hoofdstuk 4.3. Het model 'Zeijen/Zwinderen' vormt als het ware een middenweg tussen standaard bouwen en 'hoogwaardig' landschappelijk bouwen.

- **Dilemma: landschappelijk bouwen modellen Eexterzandvoort en Zeijen/Zwinderen kennen beide voor- als nadelen.**

Vanwege de hogere landschappelijke en architectonische kwaliteit kan men het project in Eexterzandvoort mooier vinden en geslaagder dan de projecten in Zeijen en Zwinderen, en Eexterzandvoort benoemen tot *het* voorbeeld van hoe dorpen zouden moeten worden uitgebreid en hoe landschappelijk bouwen in de praktijk zou moeten worden gebracht. Voor de hogere landschappelijke en architectonische kwaliteit betaalt men echter een prijs. Zowel in financiële zin als in de zin van sociaal-maatschappelijke uitsluiting. Uitvoering van een plan zoals in Eexterzandvoort betekent een duurder plan voor de ontwikkelaar, vooral qua grondverwerving maar ook bijvoorbeeld door het inhuren van een landschapsarchitect. Vanuit het perspectief van het verbeteren van de landschappelijke kwaliteit heeft dit als nadeel dat gemeenten daarom minder snel voor landschappelijk bouwen zullen kiezen. Ook kavelkopers krijgen te maken met hogere kosten. De grote kavels en de individuele, onder architectuur gebouwde woningen zijn alleen betaalbaar voor de hogere inkomens. En dat betekent dat het overgrote deel van de bevolking uitgesloten zou worden van landschappelijk bouwen. Deze nadelen kunnen ondervangen worden door landschappelijk te bouwen zoals dat in Zeijen en Zwinderen is gebeurd.

De projecten in Zeijen en Zwinderen kunnen gezien worden als een oplossing in de zoektocht naar de balans tussen landschappelijke kwaliteit en financiële kosten. Het streven naar de combinatie van *en* landschappelijke kwaliteit *en* beperkte meerkosten ten opzichte van standaard bouwen *en* bouwen voor eigen inwoners en alle inkomensgroepen betekent aan de ene kant dat men opzichte van het model Eexterzandvoort inlevert op gebied van landschappelijke en architectonische kwaliteit. Grondbezit van de gemeente kan het uitgangspunt vormen voor de locatie, de uitbreiding kan de vorm krijgen van een 'puistje' en de bebouwing kan bestaan uit cataloguswoningen. In ruil daarvoor krijgt men lagere kosten en toegankelijkheid voor alle inkomensgroepen.
Aan de andere kant, en daar is het allemaal om te doen, wint men ten opzichte van standaard bouwen aan landschappelijke kwaliteit door de grotere aandacht voor aansluiting op de landschappelijke en stedenbouwkundige structuur, en als gevolg daarvan de hogere kwaliteit van het (landschaps- en) stedenbouwkundig plan. Bovendien laat het project in Zeijen zien dat, door middel van het stellen van bepaalde eisen aan de bebouwing, onderlinge samenhang tussen de verschillende woningen te creëren is. Hierdoor vormt de wijk, niet alleen op landschapsarchitectonisch of stedenbouwkundig niveau, maar ook qua bebouwing een mooi samenhangend geheel. Ten opzichte van standaard bouwen zou men bovendien de architectonische kwaliteit naar een hoger plan kunnen tillen door de toepassing van aangepaste, streekeigen catalogusbouw.

De vraag is: welke vorm van landschappelijk bouwen is te prefereren? Men komt voor een dilemma te staan. Het model 'Eexterzandvoort' staat voor een hogere landschapsarchitectonische en architectonische kwaliteit. Daar staat tegenover dat het model 'Zeijen/Zwinderen' financieel en sociaal aantrekkelijker is.

Tabel 10: Vergelijking van standaard bouwen van dorpsuitbreidingen met het landschappelijk bouwen 'model Zeijen/Zwinderen' en het landschappelijk bouwen 'model Eexterzandvoort'

	Standaard bouwen	Landschappelijk bouwen model Zeijen/Zwinderen	Hoogwaardig landschappelijk bouwen: model Eexterzandvoort
Rode of groene opgave?	Rood. Kwaliteit toevoegen aan het landschap is irrelevant.	Primair rood. De rode bouwopgave is de kerntaak, of het bouwen kwaliteit toevoegt aan het landschap is weliswaar belangrijk, maar blijft van secundair belang.	Net zozeer rood als groen.
Kenmerken	- Geen rekening houden met de stedenbouwkundige en landschappelijke omgeving, - krappe kavels, - weinig groen, - stadse open(bare) ruimte waar weinig aandacht aan wordt besteed, -slechte overgang naar het buitengebied -weinig aandacht voor architectuur.	- Inpassing in stedenbouwkundige en landschappelijke structuur, - ruime kavels, - veel (streekeigen) groen, - aandacht voor de creatie van een dorpse open(bare) ruimte, - goede overgang naar het buitengebied, - aandacht voor architectuur.	- Inpassing in stedenbouwkundige en landschappelijke structuur, - ruime kavels, - veel (streekeigen) groen, - aandacht voor de creatie van een dorpse open(bare) ruimte, - goede overgang naar het buitengebied, - aandacht voor architectuur.
Uitgangspunt verhouding landschapsarchitectuur /stedenbouw versus architectuur	Inpassing in landschappelijke en stedenbouwkundige structuur is niet belangrijk en er wordt geen aandacht aan besteed.	Inpassing in landschappelijke en stedenbouwkundige structuur is belangrijker dan architectuur en daarom ligt daar ook het zwaartepunt en is er minder aandacht besteed aan architectuur.	Inpassing in landschappelijke en stedenbouwkundige structuur is weliswaar belangrijker dan architectuur, maar om een zo hoog mogelijke landschappelijke kwaliteit te bereiken wordt ook de architectuur op een zo hoog mogelijk peil gebracht.
Locatie en vorm dorpsuitbreiding	Locatie bepaald door grondbezit gemeente (ontwikkelaar), vorm: een compact wijkje van geconcentreerde bebouwing aan de rand van het dorp ('puistje') zonder samenhang met oude dorp en buitengebied.	Locatie bepaald door grondbezit gemeente (ontwikkelaar), vorm: een compact wijkje van geconcentreerde bebouwing aan de rand van het dorp (gelijkend op 'puistje'), waarbij wel samenhang is gecreëerd met oude dorp en buitengebied.	Locatie en vorm dorpsuitbreiding hangen af van omgeving (gebaseerd op landschappelijke en stedenbouwkundige structuur ter plaatse).
Type en soort woning	Catalogusbouw.	Zowel vrijstaand als twee-onder-een kap, zowel catalogusbouw als bouwen onder architectuur, zowel streekeigen als niet streekeigen.	Vrijstaand, bouwen onder architectuur, streekeigen.

5.5.9 Toekomst landschappelijk bouwen van dorpsuitbreidingen in Drenthe

Net als vele maatschappelijke organisaties is ook bestuurlijk Drenthe (provincie en gemeentes) enthousiast ten aanzien van landschappelijk bouwen; wie wil er nu niet dat dorpen in Drenthe leefbaar en mooi blijven. Daarom is landschappelijk bouwen aan de ene kant beleid aangestuurd door de provincie Drenthe. Aan de andere kant vindt de provincie het niet haar taak om projecten te initiëren (Hanskamp; Wienia, 2007, persoonlijke gesprekken). De lacune is echter gedeeltelijk gedicht, de handschoen is door sommige dorpen zelf opgepakt met behulp van de BOKD. Hoewel samenwerking illustratief is voor landschappelijk bouwen projecten, aan de ene kant zijn de provincie en de BOKD ook partners in het streven naar ruimtelijke kwaliteit, blijven aan de andere kant oude tegenstellingen doorwerken[444]. Dat laatste uit zich ook in het verschil in visie op het succes van landschappelijk bouwen. De BOKD ziet de projecten, niet verwonderlijk, in alle opzichten als een succes. De provincie Drenthe bij monde van Wienia en Hanskamp (2007, persoonlijke gesprekken) plaatst echter kanttekeningen bij het succes van Zeijen en Zwinderen in esthetisch opzicht. Desalniettemin kan (aan de hand van dit hoofdstuk) gesteld worden dat de dorpsuitbreidingen in Eexterzandvoort, Zeijen en Zwinderen, in kwalitatieve zin gunstig afsteken tegen standaard dorpsuitbreidingen.

Om verschimmeling een halt toe te roepen, zal landschappelijk bouwen echter in kwantitatief opzicht groter moeten groeien. Vanwege de grootschaligheid (zowel in de zin dat het veel voorkomt, als dat het speelt op landschapsniveau) van het probleem lijkt een regionale aanpak noodzakelijk. In 3.6.4 is de kern van de procesopgave van de dorpslandschappenbenadering aan de hand van Elerie (2004) omschreven als een combinatie van een regionale aanpak met interactieve planvorming. Alle betrokken partijen zijn het er over eens dat in Zeijen, Zwinderen en Eexterzandvoort sprake is geweest van een geslaagde interactieve planvorming. Zo vond ook Wienia (2007, persoonlijk gesprek) dat de procesopgave in Zeijen, in tegenstelling tot de minder geslaagde ontwerpopgave, wel succesvol vormgegeven is. Ten aanzien van Eexterzandvoort schrijft de provincie Drenthe (op www.drenthe.nl, p. 9) van: *"een geslaagd voorbeeld van interactieve planvorming op bescheiden schaal."*

Van een regionale of bovengemeentelijke aanpak is volgens Keegstra (2011, schriftelijk interview) echter niet of nauwelijks sprake. Bij het hanteren van een regionale aanpak vormt een provincie de aangewezen bestuurslaag om de rol van regisseur op zich te nemen. Als landschap daadwerkelijk een prioriteit is, zoals de provincie veelvuldig aangeeft, moet men ook de daad bij het woord voegen. Keegstra stelt dat de intentie er bij de provincie zeker is, zoals ook weer blijkt uit het Atelier Mooi Drenthe en het nieuwe **POP III**, maar dat de concrete resultaten niet veel om het lijf hebben. Uit 4.2.2/4.2.3 is gebleken dat de provincie landschappelijke kwaliteit en landschappelijk bouwen wil stimuleren door beleidskaders te stellen (geen regelgeving), bewustwording te creëren, te inspireren en samen te werken. Een belangrijk middel met het oog op het stimuleren van landschappelijk bouwen vormde het (in samenwerking met de gemeente Midden-Drenthe) laten opstellen van het rapport **OP DORPSE SCHAAL**, waarin een kapstok is ontwikkeld voor het 'Op Dorpse Schaal' bouwen van dorpsuitbreidingen. Hiermee en met verschillende andere initiatieven (zie 4.2.2/4.2.3) heeft de provincie wat haar betreft de eigen verantwoordelijkheid genomen ten aanzien van het bewaken van de landschappelijke kwaliteit en het aansturen van landschappelijk bouwen.

Drenthe legt de ultieme verantwoordelijkheid voor de kwaliteit van dorpsuitbreidingen neer bij de gemeenten. Dat is echter niet verstandig. In deze *thesis* is uitgebreid ingegaan op de vraag hoe het mogelijk is dat de samenleving sterk bezig is met de daling van de ruimtelijke kwaliteit, maar dat deze ontwikkeling tegelijkertijd steeds verder doorzet. Gemeenten bleken hierin een aanzienlijke rol te spelen (zie 3.5.3/3.6.2/4.5.3/5.4.2). In 2004 stelde Elerie dat op het (gemeentelijke) uitvoeringsniveau stedenbouwkundige kwaliteit geen onderwerp van discussie was, en dat het kwaliteitsdenken geen prioriteit had voor gemeenten. *"Aan die praktijk hebben enkele geslaagde experimenten in het kader van landschappelijk bouwen weinig kunnen veranderen"* (p. 7). Deze situatie is anno 2011 volgens Keegstra (schriftelijk interview) nog altijd niet wezenlijk veranderd. *"Er zijn dorpen die zelf aan de bel trekken bij gemeenten, zij willen kwaliteit (woningen naar behoefte, passend in het dorpslandschap). Sommige gemeenten zijn zich, meer dan vroeger, bewust van het nut en de noodzaak tot kwaliteitsdenken, maar in de regel kan het nog veel beter. Nog steeds zien we in Drenthe trieste voorbeelden."* De hamvraag is waarom gemeenten geen initiatief nemen tot landschappelijk bouwen of niet landschappelijk willen bouwen. Elerie (in Keegstra, 2011, schriftelijk interview) is duidelijk: *"Landschappelijk bouwen kost extra geld door een ruimere opzet van rood en groen en landschapsondersteunende beplanting en meer openbare ruimte."*

[444] Zo start de BOKD de webpagina **OP DORPSE SCHAAL** (bokd.nl (3)) met een verwijzing naar hun standpunt dat de provinciale rode contouren de verkeerde oplossing zijn om witte schimmel te bestrijden omdat dorpen zich op die manier niet kunnen ontwikkelen. Ze wijzen er fijntjes op dat landschappelijk bouwen in tegenstelling is met het provinciale beleid. Deze tekst is een kopie van de eerste alinea van het voorwoord van het rapport **OP DORPSE SCHAAL** (bokd.nl (4)), waar ironisch genoeg ook de handtekening van Gedeputeerde Haarsma van de provincie onder staat. Zie verder 3.6.4.

Met het feit dat gemeenten over het algemeen niet landschappelijk willen bouwen, gevoegd bij de manier waarop de provincie Drenthe wil sturen, is het niet verrassend dat de concrete resultaten van het provinciale beleid aan de magere kant zijn. Er is aan de ene kant wel het een en ander bereikt. Landschappelijk bouwen heeft in Drenthe voet aan de grond gekregen. Er zijn dorpsuitbreidingen Landschappelijk Bouwen/Op Dorpse Schaal gerealiseerd in Zeijen, Zwinderen, Eexterzandvoort en Elp. Er zijn meerdere dorpsvisies zijn afgerond. Inmiddels is er ook sprake van een doorstart van Op Dorpse Schaal in het project Broekstreek (in Garminge, Balinge en Mantinge). Verder denkt Keegstra (schriftelijk interview, 2011) dat het landschappelijk bouwen wel heeft bijgedragen aan de bewustwording van gemeenten (en anderen).

Ondanks deze successen kan men constateren dat landschappelijk bouwen op bescheiden schaal plaats vindt.
Het aantal dorpsuitbreidingen dat op LB/ODS wijze is gerealiseerd beperkt zich tot vier (plus een project in drie dorpen waar nog gebouwd moet gaan worden) over een periode van vijftien jaar. De Provincie Drenthe (op www.eexterzandvoort.com (2)) gaf in 2002 naar aanleiding van het startschot voor het landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort aan: *"De komende drie jaar wil de provincie Drenthe dit project in circa 5 dorpen starten."* Van deze bedoeling is weinig terecht gekomen. Laat men de eerste drie projecten bovendien buiten beschouwing, waarvan de (eerste) afspraken dateren van voor de gemeentelijke herindeling van 1998, dan beperkt LB/ODS zich tot de gemeente Midden-Drenthe. Landschappelijk bouwen blijft een incidenteel karakter houden: Zowel Zeijen, Zwinderen, Eexterzandvoort als Elp waren *pilots*.

Van structureel landschappelijk bouwen op regionale schaal is geen sprake. Het beleid van de provincie is daartoe ontoereikend. De provincie geeft vooral papieren beleidssteun (en laat de uitvoering aan gemeenten). Als er andere middelen worden ingezet (zie 4.2.2/4.2.3), zijn deze van tijdelijke aard. Belangrijk is de bijvoorbeeld de financiële steun die de provincie biedt, als in ogenschouw wordt genomen dat de meeste gemeenten ruimtelijke kwaliteit geen prioriteit geven en daarom het geld niet over hebben voor landschappelijk bouwen. De landschappelijk bouwen projecten hebben weliswaar provinciale subsidie ontvangen (net zoals ook de betrokken gemeenten hebben bijgedragen), maar tot een structurele stimuleringsregeling is het nooit gekomen.

Wat betreft het toekomstperspectief van landschappelijk bouwen kan voor Drenthe dezelfde conclusie getrokken worden als in 4.5.3 is gedaan: er zijn veel positieve ontwikkelingen, maar tegelijkertijd nog teveel belemmerende factoren. Op dit moment is landschappelijk bouwen niet meer dan *ad hoc* beleid. En het totaal aantal uitgevoerde landschappelijk bouwen projecten ligt laag. Keegstra (2011, schriftelijk interview): *"Als BOKD hadden we de hoop met meer dorpen op LB /ODS wijze aan de slag te kunnen gaan"*. En het lijkt er nog niet op dat deze hoop van de BOKD in de toekomst concreet zal worden. Op korte termijn zeker niet nu er vanwege de crisis in ieder geval weinig gebouwd wordt, en waar wel gebouwd wordt sterk op de kosten zal moeten worden gelet. In het huidige staatsbestel met de grote verantwoordelijkheid van gemeenten voor de lokale ruimte is het voor een gunstig perspectief van landschappelijk bouwen in eerste instantie noodzakelijk dat gemeenten landschappelijk bouwen hoger prioriteren, en een voorwaarde daarvoor is dat financiële situatie van gemeenten verbeterd. In tweede instantie moet de provincie Drenthe meer verantwoordelijkheid nemen (zoals is bepleit in 4.2.1), oftewel het aansturen van landschappelijk bouwen op een andere manier vormgeven. Er is in de eerste plaats meer inhoudelijke sturing van de provincie Drenthe (en het Rijk) nodig (zie Elerie in 3.6.4). In de tweede plaats zou die sturing moeten worden vormgegeven door middel van het verplicht stellen van een landschapsarchitectonisch of stedenbouwkundig dorpsuitbreidingsplan met juridische zeggingskracht (zie Elerie in 3.6.4). Keegstra noemt tenslotte een structurele (financiële) stimuleringsregeling een belangrijk middel. In laatste instantie kan deze inhoudelijke sturing op een zodanige manier gestalte krijgen dat landschappelijk bouwen verplicht gesteld wordt, oftewel tot 'officieel' beleid gemaakt.

Hoofdstuk 6 Naar agrarisch landschappelijk bouwen in het Drentsche Aa gebied

6.1 Regionale identiteit(en) van Drenthe

Inleiding
Dit laatste hoofdstuk 6 staat in het teken van het toegepaste onderzoek. Vragen daarin zijn:
● Wat is streekeigen aan het Drentsche Aa gebied?
En op basis van het antwoord:
● Hoe zouden agrarische bedrijfsgebouwen er uit zouden kunnen zien bij landschappelijk bouwen in het Drentsche Aa gebied?

De eerste stap in het beantwoorden van deze vragen vormt het benoemen van de regionale identiteit van Drenthe (6.1). In hoofdstuk 2 is vastgesteld dat regionale identiteit in de constructivistische benadering een sociale constructie is, en dynamisch, omstreden en pluriform. En daarom dien ik vanuit wetenschappelijk, cultureel-geografisch oogpunt zeer voorzichtig te zijn met uitspraken over *de* regionale identiteit van Drenthe. Het in de woorden Elerie (1999, p. 147) een illusie dat *"identiteit in als z'n complexiteit en veelvormigheid op de kaart kan worden gezet en geduid."* Dat is met het oog op landschappelijk bouwen ook niet noodzakelijk omdat regionale identiteit, zoals blijkt uit voorgaande hoofdstukken, voor architecten eerder een bron van inspiratie vormt dan iets dat rechtstreeks gekopieerd zou moeten worden. Met in het achterhoofd het dreigende gevaar van essentialisme, zal ik in deze paragraaf toch enige uitspraken doen over de regionale identiteit van Drenthe. Dat is niet onmogelijk. Zo kunnen landschappelijke kenmerken benoemd worden waarop regionale identiteiten gebaseerd zijn. Landschappelijk bouwen betekent voortbouwen op cultuurhistorie en landschap. Deze twee componenten worden behandeld in 6.2 en 6.3. In 6.2 zal ik ingaan op de voor agrarisch landschappelijk bouwen in het Drentse Aa gebied meest relevante fysieke identiteitsdrager: de streekeigen boerderij op de Drentse zandgronden. In 6.3 besteed ik aandacht aan landschap en identiteit van het Drentse Aa gebied om tenslotte in 6.4 enige voorzetten te geven ten aanzien van hoe landschappelijk gebouwde agrarische bedrijfsgebouwen er daar uit zouden kunnen zien.

Drie problemen
Bij het ontleden van de regionale identiteit van Drenthe zal ik gebruik maken van de constructivistische benadering aan de hand van claims Groote et al. (2000) uit hoofdstuk 2. Omdat regionale identiteit een complex begrip is, een sociale constructie, stuit men bij het beantwoorden van de vraag hoe agrarische bedrijfsgebouwen streekeigen gebouwd kunnen worden op problemen. Een drietal zullen worden gesignaleerd. Het eerste probleem dient zich meteen aan bij het vaststellen van de regionale identiteit van Drenthe. *De* identiteit bestaat niet. Identiteiten zijn omstreden (claim 4 Groote et al., 2000) en daarom heeft een gebied heeft altijd meerdere identiteiten. Het probleem is dan wiens identiteit als uitgangspunt bij (agrarisch) landschappelijk bouwen genomen moet worden. Het kiezen voor een identiteit van de ene actor, houdt tegelijkertijd in dat een identiteit van een andere actor buitengesloten wordt. De streekeigen kenmerken die ik zal benoemen stammen uit het professionele discours. Een diepgaand onderzoek naar de regionale identiteiten van Drenthe zou veel meer aandacht besteden aan de verschillende identiteiten die actoren en discoursen toekennen, maar daar is in dit onderzoek geen tijd voor. Belangrijk is bovendien de constatering uit het vorige hoofdstuk dat bij bouwprojecten identiteit simpelweg bepaald wordt door de ontwerper, dus de architect.

Probleem 1 bij streekeigen bouwen: wiens identiteit wordt als uitgangspunt genomen?

Stereotypen

"Drente was een verlaten land, waar de schaapherder met zijn kudden ronddwaalde, over eindeloze heidevelden, een land met talloze wonderlijke gebruiken …"
(Van der Kley, jaren dertig/veertig vorige eeuw, in Van der Zeijden, 1999, p. 90)

"**Drenthe**: een land van dorpen en buurtschappen"
(Ten Brinke et al., 1989, in Renes, 1999, p. 13)

"De Drent is een gedrocht, dat is gewrocht uit turf, jenever en achterdocht."
(Timmer, 2007, p. 96)

Verhalen, hunebedden, ruraal, landbouw, groen, esdorpenlandschap
Regionale identiteit is gebaseerd op het verleden (claim 3 Groote et al., 2000), en om het verleden weer te geven worden vaak stereotypen gebruikt (zie inzet links voor enkele voorbeelden).

Ook de Drentse identiteit wordt afgeleid van veronderstelde kenmerken van het gebied (claim 2 Groote et al., 2000). Identiteit wordt immers bepaald door beeldvorming en hoewel oude beelden feitelijk soms niet meer kloppen, zijn ze in de beeldvorming nog zeer reëel (Van Wingerden, 1998b). In 2.2 is aangegeven dat deze kenmerken gecategoriseerd kunnen worden in drie aspecten: omgeving, economie en een sociaal-culturele component. Om met dit laatste aspect te beginnen, over de Drentse samenleving zoals die vroeger was, bestaat een standaard beeld. (Spek, in Haartsen, 2004). Het beeld van Drenthe is dat van een plattelandscultuur (Van der Zeijden, 1999) [445]. Gekenmerkt door stereotypen als armoede, naoberschap, keuterboeren, plaggenhutten, bekrompenheid, onafhankelijkheid en geïsoleerdheid (Haartsen, 2004). En dat beeld van de plattelandscultuur leeft tot op de dag van vandaag getuige het volgende citaat uit **POP II** (Provincie Drenthe, 2004, p. 53): *"De Drentse samenleving kenmerkt zich door een sterke sociale binding … De Drentse bevolking is saamhorig en gericht op harmonie."* Meer dan op de Drentse volkscultuur wordt de Drentse culturele identiteit gebaseerd op verhalen. Drenthe is het land van Bartje, en van de volksverhalen over de beruchte struikrovers Ellert en Brammert, over de Witte Wieven, en over de mysterieuze reusachtige hunebedbouwers (Van der Zeijden, 1999).

Probleem 2 bij streekeigen bouwen: hoe kunnen sociaal-culturele en economische kenmerken vertaald worden in bebouwing?

De landbouw vormt de economische component waaraan de identiteit van Drenthe wordt opgehangen. Drenthe is een agrarische provincie (Wienia, 2007, persoonlijk gesprek). Verhalen en economie zijn echter moeilijk om te zetten in architectuur. Dit is het tweede probleem dat komen tot streekeigen architectuur oplevert: *"De culturele, sociale en economische kenmerken van een regio zijn nauwelijks in architectuur te vertalen zonder te verzanden in platvloerse beelden"* (Groenendijk, 2003, p. 86). Volgens Groenendijk kunnen ze vooral dienen als inspiratiebron. Nog meer dan in het geval van fysieke identiteitsdragers hangt het vertalen van culturele en economische kenmerken in streekeigen bebouwing af van de verbeeldingskracht van architect, nog minder is het ontwerpen van streekeigen bebouwing daarmee een objectieve handeling. Van der Zeijden (1999) stelt dat naast de genoemde verhalen ook de bijbehorende fysieke landschapselementen, dus de prehistorische monumenten (vooral hunebedden, maar ook grafheuvels, raatakkers en *celtic-fields*), een belangrijk onderdeel vormen van de regionale identiteit van Drenthe[446]. Deze zijn onderdeel van het laatste aspect waarvan regionale identiteit afgeleid kan worden, namelijk het omgevingsaspect. Naast de hunebedden wordt het groene (bos, landschap, natuur) karakter kenmerkend geacht voor Drenthe. Drenthe is een landelijke provincie (Provincie Drenthe, 2000). En tenslotte is het esdorpenlandschap een bestaand clichébeeld, dat onderdeel uitmaakt van de Drentse identiteit (Van der Zeijden, 1999; Van Groen, in Wienia, 2007, persoonlijk gesprek) Van der Zeijden (1999) stelt dat de esdorpen pas later aan de Drentse identiteit van de verhalen en de fysieke landschapselementen zijn toegevoegd, daarmee claim 6 van Groote et al. (2000) onderstrepend dat regionale identiteiten veranderen in de tijd.

Dynamiek

Drenthe bestaat grof gezegd uit zandgronden en veengebieden. Een belangrijk verschil waar behalve Wienia (2007, persoonlijk gesprek) ook Spek (in Haartsen, 2004) op wijst. Het esdorpenlandschap hoort thuis op de zandgronden. Het feit dat het esdorpenlandschap deel uitmaakt van identiteit van Drenthe, betekent dat men Drenthe gelijkstelt aan de zandgronden en tegelijkertijd de veengebieden buitensluit. Het ene kenmerk wordt in dat geval verkozen boven een ander kenmerk en onderstreept claim 1 van Groote et al. (2000) dat identiteiten sociale constructies zijn. Van het esdorpenlandschap wordt een romantisch beeld neergezet: *"Geromantiseerde beelden zoals uitgestrekte heidevelden, schaapskudden met hun herder en typische esdorpen met Saksische boerderijen die rommelig rondom de brink liggen, hebben Drenthe ten onrechte het aanzien gegeven van een gebied waar de tijd heeft stilgestaan en waar de mens in harmonie leefde met zijn omgeving"* (Haartsen, 2004, p. 12). Deze representatie weerspiegelt het verschil in beeldvorming tussen zand- en veengebieden binnen Drenthe. Van de veengebieden bestaat een beeld van armoede en misère, terwijl de zandgronden juist op een heel romantische manier worden gerepresenteerd.

Het stereotype beeld dat van het Drentse (zand)landschap gecreëerd wordt, hangt samen met het zogenoemde Drentse model dat gebruikt wordt om het Drentse landschap te verklaren (Haartsen, 2004). Men spreekt van een esdorpenlandschap omdat er sprake is van een eenheid tussen nederzetting en buitengebied (Elerie, 1998b). Het Drentse model geeft deze wisselwerking tussen agrarische bedrijfsvoering en landschappelijke productieruimte weer: *"de schapen voedden zich op de heidevelden, de runderen in de beekdalen. 's Avonds werd het vee naar de potstal gebracht. Hier werd de mest verzameld op heideplaggen. Die plaggen werden als bemesting op de essen*

[445] Van der Zeijden (1999) geeft in zijn artikel het beeld weer dat enkele volkskundigen uit de jaren dertig, veertig van de vorige eeuw van Drenthe neerzetten. Hij noemt bijvoorbeeld De Vries, die meende dat het Drentse volkskarakter werd bepaald door de geïsoleerde ligging van Drenthe, gelegen als het was achter ontoegankelijke moerassen. Hierdoor was volgens De Vries de sterke Drentse gemeenschapszin ontstaan en naar buiten toe een xenofobe houding. Deze combinatie leidde volgens De Vries tot een hoge graad van inteelt.

[446] Zie ook Jager (in Abrahamse en Webbink, 1998c) en Van der Bilt (1998).

gebracht, waar vervolgens jaar in jaar uit rogge verbouwd kon worden" (Haartsen, 2004, p. 12). Hoewel het Drentse model een waarheidsgetrouw beeld geeft, gaat het uit van de situatie zoals die was aan het begin van de 19e eeuw. In 2.2 is al geconstateerd dat landschappen, net als regionale identiteiten die op die landschappen gebaseerd zijn, dynamisch zijn. Spek (in Haartsen, 2004) concludeert dat ook het Drentse landschap door de eeuwen heen *"veel meer dynamiek heeft gekend dan het Drentse model suggereert. Door de eeuwen heen zijn er allerlei veranderingen geweest"* (p. 12).

Edelenbosch (in Ambrahamse en Webbink, 1999d) stelt dat op de Hondsrug bossen horen. Munniksma (2000, p. 3) wijst er echter op dat Drenthe er vroeger anders uitzag dan nu:*"Drenthe staat nu bekend om zijn bosrijke gebieden, maar van bossen was vroeger helemaal geen sprake. Drenthe bestond voor het grootste gedeelte uit kale vlakte met heide en moeras."* Maar ook dat laatste beeld behoeft nuancering. In **SAMEN VOOR DRENTHE** (Provincie Drenthe, 2007) valt te lezen dat de heidevelden en zandverstuivingen van de 19e eeuw de oorspronkelijke bossen vervangen hadden. Spek (in Haartsen, 2004) stelt dat de assumptie in het Drentse model dat het landschap voor het begin van de 19e eeuw niet aan verandering onderhevig was, niet klopt. *"Zo komen de grote schaapskudden en het daarmee samenhangende plaggenbemestingssysteem pas na circa 1450 in Drenthe voor. Het landschap van de grote paarse heidevelden is dus lang niet zo oud als we dachten. In de Middeleeuwen waren heidevelden juist rijk aan grassen, kruiden en struiken"* (p. 12). Op de middeleeuwse essen had het landschap een enigszins besloten karakter omdat de individuele akkerpercelen op de essen begrensd werden door omheiningen en hagen (Haartsen, 2004). Het open essenlandschap van tegenwoordig stamt uit de 18e eeuw toen eenzijdige roggeproductie het meer gemengde bedrijf verving. Deze dynamiek in het landschap leidt tot een derde probleem ten aanzien van het omzetten van regionale identiteit in bebouwing. Een probleem dat anders dan het tweede ook speelt indien men regionale identiteit beperkt tot identiteit van de gebouwde omgeving. Dit derde, belangrijke probleem is welke tijdsperiode genomen moet worden als referentiepunt. Een keuze voor een bepaalde periode betekent tegelijkertijd het buitensluiten van een andere, even valide tijdsperiode.

Probleem 3 bij streekeigen bouwen: Welke tijdsperiode wordt als referentiepunt genomen?

Behalve het landschap zijn ook de overige kenmerken waarop (de Drentse) regionale identiteit gebaseerd is niet statisch. De (veronderstelde) kenmerken waar regionale identiteit van afgeleid wordt, zijn ook in Drenthe gebaseerd op het verleden (claim 3 Groote et al., 2000). Ze stammen echter uit verschillende tijdsperioden. De verhalen over Ellert en Brammert en de Witte Wieven, en de hunebedden stammen uit een ver verleden. De landbouw, de groene omgevingskwaliteit en het esdorpenlandschap zijn van recenter datum en hun kenmerkendheid voor Drenthe is aan veranderingen onderhevig. De belangrijkste ontwikkelingen zijn beschreven in hoofdstuk 3. Zo heeft bijvoorbeeld de verandering van het platteland van agrarische productieruimte naar multifunctionele consumptieruimte ook in Drenthe plaats gevonden. Ook in Drenthe is er sprake van druk op het platteland en, hoewel minder dan in andere delen van Nederland, van dreigende verstedelijking. Onder invloed van deze ontwikkelingen veranderen landschap en de positie van de landbouw. Economisch-functioneel gezien worden recreatie, natuur en wonen ten koste van de landbouw steeds belangrijker. Toch vormen deze functies (nog) geen onderdeel van de Drentse economische identiteit[447].

Integendeel, stereotype beelden blijven bestaan. In de jaren dertig/veertig van de vorige eeuw schreef Van der Kley (in Van der Zeijden, 1999) al over Drenthe als een verlaten land, terwijl Drenthe nu nog steeds neergezet wordt als een provincie van rust en ruimte. De Drentse VVV's prijzen de provincie nog steeds aan met oude, geromantiseerde beelden van het esdorpenlandschap (Spek, in Haartsen, 2004). Gedeeltelijk kloppen deze beelden nog, maar voor een deel ontkennen ze ook veranderingen. Dit weerspiegelt het feit dat regionale identiteiten sociale constructies zijn (claim 1 Groote et al., 2000). De identiteit van Drenthe is geconstrueerd op basis van een al dan niet bewuste keuze voor een bepaalde tijd en een bepaalde plaats. Indien men bijvoorbeeld esdorpenlandschappen als kenmerkend ziet voor Drenthe, kiest men voor het Drenthe zoals het eruit zag aan het begin van de 19e eeuw, en kiest men voor het Drenthe van de zandgronden in plaats van het veen. Soms gaat men zelfs zover om werkelijkheid aan te passen aan de representatie. De werkelijkheid is dan een mythe geworden (Spek, in Haartsen, 2004). Er worden kunstmatige, standaard Drentse landschappen gecreëerd die lang niet op elke plek bestaan hebben. Zo *"worden bijvoorbeeld brinken gemaakt in dorpen waar nooit een brink geweest is"* (p. 15)[448]. In 2.2 is opgemerkt dat regionale identiteit vaak wordt opgehangen aan een statisch, ruraal verleden. Dit lijkt ook te gelden voor Drenthe.

[447] Natuur vormt overigens wel onderdeel van de Drentse identiteit. Niet in functionele zin, maar als kwaliteit van de omgeving. Dus als onderdeel van de omgevingscomponent van regionale identiteit. Zoals in 2.2 aangegeven zijn componenten van identiteit niet precies af te bakenen en lopen ze door elkaar.

[448] Van der Zeijden (1999, p. 13, 14) noemt het museumdorp Orvelte als voorbeeld: *"Omdat men een museumdorp zonder brink niet typerend genoeg vond, is daarom aan de rand van Orvelte een brink aangelegd. Door de bouw van een boerderij aan de overzijde kwam alsnog de zo gewenste centrale brink tot stand (Bouwer 1974). De behoefte aan een statisch agrarisch ideaalbeeld was zo sterk, dat in de aanvankelijke plannen zelfs het 19de-eeuwse tolhuis, vertegenwoordiger van de buitenwereld, zou worden gesloopt."*

Relatief onomstreden landelijk en groen

Het eerste probleem voor het omzetten van regionale identiteit in bebouwing, de vraag wiens identiteit als referentiepunt moet worden genomen, heb ik in het begin genoemd, maar nog niet aan de hand van de Drentse situatie besproken. Ook Drenthe heeft meerdere identiteiten die door verschillende actoren aan het gebied worden toegeschreven. Dat betekent ten eerste dat men ruimte dient te laten aan meerdere identiteiten (mogelijkheden) en zich niet dient vast te pinnen op één identiteit. Ten tweede dient men te kiezen voor die identiteiten die relatief beperkt omstreden zijn. Op het eerste gezicht lijken me de door mij beschreven Drentse identiteitsdragers relatief onomstreden. Zo kan het beeld van het groene, landelijke, agrarische provincie als uitgangspunt genomen worden voor streekeigen bouwen. Deze representatie lijkt relatief onomstreden. De ruimtelijke visie van Milieufederatie Drenthe is illustratief: *"De milieufederatie zet zich in voor een omslag in het ruimtegebruik. Wij proberen de rijke natuur, cultuurhistorie, rust en stilte van de provincie Drenthe te behouden, niet alleen in natuurgebieden maar ook daarbuiten. Wij pleiten ervoor dat economische ontwikkeling deze groene kwaliteit en identiteit van Drenthe versterkt."* (www.mfdrenthe.nl). Voor een organisatie die de belangen van natuur en milieu vertegenwoordigd is het natuurlijk logisch dat Drenthe op deze wijze wordt voorgesteld. Actoren met verschillende belangen staan echter verschillende identiteiten voor (claim 4 Groote et al., 2000). Binnen het professionele discours in Drenthe lijkt de visie van Milieufederatie Drenthe echter vrij breed gedeeld te worden: Drenthe wordt overwegend gerepresenteerd als groen. Architect Brink (2007, persoonlijk gesprek) stelt bijvoorbeeld onomwonden dat de identiteit van Drenthe groen is. En dat het groene Drenthe behouden moet blijven. Ook de provincie geeft in **POP II** (2004, p. 20) aan dat de kwaliteiten van Drenthe, naast de grondgebonden landbouw, vooral op het groene omgevingsvlak liggen (rust, ruimte, landschap, natuur en milieu) [449].

Het lijkt erop dat ook binnen leken discours Drenthe gezien wordt als een groene, agrarische plattelandsprovincie. De conclusie luidt dan dat deze Drentse identiteit relatief onomstreden is. Deze conclusie moet overigens wel gezien worden als een voorlopige conclusie. Om empirisch valide uitspraken te kunnen doen is veel meer onderzoek onder verschillende actoren, met name binnen het leken discours, noodzakelijk. Op basis van onderzoek dat gedaan is in het kader van Kiek op Drenthe, stelt ook Brink (2007, persoonlijk gesprek) dat deskundigen en inwoners het eens zijn over de Drentse identiteit. Een reden voor de relatieve onomstredenheid van de Drentse identiteit zou kunnen zijn dat binnen Nederlandse verhoudingen Drenthe ook daadwerkelijk een relatief groene plattelandsprovincie is. Het historische kenmerk waarop regionale identiteit gebaseerd is, komt dan in verregaande mate overeen met de 'reële' werkelijkheid. In dat geval is er toch sprake van een hoge mate van historische continuïteit. Een andere verklaring zou kunnen zijn dat de belangen van de verschillende actoren relatief dicht bij elkaar liggen. Dat een groen Drenthe de belangen dient van bijvoorbeeld zowel provincie als ook natuur- en milieuorganisaties, agrarische ondernemers, de toeristische sector en "gewone" burgers. En dat men vindt dat hier ontwikkelingskansen liggen voor Drenthe, en dat het loont het groene beeld te promoten.

Het groene Drenthe weerspiegelt het feit dat de omgevingscomponent sterk verankerd is binnen de Drentse identiteit. *"Veel mensen hebben een diepe band met het landschap. In Drenthe zijn dat de bossen, de heidevelden en de vele prehistorische monumenten, vooral de hunebedden"* (Jager, in Abrahamse en Webbink, 1998c, p. 134). Landschappelijk bouwen kan een manier zijn om het groene, rurale karakter van Drenthe te behouden. Misschien zelfs wel om de rurale idylle behouden. De gebouwde omgeving is een element van deze omgevingscomponent. In de volgende paragraaf behandel ik de identiteit van het deel van de gebouwde omgeving dat het meest relevant is voor dit onderzoek: de boerderij. Volgens Van der Bilt (1998) horen de oude boerderijen zelfs thuis in het rijtje voor Drenthe kenmerkende monumenten (hunebedden, grafheuvels, raatakkers, *celtic fields*). En omdat het Drentsche Aa gebied gelegen is in het esdorpenlandschap van de zandgronden, beperk ik me tot het type dat daar voorkomt: het Saksische of hallenhuis type.

6.2 De Drentse boerderij in het esdorpenlandschap: het Saksische type

Relatie tussen boerderij en landschap

[449] Toch meent Kok (2008, op www.noorderbreedte.nl (2)) bij de provincie Drenthe een identiteitscrisis te detecteren. Althans zo interpreteert Kok een onderzoek dat de provincie onder de bevolking heeft verricht naar wat deze kenmerkend acht voor Drenthe. Het bestaan van een identiteitscrisis zou betekenen dat het verleden waar de identiteit op gebaseerd is, toch enigszins begint te wringen met de huidige situatie. Het vragen naar de mening van de bevolking kan aan de andere kant ook simpelweg betekenen dat de pluriformiteit van regionale identiteit erkend wordt door een leidende actor (de provincie). Identiteitscrisis of niet, het artikel illustreert wel de menselijke maakbaarheid van regionale identiteit, het feit dat regionale identiteit een sociale constructie is. *"Uit alle verschillende geschetste gezichten zal Gedeputeerde Staten één typering kiezen als leidraad voor een nieuw omgevingsbeleid."* Met andere woorden één van de kenmerkende beelden zal tot waarheid worden verheven boven andere even kenmerkende beelden.

"Boerderijen domineren het beeld van het platteland" (Haartsen, 2003b, p. 17). De invloed van de boerderij op het landschap heeft echter niet alleen te maken met de gebouwen zelf. Boeren hebben ook invloed op het niet-gebouwde deel van de omgeving of het landschap omdat er een noodzakelijke relatie bestaat tussen de boerderij en het omliggende cultuurlandschap. Agrarische activiteiten vinden plaats in nauwe samenhang met de omgeving en creëren het groene en open landschap en de karakteristieke boerderijen, die stedelingen nastreven in hun rurale idylle. Het Nederlandse platteland is vorm gegeven door eeuwen van agrarische activiteiten (Daalhuizen, 2001a). Daarom kan de Provincie Drenthe (2000) constateren dat de boerensamenleving in Drenthe een aantal typische landschappen en nederzettingspatronen heeft gecreëerd. Het feit dat de landbouw de grootste grondgebruiker in het landelijk gebied was en is[450], houdt in dat de boer in zijn rol als agrarisch producent een belangrijke beheerder van het landschap is. Ondanks de situatie dat andere spelers de plattelandsarena hebben betreden (zie 3.4; 4.4), *"is de verwachting dat de landbouw ook in de toekomst het gezicht van het Nederlandse platteland zal blijven bepalen*" (www.minlnv.nl)[451]. Agrarische ondernemers zullen volgens Daalhuizen (2003) zelfs steeds meer in hoofdzaak een rol aangemeten krijgen als landschapsbeheerder, en niet meer in de eerste plaats fungeren als agrarisch producent.

Door de relatie tussen de boerderij en het omliggende landschap kan het verhaal van het landschap uit de ligging van boerderijen worden afgeleid (Haartsen, 2003b). *"Beslissend voor de locatie van boerderijen waren vroeger onder meer veiligheid ten opzichte van het water, fysisch-geografische en bodemkundige omstandigheden en de (technische) mogelijkheden en beperkingen in de landbouw. De plaats van de boerderij in het landschap is dan ook vooral gerelateerd aan de lokale geschiedenis"* (p. 17). De boerderij is deel van de onderling samenhangende ordening van landschapselementen als het ontginnings- en verkavelingspatroon, wegen en waterlopen, houtwallen en erfbeplantingen, en dorpstructuren. In het centrale gedeelte van Drenthe, het Drents Plateau, is er sprake van een esdorpenlandschap (zie kaart 9). Op deze oude zandgronden van Drenthe zijn de boerderijen van oudsher geconcentreerd in esdorpen. *"Bepalend voor de ligging van het dorp waren het beekdal en de omliggende hogere delen in het landschap. De lagere gronden werden als weidegebied voor het vee en als hooiland gebruikt, de hogere gronden (de essen) waren geschikt voor akkerbouw en bewoning. Het bestaan rondom de zandgronden was georganiseerd rondom de boerendorpen, ogenschijnlijk ordeloze groepen boerderijen. Deze hoevezwermen lagen meestal rond een open plaats, de brink. Vanuit de brink liep een aantal wegen in een spinnenwebachtig patroon het land in, dat meestal bestond uit uitgestrekte heidevelden. De deeldeuren van de boerderijen waren dikwijls naar de wegen gericht. De overige bedrijfsgebouwen, waaronder aardappelbewaarplaatsen, bakhuisjes, hooischuren, schaapskooien en stookhutten, stonden los door elkaar. De boerderijen stonden meestal niet op een duidelijk erf en het kwam regelmatig voor dat verschillende boerderijen één erf deelden. Vaak liepen de oorspronkelijk onverharde zandwegen dwars over het erf"* (p. 17). Er bestond kortom een nauwe samenhang tussen gebouw, dorp en landschap (Provincie Drenthe, 2000).

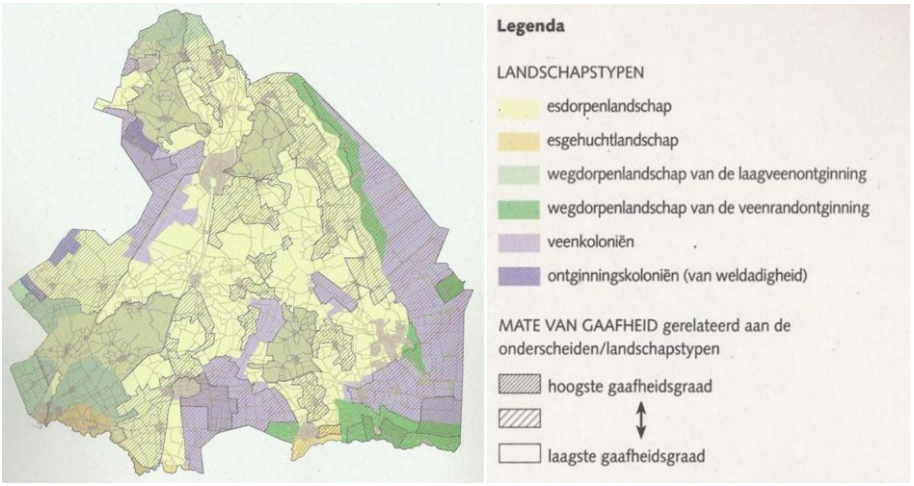

Kaart 9: Landschapstypen en hun relatieve cultuurhistorische gaafheid

Bron: Provincie Drenthe (1998)

Volgens Haartsen (2003b) zijn deze patronen nog herkenbaar in het landschap. Het landschap is in Drenthe nog relatief leesbaar (zie kaart 9). In de twintigste eeuw hebben zich echter ontwikkelingen (zie hoofdstuk 3) voorgedaan die deze patronen minder herkenbaar hebben gemaakt: *"verschillende technologische*

[450] *"Landbouw is en blijft in Drenthe verreweg de grootste grondgebruiker. Ca. 73% van de totale oppervlakte van Drenthe is agrarische gebied"* (**POP II**, Provincie Drenthe, 2004, p. 180).

[451] Het geschetste beeld is ook van toepassing op het Drentsche Aa gebied getuige de eerste zinnen op www.drentscheaa.nl (2) onder de kop 'Perspectief voor de landbouw':*"Van oudsher bepaalt de landbouw het beeld in het Drentsche Aa landschap. Ook de komende jaren zal de agrarische sector een belangrijke bijdrage aan de landschappelijke kwaliteit van het gebied leveren."*

vernieuwingen, van mogelijkheden tot het manipuleren van de grondwaterhuishouding tot mechanisatie en modernisatie van de landbouw, maakten een nadrukkelijk evenwicht tussen natuurlijke omgeving en agrarisch grondgebruik niet langer noodzakelijk. Boerderijen konden op min of meer willekeurige plekken in het landschap geplaatst worden. Veel boerenbedrijven verdwenen dan ook uit de dorpen" (p. 18). Er is sprake van een proces van de-ruralisatie van de landbouw, in de woorden van Kompier (1999): het verdwijnen van de directe band tussen boer en grond. Agrarisch landschappelijk bouwen vormt een onderdeel van de re-ruralisatie van de landbouw in esthetisch-fysieke zin, de banden tussen de landbouwbedrijfsvoering en de fysieke omgeving worden weer aangehaald. Landschappelijk bouwen poogt die samenhang tussen boerderij en landschap opnieuw te creëren. Deze samenhang kan als gezegd gestalte krijgen door voort te bouwen op cultuurhistorie en oog te hebben voor streekeigen gebouwde omgeving, in dit geval de boerderij.

De Saksische boerderij

"De karakteristieke verschijning en regiogebonden architectuur van agrarische gebouwen benadrukken de historische verschillen in de ontstaansgeschiedenis van landschappelijke regio's" (Daalhuizen, 2001a, p. 41). *"Juist in de boerderijbouw zijn de regionale karakteristieken duidelijk herkenbaar"* (Provincie Drenthe, 2000, p. 18). Ondanks het feit dat de architectuur van boerderijen grotendeels bepaald wordt door de eisen die de landbouwpraktijk stelt. Regionale uniciteit ontstond doordat per streek de bedrijfstypen, als gevolg van de ter plaatse voorkomende grondsoort, verschilden als ook de beschikbaarheid van bouwmaterialen (Haartsen, 2003a). Andere factoren die bijdroegen aan verschillen in bouwtradities waren: technische bedrijfsmogelijkheden, sociaal-economische omstandigheden, welvaartsniveau en persoonlijke voorkeuren. Vanwege de regionale uniciteit leveren boerderijen volgens Van Olst (1999, in Daalhuizen, 2001a; in Simon, 2004) een belangrijke bijdrage aan de herkenbaarheid en regionale identiteit van gebieden. *"Boerderijen waren niet alleen de belangrijkste beeldbepalende elementen van het platteland, ze droegen ook de identiteit van de streek. Aan de vorm van de boerderij kon je zien waar je was en hoe men er de grond gebruikte"* (Van der Hoek, 2005, p. 23)[452]. De sterke bijdrage van boerderijen aan zowel de landschappelijke kwaliteit als de regionale identiteit is echter verminderd. Ook agrarische bedrijfsgebouwen zijn steeds minder regiospecifiek en steeds vaker eenvormig (zie hoofdstuk 3).

Foto 231: Saksische boerderij

Hallenhuisgroep:

"De verschillende boerderijtypen in de hallehuisgroep komen alle voort uit het hallehuis, een boerderijvorm die zich in de late Middeleeuwen ontwikkelde. Deze boerderij heeft een compacte, rechthoekige plattegrond en een laag aflopend dak. De dwarsbalken van het gebint zijn verdiept aangebracht (het ankergebint), waardoor de middenbeuk een soort verlaagd plafond heeft. De hierdoor ontstane extra hoge zolderruimte werd gebruikt om de oogst te bewaren. De deel zat in de middenbeuk, onder de bewaarzolder. De baander- of deeldeuren zaten dan ook in de middenachtergevel. Meestal waren deze grote deuren een stukje naar binnen geplaatst, waardoor vóór de deuren een ruimte ontstond die van boven door het dak was afgedekt (de onderschoer of baanderhoek). In de zijbeuken werd het vee gestald in potstallen. Een andere naam voor het hallehuis is 'los hoes'. Oorspronkelijk kon je in een los hoes (open huis) de deeldeuren aan het eind van de schuur zien als je door de voordeur het huis betrad. Later werd tussen woon- en bedrijfsgedeelte een scheidingswand aangebracht. Het zogenoemde middenlangsdeeltype kreeg vanaf de achttiende eeuw concurrentie van het dwarsdeeltype, waarbij de deel dwars in de schuur lag en de baanderdeuren in de zijgevel werden geplaatst. Als het los hoes moest worden uitgebreid, gebeurde dat meestal door het bouwen van een losstaande schuur op het erf. Later werd deze vaak met de achterkant van het los hoes verbonden."

(Haartsen, 2003a, p. 6)

Hoewel ook Haartsen (2003a, p. 7) deze verandering onderkent, schrijft ze desalniettemin dat *"Historische boerderijtypen nog steeds belangrijke elementen van het Noord-Nederlandse plattelandslandschap zijn."* Het historisch boerderijtype op de zandgronden van Drenthe, waartoe ook het Drentsche Aa gebied behoort, is het Saksische boerderijtype (zie foto 231). Ook wel hallenhuisgroep genoemd. Voor een uitgebreide beschrijving van de hallenhuisgroep door Haartsen (2003a, p. 6) zie inzet rechts. Strijker (2007, persoonlijk gesprek) omschrijft de Saksische boerderij kort en bondig als *"veel dak en weinig muur"*. Muren

[452] Ondanks de regionale verscheidenheid in agrarische bedrijfstypen bestonden er uiteraard ook overeenkomsten tussen Nederlandse boerderijen. Drie aspecten noemt Van der Hoek kenmerkend: het dak werd niet gedragen door de muren maar door een houtskelet (het gebint), het bedrijfsgedeelte was meestal driebeukig, en alle functies waren samengevoegd onder één dak. Dat laatste aspect is echter onjuist. In bijvoorbeeld de esdorpen op de Drentse zandgronden was er sprake van spreiding van functies in aparte bedrijfsgebouwen.

hadden weinig draagcapaciteit omdat in Drenthe geen cement beschikbaar was. Kenmerkend noemt Strijker verder nog dat de boerderijen klein waren, en dat elementen zoals schoorstenen niet op vaste plekken geplaatst werden maar eerder op schijnbaar willekeurige plekken.

Foto's 232-234: Volgens de Provincie Drenthe passende woningbouw op basis van streekeigen boerderijbouw

Bron: Provincie Drenthe (2000)

Ook de Provincie Drenthe heeft, in de **NOTA REGIONALE IDENTITEIT ALS INSPIRATIEBRON** (2000), de boerderijbouw in het esdorpenlandschap beschreven. De Provincie erkent daarbij nadrukkelijk dat *de* Drentse bouwstijl niet bestaat. Als uitvloeisel van het feit dat *de* regionale identiteit niet bestaat. Voor nieuwbouw gebaseerd op regionale identiteit bestaan er daarom geen eenduidige oplossingen: *"er zijn meerdere richtingen mogelijk die bijdragen tot het behoud en de ontwikkeling van het gezicht van Drenthe"* (p. 15). Daarom worden per landschapstype verschillende voorbeeldcategorieën aangedragen van op regionale identiteit geïnspireerde nieuwbouw. Omdat nieuwbouw van boerderijen en schuren niet vaak voorkomt, zijn de getoonde praktijkvoorbeelden veelal tot woonhuis verbouwde boerderijen of nieuwbouw van woningen geïnspireerd op boerderijbouw. In dit geval is de landelijke, agrarische identiteit van Drenthe dus als referentiepunt genomen voor woningbouw. De getoonde voorbeelden onderstrepen de conclusie uit hoofdstuk 5 dat rekening houden met identiteit tot heel verschillende uitkomsten kan leiden (zie foto's 232-234). Wel beschrijft de nota de specifieke kenmerken van de agrarische bebouwing. Als rode draad in de Drentse bouwtraditie *"kan gelden dat soberheid in vorm, materiaal en kleurgebruik kenmerkend is"* (p. 31). Een kenmerk van bijschuren noemt men een wat grillige kapvorm, ontstaan doordat bijschuren vaak werden verbouwd (zie foto 235).

Foto 235: Op grillige kapvorm bijschuren geïnspireerd woonhuis

Bron: Provincie Drenthe (2000)

Agrarische bebouwing in het esdorpenlandschap wordt door de Provincie Drenthe (2000) op pagina 21 en 22 als volgt beschreven:

◦ ligging

De boerderijen liggen vanouds langs de randen van de brinken en langs de uitvalswegen. De oriëntatie van de boerderijen is divers en oogt willekeurig.

◦ erfsituatie

Opvallend is de geleidelijke overgang van het publieke naar het particuliere gebied. Het erf wordt hooguit afgezet door een lage heg en/of een klein hekwerkje. Afhankelijk van de aanwezige ruimte is het erf verder ingericht met enige bomen, fruitbomen en een moestuin. Het erf bestaat veelal uit een combinatie van onverhard gebied, keien en klinkers. Deze informele sfeer wordt niet geaccentueerd met opvallende bouwwerken, kunstwerken en/of verlichting.

◦ erfindeling

In veel gevallen zijn er bijgebouwen of aanbouwen gerealiseerd. De bijgebouwen en aanbouwen zijn op het achtererf georiënteerd met uitzondering van de stookhokken. Wat schaal betreft zijn ze vanouds ondergeschikt aan het hoofdgebouw; in de naoorlogse periode is het boerenbedrijf veelal uitgebreid met grotere bijgebouwen (ligboxenstallen en/of aardappelschuren).

◦ hoofdvorm

Het hoofdgebouw bestaat overwegend uit een langgerekte bouwmassa van één bouwlaag en wordt gedekt door een zadeldak met walm of wolfseind. Het grondplan toont vaak enkele sprongen in de gevels. In sommige gevallen, vooral bij de rijkere boerderijen, is een dwarshuis voorgeplaatst. De bijgebouwen kennen veelal een meer rechthoekig grondplan, zijn één verdieping hoog en hebben een rietenkap en/of pannendak.

◦ materialen

De hoofdgebouwen zijn meestal uit baksteen opgetrokken. Hier en daar is de schuurgevel bekleed met houten delen. Veelal zijn bij oude boerderijen bouwkundige aanpassingen gedaan die de ontwikkeling van het boerenbedrijf tonen. Zo zijn vaak de zijgevels verhoogd of naar buiten toe geplaatst (de uitkubbingen) of zijn de diepliggende achterbaanders vervangen door baanderdeuren in het vlak van de gevel. De langgerekte hoofdgebouwen worden afgedekt door een rieten kap (al of niet in combinatie met dakpannen onderlangs of dakpannen op het woonhuisgedeelte). De rieten kap kent vanouds geen verstoringen (dakramen en dakkapellen). De oude bijgebouwen zijn of uit hout opgetrokken of gemetseld. De oude hooi- en schaapsschuren hebben meestal een of meerdere hogere houten gevels (al of niet bekleed met strovlechting). Meestal is de kap rietgedekt maar ook dakpannen komen voor. De jongere schuren (voor jongvee etc.) worden meestal met dakpannen gedekt.

◦ kleurgebruik

Bewegende delen zijn altijd donkergroen. Verder komen drie kleurencombinaties van goten, kozijnhout een raamhout het meeste voor: goten en kozijnhout wit met crème raamhout, goten en kozijnhout gebroken wit met donkergroen raamhout en als laatste kleurstelling zowel goten, kozijnhout als raamhout gebroken wit.

De Provincie Drenthe komt uiteindelijk tot de volgende typering van boerderijbouw in het esdorpenlandschap:

- informeel
- kleinschalig
- sober
- functioneel
- overwegend natuurlijke materialen
- gedekte kleuren.

Streekeigen beplanting

Naast de vormgeving van gebouwen is ook (streekeigen) beplanting van groot belang bij landschappelijk bouwen. In 4.3 is geconstateerd dat bij dorpsuitbreidingen beplanting vooral in het overgangsgebied tussen bebouwing en landschap belangrijk is. In het geval van boerderijen vormt het erf dat overgangsgebied. Een harmonisch erf kent *an sich* een relatie met het landschap, maar stimuleert bovendien de relatie tussen gebouw en omgeving. Streekeigen beplanting is volgens de Werkgroep Boerenerven in Drenthe bij uitstek de manier om een harmonisch erf te bewerkstelligen (Roodzant, 2003). Op het snijvlak tussen gebouw en omgeving *"zorgen erfbosjes en huisbrinken voor een groen evenwicht"* (p. 22). Bij schaalvergroting en daaruit voortvloeiende noodzaak tot grotere schuren past in Drenthe volgens de Werkgroep *"een ruim opgezette en royale groenstructuur … met in de buitenrand streekeigen bomen en struiken zoals eik, lijsterbes en sleedoorn, en dichter bij huis sering, boerenjasmijn en pioenrozen"* (p. 22)[453].

6.3 De Drentsche Aa

Identiteit Drentsche Aa

In vorige paragraaf is de Saksische boerderij beschreven als streekeigen boerderij voor het Drentsche Aa gebied. Bij landschappelijk bouwen is echter niet alleen het schaalniveau van gebouwen relevant. In deze *master thesis* is geconstateerd dat landschappelijk bouwen geënt is op de landschappelijke structuur van de omgeving. Omdat er in de Drentsche Aa sprake is van een sterke relatie tussen bebouwing en ongebouwde omgeving, is hier ook al enige aandacht aan besteed in de vorige paragraaf: het esdorpenlandschap is een veelvuldig gebruikte typering voor het landschap in de Drentsche Aa. Het derde en hoogste schaalniveau dat relevant is bij landschappelijk bouwen is de regionale identiteit van een gebied. Aan de identiteit van de Drentsche Aa gebied kleven twee aspecten. Het eerste is de identiteit van Drenthe (zie 6.1) als het grotere regionale kader. De bouwstenen voor de identiteit van Drenthe blijken grotendeels samen te vallen met kenmerken die men het Drentsche Aa gebied toedicht (zie verderop). Het Drentsche Aa gebied heeft daarnaast een eigen identiteit die gebaseerd is op het landschap, Het hoogste schaalniveau dat relevant is voor landschappelijk bouwen, regionale identiteit, valt in dit geval samen met het middelste schaalniveau, het landschap.

Het Drentsche Aa gebied kent zelfs een duidelijke eigen identiteit. Het heeft wat Paasi (in Simon, 2004) een *established identity* noemt. Dat vloeit deels voort uit het feit dat het gebied relatief klein is (maar wel groot genoeg om van een eigen identiteit te kunnen spreken). Volgens Paasi (in Simon, 2004, p. 159) geldt immers dat *"the larger the region is, the more complex and symbolized its meaning normally have to be."* Identiteiten

[453] Overigens kent de Werkgroep ook voor woonboerderijen het recept: *"Bij woonboerderijen is het de kunst om te kiezen voor eerlijke materialen en vormen. Bomen in het gras, een ruim en rustig terras, zitten in het gras, een stevig houten hek, een haag van meidoorn en niet te veel potten bij de deur. Een bessenhoek met wat groente en een bed bonte bloemen mogen niet ontbreken"* (p. 22).

worden minder eenduidig naarmate streken groter worden, bij een groter gebied zal bijvoorbeeld de diversiteit van de omgeving ook groter zijn. Binnen het symbolisch vormgeven van een regio, waarbij specifieke symbolen worden vastgelegd die een gebied afbakenen en uitdrukken, speelt de naamgeving van de streek de belangrijkste rol (Simon, 2001; Simon et al., 2001). *"Vaak legt deze naam zelf al iets bloot over de identiteit die wordt toegekend aan een streek. Een naam geeft namelijk een inhoudelijke betekenis aan een streek wanneer deze refereert aan specifieke kenmerken"* (Simon, 2001, p. 81). Dit geldt ook voor de Drentsche Aa. De naam Drentsche Aa verwijst naar een specifiek landschapskenmerk: een beek(stelsel). Naast het esdorpenlandschap is een beek(dal) landschap de tweede omschrijving die gebruikt wordt om het (landschap in het) Drentsche Aa gebied te typeren. De ouderwetse spellingswijze vloeit logischerwijze voort uit het feit dat de naam van het beekstelsel waarnaar de naam Drentsche Aa gebied verwijst, op die manier gespeld wordt. Maar heeft daarnaast ook een symbolische betekenis. Het refereert aan de representatie van het landschap van de Drentsche Aa als oud en oorspronkelijk[454]. Het afbakenen van een gebied is in identiteitsvorming de eerste stap. Vervolgens krijgen streken en streekidentiteit betekenis als er over wordt gecommuniceerd (Holloway en Hubbard, 2001). Over de Drentsche Aa wordt veel gecommuniceerd: er zijn vele nota's over geschreven en het gebied is al vanaf de jaren zestig onderwerp van overleg, studie, planvorming en beheer (Koops, 2005; Provincie Drenthe, 2007). Dit heeft, naast de geringe grootte van het gebied, ook bijgedragen aan de duidelijke identiteit van de Drentsche Aa.

Het restant van deze paragraaf zal ik beginnen met de afbakening van het Drentsche Aa gebied, de eerste stap bij streekvorming. Vervolgens worden landschapskenmerken behandeld, en de verschillende in het gebied spelende functionele belangen. Tot slot zal ik de vraag beantwoorden hoe streekeigen agrarische bebouwing in het Drentsche Aa gebied er uit zou kunnen zien.

Gebiedsafbakening: meerdere Drentsche Aa's - stroomgebied, nationaal park, nationaal landschap

Kaart 10: Nationaal Landschap Drentse Aa

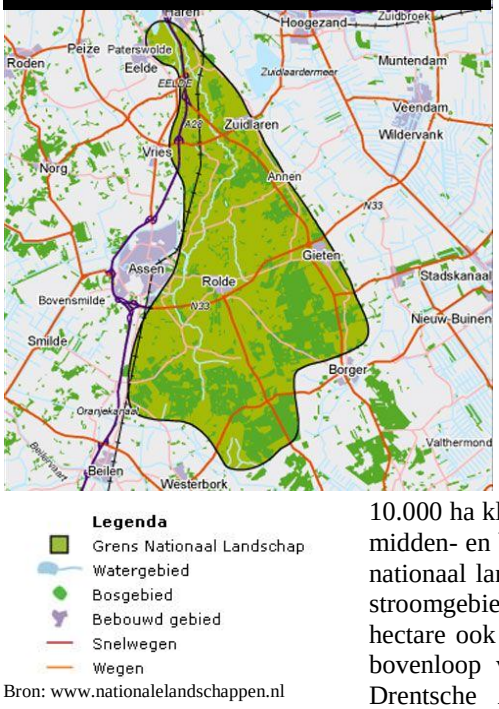

Bron: www.nationalelandschappen.nl

Deze paragraaf gaat over het Drentse Aa gebied, gelegen in het Noordoosten van Drenthe. Maar indien men spreekt over de Drentsche Aa is het niet altijd even duidelijk over welk gebied het precies gaat. Dat komt omdat de begrenzing van het gebied niet vast ligt. Er bestaan daarom eigenlijk meerdere Drentse Aa gebieden, die elkaar weliswaar overlappen, maar qua formaat verschillen. De naam Drentsche Aa verwijst naar het stroomgebied van de Drentsche Aa, een verzamelnaam voor een stelsel van beken in Noord- en Midden-Drenthe. Op basis van het stroomgebied van dit laagland bekenstelsel is bijvoorbeeld in 1996 de **GEBIEDSVISIE DRENTSCHE AA** opgesteld. Met het Drentsche Aa gebied kan echter ook worden gedoeld op het nationaal park "Nationaal Beek- en Esdorpenlandschap Drentsche Aa" of het nationaal landschap "Drentsche Aa". Het nationaal park is met ruim 10.000 ha kleiner dan het stroomgebied en omvat de midden- en benedenlopen van de Drentsche Aa. Het nationaal landschap (kaart 10) is iets groter dan het stroomgebied en beslaat met meer dan 30.000 hectare ook een groot deel van de Hondsrug en de bovenloop van de Elperstroom. De kern van het Drentsche Aa gebied, het Nationaal Beek- en Esdorpenlandschap, wordt ruwweg begrensd door de driehoek Assen-Gieten-Glimmen. Het in 2006 ingestelde nationaal landschap omvat dit nationaal park (kaart 11), maar strekt zich verder uit in noordelijke, oostelijke en vooral zuidelijke richting (zuidzijde N33). Aan de oostzijde van de Drentsche Aa vormt de veelal beboste Hondsrug een abrupte natuurlijke grens met het lager gelegen open Hunzedal, dat uitmondt in de Drents-Groningse Veenkoloniën.

Kaart 11: Nationaal Park (oranje) in Nationaal Landschap

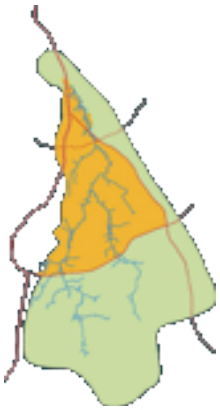

Bron: www.drenthe.info

[454] Zoals bijvoorbeeld te lezen valt op de *website* www.nationalelandschappen.nl. Dat beeld klopt weliswaar grotendeels, maar het neemt niet weg dat ook in de Drentsche Aa veranderingen hebben plaats gevonden. Zo was het esdorpenlandschap vroeger veel opener (Elerie, in Koops, 2005). Nader gespecificeerd: *"In het gemoderniseerde esdorpenlandschap hebben grootschalige heidebebossingen het landschap een nieuwe geborgenheid schonken"* (Elerie, 2001, p. 246).

Spreekt men over de Drentsche Aa, dan refereert men vaak aan het in 2002 ingestelde nationaal park 'Nationaal Beek- en Esdorpenlandschap Drentsche Aa'. Bij de worteling van een identiteit is het van belang dat en hoe er over een plek gecommuniceerd wordt (zie 2.1), naamgeving is daarbij belangrijk. De naam van het nationaal park spreekt boekdelen: de Drentsche Aa wordt gerepresenteerd als een beek- en esdorpenlandschap. Communicatie heeft ook bijgedragen aan de vorming van andere betekenissen. Over de Drentsche Aa wordt gecommuniceerd als zijnde nationaal park of nationaal landschap, dus als het ware onafhankelijk en losgekoppeld van de landschappelijke waarden die geleid hebben tot die status. Van een status als nationaal landschap of nationaal park gaat een zo krachtige symbolische werking uit, dat ze een eigen betekenis krijgt. De Drentse Aa kent naast een identiteit gebaseerd op de kenmerken van landschap, ook een identiteit als nationaal park of nationaal landschap. Het nationaal park 'Nationaal Beek- en Esdorpenlandschap Drentsche Aa' fungeert als de belangrijkste *identity marker* waaraan de identiteit van de Drentsche Aa wordt opgehangen.

Kenmerken van het landschap: tussen natuur en cultuur

"Vooral het subtiele spel tussen cultuur en natuur geeft het gebied zijn charme, hooilanden, houtwallen, een meanderende beek en in het bijzonder bepalen de rust en stilte er de sfeer. Menselijke activiteit lijkt hier afwezig, maar is de onzichtbare vormende kracht achter dit fraaie cultuurlandschap."

(**NOTA LANDSCHAP**, Provincie Drenthe, 1998, p. 40)

Het Drentsche Aa gebied is wat Simon (2001) een landschappelijke streek noemt, i.e. identiteit is gebaseerd op landschapskenmerken. Het landschap van de Drentsche Aa is ontstaan uit een samenspel tussen natuur en cultuur, en valt daarom te typeren als een (agrarisch) cultuurlandschap (Provincie Drenthe, 2004). De Drentsche Aa is echter bijzonder: de landschapskenmerken worden als zo uniek en waardevol beschouwd dat het als enig cultuurlandschap is aangewezen als nationaal park[455]. Daarnaast is het dus nationaal landschap, maar ook Belvedere gebied en milieubeschermingsgebied. De Drentsche Aa is een zogenaamde parel op ecologisch, archeologisch, cultuurhistorisch en landschappelijk gebied. De bijzonderheid zit hem echter niet in deze grote verscheidenheid aan natuur- en cultuurwaarden, maar veeleer in de gaafheid van het beek(dal)landschap en het esdorpenlandschap. Het natuurlijk gegeven, het bekenstelsel, is de door de mens intact gelaten en ingepast in het esdorpenlandschap. Het laaggelegen beekdal wordt gebruikt als hooi- en weiland. Op de overgang naar de hoger gelegen delen zijn de esdorpen gesitueerd met de Saksische boerderijen rond de brink. En op de hogere delen bevinden zich de akkers op de bolle essen, omgeven door de vroegere woeste gronden van bos en heide (waar de schapen vroeger werden geweid), die deels zijn omgezet in moderne landbouwontginningen. In de **NOTA LANDSCHAP** (Provincie Drenthe, 1998) wordt geconstateerd dat de voor het esdorpenlandschap kenmerkende reeks dorpsbebouwing-brink-goorns-es-veld-bos in veel dorpen nauwelijks meer herkenbaar is. Maar in de Drentsche Aa is het esdorpenlandschap wel relatief gaaf gebleven. Bovendien, en dat draagt ook bij aan de bijzonderheid van de Drentsche Aa, zijn de elementen van het esdorpenlandschap in hun onderlinge samenhang bewaard gebleven. Het resultaat is een leesbaar landschap waarin de agrarische geschiedenis nog goed te herkennen is.

Tot de kernkwaliteiten van het Drentsche Aa gebied, oftewel de landschapskenmerken waarop de identiteit gebaseerd is, worden in de **NOTA RUIMTE** (www.2vrom.nl) gerekend:

- Kleinschalig landschap
- Vrij meanderende beken[456]
- Samenhang van essen, bossen, heides en moderne ontginningen.

In de bijlage gebieden van de **NOTA BELVEDERE** (www.belvedere.nu (9)) worden de karakteristieken van het Drentsche Aa gebied gedetailleerder beschreven. Daarbij zijn *"fysieke dragers geïdentificeerd die representatief zijn voor het cultuurhistorische karakter van het gebied"*[457]. Voor een beschrijving van de landschappelijke en

[455] Het gebied wordt ook als esthetisch zeer aantrekkelijk ervaren: samen met het Geuldal is het verkozen tot mooiste landschap van Nederland.

[456] De beken in het Drentsche Aa gebied zijn niet rechtgetrokken ten tijde van de ruilverkavelingen in de landbouw. Elders werden veel beken wel rechtgetrokken om de afwatering en het bewerken van het land efficiënter te kunnen laten verlopen. De beekdalenlandschappen van de Drentsche Aa waren in eerste instantie te ingewikkeld voor de ruilverkaveling (Punter, 2003). En tegen de tijd dat ze aan de beurt waren, was ruilverkaveling uit de mode.

[457] Fysieke dragers van het cultuurhistorische karakter Belvedere gebied Drentse Aa-Hondsrug (**BIJLAGE GEBIEDEN NOTA BELVEDERE**, p. 31, www.belvedere.nu (9)):

- de esdekken die zeer veel prehistorische resten afdekken,
- de vele zichtbare archeologische monumenten in hun relatie tot het landschap,

cultuurhistorische kwaliteiten van het Drentsche Aa gebied verwijs ik verder naar de **LANDSCHAPSVISIE DRENTSCHE AA**[458]. Hoewel het Drentsche Aa gebied unieke kwaliteiten bezit en er sprake is van een eigen identiteit, vormt de Drentsche Aa ook een soort prototype van de regionale identiteit van Drenthe. Uit de bestudering van verschillende bronnen rijst het beeld op dat het Drentsche Aa gebied bijna alle karakteristieken toebedeeld krijgt, die als in 6.1 als Drentse identiteitsdragers zijn beschreven. Zo wordt als kenmerkend voor het Drentsche Aa gebied gezien:
- het esdorpenlandschap (o.a. www.nationalelandschappen.nl; **NOTA BELVEDERE**; Elerie, 2001);
- de (prehistorische) archeologische monumenten: grafheuvels, hunebedden en *celtic fields* en de prehistorische hessenwegen (o.a. www.nationalelandschappen.nl; **NOTA RUIMTE**; **NOTA BELVEDERE**);
- de landbouw (o.a. www.nationalelandschappen.nl; Elerie, 2001);
- het groene en landelijke karakter: Munniksma (2000) omschrijft het stroomdallandschap van de Drentsche Aa bijvoorbeeld als het groene hart van Drenthe, en volgens de **NOTA LANDSCHAP** (Provincie Drenthe, 1998) wordt de sfeer er bepaald door de rust en stilte.

Bij deze omschrijving van de identiteiten en kwaliteiten van de Drentsche Aa op gebiedsniveau moet men zich overigens wel realiseren dat er binnen de Drentsche Aa ook sprake is van diversiteit, en niet van volledige landschappelijke eenheid[459].

Functiedeling: verschillende actoren en belangen

Het nationaal park Beek- en Esdorpenlandschap Drentsche Aa kent een zogenoemde verbrede doelstelling. *"Verbreed vanwege de grillige begrenzing en omdat er binnen en langs de grenzen gewoon wordt gewoond en gewerkt, rood naast groen"* (Punter, 2003, p. 10)[460]. De natuur- en milieudoelen zijn gekoppeld aan doelen van de landbouw, watervoorziening, forenzenverkeer, cultuurhistorie, bewoning en recreatie. Hiermee onderscheidt het zich van andere nationale parken die hoofdzakelijk uit natuurgebied bestaan, en ook al voor de aanwijzing tot nationaal park uit natuurgebied bestonden. *"Omdat de functies landbouw en wonen in een Nationaal Park duidelijk ondergeschikt zijn aan de natuur, was zo'n Nationaal Park in traditionele zin voor de Drentsche Aa geen optie."*[461] Daarom is een speciale constructie bedacht[462], die recht doet aan de, zoals het op www.drentscheaa.nl (1) wordt omschreven "*eigen sfeer en identiteit*" van de Drentsche Aa, en waarin de verschillende functies naast elkaar kunnen bestaan. Het aandeel natuurgebied beslaat met 3.000 ha ongeveer een derde van de totale oppervlakte.

Omdat de Drentsche Aa een nationaal park is met een verbrede doelstelling, zo valt te lezen in de **INTEGRALE KANSENKAART DRENTSCHE AA** (Gerritsen et al., 2004[463], in Visschers et al., 2004, p. 102), *"moet niet alleen de natuur beschermd en ontwikkeld worden, maar ook het (agrarische) cultuurlandschap en het aangezicht en*

- fraaie dorpsgezichten met gave esdorpstructuur (Zuidlaren en Anloo zijn beschermd),
- weinig bebouwing buiten de dorpen,
- de in het gebied aanwezige landgoederen,
- de hoofdopbouw van het esdorpenlandschap met herkenbare samenhang tussen de afzonderlijke landschapseenheden van dorpen, essen, beekdalen, weidegebied en heide- of veldontginningen,
  - hoofdzakelijk open en onbebouwde beekdalen met landschappelijk verdichte randen,
  - hoofdzakelijk open en onbebouwde escomplexen met bolvormig oppervlakte en landschappelijk verdichte randen (soms met relicten van strubbenbeplanting en eswallen),
  - heide- en veldontginningen met een meer wijdmazige beplantingspatroon en verspreide agrarische bebouwing,
- kleinschalige, strookvormige perceleringen, singels en houtwallen in onder andere de beekdalen van het Anlooerdiepje, Gastersche Diep, Taarlosche en Loonerdiep, Rolder- en Andersche Diep,
- de in het gebied aanwezige oude (zand- of klinker)wegen,
- de in het landschap nog herkenbare oude markegrenzen.

[458] In opdracht van Staatsbosbeheer opgesteld door NovioConsult Van Spaendonck en Strootman Landschapsarchitecten in nauwe samenwerking met bewoners en kenners:
Strootman, B. (2004), *Landschapsvisie Drentsche Aa*. Amsterdam: Strootman Landschapsarchitecten.

[459] Zo is de kleinschaligheid bijvoorbeeld alleen kenmerkend voor de midden- en de benedenlopen van het bekenstelsel, terwijl de bovenloop een meer grootschalig karakter heeft (**GEBIEDSVISIE DRENTSE AA**, in Bosch et al., 1996). *"De bovenloopgebieden kenmerken zich door een relatief sterke functiescheiding … Er is relatief weinig bebouwing en de landbouw is grootschalig, net als de bossen."* (p. 39). Daarentegen wordt het middenlopengebied *"gekenmerkt door een grote mate van afwisseling van soms heel verschillende kleine landschapseenheden … Er is sprake van een grote mate van samengaan van functies"* (p. 39). *"De landbouwbedrijvigheid is naar verhouding kleinschalig"* (p. 40). Ook het benedenlopengebied heeft weer een ander karakter. Het gebied wordt doorsneden door het Noord-Willemskanaal en de rijksweg A28. Op de flanken van het beekdal bevinden zich hier landhuizen en landgoederen. Hier zijn ook madelanden gelegen. Het benedenlopengebied wordt een voorname boezemfunctie toegekend, wat uiteindelijk tot moerasvorming moet leiden.

[460] Volgens de *website* www.drentscheaa.nl (1) van het 'Nationaal Beek- en Esdorpenlandschap Drentsche Aa' bevonden zich 16 dorpen en gehuchten binnen haar grenzen en bestond het gebied voor meer dan de helft uit landbouwgrond.

[461] Elerie vertelt in Koops (2005) overigens dat het wel degelijk een optie is geweest. Staatbosbeheer wilde er een normaal nationaal park van maken maar boeren en bewoners vonden dat niet acceptabel.

[462] Deze speciale constructie voor het Drentsche Aa gebied is te beschouwen als het voorbeeld voor de latere nationale landschappen (Elerie, in Koops, 2005).

[463] Gerritsen, A.L., W.H.J. Meulenkamp, H.J. Agricola, E. Westein, J. Stoker (2004), *Een integrale kansenkaart voor het Nationaal beek-en esdorpenlandschap Drentsche Aa*. Wageningen: Alterra (Rapport 999).

de leefbaarheid van de dorpen." De provincie hanteert daartoe een gebiedsgerichte aanpak, waarbij ook voor het Drentsche Aa gebied het beleidsadagium 'behoud (van een levend landschap) door (een zorgvuldige) ontwikkeling' geldt. In tegenstelling tot het aanpalende Hunzegebied, waarvoor een strategie van vernieuwing gehanteerd wordt, ligt in de Drentsche Aa het accent daarbij op behoud en herstel (Edelenbosch, 2000; **POP II**, Provincie Drenthe, 2004). Dit betekent onder meer dat nieuwe functies moeten bijdragen aan behoud en herstel van bestaande landschapskwaliteiten in hun onderlinge samenhang, *"Veranderingen zullen zich hier moeten schikken naar de ecologische en ruimtelijke kwaliteiten van het gebied"* (Elerie, 2001, p. 246). De prioriteit ligt kortom bij de bestaande landschappelijke waarden[464]. Dit maakt landschappelijk bouwen, als voortbouwen op identiteit, landschap en cultuurhistorie, bij uitstek relevant voor het Drentsche Aa gebied. Het kan een instrument zijn in het beschermen van het aangezicht van de dorpen en het agrarische cultuurlandschap. Aan de andere kant is er minder aanleiding voor landschappelijk bouwen in de Drentsche Aa omdat er minder sprake is van landschappelijk kwaliteitsverlies: het esdorpenlandschap is nog relatief gaaf.

Dat er in de Drentsche Aa sprake is van *"een levend landschap waar moderne landbouw, grootschalig natuurbeheer, recreatie, bosbouw en waterwinning al sinds jaar en dag naast elkaar functioneren"* (Elerie, 2001, p. 246), betekent niet dat er geen sprake is van belangentegenstellingen. Deze strijdige belangen ontvouwen zich langs ruwweg langs drie lijnen. De eerste tegenstelling, die speelt in enkele delen van de Drentsche Aa, is die tussen natuur en cultuur, oftewel tussen natuurbeschermers en cultuurlandschap beschermers. Waar traditionele natuurbescherming een versterking vormde voor de cultuurhistorische waarde van landschappen, is nieuwe natuurontwikkeling eerder een concurrent (Renes, 1994; Elerie, in Van der Veen, 2000a)[465]. De tweede vorm van belangentegenstelling is die tussen landbouw en landschap/natuur. Water speelt daarbij een sleutelrol: de belangrijkste tegenstelling zit in de stand van het grondwater (Peerbolte, 2001). Boeren hebben belang bij een lage grondwaterstand, terwijl voor de natuur een hogere stand gewenst is. In de Drentsche Aa is de grondwaterstand op de natuur afgestemd. Post (in Peerbolte, 2001, p. 34): *"Afgelopen jaren is geprobeerd om de sponswerking van het gebied te herstellen. Dat is de motor onder het hele systeem, de pijler onder het gebiedsgericht geïntegreerd beleid."* Boeren worden daar wel financieel voor gecompenseerd. Landbouw en natuur kennen ook een gedeeld belang. Voor beide vormt verstedelijking een bedreiging. De derde belangentegenstelling in de Drentsche Aa is die tussen landbouw/natuur aan de ene kant en wonen/recreatieparken aan de andere kant.

Over hevigheid waarin deze belangen botsen verschillen de meningen[466], maar vast staat dat de controverse tussen natuur en landbouw soms groot is[467]. Vast staat ook dat alle betrokken instanties en eigenaren/beheerders contact met elkaar hebben over het 'Beek- en Esdorpenlandschap' in een speciaal in het leven geroepen overlegorgaan (www.drentscheaa.nl (4)). Vertegenwoordigd zijn:

- Provincie Drenthe*,
- Gemeenten Aa en Hunze*, Assen*, Haren, en Tynaarlo*,
- Waterschap Hunze en Aa's*,
- Staatsbosbeheer*,
- Recreatiesector (Recron/Recreatieschap)*,
- Natuurmonumenten,
- Noordelijke Land- en Tuinbouw Organisatie (NLTO)*,
- Brede Overleggroep Kleine Dorpen (BOKD)*,
- Waterbedrijf Groningen*,
- Ministerie van LNV.

[464] Daarom is het Drentsche Aa gebied in het kader van het Kompas voor het Noorden (Samenwerkingsverband Noord-Nederland) geselecteerd als gebied waarvoor men verbetering van de ruimtelijke kwaliteit nastreeft, en krijgen delen van het gebied volgens Koops (2004) nadrukkelijker bescherming in **POP II**.

[465] Ten bate van natuurontwikkeling worden forse ingrepen in het landschap gepleegd. In de ogen van cultuurlandschap beschermers kan dat afbreuk doen aan de kwaliteit van het, uit een wisselwerking tussen cultuur en ecologie ontstane, landschap, omdat de cultuur component van de vergelijking dan genegeerd wordt. Zo stelt Elerie (in Van der Veen, 2000a) dat in de Drentsche Aa niet lukraak bos geplant moet worden omdat daardoor de natuurlijke overgangen in het landschap, en daarmee ook de leesbaarheid, verdwijnen. Juist de combinatie van natuur- (beekdal) en cultuurelementen (es) maakt de Drentsche Aa tot wat het is. Overigens is, zoals in hoofdstuk 3 is aangegeven, nieuwe natuur ook gewoon een cultuurlandschap, maar cultuurlandschap beschermers hechtten meer aan het oude, bestaande landschap.

[466] Volgens Elerie (in Van der Veen, 2000a) is het gebiedsgerichte beleid een arena geworden, een confrontatie tussen verschillende belangen. Peerbolte (2001) brengt daar tegen in dat de aanwijzing van het stroomdallandschap Drentsche Aa/Elperstroom tot ROM/WCL gebied (voorloper van Belvedere) in 1996 de verschillende partijen heeft gestimuleerd verder kijken dan hun eigen belang. Ten aanzien van de landbouw stelt **POP II** (Provincie Drenthe, 2004, p. 81) ook dat: *"De aard van de Drentse landbouw betekent dat … het samengaan met andere belangen minder moeilijk verloopt dan elders (grondgebonden karakter, meer ha's per bedrijf en een relatief lagere milieubelasting)."*

[467] Getuige bijvoorbeeld het volgende citaat uit de landschapshoek, i.e. Van der Bilt (1998, p. 5) van Het Drents Landschap: *"De landbouw werpt zich momenteel op als hoeder van een landschap dat ze eerst bijna vernietigd heeft. De passie voor agrarisch natuurbeheer frustreert al anderhalf jaar de uitvoering van regulier natuur- en landschapsbeleid, maar op het moment dat er in het Provinciaal Omgevingsplan een ideale 'zone 4' voor agrarisch natuurbeheer wordt ontworpen, ontploft de sector bijna van kwaadheid."*

De organisaties voorzien van een sterretje (plus IVN Consulentschap Drenthe) overleggen bovendien in een projectgroep, die het overlegorgaan op inhoudelijke onderdelen (inrichting, beheer en ontwikkeling) adviseert (www.drentscheaa.nl (5)). Naast deze organisaties oefenen ook nog enkele andere actoren, soms specifiek betrokken bij kwaliteitsaspecten van bouwen, invloed uit op de inrichting en vormgeving van het gebied (zie ook 4.4.1). Dat zijn: Drents Plateau/welstand, ontwerpbureaus, Het Drents Landschap, projectontwikkelaars en bewoners. De vraag is vervolgens hoe het samenspel tussen deze partijen in het Drentsche Aa gebied verder vormgegeven wordt, en wat de invloed van de verschillende partijen is. Dit onderwerp verdient nader onderzoek, in het kader van dit onderzoek is hier geen tijd voor.

Al deze organisaties hebben niet alleen invloed op de inrichting en vormgeving van het gebied, maar leveren ook een bijdrage aan streekvorming. Ze kunnen beschouwd worden als actoren die elk hun eigen doelen nastreven en de Drentsche Aa op basis daarvan een identiteit toekennen. Nadat is vastgesteld welke identiteiten de verschillende actoren produceren of reproduceren en of er verschil tussen bestaat, kan worden bepaald wiens identiteit bovenliggend is, dus welke actor of groep van actoren de macht heeft om zijn of haar identiteit te laten overheersen. Al de verschillende identiteiten zouden opgetekend moeten worden om een volledig beeld te kunnen schetsen van de mogelijke manieren waarop streekeigen agrarische bebouwing in de Drentsche Aa er uit zou kunnen zien. Hier is echter in het kader van dit onderzoek geen tijd voor, vervolgonderzoek is noodzakelijk. Hoewel nader onderzoek dit zal moeten uitwijzen lijkt het erop dat de identiteiten die over de Drentsche Aa worden gereproduceerd eenduidig zijn. Eerder heb ik daarom ook al gesteld dat de identiteit van de Drentsche Aa een *established identity* is. Institutioneel overleg en nauwe samenwerking, zoals het geval is in de Drentsche Aa, zijn volgens Simon (2004) ook een aanwijzing voor het bestaan van een eigen, specifieke identiteit. Samenwerking vloeit voort uit het feit dat de actoren het eens zijn over de kwaliteiten van het gebied en over de noodzaak tot behoud van deze kwaliteiten, en voedt het idee dat gezamenlijke doelen worden nagestreefd.

Zoals Elerie (in Van der Veen, 2000a) opmerkt is het bewaren van een waardevol landschap onmogelijk omdat er altijd sprake is van dynamiek. Deze dynamiek is wel te sturen op voorwaarde dat men zicht heeft op de aard van die veranderingsprocessen. Volgens Elerie gaat het ook in Drenthe om de mate waarin de verstedelijking doorzet en de toekomstige kracht van de landbouw (zie hoofdstuk 3.4). Als één van de kwaliteiten de Drentsche Aa noemt Elerie de rust en de ruimte in de directe woonomgeving naast een compact bewoningspatroon van dorpen en steden. Ook op www.belvedere.nu (9) beschouwt men weinig bebouwing buiten dorpen als kenmerk van de Drentsche Aa-Hondsrug, maar tegelijkertijd schetst de **NOTA BELVEDERE** (www.belvedere.nu (8)) als dominante ruimtelijke ontwikkelingen in het gebied, behalve natuurontwikkeling, ook kleinschalige verstedelijking en recreatie. Vooral op de Hondsrug is sprake van verstedelijking (Van Wingerden en De Wit, 2001), maar ook de gebieden ten westen van de Hondsrug staan onder druk (Munniksma, 2000; **POP II**, Provincie Drenthe, 2004). Het gebied groeit heel langzaam dicht. De ligging in de stedelijke regio Groningen-Assen speelt hierbij een grote rol. De nabijheid van de stedelijke centra Groningen en Assen gepaard aan de omgevingskwaliteiten van het gebied maakt het esdorpenlandschap van Noord-Drenthe tot een aantrekkelijk vestigingsgebied voor mensen en bedrijven (Elerie, 2001; **POP II**, Provincie Drenthe, 2004). Daarnaast moet volgens www.drentscheaa.nl (6) de kwaliteit van de mogelijkheden voor verblijfsrecreatie (toerisme) verbeterd worden. Dat zal kunnen leiden tot de bouw van recreatieparken, met als gevolg toenemende verstening.

Ter bescherming van het Drentsche Aa gebied hanteert de provincie daarom een restrictief woningbouwbeleid. **POP II** (Provincie Drenthe, 2004) schrijft dat voor beekdalen het 'nee, tenzij' principe geldt. In het eerste **POP**, zo geeft gedeputeerde Edelenbos (in Abrahamse en Webbink, 1999d) aan, was al opgenomen dat op de Hondsrug helemaal niet meer gebouwd mag worden, ook niet voor eigen bevolking. Gedeputeerde Haarsma (in Leenes, 2006b) voegt hier, naar aanleiding van het veranderde nationale beleid in de **NOTA RUIMTE,** aan toe dat de provincie geen ruimere woonmogelijkheden toestaat buiten de bebouwde kom (het buitengebied) in de nationale parken en het Nationaal Landschap Drentsche Aa. Ten aanzien van de functie wonen meldt www.drentscheaa.nl (3) dat in de esdorpen wel beperkte groei mogelijk is. Dit onder het mom behoud van leefbaarheid. *"Voorwaarde is dat deze kleinschalig is en ingepast in het landschap."* Men dient kortom landschappelijk te bouwen. De overheid (www.belvedere.nu (9)) streeft voor de Drentsche Aa-Hondsrug naar het goed inpassen van nieuwbouw in en rond de kernen, dit betekent niet bouwen op essen en in de oude open ruimten binnen de dorpen, en het goed inpassen van en benutten van de cultuurhistorische identiteit bij stedelijke ontwikkelingen op de as Groningen-Assen. In de voorkomende situatie dat er in de Drentsche Aa gebouwd mag worden, dan hecht men veel waarde aan kwaliteitsaspecten. In kwalitatieve zin is landschappelijk bouwen daarom zeer relevant voor de Drentsche Aa, in kwantitatieve zin minder[468].

[468] In kwantitatieve zin is landschappelijk bouwen belangrijker voor het Hunzedal. Landschappelijk bouwen kan een instrument zijn in de op vernieuwing gerichte ontwikkeling van het Hunzedal, in dit geval via de functie wonen. In **POP II** (Provincie Drenthe, 2004) valt te lezen dat in het Hunzedal goede woonmogelijkheden geboden moeten worden om de druk op de Hondsrug te verlichten. Die bebouwing zal

De sluipende verstedelijking in de Drentsche Aa gaat gepaard met een verslechterde situatie voor de landbouw (zie 3.4). *"Voor de landbouw geldt dat in brede kring het generieke beleid wordt opgevat als een krimpscenario"* (Elerie, 2001, p. 244). Hoewel de Drentsche Aa al vanouds een multifunctioneel landschap is, valt ook hier de in 3.4 geschetste verschuiving van agrarische productieruimte naar multifunctionele consumptieruimte waar te nemen. De consumptieve functies natuur en landschap worden met de instelling tot nationaal park en landschap zelfs extra beschermd.*"In het Drentse Aa gebied wordt behoud van het waardevolle beek- en esdorpenlandschap ingezet als ordenend kader."* Hoewel het primaat van natuur en landschap niet betwist wordt, wijzen bijvoorbeeld Elerie (in Van der Veen, 2000a; 2001) en Munniksma (2000) tegelijkertijd ook op het essentiële belang van de landbouw voor de Drentsche Aa uit cultuurhistorisch-landschappelijk oogpunt. Elerie (2001, p. 244): *"Hier functioneert de landbouw als bewaker van het cultuurhistorische contrast. Landbouw en natuurbeheer zijn in het Drentse Aa-gebied de wachters van landschappelijke identiteit."* In de **INTEGRALE KANSENKAART DRENTSCHE AA** (in Visschers et al., 2004, p. 103) gaat men zelfs zover om te stellen: *"De toekomst van het gebied is, als een waardevol agrarisch cultuurlandschap, voor een groot deel afhankelijk van de ontwikkeling van de landbouw in het gebied."* Met het oog op het behoud van natuurwaarden zal die toekomst enerzijds liggen in duurzame landbouw, en anderzijds in de verbrede landbouw (o.a. agrarisch natuurbeheer).

De regionale belangenorganisatie voor agrariërs NLTO[469] wil in het Drentsche Aa gebied daarnaast echter de mogelijkheid open houden om reguliere landbouw, (voedsel)productie voor de wereldmarkt, te kunnen bedrijven. Dit zal dan gepaard gaan met schaalvergroting[470]. De verzwakte positie van de landbouw heeft Elerie (in Van der Veen, 2000a) weliswaar verleidt tot de uitspraak dat boeren in de gebiedsgerichte arena terrein verloren hebben, maar LTO legt zich als belangenorganisatie niet zo maar neer bij een volledig primaat van natuur en landschappelijke kwaliteit[471]. NLTO zet in op groei, en stelt de vraag of het reëel is te verwachten dat in een kleinschalig landschap alleen kleinschalig geboerd mag worden, een beeld dat volgens LTO uit nota's naar voren komt. De vraag stellen is in dit geval de vraag beantwoorden. LTO's toekomstverwachting wordt als volgt verwoord: *"De blijvende ondernemers zullen vooral inzetten op schaalvergroting. Bedrijven zullen grond- en productierechten bijkopen. Ook is er behoefte om gebouwen op deze schaalvergroting aan te passen, mede ook om de kwaliteit van de producten of de ruimte voor dieren te waarborgen."*[472] Doel van agrarische ondernemers mag zijn om ook grootschalig te kunnen blijven boeren in een kleinschalig landschap, volgens NLTO hebben bedrijven in kleinschalige landschappen bij hun ontwikkeling wel nadrukkelijk te maken met hun omgeving. Daarom moet aan de inpassing van nieuwe gebouwen (en installaties) in het landschap van Drentsche Aa extra aandacht besteed worden. Landschappelijk bouwen is een manier om actief te sturen op ruimtelijke kwaliteit bij veranderingen uitgaande van de gewenste bedrijfsontwikkeling van de agrarische ondernemer.

6.4 Agrarisch landschappelijk bouwen Drentsche Aa

Vraag

In dit hoofdstuk is ingegaan op de identiteit(en) van Drenthe en het Drentsche Aa gebied. Nu is bepaald wat streekeigen is voor het Drentsche Aa gebied, kan de vraag worden gesteld:

- hoe zou landschappelijk gebouwde agrarische bedrijfsbebouwing eruit kunnen zien in het Drentsche Aa gebied?

LTO Noord wil komen tot twee modellen of referentiebeelden, en vervolgens per situatie maatwerk leveren. De vraag hoe landschappelijk gebouwde agrarische bedrijfsbebouwing in de Drentsche Aa eruit zou kunnen zien, heb ik voorgelegd aan enkele deskundigen onder te verdelen in niet-ontwerpers en architecten.

---

bovendien moeten bijdragen aan de kwaliteit van het gebied: *"Bijvoorbeeld door versterking van de veenkoloniale linten of door landschappelijk bouwen langs de oostrand van het Hunzedal"* (p. 242).

[469] De visie van LTO is afgeleid uit een ongepubliceerde notitie van R. Elsendoorn van LTO Noord Projecten te Drachten uit 2006 betreffende het landschappelijk inpassen van agrarische gebouwen in het nationaal landschap Drentsche Aa.

[470] Ontwikkelingen als schaalvergroting zijn nu vooral gepland in de strook Groningen-Assen aan de westrand van het nationaal park. Voor kaartbeeld **INTEGRALE KANSENKAART**, o.a. met op kaart vastgelegde mogelijkheden voor de marktconforme landbouw zie: http://www.drenthe.info/kaarten/website/fmc2/drentscheAa.html

[471] Als argumenten benadrukt NLTO de agrarische identiteit van het Drentsche Aa gebied (n.b. verschillende belangen, verschillende identiteiten), het feit dat een verbrede doelstelling betekent dat alle functies ontplooiingsmogelijkheden moeten worden gegund, het feit dat behoud door ontwikkeling een levend landschap betekent waarin veranderingen niet worden tegengehouden maar gestuurd, en het feit dat in de **INTEGRALE KANSENKAART** de landbouw centraal is komen te staan bij het nadenken over kansen voor het 'Nationaal beek- en esdorpen landschap Drentsche Aa' waaraan NLTO toevoegt dat productie voor de wereldmarkt gepaard gaand met schaalvergroting zo'n kans kan zijn.

[472] Deze verwachting wordt ook gedeeld op de *website* van het Beek- en Esdorpenlandschap (www.drentscheaa.nl (2)), waar men verwijst naar de moeilijke situatie waarin de landbouw verkeerd, maar tegelijkertijd ook aangeeft dat daaruit kansen voortkomen: *"Het aantal landbouwbedrijven zal weliswaar dalen, maar dit geeft anderen de mogelijkheid te groeien."*

Mening niet-ontwerpers

Provincie Drenthe

Zoals is aangegeven in 6.3 is LTO van mening dat men (ook in kleinschalige landschappen) gewoon moet kunnen bouwen als dat voor de agrarische bedrijfsvoering noodzakelijk is. Nieuwbouw is het uitgangspunt. Hanskamp (2007, persoonlijk gesprek) vindt dit echter een brug te ver gaan. Hij vindt dat men eerst moet stilstaan bij de basale vraag of men überhaupt functionele verandering naar bebouwing wil. De volgorde is eerst revitaliseren, dus gebruik maken van het bestaande, en vervolgens pas gaan denken aan nieuwbouw. Vervolgens is de plaatskeuze belangrijk. Het is van wezenlijk belang de vraag te stellen waar wel en waar niet gebouwd moet worden. Het antwoord voor de Drentsche Aa moet veelal luiden: niet bouwen. Er staat al veel bebouwing in de dorpjes. De bestaande bebouwing is voldoende. Wienia (2007, persoonlijk gesprek) vult aan dat als er toch gekozen wordt voor nieuwbouw het uitgangspunt in ieder geval het landschapstype moet zijn.

In de verschillende nota's van de provincie Drenthe worden uitspraken gedaan over wat van belang is bij de verdere vormgeving van bebouwing. Hieronder worden deze samengevat.

NOTA LANDSCHAP (1998)

Pagina 34: *"Drenthe kent vanouds een sobere en subtiele vormgeving. Een vormgeving waarbij doelmatig gebruik voorop staat. Deze vormgeving wordt gekenmerkt door het gebruik van natuurlijke materialen, gedekte kleuren en geldt voor zowel huizen, boerderijen met de erven, als voor het landschap.*"

NOTA REGIONALE IDENTITEIT ALS INSPIRATIEBRON (2000)

In deze nota wordt antwoord gegeven op de vraag wat streekeigen bebouwing is in Drenthe. Streekeigen boerderijbouw in het esdorpenlandschap van de Drentse zandgronden is het Saksische type (hallenhuisgroep). De provincie typeert boerderijbouw in het esdorpenlandschap uiteindelijk door middel van zes kenmerken. Hiervoor verwijs ik naar 6.2 (zie pag. 299).

PROVINCIAAL OMGEVINGSPLAN II (2004)

In het POP schrijft men dat het bij de verbouw (tot woningen) van waardevolle Vrijkomende Agrarische Bebouwing gewenst is om een eigentijdse invulling bij vernieuwing te kiezen die aansluit op de specifieke waarde. Belangrijk is de situering, en daarnaast houdt dit vaak in: bouwen met een kap, een aangepaste dakhelling, een beperkte goothoogte en een bouwhoogte die past binnen het omringende landschap. Verder gaat het om de wijze van erfbeplanting en het behoud van een rieten dakbedekking.

NOTA SAMEN VOOR DRENTHE (2007)

Op kwetsbare plekken (zoals het Nationaal Landschap Drentsche Aa) zijn belangrijk: een sobere vormgeving en toepassing van natuurlijke materialen en gedekte kleuren. Verder zorgvuldig omgaan met bouwvolume, dakhoogte, dakhelling en dakrichting.

BOKD

Elerie (in Keegstra, 2011, schriftelijk interview) verwijst voor de antwoorden op de vraag 'Wat zou streekeigen/passende/ mooie (agrarische) bebouwing zijn in de Drentsche Aa?' naar de **LANDSCHAPSVISIE DRENTSCHE AA**.

Strijker (persoonlijk gesprek, 2007)

Strijker stelt dat bouwvolume en de verhouding van de dakgrootte ten opzichte van de muren het meest belangrijk zijn met het oog op inpassing. Helemaal in Drenthe waar de boerderijen uit veel dak en weinig muur (kapvorm +lage goothoogte) bestaan.

Mening architecten

Brink (persoonlijk gesprek, 2007)

Vooropgesteld moet worden dat de bouw van een agrarische schuur moet bijdragen aan het versterken van de functie in samenhang met het landschap. *"Anders beslist niet toestaan!"*

Bij de vormgeving van een schuur in Drenthe is het allerbelangrijkste dat de schuur geen rijkdom uitstraalt maar soberheid. *"De Drentse identiteit is een identiteit van soberheid. Kijk maar naar de Saksische boerderij, het hallehuis. Men had niet de beschikking over baksteen. Aanpassen aan de omgeving betekent in Drenthe een niet te rijke uitstraling. Drenthe was arm. Daarom moet je hout of riet gebruiken. In Drenthe is het dak essentieel. Dat moet eigenlijk van riet zijn. Gechargeerd gesteld maakt het eigenlijk niet uit wat eronder zit. Dit verhaal geldt overigens voor de oude zandcultuur, voor het veen zit het weer iets anders."*

Voor een voorbeeld van de manier waarop een schuur vormgegeven kan worden zie de foto's 68 en 69 (p.)

Verder moet er bij het bouwen van een agrarisch bedrijfsgebouw in de Drentsche Aa gelet worden op een aantal aspecten zoals:

• erfinrichting
• schaal *"De Drentse Aa is een kleinschalig gebied. Dan moet je je afvragen of er sprake is van een schaalconflict. Is er een schaalconflict dan kun je of kiezen voor het verkleinen van de bouwmassa door middel van opdeling in kleinere volumes of van de bouw afzien."*
• kleur *"Voor Drenthe moet je een donkere kleur nemen."*

Tot slot is het ook belangrijk dat de schuur trots meegeven wordt. Uiteindelijk hangt het van de persoonlijke interpretatie af hoe het landschappelijk bouwen van schuren in de Drentsche Aa kan worden vormgegeven.

Giezen (persoonlijk gesprek, 2007)

Foto's 236-237: Schaapskooi - inspiratiebron

Bron foto 236: www.benniewolbers.nl© Nationaal Park Drentsche Aa / bron foto 237: http://nl.wikipedia.org/wiki/Bestand:Schaapskooi_Borger.jpg

Giezen hanteert een vaste methode, zijn'buitenbouw' werkstrategie, die volgens hem overal toepasbaar is. Agrarisch landschappelijk bouwen in het Drentsche Aa gebied kan volgens eenzelfde 'format' worden uitgevoerd als het ALB project in Groningen. Deze methode voorziet in een stappenplan (zie 5.3.2). In stap 1 wordt een landschapsonderzoek gedaan naar de identiteit van de omgeving. Zoals aangegeven vindt Giezen het cultuurhistorisch erfgoed de belangrijkste drager van regionale identiteit[473]. Op basis van het landschapsonderzoek wordt een inspiratiebron gekozen.*"In een ALB project begin ik bij een inspiratiebron. In Groningen was dat de kapschuur. Ik ben nu bezig met een project in Gelderland. Daarin heb ik de schaapskooi als inspiratiebron genomen. Dit zou ook voor Drenthe kunnen, want Drenthe lijkt wel enigszins op Gelderland."* De schaapskooi vormt dan de lijn naar de cultuurhistorie. De vormgeving van de schuur komt aan bod in stap 4 van het stappenplan. De essentie van stap 4 is de zoektocht naar een vorm, simpel gesteld een dakvorm, die past bij het hoofdgebouw. Voor het dak/gebouw mag modern materiaal gebruikt worden. Een mogelijkheid is om, evenals in Groningen, in de Drentsche Aa te kiezen voor open schuren met steile dakhellingen en wolfseinden (foto's 238-240).

Foto's 238-240:

Open schuren van Giezen

Bron foto's 238 -239 (links): www.gemmabv.nl

[473] Voor een beschrijving van relevante cultuurhistorische aspecten van de Drentsche Aa verwijst Giezen naar het boek **HET ESDORP**: Keuning, prof.dr.H.J., dr.J. Naarding (1963), *Het Esdorp*. Amsterdam: N.V. Noord-Hollandsche Uitg.Mij.

Kalfsbeek (persoonlijk gesprek, 2007)
Ook Kalfsbeek werkt middels een stappenplan (zie 5.3.2). Deze werkwijze komt voort uit het besef dat (landschappelijk) bouwen over meer gaat dan alleen hoe gebouwen eruit moeten zien.

○ stap 1: bodem
Landschappelijk bouwen begint bij de bodem waar een bepaalde vegetatie bijhoort. Vegetatie determineert streekeigenheid. In het Drentsche Aa gebied bestaat de bodem uit zandgrond. De natuur en cultuur van de zandgronden vormt de basis voor landschappelijk bouwen in het Drentsche Aa gebied.

○ stap 2: landschap (inrichting en structuur)
Bij een landschap hoort een schaalgrootte, en de maat van gebouwen moet daarop afgestemd zijn.
"Als je het hebt over passen in het landschap is schaalgrootte erg belangrijk. Als je de Drentsche Aa bijvoorbeeld vergelijkt met de veenkoloniën dan is de Drentsche Aa veel intiemer, veel kleiner. Grote boerderijen passen daar dan ook niet. Dit staat op gespannen voet met de vereiste rationalisatie, de noodzaak tot grotere boerderijen. In het Drentsche Aa gebied moet je grote boerderijen echter niet willen. Er is maar plaats voor één of twee grotere bouwwerken. In Schipborg staat er al één ontworpen door Berlage: de boerderij van Goosen. Daarom moeten er geen nieuwe landgoederen gesitueerd worden in de Drentsche Aa, er zijn er al teveel voor kleinschalig gebied."

○ stap 3: erfinrichting
• Streekeigen beplanting. Vegetatie die hoort bij de bodem.
• Irrationele beplanting bij rationele bouw. Rationele beplanting past wel bij het rationele gebouw maar niet in het landschap. En het landschap moet het uitgangspunt zijn.

○ stap 4: architectuur
In het algemeen, dus ook in de Drentse Aa, moeten gebouwen altijd opgaan in het landschap, en niet contrasteren met de omgeving.
Specifiek voor het Drentse Aa gebied zijn kleur- en materiaalgebruik erg belangrijk.

Voor het creëren van goede en ingepaste architectuur is achtereenvolgens van belang (5.3.2, pag. 183):
• aansluiten van de bouwvorm op de functie van het bedrijf. Agrarische bedrijfsvoering vraagt om rationele bouw.
• aansluiten van vorm op het landschap. *"In de Drentse Aa zou ik, net als in het algemeen, stallen ontwerpen als open structuren."*
• aansluiten van kleur op het landschap. *"Als boerderijen deel moeten gaan uitmaken van het landschap, is kleur ook belangrijk. In Drenthe is er sprake van loofwoud. Dat betekent dat het in de winter bruin-grijs is en in de zomer groen. Bij het bouwen in Drenthe dienen daarom altijd onopvallende, donkere kleuren gebruikt te worden."*
• aansluiten van materiaalgebruik op het landschap. *"Het te gebruiken materiaal zou rationeel kunnen zijn en hoeft dus niet persé riet te zijn. Materiaalgebruik moet afhangen van de bouwvorm. Bij open stallen zou ik veel gebruik maken van gaas."*

Conclusie uiterlijk nieuwe schuren
Landschappelijk bouwen, als voortbouwen op landschap en cultuurhistorie, betekent voor het Drentsche Aa gebied inpassing in het beekdal- en esdorpenlandschap met haar Saksische boerderijen (zie 6.2 en 6.3). (Agrarische) bebouwing die op dit landschap geïnspireerd is, zou in de eerste plaats gekenmerkt moeten worden door een *sobere* uitstraling. Bij inpassing van agrarische bebouwing in de Drentsche Aa vormen maat/volume en kleur belangrijke aspecten, evenals de vorm van het dak. De nieuwe schuren zouden de volgende kenmerken moeten hebben:
● maat: kleinschalig
● kleur: donker, onopvallend
● dakvorm: relatief groot in verhouding tot muren en gevels (kap, lage goothoogte).

Vooral de architecten zijn van mening dat ook het materiaalgebruik van groot belang is. Ze zijn het echter oneens over de kwestie of er alleen van natuurlijke materialen gebruik moet worden gemaakt (met name voor het dak). Qua vorm opteren zowel Giezen als Kalfsbeek voor open veeschuren. Giezen stelt voor om de nieuwe schuren te inspireren op een schaapskooi.

Deskundigen zijn het bijna volledig eens over de vraag aan welke kenmerken nieuwe agrarische bedrijfsgebouwen in het Drentsche Aa gebied zouden moeten voldoen. Men is daarbij ook eensgezind van mening dat volumineuze (agrarische) bebouwing niet past in het kleinschalige Drentsche Aa gebied, en de meesten vinden dat nieuwbouw van grote schuren daarom ook niet moet worden toegestaan. Dit verhoudt zich slecht tot de doelstelling die NLTO heeft met landschappelijk bouwen. Kalfsbeek wijst al op dit dilemma. LTO/agrarische ondernemers zetten in op groei/schaalvergroting, waarbij de bedrijfsbebouwing aangepast zal moeten worden op deze schaalvergroting. Voor NLTO is landschappelijk bouwen een manier om uitgaande van nieuwbouw van grootschalige bedrijfsbebouwing deze vervolgens in te passen in de omgeving. Maar dat gaat volgens deskundigen dus niet op: voor hen betekent landschappelijk bouwen in de Drentsche Aa impliciet dat alleen kleinschalige bebouwing mogelijk is. Brink stelt als oplossing voor om grotere bouwmassa's op te delen in meerdere kleinere volumes.

Deskundigen mogen het eens zijn over de uiterlijke kenmerken waaraan (agrarische bedrijfs)bebouwing in de Drentsche Aa zou moeten voldoen, maar dit laat onverlet dat als er daadwerkelijk ontworpen en gebouwd gaat worden, de gedeelde kenmerken nog tot heel verschillende gebouwen kunnen leiden. Zoals gebleken is uit het werk van de landschappelijk bouwende architecten (5.3) en de gebouwde woningen in het kader van de landschappelijk gebouwde dorpsuitbreidingen in Drenthe (5.5).

Referentiebeeld, format landschappelijk bouwen en identiteit

Architecten die landschappelijk bouwen gaan uit van aanknopingspunten. Giezen zou de nieuwe schuren in het Drentsche Aa gebied willen modelleren naar een *schaapskooi*. Dit aanknopingspunt kan dienen als *streefbeeld* voor het agrarisch landschappelijk bouwen in de Drentsche Aa. Indien gewenst zou nog een tweede streefbeeld ontwikkeld kunnen worden. Evenals bij het project in Groningen kunnen behalve de open veeschuur echter meerdere soorten schuren ontworpen worden aan de hand van dit ene referentiebeeld, die dan vervolgens op basis van maatwerk verder gerealiseerd kunnen worden. Als *format* voor agrarisch landschappelijk bouwen kan de *werkwijze* van de architecten dienen, waarbij gebruik wordt gemaakt van een *stappenplan*. Op basis van de eerste stap van zo'n stappenplan, een landschapsanayse, kan *een* identiteit worden vastgesteld.

Figuur 45: Schaapskooi - referentiebeeld

Bron: www.boerenvee.nl/uploads/1575.jpg

Men dient zich hierbij te bedenken dat bij landschappelijk bouwen weliswaar een vaste formule gehanteerd kan worden ten aanzien van de te volgen ontwerptechnische werkstrategie, maar dat het in puur inhoudelijke zin niet mogelijk is een format voor landschappelijk bouwen te ontwikkelen. Dat is de conseqentie van het feit dat landschappelijk bouwen geënt is op identiteit, oftewel te zien is als de fysieke uitdrukkingsvorm van identiteit. En in hoofdstuk 2 is uitgelegd dat *de* identiteit van een regio, landschap of dorp niet bestaat. Daarom is aan het begin van dit hoofdstuk (6.1) stilgestaan bij een aantal problemen ten aanzien van het vastleggen van identiteit in de concrete vorm van bebouwing.

Het eerste probleem heeft te maken met het feit dat verschillende groepen verschillende identiteiten hanteren. Bij het vastleggen van identiteit in een referentiebeeld (of formule) geeft men alleen de identiteit weer die door een bepaalde groep is ge(re)produceerd. In mijn geval heb ik alleen de mening van bepaalde deskundigen en beleidsmakers gepeild naar de identiteit van de Drentsch Aa. Voor een zo volledig mogelijke weergave van de werkelijkheid is het echter noodzakelijk om de betekenissen die andere groepen binnen het professionele discours (zoals bijvoorbeeld alle bij het overlegorgaan Nationaal Park betrokken organisaties[474]) en buiten het professionele discours (bijvoorbeeld bewoners[475]) geven aan het Drentsche Aa gebied te onderzoeken. Een onderwerp voor vervolgonderzoek is wat bewoners passende of mooie bebouwing vinden voor het Drentsche Aa gebied. Het onderzoeken van wat het lekendiscours passend vind, zou men zelfs kunnen incorporeren in het 'werkwijze format' voor landschappelijk bouwen. Op deze wijze koppelt men de ideeën van de vakwereld aan de beleving van de mensen (Elerie, in Van der Veen, 2000a).

[474] Dit soort onderzoek naar de verschillende identiteiten die streek actoren in het professionele discours toekennen is bijvoorbeeld eerder uitgevoerd door Simon (2004).

[475] Dit soort onderzoek is bijvoorbeeld eerder uitgevoerd in een aantal Drentse dorpen in het Hunzegebied in het kader van het project Dorp2000anno. Hier is onderzocht hoe bewoners hun dorpsidentiteit zien, maar op dezelfde manier zou ook hun visie op streekidentiteit kunnen worden onderzocht. Bewoners legden via een foto-opdracht vast welke plekken karakteristiek en niet-karakteristiek zijn voor hun dorp. Dit belevingsonderzoek onder bewoners is uiteindelijk verwerkt in dorpsomgevingsplannen. Belevingsonderzoek onder bewoners naar identiteit kan ook vervangen worden door het makkelijker hanteerbare begrip aantrekkelijkheid (de vraag is dan: wat vindt men mooi?) zoals Kompier (1999) bewust heeft gedaan bij bewonersonderzoek in Nootdorp.

Een tweede probleem bij het vastleggen van identiteit is dat deze zo complex kan zijn en gebaseerd op zoveel componenten, dat ze moeilijk allemaal in één formule of beeld kunnen worden meegenomen. Economische of sociale componenten waarop identiteiten gebaseerd kunnen, zijn moeilijk om te zetten in architectuur. Probleem drie bij streekeigen bouwen luidt: welke tijdsperiode wordt als referentiepunt genomen? Ook Hanskamp (2007, persoonlijk gesprek) wijst hierop. *"Als je uitgaat van een aanknopingspunt, wees je dan wel bewust dat je uitgaat van een vast punt in de tijd. Als je bijvoorbeeld een schaapskooi als aanknopingspunt neemt voor het bouwen van een agrarische schuur, zoals Jan Giezen voorstelt, neem je het Drenthe van 1700/1800 van schapen en heide als uitgangspunt. Maar omstreeks 1600 waren er in Drenthe vooral veel runderen en ook paarden."*[476] Identiteiten zijn dynamisch, en iets wat continu aan verandering onderhevig is, kan niet worden vastgevroren in formules of beelden.

Omdat het 'vast'leggen van identiteit niet mogelijk is, zijn er kortom geen alomvattende formats voor landschappelijk bouwen op te stellen en zijn referentiebeelden ook altijd enigszins artificieel en nooit volledig accuraat. Om deze reden geeft de provincie Drenthe in de nota **REGIONALE IDENTITEIT ALS INSPIRATIEBRON** (2000) ook geen referentiebeelden weer van een 'vast'gelegde identiteit maar slechts inspiratiebronnen.

[476] Hanskamp geeft aan dat dit beschreven staat in het proefschrift van landbouwhistoricus Bieleman die, in lijn met hetgeen geschreven is in 6.1, aantoont dat er sprake is geweest van meer dynamiek in de Drentse landbouw dan altijd is aangenomen:
Bieleman, J. (1987), *Boeren op het Drentse zand 1600-1910: Een nieuwe visie op de 'oude' landbouw.* Wageningen: A.A.G. (Afdeling Agrarische Geschiedenis) bijdragen 29 landbouwhogeschool Wageningen.

Hoofdstuk 7 Conclusie

> ***"Ruimtelijke kwaliteit is niet 'niet het kersje op de taart' van een ruimtelijk plan, zoals wel eens wordt gezegd, maar het recept van de taart. Het gaat erom dit recept steeds te verbeteren. Daartoe moeten we alle ingrediënten kennen en soms nieuwe toevoegen. We moeten ook de bereidingswijze oefenen en zo nodig aanpassen. Voortdurend zullen we moeten proeven en laten proeven. En dat in de wetenschap dat het ideale recept niet bestaat, omdat smaken verschillen en smaken veranderen."***

(Dauvellier, 2004, p. 29)

Beantwoording hoofdvraag: wat is landschappelijk bouwen?

Containerbegrip

De onduidelijkheid met betrekking tot de betekenis van landschappelijk bouwen is gerelateerd aan de brede toepasbaarheid en multi-interpretabiliteit van het begrip. Landschappelijk bouwen is een containerbegrip. Landschappelijk bouwen kan grondzakelijk op twee manieren geïnterpreteerd worden. Ten eerste in smalle zin als de projecten die zijn uitgevoerd onder die naam. Maar dat blijkt de lading van het begrip niet volledig te dekken. Landschappelijk bouwen kan ten tweede ook breder geïnterpreteerd worden als een manier van respectvol omgaan met de omgeving, als 'bouwen met oog voor ruimtelijke kwaliteit'. Landschappelijk bouwen is enerzijds één van de varianten waarin die ruimtelijke kwaliteits-bouwen filosofie tot uiting wordt gebracht (de smalle benadering), maar anderzijds kan die filosofie in zijn totaliteit ook landschappelijk bouwen genoemd worden (de brede benadering).

Hoe breder het begrip geïnterpreteerd wordt, hoe meer het vervaagt in een breed scala aan verschillende uitdrukkingsvormen en des te minder betekenis het als het ware krijgt. Landschappelijk bouwen in brede zin kan betrekking hebben op een keur aan fysieke en inhoudelijk-ontwerptechnische verschijningsvormen. En in geografische zin wordt ook geen enkele locatie per definitie uitgesloten. Door landschappelijk bouwen af te bakenen tot de smalle interpretatie krijgt de betekenis meer handen en voeten. Landschappelijk bouwen beperkt zich dan in geografische zin tot het platteland. Qua fysieke verschijningsvorm heeft het betrekking op gebouwen of nog specifieker woningen/dorpsuitbreidingen en agrarische bedrijfsgebouwen. En inhoudelijk-ontwerptechnisch gaat het om kwalitatief robuuste projecten. Toch blijft het moeilijk vast te stellen welke lading de term landschappelijk bouwen precies dekt. De onduidelijkheid wordt nog eens vergroot doordat ook veel andere termen worden gebruikt die soms in meer of soms in mindere mate dezelfde betekenis of essentie kennen als landschappelijk bouwen, en soms ook door elkaar worden gebruikt. Landschappelijk bouwen blijkt zeker buiten Noord-Nederland geen algemeen gangbare term.

Middel om buiten te bouwen waarbij behoud van landschappelijke kwaliteit gewaarborgd is

De achtergrond van landschappelijk bouwen werpt veel licht op de betekenis ervan. Landschappelijk bouwen in brede zin is in eerste instantie een reactie op een proces van landschappelijk kwaliteitsverlies. En in een smalle benadering een reactie op enkele specifieke aspecten van dat kwaliteitsverlies: de verschimmeling van dorpen en de toenemende uniformiteit van landbouwschuren. Landschappelijk bouwen vormt een middel om vervlakking en verrommeling tegen te gaan. In tweede instantie kan landschappelijk bouwen gezien worden in het licht van de toenemende populariteit van regionale identiteit als middel om dat kwaliteitsverlies te verhinderen. Regionale identiteit wordt ingezet om regionale differentiatie te bewerkstelligen en daarmee vervlakking tegen te gaan. Landschappelijk bouwen kan beschouwd worden als de fysieke uitdrukkingsvorm van regionale (of lokale) identiteit. Landschappelijk bouwen is ook een middel om het verstedelijkingsproces te sturen op kwaliteit. Als verrommeling geconceptualiseerd wordt als het dichtslibben van de open ruimte vormt landschappelijk bouwen de minst slechte vorm van bouwen waardoor landschappelijk kwaliteitsverlies zoveel mogelijk wordt beperkt. Of als men bouwen op het platteland niet per definitie beschouwd als afbreuk doend aan de landschappelijke kwaliteit, is landschappelijk bouwen de manier om de landschappelijke kwaliteit te behouden of zelfs te verhogen door een identiteit van een plek te versterken of zelfs een identiteit te creëren voor een plek zonder duidelijke identiteit.

De opvatting dat bouwen *an sich* geen kwaliteitsverlies hoeft te betekenen wint terrein. In de kwantiteitsdiscussie ten aanzien van bouwen op het platteland vormt landschappelijk bouwen een 'ideologische' term. In de term zit namelijk opgesloten dat bouwen op het platteland is toegestaan. Met de **NOTA RUIMTE** heeft ook de overheid een meer liberaal standpunt ingenomen: er wordt meer ruimte voor gegeven voor buiten bouwen, maar wel op voorwaarde dat dit op een kwaliteitsvolle manier middels inpassing gebeurt. De

verandering van het landelijk gebied van agrarische productieruimte naar een multi-functionele consumptieruimte (o.a. grotere woonfunctie), en de daarmee gepaard gaande verstedelijking, is niet tegen te houden. Naast schaalvergroting in de landbouw, waaruit de noodzaak tot nieuwe landbouwschuren voortvloeit, zal ook de druk om te bouwen op het platteland aanhouden, onder meer vanwege de waardering van stedelingen voor de kwaliteiten van een landelijke woonomgeving en het prijsverschil tussen bouwgrond en landbouwgrond. De vraag is minder *of* en meer *hoe* bouwen kan bijdragen aan landschapsbehoud of landschapsvernieuwing. Landschappelijk bouwen vormt het antwoord: het is buiten bouwen met kwaliteit. Agrarische activiteiten vinden plaats in nauwe samenhang met de omgeving en creëren het groene, open landschap en de karakteristieke boerderijen, die deel uit maken van de rurale idylle die stedelingen willen beleven door op het platteland te gaan wonen. Landschappelijk bouwen kan een instrument zijn om bij functieverandering opnieuw die samenhang te creëren. Om zo het groene, landelijke karakter te behouden, om identiteit te behouden en daarmee de kenmerken waarop de rurale idylle is gebaseerd te behouden.

Hoewel het toestaan van meer mogelijkheden voor bouwen op het platteland goed te verdedigen is, want waarom zouden gebouwen per definitie de ongebouwde omgeving lelijker maken, is voorzichtigheid geboden. Kwaliteit is ook een kwestie van lage kwantiteit: overal op het platteland ongelimiteerd bouwen vernietigt het karakter van het landelijk gebied. Bovendien begeeft men zich op een hellend vlak. In theorie lijkt kwaliteit namelijk gegarandeerd vanwege de voorwaarde van inpassing, maar in werkelijkheid blijkt deze garantie niet hard genoeg. In de eerste plaats is inpassing dermate zacht en multi-interpretabel dat altijd wel een reden kan worden gevonden waarom een ontwikkeling ingepast zou zijn. In de tweede plaats is kwaliteit op papier weliswaar een prioriteit voor de overheid, maar geeft de praktijk regelmatig een ander beeld te zien. Er is geconcludeerd dat het landschapsbeleid van de (nationale) overheid faalt. Ondanks mooie woorden betreffende het belang van landschappelijke kwaliteit zet kwaliteitsverlies in de praktijk door. In dit licht bezien is het niet vreemd dat landschappelijk bouwen een zaak blijkt te zijn van zeer kleine aantallen. Er is ook geen sprake van gestroomlijnd overheidsbeleid ten aanzien van landschappelijke kwaliteit. Provincies nemen heel verschillende houdingen aan ten aanzien van buiten bouwen, en hanteren ook heel verschillende middelen om kwaliteit te stimuleren.

Uit dit onderzoek blijkt ook dat verreweg de meeste provincies *ad hoc* beleid voeren ten aanzien van landschappelijk bouwen. Hoewel provincies wel degelijk bezig zijn met het thema landschappelijke kwaliteit, is geconcludeerd dat ze meer kunnen en zouden moeten doen om landschappelijk bouwen te stimuleren. De grootste verantwoordelijkheid voor bouwen en landschap dragen echter de gemeenten, en voor gemeenten lijkt landschappelijk bouwen geen prioriteit te zijn. De belangrijkste reden hiervoor is van financiële aard: kwaliteit kost geld. En dat heeft men er blijkbaar niet voor over. Vanuit deze realiteit moet woningbouw op het platteland en dan met name in het buitengebied en kleine dorpen worden tegengegaan, tenzij men het landschap laat regisseren waar bouwen mogelijk is. Zo lang niet duidelijk is wat bouwen voor een bepaalde plek betekent, m.a.w. hard gemaakt wordt waarom het een verbetering is voor het (dorps)landschap, zou men bouwen niet moeten toestaan. Landschappelijk bouwen vindt in de praktijk plaats op het platteland, maar men zou kunnen overwegen om het concept aan te wenden om te bouwen op het pseudo-platteland (semi-ruraal aan de rand van steden). Op deze manier wordt tegelijkertijd tegemoet gekomen aan de wens van velen om buiten te wonen (ook nog eens met behoud van stedelijke voorzieningen), de druk om te bouwen gestuurd en het ‘echte’ platteland gevrijwaard van grootschalige bebouwing. De provincies geven al aan dat ze zich kunnen voorstellen dat landschappelijk gebouwd wordt aan de stedelijke randen.

Landschappelijk bouwen past dus binnen het overheidsbeleid waarin voor het landschap gestreefd wordt naar kwaliteit. Met het oog op de daling van de landschappelijke kwaliteit die desalniettemin in de praktijk optreedt en de vraag of bouwen een verrijking voor het landschap kan zijn, is het van belang te weten in hoeverre de notie van kwaliteit die landschappelijk bouwen in zich draagt ook daadwerkelijk reëel is. De doelstelling bij landschappelijk bouwen wordt op papier in ieder geval altijd geformuleerd in termen van dit streven naar landschappelijke kwaliteit. Uit dit onderzoek blijkt dat het behouden of versterken van landschappelijke kwaliteiten ook altijd een, veelal belangrijke, rol speelt bij landschappelijk bouwen. Ook is geconcludeerd dat bij het landschappelijk bouwen in de dorpen Zeijen, Zwinderen en Eexterzandvoort het kwaliteitsdoel is bereikt. Daarentegen blijkt uit dit onderzoek eveneens dat bij landschappelijk bouwen sprake is van een rode invalshoek: het bouwen vormt het primaire uitgangspunt en niet het versterken van het landschap. Terwijl het in theorie min of meer een groene opgave zou moeten zijn. Bovendien blijkt dat landschappelijk bouwen soms door overheden wordt gebruikt als excuus om te bouwen in kwetsbare gebieden waar dat eigenlijk niet is toegestaan. In een van de drie dorpsuitbreidingen speelde dit een rol, en drie van de twaalf provincies gaven aan dat landschappelijk bouwen voor hen *het* middel vormde om te kunnen bouwen in kwetsbare gebieden (plus nog eens drie die aangaven dat landschappelijk bouwen in uitzonderingssituaties wel eens op deze manier gebruikt werd). Voor provincies is (landschappelijke) woningbouw een middel om het platteland een nieuwe functie, en daarmee een

economische impuls, te geven met het deels wegvallen van de agrarische functie. Voor gemeenten is het een manier om via het gemeentelijk grondbedrijf geld te verdienen.

Definitie
De vraag is vervolgens hoe hard 'bouwen met kwaliteit' gemaakt kan worden. De zoektocht naar de betekenis van landschappelijk bouwen in dit onderzoek schept veel duidelijkheid, maar aan de andere kant blijkt er altijd een zweem van onduidelijkheid te blijven bestaan. Dit is terug te voeren op het feit dat kwaliteit niet volledig te kwantificeren en te objectiveren is. In deze *thesis* is landschappelijk bouwen ontleed via achtereenvolgens definitie, kenmerken en tenslotte projecten en gebouwen.
Het begrip landschappelijk bouwen wordt veelal hetzelfde omschreven. Er is op basis van deze omschrijvingen geconcludeerd dat landschappelijk bouwen bestaat uit drie componenten:

1. Passen op de plek of in de omgeving;
2. Rekening houden met of afstemmen op de kenmerken en identiteit van het landschap;
3. Rekening houden met of afstemmen op de regionale identiteit van het gebied.

Hiervan is de volgende definitie afgeleid: plek ingepast bouwen waarbij voortgebouwd wordt op landschapskenmerken en regionale identiteiten. Met deze definitie is de betekenis van landschappelijk bouwen echter niet volledig uitgekristalliseerd, er blijft ruimte voor eigen interpretatie. In de eerste plaats worden naast deze vaste componenten soms ook andere componenten die verder gaan dan puur inhoudelijk-ontwerptechnische aspecten in een definitie van landschappelijk bouwen geïncorporeerd. Zo definieert de BOKD landschappelijk bouwen ook in termen van een grote betrokkenheid van dorpsbewoners, en hanteert de gemeente Aa en Hunze voor het project in Eexterzandvoort een brede definitie die ook het creëren van sociale samenhang omvat. In de tweede plaats hebben ook de vaste componenten regionale identiteit, landschap en plekgebonden inpassing geen eenduidige betekenis.

Kwaliteitscriteria/kenmerken
Het vaststellen van kenmerken van landschappelijk bouwen verduidelijkt hoe 'rekening houden met regionale identiteit', 'afstemmen op (de identiteit van) het landschap' en 'zorg dragen voor inpassing op de plek' kan worden uitgelegd. Het landschappelijk bouwen van dorpsuitbreidingen wordt gekarakteriseerd door de volgende kwaliteitscriteria:

1. inpassing in de structuur van het dorp en het omliggende landschap,
2. ruime kavels,
3. aandacht voor de openbare ruimte,
4. een goede overgang naar het buitengebied,
5. aandacht voor architectuur,
6. toepassing van inheemse beplanting.

Ook deze kenmerken omvatten de betekenis van landschappelijk bouwen echter niet volledig. In de eerste plaats omdat landschappelijk bouwen per kenschets vaak verschillende kenmerken worden toegedicht bestaande uit een combinatie van deze vaste kenmerken met een of meerdere wisselende, naar eigen interpretatie vastgestelde, kwaliteitscriteria. Zo noemen Bleeker & Nauta en *m*RO positieve effecten voor andere functies een kenmerk van landschappelijk bouwen. In Eexterzandvoort zijn zodoende een nieuwe ijsbaan en de aanleg van een wandelroute opgenomen in het landschappelijk bouwen project. Dat betekent dus dat zelfs elementen die niets te maken hebben met een landschapsarchitonische, stedenbouwkundige of architectonische ontwerpopgave en het bouwen met als doel het verhogen of behouden van landschappelijke kwaliteit onderdeel uit kunnen maken van landschappelijk bouwen. Landschappelijk bouwen kan uitgedrukt worden in de formule vaste kenmerken plus variabele kenmerken. Deze formule weerspiegelt het feit dat landschappelijk bouwen tot op zekere hoogte te omlijnen is, maar dat er tegelijkertijd ruimte blijft voor eigen interpretatie.

In de tweede plaats komt daar nog bij dat ook de vaste kenmerken zelf multi-interpretabel zijn. Hoe het bouwen van een huis of schuur wordt vormgegeven hangt uiteindelijk af van de visie, stijl en smaak, oftewel de eigen interpretatie, van de architect (of catalogusontwerper). De architect bepaalt wat inpassing betekent en welk landschap en welke regionale (of lokale) identiteit als uitgangspunt wordt genomen. De Kritisch Regionalistische architecten delen een zelfde grondhouding van respectvol omgaan met de omgeving, en ook de bestudeerde landschappelijk bouwen projecten zijn vanuit deze gedachte opgezet. Toch blijkt uit dit onderzoek, analoog aan de conclusie van het boek **REGIOSPECIFIEKE ARCHITECTUUR: SPREKEND OF *VANZELF*SPREKEND** met betrekking tot regiospecifieke architectuur, dat bij het in praktijk brengen van landschappelijk bouwen heel verschillende bouwwerken geconstrueerd worden (vergelijk de foto's 241 en 242, volgende pagina). Net als na de vaststelling van een definitie en het inventariseren van meningen en visies ten aanzien van de kenmerken van landschappelijk bouwen (theorie), resteert dus ook na bestudering van de praktijk een zekere mate van onduidelijkheid omtrent de exacte betekenis van landschappelijk bouwen.

Foto's 241-242: Landschappelijk bouwen in de praktijk – heel verschillende bouwwerken

Verschillen maar vooral ook veel overeenkomsten.
De verschillende uitwerking van landschappelijk bouwen komt naar voren binnen de afzonderlijke projecten en binnen het werk van de individuele architecten. Onder de noemer landschappelijk bouwen worden heel diverse huizen ontworpen en gebouwd qua:
- stijl
Variërend van traditioneel tot eigentijds tot zelfs een enkel Modernistisch gebouw. Landschappelijk bouwen blijkt geen bepaalde bouwstijl te zijn.
-type en soort
Zowel vrijstaande woningen als twee-onder-een kap woningen. Zowel cataloguswoningen als bouwen-onder-architectuur. Het ALB project van landbouwschuren bestond daarnaast nog uit een tussenvorm van een aangepaste catalogus. Vanuit de realiteit dat agrariërs (net als gemeenten) weinig extra geld over hebben voor landschappelijke kwaliteit was het uitgangspunt van het project om boeren een betaalbaar alternatief te bieden voor de schuren die standaard door aannemers worden aangeboden. Dit uitgangspunt kreeg gestalte door gedeeltelijke standaardisatie toe te passen aangevuld met streekeigen aanpassingen. Dit principe kan ook toegepast worden bij woningen, met als voordeel dat tegen relatief geringe meerkosten toch streekeigen gebouwd kan worden.
- de mate waarin streekeigen bebouwingskenmerken terugkomen
Variërend van woningen die een sterk klassiek streekeigen karakter hebben met veel streekeigen bebouwingskenmerken tot woningen waarin de streekeigenheid maar in heel weinig kenmerken verweven is. Hoewel bepaalde Drents-streekeigen bebouwingseisen gesteld zijn aan de woningen binnen de landschappelijk gebouwde dorpsuitbreidingsprojecten, zoals een lage gootlijn of een kapvorm, kunnen ook bepaalde standaard cataloguswoningen of een Twents huis aan die eisen voldoen. Een conclusie die uit de praktijk getrokken kan worden is dat landschappelijk bouwen niet altijd regiospecifieke architectuur hoeft te includeren.

De verschillende uitwerking van landschappelijk bouwen komt ook naar voren als de projecten en het werk van architecten onderling vergeleken worden. De architecten hanteren (soms) een verschillende bouwstijl en leggen andere accenten in het gebruik van de middelen om inpassing te bewerkstelligen en de mate waarin gebruik gemaakt wordt van harmonie- of contrastwerking (zie tabel 11, pag. 216). De architecten verschillen ook in hun visie op architectuur. Zo interpreteren ze landschappelijk bouwen en (het afstemmen op) regionale identiteit verschillend, en leggen ze een verschillende nadruk in de rol die historie speelt bij het afstemmen op de omgeving (zie tabel 10, pag. 214).

Ook tussen de bestudeerde projecten bestaan verschillen, zowel in architectonische uitwerking als op andere terreinen. Het verschil is zodanig groot dat er twee landschappelijk bouwen modellen voor dorpsuitbreidingen zijn opgesteld (zie tabel 19, pag. 289). Het model Zeijen/Zwinderen is een tussenvorm tussen standaard dorpsuitbreidingen en het kwalitatief meer hoogstaande model Eexterzandvoort. Het belangrijkste verschil tussen de uitbreiding in Eexterzandvoort enerzijds en Zeijen en Zwinderen anderzijds is dat in Eexterzandvoort eerst een landschappelijke analyse is uitgevoerd uitmondend in mogelijkheden voor eventuele bebouwing en de uitkomst van deze, op basis van de landschappelijke structuur gevonden mogelijkheden, was dat de woningen op diverse locaties gebouwd werden. Terwijl in Zeijen en Zwinderen de bouwlocatie van te voren vaststond in de vorm van een wijkje, en vervolgens landschapsdeskundigen werden ingeschakeld voor inpassing in het dorpslandschap. In het model Eexterzandvoort zijn de locatie en vorm van de dorpsuitbreiding daarom afgeleid van de omgeving, terwijl in het model Zeijen/Zwinderen de locatie gebaseerd is op het grondbezit van de ontwikkelaar en de uitbreiding de vorm heeft van een compact wijkje van geconcentreerde bebouwing aan de

rand van het dorp (‘puistje’). Hierbij is in tegenstelling tot standaard dorpsuitbreidingen wel samenhang gecreëerd met het oude dorp en het buitengebied.

Een ander verschil is dat in het model Eexterzandvoort de groene opgave minimaal even belangrijk is als de rode, terwijl in het model Zeijen/Zwinderen sprake is van een primair rode opgave. Tenslotte zijn de woningen in het model Eexterzandvoort van een kwalitatief hoger niveau, het gaat om vrijstaande woningen die streekeigen zijn en gebouwd onder architectuur. In het model Zeijen/Zwinderen zijn het type en soort woning meer gevarieerd: zowel vrijstaand als twee-onder-een kap, zowel catalogusbouw als bouwen onder architectuur, zowel streekeigen als niet streekeigen. In het model Eexterzandvoort wordt ook het architectonische niveau in het kader van het kwaliteitsstreven bij landschappelijk bouwen op een zo hoog mogelijk peil gebracht, ondanks dat de nadruk bij landschappelijk bouwen op het landschappelijke en stedenbouwkundige niveau ligt. Het model Eexterzandvoort heeft als pré dat het kwalitatief van een hoger niveau is, het model Zeijen/Zwinderen is financieel gunstiger en maakt landschappelijk bouwen niet exclusief voor een sociale bovenlaag.

Ondanks de verschillen is er bij de architecten en onderzochte projecten, net als in de omschrijvingen en visies op kenmerken van landschappelijk bouwen, sprake van een grote gemene deler. In de drie dorpsuitbreidingsprojecten wordt voldaan aan de kwaliteitscriteria voor landschappelijk bouwen, en daarmee onderscheiden ze zich van standaard dorpsuitbreidingen. Zoals in tabel 18 (pag. 287) is weergegeven hebben de uitbreidingen van Zwinderen, Zeijen en Eexterzandvoort (meestal) niet de kenmerken van witte schimmel. Dit is grotendeels terug te voeren op het feit dat er samenhang is gecreëerd door aansluiting te zoeken op de bestaande dorpsstructuur en het omringende landschap, en er een dorpse sfeer is gecreëerd. Hoewel de woningen in vooral Zeijen en de ALB schuren op het eerste gezicht lijken op standaardbouw, maken enkele simpele ingrepen op het gebied van situering, oriëntatie, detaillering (in het ALB project bijvoorbeeld een streekeigen stijlelement) en beplanting veel verschil. De dorpsuitbreiding in Zeijen heeft via deze simpele ingrepen ook een grote interne samenhang gekregen (i.e. de woningen vormen met elkaar en de openbare ruimte een samenhangend geheel). Dit houdt ook in dat tegen geringe meerkosten al grote kwalitatieve verbeteringen bereikt kunnen worden ten opzichte van standaard bouwen.

Naast de vaststelling dat er grote overeenkomsten bestaan tussen de architecten en projecten onderling, komt landschappelijk bouwen in de praktijk ook sterk overeen met ‘landschappelijk bouwen in theorie’. Niet conform de theorie bleek alleen dat in Eexterzandvoort het landschappelijk bouwen ook een manier was om te kunnen bouwen waar dat eigenlijk niet was toegestaan en dat de locatie van de uitbreidingen in Zeijen en Zwinderen niet zijn bepaald aan de hand van, en met name in Zeijen deels niet aansluit op, de landschapsstructuur. Men kan concluderen dat bij landschappelijk bouwen in de praktijk, net als bij standaardbouw, de locatie dus niet altijd wordt bepaald op basis van, en niet altijd volledig aansluit op, de landschappelijke en stedenbouwkundige structuur. Dit is een kwestie van opdrachtgeverschap en financiën.

Het bestaan van grote overeenkomsten tussen de projecten en het werk van architecten onderling, en tussen de visies op en de praktijk van landschappelijk bouwen houdt in dat de betekenis van landschappelijk bouwen verder verduidelijkt kan worden. Praktijk en theorie geven een coherent beeld waarbij de betekenis van landschappelijk bouwen samengevat kan worden als context (qua plaats en tijd) gebonden bouwen. Ten aanzien van landschappelijk bouwen kunnen de volgende conclusies getrokken worden:
1. Landschappelijk bouwen is plekgebonden bouwen.
Landschappelijk bouwen betekent dat gebruik gemaakt wordt van specifieke plaatsgebonden ontwerpen in plaats van generieke eenheidsconcepten. Verankering aan de plek vindt plaats via identiteit. Kenmerken (op het schaalniveau) van een kavel kunnen, naast regionale kenmerken en lokale (dorps)kenmerken, de bouwsteen vormen voor een identiteit van een plek.

2. Landschappelijk bouwen betekent het creëren van een drietrapssamenhang tussen drie verschillende schaalniveau’s: gebouw, omringende landschap en regio.
Het gaat om het creëren van een eenheid tussen drie schaalniveaus samengebracht in één gebouw. Landschappelijk bouwen betekent daarom dat uitgegaan wordt van een eenheid tussen architectuur, landschapsarchitectuur en stedenbouw.

3. Historie speelt altijd een rol, landschappelijk bouwen is bouwen op historie.
Het verleden speelt een grote rol bij landschappelijk bouwen. Landschappelijk bouwen houdt in dat bebouwing ingepast wordt in het landschap. Landschappen kunnen worden beschouwd als een stapeling van lagen die in de geschiedenis over elkaar heen zijn komen te liggen. De oude, onderliggende laag vormt bij landschappelijk bouwen steeds de context voor de nieuwe. Transformaties, dus het toevoegen van nieuwe lagen, moeten plaats

vinden met respect voor de kwaliteiten van de voorgaande laag. Landschappelijke inpassing heeft dus niet alleen te maken met de huidige omgeving. Heden en verleden moeten ineen vloeien.

4. Meer nog dan bouwen op historie is landschappelijk bouwen voortbouwen op historie.
Landschappelijk bouwen houdt niet in dat het verleden gekopieerd wordt, omdat de bebouwing dan verwordt tot uit de context van de tijd losgehaalde beelden. Als fysieke uitdrukkingsvorm van regionale identiteit kan landschappelijk bouwen, omdat identiteiten altijd dynamisch zijn, ook nooit betekenen dat het verleden gekopieerd wordt omdat deze dynamiek dan juist ontkend zou worden. Een regionale identiteit is een juist een *hedendaagse* keuze van kenmerken uit het verleden. Landschappelijk bouwen houdt een eigentijdse interpretatie in van het verleden. De rol van historie is die van inspiratiebron. Dit betekent dat bij landschappelijk bouwen de huidige omgeving als referentiepunt belangrijker is dan de historische omgeving. Identiteit en inpassing blijken dus vooral gerelateerd te zijn aan de huidige landschappelijke omgeving.

5. Bij landschappelijk bouwen wordt de nadruk gelegd op inpassing in de landschaps- en dorpsstructuur.
Dit brengt met zich mee dat locatiebepaling voor de nieuwe bebouwing erg belangrijk is. Het centraal stellen van inpassing in (dorps)landschapsstructuur betekent ook dat landschapsarchitectuur en stedenbouw bij landschappelijk bouwen nog belangrijker zijn dan architectuur. De component 'afstemmen op de regionale identiteit' van landschappelijk bouwen kan ook voornamelijk betrekking hebben op landschapsarchitectonische en stedenbouwkundige aspecten. Men zou kunnen stellen dat streekeigenheid meer dan met de architectonische uitwerking van een gebouw te maken heeft met de landschappelijke en stedenbouwkundige structuur: met de locatie van het gebouw, met invoeging in landschapspatronen, met de wijze waarop het gebouw langs de straat is geplaatst (oriëntatie), kenmerken van de kavel en type bebouwing.
Het grote belang dat gehecht wordt aan landschapsarchitectonische en stedenbouwbouwkundige (of beter gezegd dorpenbouwkundige) aspecten betekent dat landschappelijk bouwen niet hetzelfde is als streekeigen architectuur. Hoewel streekeigen architectuur vaak een onderdeel vormt van landschappelijk bouwen, houdt landschappelijk bouwen slechts in dat er aandacht wordt besteed aan architectuur wat weer vertaald kan worden in de bebouwing laten aansluiten op de kleuren, materialen (en vormen) uit de omgeving. Landschappelijk bouwen hoeft dus niet per definitie streekeigen bebouwing te includeren of (bouwen onder) architectuur. Er kunnen twee mogelijke uitgangspunten gehanteerd worden. De eerste wordt gehanteerd in het model Eexterzandvoort: inpassing in de landschappelijke en stedenbouwkundige structuur is weliswaar belangrijker dan architectuur, maar om een zo hoog mogelijke landschappelijke kwaliteit te bereiken wordt ook de architectuur op een zo hoog mogelijk peil gebracht. Het tweede wordt gehanteerd in het model Zeijen/Zwinderen: inpassing in de landschappelijke en stedenbouwkundige structuur is belangrijker dan architectuur, en daarom ligt daar ook het zwaartepunt en is de architectonische kwaliteit van de bebouwing van ondergeschikt belang (maakt incorporeren van catalogusbouw mogelijk).
De nadruk die op inpassing in de landschappelijke en stedenbouwkundige structuur wordt gelegd heeft tenslotte ook een aantal procesmatige repercussies:
- samenwerking van architecten met landschapsarchitecten (en stedenbouwkundigen);
- planmatige werkwijze via een stappenplan, met architectuur als laatste stap;
- uitvoering van een landschapsanalyse (en/of stedenbouwkundige analyse). Aanknopingspunten, vastgesteld op basis van landschapsanalyse, vormen de inspiratiebron en het vertrekpunt voor het ontwerp.

6. Landschappelijk bouwen betekent dat aandacht moet worden besteed aan passende verhoudingen.
Hierbij gaat het om de schaal van een dorpsuitbreiding (of andere ontwikkeling) ten opzichte van het oude dorp Maar ook om het behouden van de essentie van een dorp, namelijk de ruimte hebben. En dat betekent dat de verhouding bouwoppervlak (bouwmassa) versus kaveloppervlak belangrijk is en de verhouding kaveloppervlak versus open ruimte.

7. Bij landschappelijk bouwen is sprake van behoud door vernieuwing, en dat werkt door in de gehanteerde bouwstijl.
Landschappelijk bouwen gaat om bouwen op het verleden, maar vooral om een eigentijdse interpretatie van het verleden. Dit weerspiegelt zich in de bouwstijl. Afgezien van de eerdere conclusie dat landschappelijk bouwen geen bepaald soort bouwstijl is, en dat feitelijk alle mogelijke stijlen kunnen en worden gehanteerd, vallen er een aantal wetmatigheden te ontdekken. In eerste plaats is landschappelijk bouwen in theorie niet Romantisch en niet Modernistisch. Landschappelijk bouwen betekent Kritisch Regionalistisch, dus contextgebonden, bouwen. Dus het behoud en de nostalgie van de Romantiek zonder relatie met de tegenwoordige tijd is niet het streven, evenmin als de vernieuwing van de Modernistische internationale avant-garde waarbij de bouwwerken geen relatie hebben met de specifieke plaats waar ze neergezet worden. In de tweede plaats blijken de kwaliteitscriteria voor landschappelijk bouwen grote overeenkomsten te vertonen met de kenmerken van traditioneel bouwen. Dat is ook terug te zien in het werk van de landschappelijk bouwende architecten en de

projecten. De architecten ontwerpen veel in traditionele stijl maar daarnaast ook veel in eigentijdse stijl waarin traditionele elementen worden gecombineerd met moderne. In de derde plaats hanteren de landschappelijk bouwende architecten een sobere en rationele stijl.

8. Bij landschappelijk bouwen wordt een combinatie van een groot aantal middelen aangewend om inpassing te bewerkstelligen. (Het realiseren van inpassing via een combinatie van zoveel mogelijk middelen wordt gezien als een uiting van architectonisch vakmanschap, en landschappelijk bouwen is bouwen met hoge kwaliteit).
De belangrijkste middelen zijn vorm (vooral dakvorm), kleur en materiaal. Daarnaast zijn maat (volume), stijl(elementen) en goothoogte van belang. Omdat bij landschappelijk bouwen de nadruk ligt op inpassing in de landschappelijke en stedenbouwkundige structuur zijn ook beplanting, situering en oriëntatie erg belangrijk.

9. Bij landschappelijk bouwen probeert men inpassing van de bebouwing vooral te bewerkstelligen door via harmonie aan te sluiten op de omgeving.
Daarnaast hanteren de architecten soms een uitgebalanceerde mengeling van harmonie en contrastwerking.

10. Bij landschappelijk bouwen wordt de gebouwde omgeving vaker als referentiepunt gebruikt voor de bebouwing dan de ongebouwde omgeving.
Dit houdt in dat streekeigen bebouwing de belangrijkste inspiratiebron vormt.

Agrarisch landschappelijk bouwen in het Drentsche Aa gebied
De belangrijkste vraag die LTO graag beantwoord wil zien is hoe landschappelijk te bouwen agrarische bedrijfsgebouwen er in het Drentsche Aa gebied uit zouden kunnen zien op basis van een vastgestelde streekeigenheid. Om vervolgens aan de hand hiervan te komen tot een format voor landschappelijk bouwen op gebiedsniveau.

Vanuit wetenschappelijk oogpunt is het echter moeilijk om streekeigen identiteit(en) te verenigen met een blauwdruk. Er is nooit sprake van een identiteit, maar altijd van meerdere identiteiten. Identiteit is niet te objectiveren. Actoren hebben verschillende meningen over wat passend is en wat niet, wat streekeigen is en wat niet. Aan de ene kant is het dus niet mogelijk om *de* streekeigenheid te bepalen van hetzij de Drentsche Aa hetzij enig ander gebied. En omdat landschappelijk bouwen het afstemmen op regionale identiteit inhoudt, geldt hetzelfde voor landschappelijk bouwen. Landschappelijk bouwen betekent plekgebonden bouwen, het gaat er juist om geen algemene eenheidsconcepten toe te passen maar om specifieke oplossingen te vinden.

Aan de andere kant is het wel mogelijk de verschillende meningen die actoren hebben omtrent streekeigenheid en passend zijn in kaart te brengen. Een format voor gebiedsgericht landschappelijk bouwen kan de vorm krijgen van het soort onderzoek dat in een gebied uitgevoerd kan worden voorafgaand aan het landschappelijk bouwen. Door middel van een discoursanalyse, waardoor per groep actoren kan worden vastgesteld wat men passend vindt en wat niet, kan worden onderzocht wat men streekeigen en/of passende bedrijfsbebouwing vindt in een bepaald gebied. Het omvat drie stappen:
1. de actoren vaststellen in een gebied;
2. een empirisch onderzoek (bijvoorbeeld een enquête) uitvoeren binnen (o.a. deskundigen, overheid) en buiten het professionele discours (o.a. burgers, boeren, media).
Hierbij kunnen de indicatoren voor een vragenlijst vastgesteld worden. Het *survey* zou kunnen bestaan uit de volgende drie vragen:

a. Wat schiet u te binnen als u denkt aan landschappelijk bouwen?
b. Wat verstaat u onder landschappelijk bouwen?
   Men zou hierbij eventueel alvast bijvoorbeeld tien mogelijkheden kunnen geven zoals:
   - aansluiten bij bestaande gebouwen
   - gebruik van authentieke materialen
   - aansluiten bij historische gebouwvormen
   - aansluiten op de kleur van de bestaande omgeving
   Vervolgens zou men bijvoorbeeld de drie belangrijkste kunnen (laten) noteren.
c. Welk gebouw vindt u passen in het landschap, en welk gebouw niet? Welk gebouw vindt u streekeigen, en welk gebouw niet? En: wat vindt u mooi en wat niet?
   Een mogelijkheid hierbij is om voorbeelden van gebouwen te laten zien.

3. aangeven waar overeenkomsten en conflicten/tegenstellingen zitten tussen de actoren.
Op basis van het *survey* kan een beschrijving gegeven worden van enkele gebouwen die passend zijn, en van enkele gebouwen die niet passend zijn (analyse van kleur, vorm etc.). Er kunnen daarbij gradaties worden aangegeven.

Wat bij landschappelijk bouwen in een format vervat kan worden is de procesmatige manier van werken. Zo is met Op Dorpse Schaal een methodiek voor een uniforme aanpak bij woningbouw in de kleine kernen ontwikkeld. Op eenzelfde wijze zou voor het ontwerpproces van Agrarisch Landschappelijk Bouwen gebruik gemaakt kunnen worden van de werkstrategie buitenbouw van architect Giezen, zoals hij dat ook heeft ingezet bij het ALB project in Groningen. Op zijn minst dient gebruik gemaakt te worden van een stappenplan, waarin ook gekeken wordt naar landschapsarchitectonische en stedenbouwkundige aspecten en architectuur de laatste stap vormt. De bovenstaande discoursanalyse kan in alle methodes opgenomen worden.

Afgezien van het ontwerpproces kan landschappelijk bouwen op verschillende manieren procesmatig ingevuld worden. Men kan een individuele aanpak per agrariër hanteren waarin deze ook de kosten draagt voor inpassing. Deze aanpak hanteert de provincie Groningen in haar keukentafelgesprekken/maatwerkbenadering. Via een private overeenkomst wordt inpassing van agrarische bedrijfsgebouwen afgedwongen, en in ruil daarvoor verdienen boeren grotere bouwblokken. Probleem hierbij is dat de door mij gesproken deskundigen grotere bouwblokken/schuren niet passend vinden voor de Drentsche Aa vanwege de kleinschaligheid van het gebied. Dit valt op te lossen door meerdere kleine schuren te bouwen, wat bovendien past bij het streekeigen hallenhuis boerderijtype. Naast deze individuele aanpak is ook een collectieve aanpak mogelijk zoals het ALB project in Noord-Groningen waaraan meerdere agrariërs deelnamen en er subsidiaire ondersteuning plaats vond.

Bij de vormgeving van agrarisch landschappelijk bouwen in een bepaald gebied kunnen de conclusies uit het algemene, fundamentele onderzoek worden meegenomen. Hoewel in dit onderzoek ook aandacht is besteed aan agrarisch landschappelijk bouwen heeft de focus gelegen bij dorpsuitbreidingen. De bevindingen die naar voren komen uit het bestuderen van het landschappelijk bouwen van dorpsuitbreidingen zijn echter ook relevant voor het landschappelijk bouwen van agrarische bedrijfsgebouwen[477]. Agrarisch Landschappelijk Bouwen heeft dezelfde achtergrond als het landschappelijk bouwen van dorpsuitbreidingen, namelijk de steeds grotere uniformisering van bouwvormen. Het ALB project is ook een logisch vervolg op en afgeleide van 'buitenbouw' van woningen. Architect Giezen gebruikt hiervoor dezelfde werkstrategie. De ontwerpinhoudelijke kenmerken van de maatwerkbenadering die de provincie Groningen hanteert bij de vergroting van agrarische bouwblokken (tabel 5, pag. 125) vertonen grote raakvlakken met de kwaliteitscriteria voor het landschappelijk bouwen van dorpsuitbreidingen in Drenthe. Ook in de praktijk blijken de manieren waarop inpassing wordt vormgegeven tussen het ALB project in Groningen en de dorpsuitbreidingen in Drenthe grotendeels overeen te komen. Dit betekent dat de voorgaande algemene conclusies ook toegepast kunnen worden op agrarisch landschappelijk bouwen in de Drentsche Aa, en richting kunnen geven aan hoe landschappelijk gebouwde agrarische bedrijfsgebouwen er daar uit zouden kunnen gaan zien. Het erf kan daarbij worden gezien als een dorp, waardoor bijvoorbeeld in de conclusie dat de nadruk gelegd wordt op inpassing in landschaps- en dorpsstructuur het woord dorpsstructuur gelezen kan worden als structuur van het erf.

Behalve op deze algemene geldende conclusies kunnen specifiek voor het Drentsche Aa gebied geldende kenmerken gebruikt worden als basis voor het schetsen van een beeld van hoe landschappelijk gebouwde agrarische bedrijfsgebouwen er daar uit zouden kunnen gaan zien. Het gaat dan om de overeenkomsten tussen de actoren die naar voren komen uit een discoursanalyse van wat verschillende discoursen streekeigen of passend vinden. In dit onderzoek is geen volledige discoursanalyse uitgevoerd, maar is slechts de mening van professionals gepeild. Men blijkt van mening dat nieuwe schuren in het Drentsche Aa gebied een sobere uitstraling zouden moeten hebben, het volume relatief klein zou moeten blijven, er gebouwd moet worden in een donkere, onopvallende kleur en het dak relatief groot zou moeten zijn in verhouding tot muren en gevels (kapvorm, lage goothoogte). De architecten vinden ook het materiaalgebruik van groot belang, maar ze zijn het niet eens over de vraag of er alleen van natuurlijke materialen gebruik moet worden gemaakt (met name voor het dak). Qua vorm opteren de architecten voor open veeschuren. Giezen komt uit op een model 'schaapskooi'.

Vervolgonderzoek

In deze *thesis* zijn al enkele onderwerpen genoemd die van aanvullende waarde kunnen zijn voor dit onderzoek en daarom interessant voor nader onderzoek. In de eerste plaats zou de mening van gemeenten gepolst kunnen worden ten aanzien van landschappelijk bouwen. Provincies en andere deskundigen dichten gemeenten een kwalijke rol toe in het proces van landschappelijk kwaliteitsverlies en een inventarisatie van de reactie van gemeenten (bijvoorbeeld van de twaalf Drentse gemeenten) daarop zou het beeld completer maken.

In de tweede plaats heb ik me in dit onderzoek naar de betekenis van landschappelijk bouwen beperkt tot het professionele discours. Het is interessant om te weten of landschappelijk bouwen in andere discoursen

[477] Een uitzondering is dat agrarisch landschappelijk bouwen geen middel is om te kunnen bouwen waar hogere overheden dat eigenlijk niet willen. Het geeft het platteland geen nieuwe functie en gemeenten verdienen er geen geld mee omdat ze de grond niet in bezit hebben waarop de bouw plaats vindt.

(lekendiscours/ populaire discours) een andere betekenis heeft. Onderzoek naar wat men onder landschappelijk bouwen verstaat, zou de vorm kunnen krijgen van een discoursanalyse (verschillen en overeenkomsten tussen discoursen aangeven). Een eerste aanzet hiertoe is gegeven in 4.5.2 waarin is vastgesteld dat er zowel verschillen als overeenkomsten in smaak bestaan tussen professionals en leken met betrekking tot wat mooie architectuur is. Voor wat betreft het toegepaste onderzoek is ook de vraag wat streekeigen agrarische bebouwing is in het Drentsche Aa gebied alleen gesteld aan professionals (deskundigen en overheid) en deze vraag zou men kunnen stellen aan andere actoren buiten het professionele discours (bijvoorbeeld boeren, burgers, media).

Ten derde heb ik me in dit onderzoek bezig gehouden met inpassing als een manier van vormgeving. Het zou echter kunnen dat hetgeen passend is meer afhangt van functionele aspecten. Het interessant om nader te onderzoeken of inpassing wel hoofdzakelijk te maken heeft met vormgeving of toch meer met functie.

Naast deze drie onderwerpen is een verdere institutionele uitwerking voor het Drentsche Aa gebied interessant voor LTO. Er is vastgesteld wie betrokken zijn bij de kwaliteitsaspecten betreffende bouwen op het platteland en welke actoren uit het professionele discours relevant zijn voor Drentsche Aa gebied (leden van het overlegorgaan 'Beek- en Esdorpenlandschap'). Het is interessant om te weten hoe het samenspel werkt tussen deze partijen en andere relevante actoren als welstand, boeren, bewoners, (landschaps)architecten, en organisaties als het Drents Landschap en het Drents Plateau. Wat is de invloed van de verschillende partijen? Wie heeft de dominante invloed op de creatie en representatie van identiteiten?

Tot slot kan het, vanwege het geringe aantal eenheden dat diepgaand onderzocht is, interessant zijn een aantal andere projecten en verschijningsvormen te onderzoeken. Qua projecten kunnen bijvoorbeeld de dorpsuitbreidingen van Elp en Garminge/Balinge/Mantinge onderzocht worden, die als Op Dorpse Schaal bouwen een doorontwikkeling zouden moeten zijn van landschappelijk bouwen. De 'theoretische' achtergrond van Op Dorpse Schaal is al meegenomen in deze *thesis*, en op basis daarvan verwacht ik geen noemenswaardige verschillen met de projecten in Zeijen, Zwinderen en Eexterzandvoort. Het is daarbij interessant om te zien of Op Dorpse Schaal bouwen inderdaad gelijk staat aan het landschappelijk bouwen model Eexterzandvoort oftewel 'landschappelijk bouwen in theorie'. De eerst aangewezen verschijningsvormen die interessant zijn voor nader onderzoek zijn individuele woningen en recreatieve ontwikkelingen. Beide zijn ook al zijdelings aan bod gekomen in deze *thesis*, en op basis daarvan verwacht ik geen verschillen met dorpsuitbreidingen of landbouwschuren. Nader onderzoek zal kunnen uitwijzen of deze hypotheses juist zijn.

Literatuurlijst

Boeken en Artikelen

- Abrahamse, J. (2001), "Interview met Ali Edelenbosch, Rita Jansen en Ed Nijpels: De zorg van het platteland hoort bij de provincies." *Noorderbreedte* 25(1a, themanummer *Mag het ook mooi zijn*), p. 16-19.

- Abrahamse, J.E., J. Webbink (1998a), "Interview met Cees de Wit: Planning op schaal van de regio." *Noorderbreedte* 22(Speciale uitgave *Dorpslandschappen deel 2: spanningsveld tussen traditie en vernieuwing*), p. 58-59.

- Abrahamse, J.E., J. Webbink (1998b), "Interview met Jan Willem Neutelings, Felix Claus en Kees Kaan: Bestrijding van de witte schimmel." *Noorderbreedte* 22(Speciale uitgave *Dorpslandschappen deel 3: spanningsveld tussen traditie en vernieuwing*), p. 105-106.

- Abrahamse, J.E., J. Webbink (1998c), "Interview met Sake Jager: Archeologie en de identiteit van het landschap." *Noorderbreedte* 22(Speciale uitgave *Dorpslandschappen deel 3: spanningsveld tussen traditie en vernieuwing*), p. 134-136.

- Abrahamse, J.E., J. Webbink (1998d), "Interview met Wijbrand Havik: Bouwen in het buitengebied." *Noorderbreedte* 22(Speciale uitgave *Dorpslandschappen deel 3: spanningsveld tussen traditie en vernieuwing*), p. 136-138.

- Abrahamse, J.E., J. Webbink (1999a), "Interview met Lon Schöne en Willem Prinsen: Drentécole benut verborgen potenties van het dorp." *Noorderbreedte* 23(Speciale uitgave *Dorpslandschappen deel 4: spanningsveld tussen traditie en vernieuwing*), p. 152-153.

- Abrahamse, J.E., J. Webbink (1999b), "Interview met Femke Delen: Windmolens in Westergo?" *Noorderbreedte* 23(Speciale uitgave *Dorpslandschappen deel 4: spanningsveld tussen traditie en vernieuwing*), p. 154-155.

- Abrahamse, J.E., J. Webbink (1999c), "Interview met Jurjen van der Meer: De architectuur van het dorpslandschap." *Noorderbreedte* 23(Speciale uitgave *Dorpslandschappen deel 4: spanningsveld tussen traditie en vernieuwing*), p. 160-161.

- Abrahamse, J.E., J. Webbink (1999d), "Interview met Ali Edelenbosch: Het woord aan de bevolking in het Hunzedal." *Noorderbreedte* 23(Speciale uitgave *Dorpslandschappen deel 4: spanningsveld tussen traditie en vernieuwing*), p. 175-176.

- Abrahamse, J.E., J. Webbink (1999e), "Interview met Sandra Schuit: Ik zie veel te weinig vernieuwing in ontwerp." *Noorderbreedte* 23(Speciale uitgave *Dorpslandschappen deel 4: spanningsveld tussen traditie en vernieuwing*), p. 180-181.

- Abrahamse, J.E., J. Webbink (1999f), "Interview met Jitske Tuimaka: Nieuwbouw met karakter in Friesland." *Noorderbreedte* 23(Speciale uitgave *Dorpslandschappen deel 4: spanningsveld tussen traditie en vernieuwing*), p. 181-183.

- Abrahamse, J.E., J. Webbink (1999g), "Interview met Greet Bierema: Dorpen in het groen." *Noorderbreedte* 23(Speciale uitgave *Dorpslandschappen deel 4: spanningsveld tussen traditie en vernieuwing*), p. 187-188.

- Abrahamse J.E., J. Webbink (2001a), "Interview met Willem Bouma en Jan Deunk: Ontspannen wonen in Zeijen." *Noorderbreedte* 25(Speciale uitgave *Dorpslandschappen deel 5: spanningsveld tussen traditie en vernieuwing*), p. 238-240.

- Abrahamse J.E., J. Webbink (2001b), "Interview met Hans van der Cammen: Meer ruimte geven, maar ook meer spelregels." *Noorderbreedte* 25(Speciale uitgave *Dorpslandschappen deel 6: synthese, conclusies*), p. 249-250.

- Abrahamse J.E., J. Webbink (2001c), "Interview met Ed Nijpels: Het Noorden heeft een krachtige eigen identiteit." *Noorderbreedte* 25(Speciale uitgave *Dorpslandschappen deel 6: synthese, conclusies*), p. 256-257.

- Abrahamse J.E., J. Webbink (2001d), "Interview met Wim Boetze: Landschap is een weergave van cultureel gedrag." *Noorderbreedte* 25(Speciale uitgave *Dorpslandschappen deel 6: synthese, conclusies*), p. 286-287.

- Alkema, Y., B. Boivin, P. van den Bosch, P. Venema (2006), "Drenthe: Een nieuwe kiek op Drenthe." *ROM* 24(special Ruimtelijke Kwaliteit *Provincies werken aan kwaliteit*, november 2006), p. 43-45.

- Assem, B. van den, E. Jaspers (2006), "Overijssel: Werken aan een onweerstaanbaar Overijssel." *ROM* 24(special Ruimtelijke Kwaliteit *Provincies werken aan kwaliteit*, november 2006), p. 5-8.

- Bayer, M. (2004a), "Economie basis voor ruimtelijk beleid: De Nota Ruimte, de hoofdpunten." *ROM* 22(5), p. 8-10.

- Bayer, M. (2004b), "Interview Carel Weeber: Nederland is geen vol land maar een lege stad." *ROM* 22(11), p. 26-29.

- Bayer, M., E. Jaspers (2006), "Vormgeven aan kwaliteit." *ROM* 24(special Ruimtelijke Kwaliteit *Provincies werken aan kwaliteit*, november 2006), p. 1.

- Bilt, E. van der (1998), "Levend landschap in Drenthe." *Noorderbreedte* 22(4), p. 4-6.

- Birksted, J. (1999), Introduction. In: J. Birksted (ed.), *Relating architecture to landscape.* Londen: E & FN Spon, p. 1-11.

- Blerck, H. van (2001), "De veelkleurige inbreng van landschapsarchitecten." *Noorderbreedte* 25(Speciale uitgave *Dorpslandschappen deel 6: synthese, conclusies*), p. 274-279.

- Boivin, B. (2000), "Op zoek naar een nieuwe balans tussen behouden en ontwikkelen." *Noorderbreedte* 24(5a, themanummer *Tussen Aa en Hunze: culturele identiteit als vormgever van het gebiedsgerichte beleid*), paper voor het Keuningcongres Extra *Tussen Aa en Hunze: Identiteit als aanzet tot vernieuwing of containerbegrip*? 10 april 2000 Rolde), p. 30-32.

- BOKD (1998), *Landschappelijk bouwen in Drenthe: Voorbeelden van landschappelijke inpassing van nieuwbouw in oude dorpen.* Assen: Vereniging Brede Overleggroep Kleine Dorpen in Drenthe (BOKD).

- Bosch, P.P., B. Jenster, T. Meeuwissen (1996), "Gebiedsvisie voor het Drentse Aa-gebied." *Noorderbreedte* 20(4), p. 38-41.

- Bruijn, W. de, G. Derks, B. Schampers (2006), "Noord-Brabant: Brabant bijt zich vast in nieuwe rol." *ROM* 24 (november 2006, special Ruimtelijke Kwaliteit *Provincies werken aan kwaliteit*), p. 20-23.

- Buskes (2006), "Utrecht: Rode draad: rekenen, tekenen, ondertekenen." *ROM* 24(special Ruimtelijke Kwaliteit *Provincies werken aan kwaliteit*, november 2006), p. 13-15.

- Clark, G., I. Bowler, J. Darrall, D. Heaney, B. Ilbery (2000), Quality and identity in rural development. In: T. Haartsen, P. Groote, P. Huigen (eds.), *Claiming rural identities.* Assen: Van Gorcum, p. 134-143.

- Cresswell, T. (2004), *Place: a short introduction*. Malden, MA (etc.): Blackwell Publishing.

- Daalhuizen, F. (2001a), De molen als rolmodel voor de boerderij in de 21^{e} eeuw. In: Daalhuizen, F., S. Heins (red.), *Rurale diversiteit en dynamiek: Een wetenschappelijke visie op het Nederlandse platteland in de 21^{e} eeuw.* Utrecht: Nethur, p. 41-52.

- Daalhuizen, F. (2001b), De visie op het Nederlandse platteland in de 21e eeuw. In: Daalhuizen, F., S. Heins (red.), *Rurale diversiteit en dynamiek: Een wetenschappelijke visie op het Nederlandse platteland in de 21e eeuw.* Utrecht: Nethur, p. 101-107.

- Daalhuizen, F. (2003), "Nieuwe plattelandsondernemers in het Noorden." *Noorderbreedte* 27(3a, Speciaal nummer *Boerderijen in beweging*), p. 26-33.

- Dauvellier, P. (2004), "Ruimtelijke kwaliteit als recept." *ROM* 22(3), p. 26-29.

- Dordregter, P. (1998), "Verandering: bedreiging of kans." *Noorderbreedte* 22(Speciale uitgave *Dorpslandschappen deel 1: spanningsveld tussen traditie en vernieuwing*), p. 12, 37-38.

- Drankier, P. (2006), "Zeeland: Nieuw elan in aanpak van ruimtelijke kwaliteit." *ROM* 24(special Ruimtelijke Kwaliteit *Provincies werken aan kwaliteit*, november 2006), p. 24-26.

- Dijk, F. van (2001), Omgaan met het verleden in het groene. In: F. Daalhuizen, S. Heins (red.), *Rurale diversiteit en dynamiek: een wetenschappelijke visie op het Nederlandse platteland in de 21e eeuw*. Utrecht: Nethur, p. 15-28.

- Edelenbosch, A. (2000), "Cultuurhistorie als inspiratiebron." *Noorderbreedte* 24(5a, themanummer *Tussen Aa en Hunze: culturele identiteit als vormgever van het gebiedsgerichte beleid*), paper voor het Keuningcongres Extra *Tussen Aa en Hunze: Identiteit als aanzet tot vernieuwing of containerbegrip*? 10 april 2000 Rolde), p. 8-10.

- Elerie, H. (1998a), "De culturele opgave." *Noorderbreedte* 22(Speciale uitgave *Dorpslandschappen deel 1: spanningsveld tussen traditie en vernieuwing*), p. 3-4.

- Elerie, H. (1998b), "De fysieke opgave." *Noorderbreedte* 22(Speciale uitgave *Dorpslandschappen deel 1: spanningsveld tussen traditie en vernieuwing*), p. 5-7.

- Elerie, H. (1998c), "De proces opgave." *Noorderbreedte* 22(Speciale uitgave *Dorpslandschappen deel 1: spanningsveld tussen traditie en vernieuwing*), p. 8-9.

- Elerie, H. (1998d), "Nabeschouwing." *Noorderbreedte* 22(Speciale uitgave *Dorpslandschappen deel 1: spanningsveld tussen traditie en vernieuwing*), p. 47-48.

- Elerie, H. (1999), "De taal van het dorpslandschap." *Noorderbreedte* 23(Speciale uitgave *Dorpslandschappen deel 4: spanningsveld tussen traditie en vernieuwing*), p. 146-149.

- Elerie, H. (2001), "Dorpslandschappen als kader voor regionale vernieuwing." *Noorderbreedte* 25(Speciale uitgave *Dorpslandschappen deel 6: synthese, conclusies*), p. 241-246.

- Elerie, H. (2004), "Dorpen schimmelen door." *Noorderbreedte* 28(4), p. 3-8.

- Elerie, H., R. Herngreen, D. Sijmons, R. van Wingerden (1998), "Dorpslandschap, spanningsveld tussen traditie en vernieuwing." *Noorderbreedte* 22(Speciale uitgave *Dorpslandschappen deel 1: spanningsveld tussen traditie en vernieuwing*), p. 1-2.

- Graham, B., G.J. Ashworth, J.E. Tunbridge (2000), *A geography of heritage: Power, culture and economy.* Londen/New York: Arnold/Oxford University Press

- Groenendijk, P. (2003), Regiospecifiek invloeden in eigentijdse architectuur. In: J. Crone, (red.), *Regiospecifieke architectuur: sprekend of vanzelfsprekend? (de regio als inspiratiebron voor ruimtelijk ontwerp en architectuur)*. Rotterdam/Amsterdam: Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting (SEV)/De Balie, p. 80-87.

- Groote, P., P. Huigen, T. Haartsen (2000), Claiming rural identities. In: T. Haartsen, P. Groote, P. Huigen (eds.), *Claiming rural identities.* Assen: Van Gorcum, p. 1-7.

- Haartsen, T. (2003a), "Boerderijtypen in Noord-Nederland." *Noorderbreedte* 27(3a, Speciaal nummer *Boerderijen in beweging*), p. 2-7.
- Haartsen, T. (2003b), "De boerderij in het landschap." *Noorderbreedte* 27(3a, Speciaal nummer *Boerderijen in beweging*), p. 16-19.
- Haartsen, T. (2004), "Het Drentse zandlandschap als een 10x belichte dia." *Noorderbreedte* 28(6), p. 12-15.
- Haartsen, T., G. Koopman (2004), "Natuurliefde of eigenbelang? De opkomst van de agrarische natuurvereniging." *Noorderbreedte* 28(3), p. 3-8.
- Hoepman, N., W. van der Veur (2006), "Friesland: Landschap is Fryslâns kapitaal." *ROM* 24(special Ruimtelijke Kwaliteit *Provincies werken aan kwaliteit*, november 2006), p. 27-30.
- Hardus, L. (1999), "Landschappelijk bouwen." *Noorderbreedte* 23(5), p. 18-19.
- Havik, W., H. Meindersma (1998), "Vormgeven aan regionale identiteit." *Noorderbreedte* 22(Speciale uitgave *Dorpslandschappen deel 3: spanningsveld tussen traditie en vernieuwing*), p. 107-111.
- Heins, S. (2001), Ruraal wonen in de 21e eeuw. In: F. Daalhuizen, S. Heins (red.), *Rurale diversiteit en dynamiek: Een wetenschappelijke visie op het Nederlandse platteland in de 21e eeuw.* Utrecht: Nethur, p. 53-66.
- Herngreen, R. (2002), *De 8e transformatie: Over planning en regionale identiteit*. Wageningen: Blauwe kamer/Uitgeverij Blauwdruk.
- Herngreen, R. (2005), "Levende cultuur: De maakbaarheid van regionale identiteit." *Stedebouw en Ruimtelijke Ordening* 86(2), p. 28-31.
- Hoek, S. van der (2005), "Modern boeren in een oude stal." *Noorderbreedte* 29(3), p. 22-23.
- Hoek, T. (2006), "Provinciaal bouwmeesterschap." *ROM* 24(special Ruimtelijke Kwaliteit *Provincies werken aan kwaliteit*, november 2006), p. 9-12.
- Hoggart, K. (2000), Housing as a rural quality. In: T. Haartsen, P. Groote, P. Huigen (eds.), *Claiming rural identities.* Assen: Van Gorcum, p. 68-78.
- Holloway, L., P. Hubbard (2001), *People and place: The extraordinary geographies of everyday life.* Harlow, Essex: Pearson Education Limited.
- Huigen, P. (1998), "Mist, mest en Mak." *Rooilijn* (6), p. 266-272.
- Huigen, P., P. Groote, T. Haartsen (1998), "De ontwikkeling van plattelandsidentiteit." *Noorderbreedte* 22(Speciale uitgave *Dorpslandschappen deel 3: spanningsveld tussen traditie en vernieuwing*), p. 98-101.
- Huigen, P., P. Groote, T. Haartsen (2000), Reclaiming rural identities. In: T. Haartsen, P. Groote, P. Huigen (eds.), *Claiming rural identities.* Assen: Van Gorcum, p. 145-151.
- Huigen, P., L. Meijering (2005), Making places: A story of De Venen. In: G.J. Ashworth, B. Graham (eds.), *Senses of place: Senses of time.* Aldershot: Ashgate, p. 19-30.
- Ilbery, B. (1998), Dimensions of rural change. In: B. Ilbery (ed.), *The Geography of rural change.* Harlow: Pearson Education Limited, p. 1-10.
- Jewel, L. (2003), The American Outdoor Theater: A voice for the Landscape in the Collaboration of Site and Structure. In: C. Spellman (ed.), *Re-envisioning landscape/architecture.* Barcelona: Actar, p. 242-257.

- Jonker, C., A. Poelman, R. Rolvink, P. de Ruyter (1999), "Manifest voor een modern dorp." *Noorderbreedte* 23(Speciale uitgave *Dorpslandschappen deel 4: spanningsveld tussen traditie en vernieuwing*), p. 156-160.
- Karstkarel, P. (2003), "Nieuwe boerderijen in Fryslân, prikkelende incidenten." *Noorderbreedte* 27(3a, Speciaal nummer *Boerderijen in beweging*), p. 10-13.
- Kistenkas, F. (2006), "Juridisch is Belvedere-beleid boterzacht." *ROM* 24(5), p. 34-36.
- Kleijbeuker, L., T. van der Steeg (2004), "Met welstandsnota naar meer kwaliteit." *ROM* 22(6), p. 8-9.
- Knox, P.L., S.A. Marston (2004), *Places and regions in global context: human geography.* Upper Saddle River, New Jersey: Pearson Education. Third Edition.
- Kok, A. (2003a), "Recepten voor vernieuwing in het oude landschap." *Noorderbreedte* 27(2), p. 16-19.
- Kok, A. (2003b), "Nieuwe boerderijen in Drenthe." *Noorderbreedte* 27(3a, Speciaal nummer *Boerderijen in beweging*), p. 8-9.
- Kok, A. (2003c), "Nieuwe kapschuren in Groningen." *Noorderbreedte* 27(3a, Speciaal nummer *Boerderijen in beweging*), p. 14-15.
- Kok, A. (2004), "Go!" *Noorderbreedte* 28(4), p. 2.
- Kok, A. (2006), "De ruimte voor buiten bouwen: inleiding." *Noorderbreedte* 30(2), p. 36.
- Kompier, V. (1999), "Identiteit als onderwerp van onderzoek." *Noorderbreedte* 23(Speciale uitgave *Dorpslandschappen deel 4: spanningsveld tussen traditie en vernieuwing*), p. 177-179.
- Koops, L. (2004), "POP 2." *Noorderbreedte* 28(4), p. 19-21.
- Koops, L. (2005), "Biografen van een landschap." *Noorderbreedte* 29(3), p. 28-31.
- Kuiper, R., L. Crommentuijn, L. Bosten (2003), "Vitaal en pseudo-platteland." *ROM* 21(10), p. 10-12.
- Kusiak, L. (2003), "Groene camouflage voor nieuwe varkensstal: Landschappelijke eisen voor Limburgse boeren." *ROM* 21(11), p. 8-9.
- Kuypers, P. (1998), "Berichten uit het landschap: de samenleving als drager." *Noorderbreedte* 22(Speciale uitgave *Dorpslandschappen deel 1: spanningsveld tussen traditie en vernieuwing*), p. 39-41.
- Laar, T. van (2006), "Noord-Holland: Ontwikkeling met behoud van identiteit." *ROM* 24(special Ruimtelijke Kwaliteit *Provincies werken aan kwaliteit*, november 2006), p. 2-4.
- Leenes, J. (2006a), "Groningen en de Nota Ruimte: De woningsluizen blijven dicht zegt Marc Calon." *Noorderbreedte* 30(2), p. 37.
- Leenes, J. (2006b), "Drenthe en de Nota Ruimte: Niet bouwen op louter economische gronden zegt Anneke Haarsma." *Noorderbreedte* 30(2), p. 39.
- Leenes, J. (2006c), "Fryslân en de Nota Ruimte: De kleine dorpen kunnen ervan profiteren zegt Anita Andriesen." *Noorderbreedte* 30(2), p. 41
- Lugt, M. van der (2001), "Dorpsuitbreidingen Zuidlaarderveen." *Noorderbreedte* 25(Speciale uitgave *Dorpslandschappen deel 6: synthese, conclusies*), p. 251-255.
- Metz, T. (2000), "Een mooi uitzicht: stront of suiker." *Noorderbreedte* 24(5a, themanummer *Tussen Aa en Hunze: culturele identiteit als vormgever van het gebiedsgerichte beleid*), paper voor het

Keuningcongres Extra *Tussen Aa en Hunze: Identiteit als aanzet tot vernieuwing of containerbegrip*? 10 april 2000 Rolde), p. 23-27.

- Molenaar, J., I. den Heijer, N. van Brussel (2006), "Zuid-Holland: Zuid-Holland toont ambitie met Groenblauwe Slinger." *ROM* 24(special Ruimtelijke Kwaliteit *Provincies werken aan kwaliteit*, november 2006), p. 31-34.

- Munniksma, R. (2000), "Een korte inleiding vanuit historisch perspectief." *Noorderbreedte* 24(5a, themanummer *Tussen Aa en Hunze: culturele identiteit als vormgever van het gebiedsgerichte beleid*), paper voor het Keuningcongres Extra *Tussen Aa en Hunze: Identiteit als aanzet tot vernieuwing of containerbegrip*? 10 april 2000 Rolde), p. 3-4.

- Neuman, W.L. (2004), *Basics of social research: Qualitative and quantitative approaches*. Boston: Pearson Education/Allyn & Bacon.

- Nieuwenstein, A., B. van de Klundert (2004), "Is het landelijk gebied vogelvrij?" *ROM* 22(11), p. 15-19.

- Nio, I., P.M. Schaap, B. Verhave (2003), Tussen globalisering en regionalisering. In: J. Crone (red.), *Regiospecifieke architectuur: sprekend of vanzelfsprekend? (de regio als inspiratiebron voor ruimtelijk ontwerp en architectuur)*. Rotterdam/Amsterdam: Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting (SEV)/De Balie, p. 10-33.

- Noorman, A.W. (2003), Inleiding. In: J. Crone (red.), *Regiospecifieke architectuur: sprekend of vanzelfsprekend? (de regio als inspiratiebron voor ruimtelijk ontwerp en architectuur)*. Rotterdam/Amsterdam: Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting (SEV)/De Balie, p. 6-9.

- Olin, L. (1990), "Toppling the walls between buildings and landscapes." *Landscape Architecture* 80(8), p. 128.

- Paret, B. (2006), "Op zoek naar meer kwaliteit op het platteland." *Ruimte en Planning* 26(4), p. 81-96.

- Peerbolte, H. (2001), "Drentsche Aa: De belangen verschillen een meter." *Noorderbreedte* 25(1a, themanummer *Mag het ook mooi zijn*), p. 32-35.

- Peerbolte, H. (2006), "Bouwen bij de boer: nieuwe vormen van wonen en werken." *Noorderbreedte* 30(2), p. 42, 44, 46.

- Peerbolte, H., A. Vreeken, L. Koops (2006), "Het goede voorbeeld volgens: Rik Herngreen, Ivonne de Nood, Els van der Laan, Hans Elerie, Peter Karstkarel en Eric van der Bilt. " *Noorderbreedte* 30(2), p. 43, 45, 47, 49, 51, 53.

- Peleman, D., B. Notteboom (2006), "Onderzoek, ontwerp en beleid rond landschap in Vlaanderen." *Ruimte en Planning* 26(4), p. 97-104.

- Pronk, J. (2000), "Cultuurhistorie en culturele identiteit als vormgever van ruimtelijke kwaliteit in het landelijk gebied." *Noorderbreedte* 24(5a, themanummer *Tussen Aa en Hunze: culturele identiteit als vormgever van het gebiedsgerichte beleid*), paper voor het Keuningcongres Extra *Tussen Aa en Hunze: Identiteit als aanzet tot vernieuwing of containerbegrip*? 10 april 2000 Rolde), p. 20-23.

- Punter, H. (2003), "Het Drentse landschap als levend heden." *ROM* 21(7/8), p. 8-10.

- Ravesteyn, N. van (2004), "De zoektocht naar kwaliteit in het plattelandschap: De Nota Ruimte besproken." *ROM* 22(5), p. 16-19.

- Renes, H. (1999), "Landschap en regionale identiteit." *Geografie* 8(2), p. 8-15.

- Ritzer, G. (2004), *The Globalization of Nothing*. Thousand Oaks: Pine Forge Press.

- Robles, M. (2004), "Het dorp het dorp laten." *ROM* 22(11), p. 20.

- Romeijn, P.J. (2003), Voorwoord. In: J. Crone (red.), *Regiospecifieke architectuur: sprekend of vanzelfsprekend? (de regio als inspiratiebron voor ruimtelijk ontwerp en architectuur)*. Rotterdam/Amsterdam: Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting (SEV)/De Balie, p. 2-3.

- Roodzant, A. (2003), "Dahlia's en duizendschonen voor de Drentse boerentuin." *Noorderbreedte* 27(3a, Speciaal nummer *Boerderijen in beweging*), p. 22.

- Rose, G. (2001), *Visual methodologies.* Londen/ Thousand Oaks/ New Delhi: Sage Publications.

- Simon, C. (2001), Streekidentiteit: modegril of blijvertje? In: F. Daalhuizen, S. Heins (red.), *Rurale diversiteit en dynamiek: Een wetenschappelijke visie op het Nederlandse platteland in de 21e eeuw.* Utrecht: Nethur, p. 79-90.

- Simon, C., P. Groote, P. Huigen (2001), "Verstreking of ontstreking?" *Rooilijn* …(1), p. 16-22.

- Simon, C. (2004), *Ruimte voor identiteit: De productie en reproductie van streekidentiteiten in Nederland*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen.

- Simon, C. (2005), Commodification of regional identities: The "selling" of Waterland. In: G.J. Ashworth, B. Graham (eds.), *Senses of place: Senses of time.* Aldershot: Ashgate, p. 31-45.

- Speelman, G. (2001), Nieuwe buitenplaatsen, droombeeld of schrikbeeld? In: F. Daalhuizen, S. Heins (red.), *Rurale diversiteit en dynamiek: Een wetenschappelijke visie op het Nederlandse platteland in de 21e eeuw.* Utrecht: Nethur, p. 67-78.

- Spellman, C. (2003), Introduction. In: C. Spellman, (ed.), *Re-envisioning landscape/architecture.* Barcelona: Actar, p. 9-15.

- Stenseke, M. (2000), Whose landscape values? Central goals versus local perspectives in planning and management of the rural landcape. In: T. Haartsen, P. Groote, P. Huigen (eds.), *Claiming rural identities.* Assen: Van Gorcum, p. 25-34.

- Strijker, D. (2000), Agriculture: still a key to rural identity? In: T. Haartsen, P. Groote, P. Huigen (eds.), *Claiming rural identities.* Assen: Van Gorcum, p. 47-53.

- Sijmons, D. (1998), "De opgave." *Noorderbreedte* 22(Speciale uitgave *Dorpslandschappen deel 1: spanningsveld tussen traditie en vernieuwing*), p. 42-44.

- Thissen, F., J. Droogleever Fortuijn (1998), "Van autonoom dorp naar woondorp." *Noorderbreedte* 22(Speciale uitgave *Dorpslandschappen deel 2: spanningsveld tussen traditie en vernieuwing*), p. 85-89.

- Timmer, M. (2007) "Reportage: uitbarsting bij Emmen." *Voetbal International* 42(48), p. 96-98.

- Veen, van der C. (2000a), "Culturele identiteit en participatie: een interview met Hans Elerie." *Noorderbreedte* 24(5a, themanummer *Tussen Aa en Hunze: culturele identiteit als vormgever van het gebiedsgerichte beleid*), paper voor het Keuningcongres Extra *Tussen Aa en Hunze: Identiteit als aanzet tot vernieuwing of containerbegrip*? 10 april 2000 Rolde), p. 4-8.

- Veen, C. van der (2000b), "Belvedere – geen mooi uitzicht zonder wetenschap: een interview met Koos Bosma." *Noorderbreedte* 24(5a, themanummer *Tussen Aa en Hunze: culturele identiteit als vormgever van het gebiedsgerichte beleid*), paper voor het Keuningcongres Extra *Tussen Aa en Hunze: Identiteit als aanzet tot vernieuwing of containerbegrip*? 10 april 2000 Rolde), p. 27-30.

- Vreugdenhil, V., E. Dijkema (2006), "Flevoland: het nieuwe vernieuwd." *ROM* 24(special Ruimtelijke Kwaliteit *Provincies werken aan kwaliteit*, november 2006), p. 35-38.

- Whelan, Y. (2005), Mapping meanings in the cultural landscape. In: G.J. Ashworth, B. Graham (eds.), *Senses of place: Senses of time.* Aldershot: Ashgate, p. 61-71.

- Wierde en Dijk (2003), *Agrarisch Landschappelijk Bouwen in het "Wierde en Dijk" landschap: Bouwen met het landschap als uitgangspunt*. Leens: Vereniging Wierde en Dijk.

- Wilbers, M., P. van Noorden, J. Brouns (2006), "Limburg: Een frisse wind door bronsgroen eikenhout." *ROM* 24(special Ruimtelijke Kwaliteit *Provincies werken aan kwaliteit*, november 2006), p. 39-42.

- Winchester, H.P.M., L.Kong, K. Dunn (2003), *Landscapes: Ways of imagining the world.* Harlow: Pearson Education Limited.

- Wingerden, R. van (1998a), "Het Keuningcongres, de uitkomsten." *Noorderbreedte* 22(Speciale uitgave *Dorpslandschappen deel 1: spanningsveld tussen traditie en vernieuwing*), p. 44-46.

- Wingerden, R. van (1998b), "Inleiding." *Noorderbreedte* 22(Speciale uitgave *Dorpslandschappen deel 2: spanningsveld tussen traditie en vernieuwing*), p. 49-50.

- Wingerden, R. van, C. de Wit (2001), "Architectuur en dorpslandschap." *Noorderbreedte* 25(Speciale uitgave *Dorpslandschappen deel 5: spanningsveld tussen traditie en vernieuwing*), p. 226-230.

- Winsemius, J. (2004), "Kwaliteit buiten bouwen borgen in bestemmingsplan." *ROM* 22(11), p. 30-31.

- Zeijden, A.T. van der (1999), Een verlaten land met talloze wonderlijke gebruiken: Volkskunde en de constructie van een Drentse regionale identiteit. In: Bieleman et al. (red.), *Nieuwe Drentse volksalmanak: Jaarboek voor geschiedenis en archeologie* 116, p. 68-91. Assen: Van Gorcum.

Overheidsnota's en onderzoeksrapporten

- Bleeker en Nauta Landschapsarchitecten, *m*RO (2003), *Landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort: Verkenning van de mogelijkheden*. Bennekom/Amersfoort: Bleeker en Nauta/*m*RO. (iov provincie Drenthe/gemeente Aa en Hunze).

- Gemeente Aa en Hunze (2004), *Beeldkwaliteitplan: Landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort*. Gieten: Gemeente Aa en Hunze.

- Gemeente Aa en Hunze (2005), *De omgeving onderzocht: Omgevingsaspecten landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort*. Gieten: Gemeente Aa en Hunze.

- Kruit, J., I.E. Salverda, K. Hendriks (2004), *Regionale identiteit van natuur en landschap: Een verkenning van een containerbegrip en de bruikbaarheid als sturingselement.* Wageningen: Alterra Rapport 1014. (iov LNV).

- Ministerie van LNV (1995a), *Visie Stadslandschappen, hoofdrapport: Discussienota.* Den Haag: Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Directie Natuurbeheer.

- Ministerie van LNV (1995b), *Visie Stadslandschappen, deel 1: Ecologie-inclusieve planning.* Den Haag: Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Directie Natuurbeheer.

- Ministerie van LNV (1995c), *Visie Stadslandschappen, deel 2: Vormgeven aan stadslandschappen.* Den Haag: Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Directie Natuurbeheer.

- Ministerie van LNV (1995d), *Visie Stadslandschappen, deel 3: Groene hoofdstructuur in het stadslandschap.* Den Haag: Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Directie Natuurbeheer.

- Ministerie van LNV (1995e), *Visie Stadslandschappen, deel 4: Openbaar groen.* Den Haag: Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Directie Natuurbeheer.

- Ministerie van LNV (1995f), *Visie Stadslandschappen, deel 5: Stadslandbouw.* Den Haag: Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Directie Natuurbeheer.

- Ministerie van LNV (1995g), *Visie Stadslandschappen, deel 6: Nieuwe buitenplaatsen in het stadslandschap.* Den Haag: Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Directie Natuurbeheer.

- Provincie Drenthe (1998), *Nota Landschap*. Assen: Provincie Drenthe, Productgroep Landelijk Gebied.
- Provincie Drenthe (1999), *Ruimtelijke kwaliteit van de gebouwde omgeving*. Assen: Provincie Drenthe, Werkgroep ruimtelijke kwaliteit.
- Provincie Drenthe (2000), *Regionale identiteit als inspiratiebron*. Assen: Provincie Drenthe, Werkgroep ruimtelijke kwaliteit.
- Provincie Drenthe (2004), *Provinciaal Omgevingsplan II*. Assen: Provincie Drenthe.
- Provincie Drenthe (2007), *Samen voor Drenthe: 15 jaar werken aan natuur en landschap*. Assen: Provincie Drenthe, Productgroep Landelijk Gebied.
- Provincie Groningen (2006), *Nota Agrarische bouwblokken en landschap: Pilot regio Noord*. Groningen: Provincie Groningen, Stuurgroep Noord.
- Stuurgroep Hunzeproject (1999), *Kanzen in het Hunzegebied: Kadernota voor uitvoering*. Assen: Provincie Drenthe, Stuurgroep Hunzeproject.
- Visschers, R., C. M.A. Hendriks, K. Hulsteijn, M. Knotters (2004) *Regionale identiteit en natuur- en landschapsontwikkeling 2001-2004: DWK programma 382 Project informatie.* Wageningen: Alterra rapport 1089. (iov LNV).

Scripties

- Uitdehaag, M. (2003), *Regionale identiteit de basis voor landschappelijke ontwikkeling? Een onderzoek naar de bruikbaarheid van de regionale identiteit in de ruimtelijke planvorming.* Ongepubliceerd, Universiteit en Researchcentrum Wageningen, Ruimtelijke planvorming, Wageningen.
- Wanders, B. (2008), *Nieuwe Wet ruimtelijke ordening: De belangrijkste wijzigingen voor de projectontwikkelaar (Innové Vastgoedontwikking).* Ongepubliceerd, Saxion Hogeschool Enschede, Vastgoed en makelaardij, Oldenzaal/Enschede.

Colleges en gesprekken

- Ashworth, G. (2006), *Aantekeningen colleges vak Heritage Identities*. (Rijksuniversiteit Groningen, bezocht november/december 2006).
- Brink, P. (2007), Architect, *Persoonlijk gesprek*. (Ansen, 24 september 2007).
- Giezen, J. (2007), Architect, *Persoonlijk gesprek*. (Groningen, 21 augustus 2007).
- Hanskamp, B. (2007), Projectleider POP 1 Provincie Drenthe, *Persoonlijk gesprek*. (Assen, 23 augustus 2007).
- Huigen, P. (2006), *Aantekeningen en sheets colleges vak Making Places*. (Rijksuniversiteit Groningen, bezocht september/oktober 2006).
- Kalfsbeek, C. (2007), Architect, *Persoonlijk gesprek*. (Vledder, 17 juli 2007).
- Strijker, D. (2007), Hoogleraar Plattelandsontwikkeling, *Persoonlijke gesprekken*. (Groningen, juni/juli 2007).
- Wienia, P. (2007), Landschapsarchitect Provincie Drenthe, *Persoonlijk gesprek*. (Assen, 26 juli 2007).

Enquête

- Provincie Flevoland (2008), V. Vreugdenhil, Afdeling Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting, *E-mail.* (Lelystad, 19 maart 2008).

- Provincie Friesland (2008), A. Hoks, Afdeling Ruimte, *E-mail*. (Leeuwarden, 26 augustus 2008).
- Provincie Gelderland (2008), M. Firet, E. van der Linden, Beleidsmedewerker en Projectleider Ruimtelijke Ordening/Projectleider Ruimtelijke Kwaliteit, *E-mail*. (Arnhem, 4 februari 2008).
- Provincie Groningen (2008), T. Hoek, Adviseur Provinciaal Bouwheerschap, *E-mail*. (Groningen, 1 februari 2008).
- Provincie Limburg (2008), T. Peeters, Medewerker Landschap, *E-mail*. (Maastricht, 30 januari 2008).
- Provincie Noord-Brabant (2008), A. van Tilburg, Regionaal Ontwerper (Bureau Ontwikkeling en Regie), *E-mail*. (Den Bosch, 27 februari 2008).
- Provincie Noord-Holland (2008), T. van Laar, Beleidsontwikkelaar (Directie Beleid, Sector Ruimtelijke Inrichting), *E-mail (verkorte vragenlijst).* (Haarlem, 19 maart 2008).
- Provincie Overijssel (2008), M. B. Klompe, Beleidsmedewerker Landschap, *E-mail*. (Zwolle, 31 januari 2008).
- Provincie Utrecht (2008), C. Berkelaar, Ontwerper Landschap (Afdeling Groen), *E-mail.* (Utrecht, 7 mei 2008).
- Provincie Zeeland (2008), P. Goossen, Coördinator Kwaliteitsteam Provincie Zeeland (Directie Ruimte, Milieu en Water). *E-mail*. (Middelburg, 13 mei 2008).
- Provincie Zuid-Holland (2008), J. van Noorden, Senior Beleidsmedewerker (Bureau Vitaal Platteland, Afdeling Groen), *E-mail (op persoonlijke titel, niet namens de provincie)*. (Den Haag, 21 februari 2008).

Interviews

- Keegstra, D.J. (2011), Directeur Brede Overleggroep Kleine Dorpen in Drenthe, *E-mail.* (Assen, 5 januari 2011)

Folders

- Drents Plateau, Milieufederatie Drenthe, Het Drentse Landschap (2006), *Kiek op Drenthe: Ruimtelijke kwaliteit gevraagd.* Assen: Drents Plateau/Milieufederatie Drenthe/Het Drentse Landschap.
- Gemeente Aa en Hunze (onbekend), *Landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort in uitvoering*. Gieten: Gemeente Aa en Hunze.
- Wierde en Dijk (onbekend), *Agrarisch Landschappelijk Bouwen: Voor een duurzame toekomst.* Leens: Wierde en Dijk.

Krantenartikelen

- Dagblad van het Noorden (2007a), 17/10/07, B. van der Moer, “Landschap: vernieuwen of vernielen?”
- Dagblad van het Noorden (2007b), 18/10/07, E. Ader en T. Vooijs, “Groningen een openluchtmuseum?”
- De Volkskrant (2007a), 12/02/07, R. Meerhof, “Polderjongen in een verloren landschap.”
- De Volkskrant (2007b), 12/02/07, G. Zandbergen, “De snelle vernietiging van het landschap.”
- De Volkskrant (2007c), 23/02/07, J. den Boer, “Mens heeft recht op schoonheid.”
- De Volkskrant (2007d), 13/04/07, H.J. Schoo, “Onrust over het landschap.”

- De Volkskrant (2007e), 26/05/07, Y.Zonderop en T. Gualthérie van Weezel, "Wie bestuurt de Nederlandse ruimte?"
- De Volkskrant (2007f), 08/09/07, Y. Zonderop, "Liever een plantsoen dan alweer een parkeerplaats."
- De Volkskrant (2007g), 14/09/07, A. Sligter, "De weg komt."
- De Volkskrant (2007h), 08/11/07, M. van Lieshout, "Almere gokt op de bouwende burger."
- De Volkskrant (2007i), 18/12/07, A. Stoffelen, "Leek houdt van retro, architect niet."
- De Volkskrant (2008a), 22/01/08, A. Stoffelen, "Leek wil puntdak, geen zwarte doos: Architect wil taboe in beroepsgroep op de mening van het publiek doorbreken."
- De Volkskrant (2008b), 01/03/08, A. Sligter, "Bouwen in het groen."
- De Volkskrant (2008c), 19/03/08, A. Sligter, "Investeren in een fraai uitzicht loont de moeite."
- De Volkskrant (2008d), 11/06/08, A. Sligter, "Groningen stopt de verrommeling."
- De Volkskrant (2008e), 18/12/08, C. Janssen, "Kabinet zal doelen tegen verrommeling niet halen."

Internetsites

- bokd.nl (1)
  Brede Overleggroep Kleine Dorpen in Drenthe (2008), *Brede Overleggroep Kleine Dorpen in Drenthe.* http://bokd.nl/pages/?id=1&m=1 (bezocht op 12-05-2008).
- bokd.nl (2)
  Brede Overleggroep Kleine Dorpen in Drenthe (2008), *Woningbouw op dorpse schaal.* http://bokd.nl/html/projecten/woningbouwopdorpseschaal.html (bezocht op 12-05-2008).
- bokd.nl (3)
  Brede Overleggroep Kleine Dorpen in Drenthe (2007), *Op dorpse schaal.* http://bokd.nl/html/artikelen/opdorpseschaal.html (bezocht op 12-05-2008).
- bokd.nl (4)
  Bosch Slabbers tuin- en landschapsarchitecten (2006), *Op dorpse schaal.* Iov provincie Drenthe en gemeente Midden-Drenthe.
  http://bokd.nl/html/documenten/diversen/OpDorpseSchaal.pdf (bezocht op 12-05-2008).
- library.wur.nl
  Koomen, A., T. Weijschede (2003), *Landschap en landschapsbeleid voor de Natuurbalans 2003(NPB werkdocument 2003/22).* Wageningen: Alterra.
  http://library.wur.nl/file/wurpubs/LUWPUBRD_00345561_A502_001.pdf (bezocht op 15-03-2008).
- nl.wikipedia.org
  Onbekend (onbekend), *Zwinderen.* http://nl.wikipedia.org/wiki/Zwinderen (bezocht op 15-02-2010).
- www.aaenhunze.nl
  Gemeente Aa en Hunze (onbekend), *Gebiedsgericht beleid.*
  http://www.aaenhunze.nl/Wonen_Leven/Bouwen_Wonen/Gebiedsgericht_beleid
  (bezocht op 24-02-2010).
- www.agrarischlandschap.com
  Provinciale Landbouwkamer Oost-Vlaanderen, PROCLAM vzw, ZLTO (onbekend), *Algemeen.*
  http://www.agrarischlandschap.com/HTML/uitleg.htm (bezocht op 15-03-2008).
- www.architectenweb.com
  onbekend (onbekend), *Cor Kalfsbeek Architectuur.*
  http://www.architectenweb.nl/aweb/members/member.asp?iMID=822 (bezocht op 12-03-2009).

- www.belvedere.nu (1)
  Ministerie van VROM, Ministerie van LNV, Ministerie van OCW, Ministerie van V&W (2005), *RO-dossier Bouwen in het buitengebied*.
  http://www.belvedere.nu/page.php?section=09&pID=3&mID=3&dID=22 (bezocht op 20-08-2007).

- www.belvedere.nu (2)
  Ministerie van VROM, Ministerie van LNV, Ministerie van OCW, Ministerie van V&W (2004), *Nota Ruimte*. http://www.belvedere.nu/page.php?section=06&pID=7&mID=2&tID=1&wID=7 (bezocht op 20-08-2007).

- www.belvedere.nu (3)
  Ministerie van VROM, Ministerie van LNV, Ministerie van OCW, Ministerie van V&W (2006), *Landschap Ontwikkeling met Kwaliteit (LOK)*.
  http://www.belvedere.nu/page.php?section=06&pID=7&mID=3&tID=4&wID=33 (bezocht op 20-08-2007).

- www.belvedere.nu (4)
  Ministerie van VROM, Ministerie van LNV, Ministerie van OCW, Ministerie van V&W (2006), *Welstand*. http://www.belvedere.nu/page.php?section=06&pID=7&mID=3&tID=2&wID=32 (bezocht op 20-08-2007).

- www.belvedere.nu (5)
  Ministerie van VROM, Ministerie van LNV, Ministerie van OCW, Ministerie van V&W (2004), *Buiten Bouwen: Advies 040*. http://www.belvedere.nu/page.php?section=10&pID=9&mID=2&bID=189 (bezocht op 20-08-2007).

- www.belvedere.nu (6)
  Ministerie van VROM, Ministerie van LNV, Ministerie van OCW, Ministerie van V&W (onbekend), *Wat is Belvedere*. http://www.belvedere.nu/page.php?section=03&pID=1 (bezocht op 10-03-2008).

- www.belvedere.nu (7)
  Ministerie van VROM, Ministerie van LNV, Ministerie van OCW, Ministerie van V&W (onbekend), *Nota Belvedere*. http://www.belvedere.nu/page.php?section=03&pID=1&mID=2 (bezocht op 10-03-2008).

- www.belvedere.nu (8)
  Ministerie van VROM, Ministerie van LNV, Ministerie van OCW, Ministerie van V&W (onbekend), *Nota Belvedere: Beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting.*
  http://www.belvedere.nu/download/nota.pdf (bezocht op 14-03-2008).

- www.belvedere.nu (9)
  Ministerie van VROM, Ministerie van LNV, Ministerie van OCW, Ministerie van V&W (onbekend), *Nota Belvedere: Bijlage gebieden.* http://www.belvedere.nu/download/bijlage.pdf (bezocht op 14-03-2008).

- www.belvedere.nu (10)
  Ministerie van VROM, Ministerie van LNV, Ministerie van OCW, Ministerie van V&W (2006), *Project Agrarisch Landschappelijk Bouwen in Noord-Groningen.*
  http://www.belvedere.nu/page.php?section=08&pID=5&mID=3&prID=140 (bezocht op 20-08-2008).

- www.belvedere.nu (11)
  Ministerie van VROM, Ministerie van LNV, Ministerie van OCW, Ministerie van V&W (2006), *Project Op dorpse schaal*. http://www.belvedere.nu/page.php?section=08&pID=5&mID=3&prID=320 (bezocht op 20-08-2008).

- www.belvedere.nu (12)
  Ministerie van VROM, Ministerie van LNV, Ministerie van OCW, Ministerie van V&W (2006), *Project Het Zeeuwse boerenerf.*
  http://www.belvedere.nu/page.php?section=08&pID=5&mID=3&prID=416 (bezocht op 20-08-2008).

- www.belvedere.nu (13)
  Ministerie van VROM, Ministerie van LNV, Ministerie van OCW, Ministerie van V&W (2008), *Dorp+handreiking dorpseigen uitbreiden.* http://www.belvedere.nu/page.php?section=10&pID=9&mID=2&bID=434 (bezocht op 24-11-2008).

- www.belvedere.nu (14)
  Projectbureau Belvedere (2008), *Dorp+handreiking dorpseigen uitbreiden.* http://www.belvedere.nu/downloadfile.php?bestand=download/1220346674Handreiking dorpseigen uitbreiden.pdf (bezocht op 24-11-2008).

- www.belvedere.nu (15)
  Ministerie van VROM, Ministerie van LNV, Ministerie van OCW, Ministerie van V&W (2005), *Project Streekeigen bouwen Noordwest-Overijssel en Vechtstreek.* http://www.belvedere.nu/page.php?section=08&pID=5&mID=3&prID=215&PHPSESSID=9878faddcc0f03fbb3442f7e44c2a4c4 (bezocht op 24-11-2008).

- www.belvedere.nu (16)
  Ministerie van VROM, Ministerie van LNV, Ministerie van OCW, Ministerie van V&W (2005), *Project Wonen aan de Winsumer Vecht van Groningen.* http://www.belvedere.nu/page.php?mID=3&pID=5&prID=166&section=08 (bezocht op 20-08-2008).

- www.belvedere.nu (17)
  Ministerie van VROM, Ministerie van LNV, Ministerie van OCW, Ministerie van V&W (2005), *Landschappelijk Bouwen in Drenthe.* http://www.belvedere.nu/page.php?section=10&pID=9&mID=1&bID=184 (bezocht op 23-07-2007 en 11-06-2009).

- www.belvedere.nu (18)
  Ministerie van VROM, Ministerie van LNV, Ministerie van OCW, Ministerie van V&W (2005), *Landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort.* http://www.belvedere.nu/page.php?section=10&pID=9&mID=1&bID=187 (bezocht op 23-07-2007 en 11-06-2009).

- www.boerenbouwen.nl (1)
  Stichting Het Zeeuwse Gezicht (2005), *Nieuws.* http://www.boerenbouwen.nl/nieuws.php (bezocht op 15-03-2008).

- www.boerenbouwen.nl (2)
  Stichting Het Zeeuwse Gezicht (onbekend), *Pilots.* http://www.boerenbouwen.nl/pilots.php (bezocht op 15-03-2008).

- www.boerenbouwen.nl (3)
  Stichting Het Zeeuwse Gezicht (onbekend), *Initiatief.* http://www.boerenbouwen.nl/initiatief.html (bezocht op 15-03-2008).

- www.bouwenbijboerderijen.nl
  Dorp, Stad & Land Adviseurs ruimtelijke kwaliteit (onbekend), *Drenthe: nieuwe woonboerderij in Balloo.* http://www.bouwenbijboerderijen.nl/inspireren/p151.html (bezocht op 13-05-2009).

- www.bureaubeno.nl (1)
  B+O Architecten (2007), *Bureau.* http://www.bureaubeno.nl/beno_totaal.html (bezocht op 24-09-07).

- www.bureaubeno.nl (2)
  B+O Architecten (2009), *Landhuis te Veeningen.* http://www.bureaubeno.nl/beno_totaal.html [woningbouw→woonhuis Veeningen→info] (bezocht op 20-05-09).

- www.bureaubeno.nl (3)
  B+O Architecten (2009), *Project woonboot Muggenbeet.* http://www.bureaubeno.nl/beno_totaal.html [woningbouw→woonboot Muggenbeet→info] (bezocht op 20-05-09).

- www.bureaubeno.nl (4)
  B+O Architecten (2009), *Woonhuis.* http://www.bureaubeno.nl/beno_totaal.html [woningbouw→villa b te o→info] (bezocht op 20-05-09).

- www.bureaubeno.nl (5)
  B+O Architecten (2009), *Patiowoonhuis De Wijk.* http://www.bureaubeno.nl/beno_totaal.html [woningbouw→woonhuis de wijk→info] (bezocht op 20-05-09).

- www.bureaubeno.nl (6)
  B+O Architecten (2009), *Woonhuis te Hoogeveen.* http://www.bureaubeno.nl/beno_totaal.html [woningbouw→woonhuis hoogeveen→info] (bezocht op 20-05-09).

- www.cbs.nl
  Pierik, C. (1998), *De opkomst van megaboeren en supertuinders.* http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/landbouw/publicaties/artikelen/archief/1998/1998-0021-wm.htm (bezocht op 10-06-08).

- www.dongeradeel.nl
  Giezen, J.H.F. (2006), *Werkstrategie voor Duurzaam Bouwen aan dorpsranden in Dongeradeel.* http://www.dongeradeel.nl/web/file?uuid=cc466300-5d08-418a-8b92-2b5e2cd8a43d&owner=599b4f17-f1c0-4e04-ada9-7fc39dab3255&contentid=1462 (bezocht op 25-02-2009).

- www.drenthe.nl
  Provincie Drenthe (2003), *Milieuwijzer No.48, oktober 2003: Eexterzandvoort kiest voor landschappelijk bouwen*, p. 8-9. www.drenthe.nl/publish/pages/5145/milw4803.pdf (bezocht op 19-03-2008).

- www.drentscheaa.nl (1)
  Nationaak Beek- en esdorpenlandschap Drentsche Aa (2006), *Welkom in Nationaal beek- en esdorpenlandschap Drentsche Aa*. http://www.drentscheaa.nl/ (bezocht op 15-09-2008).

- www.drentscheaa.nl (2)
  Nationaal Beek- en esdorpenlandschap Drentsche Aa (2006), *Perspectief voor de landbouw*. http://www.drentscheaa.nl/detail_page.phtml?&publish=Y&pub_niv=&workgroup=&text02=perspectief_landbouw&username=gast@nationaalpark.nl&password=9999&groups=DAA (bezocht op 30-09-2008).

- www.drentscheaa.nl (3)
  Nationaal Beek- en esdorpenlandschap Drentsche Aa (2006), *Wonen in een nationaal beek- en esdorpenlandschap*. http://www.drentscheaa.nl/detail_page.phtml?&publish=Y&pub_niv=&workgroup=&text02=kenmerken_wonen&username=gast@nationaalpark.nl&password=9999&groups=DAA (bezocht op 30-09-2008).

- www.drentscheaa.nl (4)
  Nationaal Beek- en esdorpenlandschap Drentsche Aa (2006), *Nationaal beek- en esdorpenlandschap Drentsche Aa.* http://www.drentscheaa.nl/detail_page.phtml?&publish=Y&pub_niv=&workgroup=&text02=overlegorgaan&username=gast@nationaalpark.nl&password=9999&groups=DAA (bezocht op 30-09-2008).

- www.drentscheaa.nl (5)
  Nationaal Beek- en esdorpenlandschap Drentsche Aa (2006), *Projectgroep.* http://www.drentscheaa.nl/detail_page.phtml?&publish=Y&pub_niv=&workgroup=&text02=projectgroep&username=gast@nationaalpark.nl&password=9999&groups=DAA (bezocht op 30-09-2008).

- www.drentscheaa.nl (6)
  Nationaal Beek- en esdorpenlandschap Drentsche Aa (2006), *Rust en ruimte voor recreatie*. http://www.drentscheaa.nl/detail_page.phtml?&publish=Y&pub_niv=&workgroup=&text02=rust_ruimte&username=gast@nationaalpark.nl&password=9999&groups=DAA (bezocht op 30-09-2008).

- www.eexterzandvoort.com (1)
  Thieme, A. (2002), *Startoverleg landschappelijk bouwen.*
  http://www.eexterzandvoort.com/website/actueel/bouwen/2002-11-12-02.htm (bezocht op 12-06-09).

- www.eexterzandvoort.com (2)
  Provincie Drenthe (2002), *Landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort van start.*
  http://www.eexterzandvoort.com/website/actueel/bouwen/2002-11-25-01.htm (bezocht op 12-06-09).

- www.eexterzandvoort.com (3)
  Thieme, A. (2002), *De betekenis van het woningbouwbeleid voor Eexterzandvoort*.
  http://www.eexterzandvoort.com/website/actueel/bouwen/2002-12-04-01.htm (bezocht op 12-06-09).

- www.eexterzandvoort.com (4)
  Huisman, R. (2003), *Impressies concept landschapsschets*.
  http://www.eexterzandvoort.com/website/actueel/bouwen/2003-01-09-01.htm (bezocht op 13-06-09).

- www.eexterzandvoort.com (5)
  Huisman, R. (2003), *Enerverende 2e informatiebijeenkomst.*
  http://www.eexterzandvoort.com/website/actueel/bouwen/2003-04-02-01.htm (bezocht op 13-06-09).

- www.eexterzandvoort.com (6)
  Thieme, A. (2003), *Kort verslag overleg begeleidingsgroep*.
  http://www.eexterzandvoort.com/website/actueel/bouwen/2003-03-24-01.htm (bezocht op 13-06-09).

- www.eexterzandvoort.com (7)
  Huisman, R., Witting, J.R. (2003), *Belangstellingsformulier landschappelijk bouwen*.
  http://www.eexterzandvoort.com/website/actueel/bouwen/Landschappelijk%20bouwen%20Eexterzandvoort1.doc (bezocht op 13-06-09).

- www.eexterzandvoort.com (8)
  Gemeente Aa en Hunze (2003), *Raadsvoorstel landschappelijk bouwen*.
  http://www.eexterzandvoort.com/website/actueel/bouwen/2003-11-19-01.htm (bezocht op 13-06-09).

- www.eexterzandvoort.com (9)
  Gemeente Aa en Hunze (2003), *Verslag raadsvergadering 19 november 2003 (punt 5)*.
  http://www.eexterzandvoort.com/website/actueel/bouwen/2003-12-28-01.htm (bezocht op 13-06-09).

- www.eexterzandvoort.com (10)
  Thieme, A. (2003), *Bewonersavond landschappelijk bouwen Eexterzandvoort*.
  http://www.eexterzandvoort.com/website/actueel/bouwen/2003-04-02-03.htm (bezocht op 13-06-09).

- www.encyclopediedrenthe.nl (1)
  Gerding, M.A.W., P. Brood, M. Hillenga, H. Nijkeuter (hoofdred.) (onbekend), *Kalfsbeek, Cor*.
  Gezamenlijk project van Drents Plateau, Koninklijke Van Gorcum, Rovecom, Drents Archief.
  http://www.encyclopediedrenthe.nl/Kalfsbeek,%20Cor (bezocht op 12-03-2009).

- www.encyclopediedrenthe.nl (2)
  Gerding, M.A.W., P. Brood, M. Hillenga, H. Nijkeuter (hoofdred.) (onbekend), *Architectuur*.
  Gezamenlijk project van Drents Plateau, Koninklijke Van Gorcum, Rovecom, Drents Archief.
  http://www.encyclopediedrenthe.nl/Architectuur (bezocht op 12-03-2009).

- www.encyclopediedrenthe.nl (3)
  Schaafsma, C. (onbekend), *Zeijen*. Gezamenlijk project van Drents Plateau, Koninklijke Van Gorcum, Rovecom, Drents Archief. http://www.encyclopediedrenthe.nl/Zeijen (bezocht op 18-02-2010).

- www.encyclopediedrenthe.nl (4)
  Schaafsma, C. (onbekend), *Zwinderen*. Gezamenlijk project van Drents Plateau, Koninklijke Van Gorcum, Rovecom, Drents Archief. http://www.encyclopediedrenthe.nl/Zeijen (bezocht op 18-02-2010).

- www.geldersemilieufederatie.nl
  Gelderse Milieufederatie (onbekend), *Veel belangstelling voor Dorpen Groeien op Eigen Wijze.* http://www.geldersemilieufederatie.nl/nieuws.php?id=238 (bezocht op 20-10-2008).

- www.gemmabv.nl (1)
  Giezen, J. H. F. (onbekend), *ir. Jan.H.F Giezen, achitect BNA, Groningen.* http://www.gemmabv.nl/ (bezocht op 20-08-2007 en 23-02-2009).

- www.gemmabv.nl (2)
  Giezen, J. H. F. (onbekend), *Duurzaam bouwen.* http://www.gemmabv.nl/ (bezocht op 20-08-2007 en 23-02-2009).

- www.gemmabv.nl (3)
  Giezen, J. H. F. (onbekend), *Het verleden als inspiratiebron voor de toekomst.* http://www.gemmabv.nl/ (bezocht op 20-08-2007 en 23-02-2009).

- www.gemmabv.nl (4)
  Giezen, J. H. F. (onbekend), *Landschappelijk agrarisch bouwen.* http://www.gemmabv.nl/ (bezocht op 20-08-2007 en 23-02-2009).

- www.gemmabv.nl (5)
  Giezen, J. H. F. (onbekend), *Bouwen met de cultuurhistorie als uitgangspunt.* http://www.gemmabv.nl/ (bezocht op 20-08-2007 en 23-02-2009).

- www.gemmabv.nl (6)
  Giezen, J. H. F. (onbekend), *Plekgebonden architectuur.* http://www.gemmabv.nl/ (bezocht op 20-08-2007 en 23-02-2009).

- www.gemmabv.nl (7)
  Giezen, J. H. F. (onbekend), *Bouwen op maat met oog voor de toekomst.* http://www.gemmabv.nl/ (bezocht op 20-08-2007 en 23-02-2009).

- www.gemmabv.nl (8)
  Giezen, J. H. F. (onbekend), *Visie en conceptontwikkeling.* http://www.gemmabv.nl/ (bezocht op 20-08-2007 en 23-02-2009).

- www.ipdubo.nl
  Informatiepunt Duurzaam Bouwen (onbekend), *Wat is duurzaam bouwen?* http://www.ipdubo.nl/handleiding/watisdubo/wat_is_duurzaam_bouwen.htm (bezocht op 24-02-2009).

- www.ivn.nl
  Dirkmaat, J. (Vereniging Nederlands Cultuurlandschap) (2007), *Cultuurlandschap heeft opknapbeurt nodig.* http://www.ivn.nl/list_forum.phtml?&username=guest@ivn.nl&password=9999&groups=IVNbanner=14&province=NL&region=NL&topic_id=3 (bezocht op 14-03-2008).

- www.kiekopdrenthe.nl (1)
  Milieufederatie Drenthe (2008), *Het Drentse Kwaliteitsdebat.* http://www.kiekopdrenthe.nl/handlers/i.aspx?/id=608-g=Verslag Drentse Kwaliteitsdebat 2 maart 2006.doc (bezocht op 07-01-2009).

- www.kiekopdrenthe.nl (2)
  Milieufederatie Drenthe (2008), *Zorgen over landschap.* http://www.kiekopdrenthe.nl/?page=200 (bezocht op 07-01-2009).

- www.kunstbus.nl (1)
  Feekes, J., G. Jurcka (red.) (2007), *Romantiek*. http://www.kunstbus.nl/verklaringen/romantiek.html (bezocht op 09-11-07).

- www.kunstbus.nl (2)

Feekes, J., G. Jurcka (red.) (2007), *Frank Lloyd Wright 1867-1959*.
http://www.kunstbus.nl/verklaringen/frank+lloyd+wright.html (bezocht op 30-10-2007).

- www.kunstbus.nl (3)
  Feekes, J., G. Jurcka (red.) (onbekend), *Functionalisme (1920-1970).*
  http://www.kunstbus.nl/verklaringen/functionalisme.html (bezocht op 09-11-07).

- www.kunstbus.nl (4)
  Feekes, J., G. Jurcka (red.) (2007), *Humanisme*. http://www.kunstbus.nl/verklaringen/humanisme.html (bezocht op 09-11-07).

- www.landschapsbeheer.nl (1)
  Kol, M. van, A. van der Wal (2006), *Literatuurstudie landschapsgestuurd bouwen.*
  http://www.landschapsbeheer.nl/admin/fileview.asp?id=302 (bezocht op 25-11-08).

- www.landschapsbeheer.nl (2)
  Jacobse, J.J., H. van Paassen, A.C. van Vliet (2005), *Instrumentarium bij landschappelijke inpassing van nieuwe bebouwing.* (Onderzoek in opdracht van Landschapsbeheer Nederland.)
  http://www.landschapsbeheer.nl/admin/fileview.asp?id=228 (bezocht op 27-11-08).

- www.middendrenthe.nl
  Gemeente Midden-Drenthe (onbekend), *Workshop*
  http://www.middendrenthe.nl/index.php?simaction=frameset&mediumid=2&pagid=560&stukid=10074
  (bezocht op 28-10-08).

- www.minlnv.nl
  Ministerie van LNV (onbekend), *Plattelandsontwikkeling*
  http://www.minlnv.nl/portal/page?_pageid=116,1641050&_dad=portal&_schema=PORT
  (bezocht op 25-01-08).

- www2.minlnv.nl (1)
  Ministerie van LNV (onbekend), *LOK/Algemene informatie. Algemene kernkwaliteiten van het landschap.*
  http://www2.minlnv.nl/thema/groen/ruimte/ols/inftgro03.shtml (bezocht op 05-06-08).

- www2.minlnv.nl (2)
  Ministerie van LNV (onbekend), *LOK/Gemeente, 0. Beeldkwaliteitplan en landschap Ontwikkelen met kwaliteit (LOK).*
  http://www2.minlnv.nl/thema/groen/ruimte/ols/gemeente/beeldkwaliteitplan/inftgrogb01.shtml
  (bezocht op 29-04-08).

- www2.minlnv.nl (3)
  Ministerie van LNV (onbekend), *LOK/voorbeelden: Belvederestudie Bouwen aan de Vecht.*
  http://www2.minlnv.nl/thema/groen/ruimte/ols/algemeen/vb/inftgroav37.shtml (bezocht op 29-10-08).

- www.mfdrenthe.nl
  Milieufederatie Drenthe (onbekend), *Visie MFD op groene ruimte.*
  http://www.mfdrenthe.nl/index.htm (bezocht op 13-08-2007).

- www.mnp.nl (1)
  Milieu en Natuurplanbureau (2007), *Verrommeling in beeld - Kaartbeelden van storende elementen in het Nederlandse landschap: Samenvatting.*
  http://www.mnp.nl/nl/publicaties/2006/Verrommelinginbeeld.html (bezocht op 02-06-2008).

- www.mnp.nl (2)
  Milieu en Natuurplanbureau (2008), *Natuurbalans 2006: Samenvatting.*
  http://www.mnp.nl/nl/publicaties/2006/Natuurbalans2006.html (bezocht op 02-12-2008).

- www.nationalelandschappen.nl
  Ministeries van LNV en VROM (onbekend), *Drentsche Aa.*

http://www.nationalelandschappen.nl/landschap.php?id=2#startmain (bezocht op 15-09-2008).

- www.noorderbreedte.nl (1)
  Boonstra, H. (1995), *Sleutelen aan de toekomst van het landschap: Visie Stadslandschappen als discussienota het land in*. http://www.noorderbreedte.nl/pdf/95605.pdf (bezocht op 15-03-2008).

- www.noorderbreedte.nl (2)
  Kok, A. (2008), *Naar een New Drenthe?* Uit tijdschrift Noorderbreedte 32(2).
  http://www.noorderbreedte.nl/onder.php3?artikel=2879 (bezocht op 03-05-2008).

- www.noorderbreedte.nl (3)
  Kok, A. (2002), *Bouwen kan het landschap verrijken.* Uit tijdschrift Noorderbreedte, themanummer 'Ruimtelijke ordening in Noord-Nederland'. http://www.noorderbreedte.nl/onder.php3?artikel=2408 (bezocht op 10-02-2009).

- www.noorderbreedte.nl (4)
  Bergstra, P. (2007), *Hof van Saksen: 'Een fascinerend collagelandschap'.* Uit tijdschrift Noorderbreedte 31(3). http://www.noorderbreedte.nl/onder.php3?artikel=2772 (bezocht op 25-02-2009).

- www.noorderbreedte.nl (5)
  Abrahamse, J. (1999), *Het mooiste gebouw: Parkeergarage Ossenmarkt Groningen.* Uit tijdschrift Noorderbreedte 23(4). http://www.noorderbreedte.nl/onderphp3?artikel=70 (bezocht op 25-02-2009).

- www.noorderbreedte.nl (6)
  Elerie, H. (1993), *De teloorgang van het Drentse esdorp. Deel 1: het geval Annen, een analyse.* Speciale uitgave Keuningcongres/Noorderbreedte 1994. www.noorderbreedte.nl/pdf/94301.pdf (bezocht op 14-01-2011).

- www.plattelandseconomie.nl
  Terluin, I. (2005), *Plattelandseconomie in Noord-Nederland*.
  http://www.plattelandseconomie.nl/congres2005/verslagen/PPP%20Ida%20Terluin.ppt (bezocht op 01-06-2008)

- www.rug.nl
  Molema, G., P. Olthof (2001), *Vermarkting van dorpslandschappen.* Groningen: RUG, Wetenschapswinkel voor Economie. In opdracht van Milieudefensie Groningen.
  http://www.rug.nl/wewi/_shared/publicaties/economie/EC118download.pdf (bezocht op 10-02-2009).

- www.sev.nl
  Singelenberg, J. (2007), *Vitale coalities in een dorp en een grote stad: Kleine kernen als proeftuin.*
  http://www.sev.nl/nieuws/nieuwsitem.asp?id_bericht_open=1327 (bezocht op 20-10-2008).

- www.stichtingrecreatie.nl
  Middelkoop, M. van, M. Veer, B. van Golen, M. Busser (2005), *Bouwen in het buitengebied: verslag van een interviewronde langs provincies*. In opdracht van: Ministerie van LNV, Directie Platteland.
  http://www.stichtingrecreatie.nl/kicproj.nsf/0/AAC2C27D2244281CC1256E1A004BF3B9/$file/Bouwen_in_het_buitengebied%20.pdf (bezocht op 24-01-2008).

- www.volkskrant.nl
  Joustra, W. (1996/2009), *Nieuw hart Groningen is met complex Natalini af*.
  http://www.volkskrant.nl/archief_gratis/article694824.ece/Nieuw_hart_Groningen_is_met_complex_Natalini_af (bezocht op 22-04-2009).

- www.vrom.nl
  Ministerie van VROM (onbekend), *Dossier Nota Ruimte: introductie*.
  http://www.vrom.nl/pagina.html?id=3410 (bezocht op 03-03-2008).

- www.2vrom.nl
  Ministerie van VROM (onbekend), *Nota Ruimte*.

http://www2.vrom.nl/notaruimte/download/get.asp?file=download/NotaRuimteCompleet.pdf (bezocht op 03-03-2008)

- www.vromraad.nl
  VROM-Raad (2004), *Buiten Bouwen: VROM-raad advies 040 (vensterkaftversie)*. http://www.vromraad.nl/Download/definitieve%20adviestekst%20versie%20website.doc (bezocht op 20-08-2007).

- www.wierde-en-dijk.nl (1)
  Wierde en Dijk (onbekend), *Agrarisch Landschappelijk Bouwen.* http://www.wierde-en-dijk.nl/projecten/landschap_bouwen.html# (bezocht op 09-05-2008).

- www.wierde-en-dijk.nl (2)
  Wierde en Dijk (onbekend), *Wierde & Dijk*. http://www.wierde-en-dijk.nl/info_alg/informatie.html (bezocht op 09-05-2008).

- www.zijaanzicht.nl
  Habets, A., T. Hajonides, S. Schuit (2004), *Dorp als Daad.* http://www.zijaanzicht.nl/Dorp_als_Daad.pdf (bezocht op 26-11-2008).

Bijlagen

Bijlage 1: Verschillen tussen essentialisme en constructivisme in tabelvorm

Essentialisme	Constructivisme
Professionele, populaire en leken discours	Wetenschappelijke discours
Regionale identiteit bestaat uit het totaal van karakteristieke kenmerken van een gebied.	Karakteristieke kenmerken vormen de basis voor regionale identiteiten van een gebied, maar zijn een versimpeling van een complexere werkelijkheid.
Karakteristieke kenmerken zijn autonome, objectieve 'gegevens'. En vaak van fysieke aard.	Identiteiten zijn sociale constructies. Kenmerken zijn toegeschreven aan een gebied, en dus (tot op zekere hoogte) het resultaat van keuzes van, en bepaald door, actoren.
Identiteit is een vaststaand, stabiel 'gegeven'.	Identiteiten zijn dynamische processen. Het beschrijven van regionale identiteit is het beschrijven van een momentopname, een foto voor zover iets visueels in woorden te vangen is (Uitdehaag, 2003), een bevroren vorm (Herngreen, 2002).
Bij een regionale identiteit is er sprake van *het* verhaal.	Er is altijd sprake van meerdere verhalen. Identiteiten zijn omstreden. Daarom dient men te spreken van regionale identiteiten van een gebied (meervoud).
Identiteit van een gebied is vast te leggen in sluitende definities en eenduidige beschrijvingen, in objectieve en reproduceerbare kenmerken, in technische specificaties, in afrekenbare doelstellingen, in ontwerpen en in voorschriften.	Identiteiten van een gebied zijn niet sluitend vast te leggen. Werkelijkheid is daarvoor te dynamisch en complex.

Bijlage 2: Kaart belvedere gebieden en nationale landschappen

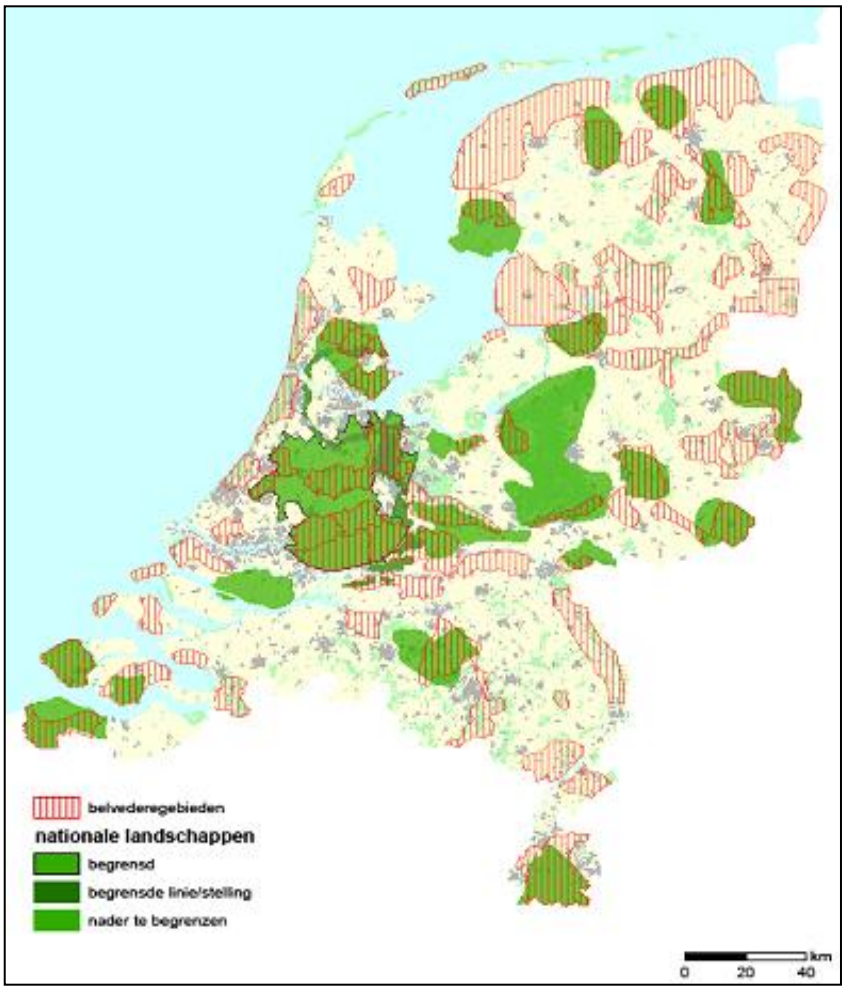

Bron: www.belvedere.nu

Bijlage 3: Houding van de provincies ten aanzien van buiten bouwen

Provincie	Beleid ten opzichte van bouwen in het landelijk gebied
Groningen	Restrictief Toevoeging van bebouwing in het buitengebied in zeer beperkte mate en in principe niet. In de kleine dorpen is bebouwing in geringe mate mogelijk, indien dit gewenst is vanuit ruimtelijke kwalitatief gewenste reparatieve ingrepen en afrondingen (op basis van de ruimtelijke identiteitsstudies). Per landschapstype wordt er, in overleg met gemeenten en Libau (provinciaal Welstandsadviseur) gezocht naar een zodanige keuze in planologisch en welstandsbeleid dat er gebiedsgebonden criteria geformuleerd worden ten behoeve van landschappelijk bouwen. Nieuwe functies in nieuwe bebouwing wordt als regel niet toegestaan in het buitengebied. Nieuwe functies in bestaande bebouwing worden wel toegestaan, mits in hinder en uitstraling naar buiten (o.a. erfinrichting) de nieuwe functies zich probleemloos kunnen voegen in de omgevingscontext: maatwerk. Bronnen: eigen enquête (Hoek, 2008), verder Van Middelkoop et al. (2005, op www.stichtingrecreatie.nl) en tijdschrift **NOORDERBREEDTE**(Leenes, 2006a; Kok, 2006). In het licht van de restrictieve houding opvallende conclusie van Kok (2006): in Groningen wordt (weliswaar minder dan in Friesland) veel woningbouw toegestaan in plattelandsgemeenten in verhouding tot de vraag naar landelijk wonen.
Friesland	Liberaal Volgens het Streekplan Fryslân 2007 hebben de kleine kernen de ruimte om te bouwen voor de woningvraag uit het gebied zelf (opvang eigen woningbehoefte gebaseerd op de huishoudenontwikkeling van de aanwezige bevolking, rekening houdend met vestiging en vertrek). De 6 stedelijke bundelingsgebieden en in mindere mate de regionale centra, hebben een concentratiedoelstelling voor woningbouw. In het buitengebied is sprake van een restrictief woningbouwbeleid. Nieuwe woningbouw kan onder voorwaarden wel in combinatie met sloop van (niet)agrarische bebouwing (ruimte voor ruimte) en het opknappen van bebouwingslinten en bebouwingsclusters in het buitengebied. Bron: eigen enquête (Hoks, 2008). Overige bronnen tijdschrift **NOORDERBREEDTE** (Leenes, 2006c; Kok, 2006) en Van Middelkoop et al. (2005, op www.stichtingrecreatie.nl) interpreteren dit Friese beleid overigens verschillend: **NOORDERBREEDTE** spreekt van verregaande vrijheid, Van Middelkoop et al. omschrijven het beleid als selectief en voorzichtig. In het tijdschrift **ROM** (Hoepman en Van der Veur, 2006) valt te lezen dat de provincie streeft naar uitbreiding van de mogelijkheden voor wonen. Er wordt veel woningbouw toegestaan in plattelandsgemeenten in verhouding tot de vraag naar landelijk wonen (Kok, 2006).
Drenthe	Restrictief Drenthe stelt zich terughoudend op ten opzichte van bouwen in het landelijk gebied vanwege landschap en landbouw. Er mag niet gebouwd worden op economische gronden. In tegenstelling tot Groningen is men echter niet a priori tegen. Sinds de **NOTA RUIMTE** is er ook sprake van iets verruimde mogelijkheden. Er is enige ruimte in de vorm van bijvoorbeeld landschappelijk bouwen. Bronnen: persoonlijk gesprek (Hanskamp, 2007), **NOORDERBREEDTE** (Leenes, 2006b), Van Middelkoop et al. (2005, op www.stichtingrecreatie.nl).
Overijssel	Restrictief Het beleid is nog steeds restrictief maar minder dan vroeger. Gemeente moeten in hun Woonvisies aangeven hoeveel en voor welke doelgroepen ze willen bouwen. Via Rood voor Rood en VAB regeling is ruimte gecreëerd voor het realiseren van woonbestemmingen in vrijkomende agrarische bebouwing. Bron: eigen enquête (Klompe, 2008).
Gelderland	Liberaal Voor 2004 hanteerde Gelderland stringent beleid tegen verspreide bebouwing. Er is sinds de **NOTA RUIMTE** echter sprake van een verruiming van de mogelijkheden (o.a. nieuwe landgoederen). 'Ja, mits' geldt daarbij overigens niet voor alle delen van de provincie. Veel wordt over gelaten aan gemeenten en regio's. De gemeentes vullen door de provincie vastgelegde zoekzones voor wonen en werken in. En gemeenten of regio's zoekzones landschappelijke versterking, waarbij "rood" mag worden gebruikt. Daarnaast laat het streekplan bepaalde vormen van functieverandering toe mits er verevening plaatsvindt en er een beeldkwaliteitsplan wordt gemaakt. Bronnen: eigen enquête (Firet en Van der Linden, 2008) en Van Middelkoop et al. (2005, op www.stichtingrecreatie.nl).
Noord-Brabant	Restrictief Noord-Brabant is een grensgeval en zou ook als liberaal gecategoriseerd kunnen worden. Het beleid is in principe restrictief: men streeft naar het tegengaan van verstening in het buitengebied (hiertoe verhindert men spreiding van woonbebouwing) en men hanteert een bundelingsbeleid waarbij de landelijke (=landelijk gebied met dorpen) regio's bouwen voor migratiesaldo 0. Om het buitengebied niet op slot te zetten bestaan er wel verschillende beleidsregels die het bouwen in bebouwingsconcentraties (kernrandzones, clusters en linten) onder voorwaarden toelaten, zoals de ruimte-voor-ruimte regeling, het landgoederenbeleid en Buitengebied in ontwikkeling. Sinds de **NOTA RUIMTE** is er sprake van verruimde mogelijkheden voor nieuwbouw en hergebruik. Deels komen deze voort uit dat het besef dat het bundelingsbeleid het zoeken van nieuwe functies/dragers voor het buitengebied hindert. Bronnen: eigen enquête (Van Tilburg, 2008) en Van Middelkoop et al. (2005, op www.stichtingrecreatie.nl).
Limburg	Liberaal Veel ruimte vooral met betrekking tot hergebruik, sloop en rood-voor-groen. Provincie kent contouren waarbinnen gebouwd kan worden. Daarbuiten kan onder voorwaarden ook gebouwd worden mits gecompenseerd wordt via de regelingen 'ruimte-voor-ruimte', 'rood-voor-groen', 'bouwkavel op maat plus', en 'verhandelbare ontwikkelingsrechten'. Deze zullen onder één noemer gebracht worden, onder de paraplu van 'kwaliteit' (nota: 'Limburg kwaliteitsmenu'), waarvoor straks de gemeenten verantwoordelijkheid krijgen. Bronnen: eigen enquête (Peeters, 2008) en Van Middelkoop et al. (2005, op www.stichtingrecreatie.nl).
Zeeland	Liberaal In Zeeland staat de zoektocht naar nieuwe economische dragers en ruimte voor ontwikkeling voorop. Die ruimte voor ontwikkeling moet wel gepaard gaan met behoud van kwaliteit, in veel gevallen worden er dan ook randvoorwaarden gesteld. In de praktijk is er dus veel mogelijk, hoewel zeker niet alles kan, maar er wordt weinig gebruik van gemaakt. Bronnen: Bronnen: eigen enquête (Goossen, 2008) en Van Middelkoop et al. (2005, op www.stichtingrecreatie.nl).
Noord-Holland	Liberaal In de zogenaamde 'zoekgebieden' mag worden gebouwd, maar dan wel onderbouwd met een BKP. De provincie gaat hier uit van een 'ja, mits'-regiem. In deze zoekgebieden (=grootste deel van grondgebied) krijgen gemeenten de vrijheid om zelf te bepalen hoeveel en waar ze willen bouwen. In NH-Noord mag niet worden gebouwd in (groene) uitsluitingsgebieden, tenzij mondjesmaat met verplichte compensatie en op basis van een BKP. Centraal uitgangspunt: bouwen in kwetsbare gebieden is mogelijk door gebiedsidentiteit als uitgangspunt te nemen. In alle gevallen van nieuwbouw is een goede landschappelijke inpassing gewenst. Bronnen: tijdschrift **ROM** (Van Laar, 2006), Van Middelkoop et al. (2005, op www.stichtingrecreatie.nl), en eigen enquête (Van Laar, 2008).
Zuid-Holland	Liberaal Men is geconcentreerd op het stedelijk gebied, en ontwikkeling van het landschap wordt ook over gelaten aan gebieden en gemeenten. De ruimte voor bouwen in het buitengebied was in 2004 nog beperkt, maar is nadien vergroot. Ook in Zuid-Holland is er sprake van een bundelingsdoelstelling. De bebouwingsopgave vindt plaats in aangewezen transformatiezones. De provincie hanteert rode contouren waarbinnen gebouwd mag worden en met bepaalde aantallen. Daarnaast bestaat de mogelijkheid voor het ontwikkelen van een nieuw landgoed. In de nationale landschappen (Groene Hart, Hoeksche Waard en Nieuwe Hollandse Waterlinie) geldt migratiesaldo 'nul': alleen bouwen voor eigen bevolkingsaanwas; dit is ook in de streekplannen vastgelegd. Er bestaat echter spanning tussen de bundelingsdoelstelling en de ruimte voor migratiesado nul in het landelijk gebied. Bronnen: eigen enquête (Van Noorden, 2008) en Van Middelkoop et al. (2005, op www.stichtingrecreatie.nl).
Utrecht	Restrictief Bundelingsbeleid in grote kernen; vooral binnenstedelijke woningbouw in plaats van bouwen in het buitengebied. Hiertoe wordt gebruik gemaakt van rode contour in het streekplan. Bundeling niet alleen uit overtuiging, maar ook omdat bijna de hele provincie bestaat uit Nationaal Landschap, EHS cq provinciaal landschap. Het landelijk gebied zit evenwel niet op slot. Er is beheerste groei mogelijk waarbij niet de vraag maar ruimtelijke kwaliteit en schaarste leidend zijn. De kern van de mogelijkheden voor nieuwe bebouwing of nieuwe vormen van gebruik in het buitengebied zit in vervanging of hergebruik van bestaande bebouwing. In het landelijk gebied vooral ruimte voor ontstening door de ruimte-voor-ruimte regeling en voor natuurontwikkeling met nieuwe landgoederen. In de nationale landschappen alleen migratiesaldo 0. Hierdoor zijn rood-voor-groen of rood-voor-blauw constructies lastig. Bronnen: eigen enquête (Beukelaar, 2008), Buskes (2006) en Van Middelkoop et al. (2005, op www.stichtingrecreatie.nl).
Flevoland	Restrictief Bouwen in het landelijk gebied is in principe niet toegestaan, tenzij onder bepaalde omstandigheden als experiment. Daarbij moet dan wel verevening plaats vinden ten aanzien van recreatie, landschap of natuur. Dit is tot nu toe nog niet toegepast. Bouwen is wel toegestaan op de erven, als wordt voldaan aan de beleidsregel kleinschalige ontwikkelingen in het landelijk gebied. Dat gaat dus vooral om uitbreiding van bestaande bebouwing. Bij erfvergrotingen en bij eventuele andere bouwontwikkelingen is behoud en versterking van de landschappelijke karakteristiek essentieel. Bronnen: eigen enquête (Vreugdenhil, 2008) en Van Middelkoop et al. (2005, op www.stichtingrecreatie.nl).

Bijlage 4: Gebruik van term of concept landschappelijk bouwen door provincies

Provincie	Smalle benadering landschappelijk bouwen		Brede 'ruimtelijke kwaliteits' benadering landschappelijk bouwen			
	Gebruik term landschappelijk bouwen	**Toepassing/uitwerking in de praktijk**	**Gebruik synonieme term voor zelfde concept (woningbouw, agrarische nieuwbouw)**	**Toepassing/uitwerking in de praktijk**	**Gebruikte term voor bredere concept**	**Toepassing/uitwerking in de praktijk**
Groningen	Ja (term wordt vooral gebruikt m.b.t. bouwen in het buitengebied, meestal agrarisch)	Ja ◦ Daadwerkelijk bouwen marginaal (reden: terughoudendheid t.o.v. toevoeging van bebouwing in het buitengebied). *Landschappelijk bouwen project:* *- Agrarisch Landschappelijk Bouwen "Wierde en Dijk" (nieuwe landbouwschuren).* *Pilots in:* *-Godlinze,* *-Stedum,* *-Pieterburen.* *Betrokkenheid provincie: niet initiatiefnemer, slechts gedeeltelijke financier.* ◦ Landschappelijk bouwen is wel officieel beleid: - per landschapstype wordt er, in overleg met gemeenten en Libau (provinciaal Welstandsadviseur) gezocht naar een zodanige keuze in planologisch en welstandsbeleid dat er gebiedsgebonden criteria geformuleerd worden t.b.v. landschappelijk bouwen, - bij schaalvergroting van boerderijen worden er keukentafelgesprekken gevoerd vanuit het provinciaal Bouwheerschap met ondernemer, gemeente, welstand en adviseur ondernemer. Met term landschappelijk bouwen wordt gewerkt in nota's: - Provinciaal Omgevingsplan, - Nota Ruimte in Kwaliteit (van Provinciaal Bouwheerschap), *- Nota Agrarische Bouwblokken en Landschap (over schaalvergroting boerderijen).*	◦ Geen term, maar bij dorpsuitbreidingen bouwen op basis van ruimtelijke identiteitsstudies (provincie geeft aan dat de term **organisch bouwen** niet wordt gebruikt, maar wel de kenmerken ervan door aan gemeenten te vragen om ruimtelijke visies, liefst in de vorm van ruimtelijke identiteitsstudies. Die leveren maatwerk t.b.v. de ruimtelijke ontwikkeling van deze dorpen, waarin ook het organisch bouwen als vanzelfsprekend is verweven).	Ja ◦ Daadwerkelijk bouwen marginaal (reden:in de kleine dorpen is bebouwing in geringe mate mogelijk, indien vanuit ruimtelijke kwalitatief gewenste reparatieve ingrepen en afrondingen). Landschappelijk bouwen projecten: - enige incidentele woningen in het noorden van Groningen, bijv. een in Maarhuizen, - een bebouwing op en in de vorm van een wierde nabij Uithuizen (Holwinde). Betrokkenheid: provincie is bij al deze projecten betrokken, planologisch en vanuit het Provinciaal Bouwheerschap.	*Regelingen buiten bouwen gepaard aan kwaliteitseisen:* ◦ *hergebruik,* ◦ *ruimte-voor-ruimte,* ◦ *nieuwe landgoederen (in de praktijk alle marginaal tot niet toegepast).* Beleid: - nieuwe functies in nieuwe bebouwing wordt als regel niet toegestaan in het buitengebied - nieuwe functies in bestaande bebouwing (veelal van oorsprong agrarische bebouwing) worden wel toegestaan, mits in hinder en uitstraling naar buiten (erfinrichting etc) de nieuwe functies zich probleemloos kunnen voegen in de omgevingscontext: maatwerk.	Ja Belangrijkste instrument uitwerking ruimtelijk kwaliteitsbeleid: provinciaal Bouwheerschap/ Bouwmeester.
Friesland	Nee		◦ **Dorps DNA**	Ja ◦ *Studieproject naar Dorps DNA "Nieuwe kijk op oude dorpen" in Zuidwest-Friesland (60 dorpen). Methode ontwikkeld over hoe dorpsuitbreidingen vorm gegeven kunnen worden op basis van eigen kenmerken.*	◦ **Organisch bouwen** ◦ **Bouwen met ruimtelijke kwaliteit** ◦ **Bouwen binnen ruimtelijke karakteristiek c.q. binnen kernkwaliteiten van landschapstypen** (kern alle gebruikte begrippen: bouwen vanuit en met aandacht voor kenmerken omgeving).	Ja ◦ *Bewustzijnscampagne via manifest "Aan de slag met ruimtelijke kwaliteit", daarin ook afspraken welke praktische maatregelen betrokkenen gaan nemen (ondertekend door 60 organisaties op congres Romte foar Kwaliteit, april 2006 in Leeuwarden).* ◦ Werkatelier ruimtelijke kwaliteit (Romterie): taak

					Het begrip ruimtelijke kwaliteit wordt o.a. gebruikt in: - Streekplan Fryslân 2007, - Uitvoeringsagenda streekplan, - de brochure Romte: het Friese landschap van de toekomst, - het provinciaal landschapsplan, - uitwerking cultuurhistorische kaart. ◦ *Geen term, maar beleidstreven:nieuwe functies combineren met versterken van ruimtelijke kwaliteit.* ◦ Geen term, maar kwalitatieve voorwaarden: buiten bouwen in combinatie met sloop van (niet)agrarische bebouwing (ruimte-voor-ruimte) en het opknappen van bebouwingslinten en bebouwingsclusters in het buitengebied. *Ook:* ◦ *hergebruik,* ◦ *nieuwe landgoederen (onderdeel van de inzet om Friesland als woonprovincie uit te bouwen).*	o.a. advisering ◦ Invulling pilots landelijk wonen (pag. 50, 51 Streekplan). ◦ Invulling kwaliteitsarrangementen (pag. 61 – 67 Streekplan). ◦ Concrete provinciale projecten (infrastructuur *o.a. A7 Sneek*, Friese Merenproject, natuurontwikkeling, waterhuishouding). ◦ Stimulering en ondersteuning van gemeenten bij diverse projecten van bovenlokaal belang e.d.. ◦ Landschappelijk bouwen projecten: - diverse bouwprojecten in dorpen en uitbreiding/schaalvergroting van agrarische bedrijven, - diverse projecten voor hergebruik van voormalige (niet)agrarische bebouwing, - waterbouwkundige werken Prinses Margrietkanaal, - Leeuwarden: stadsuitbreiding Zuidlanden (aan zuidkant van Leeuwarden, grote toekomstige stadsuitbreiding met verschillende woonmilieus w.o. buurtschap). Betrokkenheid provincie projecten/activiteiten: niet bij alle. Dat hoeft volgens provincie ook niet. Wel bij projecten van provinciaal belang en op verzoek van gemeenten om kennis en bijstand.
Drenthe	Ja (term wordt vooral gebruikt m.b.t. dorpsuitbreidingen)	Ja ◦Landschappelijk bouwen projecten: (dorpsuitbreidingen) - Zeijen, - Zwinderen, - Elp, - Eexterzandvoort. Betrokkenheid provincie: rol provincie is kaderstellend. Daarom neemt provincie niet initiatief tot daadwerkelijk bouwen (meeste projecten zijn initiatief van Brede Overleggroep Kleine Dorpen in Drenthe). Provincie wel bij alle projecten betrokken in ondersteunende/begeleidende rol. Met term landschappelijk bouwen wordt gewerkt in nota's: - Provinciaal Omgevingsplan, - Nota Landschap, - Nota Ruimtelijke kwaliteit van de gebouwde omgeving, - Nota Regionale identiteit als inspiratiebron, -Samen voor Drenthe.	◦ **Ontwerpen/Bouwen op dorpse schaal**	◦ Studieproject Elp. Aan de hand van dorpsuitbreiding Elp "Op dorpse schaal" is een methode ontwikkeld voor landschappelijk bouwen van dorpsuitbreidingen. Samen met gemeente Midden-Drenthe is provincie opdrachtgever van de studie. ◦ *Landschappelijk bouwen is onderdeel van het Programma Ruimtelijke kwaliteit. In het kader van dit programma zijn dorpsvisies ontwikkeld door ontwerpbureaus en bewoners onder het motto "Ontwerpen op dorpse schaal". Die dorpsvisies bevatten plannen voor passende (= kleinschalig, op een manier die eigen is aan het dorp en het omringende landschap) nieuwbouw in en aan de rand van het dorp. Landschappelijk gebouwde nieuwbouw in Elp en Eexterzandvoort is gebaseerd op deze dorpsvisies (provincie denkt aan opwaarderen dorpsplannen tot officieel beleid, maar is nog niet gebeurd).*	Regelingen buiten bouwen gepaard aan kwaliteitseisen: ◦ *hergebruik,* ◦ *ruimte-voor-ruimte,* ◦ *nieuwe landgoederen (in de praktijk relatief veel toegepast).*	Ja ◦ *Overig beleid/uitwerking ruimtelijke kwaliteit:* *- rode contouren (om bepaalde dorpen) en landbouwkerngebieden. Daarbuiten vooral open ruimte behouden,* *- natuurbehoud en – ontwikkeling met ingrepen op basis van de historische situatie,* *- gebouwde omgeving: projecten in kader van Town-Net, opzet Kwaliteitsteam Groningen-Assen, Drents Architectuurcentrum.* ◦ *Nieuwe landgoederen actief stimuleren om areaal bos te vergroten d.m.v. zorg dragen soepel verloop planologische procedure en financiële bijdrage voor schetsonderwerp van landschapsarchitect. Voorbeelden: De Plantage in Ansen, Scholtenzathe in Emmen, Linde in Linde en Sol in Wapserveen,* *Het precieze aantal nieuwe landgoederen is onduidelijk: in Provincie Drenthe (2007) staan 9 op een kaart aangegeven, maar de begeleidende tekst noemt 20 rond bestaande monumentale gebouwen, 5 met een nieuw huis van allure, en 20 op planologische goedkeuring wachtend.* ◦ *Projecten landschap/Belvedere:* *- het herstel van de*

						"borgbarchies", *- het versterken van waardevolle landschappen rond Frederiksoord en Veenhuizen,* *- landschappelijk bouwen in Gasteren.*
Overijssel	Nee		◦ **Bouwen met streekeigen kenmerken**	Ja ◦ Daadwerkelijk bouwen, *pilots zijn nieuwbouw en verbouw agrarische bebouwing.* *Locatie pilots: Noordwest-Overijssel/Vechtstreek* *Twee projecten: een in Den Ham, een in ?* Betrokkenheid provincie: *Pilots streekeigen bouwen initiatief van Het Oversticht (provinciaal expertisecentrum voor ruimtelijke kwaliteit en erfgoed).* ◦ *Via Het Oversticht ook studieprojecten, w.o. streefbeelden voor boerderijen, woningcatalogus.*	◦ **Bouwen met ruimtelijke kwaliteit** Regelingen buiten bouwen gepaard aan kwaliteitseisen: ◦ Rood voor Rood/ VAB regeling (woonbestemmingen in vrijkomende agrarische bebouwing). *Ook:* ◦ *nieuwe landgoederen (niet in uitsluitingsgebieden),* ◦*rood-voor-groen (in de praktijk nog weinig ervaring mee).*	Ja *Ruimtelijk kwaliteitsbeleid: vooraf inspireren i.p.v. achteraf toetsen, nadruk op praktijkervaringen.* *Via instrumenten:* ◦ *kwaliteitsatelier,* ◦ *reeks Werkschriften Ruimtelijke Kwaliteit Overijssel.* *Betekent:* ◦ *daadwerkelijk bouwen.* *Via experimenten (pilots) ter inspiratie (voorbeeldfunctie):* *- "rood voor rood" woningbouw,* *- ook bij landgoederen provincie initiatief tot bouwen genomen (normaliter particulier initiatief).* *5 Landgoederen, 3 in de markt gezet.* ◦ Uitwerking landschappelijk bouwen via: - projecten stallenbouw, - reanimatie agrarisch erfgoed, - ervenconsulentschap, - project ruimtelijke kwaliteit, - projecten streekeigen huis en erf, - pilotproject Knooperven (provincie niet overal zelf bij betrokken).
Gelderland	Nee, term onbekend		◦ **Agrarisch bouwen** (breed op te vatten landschappelijke inpassing van agrarische gebouwen) ◦ ***Dorpen met visie*** *(streekeigen bouwen middels het paren van de oude bebouwingsstructuur aan geleidelijke nieuwbouw.)* ◦ ***Dorpen Groeien op Eigen Wijze (DGoEW)*** *(hoe kan dorp zich in de toekomst verder ontwikkelen, met gelijktijdige versterking van de karakteristieken van het dorp en de landschappelijke omgeving.* *Woningbouw voor lokale behoefte vormt onderdeel van het aandacht besteden aan ruimtelijke kwaliteit (= op elkaar afstemmen van belangen volkshuisvesting, leefbaarheid en ruimtelijke ordening) bij de ontwikkeling van kleine kernen.)*	Ja ◦ Agrarisch bouwen is studieproject. ◦ *project Dorpen met Visie (1999). Initiatief van Vereniging Kleine Kernen Achterhoek/Liemers en provincie voor opstellen van dorpsplannen.* *o.a. in Geesteren.* *Woningbouw is een van de vijf thema's (vastgelegd in Ruimtelijke Visie).* ◦ *Dorpen Groeien op Eigen Wijze: in eerste instantie wordt een visie opgesteld met de bedoeling om t.z.t. daadwerkelijk te gaan bouwen.* *Geen initiatief van provincie, geeft wel ondersteuning via Team Ruimtelijke Kwaliteit.* *Initiatief van ex-Statenlid Jaap Huurman, Gelderse Milieu Federatie, Vereniging Kleine Kernen Gelderland, Stichting Landschapsbeheer Gelderland en het Gelders Genootschap; ontstaan tijdens discussiebijeenkomst over* ***'organisch groeien*** *van dorpen'.* *5 Pilots (2007):* *- Hellouw (gemeente Neerijnen, Regio Rivierenland),* *- Nieuw-Dijk (gemeente*	◦ **Landelijk wonen** ◦ **Organisch bouwen** ◦ **Gebiedseigen/streekeigen** Met begrippen wordt gewerkt in nota's: termen als streekeigen staan in streekplan of in streekplanuitwerking kernkwaliteiten landschap. Beleid/regelingen buiten bouwen gepaard aan kwaliteitseisen: ◦ toestaan bepaalde vormen van functieverandering mits er verevening plaatsvindt en er een beeldkwaliteitsplan wordt gemaakt, ◦ zoekzones landschappelijke versterking (landschap aantrekkelijker maken/versterken door onder meer 'rood' gebruiken), ◦ nieuwe landgoederen. *Ook:* ◦*hergebruik,* ◦*ruimte-voor-ruimte.*	Ja *Ruimtelijk kwaliteitsbeleid: provincie ondersteunende rol, regio's en gemeenten vooral zelf verantwoordelijk voor formuleren kwaliteitsambities.* Uitwerking landschappelijk bouwen: ◦ bewustwording (via actieplan ruimtelijke kwaliteit gaat gewerkt worden aan bewustwording en voorbeelden voor ruimtelijke kwaliteit waar streekeigen/landschappelijk bouwen een onderdeel van is), ◦ *Provinciaal Team Ruimtelijke Kwaliteit (TRUK), voor ondersteuning regio's en gemeenten.* ◦ Landschappelijk bouwen projecten: - de 10 genomineerden voor de prijsvraag ruimtelijke kwaliteit in 2006, - nieuwe landgoederen, - pilot landschappelijke inpassing van een provinciale weg (N304, wordt dit jaar uitgevoerd). Betrokkenheid provincie: varieert van niet tot helemaal (provinciale weg). Daadwerkelijk bouwen op initiatief van provincie dus marginaal.

				Montferland, Stadsregio Arnhem-Nijmegen), *- Keijenborg (gemeente Bronckhorst, Regio Achterhoek),* *- Hoenderloo (gemeente Apeldoorn, Regio Stedendriehoek Apeldoorn-Deventer-Zutphen),* *- Speuld (gemeente Ermelo, Regio Noord-Veluwe).*		
Noord-Brabant	Nee		◦ **Nieuw dorps bouwen** Begrip uit: een van de projecten uit programma MOOI Brabant, wat weer uit het bestuursakkoord 2007-2011 voortkomt.	Ja Hoewel: wat term en project Nieuw dorps bouwen precies gaan inhouden nog in een verkennende fase. ◦ Provincie heeft bedoeling om projecten uit programma MOOI Brabant zoals Nieuw Dorps Bouwen en ook Nieuwe Landgoederen zelf te gaan ontwikkelen, ter inspiratie en voorbeeld hoe omgang met landschap ook kan, en moet.	◦ Geen term, maar Beleid 'Buitengebied in Ontwikkeling' draait om nieuwe economische dragers, hoewel daar term landschappelijk of dorps bouwen niet in is opgenomen, dekt dat wel deel van lading. (economische ontwikkelingen combineren met versterken van omgevingskwaliteiten). Regelingen buiten bouwen gepaard aan kwaliteitseisen: ◦ ruimte-voor-ruimte, ◦ landgoederenbeleid. *Ook:* ◦ *hergebruik,* ◦*rood-voor-groen.* Met gedachtengoed landschappelijk bouwen gewerkt in: provinciale beleidsnotities Rood-voor-groen en Nieuwe landgoederen.	Ja *Papieren ruimtelijk kwaliteitsbeleid aangevuld met instrumenten:* ◦ *ontwikkelingsmaatschappij (voor ruimte-voor-ruimte),* ◦ *gebiedsmakelaars (samenwerking stimuleren tussen partijen),* ◦ *Ontwerpatelier BrabantStad (o.a. studie naar kwaliteiten 5 grootste steden in combinatie met het buitengebied en dorpen).* ◦ Landschappelijk bouwen projecten: - gebiedsontwikkelingsplan voor een deel van de Kleine Beerze, waarin landschapsontwikkeling, nieuwe landgoederen en bouwen in het landschap samen zijn verkend (door provincie uitgevoerd met streek en belanghebbende partijen in kader van EO Wijers prijsvraag). Plan gaat richting uitvoering, - verschillende landgoederenplannen (bedoeling om als provincie zelf nieuwe landgoederen te gaan ontwikkelen, maar allen nog in ontwerpfase). ◦ *Gerealiseerde projecten landschappelijk bouwen in brede zin, genoemd op website Belvedere:* *- Nieuw Landgoed Kraaiveld tussen Sleeuwijk en Woudrichem, gecreëerd op initiatief van enkele particulieren,* *- Het vervangen van een pluimveestal door twee woonboerderijen op initiatief van Crijns Rentmeesters (herontwikkelaar agrarisch ontroerend goed) in Lierop-Boomen (gemeente Someren),* *- Zorgcentrum Kloosterhoeve in Raamsdonksveer gebouwd op initiatief van Stichting WSG (woningbouwcorporatie).*
Limburg	Nee, term onbekend		Nee		◦**Bouwen met kwaliteit** (verlangd worden tegenprestaties voor natuur en landschap; twee voorwaarden: 1) zorgvuldig doorlopen van voorbereidingsproces, 2) betrekken juiste (gebiedsgerichte) referentiekaders en kwaliteitscriteria. Kwaliteitscriteria zijn: - Blijft rust in het gebied evenredig behouden? - Past de bouw qua verschijningsvorm bij het landschap en de bebouwing in de omgeving?	Ja ◦ Landschappelijk bouwen projecten: geen grote projecten; het bouwen met kwaliteit betreft kleinere reguliere bouwprojecten, landgoederen, nieuwe agrarische bedrijven, uitbereidingen (agrarische) bedrijven, losse woningen enz. Voorbeeld iets groter project: Golfbaan Blijenbeek, waarbij aangepaste bouw plaatsvindt naar maat en vormgeving.

					- Worden de omwonenden niet gehinderd? - Wordt tegelijk een tegenprestatie geleverd waardoor kwaliteiten aan het gebied worden toegevoegd?) Beleid/regelingen/nota's: provincie kent contouren waarbinnen gebouwd kan worden. Daarbuiten kan onder voorwaarden ook gebouwd worden mits gecompenseerd wordt via de regelingen: ◦ ruimte-voor-ruimte, ◦ rood-voor-groen, ◦ bouwkavel op maat plus, ◦ verhandelbare ontwikkelingsrechten. Deze zullen onder één noemer gebracht worden, onder de paraplu van 'kwaliteit', nota verschijnt dit jaar: 'Limburg kwaliteitsmenu'. Uitwerking begrippen in nota's tot heden: - POL-uitwerking Bouwkavel op maat Plus (2003), -Ruimte voor ruimteregeling (2004?), - Handreiking bouwen met kwaliteit (2005), - POL-herziening op onderdelen Contourenbeleid (2005), - Provinciaal Omgevingsplan Limburg (2006), - Kwaliteit in recreatie en toerisme (2007). *Regelingen buiten bouwen gepaard aan kwaliteitseisen ook:* ◦ *landgoederen,* ◦ *hergebruik.*	Betrokkenheid provincie: provincie tot nu toe betrokken bij alle projecten; op termijn zullen gemeenten meer of gehele verantwoordelijkheid krijgen. *Verdere actie provincie:* ◦ *studies naar landschapskenmerken die kader vormen voor groene tegenprestaties:* - *Landschapsontwikkelingsplan Zuid-Limburg* - *Landschapskader Noord- en Midden-Limburg.* *Toch geeft provincie weinig inhoud aan ruimtelijke kwaliteit:* *praktijk moet uitwijzen welke kwaliteit voorop staat.* *Relatief weinig bouwregels.* Gemeenten zijn verantwoordelijk voor kwaliteit, ook voor 'Limburg kwaliteitsmenu'.
Zeeland	Nee		◦ **Organisch Groeien** (dorpsuitbreiding) Begrip Organisch Groeien wordt gebruikt in: - landschapsontwik-kelingsplannen , - omgevingsplan. Publicatie: Provincie Zeeland (2001), *Organisch groeien, pilot-study naar organische ontwikkeling van dorpen in Zeeland. Drie zeer verschillende dorpen: een ringdorp (Dreischor), een voorstraatdorp (Wissenkerke) en een vestingdorp (Philippine).* ◦ ***Boeren Bouwen aan het Landschap-BoBoL*** *(nieuwe landbouwschuren)*	Ja ◦ Daadwerkelijk bouwen. Provincie initiatiefnemer pilots Organisch Groeien (2008). Drie projecten: dorpsuitbreidingen voor een dorp op Walcheren (Serooskerke), Zak van Zuid-Beveland (Oudelande) en West-Zeeuws-Vlaanderen (Aardenburg). *Pilots BoBoL via Het Zeeuwse Gezicht (provinciaal architectuurcentrum). Drie projecten: een in Koudekerke, twee in IJzendijke* ◦ *Organisch Groeien is officieel beleid, opgenomen in Omgevingsplan 2006-2012.*	◦ **Experiment Boerenerven** (vrijkomende boerenerven) = ruimte-voor-ruimte of hergebruik VAB ◦ ***Positieve Lijst*** *(nevenfuncties op agrarische bedrijven, zoals een minicamping of een kinderdagverblijf)* *= rood-voor-groen* *Regelingen buiten bouwen gepaard aan kwaliteitseisen ook:* ◦ *nieuwe landgoederen (in praktijk niet/weinig toegepast)* ◦ Geen term, maar beleidstreven: economische ontwikkelingen combineren met versterken van omgevingskwaliteiten.	Ja ◦ Provincie actief betrokken bij planproces landschappelijk bouwen projecten, vaak via instrument kwaliteitsteam. *Bij plannen anders dan dorpsuitbreidingen beeldkwaliteitsplan of - paragraaf verplicht, daarbij:* *- provincie oordeelt over inpasbaarheid* *- vereveningsprincipe* *- meedenken kwaliteitsteam met initiatiefnemers* *- maatwerk.* ◦ *Overige actie/instrument ruimtelijke kwaliteit: discussie op gang brengen via Provinciale Discussienota Beeldkwaliteit (2003).*
Noord-Holland	Nee		◦ **Dorps bouwen** ◦ **Bouwen met identiteit** (de grote variatie aan landschappen, en typen kernen/dorpen daarin, moet behouden blijven bij nieuwe ontwikkelingen. Als	Ja Provincie bevordert al jaren bouwen met identiteit. ◦ Studies Provincie heeft onderzoek laten doen naar 'de identiteit' van NH-Noord en NH-Zuid	Regelingen buiten bouwen gepaard aan kwaliteitseisen: ◦ *hergebruik,* ◦ *rood-voor-rood,* ◦ *rood-voor-groen,* ◦ *nieuwe landgoederen (in de praktijk weinig tot niet toegepast).*	*Ja* ◦ *Rol provincie ruimtelijk kwaliteitsbeleid: kaderstelling.* *Gemeentelijke autonomie bij invulling in de praktijk.* *Overige acties/instrumenten ruimtelijke kwaliteit:* ◦ *bewustzijnscampagne*

			die aansluiten bij landschap en cultuurhistorie, zonder de zaak op slot te zetten, wordt de identiteit behouden/ verder ontwikkeld: 'respect the context') Bouwen met identiteit lijkt in eerste instantie vooral om nieuwe woningbouw te gaan. Nota's/beleid/ uitwerking: beeldkwaliteitsplan (BKP) verplicht instrument: alle nieuwe ontwikkelingen buiten bebouwde kommen moeten vergezeld gaan van een BKP, waarin verantwoording wordt afgelegd over de aansluiting bij landschap en cultuurhistorie. - Dit is neergelegd in het Ontwikkelingsbeeld NH-Noord (streekplan) en streekplanherziening en voor de rest van de provincie. - Beleidskader Landschap en Cultuurhistorie NH *(van bureau Bosch Slabbers)* geeft aan wat de kwaliteiten zijn die moeten worden gebruikt als vertrekpunt bij nieuwe ontwikkelingen.	(bureau la4sale). Titels studies: *-Identiteit Noord Holland Zuid*, *- Kleine kernen Kookboek,* *- Bouwen voor Waterland 2020,* *Ook is de provincie net als Utrecht betrokken bij de studie:* *- VechtVisie.* ◦ Bouwen met identiteit is officieel beleid, vormt basis voor streekplan: - verplichte onderbouwing nieuwbouw woningen d.m.v. beeldkwaliteitsplan, - BKP op basis van door provincie aangegeven landschapskwaliteiten. ◦ Daadwerkelijk bouwen nog marginaal. Provincie neemt niet zelf initiatief. Landschappelijk bouwen projecten: het project Waterlands Wonen kent enkele pilots *(o.a. Zuiderwoude).* Er zijn tal van BKP's gemaakt, maar meestal is het nog papier. Denkwijze slaat wel aan, allerlei gemeenten zijn in die richting aan het denken, bijvoorbeeld Texel. In de gemeente Andijk is men vrij ver in het ontwikkelen van plannen op deze wijze. Betrokkenheid provincie bij alle projecten: ja, onder meer door het opstellen van de kaders (nu structuurvisie voor heel NH) en door het stimuleren van BKP's (ook met subsidies).		*onder agrariërs over cultuurhistorische waarden (w.o. boerderijen)* *◦ in de planning ligt aanstelling van provinciaal bouwmeester (PARK)* *Andere projecten dan Waterlands Wonen "Bouwen met identiteit" (in brede zin):* *- Bloemendaler Polder/KNSF,* *onder regie provincie in ontwerpatelier ontwikkelingsvisie gemaakt voor ca. 4500 woningen in combinatie met natuur en recreatie. Wordt uitgewerkt tot concreet plan.* *- Wierringerrandmeer, economische ontwikkeling combineren met versterking ruimtelijke kwaliteit en identiteit Wieringen als eiland. Pps-project met beide gemeenten en marktpartijen.* *- Haarlemmermeer-Bollenstreek, verkennende gebiedsuitwerking van kwantitatieve maar ook kwalitatieve ontwikkelingsmogelijkheden.* *- Wonen in het groen, locatie: op strandwal tussen Limmen en Heiloo. Provincie bevordert woonlandschappen in lage dichtheid in het groen, maar initiatief bij gemeenten en regio's.*
Zuid-Holland	Nee		Nee		Nee Wel regelingen buiten bouwen gepaard aan kwaliteitseisen: ◦ Beleidskader nieuwe landgoederen *(in praktijk niet/weinig toegepast),* *◦ ruimte-voor-ruimte* *(in praktijk veel toegepast).* ◦ Geen term, maar beleidstreven: bij herbestemming van vrijkomende agrarische gebouwen kwaliteitswinst via passen in landschap.	Nee *Nog geen integrale visie ontwikkeld op ruimtelijke kwaliteit.* *Uitwerking regionaal park Groenblauwe Slinger wordt bijvoorbeeld gezien vanuit oogpunt economisch vestigingsklimaat.* Provincie niet direct bezig met kwaliteit bouwen landelijk gebied (behoort in eerste instantie tot domein gemeenten en welstandsorganisaties). Geen landschappelijk bouwen projecten bekend. Geen betrokkenheid bij projecten: rol provincie is kaderstellend, niet projectuitvoerend. Acties beperkt tot: *◦bewustzijnscampagne onder agrariërs over cultuurhistorische waarden (w.o. boerderijen),* *◦ beschrijven kernkwaliteiten landschap in Contourennota Levend Landschap.*

Utrecht	Nee		Nee	◦*Overigens is de provincie Utrecht, net als Noord-Holland, wel betrokken bij het studieproject VechtVisie (laten zien hoe de rijke cultuur- en natuurhistorie van de Vechtstreek benut kan worden bij woningbouwprojecten= 'Vechts bouwen')*	Alleen gebruik van algemene, niet specifiek op bouwen gerichte termen: ◦ **Landschap ontwikkelen met kwaliteit** ◦ **Behoud door ontwikkeling** Met begrippen wordt gewerkt in nationale nota/beleidsplan: ◦ Agenda Vitaal Platteland/Investeringsbudget Landelijk Gebied. In het landelijk gebied vooral ruimte voor: ◦ ontstening door de ruimte-voor-ruimte regeling, ◦ natuurontwikkeling met nieuwe landgoederen *(in praktijk nog weinig daadwerkelijk gerealiseerd).* *Ook:* ◦ *hergebruik,* ◦ *rood-voor-groen.*	Ja *Papieren ruimtelijk kwaliteitsbeleid aangevuld met instrumenten:* ◦ *uitvoeringsprogramma,* ◦ *grondbank (voor ruimte-voor-ruimte regeling),* ◦ *werknemerstraining.* ◦ Uitvoeringsprogramma/ landschappelijk bouwen projecten: - Hart van de Heuvelrug (locatie: tussen Zeist en Amersfoort). Rood-voor-groen verevening: door uitruil van rode en groene functies versnipperde natuurgebieden aan elkaar koppelen (EHS verstevigen) en tegelijkertijd kansen creëren voor wonen, werken en zorg (oog voor de grote druk van rode functies in deze regio), - verschillende initiatieven voor nieuwe landgoederen (vooral in reconstructiegebied Gelderse Vallei). Deze zijn vooral in de planfase. En particulier initiatief, dus niet op instigatie van provincie.
Flevoland	Nee, term onbekend		Nee		◦**Bouwen in het landelijk gebied** ◦ Geen term, maar beleid: bij erfvergrotingen en bij eventuele andere bouwontwikkelingen is behoud en versterking van de landschappelijke karakteristiek essentieel. *(voor agrarische erfuitbreidingen gelden richtlijnen landschappelijke kwaliteit m.b.t. erfbeplanting).* Regelingen buiten bouwen gepaard aan kwaliteitseisen: ◦ nieuwe landgoederen, ◦ hergebruik. Beleid: in de planvorming wordt rekening gehouden met landschappelijke en cultuurhistorische kwaliteiten met het oog op behoud, versterking en ontwikkeling van Flevolandse karakteristieken. Met begrip Bouwen in het landelijk gebied en bovenstaande regelingen wordt gewerkt in documenten: - omgevingsplan Flevoland 2006, - beleidsregel kleinschalige ontwikkelingen in het landelijk gebied (o.a. voorwaarden m.b.t. niet-agrarische of agrarisch aanverwante activiteiten; landschappelijke en verkeerskundige inpassing worden meegewogen), - beleidsregel windmolens.	Nee *Nog geen integrale visie ontwikkeld op ruimtelijke kwaliteit, provincie streeft naar een grotere rol.* Bouwen in het landelijk gebied in principe niet toegestaan, tenzij onder bepaalde omstandigheden als experiment (op voorwaarde van verevening ten aanzien van recreatie, landschap of natuur). Experiment tot nu toe niet toegepast. (Bouwen is wel toegestaan op de erven, dus uitbreiding bestaande bebouwing, mits voldaan aan de beleidsregel kleinschalige ontwikkelingen in het landelijk gebied.) Landschappelijk bouwen projecten: momenteel niet, alleen in prille planvormingsfase. *Wel: streven bij grote gebiedsontwikkelingsproject en naar opstellen van landschapsontwikkelingsvisies, waarin meest essentiële kenmerken, waarden en structuren landschap worden geselecteerd (landschappelijk casco).* Betrokkenheid provincie bij alle projecten: ja, wel in de planvormingsfase.

Bronnen: Provinciale enquête (2008); cursief geschreven betekent informatie niet afkomstig uit enquête maar uit: Provincie Drenthe (2007), ROm special **PROVINCIES WERKEN AAN KWALITEIT** (2006), Van Kol en Van der Wal (2006, op www.landschapsbeheer.nl (1)),Van Middelkoop et al. (2005, op www.stichtingrecreatie.nl), Robles (2004), www.belvedere.nu (1), www.boerenbouwen.nl (2), www.geldersemilieufederatie.nl, Singelenberg (2007, op www.sev.nl), www.wierde-en-dijk.nl (1).

Bijlage 5: Locatie landschappelijk bouwen projecten (dorpsuitbreiding en agrarische nieuwbouw)

Provincie	Locatie	Term	Type	Initiatiefnemer	Bekend aan auteur via
Drenthe	▪ Pilots ▫ Zeijen ▫ Zwinderen ▪ Eexterzandvoort ▪ Elp	Landschappelijk bouwen Landschappelijk bouwen Bouwen op dorpse schaal	Dorpsuitbreidingen Dorpsuitbreiding Dorpsuitbreiding	BOKD, plaatselijke dorpsbelangenverenigingen, gemeenten Dorpsbewoners/plaatselijke dorpsbelangenvereniging, Gemeente Aa en Hunze BOKD, Provincie Drenthe, Gemeente Midden-Drenthe	Provincie Provincie Provincie
Groningen	▪ Noord-Groningen Pilots: ▫ Godlinze (Wiersema) ▫ Pieterburen (Rietema) ▫ Stedum ▪ Uithuizen	(Agrarisch) Landschappelijk bouwen Geen term, omschrijving: Plan Almersma (voorheen Holwinde)	Landbouwschuren Dorpsuitbreiding	Wierde en Dijk (vereniging voor agrarisch natuurbeheer) Gemeente Eemsmond	Overige literatuur Provincie
Friesland					
Overijssel	▪ Noordwest-Overijssel en Vechtstreek 2 Uitgevoerde nieuwbouwprojecten: ▫ Den Ham (boerenbedrijf Pastink) ▫ ?	Streekeigen bouwen	Nieuwbouw en verbouw agrarische bebouwing Landbouwschuur (werktuigberging)	Het Oversticht (provinciaal expertisecentrum voor ruimtelijke kwaliteit en erfgoed) en Stimuland (ontwikkelaar plattelandsprojecten)	Website Belvedere
Gelderland	▪ Pilots (2007): ▫ Hellouw (gemeente Neerijnen, Regio Rivierenland) ▫ Nieuw-Dijk (gemeente Montferland, Stadsregio Arnhem-Nijmegen) ▫ Keijenborg (gemeente Bronckhorst, Regio Achterhoek) ▫ Hoenderloo (gemeente Apeldoorn, Regio Stedendriehoek Apeldoorn-Deventer-Zutphen) ▫ Speuld (gemeente Ermelo, Regio Noord-Veluwe)	Dorpen Groeien op Eigen Wijze	Dorpsuitbreiding	Jaap Huurman, Gelderse Milieu Federatie, Vereniging Kleine Kernen Gelderland, Stichting Landschapsbeheer Gelderland en het Gelders Genootschap	Overige literatuur
Flevoland					
Utrecht					
Noord-Holland					
Zuid-Holland					
Zeeland	▪ Grensoverschrijdend project: provincies Zeeland (Ned), West-Vlaanderen (Bel), Oost-Vlaanderen (Bel). Pilots in Zeeland: ▫ Koudekerke (Anthonijshoek) (gemeente Veere, Walcheren) ▫ IJzendijke (Schorredijk) (gemeente Sluis, West-Zeeuws-Vlaanderen) ▫ IJzendijke (Stoofweg) (gemeente Sluis, West-Zeeuws-Vlaanderen) ▪ Pilots (2008): ▫ Serooskerke (gemeente Veere, Walcheren) ▫ Oudelande (gemeente Borsele, Zuid-Beveland) ▫ Aardenburg (gemeente Sluis, West-Zeeuws-Vlaanderen)	Boeren Bouwen aan het Landschap (BoBoL) cq Het Zeeuwse Boerenerf Organisch Groeien	Nieuwbouw of verbouw beeldbepalende boerderijen Dorpsuitbreiding	Het Zeeuwse Gezicht (provinciaal architectuurcentrum) Provincie Zeeland	Website Belvedere Provincie
Noord-Brabant					
Limburg	▪ Griendtsveen (gemeente Horst aan de Maas)	?	Dorpsuitbreiding	Gemeente en bewoners	Website Belvedere

Bijlage 4: Aspecten waaruit landschappelijke of architectonische inpassing kan bestaan

6a: Inpassing volgens deskundigen in Peerbolte et al. (2006)

Deskundige	Gebouw	Plaats	Ontwerper	Waarom ingepast?
Herngreen	Woonhuis	Groot Wetsinge (terp)	MAD Architecten Groningen 2002-2004	- Volledige opname in de omgeving - Woning zou op geen andere plek kunnen staan - Lijkt gesloten, maar opent zich ook - Spel met traditionele vormen en materialen, maar wel op een volstrekt nieuwe manier.
De Nood	Woning met bijgebouwen	Ootmarsum (rand stuwwal)	Morsink Architecten Ootmarsum 2003	- Gebouwen op hogere plek *(ligging)* - Aanleg streekeigen landschap van hagen, singels, tuinen en een bloemrijke, natte weide op een kwelrijke plek - Passant ervaart mooi voorerf in plaats van rommelig achtererf - Architectuur is vernieuwend, niet perse streekeigen, wel gecombineerd met veel voorkomende materialen uit de omgeving.
Van der Laan	Recreatiewoning	Teroele (oever Idskenhuistermeer)	Architectenbureau Jelle de Jong Lemmer/Noordpeil Landschap & Stedenbouw Sneek 1998-1999	- Voegen in het landschap via natuurlijke materialen die in de omgeving voorkomen: hout en riet - Verstrijken tijd maakt dat hout en riet vergrijzen waardoor huis nog beter opgaat in omgeving - In het ontwerp komt overgang van weiland naar water terug: verbinding tussen weiland en water is gelegd met een zichtas dwars door de woning - Haventje naar binnen gehaald zodat rietkraag langs oever intact blijft *(identiteit landschap onveranderd)* - Vanaf de weg onopvallend, gesloten beeld, ligt verscholen achter een houtwal, vanaf het water open front door een oplopende noklijn en gebruik van glas - Synergie tussen woning en landschap door subtiel lijnenspel -Weidsheid landschap vraagt om bescheidenheid.
Elerie	Woning	Eext (landgoed Heidehof)	Architect Cor Kalfsbeek	- Soberheid - Zeer eigentijds op oude fundamenten - Inheems hout - Zichtbaar maken geschiedenis van de plek.
Karstkarel	Woonhuis	Tussen Gaastmeer en Nijhuizum (oever Vlakke Brekken)	Architecten Gunnar Daan/Doeke van Wieren 1998	- Langgerekte woning in uitgestrekt landschap *(maat)* - Expressief, sterk gebouw van dichtbij, maar van afstand gedraagt het zich bescheiden - Sterk contrasterende vorm is in open ruimte snel overheersend - Brede, iets verhoogde vlonder past bij het water - Gebouw spreekt de taal van de plek, zonder nostalgisch te zijn door moderne vormgeving - Gebruik gemaakt van de kwaliteit van het landschap: in dit geval de ruimtelijkheid.
Van der Bilt	Melkveehouderij	Donderen	Eigen ontwerp 2002	- Vooral: “als je twee keer moet kijken om te zien dat er wat staat en wat er staat” *(onopvallend/wegvallend in de omgeving)* - Terugzien van traditie - Soberheid in kleurstelling en accessoires - Materiaalgebruik en kleurstelling.

6b: Inpassing volgens deskundigen in Kok (2003b/c) en Karstkarel (2003)

Deskundige	Gebouw	Plaats	Ontwerper	Waarom ingepast?
Jury welstandsprijs 1993 Stichting Het Drents Welstandstoezicht	Boerderij (Westert)	Havelte	Architect Pieter Brink	-Balans tussen de verschillende bedrijfsonderdelen en het landschap *(externe samenhang)*, dankzij: a. situering van de oprit naast de loopstal b. de beplanting langs de oprit c. ruime afstand van het bedrijf tot de weg Verder: - Detaillering - Kleurgebruik - Maatvoering van de kozijnen - De samenhang tussen woning en bedrijfsdeel qua materiaal, kleur en vorm .
Jury welstandsprijs 2001 Stichting Het Drents Welstandstoezicht	Boerderij, vooral woongedeelte (Remmelts)	Ruinerwold	Architect Pieter Brink	- Driehoekige vormen, waaronder de uilenborden, die verwijzen naar de nabijgelegen traditionele boerderijen van de Dokter Larijweg *(vorm en dorps/streekeigen stijlelementen)* - Interne samenhang, dankzij: a. toepassing van zwart damwandprofiel voor de gevels van zowel de woning, de stal als de werktuigberging Verder: - situering van de silo's achter de bebouwing, zo onzichtbaar vanaf de openbare weg - inrichting van het gehele voorerf als siertuin.
Auteur Karstkarel	Boerenhuis (Ludolphie)	Ten oosten van Kollumerpomp	Architect Gunnar Daan	- Eigentijdse oplossingen die rekening houden met traditie, oude boerderijen inspiratiebron voor nieuwe gebouwen, en het omringende landschap - Contour van breed zadeldak met bescheiden dakhelling verwijst naar de grote tentdaken van boerenschuren (*verwijzing naar traditie via vorm dak)* - Woning lijkt op uit schuur gesneden rechte plak en daardoor rijst het dak des te scherper op uit het landschap (*contrast met landschap)* - Wagenpad is een tot een open doorgang, een vide, gemaakt op tweederde van de breedte van het huis, zo wordt de driehoekige contour niet onderbroken Vide is aan voor- en achterzijde open maar wel overdekt, het zadeldak loopt door met transparante golfplaten die gefilterd licht door laten. Zo wordt een vriendelijke overgangszone tussen buiten en binnen gecreëerd *(relatie leggen met landschap: binnen en buiten lopen in elkaar over)*. Relatie met landschap verder versterkt door op het landschap gerichte, flinke vensterpuien aan de west- en zuidzijde en uitgekiende compositie van verticale en vooral horizontale vensters. - Materiaal+kleur: helderrode gladde baksteen die doet denken aan de in deze contreien gebruikte Groninger perssteen (*materiaal en kleur verwijzen naar het regionale/lokale)*.
Auteur Karstkarel	Boerderij (De Jong)	Tussen Harich en Balk	Architect Jelle de Jong	- Eigentijdse oplossingen die rekening houden met traditie, oude boerderijen inspiratiebron voor nieuwe gebouwen, en het omringende landschap - Vorm met respect voor traditie oude boerderij: nieuw type boerderij gemaakt, een mengvorm van oude typen - Kleuren: geen grijze schuur, maar bruin en roodbruin met rode woning en opvallende geel tussenelement *(mix van contrast en harmonie)* -Het dak haalt niet de rijzigheid van de oude boerenschuren, de verwijzing naar die daken wordt wel door de kleur van de dakplaten gesuggereerd: op het woongedeelte zwart en op het bedrijf bruinrood (*verwijzing naar traditie via kleur dak)*.
Auteur Kok	ALB Wierde en Dijk: Werktuigenschuur (Rietema)	Pieterburen	Architect Jan Giezen	-Schuren die passen bij de omgeving en bij traditionele bedrijfspanden - Standaard uiterlijk maar gedekte kleuren: geprofileerde groene metalen damwanden en donker

	Opslagschuur (Wiersema)	Godlinze		golfplaat bepalen het aanzien (werktuigenschuur) - Ook ingetogener dan standaard schuren, dankzij: a. toevoeging baksteen b. vrij lage wanden met raampjes c. dakhelling die is afgestemd op de twee 150 jaar oude kapschuren d. de schuin aflopende kopse kant - In de nok als extra streekkenmerk een uilenbord *(streekeigen stijlelement)* - Verwerking van de grondtrekken van de 'Groninger' vorm (wolfseinden, kap) - Situering: de lage kant dient naar het landschap of de weg te worden gekeerd, de hogere gevels naar de boerderij.

Bijlage 5: Ligging Eexterzandvoort, Zeijen en Zwinderen

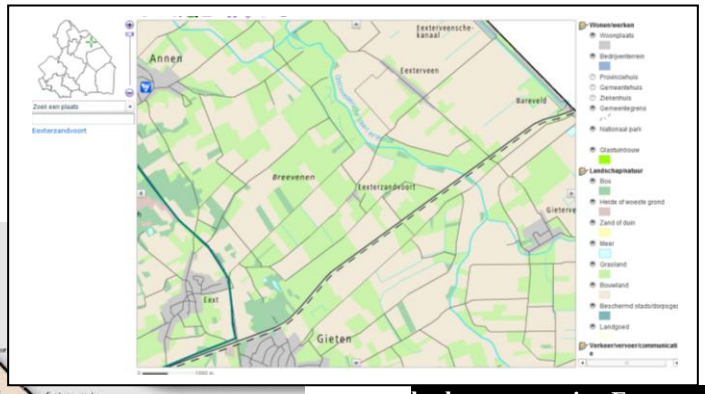

b : kaart omgeving Eexterzandvoort

a : kaart Drenthe

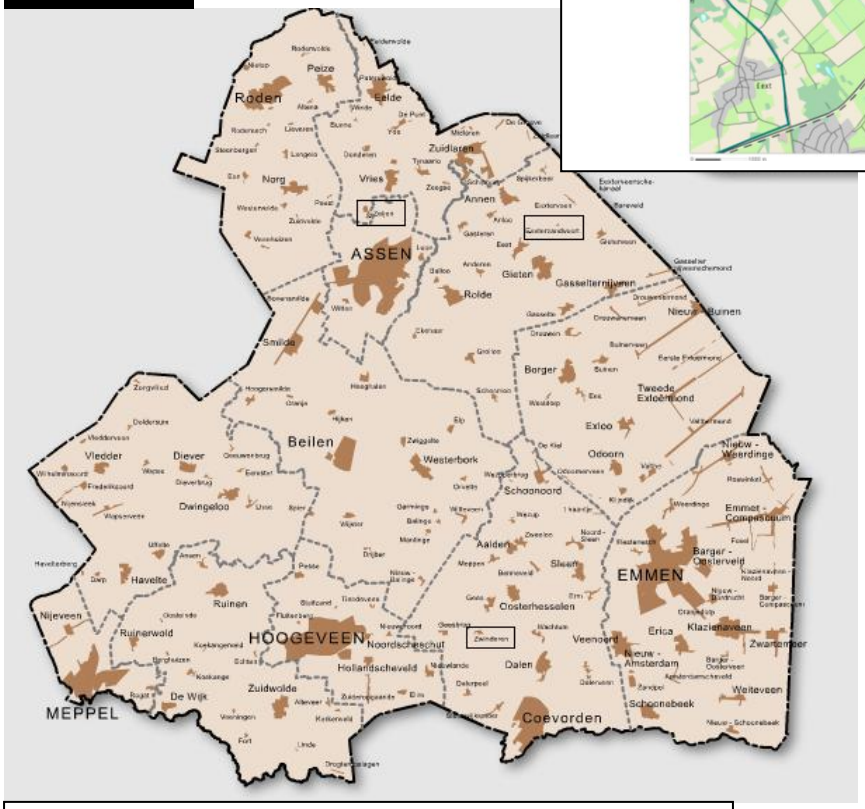

c : kaart omgeving Zeijen

d : kaart omgeving Zwinderen

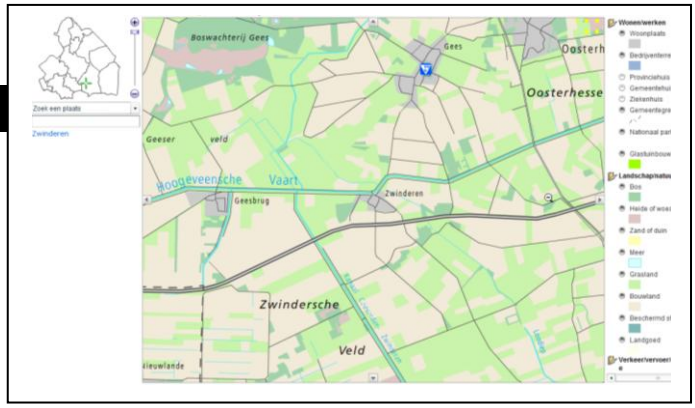

Bronnen: bijlage 7a aangepast overgenomen van www.encyclopediedrenthe.nl; bijlage 7b-d www.drenthe.info

Bijlage 6: Beeldkwaliteitseisen Bleeker & Nauta en *m*RO voor individuele kavels Eexterzandvoort

BEBOUWINGS/INRICHTINGS ASPECT	BEELDKWALITEITSEISEN
Soort bouw	Nieuwbouw moet door in het Architectenregister opgenomen architecten worden ontworpen (=bouwen onder architectuur).
Situering	Afstand bouwmassa's tot erfgrens minimaal 5 meter aan voor-, zij- en achterkant.
Oriëntatie	Kopgevels georiënteerd op de openbare weg.
Vorm	Woningen gebouwd in één bouwlaag met kap. Onder de kap mogen zich maximaal twee bouwlagen bevinden.
Dakvorm	Kappen maken een hoek van 45° tot 60°.
Materiaal	Baksteen is het belangrijkste materiaal voor de gevels, hout mag ook.
Kleur	Zoveel mogelijk aardetinten (eventueel met uitzondering van kozijnen en deuren).
Materiaal (/kleur) dak	Dakpannen (rood of blauw) of riet, niet toegestaan: kunstriet, golfplaten e.d..
Erfafscheiding	Laag (maximaal 1 meter hoog), uitzondering: als beplanting wordt gebruikt van inheemse sortimenten mag een erfafscheiding hoger zijn.
Beplanting	Per 400m^2 erfoppervlak wordt minimaal 1 boom van de eerste grootte en van inheemse soort geplant.
Bouwmassa/volume	Per kavel van 600-999m^2 mag maximaal 15% worden bebouwd (inclusief bijgebouwen) met als maximale bouwhoogte 7 meter, per kavel van 1000-1999m^2 mag maximaal 10% worden bebouwd (inclusief bijgebouwen) met als maximale bouwhoogte 9 meter, per kavel van 2000-20.000m^2 mag maximaal 8% worden bebouwd (inclusief bijgebouwen) met als maximale bouwhoogte 11 meter.

Bijlage 7: Voor alle kavels geldende beeldkwaliteitseisen bij het landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort

9a: Algemene criteria (verplicht, geldend voor alle kavels) voor bouwwerken

BEBOUWINGSASPECT	BEELDKWALITEITSEISEN: ALGEMENE CRITERIA
Situering	Plaatsing op het perceel is aangegeven op een bouwvlak en voor elke kavel verschillend. Evenals de begrenzing van de kavel is de plaatsing van het bouwwerk gerelateerd aan de landschappelijke omgeving;
Massa en vorm	Bouwvlak en te bebouwen percentage zijn afhankelijk van de kavelgrootte. Eén bouwlaag met kap. Kap domineert het beeld. Vormgeving van dak is afgestemd op de stijl van het gebouw. Zadeldak al dan niet met wolfseind is karakteristiek voor de regio;
Gevelopbouw en detaillering	Gesloten gevelbeeld met verticale openingen. Geen gevelreclame aan panden met commerciële functie, bescheiden bord op het erf aan de wegzijde is toegestaan;
Materiaal en kleur	Hoofdvlakken in aardkleuren. Gevels en stucwerk in lichte kleuren niet toegestaan tenzij in getemperd kleurniveau en op ondergeschikte vlakken. Kleuren van dakpannen en gevels op elkaar afgestemd. Materiaal gevels: schoon metselwerk. Materiaal/kleur daken: gebakken donkerrode of grijszwarte dakpannen of riet. Fel gekleurde (geglazuurde) dakpannen en kunstriet niet toegestaan. Bij beplating van geveldelen glas, spiegelende oppervlakken en kunstofpanelen niet toegestaan. Kleur schilderwerk van houten delen: lichte crèmekleurige tinten. Voor draaiende delen: afwijkende kleur toegestaan, kleur moet wel terughoudend zijn. Signaalkleuren niet toegestaan. Zorgvuldig omgaan met ornamentiek (overstekken, daklijsten, siermetselwerk, lijsten en speklagen en specifieke detaillering van gevelopeningen, balkonhekken, deurluifels e.d.). Bijgebouwen zijn ondergeschikt in materiaal en kleurgebruik.

9b: Aanvullende criteria (verplicht, geldend voor alle kavels) voor licht vergunningsplichtige bouwwerken

BEBOUWINGSASPECT	BEELDKWALITEITSEISEN: AANVULLENDE CRITERIA VOOR PUIEN EN BIJGEBOUWEN EN AAN- EN UITBOUWEN
	<u>Puien</u>
Gevelopbouw	Dichte gevelvlakken niet toegestaan.
Detaillering	Voorkomen van rolluiken door bouwkundige maatregelen in ontwerp.
Materiaal	Duurzaam.
Kleur	Niet opvallend of contrasterend.
	<u>Bijgebouwen en aan- en uitbouwen</u>
Situering	Minimaal 3 meter achter de voorgevel van hoofdgebouw .
Massa	Afstemmen op hoofdmassa.
Maatvoering	Afstemmen op hoofdmassa.
Stijl	Afstemmen op hoofdmassa.
Materiaal	Zorgvuldig afstemmen op hoofdgebouw.
Kleur	Zorgvuldig afstemmen op hoofdgebouw.
Detaillering	Zorgvuldig afstemmen op hoofdgebouw.
Plaatsing daktoevoeging	Achterzijde indien de nok evenwijdig aan straatzijde geplaatst wordt, tenminste 3 meter achter de voorgevel van het hoofdgebouw indien de nok haaks op de straatas staat.

9c: Aanbevelingen (niet verplicht) geldend voor alle kavels

BEBOUWINGS/INRICHTINGS ASPECT	BEELDKWALITEITSEISEN: AANBEVELINGEN VOOR ALLE KAVELS
Stijlelementen/detaillering	Karakteristieke (streekeigen) stijlelementen en details, zoals de terugliggende hoek in de voorgevel.
Erfafscheiding	Hagen of heggen (al dan niet voorzien van open en donker geschilderd sierhekwerk), niet wenselijk: houten schuttingen.
Infrastructuur	Inritten laten groenstructuur intact. Inritten laten wegprofiel intact. Inritten zijn beperkt van afmeting. Inritten zijn uitgevoerd in natuurlijke verhardingsmaterialen. Inritten worden aangelegd overeenkomstig de geldende inritvoorwaarden van de gemeente.

Bijlage 8: Specifieke beeldskwaliteitseisen per kavel bij het landschappelijk bouwen in Eexterzandvoort

10a: Kavel 1

BEBOUWINGS/INRICHTINGSASPECT	KENMERKEN, SPECIFIEKE AANVULLENDE CRITERIA (VERPLICHT) EN AANVULLENDE AANBEVELINGEN (NIET VERPLICHT)
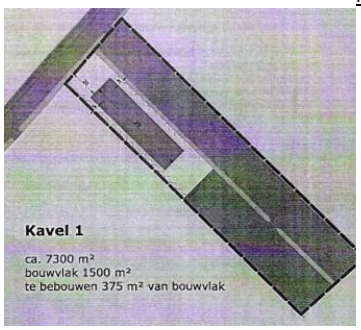	<u>Kenmerken:</u> • Ligging ten noorden van Eexterzandvoort. • Ligging aan zuidzijde van de Oudedijk (weg), over volle lengte langs bosperceel. • Tussen weg en kavel bevindt zich een houtwal, langs bosperceel en houtwal bevinden zich sloten. • Locatie goed zichtbaar vanuit het open landschap (gezien van zuid naar noord), niet goed zichtbaar vanaf openbare weg (gaat schuil achter houtwal). • Ligging geïsoleerd in het landschap, geen directe fysieke relatie met Eexterzandvoort (slechts vanuit de verte zichtbaar vanuit dorp).
	<u>Criteria:</u>
Situering	• Op de kavel is een bouwvlak aangegeven waarbinnen moet worden gebouwd, bouwvlak (mogelijk voorgevel) is gesitueerd op 20 meter afstand van de noordelijke perceelsgrens (kant Oudedijk). Afstand hoofdgebouw tot zijdelingse perceelsgrens (westkant) en bos (oostkant) is minimaal 5 meter.
Situering/oriëntatie *Oriëntatie* *Gevelopbouw/detaillering*	• Nokrichting loodrecht op as openbare weg. • Hoofdgebouw georiënteerd op openbare weg. • Onderzijde (plint) en bovenzijde (goot of kroonlijst) geven horizontale geleding en bakenen gevelvlak af.
	<u>Aanbevelingen:</u>
Materiaal *Kleur* *Inrichting perceel/beplanting*	• Natuurlijke materialen. • Aardse kleuren. • Beplanting langs deel perceel waar woning en terrassen worden aangelegd. Als afscherming naar bos: struweel (losse haag van struiken). Als afscherming naar agrarisch gebied: singel (bomenhaag/rij). Mix mag ook. Liefst inheemse beplanting: wintereik, meidoorn, sleedoorn, struikwilg, lijsterbes, berk e.d.. Veel voorkomende singels: elzensingels (natte gronden) en eikensingels (droge gronden). • Flauwer maken slootoevers (ten gunste flora en fauna bosperceel). • Functiescheiding in tuin en overige onbebouwde gronden. Slechts gedeelte perceel direct om het hoofdgebouw als tuin inrichten. Overige gedeelte: dierenwei (zonder witte hekken), boomgaard, bossages e.d. waardoor het landelijke karakter bewaard blijft. Aanleg poel (is grote meerwaarde voor natuur).

10b: Kavel 5

BEBOUWINGS/INRICHTINGSASPECT	KENMERKEN, SPECIFIEKE AANVULLENDE CRITERIA (VERPLICHT) EN AANVULLENDE AANBEVELINGEN (NIET VERPLICHT)
	<u>Kenmerken:</u> • Ligging ten zuidwesten van Eexterzandvoort. • Ligging zuidzijde van de Oudedijk (weg) tussen nr 11 en 13, nieuw te bouwen woning nadrukkelijk georiënteerd op de Oudedijk. • Ligging circa 20 a 24 meter van weg, langs de Oudedijk ligt (tussen verharding en kavel) een brede grasberm met prachtige laanbeplanting (dubbele bomenrij van grauwe abelen). • Vrije ligging (ten opzichte van de bebouwde omgeving) in open veld. • Onderdeel van de bebouwingsstructuur van Eexterzandvoort (door de bomen zichtbaar vanuit Eexterzandvoort).
	<u>Criteria:</u>
Situering	• Op de kavel is een bouwvlak aangegeven waarbinnen moet worden gebouwd, bouwvlak (voorgevel) is gesitueerd op 5 meter afstand van de noordelijke perceelsgrens (kant Oudedijk). Afstand hoofdgebouw tot zijdelingse perceelsgrens is minimaal 7 meter. • In stand houden open bebouwingsbeeld van herkenbare individuele panden (het ruimtelijk karakter: kleinschaligheid, openheid en diversiteit). • Bebouwing van een grotere massa en hoogte dan de direct omringende bebouwing op grotere afstand tot de zijerfgrens en de weggrens plaatsen. • Aansluiten op ritmiek van bestaande bebouwing in de omgeving.
Situering/oriëntatie *Oriëntatie*	• Nokrichting haaks op as openbare weg. • Hoofdgebouw georiënteerd op openbare weg.
Massa	• Massa zorgvuldig afstemmen op bestaande bebouwing.
Vorm	• Vorm zorgvuldig afstemmen op bestaande bebouwing.
Hoogte	• Hoogte afstemmen op de bouwmassa en kapvorm van de omgeving.
Gevelopbouw/detaillering	• Gevels aan openbare weg (in ieder geval op de begane grond) voorzien van gevelopeningen.
Materiaal	• Handhaven bestaande samenhang en afwisseling in vormgeving en materiaalgebruik van kappen in de omgeving.
	<u>Aanbevelingen:</u>
Inrichting perceel/beplanting	• Beplanting langs de oever van de smalle sloot (die in de lengte van de kavel loopt), ten gunste van planten en dieren die zich langs sloten en bossages verspreiden. Liefst struweelbeplanting (losse haag van struiken) van gebiedseigen soort: meidoorn, sleedoorn e.d., gemengd met soorten als krentenboompje, wilde roos e.d..

10c: Kavel 7

BEBOUWINGS/INRICHTINGSASPECT	KENMERKEN, SPECIFIEKE AANVULLENDE CRITERIA (VERPLICHT) EN AANVULLENDE AANBEVELINGEN (NIET VERPLICHT)
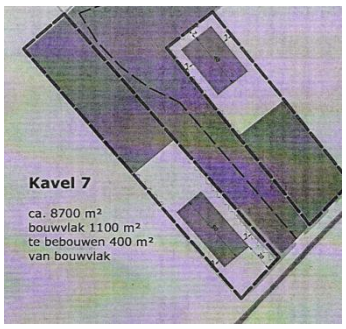	<u>Kenmerken:</u> • Ligging ten zuiden van Eexterzandvoort. • Ligging noordzijde van de Nieuwedijk (weg), over volle lengte langs bosperceel, nieuw te bouwen woning nadrukkelijk georiënteerd op de Nieuwedijk. • Tussen weg en kavel bevindt zich een grasberm met een rij bomen. • Vrije ligging ten opzichte van de bebouwde omgeving. • Ligging geïsoleerd in het landschap, geen directe fysieke relatie met Eexterzandvoort (niet zichtbaar vanuit dorp).
	<u>Criteria:</u>
Situering	• Op de kavel is een bouwvlak aangegeven waarbinnen moet worden gebouwd, bouwvlak (mogelijke voorgevel) is gesitueerd op 20 meter afstand van de zuidelijke perceelsgrens (kant Nieuwedijk). Afstand hoofdgebouw tot zijdelingse perceelsgrens is minimaal 7 meter.
Situering/oriëntatie *Oriëntatie* *Gevelopbouw/detaillering*	• Nokrichting loodrecht op as openbare weg. • Hoofdgebouw georiënteerd op openbare weg. • Onderzijde (plint) en bovenzijde (goot of kroonlijst) geven horizontal geleding en bakenen gevelvlak af.
	<u>Aanbevelingen:</u>
Materiaal *Kleur*	• Natuurlijke materialen. • Aardse kleuren.
Inrichting perceel/beplanting	• Beplanting langs deel perceel waar woning en terrassen worden aangelegd. Als afscherming naar bos: struweel (losse haag van struiken). Als afscherming naar agrarisch gebied en woonpercelen: singel (bomenhaag/rij). Mix mag ook. Liefst inheemse beplanting: wintereik, meidoorn, sleedoorn, struikwilg, lijsterbes, berk e.d.. Veel voorkomende singels: elzensingels (natte gronden) en eikensingels (droge gronden). • Flauwer maken slootoevers ten gunste van flora en fauna bosperceel. • Functiescheiding in tuin en overige onbebouwde gronden. Slechts gedeelte perceel direct om het hoofdgebouw als tuin inrichten. Overige gedeelte: dierenwei (zonder witte hekken), boomgaard, bossages e.d. waardoor het landelijke karakter bewaard blijft. Aanleg poel (is grote meerwaarde voor natuur).

10d: Kavel 8

BEBOUWINGS/INRICHTINGSASPECT	KENMERKEN, SPECIFIEKE AANVULLENDE CRITERIA (VERPLICHT) EN AANVULLENDE AANBEVELINGEN (NIET VERPLICHT)
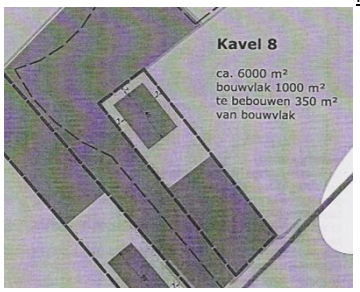	<u>Kenmerken:</u> • Ligging ten zuiden van Eexterzandvoort. • Ligging noordzijde van de Nieuwedijk (weg), over volle lengte langs bosperceel, tussen bosperceel en Nieuwedijk nr 2. • Voormalige ijsbaan. • Vrije, relatief geïsoleerde ligging ten opzichte van de bebouwde omgeving, maar niet in open veld (rondom bevinden zich beplantingen van bossages, erven e.d.). • Wel directe fysieke relatie met Eexterzandvoort (zichtbaar vanaf Dalweg/vanuit dorp). • Door plaatsing woning achter op het perceel ontstaat afwisseling in het bebouwingspatroon zoals aan Nieuwedijk-Dalweg voorkomt.
	<u>Criteria:</u>
Situering	• Op de kavel is een bouwvlak aangegeven waarbinnen moet worden gebouwd, bouwvlak is achterop het perceel en hierdoor is de afstand van het bouwvlak tot aan perceelsgrens aan de wegkant (Nieuwedijk) circa 80 meter. Afstand bouwvlak tot zijdelingse perceelsgrens is 7 meter.
Situering/oriëntatie	• Bouwvlak relatief vergelegen van de openbare weg, hierdoor is de positionering in het bouwvlak vrij.
Gevelopbouw/detaillering	• Onderzijde (plint) en bovenzijde (goot of kroonlijst) geven horizontal geleding en bakenen gevelvlak af.
	<u>Aanbevelingen:</u>
Materiaal *Kleur* *Inrichting perceel/beplanting*	• Natuurlijke materialen. • Aardse kleuren. • Beplanting op het walletje aan west- en noordzijde. Ten gunste van: rust creëren naar het bosgebied, beschutten van de waterloop, maken van een nieuwe bosrand. Liefst struweelbeplanting (losse haag van struiken) van zonminnende soorten als meidoorn, sleedoorn, struikwilg e.d. (=streekeigen). • Geen reden voor afscherming aan de oostzijde. Uitzicht juist een belangrijke kwaliteit. • Functiescheiding in tuin en overige onbebouwde gronden. Slechts gedeelte perceel direct om het hoofdgebouw als tuin inrichten. Overige gedeelte: dierenwei (zonder witte hekken), boomgaard, bossages e.d. waardoor het landelijke karakter bewaard blijft.

10e: Kavel 9

BEBOUWINGS/INRICHTINGSASPECT	KENMERKEN, SPECIFIEKE AANVULLENDE CRITERIA (VERPLICHT) EN AANVULLENDE AANBEVELINGEN (NIET VERPLICHT)
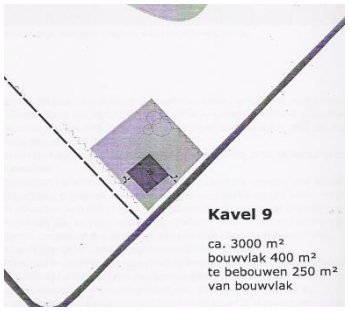	<u>Kenmerken:</u> • Ligging ten zuidoosten van Eexterzandvoort. • Ligging aan de noordzijde van de weg (Dalweg), tussen Dalweg nrs 25 en 27 en schuin tegenover nr 8, nieuw te bouwen woning moet nadrukkelijk georiënteerd zijn op de Dalweg. • Relatief vrije ligging ten opzichte van de bestaande bebouwing, in het open veld. • Onlosmakelijk onderdeel van de bebouwingsstructuur van Eexterzandvoort (goed waarneembaar vanaf de openbare weg, kavel bevindt zich in de buurt van een cluster woningen). • Kavel relatief klein van omvang.
Situering	<u>Criteria:</u> • Op de kavel is een bouwvlak aangegeven waarbinnen moet worden gebouwd, afstand van bouwvlak tot aan zuidelijke perceelsgrens (Dalweg) is minimaal 5 meter. Afstand van bouwvlak tot zuidwestelijke zijerfgrens is 7 meter. • In stand houden open bebouwingsbeeld van herkenbare individuele panden (het ruimtelijk karakter: kleinschaligheid, openheid en diversiteit). • Bebouwing van een grotere massa en hoogte dan de direct omringende bebouwing op grotere afstand tot de zijerfgrens en de weggrens plaatsen. • Aansluiten op ritmiek van bestaande bebouwing in de omgeving.
Situering/oriëntatie *Oriëntatie* *Massa* *Vorm* *Hoogte* *Materiaal*	• Nokrichting haaks op as openbare weg. • Hoofdgebouw georiënteerd op openbare weg. • Massa zorgvuldig afstemmen op bestaande bebouwing. • Vorm zorgvuldig afstemmen op bestaande bebouwing. • Hoogte afstemmen op de bouwmassa en kapvorm van de omgeving. • Handhaven bestaande samenhang en afwisseling in vormgeving en materiaalgebruik van kappen in de omgeving.
Inrichting perceel/beplanting	<u>Aanbevelingen:</u> • Beplanting aan beide zijden van de kavel (in de richting van verkaveling), ten gunste van struweelvogels en dieren die zich langs bossages en erven bewegen. Struweel- (losse haag van struiken) of singelbeplanting (bomenhaag/rij). Mix mag ook. Liefst inheemse beplanting: wintereik, meidoorn, sleedoorn, struikwilg, lijsterbes, berk e.d.. Veel voorkomende singels: elzensingels (natte gronden) en eikensingels (droge gronden). Meer bijzondere soorten kunnen bijgemengd worden: krentenboompje, wilde roos e.d..

10f: Kavel 10

BEBOUWINGS/INRICHTINGSASPECT	KENMERKEN, SPECIFIEKE AANVULLENDE CRITERIA (VERPLICHT) EN AANVULLENDE AANBEVELINGEN (NIET VERPLICHT)
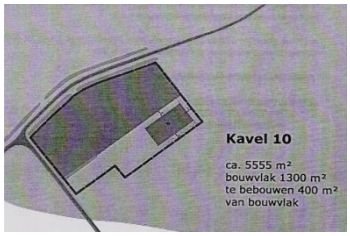	<u>Kenmerken:</u> • Ligging ten oosten van Eexterzandvoort. • Ligging op hoek Dalweg/Oudelansdijk, met aan één zijde bestaande bosje, bosperceel wordt nadrukkelijk onderdeel van de locatie. • Vrije, geïsoleerde ligging in het landschap. • Ligging net buiten het dorp. • Bouwvlak achter op de kavel wegens de relatief smalle entree (ook uit stedenbouwkundig oogpunt meest gunstig).
	<u>Criteria:</u>
Situering	• Op de kavel is een bouwvlak aangegeven waarbinnen moet worden gebouwd, afstand bouwvlak (mogelijk voorgevel) tot aan perceelsgrens Dalweg is ca 115 meter. Afstand hoofdgebouw tot zijdelingse en achterste perceelsgrens is minimaal 7 meter.
Gevelopbouw/detaillering	• Onderzijde (plint) en bovenzijde (goot of kroonlijst) geven horizontal geleding en bakenen gevelvlak af.
Infrastructuur	• Aanleg inrit aan de Dalweg (wegens bescherming rust achterliggende weidegebied).
	<u>Aanbevelingen:</u>
Materiaal *Kleur*	• Natuurlijke materialen. • Aardse kleuren.
Inrichting perceel/beplanting	• Beplanting langs deel perceel waar woning en terrassen worden aangelegd. Als afscherming naar bos: struweel (losse haag van struiken). Als afscherming naar agrarisch gebied en woonperceel: singel (bomenhaag/rij). Mix mag ook. Liefst inheemse beplanting: wintereik, meidoorn, sleedoorn, struikwilg, lijsterbes, berk e.d. Veel voorkomende singels: elzensingels (natte gronden) en eikensingels (droge gronden). • Functiescheiding in tuin en overige onbebouwde gronden. Slechts gedeelte perceel als tuin inrichten. Overige gedeelte: boomgaard, bossages e.d..

10g: Kavel 12

BEBOUWINGS/INRICHTINGSASPECT	KENMERKEN, SPECIFIEKE AANVULLENDE CRITERIA (VERPLICHT) EN AANVULLENDE AANBEVELINGEN (NIET VERPLICHT)
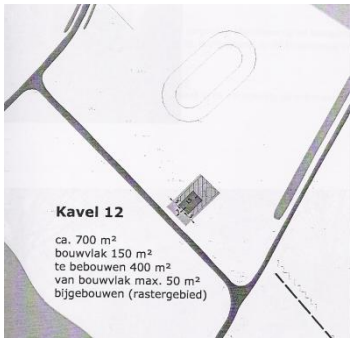	<u>Kenmerken:</u> • Ligging midden in het dorp Eexterzandvoort. • Ligging aan de Dalweg tussen nr 15 en 21. • Vrijstaande woning, maar oorspronkelijk in vroegere visie twee-onder-één kap woningen gepland. • Opgesloten in de ruimtelijke structuur van het dorp, ingeklemd tussen bestaande woningen.
	<u>Criteria:</u>
Situering	• Op de kavel is een bouwvlak aangegeven waarbinnen moet worden gebouwd, afstand van voorgevel tot perceelsgrens (Dalweg) is minimaal gelijk aan de afstand van de naastgelegen woningen tot aan de Dalweg, afstand hoofdgebouw tot zijdelingse perceelsgrenzen minimaal 5 meter. • Bijgebouwen mogen zowel binnen het bouwvlak als binnen het rastergebied gesitueerd worden. • In stand houden open bebouwingsbeeld van herkenbare individuele panden (het ruimtelijk karakter: kleinschaligheid, openheid en diversiteit). • Aansluiten op ritmiek van bestaande bebouwing in de omgeving. • Situering éénzijdig aan paden en wegen (positie en oriëntatie van de oorspronkelijke bebouwing is richttinggevend).
Oriëntatie *Massa* *Vorm* *Hoogte* *Materiaal*	• Hoofdgebouw georiënteerd op openbare weg. • Massa zorgvuldig afstemmen op bestaande bebouwing. • Vorm zorgvuldig afstemmen op bestaande bebouwing. • Hoogte afstemmen op de bouwmassa en kapvorm van de omgeving. • Handhaven bestaande samenhang en afwisseling in vormgeving en materiaalgebruik van kappen in de omgeving.
	<u>Aanbevelingen:</u>
Inrichting perceel/beplanting	• Weinig ruimte voor een groene, landelijke inrichting van de tuin. Toch aansluiten bij regionale karakteristiek mogelijk door: - geschoren haag op erfgrens, - aanplant fruitboom (appel, peer) in voor- of achtertuin.

10h: Kavel 13

BEBOUWINGS/INRICHTINGSASPECT	KENMERKEN, SPECIFIEKE AANVULLENDE CRITERIA (VERPLICHT) EN AANVULLENDE AANBEVELINGEN (NIET VERPLICHT)
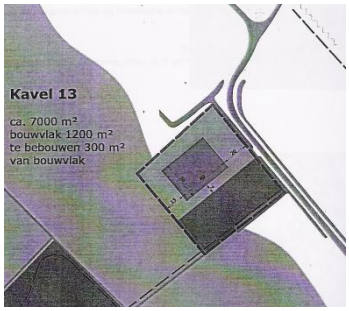	<u>Kenmerken:</u> • Ligging ten zuiden van Eexterzandvoort. • Ligging aan de westzijde van de Dalweg, nieuwe bebouwing nadrukkelijk georiënteerd op de Dalweg, de zuidelijke perceelsgrens wordt gevormd door sloot en boswal van het terrein minicamping/sauna. • Tussen weg en kavel bevindt zich een grasberm met sloot. • Relatief vrije ligging ten aanzien van de bebouwingsconcentratie van Eexterzandvoort aan de Dalweg. • Ligging vlakbij kern van Eexterzandvoort, onderdeel van bebouwingsstructuur van Eexterzandvoort.
Situering	<u>Criteria:</u> • Op de kavel is een bouwvlak aangegeven waarbinnen moet worden gebouwd, afstand bouwvlak (voorgevel) tot oostelijke perceelsgrens (Dalweg) is circa 20 meter. Afstand hoofdgebouw tot achterste perceelsgrens is minimaal 15 meter. • In stand houden open bebouwingsbeeld van herkenbare individuele panden (het ruimtelijk karakter: kleinschaligheid, openheid en diversiteit). • Bebouwing van een grotere massa en hoogte dan de direct omringende bebouwing op grotere afstand tot de zijerfgrens en de weggrens plaatsen.
Oriëntatie *Massa* *Vorm* *Hoogte* *Materiaal*	• Hoofdgebouw georiënteerd op openbare weg. • Massa zorgvuldig afstemmen op bestaande bebouwing. • Vorm zorgvuldig afstemmen op bestaande bebouwing. • Hoogte afstemmen op de bouwmassa en kapvorm van de omgeving. • Handhaven bestaande samenhang en afwisseling in vormgeving en materiaalgebruik van kappen in de omgeving.
Inrichting perceel/beplanting	<u>Aanbevelingen:</u> • Beplanting ter afscherming van, door gemeente aan te leggen, wandelpad. Struweel- (losse haag van struiken) of singelbeplanting (bomenhaag/rij). Mix mag ook. Liefst inheemse beplanting: wintereik, meidoorn, sleedoorn, struikwilg, lijsterbes, berk e.d.. Veel voorkomende singels: elzensingels (natte gronden) en eikensingels (droge gronden) • Flauwer maken slootoever aan woningkant, daar waar kavel in verlengde van bosperceel (waarlangs zich brede sloten bevinden) ligt; zodat moerassige grond ontstaat ten gunste van flora en fauna (van bosje). • Functiescheiding in tuin en overige onbebouwde gronden. Slechts gedeelte perceel direct om het hoofdgebouw als tuin inrichten. Overige gedeelte: dierenwei (zonder witte hekken), boomgaard, bossages e.d. waardoor het landelijke karakter bewaard blijft.

Bijlage 9: De landschappelijk gebouwde woningen in Eexterzandvoort afgezet tegen het beeldkwaliteitsplan en kenmerken streekeigen bouwen

Streekeigen bouwen	**Beeldkwaliteitsplan**	**Gebouwde woningen**
Vrijstaande woningen	Verplicht	Ja, alle vijf
Een bouwlaag met kap	Verplicht	Ja, alle vijf
Lage goothoogte	Verplicht: kap beeldbepalend/ kavels in de kern ook verplicht: afstemming hoogte op omringende bebouwing	Ja, alle vijf kap beeldbepalend, de twee woningen in de kern ook afgestemd op hoogte omringende bebouwing
Gebroken kopse voorgevel	Aanbeveling	Meestal, drie van de vijf
Donkere kleur gevel	Verplicht	Ja, alle vijf
Lichte kleur kozijnen	Verplicht	Ja, alle vijf
Materiaal woningen: baksteen	Verplicht/aanbeveling kavels in het buitengebied: natuurlijke materialen	Ja, vier van de vijf geheel baksteen (uitz. kavel 7, als kavel in het buitengebied conform aanbeveling hout, gedeeltes ook baksteen en glas)
Materiaal daken: pannen	Verplicht: pannen of riet	Ja, alle vijf pannen. Uitz.: voor woning kavel 7 is behalve pannen deels glas gebruikt. Hiervan kan men echter ook zeggen dat ramen wat groot zijn uitgevallen.
Situering: recht op een rechthoekige kavel	Meestal verplicht	Ja, alle vijf
Georiënteerd op openbare weg	Meestal verplicht , evenals nokrichting haaks op de openbare weg, beide afhankelijk van de landschappelijke structuur ter plaatse	Ja, alle vijf
Ruime erven	Meestal (uitz. kavel 12)	Meestal, vier van de vijf (uitz. kavel 12)
Groene erven	Aanbeveling	Ja, alle vijf
Geen of groene erfafscheidingen	Aanbeveling: groene erfafscheiding (hagen of heggen), niet wenselijk: houten schuttingen	Ja, geen houten schuttingen. Twee van de vijf woningen vooral nieuw aangebrachte groene erfafscheidingen. Drie woningen: vooral zonder erfafscheiding. Erfafscheiding bestaat vooral uit bestaande (groene) elementen als bosjes en sloten.
Variatie in bouwmassa/volume	Verplicht, massa afhankelijk van kavelgrootte	Ja en nee. Bouwmassa's weliswaar verschillend, maar vooral groot (uitz. kavel 12).
Woningen hebben bijgebouwen	-	Meestal, vier van de vijf (uitz. kavel 8)
-	Verplicht: gesloten gevelopbouw met verticale openingen	Ja, alle vijf
-	Verplicht voor kavels in het buitengebied: onderzijde (plint) en bovenzijde (goot of kroonlijst) geven horizontale geleding en bakenen gevelvlak af	Ja, alle drie (+ kavel 5 waarvoor het geen eis is)
-	Verplicht: situering op bouwvlak met bepaalde afstand tot kavelgrenzen, afhankelijk van landschappelijke structuur ter plaatse	Ja, alle vijf
-	Aanbeveling: 'dorpse' inritten	Ja, alle vijf
-	Aanbeveling: aanbrengen streekeigen beplanting	Ja en nee. Beplanting aangebracht, maar op meeste kavels lang niet zoveel als aanbevolen (kavels 10, 12 wel)
-	Aanbeveling voor kavels in het buitengebied: scheiding tussen tuin en overige onbebouwde gronden, suggesties voor overige gronden: bossages, dierenwei, boomgaard, poel (landelijk karakter bewaren)	Ja, alle drie (+ kavel 5 waarvoor het geen eis is), overige onbebouwde gronden bestaan uit grasvelden

Bijlage A: Vragenlijst Nederlandse provincies

rijksuniversiteit groningen

Onderzoek: **Landschappelijk Bouwen**

Naar aanleiding van:
- Master Thesis Culturele Geografie, Ruimtelijke Wetenschappen, RUG
  Begeleider: Prof. Dirk Strijker
- LTO Noord Projecten: project "Agrarisch Landschappelijk Bouwen in het Drentse Aa gebied"
  Projectleider: Gert Noordhoff

Vragenlijst provincies (18 vragen)

Naam provincie:

Naam invuller vragenlijst:

Functie invuller vragenlijst:

1) Wat verstaat u onder landschappelijk bouwen? Definitie of omschrijving.

2) Hoe groot is de rol van historie bij landschappelijk bouwen? Met andere woorden: wordt de nadruk bij landschappelijk bouwen gelegd op historie of op de huidige omgeving?
Hoe zit het met gebouwen die er vroeger nooit waren? (Op het platteland kende men vroeger alleen wonen in combinatie met werk, nu ook woningen met alleen residentiële functie.) Hoe zijn deze verwant aan vroeger? Of is verwant zijn aan vroeger niet noodzakelijk en is passen in het landschap alleen iets dat met de huidige omgeving te maken heeft (bijvoorbeeld door middel van kleurstelling)?

3) Waar komt landschappelijk bouwen vandaan? Dus wat is de achtergrond van landschappelijk bouwen?

4) Heeft landschappelijk bouwen altijd betrekking op bouwen op het platteland?

5) Gebruikt uw provincie de term landschappelijk bouwen? Of gebruikt u andere varianten die erop lijken of misschien zelfs wel synoniemen zijn? Ik ben zelf bijvoorbeeld de termen organisch bouwen, dorps bouwen en regiospecifiek bouwen tegengekomen. Indien u andere termen gebruikt dan landschappelijk bouwen welke termen zijn dat en wat betekenen ze?

6) Heeft u enig idee waar de term landschappelijk bouwen vandaan komt? De provincie gebruikt op een gegeven moment de term. Hoe bent u hier op gekomen?

Bent u het begrip in nationale beleidsplannen of nota's tegengekomen?

7) Ik persoonlijk ben de term landschappelijk bouwen tot nu toe tegen gekomen met betrekking tot woningen, nieuwbouwwijken, landbouwschuren en industrieterreinen. Dekt dit de lading? Of kan landschappelijk bouwen ook slaan op bijvoorbeeld infrastructuur of nog andere objecten/structuren?

8) Is landschappelijk bouwen belangrijk voor uw provincie? Waarom (niet)? Wat wilt u ermee bereiken? Wat zijn de doelen?

9) In welke mate is uw beleid ten aanzien van bouwen in het buitengebied/in de kleine dorpen restrictief?

10) Indien u besluit dat er gebouwd mag worden, is uw uitgangspunt dan het wonen of het landschap? Met uitgangspunt wonen bedoel ik dat er in eerste instantie een opdracht neergelegd wordt om te bouwen voor bijvoorbeeld eigen bevolking, maar dat in tweede instantie toch ook het landschap aandacht verdient. Met uitgangspunt landschap bedoel ik dat de voornaamste reden om bouwen toe te staan de versterking van landschappelijke kwaliteiten is.

11) Kan landschappelijk bouwen ook een manier zijn om te bouwen waar dat eigenlijk niet toegestaan is?

12) In welke provinciale beleidsplannen of nota's wordt met het begrip gewerkt en hoe?
Via welke andere wegen geeft uw provincie nog meer uitwerking aan landschappelijk bouwen?

13) <u>Belangrijkste vraag</u>: waar is of wordt in uw provincie landschappelijk gebouwd? Hiermee doel ik op concrete projecten. **Korte omschrijving project(en).**

14) Waarom juist daar? Is dat bijvoorbeeld alleen binnen nationale landschappen? Of kan landschappelijk bouwen ook relevant zijn buiten nationale landschappen?

15) Bent u als provincie bij al deze concrete projecten of activiteiten betrokken?

16) Wie zijn de betrokkenen dan wel samenwerkingspartners bij het realiseren van die projecten?

17) Hoe komt het dat er nu zoveel aandacht voor landschappelijk bouwen is?
Is dit blijvend of een modegril?

18) Landschappelijk bouwen speelt bij beleidsmakers. Heeft u enig idee hoe niet-beleidsmakers ertegenaan kijken? Leeft het ook bij anderen?

Met dank voor u medewerking en met vriendelijke groet,

Jan Stalman
Ambonstraat 17b
9715 HB Groningen
e-mail privé: jstalman@hotmail.com
e-mail Rijksuniversiteit Groningen: j.stalman@student.rug.nl
telefoon: 050-3116877
06-14880705

NB De provincie Noord-Holland heeft een verkorte vragenlijst van 8 vragen ingevuld met de vragen: 1/5/8/12/10/11/13/15

Bijlage B: Vragenlijst interview met de heer Keegstra van de BOKD

1. Heeft de BOKD de term landschappelijk bouwen bedacht/voor het eerst gebruikt? Zo ja, hoe is men op de term landschappelijk bouwen gekomen?

2. U stelt in uw mail van 19 november jl dat op dorpse schaal bouwen een soort doorontwikkeling is van landschappelijk bouwen. Op welke manier?

3. Ik stel in mijn scriptie dat landschappelijk bouwen inhoudt dat de locatie van een dorpsuitbreiding niet bepaald wordt op basis van het grondbezit van een gemeente maar bepaald moet worden door de landschappelijke (en stedenbouwkundige structuur) ter plaatse.
In de brochure **Landschappelijk Bouwen in Drenthe** van de BOKD uit 1998 valt echter met betrekking tot de locaties van de uitbreidingen het volgende te lezen:
- over Zwinderen: de gemeente Oosterhesselen kon tijdens locatieonderzoek een stuk grond kopen
- over Zeijen: een boer gaf te kennen dat hij wilde vertrekken en daardoor kon de gemeente grond in handen krijgen.
Kan ik hieruit concluderen dat de locaties van de landschappelijk bouwen projecten in Zeijen en Zwinderen niet zijn bepaald op basis van de landschapsstructuur maar toch op basis van het grondbezit van de gemeente? En dat er dus geen landschapsanalyse is uitgevoerd (zoals bijvoorbeeld wel in Eexterzandvoort door Bureau Bleeker&Nauta is gedaan)?

4. Ik heb in mijn scriptie aandacht voor architectuur één van de kenmerken van landschappelijk bouwen genoemd. In **Landschappelijk bouwen in Drenthe** wordt aan dit kenmerk weinig uitwerking gegeven, er wordt slechts gezegd dat er regels gelden voor kleur- en materiaalgebruik. Maar dat is toch ook het geval bij een 'normale' dorpsuitbreiding, de woningen moeten toch voldoen aan welstandsvoorschriften? Wat is dan qua architectuur het verschil tussen landschappelijk bouwen en 'normaal' bouwen?

5. Weet u of er in het landschappelijk bouwen project in Zeijen ook regiospecifieke cataloguswoningen gebouwd zijn aan de hand van de architectenontwerpen die gemaakt zijn in het kader van de STAWON studie Ontspannen wonen?

6. Waarom doen gemeenten in het algemeen niet aan landschappelijk bouwen?

7. Uit de woorden van Hans Elerie (1998, in het tijdschrift *Noorderbreedte* nr. 22, speciale uitgave **Dorpslandschappen deel 1: spanningsveld tussen traditie en vernieuwing**, op pagina 8-9) kan afgeleid worden dat de kern van de proceskant van de dorpslandschappenbenadering bestaat uit twee aspecten: interactieve planvorming en een regionale aanpak. Heeft die regionale aanpak anno 2010 inmiddels gestalte gekregen of is daar nog geen sprake van?

Elerie stelt in het artikel **Dorpen schimmelen door** in 2004 (in het tijdschrift *Noorderbreedte* nr. 4, pagina 3-8) dat stedenbouwkundige kwaliteit op het uitvoeringsniveau nog steeds geen onderwerp van discussie is, en dat het kwaliteitsdenken nog geen prioriteit heeft voor gemeenten. Is dat anno 2010 veranderd?

8. Welke maatregelen kunnen genomen worden om landschappelijk bouwen te stimuleren?
Moet bijvoorbeeld de kwaliteit van een (dorps)uitbreidingsplan stedenbouwkundig/ landschapsarchitectonisch getoetst worden analoog een bouwontwerp op welstandsaspecten?

Een gemeentelijke vertegenwoordiger die ik heb gesproken is van mening dat uitbreidingsplannen via het bestemmingsplan wel degelijk voldoende worden getoetst op kwaliteit. Mag ik aannemen dat de BOKD het hier niet mee eens is?

9. Na Eexterzandvoort lag het in de planning om nog vijf landschappelijk bouwen projecten uit te voeren. Elp zou dan de eerste zijn. En Broekstreek Garminge/Balinge/Mantinge de tweede. Ik heb van u begrepen dat het project in Garminge/Balinge/Mantinge ook uitgevoerd is. Kunt u een korte omschrijving van dit project geven? Zijn bijvoorbeeld in alledrie de dorpjes/buurtschappen losse woningen gebouwd (zoals in Eexterzandvoort) of bestond het project uit één nieuwe uitbreidingswijk (zoals in Zeijen en Zwinderen)?

Zijn er na Garminge/Balinge/Mantinge nog plannen voor andere landschappelijk bouwen projecten?

In het boekje **Samen voor Drenthe** van de provincie Drenthe uit 2007 wordt gesproken over landschappelijk bouwen in Gasteren. Heeft u enig idee waar ze op doelen? Ik ben namelijk verder nergens (en ik heb veel gelezen) iets tegengekomen over landschappelijk bouwen in Gasteren. Verder ben ik ook nog ergens in de literatuur een heel summiere verwijzing naar landschappelijk bouwen in Anloo tegenkomen. Enig idee waar dat betrekking op zou kunnen hebben?

10. De oorspronkelijke aanleiding voor mijn scriptie vormde het plan van LTO (Drachten) om een 'Agrarisch landschappelijk bouwen' project in het Drentsche Aa gebied op te starten. Ik weet dat de BOKD ook in de projectgroep zat. Omdat ik wat langer over de scriptie heb gedaan en omdat mijn contactpersonen bij LTO beide naar een andere werkgever zijn overgestapt, heb ik niet mee gekregen hoe het inmiddels met dat plan is afgelopen. Weet u dat?

11. Verschilt het landschappelijk bouwen van dorpsuitbreidingen (woningen) van agrarisch landschappelijk bouwen (bedrijfsgebouwen)?
Men zou verwachten dat controverse ten aanzien van 'streekeigenheid'/ 'passend zijn' minder is aangaande bedrijfsgebouwen omdat het aanzien van de gebouwen voor een deel functioneel/ economisch wordt bepaald. Hoe denkt u hierover?

12. Hoe werkt in de praktijk het samenspel tussen verschillende organisaties die betrokken zijn bij (bouwen in) het Drentse Aa gebied: overheden, welstand, bewoners, (landschaps)architecten, en organisaties als BOKD, Drents Landschap, Drents Plateau? Wat is de invloed van de verschillende partijen?

13. Wat is de identiteit van het Drentsche Aa gebied? Wat zou passende (agrarische) bebouwing zijn in het Drentsche Aa? Hoe zou streekeigen agrarische bebouwing in de Drentsche Aa er uit moeten zien? Wat is mooie bebouwing in de Drentsche Aa?